

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI**

BİR İTTİHATÇI EĞİTİMCİ AHMET ŞÜKRÜ BEY

**Hazırlayan
Ersin MÜEZZİNOĞLU**

**Danışman
Prof. Dr. Mustafa KESKİN**

Doktora Tezi

**Haziran 2012
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI**

**BİR İTTİHATÇI EĞİTİMCİ AHMET ŞÜKRÜ BEY
(Doktora Tezi)**

**Hazırlayan
Ersin MÜEZZİNOĞLU**

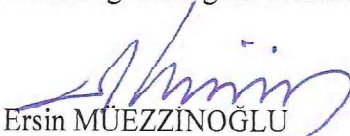
**Danışman
Prof. Dr. Mustafa KESKİN**

**Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından
SBD-08-481 kodlu proje ile desteklenmiştir.**

**Haziran 2012
KAYSERİ**

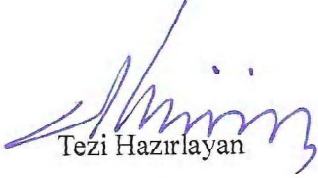
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

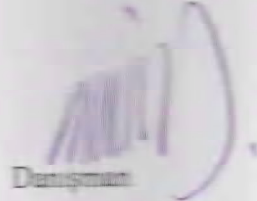

Ersin MUEZZİNOĞLU

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

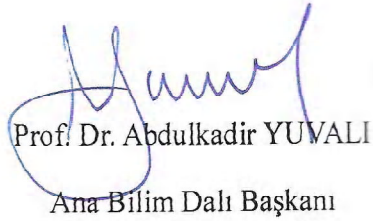
“Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey” adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Ersin MÜEZZİNOĞLU

Danışman

Prof. Dr. Mustafa KESKİN

Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI
Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Mustafa KESKİN danışmanlığında, Ersin MÜEZZİNOĞLU tarafından hazırlanan “Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

..17.....10.5.12012

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Mustafa KESKİN

Üye : Prof. Dr. Abdullah SAYDAM

Üye : Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Üye : Doç.Dr. Mustafa ŞANAL

Üye : Yrd. Doç. Dr. Serdar SAKİN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 7:06:2012 tarih ve11... Sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...07.06.2012

Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN

(v) Yrd. Doç. Reyhan Gelik
R. Gelik

ÖNSÖZ

Türk eğitim tarihine ve bunun içerisinde II. Meşrutiyet Dönemi gelişmelerine pek çok eserde yer verilmiştir. Ancak bu süreç içerisinde 1913-1918 arası eğitim gelişmelerini ve bu dönemin tek Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'i her yönüyle ele alıp tahlil eden müstakil bir çalışma henüz yapılmamıştır. Oysa bu zaman dilimindeki İttihat ve Terakki Partisi iktidarında en önemli faaliyetlerin eğitim sahasında gerçekleştiğini öne sürmek mübalağa olmaz. İşte bu çalışma esas olarak Türkiye'de modern eğitimin gelişim sürecinde önemli bir safha olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaklaşık beş yıl Maarif Nazırlığı görevini yürüten ve bu esnada Türk eğitimine önemli katkılar sunan Ahmet Şükrü Bey'in eğitim görüş ve uygulamalarını incelemeyi gaye edinmiştir. Siyaseten kendisine muhalif olanların bile onun döneminde eğitimde yapılanları kabul ve takdir ettiği bir hakikatken böyle bir ilmî boşluk, çalışmanın seçilmesinde başlıca tercih nedeni olmuştur. Ahmet Şükrü Bey, sonradan karıştığı ve akıbetini şekillendiren bazı hadiseler hasebiyle daha doğrusu siyasi tercihleriyle, bir nevi yok sayılma ve göz ardı edilmeye muhatap bırakılmıştır. Tez çalışmasında Ahmet Şükrü Bey'in esas olarak Maarif Nazırlığı dönemi ele alınmakla birlikte bir ittihatçı olarak siyasi hayatı ve bunun içerisinde özellikle Mütareke ve Cumhuriyet Dönemlerindeki faaliyetleri ele alınacaktır. Bu yönüyle tez çalışması salt biyografik bir çalışma olmayıp, zaman zaman Ahmet Şükrü Bey'le doğrudan alakalı dönemin hadiselerinin de ele alındığı bir çalışma olacaktır.

Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ahmet Şükrü Bey'in hayatı(öğrenim ve mesleki hayatı) ve ittihatçılığı ile II. Meşrutiyet Dönemi, bu döneme gelinceye kadar Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ortaya çıkışı, II. Meşrutiyet'in ilanı ve dönemin belli başlı siyasi hadiseleri ile devletin vaziyeti, İttihat ve Terakki Cemiyetinin eğitime bakışı ve II. Meşrutiyet Dönemi eğitim gelişmeleri(1908-1913) araştırılmıştır.

İkinci bölümde Maarif Nazırı olarak Ahmet Şükrü Bey'in bakanlık teşkilatı, anaokulu, ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim, öğretmen yetiştirme ve öğretmen okulları, hususi(özel) okullar, darüleytamlar, ilmî encümenler, yabancı ülkelere öğrenci gönderme ile ilgili görüş ve uygulamaları anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde Ahmet Şükrü Bey'in Mütareke ve sonrasında ittihatçıların serüveni içerisindeki yeri ele alınmış ve bu bahiste Mütareke ve Millî Mücadele'de ittihatçılar,

Ahmet Şükrü Bey'in II. Meclis'teki Mebusluğu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası içerisinde yer alışı, söz konusu fırkanın kuruluşu, faaliyetleri ve kapatılışı ile Ahmet Şükrü Bey'in ölümüne neden olan İzmir Suikastı konu edilmiştir.

Tez çalışmam sırasında beni her konuda destekleyen, yardımlarını esirgemeyen, nihayet yönlendirmeleriyle tezin son seklini almasında söz sahibi olan danışman hocam Prof. Dr. Mustafa KESKİN'e teşekkürü bir borç bilirim. Değerli önerileriyle tez içeriğinin düzenlenmesinde ve tashihinde katkıları olan Prof. Dr. Abdullah SAYDAM, Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA, Prof. Dr. Remzi KILIÇ, Doç. Dr. Mustafa ŞANAL, Yrd. Doç. Dr. Serdar SAKİN'e teşekkürlerimi sunarım. Ahmet Şükrü Bey'in hayattaki tek evladı Ayşe Fevziye DURUKAN Hanım ile torunu Prof. Dr. Ayşe DURUKAN Hanıma, mülakat için beni evlerinde kabul ettikleri, bilgi ve hatıralarını paylaştıkları için minnettirim. Ayrıca arşiv ve kütüphane çalışmalarım sırasında ilgi ve yardımlarını esirgemeyen Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kütüphanesi, İzmir Kent Kitaplığı, Millî Kütüphane, MEB Arşiv ve Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, TBMM Arşiv ve Kütüphanesi çalışanlarına, tez çalışmasına maddi anlamdaki katkılarından dolayı Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığına ve kıymetli personeline teşekkür ediyorum. Yine tez çalışmam sırasında yardımlarını ve dostluklarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA'ya ve Yakup KAYA'ya hassaten şükranlarımı sunuyorum. Son olarak bu uzun süreli çalışmam sırasında bana her konuda destek olan eşime ve çalışma esnasında çoğunlukla kendilerine yeteri kadar vakit ayıramadığım çocuklarım Enes Berke ile Taha İlbey'e muhabbetlerimi sunuyorum.

Ersin MÜEZZİNOĞLU

Kayseri 2012

BİR İTTİHATÇI EĞİTİMCİ AHMET ŞÜKRÜ BEY

Ersin MÜEZZİNOĞLU

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Haziran 2012

Danışman: Prof. Dr. Mustafa KESKİN

ÖZET

Bu çalışmada esas olarak II. Meşrutiyet Dönemi eğitimcilerinden Ahmet Şükrü Bey'in (1875-1926) hayatı ve Türk eğitimine katkıları incelenmiştir. Ayrıca siyasi kişiliğiyle Ahmet Şükrü Bey'in hayatı mensubu bulunduğu İttihat ve Terakki Partisi ile birlikte ele alınmış ve kendisiyle doğrudan alakalı dönemin siyasi hadiseleri de söz konusu edilmiştir. Eğitimin içinden gelen Ahmet Şükrü Bey'in Maarif Nazırlığı döneminde Türkiye'de ilk kez resmî anaokulları kurulmuş; İlköğretim Kanunu çıkarılmış ve bu eğitim kademesinin öğretmen, kitap, program, bina sorunları çözülmeye çalışılmış; Darülfünunun modern bir eğitim kurumu haline dönüştürülmesine teşebbüs edilmiş ve özerkliğe doğru ilk adımlar atılmış; kızların orta ve yükseköğretim imkânına kavuşturulmaları ile ilgili çalışmalar yapılmış; on binlerce yetim ve korunmaya muhtaç çocuk için darüleytamlar teşkil edilmiş; Türk eğitimini daha ileriye taşımak için yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesine büyük ilgi gösterilmiş; idadi ve sultanilerde köklü değişiklikler gerçekleştirilmiş; ilmî encümenler teşkiliyle yazı, dil ve edebiyata katkı sağlanmış; merkez ve taşra teşkilatının modern ve muntazam bir hâle getirilmesi amaçlanmış; eğitimde öğretmenin önemi iyice anlaşılacak öğretmen okulları ve öğretmen yetiştirme ile ilgili mühim yenilikler gerçekleştirilmiş; azınlık ve yabancı okulları üzerinde nihayet devlet denetimi sağlanmıştır. Ahmet Şükrü Bey Mütareke Dönemi'nde siyasi nedenlerle sorgulanmış, tutuklanmış ve sürgün edilmiştir. 1923 başlarında ise ittihatchılığın canlandırılması kapsamındaki faaliyetlere katılmış, bu çerçevede Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hareketinde yer almıştır. Müteakiben İzmir Suikastı hadisesinde birinci derecede ilgili görülerek idam edilmiştir. Son hadise Ahmet Şükrü Bey'le birlikte ittihatchılığın da sonu olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Şükrü Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti(Partisi), II. Meşrutiyet Eğitimi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İzmir Suikastı.

AHMET ŞÜKRÜ BEY AS A UNIONIST AND AN EDUCATOR**Ersin MÜEZZİNOĞLU****Erciyes University, Social Sciences Institute,****Doctoral Dissertation, June 2012****Supervisor: Prof. Dr. Mustafa Keskin****ABSTRACT**

This study is fundamentally based on the life of Ahmet Şükrü Bey (1875-1926) – one of the educators of 2nd constitutional monarchy- and his contributions of Turkish education life. In addition, as a political personality, Ahmet Şükrü Bey’s life is taken together with the Union and Progress Association(party) and some of the period’s political events which were directly related to him. During his ministry of education, for the first time in Turkey, official kindergartens were established; the law of primary education was introduced and teacher, book, program, and building issues of this education grade were tried to be solved; Darülfünun was attempted to be transformed into modern education institutions and first steps of autonomy were taken; trials related to girls’ opportunity to study in secondary and high schools were made; orphanages were constituted for tens of thousands orphans and for children who were in need of protection; great interest was shown to Turkish students’ being sent to foreign countries to move the Turkish education system forward; radical changes were carried out in preparatory and secondary schools; contributions to writing, language and literature were made; ministry’s center and province organization was aimed to be modernized and regulated; the teacher’s importance in education was thoroughly understood and essential innovations were made in teacher schools and teacher training; the government’s control was finally provided on minority and foreign schools. In the armistice period, Ahmet Şükrü Bey was questioned, arrested, and exiled for political reasons. Also at the beginning of 1923, he attended arousing activities of the unity, and in this frame he took part in Progressive Republican Party movement. Afterwards he was executed for being primarily concerned with the Izmir Assasination event. This last event was the end of Ahmet Şükrü Bey and the unionism.

Key Words: Ahmet Şükrü Bey, Union And Progress Association(Party), 2nd Constitutional Monarchy Education, Progressive Republican Party, Izmir Assasination.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	ii
ONAY:	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
TABLolar LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
1. KONU	1
2. AMAÇ.....	2
3. ÖNEM.....	2
4. YÖNTEM.....	4
4. 1. Araştırmanın Modeli	4
4. 2. Verilerin Toplanması.....	4

I. BÖLÜM

AHMET ŞÜKRÜ BEY, İTTİHATÇILAR ve II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

1. 1. Ahmet Şükrü Bey'in Hayatı ve Kişiliği	6
1.1.1. Mesleki ve Siyasi Hayatı.....	6
1. 1. 2. İttihatçı Kişiliği	11
1. 2. II. Meşrutiyet Dönemi (1908–1918)	13
1. 2. 1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Yönetimi.....	13
1. 2. 1. 1. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Ortaya Çıkışı.....	13
1. 2. 1. 2. II. Meşrutiyetin İlanı, Dönemin Belli Başlı Siyasi Gelişmeleri ve Devletin Durumu	20
1. 2. 2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim(1908–1913)	43
1. 2. 2. 1. II. Meşrutiyet Dönemi'ne Kadar Türkiye'de Modern Eğitimin Gelişimi	43
1. 2. 2. 2. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Eğitim Politikası	67
1. 2. 2. 3. II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Gelişmeleri	73
1. 2. 2. 3. 1. Maarif Teşkilatı	75
1. 2. 2. 3. 2. İlköğretim.....	78
1. 2. 2. 3. 3. Ortaöğretim	81

1. 2. 2. 3. 4. Darülfünun	87
1. 2. 2. 3. 5. Öğretmen Yetiştirme ve Öğretmen Okulları.....	95
1. 2. 2. 3. 6. Özel Öğretim.....	100

II. BÖLÜM

AHMET ŞÜKRÜ BEY'İN MAARİF NAZIRLIĞI

2. 1. Ahmet Şükrü Bey'in Eğitim İle İlgili Görüş ve Uygulamaları	103
2. 1. 1. Bakanlık Teşkilatı İle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	103
2. 1. 2. Anaokulu İle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	112
2. 1. 3. İlköğretim İle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	119
2. 1. 3. 1. Teşkilat, İdari ve Mali Yapı.....	123
2. 1. 3. 2. Eğitim-Öğretim	130
2. 1. 3. 3. Öğrenciler	134
2. 1. 3. 4. Öğretim Kadrosu.....	135
2. 1. 3. 5. Sayılarla İlköğretim.....	138
2. 1. 4. Ortaöğretim İle İlgili Görüş ve Uygulamaları	139
2. 1. 4. 1. İdadilerle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	139
2. 1. 4. 2. Sultanilerle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	145
2. 1. 4. 2. 1. Sultanilerin Amacı, Teşkilat ve İdari Yapısı.....	145
2. 1. 4. 2. 2. Eğitim-Öğretim	152
2. 1. 4. 2. 3. Öğrenciler.....	154
2. 1. 4. 2. 4. Öğretim Kadrosu	158
2. 1. 4. 2. 5. Sayılarla Sultaniler	159
2. 1. 5. Darülfünunla İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	161
2. 1. 5. 1. İstanbul Darülfünunu.....	161
2. 1. 5. 1. 1. Teşkilatla ilgili Düzenlemeleri.....	161
2. 1. 5. 1. 2. Öğrenciler	167
2. 1. 5. 1. 3. Öğretim Kadrosu	172
2. 1. 5. 2. İnas Darülfünunu.....	176
2. 1. 6. Öğretmen Yetiştirme ve Öğretmen Okulları İle İlgili Görüş ve Uygulamaları	182
2. 1. 6. 1. Öğretmen Okullarının Teşkilat ve İdari Yapısı.....	183
2. 1. 6. 2. Öğretim Kadrosu	189
2. 1. 6. 3. Öğrenciler	199

2. 1. 6. 4. Eğitim-Öğretim	202
2. 1. 6. 5. Sayılarla Öğretmen Okulları	210
2. 1. 7. Özel(Hususi) Okullar İle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	212
2. .1. 7. 1. Tarihsel Gelişim.....	212
2. 1. 7. 2. Ahmet Şükrü Bey Döneminde Özel Okullarla İlgili Yapılan Düzenlemeler	213
2. 1. 7. 3. Sayılarla Özel Okullar	229
2. 1. 8. Darüleytamlarla İlgili Görüş ve Uygulamaları	231
2. 1. 8. 1. Tarihsel Gelişim	231
2.1. 8. 2. Kuruluş ve Amaç.....	231
2. 1. 8. 3. İdari ve Mali Yapı	234
2. 1. 8. 4. Öğrenci Kayıt-Kabulü	243
2. 1. 8. 5. Eğitim-Öğretim	245
2. 1. 9. Yabancı Ülkelere Öğrenci Gönderilmesi İle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	251
2. 1. 9. 1. Tarihsel Gelişim	251
2. 1. 9. 2. II. Meşrutiyet Dönemi(1908-1913)	254
2. 1. 9. 3. Ahmet Şükrü Bey Dönemi.....	258
2. 1. 10. İlmî Encümenler Teşkilî İle İlgili Görüş ve Uygulamaları.....	275
2. 1. 10. 1. Istılahat Encümeni	276
2. 1. 10. 2. Sarf ve İmla ve Lügat Encümenleri (Tetkikat-ı Lisaniye Encümeni)	277
2. 1. 10. 3. Terbiye Encümeni	281
2. 1. 10. 4. Âsâr-ı İslamiye ve Milliye Encümeni(Encümen-i Tetkik)	282
2. 1. 10. 5. Tetkikat-ı İklimiye Encümeni	283

III. BÖLÜM

1918'DEN 1926'YA AHMET ŞÜKRÜ BEY

3. 1. Mütareke Dönemi'nde İttihatçılar ve Ahmet Şükrü Bey	284
3. 1. 1. Yeniden Teşkilatlanma Teşebbüsleri	289
3. 1. 1. 1. Teceddüt Fırkası.....	289
3. 1. 1. 2. Karakol Cemiyeti	291
3. 2. İttihatçıların Sorgulanması ve Yargılanması	295
3. 2. 1. İttihatçıların Meclis-i Mebusanda Sorgulanmaları	295
3. 2. 2. İttihatçıların Divanîharb-i Örfide Yargılanmaları.....	301

3. 3. İttihatçıların Malta'ya Sürgün Edilmesi	305
3. 4. Millî Mücadele'de İttihatçılar	311
3. 5. Sürgünden Sonra Ahmet Şükrü Bey ve Trabzon Valiliği	318
3. 6. İkinci TBMM Dönemi'nde İttihatçılar ve Ahmet Şükrü Bey	320
3. 6. 1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Faaliyetleri ve Ahmet Şükrü Bey	320
3. 6. 1. 1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşu	320
3. 6. 1. 2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Beyannamesi, Programı ve Nizamnamesi	332
3. 6. 1. 3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Faaliyetleri	336
3. 6. 1. 4. Şeyh Sait İsyanı ve Tahrir-i Sükûn Karşısında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	345
3. 6. 1. 5. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kapatılışı	355
3.6.2. İzmir Suikastı, İttihatçılar ve Ahmet Şükrü Bey	360
3.6.2.1. Suikast Teşebbüsünün Ortaya Çıkarılması	360
3. 6. 2. 2. Ahmet Şükrü Bey'in Yargılanması	365
3. 6. 2. 3. İddianame ve Savunma, Karar ve İnfaz	375
3. 6. 2. 4. Ankara Yargılamaları veya Kara Çete Davası	379
3. 6. 2. 5. İdamların Ardından	381
SONUÇ	385
KAYNAKÇA	393
İNDEKS	423
EKLER	430
ÖZ GEÇMİŞ	445

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1:	1907-1908 yılı İstanbul Vilayeti genel eğitim istatistiği.....	65
Tablo 1.2:	1907-1908 yılı vilayetlerde genel eğitim istatistiği.....	66
Tablo 1.3:	1909-1910 yılında İstanbul'daki idadiler.....	82
Tablo 1.4:	1910-1911 yılında beş yıllık ve yedi yıllık idadiler ve buldukları yerler.....	83
Tablo 1.5:	1910 yılında açılan yedi senelik sultaniler.....	85
Tablo 1.6:	1909-1910 öğretim yılı Darülfünun şubeleri ve öğrenci sayıları.....	89
Tablo 1.7:	1909-1910 döneminde vilayetlerdeki öğretmen okulları ve öğrenci sayıları	98
Tablo 2.1:	Nisan 1913'te Meclis-i Kebir-i Maarif encümenleri ve azaları	105
Tablo 2.2:	Ana muallime mektebi programı.....	117
Tablo 2.3:	Darülfünunda hanımlar için serbest dersler programı	178
Tablo 2.4:	1913 yılı darülmualimin-i iptidaiye ders programı.....	203
Tablo 2.5:	1914 yılı darülmualimat-ı iptidaiyeye mahsus ders dağıtım cetveli....	204
Tablo 2.6:	1915 yılı darülmualimin-i iptidaiye ders dağıtım cetveli	206
Tablo 2.7:	1915 yılı darülmualiminlere ait vakit çizelgesi	207
Tablo 2.8:	1915 yılında müttelik ve tarafsız ülkelere ait okul sayıları.....	230
Tablo 2.9:	1917 yılında Yozgat kasabasında erzak fiyatları	235
Tablo 2.10:	1917 yılında darüleytamların bulunduğu yerler ve şube, öğrenci, memur sayıları	237
Tablo 2.11:	Taşra darüleytamlarının buldukları yerler, adları, hademe, memur ve öğretmen sayıları.....	239
Tablo 2.12:	Darüleytam ana sınıflarına ait vakit çizelgesi.....	247
Tablo 2.13:	Darüleytamlarda 7-13 yaş arası çocuklara ait vakit çizelgesi.....	248
Tablo 2.14:	Darüleytamlarda 13 yaş üzeri çocuklara ait vakit çizelgesi	249
Tablo 2.15:	Darüleytamlar 13 yaş üzeri çocuklara ait ders dağıtım cetveli.....	249
Tablo 2.16:	Tetkikat-ı Lisaniye Encümeni azaları	279

KISALTMALAR

a.n.	Araştırmacının Notu
B	Recep
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziyelahir
C.	Cilt
Ca	Cemaziyelevvel
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
çev.	Çeviren
DDN	Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi
DDİT	Darümuallimin ve Darümuallimat-ı İptidaiye Talimatnamesi
DİMMP	Darümuallimin-i İptidailere Mahsus Müfredat Programı
DH.EUM.LVZ	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım
DH.EUM.MH	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi
DH.EUM.MTK	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti
DH.EUM.VRK	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrak Odası
DH.EUM.2.Şb	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube
DH.EUM.5.ŞB	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube
DH.İD	Dâhiliye Nezareti İdare
DH.KMS	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
DH.MKT	Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.MUI	Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi

DH.SAİD	Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi
DH.UMVM	Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti
DUIŦ	Dosya Usulü İrade Tasnifi
HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasi
HSD.AFT	Ali Fuat Türkgeldi Evrakı
haz.	Hazırlayan
İ.	İrade
İ.DH	İrade Dâhiliye
İ.MMS	İrade Meclis-i Mahsus
L	Şevval
M	Muharrem
MAZC	Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MF.ALY	Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Kalemi
MF.EYT	Maarif Nezareti Darüleytam
MF.HTF	Maarif Nezareti Heyet-i Teftisiye Kalemi
MF.HUS	Maarif Nezareti Tedrisat-ı Hususiye Kalemi
MF.İBT	Maarif Nezareti Tedrisat-ı İptidaiye Kalemi
MF.MA	Maarif Nezareti Matbaa-i Amire Müdüriyeti
MF.MKB	Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif
MF.MKT	Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
MF.TLY	Maarif Nezareti Mekatib-i Taliye Kalemi
MF.TTD	Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi
MİDM	Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı Altı, Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus
MİMT	Mekatib-i İptidaiyeye Mahsus Talimatname,

(Usul-i Terbiye-Usul-ı Tedris)

MİUT	Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MUTN	Maarif-i Umumiye Teşkilatı Nizamnamesi
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
N	Ramazan
No.	Numara
OTAM	Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi
R	Rebiyülahir
Ra	Rebiyülevvel
s.	Sayfa
S	Safer
S:	Sayı
Ş	Şaban
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİKM	Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TPCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TTK	Türk Tarih Kurumu
vs.	Vesaire
Yay.	Yayınlayan
Yay.Haz.	Yayına Hazırlayan
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Z	Zilhicce
Za	Zilkade

GİRİŞ

1. KONU

Yakın dönem Türk siyasi ve eğitim tarihinin önemli simalarından olan Ahmet Şükrü Bey, döneminin koşulları ve olanaklarına göre iyi bir eğitim almış, kültürlü ve yeniliğe açık, Türk modernleşmesinin öncü eğitimcilerinden birisidir. Ahmet Şükrü Bey eğitim bürokrasisinin öğretmenlik, okul yöneticiliği, maarif müdürlüğü gibi çeşitli kademelerinden sonra yaklaşık beş yıl süre ile Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Ahmet Şükrü Bey aynı zamanda ittihatçı kimliği ile sivrilmiş, İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkili üyelerinden biri olmuştur. Ahmet Şükrü Bey İttihat ve Terakki Partisi kapatıldıktan sonra da ittihatçı kimliğini muhafaza etmiş ve yeni Türk devletinin ilk yıllarında gerçekleşen yol ayrımında ilk muhalif parti olan Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin içinde faal bir surette yer almıştır. Partisinin kapatılmasının birinci yılında ise bu kez İzmir Suikastı teşebbüsü ile ilişkilendirilmiş ve suçlu bulunarak ölüme mahkûm edilmiştir. Ahmet Şükrü Bey'in hayatı aynı zamanda içerisinde yer aldığı ittihatçı grubun da hayatıdır. Bu yönüyle onun hayattaki yükselişi, faaliyetleri ve akıbetinin İttihat ve Terakki Partisi gibi bir seyir izlediği görülür.

İttihatçı geleneğin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dönüşümünü anlamak, öğrenmek ve yansıtmak açısından Ahmet Şükrü Bey, her yönüyle araştırılmaya değer bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet Dönemi'nin ideolojisini, kültürünü, siyasetini temellendirmek açısından bu tutum kaçınılmazdır. Konumuz II. Meşrutiyet Dönemi eğitim ve siyaset adamlarından biri olan Ahmet Şükrü Bey'in eğitim anlayışı, eğitim politikaları, eğitim görüş ve uygulamaları ile siyasi kişiliğini, portresini ve faaliyetlerini ortaya koymak, bunun yanında Ahmet Şükrü Bey odaklı olarak ittihatçı hareketin Mütareke'den Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gelişimini ve akıbetini göstermektir.

2. AMAÇ

Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde önemli bir zaman dilimi olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim ve siyaset sahnesinde önemli görevler üstlenen Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in hayatı, ilmî kişiliği ve eğitim görüş ve uygulamaları, siyasi kişiliği ve siyasi görüşlerini, Mütareke'den İzmir Suikasti'ne kadarki zaman içerisindeki yaşamını bir ittihatçı olarak tespit ederek ortaya koymaktır. Bu çerçevede ağırlıklı olarak, Ahmet Şükrü Bey'in eğitim politikası ve onun öğretim meseleleri ve kademeleriyle ilgili görüş ve uygulamalarını ele alıp Türk eğitim tarihine katkıda bulunmak, ayrıca siyasi hayatını ve bunun içerisinde de ittihatçı kimliğini göz önüne sererek yakın tarihimize ışık tutmaktır.

3. ÖNEM

Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey adlı tez çalışması şu açılardan önem arz etmektedir.

1. Türk eğitim tarihinin en önemli fikir ve siyaset adamlarından biri olan Ahmet Şükrü Bey hakkında yeterince çalışma yapılmamıştır. Ahmet Şükrü Bey'in eğitimci kişiliği ve eğitimde yaptıkları döneminin eğitimcileri olan Satı Bey ile Emrullah Efendi arasında cereyan eden eğitim tartışmaları gölgesinde kalmıştır. Eğitim tarihimizle ilgili çalışmalarda Ahmet Şükrü Bey gibi Türk eğitim tarihinde önemli yeri olan bir eğitimcinin bütün yönleriyle ele alınıp incelenmediği, yalnız özet bilgilerle kendisinden bahsedildiği görülür. Hâlbuki Türk eğitim tarihinde maarif nazırlarının sık sık değiştiği bir dönem sonrasında aralıksız beş yıl maarif nazırlığı yapan ve eğitim politikaları ve uygulamaları ile eğitim tarihimizde önemli yer tutmuş olan Ahmet Şükrü Bey'in bütün yönleriyle araştırılması bir gerekliliktir. Bu çalışma böyle bir boşluğu doldurması bakımından önemlidir.

2. 1913–1918 dönemi İttihat ve Terakki yönetimi ile ilgili değerlendirmelerde eğitimde müspet işlerin yapıldığı hâkim düşüncedir. Bu eğitim faaliyetlerini şöyle sıralamak mümkündür: Eğitim teşkilatının ıslahı; eğitimin yasal düzenlemelerle altyapısının tamamlanması; okulların program, kitap, öğretmen ve materyal ihtiyaçlarının giderilmesi; eğitim ve öğretimin millileştirilmesi; ilk kez resmî anaokullarının açılışı; kızların eğitim ve öğretimine özel bir önem verilmesi ve bu doğrultuda orta ve yükseköğretim imkânına kavuşturulmaları; darüleytamlar vasıtasıyla yetim ve muhtaç çocuklarının korunması ve tahsil imkânına sahip kılınmaları; öğretmen yetiştirilmesinin

öneminin fark edilmesi ve öğretmen okullarının geliştirilmesi; Darülfünunun Avrupa'daki emsallerine nazaran modern ve muntazam bir müessese hâline getirilmesi ve ilmî muhtariyete dönük çalışmaların başlatılması; hususi(özel) okulların alınan tedbirlerle devletin tam bir denetimi altına alınması; tahsil amacıyla yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesine daha çok önem verilerek bu yolla Avrupa bilim ve medeniyetinden istifade edilmek istenmesi; birtakım encümenler teşkili ile özellikle dil, yazı, tarih ve kültürün zenginleştirilmesi ile ilgili çalışmaların yapılması. Sayılan başlıklarla bu çalışma ittihatçıların eğitim politikasının ve eğitime katkılarının anlaşılmasında ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın eğitim durumumuza nasıl tesir ettiğinin ortaya çıkarılmasında önemli veriler kazandıracaktır.

3. Cumhuriyet Dönemi kültür politikalarının-özel olarak eğitim felsefesi ve politikasının- yeniden oluşturulmasının arka planını anlayabilmek için ekonomik, siyasi, eğitim v.b. açılarından bir laboratuvar özelliğine sahip olan II. Meşrutiyet Dönemi'nin bilinmesi gerekmektedir. Cumhuriyet, Osmanlı'dan Meşrutiyet'in eğitim kurumlarını devraldığı gibi, yine bu dönemde gerçekleşen eğitim düzenlemelerini de uzun süre aynen muhafaza etmiştir. Ayrıca eğitimde yapılanlar kadar zengin bir düşünce mirası da Cumhuriyet Dönemi'ne intikal etmiştir.

4. Ahmet Şükrü Bey'in siyasi yaşamı ve faaliyetleri gerek II. Meşrutiyet Dönemi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ittihatçı hareketin gelişimi ve neticesi hakkında yeni bakış açıları kazandıracak, yakın tarihimizin günümüzde hâlâ tartışılan sorunları üzerinde daha doğru değerlendirmeler yapılmasına yardımcı olacaktır.

Son olarak II. Meşrutiyet Dönemi eğitim politikaları üzerinde en etkin eğitimcilerimizden biri olan Ahmet Şükrü Bey'in eğitim politika ve uygulamalarının, siyasi faaliyetlerinin bir doktora çalışması çerçevesinde ortaya konulması, daha sonraki gelişmeleri anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışma, bu yönüyle de önemli bir boşluğu dolduracaktır.

4. YÖNTEM

4. 1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, geçmişte ya da var olan bir durumu var olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan tarama modeli kullanılmıştır. Bu model çerçevesinde konu ile ilgili hadiseler kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılmıştır. Tarama modelinin araştırma yaklaşımına uygun olarak konu hakkındaki bilgiler, önceden tutulmuş çeşitli yazılı belgelere başvurularak elde edilmiş ve ulaşılan dağınık bilgiler incelenen zaman ve mekân göz önüne alınarak bir sistem içinde bütünleştirilerek yorumlanmıştır. Elde edilen veri kaynaklarından geçerli ve güvenilir bilgiler toplanıp doğru sonuçlara ulaşmak için, toplanan her veri geçerlilik ve önem açılarından tenkit süzgecinden geçirilmiştir. Ahmet Şükrü Bey'in adı kaynaklarda bazen "Şükrü Bey" olarak geçmiş olmakla birlikte çalışmada doğrudan alıntılar hariç Ahmet Şükrü Bey isimlendirmesi tercih edilmiştir.

4. 2. Verilerin Toplanması

Araştırma hakkındaki veriler, var olan kayıt ve belgeler incelenerek belgesel(literatür) tarama ve doküman metodu diye anılan yöntemle toplanmıştır. Mevcut kayıt ve belgeler tespit edilmiş, ulaşılanlar okunup konuyla ilgili kısımları not alınmış ve değerlendirilerek tahlil edilmiştir. Çalışmamız esas itibarıyla konu ile ilgili arşiv vesikalarına(özellikle Maarif Nezareti evrakı) maarif salnamelerine, ihσαιyyat mecmualarına, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan Zabıt Cerideleri'ne, Takvim-i Vekâyi gibi resmî belge ve yayınlara, ele aldığı yıllara ait süreli yayınlarla araştırma eserleri ve hatırat türü eserlere dayanmaktadır. Böylece konuyla ilgili birinci el kaynaklara imkânlar ölçüsünde ulaşılmaya çalışılmıştır. Özellikle Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde sıkça başvuru alan Maarif Nezareti evrakı ile birkaç hususu belirtmek gerekiyor. Maarif Nezaretinin evrakı dosya usulü tasnif edildiği ve söz konusu fonların kataloglarının konu ve indeksleri bulunmadığı için bu belgelerin taranması, gerekli olanların dijitallerinin elde edilmesi ve tercümelerinin yapılması planlanandan uzun sürmüştür. Konuyla ilgili bir belgeye ulaşmak için yüzlerce belgeyi taramak gerekmiştir. Evrakların bu niteliği dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivinde günlük olarak araştırmacılara verilen belge ve dosya talep sayısı ve bunun zamanlaması(talep edilen evrakın vaktinde gelmemesi, eksik gelmesi, teslimler esnasında belge ve dosya kaybı vs. hususlar) istenilse dahi seri bir çalışmayı mümkün

kılmamıştır. Dönemin eğitim konuları Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan görüşmelerinde mevzu bahis edildiği için bu zabıtlar da takip edilmeye çalışılmıştır. Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Mebusluğu ve İzmir Suikastı konularında mümkün olduğunca süreli yayınlardan(dönemin belli başlı gazeteleri) faydalanılmıştır. Arşiv malzemelerinden ve belge niteliğindeki yayınlanmış eserlerden sonra tezimiz için yardımcı olabilecek eğitim tarihi, İttihat Terakki Cemiyeti(Partisi), Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İzmir Suikastı üzerine yazılmış eserlerin bakılması ihmal edilmemiştir.

Tez çalışmasıyla ilgili belge ve bilgilere ulaşmak için Millî Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşiv ve Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Millî Eğitim Bakanlığı Arşiv ve Kütüphanesi, İzmir Kent Kitaplığı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi vs. kütüphanelerde çalışmalar yürütülmüştür.

I. BÖLÜM

AHMET ŞÜKRÜ BEY, İTTİHATÇILAR ve II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

1. 1. Ahmet Şükrü Bey'in Hayatı ve Kişiliği

1.1.1. Mesleki ve Siyasi Hayatı

Osmanlı Devleti'nin son dönem Maarif Nazırlarından Ahmet Şükrü Bey 1875(1291) senesinde Kastamonu'da doğmuştur¹. Fakir bir aileye mensup² Ahmet Şükrü Bey'in babası Osmanoğlu lakaplı Hüseyin Ağa'ydı. Ahmet Şükrü Bey, iptidai ve rüştiye tahsilini Kastamonu'da, ortaöğrenimini ise Trabzon İdadisinde tamamlamıştır. Ağustos 1892'de aliyyülâlâ derece ile mülâzemet rüûsu olarak Darümualliminin³ funun şubesine girmiştir. Keza Darümualliminden de aliyyülâlâ derece ile 22 Ocak 1895'te mezun olmuştur. Öğrenimi esnasında tercüme ve konuşma yapacak derecede Fransızca öğrenme imkânına sahip olmuştur. Mayıs 1896'da öğretmenlik mesleğine intisap eden Ahmet Şükrü Bey'in ilk görevi, Selanik İdadisinin⁴ Dördüncü Muavinliği ile Tarih ve

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. SAİD.0/179. Ahmet Şükrü Bey'in sicill-i ahval dosyası için bkz. EK-1. Bundan başka Ahmet Şükrü Bey'in hayatından bahseden diğer çalışmalar için bkz. II. Dönem Kocaeli Mebusu Ahmet Şükrü Bey'in TBMM Tercüme-i Hâl Kağıdı, Sicil No: 571; Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927, C:3, Ankara 1994, s. 527-528; Ahmet **Demirel**, "Şükrü Bey", *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 597-598; Mehmed Zeki **Pakalın**, *Sicill-i Osmani Zeyli*, C:17, Yay. Haz. Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 139-143; Osman Selim **Kocahanoğlu**, *İttihat-Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması: Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İcyüzü, Divan-ı Harbi Örfi Muhakemesi*, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s. 632-634; Meydan Larousse, "Şükrü Bey", C:11, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 809; İbrahim Alaettin **Gövsä**, "Şükrü Bey", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, s. 371-372.

² Gövsä, s. 371. Küçük Nazım Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesinde verdiği bilgiye göre, kayınpederi Kastamonu'da maarif müdürü iken, burada yetim durumda olan Ahmet Şükrü Bey ile kardeşini alıp İstanbul'a getirmiş ve Darümuallimine vermiştir. Selma **İlkan**, Faruk **İlkan**, Ankara İstiklal Mahkemesi, Simurg, İstanbul 2005, s.385.

³ Muallim Cevdet, Darümuallimin-i Aliyeden yetmiş meşhur öğretmenler arasında Ahmet Şükrü Bey'i de zikreder ve arkadaşları arasında riyaziye vukufu ile öne çıktığını belirtir. **Muallim Cevdet**, "Darümualliminin Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", *Tedrisat*, C:6, no.32-1, 7 Mart 1916, s. 198. Ahmet Şükrü Bey'in riya ziye bu vukufu Malta'da sürgündeyken yazdığı söylenen onbeş defterlik bir hendese kitabından da anlaşılmalıdır. Pakalın, Sicill-i, s. 142.

⁴ Ahmet Şükrü Bey'in ilk görev yaptığı okullardan olan Selanik İdadisi ve Bursa İdadisi için bkz. EK-2.

Hesap Dersleri Öğretmenliğidir. Tam tarihi bilinmiyorsa da muhtemelen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile tanışması da bu döneme rastlamıştır. Ahmet Şükrü Bey, bu okuldaki beş yıllık çalışma süresi içerisinde Malumat-ı Fenniye, Müsellesat, Makine, Hendese, Hesab-ı Amelî, Mevalit Dersleri Muallimlikleri ile Müdür-i Sanîlik vazifelerini yürütmüştür⁵. İdadideyken askerlik görevine çağrılan Ahmet Şükrü Bey, Darümuallimin-i Aliye mezunu olmasından ötürü muaf sayılmıştır⁶. 3 Haziran 1901’de gerek yöneticilik gerekse öğretmenlik görevlerinden istifa ederek 9 Haziran 1901 ile 28 Şubat 1902 tarihleri arasında İşkodra Valisi Müşir Kazım Paşa’nın hususi kâtipliğinde istihdam edilmiştir. 28 Şubat 1902’de Hicaz Demiryolu Nezareti Kâtip ve Muakkipliğine tayin olunmuştur⁷. 13 Temmuz 1903’de söz konusu görevden ayrılarak İstanbul’a dönmüş, 1 Eylül 1903’te Darülhayr Muhasebe Memuriyeti refakatine görevlendirilmiştir. Darülhayrdaki vazifesi de çok kısa süren Ahmet Şükrü Bey’in 1 Kasım 1903’te Bursa İdadisi İkinci Müdürlüğü ve Riyaziye öğretmenliğine tayin olunması suretiyle eğitim camiasına dönüşü gerçekleşmiştir⁸. Yaklaşık beş yıl bu vazifeleri yürüten Ahmet Şükrü Bey II. Meşrutiyet’in ilanından sonra 1908 Eylülünde okul müdürlüğüne terfi ettirilmiştir⁹. Bu atamadan başlamak üzere İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyaseten kuvvet ve zayıflığına göre Ahmet Şükrü Bey’in pozisyonunun şekillendiği göze çarpmaktadır. Kasım 1908’de idadi müdürlerinin en kıdemlisi olmasından ötürü Selanik Hukuk Mektebi Müdürlüğüne tayin olunmuştur¹⁰. Ahmet Şükrü Bey’in maarif teşkilatındaki yükselişi Ekim 1909’da Selanik Maarif

⁵ BOA, MF.MKT., 307/30, 1313.L.09; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, sene: 1316, s. 1056-1057.

⁶ BOA, MF.MKT., 340/16, 1314.Ca.12.

⁷ Bu görevdeyken Ahmet Şükrü Bey Hicaz jandarma alay ve taburlarının teftişi için oluşturulan komisyondaki hizmetlerinden ötürü dördüncü dereceden mecidi nişanla taltif edilmiştir. BOA, DH.MKT., 583/9, 1320.C.21.

⁸ BOA, MF.MKT., 744/7, 1321.S.02.

⁹ İsmail Habip Sevik’in Bursa İdadisindeki öğrenciliği esnasında, okulun ikinci müdürü ve hocası olan Ahmet Şükrü Bey’le ilgili anılarından anlaşıldığına göre, Ahmet Şükrü Bey gerek idareciliği yönüyle gerekse öğretmenliği bakımından bir nevi okulu omuzlamış ve öğrencilerin üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Şu ifadeler bu tespitin birer örneğidir: “Derslerini gayet açık, aydın ve kafalara bağdaş kuracak bir kudrette verirdi. Esas dersleri hendese ve fizik olmakla beraber onun bize, usul-ı defteriden kitabet-ı resmiyeye kadar okutmadığı ders kalmamış gibiydi. Hangi muallimlik inhilal ederse, sınıflar boş kalmamış diye, o dersi hemen üzerine alır, asıl şaşılacak taraf, bu ariyet, dersi o dersin giden mualliminden de, artık tecrübeyle anlamıştık, gelecek mualliminden de iyi okuturdu. Biliriz, hafızası zayıf olanlar bile ondan öğrendiklerini unutmadılar”. Yine kapıcısının anlattığına göre kendisine talebesi tarafından yöneltilen bir soruya(aydaki dağların nasıl ölçüldüğü) ertesi gün cevap yetiştirebilmek için sabaha kadar uyumamış ve sabaha karşı burnundan şarıl şarıl kan gelmesine karşın neticede bu soruyu çözebilmiştir. Pakalın, Sicill-i s. 140-141.

¹⁰ BOA, MF.MKT., 1087/41, 1326.Za.22.

Müdürlüğüne atanmasıyla devam etmiştir¹¹. Maarif müdürlüğündeki görevi de kısa süren Ahmet Şükrü Bey Ağustos 1910'da Siroz Mutasarrıflığına görevlendirilmiştir¹². Tam bir yıl sonra bu kez Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Müdürlüğüne atanmış, fakat itilafçılar iktidara gelince onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemişler ve Ağustos 1912'de Saruhan Mutasarrıflığına göndermişlerdir. Burada da kendisi rahat bırakılmamış ve sancakla ilgili projelerini tatbik sahasına koyamadan “orada bî- tarafâne ifay-ı hizmet edemeyeceği cihetle tebdili” gerektiği düşüncesiyle Eylül 1912'de açığa alınmıştır¹³. Babıali Baskını ile ittihatçıların yönetimi ele alması sonucu kurulan Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Ahmet Şükrü Bey Maarif Nazırlığı görevine getirilmiştir. 1913 Haziranında Mahmut Şevket Paşa'nın elim şekilde öldürülmesinden sonra kurulan Sait Halim Paşa hükûmetinde aynı görevini sürdürmüştür. Aynı zamanda 1914 seçimlerine katılarak memleketi Kastamonu'dan mebus seçilmiştir. 1914 Ekiminde savaşa dâhil olup olmama meselesi etrafında kabine içinde yaşanan fikir ayrılıklarının bazı nazırların istifalarıyla neticelenmesi sonrasında Ahmet Şükrü Bey'e vekâleten olmak üzere Posta, Telgraf ve Telefon Nazırlığı vazifesi de verilmiştir¹⁴. Sait Halim Paşa'nın sağlık nedenlerini öne sürerek istifası etmesi sonrası teşkil edilen Talat Paşa¹⁵ kabinesinde ibkaen Nazırlıklarını muhafaza etmiştir¹⁶. Bu görevlerini sürdürürken gözlerini tedavi ettirmek maksadıyla¹⁷ 1917 Mayısında Viyana'ya bir seyahate çıkmış ve buradan Almanya devletinin daveti üzerine bu ülkeye, ilerde temas edileceği üzere, bir araştırma ve inceleme gezisi düzenlemiştir¹⁸. Ahmet Şükrü Bey sağlık sorunlarını mazeret göstererek 22 Ekim 1917'den başlamak üzere önce bir ay daha sonra ise on beş gün izin kullanmak durumunda kalmıştır¹⁹. 9 Aralık 1917'de ise yine sağlık sorunlarını öne sürerek Maarif Nazırlığı ile Posta, Telgraf ve Telefon

¹¹ BOA, DH.MUİ., 21-1/38, 1327.N.25.

¹² BOA, İ.DH., 1483/1328.Ş.2, 31328.Ş.23.

¹³ BOA, İ.DH., 1495/1330.L.32, 1330.L.9. Ahmet Şükrü Bey'in görevli olduğu Saruhan Mutasarrıflığı İzmir vilayetine bağlıydı. Dönemin Valisi Ahmet Reşit Rey anılarında Zeki Bey'in katlinden dolayı Ahmet Şükrü Bey'i muaheze ettiğini ve Ahmet Şükrü Bey'in muhakmeden İttihat ve Terakki Cemiyeti yardımıyla kurtulduğunu ve bu hususta zanlılığının kalkması gerektiğini ileri sürmekteydi. İşte bu nedenle vali bakanlıkla da temasa geçerek Ahmet Şükrü Bey'in vazifesine son verilmesini sağlamıştır. Ahmet Reşit Rey(H.Nazım), *Canlı Tarihler XVI, Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Türkiye Yayınevi, Ankara 1946, s. 139-140. Bu esnada Ahmet Şükrü Bey'in Avrupa'ya kaçtığı da söylenmektedir. Pakalın, *Sicill-i*, s. 141. Böyle bir bilgiye başka bir kaynakta rastlanamamıştır.

¹⁴ BOA, İ.DUİT., 8/103, 1332.Z.16.

¹⁵ Talat Paşa hakkında biyografik bir çalışma için bkz. Hasan **Babacan**, *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, TTK Yayınları, Ankara 2005.

¹⁶ BOA, İ.DUİT., 9/1, 1335.R.11.

¹⁷ BOA, MV., 257/65, 1335.B16.

¹⁸ Muallim, no.11, 1 Haziran 1917, s. 352.

¹⁹ BOA, İ.DUİT., 9/14, 1336.M.6; BOA, İ.DUİT., 9/16, 1336.S.6.

Nazırlığı Vekilliğinden istifa ederek ayrılmıştır²⁰. Ahmet Şükrü Bey Nazırlığı sırasında dâhilde birinci rütbeden mecidi nişan almış²¹, hariçten ise Almanya kralı ve Bavyera kralı tarafından madalya ve nişanla taltif edilmiştir²².

Ahmet Şükrü Bey bakanlık görevlerinden ayrıldıktan sonra mebusluk görevini sürdürmüştür²³. Bu esnada ticari faaliyetler içerisinde yer almıştır. Evvela eski Halep valisi Celal Bey’le beraber merkezi İstanbul’da olarak yurt içinde ve yurt dışında sigorta işleri yapmak üzere 99 seneli ve 150 bin lira sermayeli “İttihad-ı Millî Osmanlı Sigorta Şirketi” adı altında bir şirket kurmuştur²⁴. Bu şirketin ardından 6 ay sonra yani 1918 Ekiminde bu kez yine birkaç ortaklı merkezi İstanbul’da olmak üzere 50 sene süreli ve 300 bin lira sermayeli “Trakya Tütün Ticaret ve Ziraatı Osmanlı Anonim Şirketi” adıyla bir şirket daha kurmuştur²⁵. Bu ticari teşebbüslerin yanında Ahmet Şükrü Bey Mütareke

²⁰ BOA, İ.DUİT., 9/17, 1336.S.23. Ahmet Şükrü Bey’in Tercüme-i Hâl Kâğıdında 11 Aralık 1917’de istifa ettiği yazılıdır. Ahmet Şükrü Bey’in gerek kullandığı son izinlerin ve gerekse aldığı istifa kararının altında sağlık sorunlarının dışında başka nedenler yatmaktaydı. Şöyle ki Tercüman-ı Hakikat gazetesi Ahmet Şükrü Bey’in darüleytamlar tahsisatı dolayısıyla cereyan eden görüşmeler sonucunda kati surette istifa ettiğini yazıyordu. Tercüman-ı Hakikat, no.13218, 10 Aralık 1917, s. 2. Hakikaten 1917 yılında İttihat ve Terakki içerisinde bir Ahmet Şükrü Bey sorunu mevcuttur. Ahmet Şükrü Bey’e bağlı Darüleytamlarla Posta, Telgraf ve Telefon Nezaretinde yolsuzluklar yapıldığını düşünen Maliye Nazırı Cavit Bey, Ahmet Şükrü Bey’in bu işlere bulaşan adamları tutması ve hâlâ görevde bırakması nedeniyle sayılan müesseseleri teftiş ettirmiştir. Söz konusu teşebbüsten alınganlık gösteren Ahmet Şükrü Bey evvela 1 ay izne ayrılmıştır. Ardından Talat Paşa ile Mithat Şükrü Beyler araya girerek onu ikna etmişler ve görevine döndürmüşlerdir. Bu kez Cavit Bey, ya o ya ben restini çekmiştir. Bunun üzerine Ahmet Şükrü Bey çekilmek zorunda kalmıştır. Yusuf Hikmet **Bayur**, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C:III, Kısım. IV, Ankara 1991, s. 341. Ahmet Şükrü Bey’in istifasına takaddüm eden günlerde Meclis-i Mebusanda Darüleytamlar hakkında yapılan tartışmalara bakıldığında istifa meselesinde yukarıda verilen gelişmelerin etkili olduğu anlaşılır. MBZC, C:1, İ.14, 6 Aralık 1917, s. 201-203.

²¹ BOA, MV., 230/63, 1331.Z.5

²² BOA, İ.DUİT., 7/72, 1335. Za.10; BOA, İ.DUİT., 72/42, 1335. L.24; Takvim-i Vekâyi, no.2992, 3 Eylül 1917, s. 1.

²³ Nazırlık görevi sonrasına ait Ahmet Şükrü Bey’e ait bir resim için bkz.EK-3.

²⁴ BOA, İ.DUİT., 122/14, 1336.C.22.

²⁵ BOA, İ.DUİT., 122/41, 1337.M.22; BOA, MV., 249/212, 1337.M.20; Ahmet Şükrü Bey’in ticarete atılması beraberinde haksız şekilde zenginleştiği iddialarını gündeme getirmiştir. Ahmet Emin **Yalman**, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1997, s. 356; Asım **Us**, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakit Matbaası, İstanbul 1964, s. 18. Özellikle Ali Haydar Mithat’ın vagon ticareti yasak olmasına karşın Sirkeci’deki 14 vagon şekerin kime ait olduğunun araştırılmasını isteyen ve bunların muhtekirlere ait olduğunu ilan ve iddia eden bir mektubu Tasvir-i Efkâr’da yayınlaması, Ahmet Şükrü Bey’le karşı karşıya gelmelerine yol açtı. Ahmet Şükrü Bey söz konusu vagonların kendisine ait olduğunu açıkladı. Vagon işinde herhangi bir yolsuzluğun bulunmadığını iddia ederek Ali Haydar’a şunları söylemekten de geri kalmadı: “*Ailey-i muhtereminize intikal eden servet-i azime, sülüs asırdan beri o aileyi müreffehen yaşatmış ve elan da yaşatmaktadır. Namı büyük olan peder-i âliniz, bu serveti sırf böyle şahsi endişe ile milletin boğazından, kanından, etinden biriktirmiştir. Bu badirede sokaklarda aç kalan kadınlara, çocuklara bezlederek bir şey yapmıyor demez mi?*” Ali Haydar **Mithat**, *Hatıralarım 1872-1946*, Mithat Akçit Yayınları, İstanbul 1946, s. 313-317. Bu 14 vagon şeker meselesi sonunda mahkemeye intikal etmiştir. 8 Ekim 1918’de Eminönü Sulh Mahkemesinde görülen davada Ahmet Şükrü Bey vicahen, ortakları ise gıyaben muhakeme edilmişlerdir. Neticede Ahmet Şükrü Bey ve ortaklarının Berlin’den şeker getirmeyle ilgili iş ve işlemlerine ihtikâr denemeyeceği tespit edilmiş, “adem-i mesuliyetlerine” karar verilmiştir. Tasvir-i Efkâr, 9 Ekim 1918. Buna karşın şeker konusu yine gündemden düşmemiş zaman zaman gönderme yapılarak Ahmet Şükrü

Dönemi'ndeki Zaman gazetesinin sahibi olmuştur²⁶. Ahmet Şükrü Bey yine bu dönemde kader birliği ettiği ittihatçı arkadaşları ile beraber savaşın mesuliyetinden ve Ermenilere tatbik olunduğu öne sürülen kötü muameleden ötürü evvela mecliste teşkil edilen 5. Şube'de sorgulanmış, ardından tutuklanarak Divanharbi Örfi'de yargılanmıştır. Aralık 1918'de Meclis-i Mebusanın feshi ile Ahmet Şükrü Bey'in mebusluk vazifesi de sona ermiştir. Yargılamalar sürerken Mart 1919'da tutuklanarak önce Bekirağa Bölüğüne hapsedilmiş ardından mayıs sonlarında İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. Esaretten kurtulduktan sonra İstanbul'dan uzak kalan Ahmet Şükrü Bey İzmit'e yerleşmiş ve İzmit livası il daimî heyetinde bulunmuştur. Ayrıca bu meclis tarafından livanın daimî encümenine seçilmiştir²⁷. Ahmet Şükrü Bey yine burada iken İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisliği görevine getirilmiştir²⁸. Bu arada 1923 Nisanında Cavit Bey'in evinde yapılan gizli İttihat ve Terakki Kongresi'ne de iştirak eden Ahmet Şükrü Bey burada ittihatçı arkadaşlarıyla beraber yeni yol haritalarını belirlemeye çalışmıştır. Ardından Mayıs 1923'te, Mustafa Kemal Paşa'nın tensibiyle dönemin siyasi hadiselerinin bir yansıması olarak çeşitli kaynaşmaların yaşandığı Trabzon'a vali olarak atanmıştır²⁹. İkinci Meclis için yapılan seçimlerde yine Mustafa Kemal Paşa tarafından Kocaeli(İzmit) mebusu seçtirilmiştir. Meclisin açılması sonrası yapılan şube başkanları ve komisyon seçimlerinde Ahmet Şükrü Bey İkinci Şube Başkanlığına seçilmiştir³⁰. 1924 Kasımında kurulan ilk muhalefet partisinin içinde yer alan Ahmet Şükrü Bey, partinin programını tanzim eden birkaç kişiden biri olmuş ve aynı zamanda idare heyetinde de görev alarak parti faaliyetlerinde faal olarak görev üstlenmiştir. Haziran 1925'te mensup olduğu parti kapatılan Ahmet Şükrü Bey, bu

Bey'in Mütareke Dönemi'nde hep müreffeh yaşadığı şeklinde bir intiba yaratılmıştır. Oysa böyle bir genelleme yapmak doğru değildir. Şöyle ki Ahmet Şükrü Bey tutukluken İngilizler tarafından ailesinin oturduğu ev işgal edilmiş ve ailesi zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine eşi hükümetten yardım istemek ihtiyacını duymuştur. BOA, DH.EUM.VRK., 23/95, 1337.N.9. Yine Mayıs 1918'de Ahmet Şükrü Bey'in eşi Bedriye Hanım, yeniden hükümete başvurarak kanunen hakları olan Ahmet Şükrü Bey'in ma'zûliyet maaşını talep etmiştir. Verilen cevapta ancak muhtacın maaşı tertibinden maaş bağlanabileceği ifade edilmiştir. BOA, DH.İ.U.M., 3-2-1/16 1339.Ra.10. Aynı konuda maaş bağlanmasının uygun olmayacağı, fakat muhtaç ailelere münasip bir para verilmesinin kararlaştırıldığıyla ilgili bakanlar kurulu kararı için bkz. BOA, MV., 219/50, 1338.S.05.

²⁶ Refik Halid **Karay**, *Minelbabilelmihrab*, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1992, s. 38-40; Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, Yay. Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 148.

²⁷ II. Dönem Kocaeli Mebusu Ahmet Şükrü Bey'in TBMM Tercüme-i Hâl Varakası, Sicil No:571. Ahmet Şükrü Bey'in Tercüme-i Hâl Kağıdı için bkz. EK-4.

²⁸ Tanin, no.794, 28 Aralık 1924, s. 4.

²⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.18.1.1/7.17.17. Atatürk, Ahmet Şükrü Bey'i yakından tanıyor ve takdir ediyordu. Bu nedenle ona vazifeler verdi ve cemiyete çıkardı. İsmet **İnönü**, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 1987, s. 216.

³⁰ Cumhuriyet, no.176, 3 Kasım 1924, s. 1; Vakit, no.2460, 3 Kasım 1924, s. 2.

hadisenin üzerinden aşağı yukarı bir yıl sonra, bu kez Mustafa Kemal Paşa'ya karşı düzenlendiği tespit edilen İzmir Suikastı teşebbüsüyle ilgili görülmüş, sorgu ve muhakemeler sonucunda birinci derecede suçlu olduğu sabit bulunarak 13/14 Temmuz 1926'da idam edilmiştir³¹.

1. 1. 2. İttihatçı Kişiliği

Ahmet Şükrü Bey eğitimciliği yanında siyasi kişiliği de ağır basan bir şahsiyetti. İttihat ve Terakki Cemiyetinin, denetleme iktidarından sonra kontrolü tamamen ele aldığı 1913-1918 döneminde aralıksız beş yıl Maarif Nazırlığını ve buna ilave olarak da 3 yıl Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı Vekilliğini yürütmüştür. Daha önce temas edildiği gibi Ahmet Şükrü Bey Selanik'teki ilk görevi esnasında İttihat ve Terakki teşkilatı ile tanışmıştır³².

Ahmet Şükrü Bey II. Meşrutiyet'in ilanı esnasında bulunduğu Bursa'da Meşrutiyet'in hazırlanmasında İttihat ve Terakki Cemiyetinin en önemli siması olarak vazife görmüştür³³. Aynı zamanda 1909 hadisesi sonrasında Hareket Ordusu ile Selanik'ten İstanbul'a gelen hürriyet taraftarları arasında Ahmet Şükrü Bey de yer almıştır³⁴. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin çalışmalarında yine aktif rol almıştır³⁵. Bir eğitimci olarak Ahmet Şükrü Bey İttihat ve Terakki ideolojisini maarif alanında tatbik çalışmıştır. İttihat ve Terakki içerisinde özellikle Talat Paşa'ya daha yakın bir şahsiyet olmuştur. Kendisine yöneltilen eleştirilere ve iddialara karşın Talat

³¹ Yunus Nadi(Abalıoğlu), "Son Olsun", *Cumhuriyet*, no.782, 14 Temmuz 1926, s. 1.

³² Ahmet Şükrü Bey'in ilerde İttihat ve Terakkinin en önemli rükünleri olacak şahsiyetlerle Meşrutiyet öncesine dayanan hukuku vardı. Galip **Vardar**, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, Haz. Samih Nafiz Tansu, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2003, s. 69; Kocahanoğlu, İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması, s. 632.

³³ Mehmet Tevfik Bey(Biren), Meşrutiyet'in ilanı sırasında vali olarak bulunduğu Bursa'da, İttihat ve Terakki Cemiyetinin en önde gelenlerinden birinin Bursa İdadisi ikinci Müdürü Ahmet Şükrü Bey olduğunu söyler. Ahmet Şükrü Bey ile cemiyet-vilayet bağlamındaki ilişkilerini anlatır. Mehmet Tevfik Bey(Biren), *II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Müttareke Devri Hatıraları I*, Haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993.s. 447 ve müteakip.

³⁴ Hüsamettin **Ertürk**, *İki Devrin Perde Arkası*, Yay. Haz. Samih Nafiz Tansu, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s. 39.

³⁵ Hüseyin Kazım 1911'de Selanik'te vali iken, Ahmet Şükrü Bey'in Talat Bey tarafından Bulgarlarla itilaf yapma çalışmaları kapsamında Sofya'ya gönderildiğini, Ahmet Şükrü Bey ve arkadaşı Kazım Özalp'in burada Bulgar eşkıya reisleriyle görüştiklerini, onlara para ve memuriyet teklif ederek Osmanlı lehine döndürmeye çalıştıklarını, fakat Bulgar resmî makamlarının durumdan haberdar olması üzerine heyeti kabule yanaşmadıklarını, ancak alt düzeyde bir görüşme gerçekleştirildiğini, dolayısıyla aslında iyi bir iş çıkarılması gerekirken izlenen yoldan ötürü neticesiz ve bir o kadar da gülünç bir durumla karşılaşıldığını söyler. Hüseyin Kazım **Kadri**, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Haz. İsmal Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 2001, s. 115-117.

Paşa uzun süre ona sahip çıkmıştır³⁶. Ahmet Şükrü Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yalnız kabinede görev almamış, 1917 Kongresi'nde Meclis-i Umumi Azalığına da seçilmiştir³⁷.

Denilebilir ki Ahmet Şükrü Bey, İttihat ve Terakki Partisinin feshinden sonra da ittihatçı kimliğini muhafaza ederek ölümüne dek sürdürmüştür. 1918 Kasımında muhatap kaldığı Meclis-i Mebusan tahkikatında cesurca partisini ve icraatlarını müdafaa etmiştir³⁸. Ahmet Şükrü Bey bir ittihatçı olarak Millî Mücadele Dönemi'nde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde görev üstlenmiştir. 1923 başından itibaren İttihat ve Terakki Partisini diriltme düşüncesi çerçevesindeki çalışmalarda yer almıştır.

1924 Kasımında teşekkül eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, meclis içi ve dışı ittihatçılar için bir çıkış vasıtası, bir atlama tahtası olarak görülmüştür. Ahmet Şükrü Bey aktif bir aza olarak parti çalışmalarında yer almıştır. Ahmet Şükrü Bey'in ittihatçı kişiliği, komiteciliği ve cemiyet içerisindeki güçlü konumu ileride anlatılacağı üzere özellikle İzmir Suikastı yargılamalarında öne çıkarılmıştır. Gerek dönemin bazı basını, gerekse mahkeme heyeti sürekli Ahmet Şükrü Bey'in ittihatçılığını ve İttihat ve Terakki Partisini arkadaşlarıyla beraber diriltme arzularını gündeme getirmiş, onu Meşrutiyet'in ilanından evvel birtakım ayak takımı ile suikastlar tertip eden bir komite reisi olarak kamuoyuna tanıtmışlardır. Bu şekilde dönemin basınında ve suikast davası iddianamelerinde Ahmet Şükrü Bey'in Meşrutiyet Dönemi'nde örgütte hangi faaliyetler içinde yer aldığı ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Bu çerçevede Zeki ve Ahmet Samim Beylerin katlinde parmağının olduğu iddia edildiği gibi, daha geniş manada İttihat ve Terakki Partisinin tüm hatalarından mesul tutulmuştur³⁹. Belirtmeli ki bu açıklamalar

³⁶ Ahmet Şükrü Bey İttihat ve Terakkinin kolay kolay dokunamayacağı şahsiyetlerden biriydi. Şahsiyetiyle ilgili bir hayli dedikodu yayılmasına rağmen, Talat Paşa onu uzun süre tuttu. İttihat ve Terakki içindeki sahip olduğu mevki ve oynamış olduğu rollerden ötürü buna zaten mecburdu. Birgen, İttihat, C:1, s. 86-87. Aynı doğrultuda bir görüşe göre, Ahmet Şükrü Bey, Talat Paşa'dan sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin en güçlü simalarından biriydi. Kocahanoğlu, İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması, s. 633. Hakikaten Mahmut Şevket Paşa'nın anılarından da Ahmet Şükrü Bey'in İttihat ve Terakki içerisindeki gücünü anlamak mümkündü. Mahmut Şevket Paşa, s. 121-122.

³⁷ Tarık Zafer **Tunaya**, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, Arba Yayınları, İstanbul 1952, s. 199. Tarık Zafer **Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 299. Tunaya, Ahmet Şükrü Bey'in 1917 senesinde merkez-i umumi azalığı yaptığı bilgisini vermektedir. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal*, C:1, s. 68. Bunun bir yazım hatasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Zira Ahmet Şükrü Bey, Merkez-i Umumiye değil, Meclis-i Umumiye seçilmiştir.

³⁸ Meclisi Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat no.503-523, C:1, 1919, TBMM Yayınları, Ankara 1993, s. 124-138. Ayrıca bkz. Kocahanoğlu, İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel Yayınları, İstanbul 1998.

³⁹ Vakit, no.3063, 13 Temmuz 1926, s. 3; Cumhuriyet, no.780, 12 Temmuz 1926, s. 1-2.

ve tespitlerin siyasi bir mahiyet taşıdığı şüphesizdir. İzmir Suikastı konusu bahsinde söz edileceği üzere özellikle mahkeme heyetinin Ahmet Şükrü Bey'i halk nezdinde itibarsızlaştırmak ve küçültmek, iddialarına ve sonuçta verecekleri cezaya hak ve meşruiyet kazandırmak amacını güttükleri gözden kaçırılmamalıdır. Zaten mahkemenin suikast hadisesinden hayli uzaklaşarak ve hadiseyle alakası dahi kurulamayan İttihat ve Terakki Cemiyetinin II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki siyasi faaliyetlerinden söz etmesi garip ve anlam verilemez bir durum olmuştur. Netice olarak şu söylenebilir ki Ahmet Şükrü Bey halis bir ittihatçıydı. Meslek hayatında ve bunun içerisinde mühim yer tutan Maarif Nazırlığı sırasında İttihat ve Terakki ideolojisini tatbik etmeye çalışmıştır. İttihatçı kimliğinden hiç taviz vermeyen Ahmet Şükrü Bey Mütareke Dönemi'nde 5. Şube tarafından yapılan sorgulamalarda olduğu gibi, Mondros'taki sürgün hayatı esnasında da İngiliz başbakanı Lloyd George'a bir mektup göndermek suretiyle İttihat ve Terakki Partisi politikasını uzun uzun savunmuştur⁴⁰. Keza idamla yargılandığı İzmir Suikastı davasında dahi kendini savunmakla kalmamış, içerisinde yer aldığı hareketin de müdafaasını üzerine almıştır⁴¹.

1. 2. II. Meşrutiyet Dönemi(1908–1918)

1. 2. 1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Yönetimi

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ortaya çıkmış ve siyaset sahnesinde önemli roller üstlenmiştir. Devleti kurtarmak için iktidara gelen ve bu gayeyi tahakkuk ettirmek için son hamleleri yapan bu cemiyet, ne yazık ki enkaz hâlinde devraldığı devleti ancak bir müddet omzunda taşıyabilmiş, fakat neticede kendi dışında gerçekleşen birtakım hadiselerin de aleyhte seyri üzerine devletle birlikte dağılma sürecine girmiştir. Bununla birlikte dağılma aşamasını yeni bir yapılanma dönemi takip etmiştir. Artık resmî anlamda yani İttihat ve Terakki namı altında bir cemiyet-parti ortada yoksa da bir hareket ve kimlik olarak bir müddet daha yaşatılmıştır. Buna karşın, o günden bugüne ittihatçı düşünce sürekli olumlu ve olumsuz atıflar yapılan bir fenomen niteliğini sürdürmüştür.

1. 2. 1. 1. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Ortaya Çıkışı

İşte böyle ilginç bir öyküsü bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889 Mayısında Mekteb-i Tıbbiyede, İbrahim Temo, İshak Sükûti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet

⁴⁰ Bilal N.Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 337-338.

⁴¹ Fahri Kemal, "Müdafaaları Dinlerken", *Milliyet*, no.148, 13 Temmuz 1926, s. 1.

tarafından kurulmuştur⁴². Teşkilatın ilk adı İttihad-ı Osmanidir⁴³. Bir müddet sonra teşkilatın adı İstanbul merkezi ile Paris şubesinde Ahmet Rıza Bey'in⁴⁴ anlaşmaları sonucu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiştir⁴⁵. Kurucu kadroya göre memleketin maruz kaldığı felaketlerin nedeni, hükûmetin idare sistemi ile milletin kaderinin yalnız bir şahsın keyif ve hevesine bağlı bulunmasıydı. Bundan dolayı Meşrutiyet sisteminin tatbikini temin için böyle gizli bir cemiyetin teşkili lüzumluymuştu. Cemiyet o günün ihtiyaç ve düşüncesine uygun olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti başlığıyla bir de nizamname hazırladı⁴⁶. Aslında İttihat ve Terakki yeni bir hareket olmasına karşın 19. Yüzyıl ıslahat hareketlerinin ve bilhassa Genç Osmanlılar-Yeni Osmanlılar- çizgisinin bir uzantısı olarak ortaya çıktı. Tıpkı selefleri gibi imparatorluğun nasıl kurtarılacağı ile ilgilendiler ve çözümü de meşruti bir hükûmet kurarak padişahın yetkilerini kısıtlamak ve azınlıklara yasalar önünde eşitlik sunarak onların isteklerini gerçekleştirmekte buldular⁴⁷.

Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti örgütlenme bakımından İtalyan Carbonari(mason tedhiş örgütü) örnek alınarak kurulmuştu. Buna göre, cemiyetin

⁴² İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, Arba Yayınları, İstanbul 1987, s. 13-15. Hanioglu ile Kuran, Hüseyinzade Ali'yi de ilk kurucular arasında zikreder. M. Şükrü **Hanioglu**, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), C:1, İletişim Yayınları, İstanbul 1987, s. 174; Ahmet Bedevi **Kuran**, *İnkılâp Tarihimiz ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları İstanbul 2000, s. 45. Karabekir ise, Konyalı Hikmet Eminin ilk kurucular arasında yer aldığını belirtir. Kazım **Karabekir**, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 465. Danişmend, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk teşekkülünün 1890 yılında Terakki ve İttihat ismiyle gerçekleştiği ve kurucularının İshak Sükûti, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet olduğu bilgisini verir. İsmail Hami **Danişmend**, *31 Mart Vakası*, 3. Baskı, İstanbul Kitabevi, 1986, s. 5.

⁴³ Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda, s. 135.

⁴⁴ Ahmet Rıza Bey, Galatasaray Sultanisini bitirmiş, bir süre memuriyette bulunduktan sonra tarım tahsili için Fransa'ya gitmiştir. Dönüşünde Fransa'da öğrendiklerini, gördüklerini uygulamak istemiştir. Müteakiben Bursa Maarif Müdürlüğüne atanmıştır. Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılı dolayısıyla Paris'te açılan sergiye katılmak üzere ülke dışına çıkmıştır. Fakat geri dönmemiş ve burada pozitivist düşünceyi benimsemiştir. 1895'te İttihat-ı Osmani Cemiyetinin Paris şubelerini oluşturmuştur. Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet, C.2, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s.203.

⁴⁵ Karabekir, İttihat, s. 467. Cemiyet kurulduğu sırada Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey, cemiyetin ilk adının aslında İttihad-ı İslam olduğunu, fakat Osmanlı ülkesinde çok sayıda milletin varlığı nedeniyle ve bunların tümünün hukukuna hürmet edildiğini göstermek bakımından ya İttihad-ı Osmani demenin yahut daha kapsamlı bir amacın olduğunu göstermek için İttihat ve Terakki demenin uygun olacağını bildirmiş, son teklifi kabul görmüştür. *Meclis-i Mebusan ve Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 23.

⁴⁶ Kuran, İnkılâp, s. 45. Nizamname metni için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 117-122. Tunaya, Ahmet Bedevi Kuran tarafından bulunan ve cemiyete ait olduğu ileri sürülen söz konusu nizamnamenin gerçekte ne olduğunun araştırılmaya muhtaç bulunduğunu söyler.

⁴⁷ Feroz **Ahmad**, *İttihat ve Terakki*, Çev. Nuran Yavuz, 6.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 33. Petrosyan'a göre, Jöntürklerin ideolojik görüş sistemleri içinde, temelleri yeni Osmanlılar tarafından atılmış olan ideo-politik bir doktrin-panosmanizm- baş yeri tutmaktaydı. Parlamenter-monarşik bir devlet sistem çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin tüm halklarının birleşmesi düşüncesi, Jöntürklerin büyük çoğunluğu tarafından benimsenmekteydi. Yuriy Aşatoviç **Petrosyan**, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, s. 282.

müessislerinden ve 1/1 numaralı üyesi bulunan İbrahim Temo memleketi Arnavutluk'a yolculuğu esnasında konaklama için bir vesile ile mason localarından birini ziyaret etmiş ve Carbonarinin İtalyan tarihindeki rolünü öğrenerek bunun üzerinde bıraktığı tesirle de Türkiye'de benzeri bir cemiyet teşkiline karar vermişti. Üyelerin ondalık sayılarla numaralandırılması keza bu benzerliğin bir göstergesiydi⁴⁸.

Cemiyetin tanınmasında yurt dışına kaçışların önemli etkisi oldu. Bilhassa bunlardan birinin, Bursa Maarif Müdürü Ahmet Rıza Bey'in sergi bahanesiyle Avrupa'ya gidişi ve müteakiben oradan yayın yoluyla İttihat ve Terakki muhalefetine iştiraki gerek cemiyetin yayılması bakımından, gerekse padişah üzerinde yaptığı tesirler yönüyle kayda değer bir gelişmeydi⁴⁹.

1892'de birkaç öğrencinin saraya verdiği jurnal üzerine II. Abdülhamit bu gizli cemiyetten haberdar oldu. İlk etapta okul kumandanları ve mesul yöneticiler görevden alındı. Sonra cemiyetin ileri gelenleri tutuklandı. Fakat bir müddet sonra mevküfler padişah tarafından affa mazhar edildiler. Cemiyet, hadise sonrası kaldığı yerden çalışmalarını sürdürdü⁵⁰.

Cemiyetin faal üyelerinden bulunan Doktor Nazım Bey⁵¹ 1894 yılında Paris'te Ahmet Rıza Bey ile temasa geçerek cemiyetin merkez komitesi namına kendilerine katılması teklifini yaptı. Ahmet Rıza Bey teklifi kabul ettiği gibi, cemiyetin adı noktasında pazarlığa girilerek pozitivist ekolden mülhem kendi düşüncelerini benimsetmeye çalıştı. Daha önce söylendiği gibi Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı üzerinde uzlaşma sağlandı⁵².

⁴⁸ Ernest Edmondson **Ramsour**, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001, s. 27. Carbonari örgütlenme modelinin örnek alınması cemiyetin gizli bir örgüt olarak kurulmasında oldukça yararlı oldu. Zaten hemen hemen tüm gizli örgütlerce uygulanan bir modeldi bu. Böyle olmasına karşın İttihad-ı Osmani kurucularının teorik açıdan bu örgüte bir ilgi duyduklarını söylemek içinse yeterli verinin olmadığını belirtmek gerekir. Hanioglu, *Bir Siyasal*, s. 176.

⁴⁹ Ahmet Rıza Bey anılarında ilginç kaçışın öyküsü ve yurt dışındaki çalışmaları hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre, II. Abdülhamit, Ahmet Rıza Bey'in ülkeye dönüşünü temin için öncelikle onu parayla ikna yoluna gitmiştir. Bunda bir netice alamayınca taktik değiştirerek amansız bir mücadele başlatmıştır. Bu bağlamda, yayın faaliyetlerine son verdimen, kaldığı şehirlerinden kovdurmak, geçimini temin için çalışmasına mani olmak gibi zorlayıcı birçok vasıtaya başvurmuş, fakat bir sonuç alamamıştır. Ahmet Rıza Bey'in Anıları, s. 13-22.

⁵⁰ Tefrik **Çavdar**, *İttihat ve Terakki*, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 16.

⁵¹ 1870 Selanik doğumlu Doktor Nazım Bey, Askerî Tıbbiyede öğrenimini sürdürürken İttihat ve Terakki Cemiyetine dâhil olmuş ve cemiyetin yurt dışı ile bağlantılarını sağlamıştır. Hakkında kovuşturma başlatılınca Paris'e kaçmış ve tıp öğrenimini burada tamamlamıştır. Ahmet **Demirel**, "Nâzım(Doktor)", *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.352.

⁵² Hanioglu, *Bir Siyasal*, s. 180.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin bilhassa 1895 yılı sonlarına doğru hem yurt içinde hem yurt dışında olmak üzere faaliyetlerini yoğunlaştırdığını görmekteyiz. Zira bu dönemde yurtdışındaki şubelerin fiilen örgütlenişi gerçekleşmiş, Ali Kemal⁵³ Paris'e firar ederek muhalefet saflarına katılmıştır. Dâhilde ise cemiyet ilk kez, Ermenilerin 30 Eylül 1895 tarihinde yaptıkları Babiali yürüyüşüne karşı 5 Ekim 1895'te bir beyanname hazırlayarak, bunu İstanbul kamuoyu ile paylaşmıştır. Söz konusu hareketiyle cemiyet ilk kez varlığını açığa vurmuş ve bu hareketi yabancı temsilcilerin de bir hayli dikkatini çekmiştir. Bir ay sonra ise amaçları ve üyelerinin hangi toplum tabakalarından oluştuğu bilgilerini içeren ikinci bir beyanname daha ilan edilmiştir⁵⁴.

1897 Türk-Yunan Savaşı'nda elde edilen başarı, senelerdir zafere hasret bir toplumda II. Abdülhamit'in itibarını oldukça artıran bir gelişme olmuştur. Padişah elde ettiği bu nüfuzu iki şekilde kullanmıştır. Birincisi, Harbiye Mektebindeki örgütlenmede rolü bulunan sorumluları ağır şekilde cezalandırma, ikincisi ülke dışındaki ittihatçıları mücadeleden vazgeçirmeye çalışma⁵⁵. Denilebilir ki II. Abdülhamit yurtdışındaki ittihatçıları parçalamak uğrunda hemen her çareye başvurmuştur⁵⁶. Bu cümleden olarak geri dönüşleri sağlamak maksadıyla kendilerine pasaport, yolluk ve liyakatlerine göre memuriyet vaat edilmiştir. Karşılıklı birtakım şartlar öne sürülmesinin ardından siyasi hükümlü ve tutukluların affı konusunda anlaşma sağlanmıştır. Bunun üzerine başta Mizancı Murat Bey⁵⁷ olmak üzere bazı cemiyet ileri gelenleri ülkeye dönmüşlerdir. Diğer bazıları ise elçiliklerde görev almışlardır. Bilhassa Mizancı Murat Bey'in dönüşü cemiyeti bağlamamakla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde büyük bir çözülme yaratmıştır. Netice olarak bu II. Abdülhamit-Cemiyet mütarekesi hususunda, padişah aldanmaya hazır ittihatçıları aldatmış, vaatlerini kısmen yerine getirmiş ve mütarekeden sonra cemiyet 1899 sonlarına değin sürekli bir çözülme ile karşı karşıya

⁵³ Ali Kemal, II. Abdülhamit Dönemi'nde siyasi düşünce ve hareketleri dolayısıyla hapsedilmiş ve sürgün edilmiştir. 1895'te gizlice Paris'e kaçmıştır. Burada iken Jön Türk hareketine katılmıştır. Fakat kısa sonra bu gruptan ayrılmıştır. II. Meşrutiyet ve Mütareke Dönemlerinde ise ittihatçı aleyhtarlığı ile sivrilmiştir. Abdullah Uçman, "Ali Kemal", *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 214.

⁵⁴ Hanioglu, Bir Siyasal, s. 184-185.

⁵⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 4.Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul 2006, s. 55-56.

⁵⁶ Ramsaur, s. 63.

⁵⁷ Dağıstan doğumlu olan Mizancı Murat Bey, Rus baskıları sonucu 1873'te İstanbul'a geldi. Devlet memuriyetine girdi. 1886'da Mizan gazetesini yayınlamaya başladı. Başlangıçta II. Abdülhamit yönetimi ile zaman zaman arası açıldı. 1895'te Paris'e geçti. Buradan Mısır'a giden Mizancı Murat gazetesini Kahire'de çıkarmaya devam etti. 1896'da tekrar Paris'e geçti ve Ahmet Rıza Beyin karşısında Jöntürklerin desteği ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin başına geçti. II. Abdülhamit'e açık cephe aldı ve ağır eleştirilerde bulundu. Abdullah Uçman, "Murad(Mizancı)" *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.250-251.

kalmıştır denilebilir⁵⁸. Zira bu yıl Damat Mahmut Paşa ve oğulları Lütfullah ile Sabahaddin Beylerin Avrupa'ya geçerek Jöntürlere iltihakı, II. Abdülhamit'in elini zayıflatan bir gelişme olmuş ve böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti için yeni bir toparlanma dönemi başlamıştır⁵⁹.

Bu yıllarda ittihatçı teşkilatlanma özellikle genç subayların toplandığı Rumeli'deki III. Ordu bünyesinde yayılmış ve genişlemiştir⁶⁰. Düvel-i Muazzama'nın ve Balkan hükûmetçiklerinin açık düşünce ve eylem alanı haline gelmiş olan bu bölgede saray ve hükûmet duruma tam hâkim değildi. Bölgenin bu özelliği İttihat ve Terakki teşkilatının daha serbest ve kolay gelişmesine ve dolayısıyla Meşrutiyet'in ilanına daha çok taraftar bulmasına olanak vermiştir⁶¹.

Zamanla birtakım katılımlarla birlikte geniş bir yelpaze hâlinde şekillenen Jöntürk hareketinin türdeş olduğunu söylemek ise mümkün değildi. Zira 1895'ten itibaren bu hareket, Ahmet Rıza Bey ve Meşveret gazetesi; Murat Bey ve Mizan gazetesi; Abdullah Cevdet Bey ve İttihat dergisi; Osmanlı gazetesi çevresi, Prens Sabahattin akımı; Şuray-ı Ümmet grubu şeklinde farklı grup ve ekollerle gelişme göstermiştir⁶². Bahsedilen gruplar arasındaki görüş ayrılıkları bilhassa 1902'de Paris'te yapılan 1. Jöntürk Kongresi'yle gün yüzüne çıkmıştır.

Prens Sabahattin Bey, Kahire'den Paris'e geldikten sonra bütün mesaisini bu Jöntürk Kongresi'nin yapılması işine hasretmişti. Bunun için öncelikle para meselesini halletmeye çalışmış ve akabinde Fransa'nın II. Abdülhamit'in tesiriyle kamuya açık yerlerde kongre yapılmasına müsaade etmemesi üzerine, âyan meclisi üyesi bir Türk dostunun hususi konutunda kongreyi toplamıştı. 4 Şubat 1902'de başlayan kongrede sayıları 60-70 civarında bulunan katılımcılar Jöntürk âleminin ve II. Abdülhamit muhaliflerinin en tanınmış simaları idi. Cereyan eden görüşmeler neticesi şu iki düşünce belirdi: Sadece propaganda ve yayın yoluyla inkılâp yapılamaz. Bu nedenle askerî

⁵⁸ Akşin, *Jön Türkler*, s. 57-58.

⁵⁹ Kuran, *Osmanlı*, s. 190. Ramsaur ise 1897 anlaşmasıyla imparatorluk sınırları içerisindeki İttihat ve Terakki Cemiyetinin tamamen tahrip edildiğini, ancak 1906 yılında bir yapılanma başlayabildiğini kaydeder. Ramsaur, s. 67.

⁶⁰ Cemiyetin ordu içerisinde etkili olması beraberinde ordu-siyaset meselesini gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda II. Meşrutiyet Dönemi'nin 1908-1914 kesitinde, ordunun siyasete hangi nedenlerle girdiği, dönem boyunca siyasete ne gibi müdahalelere kalkıştığı ve bunların sonuçlarıyla ilgili ciddi bir etüt çalışması için bkz. Ahmet Turan **Alkan**, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006.

⁶¹ Fethi **Okyar**, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 20.

⁶² Mardin de 4-5 grubun varlığından bahsetmektedir. Şerif **Mardin**, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 76-79.

kuvvetlerin de ihtilal hareketlerine iştirakleri temin edilmelidir. İkincisi, ecnebi hükûmetlerin müdahalesini davet suretiyle ülkede ıslahat icrasına tevessül edilmelidir. İlk teklifi İsmail Kemal Bey, diğerini ise Ermeniler getirmişti. Neticede ekseriyeti teşkil eden Prens Sabahaddin Bey grubu müdahale yanlısı, Ahmet Rıza Bey grubu ise adem-i müdahale yanlısı olarak konumlandılar⁶³. Bu fikir ayrılıklarının etkili olduğu kongre, zikredilen iki grubun birbirinden daha da uzaklaşmaları ve Paris'teki Genç Türklerin kendi mevzilerine çekilmeleriyle son buldu⁶⁴.

İttihat ve Terakki tarihinde önemli dönüm noktalarından biri, 1906 Eylülünde Selanik'te yaşandı. İlerde cemiyetin en önemli şahsiyeti haline gelecek olan posta memuru Talat Bey'in bir önerisi üzerine aynı davaya hizmet edenlerin orada burada bulunması ve bir araya gelememesi⁶⁵, gazete ve dergi dağıtma ve okuma suretiyle amaca erişilemeyeceği düşünceleriyle bir cemiyet teşkili kararlaştırıldı. Böylece üye sayısını artırma, Sultan II. Abdülhamit'i alaşağı etme, Meşrutiyet'i geri getirme hedefleriyle Talat Bey ve dokuz arkadaşı Osmanlı Hürriyet Cemiyetini teşkil ettiler⁶⁶. Cemiyete özel bir merasimle girilmekteydi. Cemiyet bir süre sonra İttihat ve Terakki adını aldı. Böylece dâhildeki ve hariçteki teşkilat aynı isim altında toplandı⁶⁷. Bu arada söylenmesi gerekir ki Selanik'te İttihat ve Terakkinin kuruluşunda ve gelişmesinde mason locasının önemli tesirleri oldu. Talat, Rahmi, Kazım Nami ve Mithat Şükrü Beyler hep masondu. İlk içtimalar tamamen

⁶³ Kuran, Osmanlı, s. 320–321. Kuran, kongrenin ikiye ayrılmasının altında bazılarının benlik iddiasında bulunmasının yattığını ve Ahmet Rıza Bey'in reis seçilememesinin de buna bir örnek olduğunu söyler. Aynı eser, s. 322-323.

⁶⁴ Ramsaur, s. 98. Bu iki gruptan Ahmet Rıza Bey ve Mizancı Murat Bey grubu Osmanlılık siyaseti ve dolayısıyla İbrahim Temo'nun fikirlerini, Prens Sabahaddin Bey'in bulunduğu diğer grup ise Panislamizm ve İttihad-ı İslam ile adem-i merkeziyet fikirlerini savunuyordu. Enver Behnan **Şapolyo**, *Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul 1943, s. 68.

⁶⁵ Mithat Şükrü **Bleda**, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 19, s. 21-22.

⁶⁶ *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 121. Bu cemiyetin Türkiye'deki teşkilatı, gizli ve tamamen bir ihtilal kitleşi şeklindeydi. Silahlı bir mücadeleyle amaçlarını tahakkuk ettirmek istiyorlar ve Genç Osmanlıların yolunu takip ediyorlardı. Esas maksatları 1876 anayasasını yürürlüğe koymak ve millî iradeyi temsil eden meclisin açılmasını sağlamaktı. Celal **Bayar**, *Ben De Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş, C:1*, Sabah Yayınları, İstanbul 1997, s. 91-92. Uzunçarşılı Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin 1905 senesinde kurulduğunu yazar. İsmail Hakkı **Uzunçarşılı**, "1908 Yılında II. Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, C:20, S: 77, 7 Ocak 1956, s. 105.

⁶⁷ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 122; Bleda, s. 31. Doktor Nazım Bey'in gizlice Selanik'e gelmesi sonrası her iki cemiyet bir isim altında birleşerek çalışmağa karar vermişlerdir. Uzunçarşılı, 1908 Yılında, s. 105-106. Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bir sene sonra Paris'teki cemiyetle birlik olmak için Terakki ve İttihad adını almıştır. 1908 Temmuzunda Meşrutiyet'in ilanı üzerine ise ilk kurulan cemiyetin adı, yani İttihad ve Terakki kabul edilmiştir. Karabekir, İttihat, s. 412-413. Paris'teki cemiyetin adının daha yaygın olması nedeniyle bu isim tercih edilmişti. Vardar, s. 72. Ayrıca varılan anlaşmaya göre, Selanik heyeti merkez, Paris grubu ise şube olarak kararlaştırılmıştır. Bezmi Nusret **Kaygusuz**, *Bir Roman Gibi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2002, s. 31.

mason locasının salonunda yapıldı. Ayrıca bu işbirliği İttihat ve Terakki Cemiyetinin faaliyetlerini gizli yürütmesine de katkı sağladı⁶⁸.

Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kuruluşundan bir yıl sonra, Paris'te, bu kez Avrupa'daki bütün muhalif gruplar, ayrılıkçı Ermeni gruplar da dâhil, yer aldığı halde II. Jöntürk Kongresi toplandı. Kongre üç grubun toplantısı gibi görünüyordu. Ahmet Rıza Bey'in riyasetinde merkezîyetçi idareyi savunan İttihat ve Terakki grubu, Prens Sabahaddin Bey'in başkanlığında adem-i merkezîyeti gerekli gören Terakki grubu, bir de Ermenilerin Ahrar adını verdikleri Taşnak Fırkası grubu⁶⁹. Belirtilmeli ki Meşrutîyet'in ilanı ve Osmanlı unsurlarının birleşmesini sağlamaktan başka düşünce ve gayesi bulunmayan İttihat ve Terakki Cemiyetinin gittikçe gayr-i Türk ihtilalci parti ve gruplarla, Türk'ün düşmanlarıyla yakınlaşması ve sonuçta onlarla işbirliği yapması çok düşündürücüydü. Zira Türk'ten başka hiçbir unsurun Müslüman olsun veya olmasın, devlete bağlılığının kalmadığı bir esnada muhtelif Avrupa devletlerince finanse edilen Balkan komitacılarıyla, Ermeni cemiyetleriyle nasıl bir Osmanlılık politikası içinde bulunabilirdi?⁷⁰

Bu hakikat bir tarafa kongre birtakım tartışmaları içermekle birlikte ilk kongrenin aksine başarıyla sonuçlandı ve bir beyanname yayınlayabildi. Beyanname; II. Abdülhamit'i tahttan feragate zorlama, mevcut idarenin temelden değişimi, meşveret usulü ve Meşrutîyet'in kurulması gibi kararlar yer almaktaydı. Alınan bu kararları fiile geçirmek için yapılacak mücadele şu çalışmalarla yürütülecekti. Silahlı mukavemet, silahsız mukavemet(memurların greve gitmesi) vergi ödememe, orduda propaganda, genel ayaklanma, hadiselerin gösterdiği lüzuma binaen diğer vasıtalara başvurma. Bu kararların ve çalışma tarzının kabul edildiği kongre kendilerini ihtilale sevk eden amilin mevcut hükûmetin cinayetleri olduğunu deklare ediyordu. Sonuç olarak ikinci kongre, başarıyla neticelenen, II. Abdülhamit'in tüm muhaliflerinin birleştiği ve müşterek bir gaye etrafında toplandığı bir kongre oldu. Belirtilmeli ki yukarıda alınan kararların ve bunlara bağlı çalışma metotlarının Rumeli'de kısa süre sonra başlayan askerî ayaklanma ve müteakiben Meşrutîyet'in ilanı ile tatbikine lüzum kalmadı⁷¹.

⁶⁸ Şapolyo, s. 60.

⁶⁹ İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, s. 171.

⁷⁰ Mustafa **Keskin**, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 74.

⁷¹ Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda, s. 408-414.

1. 2. 1. 2. II. Meşrutiyet'in İlanı, Dönemin Belli Başlı Siyasi Gelişmeleri ve Devletin Durumu

Cemiyetin çoktandır gaye edindiği Meşrutiyet'in tekrar iadesi, bir dizi gelişme neticesi mümkün oldu⁷². Özellikle Selanik'teki merkezin büyük devletlerin Makedonya politikalarına yönelik geliştirdiği ataklar bu süreci çabuklaştırdı. Makedonya büyük devletlerin ve Balkan devletlerinin siyaset hatta kavga konusuydu. Bu devletlerin Makedonya'da Manastır, Kosova ve Selanik bölgelerini içine alan üç vilayette ıslahat kapsamında yapılacak faaliyetlere maliye ve jandarma tensikatından başlamak istemeleri ve bunun için bölgeye yerleşmeleri ile beraberinde Balkanlardaki gayrimüslim çetelere destekleri, Osmanlı Devleti'nin Rumeli kısmında belirgin bir anarşi ve buhran ortamı yarattı⁷³. Bu arada 1908 Haziranında İngiltere ve Rusya arasında gerçekleşen Reval Görüşmesi'nde Osmanlı Devleti'ni parçalamaya dönük teşebbüsler geliştirilmesi veya öyle zannedilmesi, halkta ve İttihat ve Terakki Cemiyetinde bir infial ve millî heyecan yarattı. İşte bu olaydan sonra cemiyet teşkilatını daha da genişletti ve faaliyetlerini artırdı⁷⁴. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçerek söz konusu vilayetlerdeki yabancı konsolosluklara ağır bir ültimatoma vermek suretiyle yabancıları ve ıslahatçıları korkutarak fikirlerinden vazgeçirmeye çalıştı. Bu meydan okuyuş Yıldız'ı da harekete geçirdi. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyetinin karşısında artık sadece yabancılar değil, II. Abdülhamit de vardı⁷⁵. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 Temmuz başlarından itibaren isyan hareketlerine girişti. Şöyle ki cemiyetin önde gelen elemanları Niyazi, Enver Beyler kuvvetleriyle birlikte dağa çıktı. Bu durum üzerine II. Abdülhamit bölgeyi askerî tedbirlerle kontrol altına almaya karar verdi ve bu çerçevede adamlarından Şemsi Paşa'yı bölgeye sevk etti. Fakat paşa İttihat

⁷² Uzunçarşılı, II. Meşrutiyet'in ilanı sürecini ayrıntılı şekilde anlatır. Uzunçarşılı, 1908 Yılında..., s. 103-174.

⁷³ Tunaya, Siyasi Partiler, s. 115.

⁷⁴ Bayar, C:1, s. 95. Vardar, s. 84. Ahmet Cevdet **Emre**, *İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1960, s. 103. Reval görüşmeleri Jöntürk yöneticileri arasında hükûmete karşı silahla direnmenin kaçınılmazlığı görüşünü öne çıkardı. Aslında Jöntürkler veya onların bazı yöneticileri, 1908 baharında bile Meşrutiyetçi reformların barışçı yolla elde edilebileceği olasılığına ilişkin ümitlerini yitirmemişlerdi. Yalnız Türk Müslüman halk yığınları için değil, öğrenim görmüş Jöntürkler arasında bile hanedanın kutsallığı ve yetkilerinin sarsılmazlığına uzanan görüşler oldukça güçlü şekilde varlığını sürdürüyordu. Yabancı devletlerin açıktan açığa Osmanlı Devleti'ne silahla müdahale bulunacağına dair tehdit ve tehlike belirtmeleri, son kertede sultanla savaşta devrimci yöntemlere başvurulmasına yol açtı. Petrosyan, s. 302

⁷⁵ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 115.

ve Terakki Cemiyetinin bir tertibiyle Manastır'da öldürüldü⁷⁶. Ardından padişah bu kez Müşir Tatar Osman Paşa'ya ümit bağladıysa da o da yine cemiyet tarafından kaçırılmak suretiyle etkisiz bırakıldı⁷⁷.

Bu arada bir başka önemli gelişme, Firzovik hadisesi meydana geldi. Kosova'da Firzovik adlı bölgede toplanan otuz bin kadar Arnavut, hürriyet ve Meşrutiyet'in temin edilmesi için yemin ederek bu meyanda Yıldız Sarayı'na telgraflar çektiler. Bu esnada çalışmalarıyla cemiyet konsoloslukları elde etmişti. Ayrıca Rumeli'ye gönderilen askerler yine cemiyet lehine kazanılmışlardı⁷⁸. Bütün bu gelişmelerin kontrol edilemeyeşi ve Rumeli'nin sürekli kaynayışı, saraya yağın Meşrutiyet istekli telgraflar, II. Abdülhamit'in Meşrutiyet'i tekrar ilan etmesi sonucunu doğurdu⁷⁹. Her ne kadar Meşrutiyet bir padişah lütfü olarak ilan edilse de aslında yukarıda örnekleri verilen mücadele ve fedakârlıklar üzerine elde edilmişti. Bir bakıma Jöntürklerin memleket içi ve dışındaki hürriyet savaşlarının eseri idi bu⁸⁰. Böylece Genç Türk hareketi selefleri gibi bir kez daha başarıya ulaştı. Osmanlı ülkesinde Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı, Kanunuesasi'nin tekrar yürürlüğe konması ve parlamentonun açılması büyük sevinçler ve ümitler yarattı. Artık çoktandır arzulanan uhuvvet, müsavat, hürriyet elde edilmişti. Oysa bütün bu düşüncelerin bir beklenti ve arzudan öte bir şey ifade etmediği, Meşrutiyet'in ilanının bir çırpıda ülkenin birikmiş sorunlarını çözemediği, aksine devletin çözülme sürecinin bu dönemde daha da hızlandığı gelişen hadiselerle kısa sürede anlaşılacaktı.

⁷⁶ Şemsi Paşa dağa çıkanları ölü ya da diri teslim edeceğine dair saraya söz vermişti. Paşa'nın gücü karşısında isyancıların hiç şansı yoktu. Paşa ifna edilmeydi hürriyet hareketi doğmadan ölecekti. Ayrıca bu tertip, "İttihat ve Terakki korkulacak bir ocak imiş" diyen II. Abdülhamit'in örgütün neler yapabileceğini anlamasını sağladı. Vardar, s. 63.

⁷⁷ Bayar, Ben de Yazdım, C:1, s. 96.

⁷⁸ Tunaya, Türkiye'de Siyasi, s. 116; Ahmad, İttihat, s. 26.

⁷⁹ Meşrutiyet'in ilanı öncesinde yapılan hükümet toplantısında Rumeli'de yaşanan bütün bu hadiseler masaya yatırılmış, hadiselerin artık bir ihtilal niteliğini aldığı tespiti yapılmış, Meşrutiyet'in ilanından başka çare olmadığına kanaat getirilerek durumun padişaha arzına karar verilmiştir. Hükümeti bu düşünceye sevk eden en mühim gelişme, son birkaç günde Rumeli'den gelen onlarca telgraf içerisinde özellikle sonuncusunun, Kanunuesasi'nin kabul edildiğini bildiren cevap gecikirse veliaht hazretlerine biat olunacağı ve onun adına hutbeler okunacağı tehdidini içermesi olmuştur. Sadrazam Sait Paşa, *Anılar*, Haz. Şemseddin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 314-316. Ayrıca belirtmeli ki Meşrutiyet 23 Temmuz'da Manastır'dan başlamak üzere Rumeli'nin birçok yerinde aslında ilan edilmişti. Bir bakıma verilmez alınır gibi bir durum söz konusuydu. Bayur, Türk İnkılabı, C:1, Kısım II, s. 59.

⁸⁰ Tarık Zafer **Tunaya**, *Hürriyetin İlanı II. Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 1. 1908 devrim sürecinin öncesi ve sonrasıyla yalnız merkezdeki değil, taşradaki yansımalarının da yer verildiği ciddi bir etüt çalışması için bkz. Aykut **Kansu**, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul. 1995

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilk hükûmeti Sait Paşa'ya kurduruldu. Sait Paşa gibi Meşrutiyet karşıtı birinin tercihi, cemiyet tarafından II. Abdülhamit'in bir hazırlığı olarak telakki edildi. Cemiyet zaten II. Abdülhamit'e pek itimat etmemekteydi. Vaktiyle de Meşrutiyet'e sadık görünerek onu kabul etmesine karşın kendinde kuvvet görünce hürriyeti nasıl boğduğu, hürriyetseverlere nasıl davrandığı iyi bilinmekteydi. Bu nedenle onun pusuya yattığı düşünülerek buna göre tedbirler geliştirildi⁸¹. Bu cümleden olarak hükûmet ve padişahın vaziyetine güvenilmediğinden ötürü Talat Bey ve birkaç arkadaşından oluşan bir heyet İstanbul'a gönderildi⁸². Heyetin gelişi ve amacı İstanbul gazetelerinde ilan edildi⁸³. Sait Paşa'nın II. Abdülhamit'in telkinleriyle kurduğu kabine iki isim dışında tamamen Ferit Paşa kabinesiyle aynıydı. Vaat edilen siyasi af ancak temmuz sonunda çıkarılabildi. Afla birlikte başlayan tartışmalar ve basından yöneltilen eleştiriler kabinenin o hâliyle daha fazla dayanamayacağını göstermekteydi. Nitekim 31 Temmuzda istifa kararı geldi. Yeni hükûmet tekrar Sait Paşa başkanlığında teşkil edildiyse de ancak beş gün yaşayabildi. Zira yeni hükûmetle birlikte çıkarılan Kanunuesasi açıklamasını içeren bir hatt-ı hümayun sadrazamla padişahın arasının açılmasına neden oldu. Burada sadrazam ve şeyhülislamın atama prosedüründe olduğu gibi, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının da atama yetkisi padişaha verilmekteydi⁸⁴. II. Abdülhamit'in konumunu sağlamlaştıran bu manevra, İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1909 anayasa değişikliğinde söz konusu hususu açıklığa kavuşturmasına yol açtı. Teşebbüsten oldukça rahatsız olan Sait Paşa'ya İttihat ve Terakki Cemiyeti cephesinden de sıcak bakılmamaktaydı. Bu nedenle istifaya zorlandı. Böylece padişah, Sait Paşa'nın yerine bir başka liberali, İngiltere yanlısı olarak bilinen kıdemli siyasetçi Kamil Paşa'yı getirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yeni hükûmetin kurulmasından oldukça memnundu⁸⁵.

⁸¹ Karabekir, İttihat, s. 325. Yalnız Sait Paşa değil, Kamil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa da II. Abdülhamit'in hem şahsına, hem de onun kurduğu sisteme sınıksız bağlı olan kimselerdi. Böylece saray zihniyeti hâlâ yaşıyordu. Selahattin **Güngör**, "Bir Canlı Tarih Konuşuyor, Mithat Şükrü Bleda ile Mülakat", *Resimli Tarih Mecmuası*, S: 42, Haziran 1953, s. 2392.

⁸² Çavdar, İttihat, s. 138

⁸³ Karabekir, İttihat, s. 379.

⁸⁴ Akşin, Jöntürkler, s. 128-129. Padişah bu yolla tahttan indirilme ve öldürülme korkusuna karşı bir tedbir alıyordu. Bayur, Türk İnkılâbı, C:I, Kısım. II, s. 70.

⁸⁵ Akşin, Jöntürkler, s. 134. Sait Paşa, anılarında, tayininden önce padişah tarafından görevinde özgür olacağına dair verilen vaatlerin hep eskilerde olduğu gibi sözde kaldığını, hatta bu görevinde eskisini bile aratacak şiddet ve müdahalelere maruz bırakıldığını, bunlara eskisinden daha çok karşı çıkmasına karşın, istifa etmekten başka çare bulamadığını söylemektedir. Sait Paşa, s. 312.

Meşrutiyet'in ilanının üzerinden üç ay geçmemiştir ki İttihat ve Terakki Cemiyeti ağır dış krizlerle baş başa kaldı. Bu cümleden olarak Bulgaristan Osmanlı hâkimiyetini reddetmek suretiyle istiklalini ilan etti. Kısa süre sonra Girit'le Yunanistan'ın birleştiği haberi alındı. Son olarak da Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak ettiği öğrenildi. Böylece tüm Osmanlı unsurlarının birlik beraberlik içerisinde kaynaşarak kardeş şeklinde yaşayacağı ve devletin bir ve bütün kalacağı esasına dayanan Osmanlılık düşüncesi ilk kez büyük bir darbe alıyordu.

1908 yılının İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından bir başka önemli gelişmesi 18 Ekimde Selanik'te ilk kongresini gerçekleştirmesiydi. Gizli düzenlenen kongrede gerek teşkilatla, gerekse ülkenin genel vaziyeti ile ilgili kararlar alındı. Bu çerçevede alınan kararlardan en mühimi Meşrutiyet ilkelerine bağlı kaldıkça hükümdarın hayatı ve saltanat haklarının İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından her türlü saldırıya karşı muhafaza edileceğiydi. Bu bir yönüyle tehdit bir yönüyle de yeni siyasal vesayetın bir adımıydı⁸⁶.

Çalışmaları ile Meşrutiyet'in ilanında başat rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti kısa süre sonra yapılan seçimlerde nerdeyse tüm mebuslukları kazanmasına karşın bir süre daha denetleme iktidarı diye nitelenilecek bir vaziyette kaldı⁸⁷. Meşrutiyet'in iadesini sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti muhtemelen iktidarı tamamen ele almak için henüz vaktin erken olduğunu ve vatani bir dernek olarak kalmak⁸⁸ ve bir müddet daha hazırlanmak gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenlerle ancak birkaç nazırlık koltuğu ile dönemin hükümetlerinde yer aldılar. Böyle olmasına karşın kontrolü elden bırakmamak maksadıyla pek de alışık olunmayan bir usul geliştirdiler. İttihatçı mebuslar müsteşar sıfatıyla bakanlıklarda görev üstleneceklerdi Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti elindeki meclis gücüyle hükümetleri kontrol edecekti.

⁸⁶ M.Naim **Turfan**, *Jöntürklerin Yükselişi*, Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınları, İstanbul 2005, s. 187. İttihat ve Terakki dokuz kongre toplamıştır. Genelde ağustos-ekim arasında toplanan bu kongrelerden 1908, 1909, 1910, 1911 kongreleri gizli olarak Selanik'te, 1912, 1913, 1916, 1917 kongreleri ise İstanbul'da toplanmıştır. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi*, s. 189.

⁸⁷ Akşin, İttihat ve Terakkinin 1908–1913 yıllarını denetleme iktidarı olarak niteler. Akşin, *Jöntürkler*, s. 125. Ahmad, cemiyetin doğrudan iktidara geçmeyişi ve denetleyici rolünde kalışını şöyle açıklar: Bu davranışın nedenini Jöntürklerin toplumsal geçmişlerinde ve temelde tutucu olan yapılarında aramak doğru olur. Jöntürklerin çoğunluğunu, toplumsal bir değişiklik yapmak istemeyen tutucu bir kitle meydana getirmekteydi. 1908 hükümet darbesi, devrimci bir hareket olarak nitelenemez, çünkü değildi. Amaç, 32 yıl önce kabul ettirilmiş olan bir anayasayı geri getirmek ve bu yoldan devleti kurtarmaktı. Ahmad, *İttihat*, s. 33.

⁸⁸ Kemal **Karpat**, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s. 20.

1909 yılına gelindiğinde Rumî takvimle 31 Mart tarihinde ortaya çıkan isyan, oluş ve müsebbipleri etrafında birçok farklı görüş ortaya konulmasına karşın gerek Meşrutiyet'e, gerekse bunu tesis eden İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı ilk ciddi tehdit niteliğini taşıyordu. İsyanın tertip şekli karanlık olmasına karşın hadiseye yol açan etkenler şöyle sıralanabilirdi: İttihat ve Terakki yönetiminden daha doğrusu onun hiçbir mesuliyet almaksızın perde arkasından yönetime müdahale ve yönlendirme yapmasından doğan hoşnutsuzluk; muhalif bir gazetecinin öldürülmesi ve çıkan olaylar; İtilaf-ı Muhammedi Cemiyetinin kurulması, faaliyetleri ve bu çerçevede Derviş Vahdet'in Volkan gazetesinde yaptığı İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet karşıtı yayınlar; alaylı zabıtların ordudan çıkarılması kararı ve bunun bir galeyana yol açması; devlet dairelerinde yapılan memur tensikatı ve söz konusu gayrimemnunların muhalefet cephesine iştiraki; softaların askerliği hususunda kanun layihası sunulması ve medrese öğrencilerinin muhalif cepheye geçişi; halkın maneviyatına karşı İttihat ve Terakki Cemiyetinin laubali hareketleri; İttihat ve Terakki kurucu ve ileri gelenlerinin mason olduklarının halk arasında konuşuluyor olması⁸⁹. Bunun yanında İngiliz büyükelçiliği ile Osmanlı ülkesindeki İngiliz çıkar çevreleri Kamil Paşa hükûmetinin düşüşünü ve hükûmet değişikliğini kendi itibarlarına bir darbe vurulması şeklinde değerlendirdiler ve bu düşünceyle özellikle basın yoluyla İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı kampanyaya katılarak içerdeki muhalefete cemiyet aleyhtarı propaganda ve halkı etkileme noktasında önemli malzeme vermiş oldular⁹⁰. Tüm bu sayılanlar az ya da çok hadiseye zemin hazırladı.

İsyan ise Rumeli'de Nıghebân-ı Meşrutiyet adını aldıktan sonra hürriyet rejimi için emin kuvvet olarak İstanbul'a getirilen avcı taburlarının sabahleyin subaylarını bağlamak suretiyle harekete geçmeleriyle başladı. Söz konusu harekette düzenli bir

⁸⁹ Danişmend, 31, s. 25-26. Yazar eserinde II. Abdülhamit'in isyanda neden bir rolü olmadığını gerekçe ve delilleriyle anlatmaktadır. Burada Padişahı kutsayan ve İttihat ve Terakki Cemiyetini ise sürekli itham eden bir yaklaşım söz konusudur. Aynı eser, s. 21-23. İttihat kulüplerinin her işe müdahale etmeleri ve ittihatçı olmayanların hain addedilmesi, genel bir hoşnutsuzluk doğurmuştu. Ayrıca bir müstebit yerine yüzlerce müstebit türemişti. Eski idareyi arzulayanlar cemiyetin beceriksizliklerinden istifade ettiler. Gerek bu gerekse sonra gelişen birkaç hadise 31 olayını hazırladı. Kaygusuz, s. 58-59. Şerif Paşa ise 31 Mart Hadisesi'nin zannedildiği gibi bir irtica hareketi olmadığını delilleriyle açıklamakta, hadisenin İttihat ve Terakki çetesinin ihyasına yaradığını ve onların bu hadiseden sonra zorbalığa ve kan dökmeye başladıklarını söyler. Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihat ve Terakkiye Muhalefet*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 47-51.

⁹⁰ Feroz **Ahmad**, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s15.

teşkilat ve önceden yapılan bir hazırlık dikkati çekiyordu⁹¹. İsyân esnasında hükûmette bulunan Hüseyin Hilmi Paşa hemen istifasını sundu. Bunun üzerine hükûmeti kurma görevi Tefvîk Paşa'ya verildi. O da, Gazi Ethem Paşa'yı Harbiye Nazırlığına, Nazım Paşa'yı da I. Ordu Kumandanlığına getirmek suretiyle muhalefetin isteklerini bir ölçüde karşılamış oldu. Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti hadiseye karşı iki türlü tutum geliştirdi. Birincisi, sadarete protesto telgrafları çekerek Meşrutiyet'in tehlike olduğunu ve meclisin tehdit edilmesinin kınandığını, Meşrutiyet'i korumak için gerekirse silaha başvurulacağını, mevcut hükûmetin gayrimeşru olduğunu ve tanınmadığını bildirmek; ikincisi, isyanı bastırmak üzere Rumeli'den asker toplamak⁹². İşte İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyet'in tehlikede olduğunu haber alması üzerine⁹³ silah başına asker ve gönüllü topladı. Hareketin önderliğini Mahmut Şevket Paşa yapıyordu. Toplanan kuvvetler Selanik'ten Hareket Ordusu adıyla İstanbul'a yürüdü⁹⁴. Ayaklanma kısa sürede bastırıldı. Âyan ve Mebusan Meclisi üyelerinin teşkil ettiği Meclis-i Millî'de padişahın haline karar verildi. Böylece hadisenin en önemli sonucu otuz üç senedir saltanat süren tecrübeli siyasetçi II. Abdülhamit'in tahttan uzaklaştırılarak yerine Mehmet Reşat'ın getirilmesi oldu. Böylece Mütareke Dönemi'ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından saray, artık bir tehdit merkezi olmaktan çıkarılmıştı.

İsyân ile ilgili şu tespitler yapılabilir: İyi planlanmaması ve eşgüdümünden yoksun oluşu daha ilk günden itibaren II. Abdülhamit'in vaziyete hakîm olması neticesini verdi. Böylece hadise ilk etapta II. Abdülhamit'in gücünü yeniden artıran bir gelişme oldu. Diğer taraftan İttihat ve Terakki muhalifleri cemiyetin hadiseden önceden haberdar olduğunu⁹⁵ öne sürdüler. Doğrusu şu ki İttihat ve Terakki isyan olayını fırsat bilerek muhalefeti tasfiye etme yoluna gitmişti. Bu yönüyle cemiyete fayda sağlandığı kabul edilebilirdi. Bütün bunlar göz önüne alındığında 31 Mart Hadisesi meşrutî yönetime, batılılaşmaya ve İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalefet eden grupların ortak

⁹¹ Bayar, C:1, s. 101. Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Meşrutiyet'in muhafazası için İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından İstanbul'a getirilen ve daha sonra Kamil Paşa'nın eski kıtalarına döndürme fikrine karşı çıkan avcı taburlarının, beklenenin aksine, 31 Mart Hadisesi'ne cüret etmelerini ve bu olay nedeniyle cemiyetin nüfuzunu arttırmağa muvaffak olmasını dikkat çekici bulmuştu. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, s. 49-50.

⁹² Çavdar, İttihat, s. 52.

⁹³ 31 Mart Vakası, İsmail Canbolat'ın İstanbul'dan çektiği, "meşrutiyet mahvoldu" içerikli bir telgrafla Selanik'e bildirildi. Türkgeldi, s. 29.

⁹⁴ Bayar, Ben de Yazdım, C:1, s. 152. Bayar, Hareket Ordusu adının Mustafa Kemal tarafından Fransızcadaki mouvement'ten mülhem konulduğunu söyler. Aynı eser, s. 154.

⁹⁵ Mehmed Selahaddin Bey hadisenin ittihatçılar tarafından hazırlandığı, fakat Sultan Abdülhamit ile taraftarlarına yakıştırıldığını söyler. Mehmed Selahaddin Bey, *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İnkılab Yayınları, İstanbul 1989, s. 34.

bileşkesinin yarattığı bir kalkışmaydı. Bu kalkışmadan II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki Cemiyeti mümkün olduğunca faydalanmaya çalışmıştı⁹⁶.

Ağustos 1909'a gelindiğinde kapsamlı anayasa değişiklikleri gerçekleştirildi. Bu çerçevede 1876 anayasasının 21 maddesi değiştirildi, bir maddesi kaldırıldı, üç yeni madde eklendi. Yeni değişikliklere göre, padişah anayasaya bağlılık yemini edecek, bakanlar kuruluna yalnız şeyhülislam ile sadrazamı atayacaktı. Ayrıca bakanlar kurulunun da meclise karşı sorumlu bulunmasından dolayı istediği sadrazamı görevlendiremeyecekti. Mebuslar birinci ve ikinci başkanlarını kendileri seçecekti. Padişah yetkilerini bakanlar ve sadrazam vasıtasıyla kullanacaktı. Bunlardan başka padişahın yetkisi, yasama lehine de sınırlandırılmıştı. Âyan ve Mebusan Meclisleri her yılın kasım başında davetsiz toplanacaktı. Bunların dışında ise, yasa önerilerinin Şuray-ı Devlet'te görüşülüp karara bağlanması usulü kaldırıldı. Padişahın veto yetkisi geciktirici veto yetkisine dönüştürüldü. Âyan Meclisi görüşmelerinin açık yapılmasına karar verildi. Yürütmenin fesih yetkisi sınırlandırıldı. Padişaha sürgün yetkisi veren meşhur 113. madde de kaldırıldı. Bütün bu değişikliklerle 1909 metni, yürütme ve yasama organlarını yaratmış, kuvvetler ayrılığını yumuşak işbirliğine dayalı, ama yasamayı daha çok kollayan bir biçimde gerçekleştirmiş, klasik parlamenter hükûmet sisteminin bütün unsurlarını anayasa hukuku haline getirmişti. Ayrıca padişahın yetkileri eskiye oranla azaltılmış, hükûmet ve yasamanın yetkileri ise artırılmıştı⁹⁷.

1911 ortalarına doğru beliren Hizb-i Cedit hareketi, İttihat ve Terakki Cemiyetini bölünme noktasına getiren önemli bir gelişmeydi. Hareketin lideri Miralay Sadık Bey'di. Yaklaşık 110 mebus da bu oluşumun içerisinde yer aldı. Söz konusu hareket çalışmalarıyla gerek İttihat ve Terakki Cemiyetini, gerekse hükûmeti oldukça zor durumda bıraktı⁹⁸.

Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin uğraşmak zorunda kaldığı en önemli dış sorunlardan biri 1911 Eylülü sonunda ortaya çıkan Trablusgarp meselesi

⁹⁶ Çavdar, İttihat, s. 54. Bleda da Abdülhamit'in 31 Mart olayında doğrudan doğruya rolü bulunmadığını, yalnız hadise patlak verdikten sonra kendi nüfuz ve kudreti hesabına bundan yararlanmayı düşündüğünü belirtir. Bleda, s. 91.

⁹⁷ Bülent **Tanör**, *Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 192-196. Değişikliklerin tam hâli için bkz. Suna **Kili-A.Şeref Gözübüyük**, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 87-93.

⁹⁸ Ahmet Ali **Gazel**, "II. Meşrutiyet Dönemi İttihat ve Terakki Fırkası'nı Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedit Hareketi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 16, Erzurum 2001, s. 259.

oldu. Birliğini geç tamamlayan ve bu nedenle sömürgecilikte yeterince pay alamadığını düşünen İtalya, bir Osmanlı toprağı olan Trablusgarp'ın senelerdir imar edilmediğini, aksine ihmale uğratıldığını, bu görevi İtalya hükûmetinin medeni bir vazife olarak üstlendiğini ileri sürerek bölgenin derhal Osmanlı askerlerinden boşaltılmasını talep etmişti. Hükûmet tam cevap vermeye hazırlanırken İtalya daha fazla beklemeden bir nota ile Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştı⁹⁹. İtalya'nın kolayca böyle bir kalkışmaya teşebbüsü, Hakkı Paşa hükûmetinin gaflet ve akılsızlık içerisindeki bazı hareketleriyle mümkün olmuştu. Şöyle ki Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Trablusgarp merkezinde bulunan askerlerin önemli bir kısmını Yemen'e gönderme kararı almıştı. Ayrıca Trablusgarp Valisi ve Kumandanı Müşir İbrahim Paşa da azledilerek şehir kumandansız ve valisiz bırakılmıştı¹⁰⁰. Böylece Trablusgarp İtalyanların işgaline açık ve amade bir hâle gelmişti. Zaten önceden beri hazırlıkları söz konusu olan İtalyanlar vaziyeti uygun görerek harekete geçmişlerdi¹⁰¹. Orada bırakılan az sayıda askerle birlikte İstanbul'dan giden İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu genç subaylar, tüm imkânsızlıklara karşın, mertçe bir direniş örgütlemişlerdi. Savaş başladığı esnada hükûmette bulunan İbrahim Hakkı Paşa, acz ve şaşkınlık içerisinde kalarak kısa sürede istifa etti ve yerine Sait Paşa geldi. O da savaşı sürdürmek heveslisi değildi. Zaten donanmanın hâli içler acısıydı. Böylece, partinin bir avuç elemanı direnişini sürdürdü¹⁰². Sonunda gerek askerî ve ekonomik vaziyet¹⁰³, gerekse Balkan hükûmetlerinin Osmanlı Devleti'ne savaş açması ve bu savaşın devlet için daha yakın ve açık tehdit içermesi nedenleriyle 18 Ekim 1912'de İtalya ile Uşi Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Trablusgarp'tan askerlerini çekmeyi kabul etti. Dolayısıyla bu topraklar fiilen İtalya'nın eline geçti. Bunun yanı sıra İtalya'nın işgal ettiği 12 Ada¹⁰⁴, Balkan Savaşları'nın başlamış olması ve Yunanistan'ın da burada gözü olması nedeniyle geçici olarak İtalya'nın işgaline bırakıldı. Fakat ada, bir daha Osmanlı

⁹⁹ Mehmed Selahaddin Bey, s. 39.

¹⁰⁰ İsmail Hami **Danişmend**, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C:4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 384.

¹⁰¹ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, s. 65-67. Zaten İtalya uzun zamandır Trablusgarp'ta etkindi. Çok sayıda okul açmak suretiyle orada kendi kültürünü empoze etmeye başlamış ve burayı kolay ele geçirecek vasıtaları hazırlamıştı. Çavdar, s. 104.

¹⁰² Çavdar, İttihat, s. 104-105. O dönem, İstanbul Hükûmeti Osmanlı sularında bile 600 kilometrelik kıyı için sadece üç veya dört hücumbotu sahipti. Bir zırhlı, bir kruvazör İngiltere'ye; altı hücumbotu da Fransa'ya sipariş verilmişti. Jacques **Thobie**, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Gücü", Çev. Yavuz Ekmen, *Türkler*, C:13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 366.

¹⁰³ Parasızlık İtalya ile savaşı sürdürmek ve ne istiyorlarsa verip savaşa sonlandırmak için hükûmeti tazyik etmekteydi. Tahsin **Ünal**, *Türk Siyasi Tarihi*, Kemer Yayınları, İstanbul 1998, s. 579.

egemenliğine giremedi. Böylece antlaşmayla Trablusgarp ve 12 Ada kaybedildiği gibi, İtalya Anadolu kıyılarının dibine de gelmiş oldu¹⁰⁵.

Bu arada 21 Kasım 1911’de teşekkül eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası¹⁰⁶, II. Meşrutiyet Dönemi’nin en güçlü ve en büyük muhalefet hareketiydi. Görüldüğü üzere fırkanın kuruluşu devletin son derece bunalımlı bir dönemine tesadüf etmişti. Trablusgarp işgal edilmiş, Hakkı Paşa hükûmeti istifa etmiş ve yerini Sait Paşa almış, dahası parlamento oldukça karışık bir vaziyete girmişti. Bu koşullar içerisinde kurulan fırkanın temsil ettiği muhalefetin uzun süredir bir fırka kurmak için sabırsızlıkla beklediği söylenebilirdi¹⁰⁷. Kurucular arasında yer alan Rıza Nur, fırkanın kuruluş öyküsünü şöyle anlatıyordu: İttihat hükûmetlerine karşı mecliste ve halk arasında çeşitli fırkalar kurulmuştu. Bunların hiçbiri muhalefetten beklenen görevi yerine getiremiyordu. Başlangıçtan beri bu tür fırkaları bir bayrak altında toplamak büyük ve yekpare bir kitle ile etkili bir darbe vurmak fikrini görüyor, telkinler yapıyor ve teşebbüslerde bulunuyordum. Sonunda bütün fikirler bir noktada toplanmış oldu¹⁰⁸. Fırkaya bakıldığında, esas itibariyle Ahmet Reşit Rey, Lütfi Fikri, Rıza Nur, Rıza Tevfik gibi genç aydınların çabaları ürünü ve tam bir aydınlar hareketi olduğu görülüyordu¹⁰⁹. Programında göze çarpan belli başlı ilkeler ise Osmanlıcılık, adem-i merkezîyetçilik ve teşebbüs-i şahsi, meşrutiyetçilik, liberal ekonomi idi¹¹⁰. Hürriyet ve İtilaf Fırkası gerek parlamento içinde¹¹¹ gerekse dışında sürekli katılımlarla kısa sürede büyüdü ve ciddi bir siyasal güç haline geldi. Bu gücünü de sonuna kadar İttihat ve Terakki’ye muhalefet etmekte kullandı. Tabir yerindeyse fırka mücadelesinden ziyade bir fırka savaşı içerisine girdi. Nitekim kuruluşunun ardından İstanbul’da yapılan ilk ara seçimde başarılı oldu. Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhalif hareketin ciddiyetinin farkına vararak gerek bundan kurtulmak ve gerekse kendi meclis grubunu kontrol

¹⁰⁵ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 643.

¹⁰⁶ Fırka ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990. Yine fırkanın kurucularından ve nafiz azalarından Rıza Nur’un önemli bir çalışması için bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?*, Kitabevi, İstanbul 1996.

¹⁰⁷ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal*, C:1, s. 295.

¹⁰⁸ Rıza Nur, s. 19. Parti birbirinden çok farklı düşüncelere sahip tüm ittihatçı karşıtlarını biraya toplamıştı. Bu gayr-i mütecanis hâlin koyu ittihatçı Hüseyin Cahit tarafından dile getirilmesi üzerine Rıza Nur, *Sizi devirmek için şimdi ne bulursak topladık. Siz düşün, o gün gelince bu fırkayı da dağıtacağız. Böyle fırkalar zaten dağılmağa mahkûmdur*”, demişti. Aynı eser, s. 24. Rıza Nur’un bu açıklaması fırkanın neden kurulduğunu ve politikasının esasında neye dayandığını apaçık göstermekteydi.

¹⁰⁹ Birinci, *Hürriyet*, s. 224.

¹¹⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal*, C:1, s. 299-300.

¹¹¹ Parti, Arnavut, Bulgar ve Rum mebusları bir araya getirdiğinden mecliste 60–70 mebustan oluşan bir muhalif zümre oluşturmuştu. Mehmed Selahaddin Bey, s. 42.

edebilmek maksadıyla yürütmenin yasama üzerinde egemenlik kurması yoluna başvurdu. Buna dair yasa teklifini meclisten çıkaramayınca da meclisin feshini sağladı. Ardından yapılan ve sopalı seçimler olarak tarihe geçen 1912 seçimleri, İttihat ve Terakkinin ezici üstünlüğüyle neticelendi¹¹². Hürriyet ve İtilaf Partisi ise meclisten tamamen silindi. Ardından bir kongre akdeden bu parti, yaşadığı ihtilaflardan ötürü küçülme sürecine girdi. Sonraki hükûmetler döneminde de bir varlık gösteremedi. Fırkanın zaten çoğu kapanmış bulunan taşra şubeleri, 1 Ocak 1913'te alınan bir kararla resmen kapatıldı. Ardından Babıali Baskını'yla parti tamamen ve fiilen ortadan kalktı¹¹³.

1912 yaz aylarında ortaya çıkan Halaskâr Zabitan hareketinin nasıl oluştuğu tam olarak aydınlanmasa da, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısındaki birikimin bir askerî cephesini kurmayı ve ordu içindeki muhalefeti örgütlemek isteyen bir eylemi temsil ediyordu. Zaten 1912 başında yapılan ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin silme kazandığı seçimlerden sonra ordu ittihatçılar ve itilafçılar olmak üzere iki gruba ayrılmıştı¹¹⁴. Gerek 1912 seçiminin ortaya koyduğu bu tablo, gerekse Trablusgarp Savaşı ve Arnavutluk isyanı gibi hadiselerin varlığı¹¹⁵, Harbiye Nazırının bir türlü tayin edilememesi ve müteakiben bahriye nazırının ani istifası, II. Abdülhamit Dönemi'nde terfi eden, fakat ittihatçılar tarafından tenzile tabii tutulan ve şuraya buraya tayin edilen küçük rütbeli subayların harekete geçmesine ve Halaskâr Zabitan adıyla bir cemiyet kurmalarına yol açtı. Bunlar İttihat ve Terakki Cemiyetine girmedikleri gibi ordunun bu cemiyetin emir ve tahakkümünde kalmasına da taraftar değildiler¹¹⁶. 1908'de II.

¹¹² Tunaya, Türkiye'de Siyasal, C:1, s. 300-301.

¹¹³ Birinci, Hürriyet, s. 224.

¹¹⁴ Tunaya, Türkiye'de Siyasal, C:1, s. 351-355.

¹¹⁵ Halaskâr Zabitan olayı, aynı zamanda bir askerî fraksiyonun Arnavutluk'taki halkın hoşnutsuzluğu istismar ederek başkentte kendi iradesini dayatmasıydı. Turfan, s. 226.

¹¹⁶ Vardar, s. 122-123. Halaskâr Zabitan grubunun ortaya çıkışında Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart 1909'a kadar İttihat ve Terakki Cemiyetinin gayrimesul vaziyetteki tahakküm dönemi, orduyu siyasete araç edip perde arkasından emir tebliğ eder vaziyet takınması etkili olmuştur. Danişmend, s.365. Ayrıca, ittihatçılar meclisi dağıtmak suretiyle kimlerin muhalif olduğunu da tespit ettiklerinden, bunların seçilmemesi için her çareye başvurmuşlar, böylece tanınmış muhalifler dışarıda kalmış, ancak yakından tanınan bir avuç liberal meclise girebilmişti. Bu durum muhalefetin kuvvet kazanmak için anayasa dışı yollara başvurması neticesini vermiştir. Nitekim Arnavutluk ve Makedonya'da askerî ayaklanmalar belirlemiştir. Feroz **Ahmad**, A.Rustow Dankwart, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler:1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S: 4/5, 1976, s. 245. Başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Meşrutiyet için çaba gösteren, fakat bu hedef gerçekleştikten sonra cemiyetle yollarını ayıran ve muhalefet saflarına katılan Şerif Paşa'nın şu tespiti, gerek siyasi sahada, gerekse ordu içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı bir havanın doğmasında temel faktörlerinden biri olmuştur, denilebilir. "Sanki meşrutiyet yalnız cemiyete aitti. Vatanını düşünen, vatanı hakkında ilerleme ve medenileşme emelleri besleyen her fert bu hakları kazanabilmek için cemiyete dâhil olmalıydı. Hamiyet, vatan-perestlik, fikr-i terakki, bütün bunlar inhisar altında idi". Şerif Paşa, Bir Muhalifin Hatıraları, s. 23.

Abdülhamit istibdadına son vermek için beliren hareketin bir benzeri, bu kez İttihat ve Terakki Cemiyetinin gayrimeşru görülen iktidarını devirmek için ortaya çıkıyordu. Bu şekilde Rumeli’de bazı subaylar isyan ederek dağa çıktılar. Zamanla hareket yayılmaya ve üye sayısını artırmaya başladı. Özellikle Prens Sabahaddin’in müzaheretini görülmekteydi. Halaskâr grubu Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile yakınlaşmamış, hatta temasa dahi geçmemişti. Grubun süratle genişlemesi ve bir ihtilal havasının yaratılması, özellikle İstanbul’da ordu içinde kaynaşmalar olduğu intibanın gösterilmesi ve gazetelerde grubun beyannamelerinin yayınlanması gibi bir dizi olay, 16 Temmuz 1912’de güvenoyu alan Sait Paşa hükûmetinin bir gün sonra istifasını sunmasına neden oldu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa riyasetinde kurulan yeni hükûmette(büyük kabine) Halaskârların istekleri göz önünde tutularak Harbiye Nazırlığı görevine Nazım Paşa getirildi. Kamil Paşa da kabineye dâhil edildi. Halaskârlar İttihat ve Terakki Cemiyetini iktidardan uzaklaştırmak suretiyle en önemli gayelerine böylece eriştiler. İkinci olarak baskı ile Mebusan Meclisinin feshini sağlamakla diğer bir amaçlarını gerçekleştirmiş oldular. Sonuçta İttihat ve Terakki Meşrutiyet’in ilanından sonra ilk kez muhalefete düştü. Balkan Savaşlarının başlamasıyla Halaskâr grubu savaşa iştirak etti. Ordunun siyasete bulaşmasının zararları bu savaşta tüm çıplaklığıyla görüldü. Babialı Baskını üzerine İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarı tekrar devralmasıyla grubun üyeleri takip ve tevkif edildiler. Bir süre sonra Mahmut Şevket Paşa hükûmetine karşı “taklib-i hükûmet” teşebbüsünde bulunan Halaskâr grubu, paşanın öldürülmesinin ardından yapılan yargılamalar sonucunda çeşitli cezalara uğratıldılar. Bu şekilde örgütleri dağıtılmış oldu¹¹⁷.

1912 sonbaharında meydana gelen Balkan Savaşları, II. Meşrutiyet Dönemi’nin en önemli siyasi hadiselerinden biriydi. Hadise aynı zamanda pek çok açıdan cemiyetin kaderini belirleyen gelişmelere yol açtı. Savaşın nedenlerini Berlin Antlaşması’na kadar götürmek mümkündür¹¹⁸. Zira antlaşmanın Balkanlarda tesis ettiği yeni düzen Balkan hükûmetlerinin bölgede mütemadiyen genişleme temayülü göstermelerine yol açtı. Başlangıçta bu istek birbirleriyle çatışmaları neticesini verdi. Böylece Osmanlı Devleti bir süre rahat kalabildi. Fakat II. Meşrutiyet’in ertesinde Rusya’nın hamiliği altında Balkan hükûmetleri kilise sorunu vs. ihtilaflarını bir kenara bırakarak aralarında bazı

¹¹⁷ Tunaya, Türkiye’de Siyasi, s. 345-351.

¹¹⁸ Savaşın dönemin belli başlı gazetelerinde yansımaları ve işlenişleriyle ilgili bkz. Ersin **Müezzinoğlu**, *Türk Basımında Balkan Savaşları(1912–1913)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2004.

antlaşmalar yapmak suretiyle bir Balkan ittifakı vücuda getirdiler¹¹⁹. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir vaziyet yarattı. Balkan hükûmetleri harekete geçmek için ise Türkiye'nin İtalya ile savaş hâlinde bulunduğu zamanı seçerek bundan yararlanmayı düşündüler. O sıralarda Osmanlı Devleti yalnız Trablusgarp sorunuyla meşgul değildi. Aynı zamanda Arnavutluk'ta meydana gelen kaynaşmalarla da mücadele ediyordu. Hükûmet kuvvetlerinin bir kısmı bu nedenle söz konusu bölgeye sevk edilmişti. Sonunda evvela Karadağ, ardından Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Çatışmaya engel olamayan büyük devletler, savaş hangi tarafın lehine gelişirse gelişsin, statükonun muhafaza edileceğini deklare ettiler. Bu tutumun altında savaşı Osmanlı Devleti'nin kazanacağı düşüncesi yatıyordu¹²⁰. Sadece büyük devletler de değil, Türkiye kamuoyu da savaşın kazanılacağına dair güçlü ümitler taşıyordu. Buna karşın, hakikatte ordu savaşa hiç hazır değildi¹²¹. Üstelik savaştan önce Rumeli'den on iki tabur asker terhis edilmişti. Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın şu sözleri ordunun ve orduyu sevk ve idare edenlerin hâlini bütün açıklığıyla göstermekteydi: "Mahmut Şevket Paşa döneminde birtakım planlar yapılmıştı getirtip tetkik edeceğim"¹²².

Nitekim Osmanlı ordusu kısa sürede, kendisinden ayrılan küçük Balkan devletlerine karşı ağır bir hezimete uğradı. Bu Türk ordusunun şanlı mazisi ile hiç de telif edilemeyecek ağır bir yenilgiydi¹²³. Bu gelişmeyle birlikte çok geçmeden büyük devletlerin statükoyla ilgili sözlerini unuttukları görüldü. Zira savaşta Balkan hükûmetlerinin lehine bir seyir söz konusuydu ve zaferlerinin karşılığını almaları gerektiği öne sürülmekteydi.

¹¹⁹ İttihat ve Terakki yönetiminin Balkan ittifakına zemin hazırlayan bir teşebbüsü, 1910 yılında kiliseler ve okullar kanunu çıkarmasıydı. Zira bu mesele Balkan hükûmetleri arasında mühim bir ihtilaf konusuydu. Yusuf **Hamza**, *Osmanlı İmparatorluğunda II. Meşrutiyeti İlanı*, Logos A 1995, s. 496.

¹²⁰ Büyük devletler Osmanlı ordusunun çok güçlü olduğuna ve kısa sürede Balkan Hükûmetleri'nin yenileceğine ve bu şekilde Türklerin eski kaybettikleri toprakları tekrar geri alacağına inanıyorlardı. Bunun için evvela Balkan Hükûmetleri'ni savaştan caydırmaya çabaladılar. Ardından buna muvaffak olamayınca da statükonun değişmeyeceğine dair kararlarını bildirdiler. Hamza, s. 445.

¹²¹ Mahmut Muhtar, savaş başlangıcında Osmanlı ordusunun durumunu şöyle resmediyordu: "*Nakliye, iâşe işlerindeki karışıklık son noktaya varmış, birçok işten el çektirmeler ve tayinlerle düzen iyice bozulmuş idi. Üst ve alt rütbedeki subay yokluğuyla âmirsiz kalan askerî birlikler, fazla olarak acemi erler ve ele geçen bakaya erler ile düzeni tamamladığından askerî gücü pek yetersizdi*". Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 85-86.

¹²² Türkgeldi, s. 60.

¹²³ Hafız Hakkı Paşa, Balkan Savaşı'nı son felaketli seferimiz olarak nitelemiştir. Bozgun adını verdiği kitabında Balkan Savaşı'yla ilintili olarak bozgunun neden ve nasıl yaşandığı üzerinde durmuştur. Hafız Hakkı Paşa, *Bozgun*, Tercüman Yayınları.

Öte yandan alınan yenilgiler ve ülkenin içinde bulunduğu kötü durumdan tamamıyla hükûmet sorumlu tutulmuştu. Bunun üzerine Ahmet Muhtar Paşa kabinesi istifa etti. Yerine muhalefetin desteğiyle Kamil Paşa Hükümeti geldi. İngilizlerle iyi ilişkilerinden dolayı bir dış müdahaleye karşı Kamil Paşa'dan yararlanılması düşünülmüştü. Fakat asıl amaç İttihat ve Terakki Partisini yönetimden uzaklaştırmaktı¹²⁴. Yenilgiler üzerine Osmanlı Hükümeti mütareke talebinde bulundu. Hükümetin 12 Kasım 1912 tarihli bu talebine Bulgarlar ancak Çatalca mevzilerine yaptıkları hücumda muvaffak olamamaları üzerine olumlu yanıt verdiler. Uzun süren Bulgar-Türk görüşmeleri 3 Aralık 1912'de imzalanan bir mütareke ile sonuçlandı¹²⁵. Fakat mütarekeden sonra iki koldan devam eden müzakereler bir neticeye varamadı. Bu durum üzerine savaşın tekrar başlamasına engel olmak isteyen büyük devletler, 17 Ocak 1913'te, Osmanlı hükümetine müşterek bir nota verdiler. Tehditler içeren notadaki tavsiyelerinin Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmesini istiyorlardı. Buna göre:

“Osmanlı hükümeti Edirne’yi Balkan ittifakı devletlerine bırakmalı, Ege adaları hakkında büyük devletlerin vereceği karara uymalıdır. Bu tavsiyeyi dikkate almazsa Osmanlı hükümeti barışın kurulmasını engellemiş olacağı için ağır bir sorumluluk altına girmiş olacaktır. Savaşın tekrar başlaması hâlinde de İstanbul tehlikeye girecek ve savaş imparatorluğun Asya’daki vilayetlerine bulaşabilecektir. Böyle bir durumda ise büyük devletlerden herhangi bir yardım gelebileceği hesaba katılmamalıdır¹²⁶.”

Bu hâliyle nota Osmanlı kamuoyunu Kamil Paşa’ya aleyhtar bir duruma getirdi¹²⁷. Kısa süre sonra, 23 Ocak 1913'te, hükümetin Edirne'nin Bulgarlara verilmesi teklifini değerlendirdiği hatta buna meyilli olduğunun düşünüldüğü bir zamanda ittihatçılar Babıali Baskını'nı gerçekleştirdiler. Enver Bey'in başını çektiği küçük bir subay grubu kabine odasına zorla girerek Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın vurulmasına sebep oldu. Ayrıca silah tehdidi altında Kamil Paşa'nın hemen istifası alındı. Enver Bey istifanmeyi saraya götürerek padişaha arz etti. Bu şekilde İttihat ve Terakki daha sağlam bir şekilde iktidara gelerek Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazam olmasını sağladı¹²⁸. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir nevi eksik kalmış 1908 inkılâbını

¹²⁴ Stanford **Shaw-E.K.Shaw**, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, C:2, E Yayınları, İstanbul 1993, s. 335.

¹²⁵ Tevfik **Bıyıklıoğlu**, *Trakya'da Millî Mücadele*, C:1, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 65.

¹²⁶ Enver Ziya **Karal**, *Osmanlı Tarihi*, C:9, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 334-335.

¹²⁷ Karal, *Osmanlı*, C:9, s. 335.

¹²⁸ Bernard **Lewis**, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 224. Padişahın hadise üzerine Enver'e, “*memnun oldum Enver oğlum. Beni bu aciz insanlardan kurtardınız*” dediği nakledilmektedir. Emre, s. 166.

tamamlamak için böyle bir yola başvurmuştu¹²⁹. İktidarı tamamen devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisine yakın ve parlak askerî maziye sahip Mahmut Şevket Paşa'nın riyasetinde bir hükûmetin teşkilini sağladı¹³⁰. Bu hükûmet eskilere göre daha ittihatçı bir kabineydi. Hükûmette Maarif Nazırlığı görevi ise Ahmet Şükrü Bey'e verilmişti¹³¹. İttihat ve Terakkinin bu şekilde idareyi ele alışı işlerin düzeleceğine ve kayıpların telafî edileceğine dair ümit ve beklentiler yarattı. Kabine reisi aykırı düşünse de¹³² yeni hükûmet derhal savaşa devam kararı aldı. Ne yazık ki çok geçmeden gelen mağlubiyet haberleri ve bunlar içerisinde Balkan Savaşları'nda bir mücadele ve kahramanlık simgesi hâline gelen Edirne'nin kaybı bütün bu ümitleri yok etti. Edirne'yi kurtarmak iddiasıyla iktidara gelen İttihat ve Terakki Partisi Arnavutluk'ta son Osmanlı birliğinin de Sırp'lara teslim olması üzerine daha önceden Kamil Paşa'nın reddettiği şartları kabullenmek zorunda kaldı. Londra Elçisi Tefvik Paşa vasıtasıyla büyük devletlerin aracılığının kabul edildiği bildirildi. Bundan bir ay sonra, 31 Mart 1913'te, büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri dört maddelik müşterek bir nota ile antlaşma esaslarını Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'ya bildirdiler¹³³. Hükûmet Çatalca'nın zorlanmasından korkmuş olacak ki yirmi dört saat geçmeden notadaki şartları kabul etti¹³⁴. Görüşmeler sonunda 30 Mayıs 1913'te Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Londra Antlaşması imzalandı. Antlaşma ile Türkler Rumeli'den atılıyor, Osmanlı-Bulgar sınırı Midye-Enez Hattı oluyordu. Arnavutluk ve adalar büyük devletlerin kararına bırakılıyordu. Girit'i Yunanistan alıyor, Makedonya dört Balkan

¹²⁹ Bu hükûmet darbesi, “*daha sonraki gelişmelerin de göstereceği gibi, orduyu siyasal yönetici grup olarak yerleştirmenin başlangıcıdır*”. Turfan, s. 328.

¹³⁰ Mahmut Şevket Paşa İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup değildi. Fakat cemiyet kendisini ülkeye bağlı ve emniyete layık tek kuvvet görüyordu. Paşa da cemiyet aykırı yollara saptığında itidal tavsiye ediyordu. Mithat, s. 247.

¹³¹ Ali Haydar Mithat'ın yazdığına göre Mahmut Şevket Paşa Ahmet Şükrü Bey'i hiç sevmezdi. Ve ona “Talat'ın acemisi” derdi. Mithat, s. 247.

¹³² Mahmut Şevket Paşa, askerî ve siyasi vaziyeti dikkate alarak savaşı uygun görmüyordu. Fakat nazırların büyük kısmı (özellikle Adil Bey'le Ahmet Şükrü Bey) savaş taraftarıydı. Erkan-ı Harbiye Reisi İzzet Paşa da aynen Mahmut Şevket Paşa gibi savaşı tavsiye etmiyordu. Sadrazam bir müddet istifa restiyle durumu idare etmeye çalıştı. Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, s. 17-18.

¹³³ Cevdet **Küçük**, “Balkan Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:5, İstanbul 1992, s. 24.

¹³⁴ Bayur, *Türk İnkılabı*, C:2, Kısım.II, s. 304. Mahmut Şevket Paşa'nın günlüğünde yer aldığına göre, Ahmet Şükrü Bey sadrazamla dâhilî siyasette aynı fikirde olmadığını, onun takip ettiği siyasetin sonunda yabancı kavimlerle meskûn vilayetlerin muhtariyete kayacaklarını söyleyerek istifasını sunmuştur. Yine Ahmet Şükrü Bey yabancıları dâhilî işlerimize karıştırmamak hususunda çok dikkatli olunması gerektiğini, ecnebilere ne umulduysa aksinin çıktığını söylemiştir. Mahmut Şevket Paşa'ya göre Ahmet Şükrü Bey aşırı bir milliyetçiydi ve ecnebilere nefret ederdi. İstifadan sonra diğer nazırların araya girmesiyle Mahmut Şevket Paşa Ahmet Şükrü Bey'e istifasını kabul etmediğini söylemiş ve böylece iş tatlıya bağlanmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, s. 121-122.

devleti arasında taksim ediliyordu¹³⁵. Antlaşmada, Makedonya ve Arnavutluk'un büyük bir bölümünde Türklerin çoğunlukta olduğu yerler dikkate alınmayarak bir kez daha “kuvvetin hakka üstünlüğü” gerçekleştirilmiş oluyordu¹³⁶.

Osmanlı Devleti'nin Londra Antlaşması'yla Balkan hükûmetlerine terk ettiği geniş toprakların paylaşılmasında müttefikler arasında çıkan ihtilâf sonunda, 29 Haziran 1913'te, Balkanlılar arası bir savaşa yol açtı¹³⁷. İttihat ve Terakki Partisi bu gelişmeyi bir fırsat telakki ederek Edirne'yi kurtarmak istedi. Fakat Edirne'nin geri alınması Londra Antlaşması'nın tek taraflı ihlali anlamına geliyordu. Böyle bir ihlali büyük devletlerin tasvip etmesi mümkün değildi. Bu nedenle hükûmet içerisinde Edirne'ye hareket edilip edilmemesi noktasında görüş ayrılıkları belirdi. Özellikle Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa büyük devletlerin vereceği tepkilerden çekinmekteydi. Sonuçta, Edirne'nin geri alınmasına karar verildi. Bulgarlar Edirne'deki kuvvetlerini daha önce büyük ölçüde çektiklerinden dolayı Osmanlı ordusunun Edirne'yi alması zor olmadı. Beklendiği gibi, İngiltere ve Fransa Londra Antlaşması'nın ihlal edildiğini öne sürerek Edirne'nin geri alınmasına karşı çıktılarsa da fazla bir şey yapamadılar. Rusya'dan ise hiç ses çıkmadı. Zira bu devletin bütün derdi boğazlardı ve buna odaklanmıştı. Ayrıca Bulgaristan İstanbul'dan tamamen uzaklaştırılmıştı¹³⁸. Osmanlı Devleti savaşın bu ikinci devresi sonunda Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan ile antlaşmalar imzaladı.

Balkan Savaşları'nın sonuçlarını, “sınırların daralması, prestij kaybı, ulusçuluk düşüncesinin uyanışı, İttihat ve Terakki Partisi iktidarının kuvvetlenmesi, Asya'daki Osmanlı vilayetlerinin paylaşılması fikri ve Doğu Avrupa'da dengesizlik”, olarak sıralamak mümkündür¹³⁹.

Aslında Balkan Savaşları var olan meseleleri çözümlenmek şöyle dursun, meydana getirdiği büyük krizle Şark Meselesi'ni bütünüyle ortaya atmıştı. Osmanlı Devleti'nin

¹³⁵ Bayram **Kodaman**, “Osmanlı Siyasi Tarihi (1876-1920)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C:12, Kombassan Şirketler Grubu Yayını, İstanbul 1989, s. 168.

¹³⁶ Ahmet **Halaçoğlu**, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'nden Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 19.

¹³⁷ Bıyıklıoğlu, s. 67.

¹³⁸ Armaoğlu, *19.Yüzyıl* s. 687-688. Edirne'nin kurtuluşu Türk milleti için çok anlam ifade ediyordu. Çünkü, “Edirne'nin kurtuluşu, Türk milletine, sırf kendi kuvvetine dayanarak, büyük devletlerin karar ve muhâlefetlerine rağmen, büyük millî davaların başarıyla neticelenebileceğini göstermiş olması bakımından da hiç bir vakit unutulmaması gereken bir hâdisedir”. Bıyıklıoğlu, s. 72.

¹³⁹ Karal, C:9, s. 350. Savaşın sonuçlarına bakarak ayrıca şu saptama yapılabilir: Bu savaştan Osmanlı Devleti zayıflayarak, İttihat ve Terakki Partisi ise güçlenerek çıkmıştır.

içine düştüğü askerî, siyasi ve iktisadi zorluklara; boğazlar, adalar, Anadolu ve Arabistan meseleleri de eklenmiş olduğundan sıkıntısı iki kat daha artmıştı¹⁴⁰.

Balkan Savaşları sonrası imzalanan antlaşmalarla tesis edilen huzur ve barış ortamı uzun sürmedi. Nitekim Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı olan I. Dünya Savaşı felaketi ortaya çıktı. Bu savaş sadece devletin değil, idarede bulunan İttihat ve Terakki'nin de sonunu hazırladı. Zahiren 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdının bir Sırp tarafından Bosna'da öldürülmesi itilaf ve ittifak devletleri arasında bir kapışmaya neden olduysa da aslında bu hadise Fransız İhtilali'nden sonra kendisini gösteren bazı gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıktı¹⁴¹. Bu gelişmeleri ulusal devlet sistemi, aşırı milliyetçilik, sömürgecilik, ittifaklar sistemi ve devletler arasında üstünlük yarışı ve silahlanma şeklinde sıralamak mümkündür. Bu etmenler arasında özellikle devletlerarası ekonomik rekabet, daha doğrusu sömürge mücadelesi öne çıkmaktaydı. Savaş başlangıçta bir Avrupa savaşı iken Osmanlı Devleti'nin de iştiraki ile Asya ve Afrika'ya uzandı. 1917'de Amerika'nın katılımı ile bir dünya savaşı hâline geldi¹⁴².

Bir savaşın eşğine gelindiğini düşünen İttihat ve Terakki hükûmeti ise Balkan Savaşları'nda yalnız ve müttefiksiz kalmanın sonuçlarını iyice tecrübe etmişti. Bu dersle Balkan Savaşları'nın sonundan I. Dünya Savaşı'nın başına kadar mütemadiyen ittifak arayışlarına kalkıştı¹⁴³. Gerek Balkan hükûmetleri gerekse itilaf devletleri nezdinde yürütülen söz konusu girişimler bir neticeye erişmedi¹⁴⁴. Sonunda sadece Almanya ile

¹⁴⁰ Mahmut Muhtar, s. 92. Savaşın kaybedilmesinde temel etkenlerden birinin ordunun siyasete karışmış olması gösterilir. İttihat ve Terakki yönetimi orduda sevk ve idare zaafı bulunduğunu düşünerek gençleştirme işi için bir gerekçe gördü. Muhafızlar ise ittihatchıları siyaset yaparak orduyu karıştırmakla itham etti. Tüm bunlar az da olsa yenilgiye tesir etmiş olabilirdi. Ama mağlubiyetin ve kayıpların asıl nedeni emperyalist devletlerin Balkanlardaki milliyetçi hareketleri özendirecek, arkalayarak ve cesaretlendirerek belli bir sonuca gitmek istemeleriydi. Çavdar, İttihat, s. 108. Başka bir görüşe göre, Balkan Savaşları yenilgisinde ordu içerisindeki siyasi çekişmelerin etkili olduğu iddiası mübalağalıydı. Zira orduya siyaset bulaşmasının ve ordu kumandanları arasındaki hürriyetçi ve ittihatchı çekişmelerinin tesiri olmamış değildi. Fakat Balkan yenilgisine asıl tesir eden faktör Yemen İsyanı ve bu bölgeye 35-36 taburluk bir ordunun gönderilmesi olmuştu. Bu kuvvetin hemen hemen tamamına yakını hastalıktan, hava şartlarından ve çarpışmalardan ötürü erimişti. Bu kuvvet Balkan Savaşı ordularına katılmış olsaydı, mağlubiyet yaşanmazdı. Apak, s. 80.

¹⁴¹ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914-1995)*, 11.Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul, s. 99.

¹⁴² Karal, Osmanlı, C:9, s. 355-363. 1914'te başlayan savaş, felaket ve katliam çağını başlatan bir gelişme oldu. Bu savaş bir sıfır toplam oyunu, yani ancak topyekûn kazanılacak ya da topyekûn kaybedilecek bir savaş olarak cereyan etti. Zira bu savaş önceki savaşlar gibi sınırlı ve belirlenebilir hedeflere ulaşmak için değil, sınırlanmamış sonuçlara ulaşmak açılmıştı. Savaşın bu ve benzeri mahiyeti için bkz. Eric Hobsbawn, *Kısa 20.Yüzyıl 1914-1991*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayıncılık, İstanbul, s. 39-45.

¹⁴³ Yusuf Hikmet Bayur, "Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar", *Bellekten*, C:2, S: 7/8, Ekim 1938, s. 321.

¹⁴⁴ Bayar, Ben de Yazdım, C:4, s. 182-193; Bleda, s. 78-80; Aydemir, Enver Paşa, s. 27; Karal, Osmanlı, C:9 s. 379; Muhtar, s. 115-118. Aydemir, bütün bu vaziyeti şöyle özetliyordu: Birinci Dünya Savaşı

ittifak şıkkı kaldı. Sadrazam Sait Halim Paşa padişahın buna dair müsaadeyi isterken teşebbüs edilen ittifak arayışları ve bunların neticeleri hakkında şu bilgileri veriyordu:

“Başımıza gelen mağlubiyetler üzerine bir müttefik bulmak için her tarafa başvurduğumuz ve hatta Yunan devletine kadar müracaat ettiğimiz halde muvaffak olamadık. Şimdi ittifak-ı müsellese dâhil olmak için bir fırsat zuhur etti. Bu, devletin istikbalini kurtaracaktır. Almanlarla bir ittifak-ı tedafüi müzakeresine girişmek için bir ruhsatname tanzimi muktazidir¹⁴⁵”.

Padişah sadrazamın bu mütalaasını uygun görerek gerekli izni verdi. Sonuçta 2 Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak anlaşması imzalandı. Anlaşma esnek bir ifadeyle yazılmış olduğundan her tarafa çekilme durumu vardı. Osmanlı Devleti'nin toprakları Almanya tarafından garanti altına alınıyordu. Bir de anlaşmanın imzasından önce Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi şartı, imzadan evvel zaten gerçekleşmişti. Nitekim çok geçmeden Almanlar, Rusya'ya karşı savaşa katılma yönünde direnmeye başladılar. Oysa devlet savaşa henüz tam hazır değildi ve bir süre daha zamana ihtiyaç duymaktaydı. Belirtilen nedenle zaman kazanmak için 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan edildi. Bir gün sonra ise tarafsızlık duyuruldu¹⁴⁶.

Bu arada Türkiye'nin daha evvel sipariş ettiği ve parasını da peşinen ödediği iki savaş gemisine İngiliz hükûmetinin el koyması, Osmanlı Devleti'nin bu devlet ve dolayısıyla itilaf devletlerinden daha da uzaklaşmasına ve kamuoyunda itilaf karşıtı bir havanın doğmasına yol açtı¹⁴⁷. Türkiye yukarıda açıklanan nedenlerle kendisiyle ittifakı pek arzulayan Almanya'ya yanaşmak ve bilahare de onunla savaşa girmek durumunda kaldı.

başlarken Osmanlı Devleti yorgun, yenik, yalnız ve müttefiksiz bir devlettir. Aydemir, Enver Paşa, C:3, s. 26.

¹⁴⁵ Türk geldi, s. 114. Liman Von Sanders çok tartışılan savaşta Türk ordusunun yabancı yani Alman askerî uzmanlara teslim edildiği savıyla ilgili şunları söylüyordu: Türkler rütbeleri ne olursa olsun, Almanlara ne asaleten ne de vekâleten Türk hükûmet mekanizmasının iç işlerine etki edebilecek hak ve fırsatı hiçbir zaman vermediler. Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. M.Şevki Yazman, Uçrak Yayınları, İstanbul 1968, s. 55.

¹⁴⁶ Karal, Osmanlı, C:9, 379-382. Almanya ile imzalanan dostluk ve ittifak antlaşması kesin olarak harbe girmeye mecbur etmiyordu. Bleda, s. 78

¹⁴⁷ Muhtar, s. 125. Bayar'a göre Birinci Dünya Savaşı'na ülkeyi sürükleyen sebeplerden biri İngiliz tezgâhlarına ismarlanan modern savaş gemilerinin İngiliz hükûmeti tarafından müsadere edilmesiydi. Zira Balkan Savaşları'nın verdiği tecrübeyle halktan iane toplamak suretiyle parası hazırlanan bu gemilerin, 1 Ağustos 1914'te, yani İngiltere henüz seferberlik ilan etmeden son taksiti ödenmişti. İngilizler biten gemiye Osmanlı bayrağını çekmedikleri gibi, gemideki Türk subaylarını da zorla dışarı çıkarmışlar ve şimdiye dek ödenen 11 milyon altın İngiliz lirasının üzerine konmuşlardı. Bayar, Ben de Yazdım, C:4, s. 196. Hüseyin Cahit de Türkiye'nin Almanların kucağına atılmaya zorlandığını ve bu meyanda bedeli ödenen gemilerin iade edilmemesinin bardağı taşıran son damla olduğunu söyler. Yalçın, Siyasal Anılar, s. 290.

Dolayısıyla Türkiye'nin taraf seçiminde Almanya'nın kucağına atıldığı savlarının bu bilgiler ışığında pek doğru görünmediğinin belirtilmesi gerekiyor¹⁴⁸.

I. Dünya Savaşı İttihat ve Terakki yönetiminin çoktandır düşündüğü ve gerçekleştirmek istediği bir kararı almasına imkân verdi. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti, 9 Eylül 1914'te, kapitülasyonlar ile Paris ve Berlin antlaşmalarının kaldırıldığını ilan etti. Dikkat çekicidir, en fazla tepki Alman sefirinden geldi¹⁴⁹. Bu hususta bir başka acayip durum ise Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın İstanbul'daki büyükelçilerinin, 10 Eylül 1914'te yani Osmanlı notasının üzerinden 24 saat geçmeden, kelimesi kelimesine ve virgülü virgülüne aynı itiraz ve ret cevabını içeren notalar vermiş olmalarıydı¹⁵⁰. Böyle bir tavır, büyük devletlerin ekonomik çıkarları söz konusu olduğunda aralarındaki bütün ihtilaflara rağmen ortak hareket ettiklerine dair çarpıcı bir örnekti.

Türkiye'nin sıcak savaşa dâhil oluşu ise İngiliz donanmasından kaçan iki Alman gemisinin Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Osmanlı Devleti'ne sığınması çerçevesindeki gelişmeler sonucunda gerçekleşti. İtilaf devletleri bu gemilerin iadesini talep etti. Türkiye gerek Almanya ile ittifakı, gerekse İngiltere'nin el koyduğu gemilerine bir nazire olarak gemilerin satın alındığını deklare etti. Gemilere Türkçe isimler verdi. Fakat bir müddet sonra bu iki geminin Türk bayrakları altında Karadeniz'e çıkarak Rus limanlarını bombalaması Türkiye'yi savaşın içinde bıraktı¹⁵¹. Burada belirtmeli ki Osmanlı Devleti'nin böyle bir oldu-bittiyle savaşa girişi, önemli bir tartışma konusu oldu. Şöyle ki bilhassa savaşa girilmesine yol açan Karadeniz hadisesinden yalnız birkaç kabine üyesinin haberdar olduğu söylendi. Kimi iddialara göre ise savaşa girmede tek başına Enver Paşa etkili olmuştu¹⁵². Zira o Alman

¹⁴⁸ Çavdar, İttihat, s. 109.

¹⁴⁹ Türkgeldi, s. 115.

¹⁵⁰ Bayur, Son Yirmi..., s. 324-325.

¹⁵¹ Çavdar, İttihat s. 109. Ahmet Şükrü Bey'in savaş öncesi Osmanlı Devleti'nin ittifak teşebbüsleri ve Almanya ile ittifak tesisi, Karadeniz hadisesi ve savaşa dâhil olma, savaşın idaresi ve savaş süresince cereyan eden bazı olaylara ilişkin açıklamaları için bkz. Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat No.503-523, C:1, 1335, TBMM Yayınları, Ankara 1993, s. 124-138.

¹⁵² Bleda, s. 77. Enver Paşa'nın, Alman İmparatoru İkinci Wilhelm'le, Berlin'deki ateşemiliterlik vazifesine kadar giden bir ilişkisi ve şahsi dostluğu vardı. Bu esnada onun güven ve ilgisini çekmişti. Vardar, s. 388. Aydemir, Karadeniz olayının Enver'in bilgisi dâhilinde gerçekleştiği iddiasına katılmaz. Bu konuda dahli olmadığını söyleyen Talat Paşayı ise samimiyetsiz bulur. Aydemir, Enver, s. 456-457. Hükümetin başında bulunan Said Halim Paşa da hadiseden haberdar değildi. O, Almanlar bizi savaşa sokmak istiyorlar. Biz savaşa girmeliydik, ama onların seçtikleri zamanda değil, bizim belirlediğimiz zamanda, diyordu. Türkgeldi, s. 116-117. İnal, padişahın, sadrazamın ve kabine üyelerinin ekserisininin

ordularının kudret ve kıymetine sarsılmaz bir hayranlık beslemekteydi¹⁵³. Kesin olan şu ki Almanya Türkiye'yi savaşa iştirak ettirme yolunda oldukça kararlı ve ısrarlı davranmıştı. Bunu destekler mahiyette Liman Von Sanders Almanya elçisi Vangenheim'in Goben ve Breslav'ı Alman bayrakları altında Karadeniz'e çıkarmak planını haber aldığıında, bunun doğru olamayacağını söyleyerek elçiyi bu planından vazgeçirmeye çalıştığıından söz etmekteydi¹⁵⁴.

Savaşla yakından alakalı olduğu için devletin askerî ve mali vaziyetinden söz edilmelidir. Aslında Hakkı Paşa döneminde ihtiyatlı olsa orduda reform teşebbüslerine başlanılmıştı. Bu kapsamda Amiral Limpus başkanlığında bir İngiliz heyetine donanmanın düzenlenmesi görevi verilmişti. Yine bir Fransız heyeti jandarma kuvvetlerinin başına getirilmişti. Özellikle Balkan Savaşlarında ordunun kötü vaziyeti, bu kurumda seri ve radikal ıslahat yapılması gerekliliğini zorunlu kılmıştı. Nitekim Babıali Baskını'ndan sonra kara kuvvetlerinin ıslahı için Almanya'dan bir askerî heyet istenmişti. Bunun üzerine 14 Aralık 1913'te Liman Von Sanders Paşa'nın başkanlığında 42 subaydan oluşan bir heyet İstanbul'a gelmişti. Liman Paşa, önce 1. Ordu Komutanlığına atanmış, fakat bu atama tepkilere yol açınca, mareşal unvanı verilme suretiyle Ordu Genel Müfettişliği görevine getirilmişti¹⁵⁵. Orduda asıl tensikat, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olması sonrasında yaşanmış ve Balkan Savaşlarını kumanda eden ekip tamamen tasfiye edilmişti. Yine yüzbaşı ve binbaşılar birinci derecede kilit rollere getirilmiş, yarbaylar tümen komutanı yapılmıştı. Bu şekilde oluşturulan genç subay kadrosu canla başla çalışmış ve yeniden düzenlenen orduyla I. Dünya Savaşı'na girilmişti¹⁵⁶.

haberi olmadığını belirtir. İnal, Son Sadrazamlar, C:4, s. 1897. Çoğu araştırmada yer verilen Enver Paşa'nın harp taraftarı olduğu ve bir an önce bunu arzuladığı hakkındaki düşüncelerin aksine, paşanın hemen savaşa girme düşüncesi taşımadığı yolunda bilgiler için bkz. Vahdet **Keleşyılmaz**, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C:11, S: 31, Mayıs 1999, s. 139-153.

¹⁵³ Rahmi **Apak**, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 153.

¹⁵⁴ Sanders, s. 48. Aslında Almanya, başlangıçta Osmanlı Devleti'yle bir ittifakı lüzumlu görmemişti. Osmanlı ordusunda herhangi bir savaşçı değer görmediği için, devletin bir ittifak sistemine girmekle meşgul olması yerine, ülkenin ve ordunun ıslahıyla meşgul olmasını tavsiye etmişti. Fakat bir süre sonra, Avrupa'da savaş baş gösterince Osmanlı coğrafyasının oynayacağı rol ve bunun içerisinde bir cihat ilanı, Almanya için hem bir kalkan hem de bir sıçrama tahtası olarak görülmüştü. Karal, Osmanlı, C:9, s. 379-380.

¹⁵⁵ Liman Von Sanders başkanlığında Alman askerî heyetinin gelişiyle, İstanbul'da Alman etkisi artmaya başladı. Bu görevlendirmeden birkaç gün sonra Enver Paşa, Harbiye Nazırlığı ve Genelkurmay Başkanlığına atandı. Karal, C:9, s. 375-376.

¹⁵⁶ Apak, s. 142.

Osmanlı Devleti'nin Savaş dönemindeki ekonomik vaziyetinden de söz edilmelidir. Denilebilir ki savaşın başında böyle bir savaşa dayanabilmek noktasında en az donanımlı devlet Osmanlı'ydı. Türklerin her ne kadar bir imparatorluğu varsa da, bu, Düvel-i Muazzama tarafından tahakküm edilen, sömürülen, istismar edilen ve tamamen onlara bağlı olan bir imparatorluktu. Bu bağımlılıktır ki 1914 Ağustosunda Avrupa savaşa girmeye hazırlanırken çok dramatik bir şekilde Osmanlı ekonomisi tamamıyla felç olmuştu¹⁵⁷. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı ekonomisine getirdiği yük savaşan diğer ülke ekonomilerine göre çok daha ağır olmuştu. Zira sanayi toplumları daha esnek yapılara sahip olduklarından savaşa uyum sağlamakta pek zorlanmamışlardı. Finansal yapılarının derinliği sayesinde savaş masraflarını ülkelerinde çöküntüye yol açmaksızın karşılayabilmişlerdi. Bir fikir vermesi yönüyle ortak kıstas olarak kullanılan geçinme endeksi savaş boyunca Batı Avrupa ülkelerinde 2-3 kat yükselirken, Osmanlı ülkesinde rekor düzeyde yani 18 katı aşmıştı. Bunun yanında savaşın olağanüstü koşulları piyasa mekanizmasını altüst etmiş, unundan şekerine kadar dışa bağımlı Osmanlı ekonomisi ülkenin savaş gereği dışa kapanışı sonucu önemli bir bunalım geçirmişti. Seferberliğin ilanı temel besin maddelerinde talebi yukarı çekmişti. İktisadi yaşam giderek devletin denetimine girmişti. Bu çerçevede ordu ihtiyaçlarının karşılanması için bazen satın alma, bazen de el koyma yöntemiyle piyasa güdümlenmek istenmişti. Mal ve hizmetler savaş gereklerine ayrıldığından cephe gerisindeki halkın yaşam düzeyi sürekli düşmüştü. Olağanüstü savaş giderlerini karşılamak için başka seçeneği bulunmayan devlet, karşılıksız para basmak yolunu seçmişti. Bu da piyasadaki para miktarının artmasına ve dolayısıyla enflasyonun giderek yükselmesine yol açmıştı. Bütün bunlarla birlikte aslında Osmanlı Hükûmeti bir savaşa tamamen de hazırlıksız değildi. Fakat savaşın kapsamı ve süresi iyi tayin edilememişti. Bu nedenle hazırlıklar bir müddet sonra yetersiz kalmaya ve eldeki stoklar ve hazırlıklar tükenmeye başlamıştı. Ayrıca iâşe işlerinin savaş koşullarına göre düzenlenmesi zaman almıştı. Savaşla birlikte piyasa daralmış, işgücünün cepheye sevk edilmesiyle bazı sektörlerde üretim durma aşamasına gelmişti. Bu şekilde piyasanın işlerliğini kaybetmesi fiyatlar üzerinde olumsuz tesir yapmış ve fiyatlar hızla yükselmişti¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Feroz **Ahmad**, "Jöntürkler Döneminde Savaş ve Toplum 1908–1918", *Tarih ve Toplum*, S: 64, Nisan 1989, s. 51-52.

¹⁵⁸ Zafer **Toprak**, İttihat-Terakki ve Devletçilik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 160-161. Fiyatların artmasında, şehirlerdeki ve özellikle payitaht İstanbul'daki halk ile dükkan sahiplerinin her çeşit malda kıtlıklar olacağını düşünerek istifçilik yapmaya başlamaları etkili oldu. Bundan dolayı, fiyatlar özellikle

Ekonomiyle ilintili olarak daha önce değinildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin kendisini bir çeşit ortak sömürge durumuna koyan kapitülasyonlardan savaşın yarattığı fırsattan istifadeyle sonunda kurtulmuş olması, önemli bir gelişmeydi. Savaşın bitiminde ekonomik istiklale kavuşacağını zanneden Osmanlı Hükûmeti, bu defa savaş giderlerini karşılamak üzere Almanya'dan borçlanmaya ve ona yeni ayrıcalıklar tanımaya başlamıştı¹⁵⁹. Buna mecburdu, zira Meşrutiyet'in başından itibaren en büyük dert parasızlıktı. Dönemin hükûmetleri bu derde çare bulmak için sürekli istikraz yapmak zorunda kalmışlardı. Balkan Savaşları'ndan sonra Maliye Nazırı Cavit Bey, 750 milyon Fransız frangı (55 milyon Türk lirası) tutarında bir istikraz antlaşması yapmıştı. Bu paranın 300 milyon frangı tahsil edilmiş kalanı da alınmak üzereyken savaşın başlamasıyla bu gerçekleşmemişti. Bunun üzerine ilk iş olarak moratoryum ilan edilmişti. Ekonomik darboğaz toplumun her kesimini¹⁶⁰ olumsuz etkilemişti. Bu meyanda memurlar maaşlarının ancak yarısını alabilişlerdi. Kısa süre sonra bu hâl sürdürülememişti. Devlet mecburen Almanya ile yüzde 6 faiz karşılığı 5 milyon liralık bir istikraz daha imzalamıştı. Bu miktarın da kifayet etmemesi üzerine Almanya ile istikrazlar birbirlerini takip etmişti. Bu arada Almanya'dan borçlanma altın olarak yapılmadığı için Düyun-ı Umumiye İdaresinin kefaleti ile kâğıt para çıkarılmağa başlanmıştı. Almanya'nın dışında ayrıca Avusturya-Macaristan'a da borçlanılmıştır. Üstüne bir de harp tekâlifi borçları vardı. 1917 Ağustosuna gelindiğinde devletin toplam borcu 182 milyon lirayı bulmuştu. Belirtilmeli ki borçlar hep altın üzerine yapılıyordu. Buna karşın piyasada kâğıt para kullanılmasından ötürü paranın değeri gittikçe düşüyordu. Nitekim savaşın sonlarında üç banknot, bir altın liraya kadar gerilemişti.

yiyecek maddelerinde kontrolsüz olarak fırladı. Mesela İstanbul'da ekmeğin fiyatı 5 Ağustos 1914'te 5 paradan 55 paraya yükseldi. Ahmad, "Jöntürkler Döneminde...", s. 52. Bilhassa payitaht ve en büyük şehir olan İstanbul'da iâşe meselesi daha nazik bir meseleydi. İstanbul halkının I. Dünya Savaşı esnasında geçim sorunu ve İttihat ve Terakki'nin buna yönelik aldığı tedbirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nuri **Ergin**, Mecelle-i Umur-ı Belediye, C:2, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 813-837. Eserin bu bölümünün sadeleştirilmiş hâli için ayrıca bkz. Abdullah **Saydam**, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İstanbul Halkının Geçim Sıkıntısı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ağustos 1998, s. 65-77.

¹⁵⁹ Alptekin **Müderrişoğlu**, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 59-60.

¹⁶⁰ Savaşın neden olduğu ekonomik zorluklar toplumun her kesimini etkilediği gibi, mabeyn ve harem dairesini de etkilemişti. Bu cümleden olarak harem mensupları uzun süre pirinç bulunamamasından ötürü bulgur yemek zorunda kalmışlardı. Rahatsızlığın padişaha aksettirilmesi üzerine vaziyetten müteessir olan Sultan Reşat, başkâtibine, "başkâtib, biz fukara olduk, bulgur yiyoruz" demişti. Türkgeçidi, s. 128.

Borçların bu suretle gün geçtikçe artışı, faizlerin dahi ödenememesi neticesini vermişti¹⁶¹.

Ekonomiyle ilgili belirtilmesi gereken başka bir gelişme de İttihat ve Terakki yönetiminin bir taraftan cephelerde mücadele ederken, diğer taraftan millî iktisat kurma çalışmalarına başlamasıydı. Bu bir bakıma iktisadi Türkçülüktü ve gerisinde iktisadi bağımsızlık düşüncesi yatıyordu¹⁶². Savaş sayesinde kapitülasyonların kaldırılması ve enflasyon kazançları böyle bir denemeye olanak verdi. İttihatçılar oldukça cömert teşvik önlemleriyle bir Türk girişimci sınıfı geliştirmek yönünde bilinçli bir siyaset takip etti. Bu doğrultuda 1914 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarıldı. 1915 yılında ise Esnaf Cemiyeti kuruldu. Aynı amaçla Ticaret ve Ziraat Nezaretinin adı Millî İktisat Nezaretine dönüştürüldü¹⁶³. Aynı doğrultuda çok sayıda ticari şirket meydana getirildi. Az da olsa bunlar arasında sanayi şirketleri de vardı. Bütün bunların sonunda 1918 Eylülünde 80 civarında anonim şirket mevcuttu¹⁶⁴. Netice olarak iyi niyetlerle başlanan ve milliyetçilerin özlemini dile getiren millî iktisat kurma yolundaki bütün bu adımlar tam bir hayal kırıklığıyla neticelendi. Her ne kadar Talat Paşa arzulası da millî işadamları ve millî kapitalist yaratma politikası doğrultusundaki çabalar bir takım usulsüzlükler ve yolsuzlukların artmasına yol açtı ve harp zenginleri olarak adlandırılacak bir sınıf ortaya çıktı. Neticede bu hâl halkın nefretine sebebiyet verdi¹⁶⁵. Böylece Osmanlı Devleti'nin savaşa karşı aldığı ekonomik tedbirler

¹⁶¹ Us, s. 162-163.

¹⁶² Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1435. Şöyle ki o güne kadar gayrimüslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret, Müslüman Türk tüccar adamlarının denetimine verildi veya o günkü deyimle millileştirildi. Böylece millî tüccar doğdu ve millî ticaret uluslararası ticaretin yerini aldı. Toprak, İttihat-Terakki, s. 165. İttihat ve Terakki yönetiminin taşrada millî sermaye oluşturma teşebbüsleriyle ilgili bilgi için bkz. Rahmi Çiçek, "İttihat ve Terakki'nin Millî Sermaye Oluşturma Girişiminde Taşra Örneği", S: 32, *Yeni Türkiye*, 2000, s. 305-313.

¹⁶³ Ahmad, İttihatçılıktan, s. 41-46.

¹⁶⁴ Ahmad, İttihatçılıktan, s. 50.

¹⁶⁵ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 1.Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998, s. 272-276. Çavdar'a göre, İttihat ve Terakki Dönemi'nde borçlar ve yabancı imtiyazlar arasında millî bir kalkınma politikası takip etmeğe imkânı yoktu. Buna rağmen ittihatçılar sanayileşme yolunda adımlar attılar. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu çıkardılar ve sanayi sayımı yaptılar. Savaş sürecinde millî iktisat düşüncesine ağırlık verdiler. Bu kapsamda millî banka sorununa çözüm arandı ve bulundu. İşşeci Kara Kemal Bey'in öncülüğünde millî şirketler oluşturuldu. Bütün bu gayretlere karşın ekonomi savaştan yenik çıktı. Avrupa sermayedarlarına dokuz kez borçlanıldı. Daha evvel yapılmış ticari ve iktisadi antlaşmalardan devlet kendini kurtaramadı ve reji, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiyyeden oluşan emperyalist tuzağa düştü. Çavdar, İttihat, s. 112-113. Ahmad, ittihatçıların millî bir kapitalist ekonomi yaratma çabasında ne kadar başarılı olup olmadıklarını değerlendirmenin zor olduğunu, zira kısa süre iktidarda kaldıklarını, bununla beraber prekapitalist ve kısmen feodal bir ekonomiye sahip, yıkılmanın eşiğindeki imparatorluğun dünyanın en ileri ülkelerine karşı uzun bir savaş vermesini sağlayabildikleri için başarılı kabul edilmeleri gerektiğini söyler. Ahmad, İttihatçılıktan, s. 57. Bu arada hatırlatmak gerekir ki İttihat ve Terakkinin takip ettiği millî iktisat politikası yeni Türk devletine miras kalan unsurlardan biri oldu.

arzulandığı ve amaçlandığı ölçüde işe yaramamıştır. Bunun yanı sıra Almanya'nın söz verdiği yardım da umulan ölçüde gerçekleşmemiştir¹⁶⁶. Dolayısıyla ekonominin durumu savaşın da tesiriyle daha da kötüleşmiştir¹⁶⁷.

Savaşa geri dönülürse Osmanlı Devleti birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Fakat Çanakkale Cephesi hariç, diğer cephelerde başarılı olamamıştır. Yenilgi için birçok neden sayılabilir: Birincisi, yukarıda anlatıldığı gibi ekonomik ve mali vaziyet devletin uzun ve yıpratıcı bir savaşı sürdürmesine olanak vermemiştir. İkincisi, geniş sınırlara sahip devlet, dört ayrı cephede birden savaş yapmak zorunda kalmış, ulaştırma yol ve araçlarının yetersizliği yüzünden ikmal merkezleriyle cephe arasında sürekli bağlantı sağlanamamıştır. Üçüncüsü, Osmanlı Devleti savaşa eşgüdümlü bir savaş ilanıyla girmemiş, orduların nerede, nasıl, hangi taktik ve stratejik amaçla savaşacakları konusunda ayrıntılı planlar yapmamış, cephelerin açılması büyük oranda düşmanın saldırısına ve savaşın günlük gidişatına göre olmuştur. Beşincisi, Trablusgarp Savaşı'ndan bu yana devam eden savaşlar askerler üzerinde bıkkınlık yaratmıştır¹⁶⁸.

Bütün bu olumsuzluklara ve alınan yenilgilere karşın savaşa devam eden Osmanlı Devleti, 1918 Eylülünde Bulgar cephesinin çökmesiyle son umutlarını da yitirmiş ve barış istemek zorunda kalmıştır. Nitekim basında Osmanlı Devleti'nin İspanya hükûmeti aracılığıyla ABD'ye yaptığı mütareke ve barış başvurusu yer almıştır¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Almanya'nın Türkiye'den istedikleri ise haddinden fazlaydı. Doğal olarak yerine getirilemedi. Sanders, Alman isteklerini, "*Türkiye sadece boğazların savunmasıyla kalmayacak, uzak sınırları da koruyacak, Mısır'ı ele geçirecek, İran'a bağımsızlık kazandıracak Doğu Kafkasya'da bağımsız devletler kuracak, mümkün olursa Afganistan üzerinden Hindistan'a yönelecek Avrupa harp sahnelerinde faal yardımda bulunacaktı*" diyerek sıralamaktadır. Sanders, s. 359-360. Almanya'nın mantıkla bağdaşmayacak bu hülyalarına karşın Türkiye olağanüstü bir mücadele sergiledi. Hatta kendisinden beklenmeyen harikalar yarattı. Balkan yenilgisiyle mukayese edilemeyecek bir direnç ve başarı gösterdi. Sarıkamış ve Kanal seferlerindeki yıpranmalara karşın Çanakkale'de kahramanlığın zirvesine çıktı. Çavdar, İttihat, s. 109.

¹⁶⁷ Ahmad, İttihatçılıktan, s. 57.

¹⁶⁸ Oral **Sander**, Siyasi Tarih, 17. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 374. Beklenenin aksine Almanya'nın büyük bir arzuyu sarıdığı cihat ilanı pek etkili ve semereli olmadı. Zira Türkler ile Araplar arasındaki yüzyılların yığıldığı zıtlık ve Türk idaresine karşı duyulan hoşnutsuzluk dolayısıyla cihat ilanı bu toplum üzerinde hiçbir tesir uyandırmadı. Bu tabii idi. Zira ortada bir mantık fukaralığı vardı. Bir yandan Avusturya ve Almanya ile müttefik olarak savaşacak, bu devletlerin subay ve erlerini orduda bulunduracaksın, diğer yandan Hristiyanlara karşı Müslümanlık taassubunu yardıma çağıracaksın. Sanders, s. 51-52. Bayur, cihat ilanının neden tesirsiz kaldığını ve bu çerçevede büyük devletlerin geliştirdikleri propagandaları anlatır. Bayur, Türk İnkılâbı, C:3, Kısım. I, s. 326-348.

¹⁶⁹ Akşin, Jöntürkler, s. 453.

1. 2. 2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim(1908–1913)

1. 2. 2. 1. II. Meşrutiyet Dönemi'ne Kadar Türkiye'de Modern Eğitimin Gelişimi

Tez çalışmasının bu başlığında II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi, kronolojik sırayla ve çok fazla ayrıntıya girilmeden, özet şeklinde ele alınacaktır. Bu şekilde gerek Maarif Nezareti teşkilatının gerekse eğitim mesele ve müesseselerinin kısa bir tarihçesini görmek mümkün olacağı gibi, çalışmanın müteakip konularına da bir zemin hazırlanmış olacaktır. Aynı zamanda Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde (Ocak 1913- Aralık 1917) eğitim alanında ortaya konulan modernleşme teşebbüslerinin geçmişi ve bu hususta devralınan birikim de görülebilecektir.

Modernleşme basitçe gelişmiş toplum özelliklerinin az gelişmiş bir toplum tarafından alınması olarak tanımlanabilir. “Modernleşme; batılılaşmak, batı gibi olmak veya batı'yı kabul etmek demektir. Modernleşme, bir ülkenin diğerine yetişmeye veya onun gibi olmaya çalışmasıdır. Klasik modernleşme, batının bazı seçilmiş kurumlarını ve yaşam biçimlerini almaktır”¹⁷⁰. Fakat pek çok düşünür tarafından söz konusu kavramın farklı tanımlandığını da burada belirtmek gerekir. Çeşitli tanımlamalara rağmen modernleşme düşüncesinin her toplumda ve her zaman diliminde bir ihtiyaç saikiyle ortaya çıktığı görülür. Osmanlı Devleti'nde de bu böyle olmuştur. Belirtilmeli ki Osmanlı'da modernleşme kavramı karşılığı olarak genelde çağdaşlaşma, yenileşme, batılılaşma, garplılaşma ve terakki gibi kavramlar kullanılmıştır¹⁷¹. Her ne kadar kavramlar farklı olsa da maksat veya yukarıda değinilen ihtiyaç olgusu aynıdır. Esasında Osmanlı

¹⁷⁰ Tahsin **Fendoğlu**, *Modernleşme Bağlamında-Osmanlı Amerika İlişkileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 19-20. Ortaylı'ya göre modernleşmenin bu klasik tanımı yeterince açık değildir. Modernleşme var olan değişimin değişmesidir. Zaten toplum belli bir ölçüde değişedururken ani ve hızlı bir değişme dönemine girmesidir. Ortaylı, *İmparatorluğun*, s. 14.

¹⁷¹ Mardin, Batıcılığı Osmanlı imparatorluğunda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam ettirilen, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fiziksel bileşimini, erişilmesi gereken bir gaye olarak gören yaklaşım, diye tarif etmekteydi. Şerif **Mardin**, *Türk Modernleşmesi Makaleler: 4*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 9. Berkes'e göre, “Çağdaşlaşma, din kurallarının ruhani bir kurul içinde ya da onun kanalı ile uygulanması karşısında (Hristiyanlık dışında Yahudilik İslamlık ve öteki Asya dinlerinde olduğu gibi) bazı kurulların, değişmez geleneksel kurullar oldukları ölçüde dinsel kurullar olduğu sanılan toplumlarda, yalnız siyasal alanda değil, her alanda-altın diş takmak ve bisiklete binmek gibi işlerde bile- değişmez kutsal kurulların sarsılması” gibi daha kapsamlı bir sorundur”. Niyazi **Berkes**, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 22. Hanioglu'na göre, çağdaşlaşma, doğu-batı ayrımı olmaksızın daha çok maddi alandaki gelişmelere yönelik bir anlam taşımaya karşın; batılılaşma, kültürel ve sosyal değer ifadelerini daha çok kapsamaktaydı. Bu yönüyle Türk tarihinde özellikle Tanzimat'tan günümüze kadar yapıla gelen değişiklikler ve yenilikler için çağdaşlaşmadan daha çok batılılaşma deyimi uygun düşmektedir, demektedir. Şükrü **Hanioglu**, “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 148.

Devleti ilk zamanlarda kendi uygarlığını batılılardan üstün saymış ve batıyı bir model görmemiştir. Ne zamanki devlet gerilemeye başlamış, bu sefer niçin geriliyoruz sorusunun cevabı batının askerî üstünlüğüyle izaha çalışılmıştır¹⁷². Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme ile ilgili birkaç karakteristik hususa kısaca değinmekte fayda vardır. Birincisi, Osmanlıda modernleşme yalnız değişen dış dünyanın zorlamasıyla ortaya çıkmamıştır. Bunda iç dinamiklerin tesiri az değildir. Şöyle ki 18. Yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda dış dünya ile kendi konumunu karşılaştıran ve yargılayan yeni bir kültür adamı, bir aydın zümresi ortaya çıkmıştır. Bu zümre yaşadığı coğrafyanın ve zaman kesitinin farkına varmıştır¹⁷³. Bir başka husus ise batılaşmanın hayranlıkla değil bir zorunluluk nedeniyle tercih edilmesidir. Bu gereklilik yukarıda değinildiği üzere bir dış zorlamadan değil, bir iç kararın neticesi olarak belirmiştir. Osmanlı batılılaşması hakkında belirtilmesi gereken bir diğer nokta sürecin adı konmadan başlatılmış olmasıdır¹⁷⁴. Tüm modernleşen ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de modernleşmeye dönük teşebbüslerin zaman zaman engellemelere uğradığı görülür. Fakat bütün bu aksamalara karşın modernleşme gayretlerinin sürdürülerek imparatorluğun sonuna kadar getirildiği ve önemli miras olarak genç Cumhuriyet'e intikal ettirildiği söylenebilir.

19. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde belli başlı üç türlü eğitim kurumu bulunmaktaydı. Bunlar medreseler, Sıbyan(mahalle)¹⁷⁵ mektepleri ile III. Selim zamanında tesis olunan askerî mekteplerdi. Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve yenileşme gereksinimi askerî yenilgilerin tesiriyle ilk önce askerî sahada, yani askerî eğitim kurumlarında ortaya çıktı. Bu yolda çabalara girişildi¹⁷⁶.

¹⁷² Mardin, Türk, s. 10.

¹⁷³ Ortaylı, İmparatorluğun, s. 14–16.

¹⁷⁴ Ortaylı, İmparatorluğun, s 23-24.

¹⁷⁵ Hemen her mahallede bir tane bulunduğu için halk arasında mahalle mektebi diye de anılmıştır. Ergin, C:3-4, s. 83.

¹⁷⁶ Ergün Türk eğitiminin batılılaşmasını belirleyen dinamikleri şöyle sıralamaktadır: Sürekli askerî yenilgiler dolayısıyla sağlıklı model seçimi yapılamaması, batılılaşmada Fransız örneğinin seçilmesi, Fransız kültürünün Türk kültürü üzerindeki etkisi, yabancı uzman ve öğretmenler, batı eğitiminin Türkler tarafından algılanması ve tanıtılması, Türk eğitimcilerinin görüşleri. Mustafa **Ergün**, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S: 17, 1990, s. 453-457. Osmanlı Devleti'nde eğitim müessesesi olarak bir de saray okulu olarak nitelendirilebilecek Enderun Mektebi vardı. Bu okul II. Murat Dönemi'nde kurulmuş, fakat asıl kişiliğine Fatih Dönemi'nde kavuşmuştu. Okulun amacı sultanın şahsına derin bir saygı ve bağlılık duygusuyla hizmet edecek kadrolar yetiştirmektir. Programları medreselere göre oldukça zengin ve geniştir. Medreseler gibi zamanla bu kurum da gerilemeye başlamış ve II. Mahmut Dönemi'nde tam anlamıyla bir çözümlüş sürecine girmiştir. Kemal

Sıbyan mektepleri sabi denilen beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukları okutmak için açılmış ilk tahsil müesseselerine verilen addı¹⁷⁷. Bu okullar genelde cami veya mescit bitişiğine yapılırdı. Öğretmenleri çoğunlukla medreseden yetişirdi¹⁷⁸. Ekserisi taş binadan yapıldığı için taş mektep diye de isimlendirilmişlerdi¹⁷⁹. Genelde bu müesseseler hayırseverlerce yaptırılır, idaresi ve finansmanı ise vakıflara bırakılırdı. Böyle olduğu için sıbyan mekteplerinde eğitim parasızdı. Bu okulların eğitimin hangi basamağını teşkil ettiği hususu ise tartışmalıydı. Zira bu okulları bir anaokulu olarak görenler olduğu gibi, ilkokul olarak görenler de yok değildi. Sıbyan mektepleri imparatorluğun sonuna kadar yaşamıştı. Başlangıçta, çocuklara Kur'an okutmak, namaz ayetlerini ve namaz kılmayı öğretmek, biraz da yazı yazdırmak amaçlarıyla kurulan bu okullar zamanla çok az değişikliklerle aynı işlevlerini sürdürmüşlerdi¹⁸⁰.

Medreseler ise Osmanlı Devleti'nin Türk-İslam kültüründen tevarüs ettiği kurumlardı. Şöyle ki Osmanlı medreseleri kuruluşları, amaçları işleyişleri yönüyle büyük ölçüde Anadolu Selçuklu medreselerine benzemekteydi¹⁸¹. İlk Osmanlı medresesi Orhan Bey zamanında İznik'te açıldı. Zamanla memleketin pek çok yerinde bu müesseseler yaygınlaştırıldı. Devlet gerek bu müesseselere, gerekse burada talim vazifesi görececek müderrislere yakın ilgi gösterdi ve onlardan desteğini esirgemedi. Bu çerçevede dâhilden ve hariçten çağın önde gelen bilginleri bir araya getirildi ve kendilerine hürmet

İnal, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Dinin Eğitim Üzerindeki Etkileri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C:32, S: 1-2, 1999, s. 177-178.

¹⁷⁷ Ergin, Türkiye, C:1-2.s. 82.

¹⁷⁸ Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde medrese teşkilatı yapılandırılması kapsamında Eyüp ve Ayasofya'da olmak üzere iki medrese kurulmuş ve sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapacaklar için ayrı dersler konularak bu dersleri almayanların söz konusu okullarda öğretmenlik yapamayacakları karar altına alınmıştı. Muallim Cevdet, s. 180; Nafi Atuf **Kansu**, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, 1.Baskı, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1930, s. 9.

¹⁷⁹ "Osmanlı sıbyan mektepleri hiçbir zaman kendi kendine yeterli bir bütün olarak düşünülmemeli ve bugün tarif ettiğimiz okul kavramına uygunluğu aranmamalıdır. Sıbyan mekteplerinin günümüzdeki karşılığı "ders üniteleridir". Bu değerlendirmenin yer aldığı ve Osmanlı sıbyan mekteplerinin yapısal(mimari) anlamda incelendiği bir çalışma için bkz. Özgönül **Aksoy**, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1968.

¹⁸⁰ Koçer, s. 7. 1917 yılında dönemin Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in yaptığı bir açıklamada, sıbyan mekteplerinin benzer işlev ve işleyişleri ortaya konuluyor, iptidailerden farkı şöyle belirtiyordu: "Bazı köylerde muntazam iptidai mektep yok ise de Sıbyan mektepleri vardır. Oralarda eczay-ı şerife, Kur'an-ı Kerim okutuluyor. Bu mektepler camilere, mescitlere mülhak odalardan oluşur. Köy imamları bu tedrisatı icra ederler. Muntazam iptidai mektep muallimleri darülmualiminlerden çıkarlar". MAZC, C:2, İ.46, 20 Mart 1917, s. 281. Ahmet Şükrü Bey'in bu iptidai mektep ve sıbyan mektebi tasnifine karşın, Betül Batır, II. Meşrutiyet sonrasında sıbyan okullarından söz etmenin pek mümkün olmadığını, bu dönemde hemen hepsinin iptidai mektep olarak varlığını sürdürdüğünü söyler. Betül **Batır**, İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisata Türkiye'de İlköğretim(1908-1924), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 55.

¹⁸¹ Medreselerin menşei, ilk İslam medreselerinde Türklerin rolü, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e medreselerdeki gelişmelerle ilgili bilgi için bkz. Şehabettin **Tekindağ**, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50.Yılında İstanbul Üniversitesi*, Sermet Matbaası, İstanbul 1973, s. 3-54.

gösterilerek bilime katkı yapmaları doğrultusunda teşvik edildi¹⁸². Bilindiği üzere Osmanlı medreseleri en parlak dönemlerini özellikle Fatih ve Kanuni dönemlerinde yaşadılar. Bu hükümdarla özdeşleşen önemli medreseler vücuda getirildi. Özellikle bunlardan ilki, Fatih Sultan Mehmet zamanında açılan Sahn-ı Seman Medreseleri ile söz konusu müessese daha teşkilatlı ve işlevsel hâle getirildi. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Süleymaniye Medreselerinin açılması ise medrese eğitimindeki çıtayı daha yukarıya taşıyan bir gelişme oldu. Bu iki medresedeki nizam, çağın ihtiyaçlarına göre genişlemekte ve asrın fen ilimlerini, din ve sosyal ilimlerini okutmak üzere gerekli imkânı yaratmaktaydılar¹⁸³. Bu gelişmelere karşın Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme yıllarındaki bu eğitim kurumları toplumun ihtiyaçlarını bir müddet karşıladılar. 16. Yüzyıldan itibaren değişen dünya şartlarına intibak edemediler. Hatta toplumun ilerlemesine engel bir unsur haline dönüştüler. Zira devletin her kademesinde ve toplumun her kesiminde beliren düzensizlik ve dengesizlikler, Osmanlıların ilim ve kültürel hayatına da yansımış ve bu etkilenmeden medreseler de paylarını almıştı¹⁸⁴. Nitekim medreselerden müspet bilim azaltılarak çıkarılmış ve yerine skolastik zihniyet hakîm olmuştur. O kadar ki bütün bir medrese tahsilinden sonra Türkçe okuryazar olmak tesadüf hâline gelmiştir¹⁸⁵. Bu vaziyet medrese eğitiminin, yani eski eğitim sisteminin yanında, yeni ve modern eğitim kurumlarının oluşturulması gerekliliğini ortaya koymuştur¹⁸⁶.

¹⁸² Koçer, s. 10.

¹⁸³ Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:25, 1982, s. 1. Yazar bu iki medreseyi üniversite olarak niteler.

¹⁸⁴ Hızlı, **Mefail**, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:6, S: 6, 1994, s. 82. Hüseyin Atay, medreselerin gerilemesini irdelediği bir incelemesinde söz konusu gerilemenin nedenlerinin yalnız bu kurumlara atfedilemeyeceğini, idarenin başındakilerin ve toplumun iktisadi, ticari ve siyasi kaynaklı sebeplerin büyük rol oynadığını kabul etmek gerektiğini söylüyordu. Hüseyin Atay, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 24, 1981, s. 56. Koçi Bey, 1631 yılında IV. Murat'a sunduğu risalede, ilim yolunun fevkalade bozulduğunu, aralarında yürürlükte olan eski kanunun işlemez hale geldiğini, eskiden biri danışman olmak isterse bir dizi süreçten sonra ancak danışmanda olabildiğini, sonra ise uzun zaman medreselerde ilimle meşgul bulunmadıkça mülazım mertebesine erişilemediğini, o zaman ilim yolunun gayet temiz ve derli toplu olduğunu, bu şekilde bilgili ve dindar müderrisler yetiştirildiğini ve bunların dine, devlete ve ilme hizmetleri geçerek halka faydalı olduklarını; sonradan ise mülazımlıkların yolu ile verilmeyip satılmağa başladığını, birçoklarının beş-on bin akçe ile mülazım yapıldığını ve kısa sürede müderris ve kadı yapılip ilim sahasının cahillerle doldurulduğunu söylemekteydi. Koçi Bey Risalesi, Sadeleştiren. Zuhuri Danışman, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 20-22. Şanal, medreseleri konu edindiği bir incelemesinde, XVII. asırdan itibaren bu müesseselerin gerilemeye başladığı, ilmî hürriyetin ortadan kalktığı, iltimas ve siyasete bulaşıldığı, tahsilin ise Arapça ve fıkıh öğretimine indirildiği bilgilerini vermektedir. Mustafa Şanal, "Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışlarına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler", *Ankara, Millî Eğitim*, S: 143, 1999, s. 123-128.

¹⁸⁵ Nafi Atuf Kansu, "Cumhuriyet Maarifi", *Siyasal Bilgiler*, Nisan 1937, İstanbul C:63, s. 65.

¹⁸⁶ Koçer, s. 1.

Türkiye’de eğitimin modernleşmesi yolunda ilk teşebbüsler, II. Mahmut Dönemi’nde görüldü¹⁸⁷. Daha evvel de temas edildiği gibi, başta modernleşme hareketinin öncü kurumları olan askerî okullarla birlikte eğitimde mühim yenilikler yine bu dönemde gerçekleştirildi¹⁸⁸. Özellikle 1824 Fermanı maarif alanında söz edilmesi gereken önemli bir belgeydi. Fermanda, para kazanmak ve meslek sahibi yapmak için çocukların küçük yaşta okuldan alınmasına bir önlem olarak ergenlik çağına gelmedikçe ve okuldan mezun olmadıkça bir sanata verilmemeleri, anasız babasız olup da çalışmak mecburiyeti bulunan çocukların ise ergenliğe erişinceye kadar ustaları tarafından sabah ve öğle olmak üzere günde iki kez okula gönderilmesi hususları yer alıyordu. II. Mahmut’un bu fermanı her ne kadar ilköğretim zorunluluğunu yalnız İstanbul için öngörüyor ve sadece dinî eğitimden söz ediyorsa da iptidai tahsilin ehemmiyetine işaret etmesi yönüyle kayda değerdi. Bu kıymetli ferman, devletin içerde ve dışarıda yaşadığı gailelerden ötürü bir türlü vakit bulunup tatbik sahasına konulamadı. Böylece ilköğretimin yaygınlaştırması işi bir müddet akamete uğradı¹⁸⁹. Gerçi iptidai tahsil mecburi tutulmuştu. Fakat o zamanki sıbyan mekteplerinin kapasitesinin bu zorunluluğu karşılamayacağı açıktı. İşte gerek yukarıdaki hadiseler nedeniyle gerekse okul ihtiyacı dolayısıyla fermanın uygulanmasına ancak 1838 senesinde başlanabildi. Yine de bu dönemde sivil eğitim dışında Tıbbiye(1827) ve Harbiye (1834) okullarının açılması önemli gelişmelerdi. II. Mahmut Dönemi’nde söz edilmesi gereken bir başka gelişme Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın başlattığı bir uygulamanın örnek alınarak¹⁹⁰, eğitim amacıyla, “ulum ve fûnun-ı cedide ve muamelat-ı lazime tahsili için”, ilk kez Avrupa’ya öğrenci gönderilmesiydi. Bu amaçla 150 Müslüman çocuğun Tıbbiye ve Enderun’dan

¹⁸⁷ Ali **Akyıldız**, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 222-223. II. Mahmut seleflerine nazaran eğitim-öğretim kuruluşlarının teşkili işinde daha cesur, şuurlu ve şumullu faaliyetlerde bulunmuştur. Bayram **Kodaman**, Abdullah **Saydam**, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150.Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.476.

¹⁸⁸ II. Mahmut’un sivil ve askerî eğitim sahasındaki reformları ve bunların değerlendirilmeleri için bkz. Berkes, s. 179-194.

¹⁸⁹ Mahmud Cevad İbnü’ş Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yay.Haz. Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, vd., MEB Yayınları, Ankara 2002, s. 4. Eğitim tarihi araştırmalarında önemli bir başvuru eseri olan Mahmud Cevad’ın bu eserinin vücuda getirilmesinde ve adının konulmasında, Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey etkili olmuştur. Mahmud Cevad, yazdığı İstanbul kütüphaneleri ve mekatib-i âliye tarihçesinin Matbaa-i Amirede basılması için görüştüğü Ahmet Şükrü Bey’den, “maarif-i umumiye tarihini yazarsanız pek makbule geçer, mümkün olan teshilatı diriğ etmem, sizin diğer eseriniz de buna zeyil olur”, teklifini almış, eserin adını da Ahmet Şükrü Bey vermiştir. Eserin orijinal nüshası için bkz. Mahmud Cevad İbnü’ş Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire 1338.

¹⁹⁰ Eric Jan **Zürcher**, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 74.

seçilmesi öngörülüşken, bu teşebbüse halk nazarında pek sıcak bakılmamasından ötürü, Harbiye ve Hendesehane öğrencilerinden seçme yapılmıştı¹⁹¹.

Eğitimde teşkilatlanma çalışmalarına bakıldığında daha önceleri maarif meseleleri Dar-ı Şuray-ı Babıali Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Umur-ı Nafia gibi Babıali dairelerinde mütalaa ve müzakere edilmekte iken 1838 senesinde Mekatib-i Rüştîye Nezareti teşkil edildi ve Nazırlığına İmamzade Esat Efendi getirildi. Bu suretle Osmanlı Devleti'nde Maarif-i Umumiye Nezareti vazifesi tahakkuk etmiş oldu. Şu hatırlatılmalı ki henüz o vakitte rüştîyeler meydana getirilmemişti. Bu nedenle nezaretin vazifesi yalnız Mekteb-i Maarif-i Adli¹⁹², Mekteb-i Umur-ı Edebiye ile sıbyan mekteplerine mahsustu¹⁹³.

1839-1876 arası yılları kapsayan Tanzimat Dönemi diğer birçok sahada olduğu gibi, eğitim alanında da ülkeye yeni bir anlayış ve görüşün girdiği, köklü değişiklik ve düzenlemelere girişildiği bir devre olmuştur¹⁹⁴. Gerçi döneme ismini veren Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili bir tek kelime dahi yoktu. Ferman genel olarak devlet idaresi ve devletin yönetim anlayışı ile ilgili hususları içeriyor ve modern bir devlet oluşumunu dizayn ediyordu. Buna karşın fermandaki hükümleri, daha doğrusu yeni düzeni hayata geçirebilmenin en önemli vasıtası eğitimdi. Bu dönemde modernleşme bir amaç olarak benimsendi ve bunu sağlamak için en etkili araçlardan birinin eğitim olduğu fark edildi¹⁹⁵.

Tanzimat Dönemi'nde eğitimde sırasıyla şu gelişmeler yaşandı. Daha önce teşkil edilen Mekatib-i Rüştîye Nezaretinin zamanın ihtiyaçlarını karşılayamaması üzerine, yapılacak ıslahatı mülhaza etmek ve zamana göre yetersiz bulunan mevcut okulların sayısını artırmak ve gerekli düzenlemeleri meydana getirmek için 1845 senesinde bir meclis-i

¹⁹¹ Mehmet Ali Ayni, "Osmanlı Darülfünunu", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, S: 1, Mart 1916, s. 5-6; Mahmud Cevad, s. 3.

¹⁹² Mekteb-i Maarif-i Adliye modern manada ilk kurulan orta dereceli okul olup, hem devlet memuru yetiştirmeyi hem de mevcut devlet memurlarının bilgilerini yükseltmeyi amaçlıyordu. Akyıldız, s. 226. Bu okul hakkında bilgi için bkz. İhsan **Sungu**, "Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi", *Tarih Vesikaları*, Sayı.3, C:1, Ekim 1941, s.212-225.

¹⁹³ Mahmud Cevad, s. 18-19. İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933-Darülmuallimat 1870, İstanbul Kız Muallim Mektebi Yayını, İstanbul 1933, s. 1.

¹⁹⁴ Nejat **Göyünç**, "Türkiye'de Eğitim", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 1044.

¹⁹⁵ Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Surecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924), Haz. Mehmet Ö. Alkan, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, C:6, Ankara 2000, s. 3. Tanzimat öncesi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışının gelişimini batı ile temaslar çerçevesinde ele alan sistemli bir çalışma için bkz. Ekmeleddin **İhsanoğlu**, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 335-395.

muvakkat teşkili gerekli görüldü¹⁹⁶. Söz konusu meclis önemli kararlara imza attı. Sıbyan okullarının ıslahı, rüştiyelerin “usul-ı diniye dairesine zaruri olan ulum ve fününu” öğretecek bir tarzda ve zamanın ihtiyacına uygun şekilde yenilenmesi, yatılı bir darülfünun açılması¹⁹⁷ ve daimî bir maarif meclisi teşkili, bu kararlar cümlesindendi¹⁹⁸. Muvakkat Meclisin hazırladığı layiha, bir sene sonra kurulan Daimî Meclis-i Maarifte tetkik edildi. 1847’de ise bu kez Mekatib-i Rüştiye Nezareti yerine Mekatib-i Umumiye Nezareti kurularak maarif teşkilatının temeli atılmış oldu. Asıl rüştiye teşkilatı da yine bundan sonra ortaya çıktı¹⁹⁹. Nitekim ilk rüştiye 1847 yılında Davutpaşa’da açıldı. 1855 yılına dek yalnız İstanbul’da açılmaya devam edilen bu müesseseler, bu tarihten itibaren taşrada da açılmaya başladı²⁰⁰.

Bu arada Tanzimat Dönemi’nde ilköğretim kademesinde önemli gelişmeler yaşandı. Bunlardan en başta geleni, Nisan 1847 tarihinde “Etfalin Talim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekatib-i Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat” başlığıyla yayınlanan düzenlemeydi. Eğitim tarihçisi Yahya Akyüz talimatı dönemine göre erken, önemli yenilikler içeren, çocuga yeni bakış açısı getiren ve kısmen uygulanabilen bir belge olarak nitelemektedir²⁰¹.

Bir yandan rüştiye ve sıbyan okullarının teşkilatları ıslah edilip sayıları artırılmaya çalışılırken, diğer taraftan bu okullara öğretmen yetiştirme ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Özellikle rüştiyelerin artışı böyle bir ihtiyacı tetiklemişti. Bu ihtiyaca cevap olarak 1848 senesinde Türkiye’de ilk defa “Darümuallimin-i Rüşti” adıyla bir öğretmen okulu

¹⁹⁶ Mahmud Cevad, s. 19.

¹⁹⁷ Böylece ilk kez bir Darülfünun kurulması fikri Osmanlı yönetiminin gündemine girmişti. Darülfünun(fenler evi) adı özellikle seçilmişti. Biri üniversite, diğeri darülmülüm. Bu iki kelimededen Tanzimatçılar ulemayı rahatsız edecek bir kelime yerine, Darülfünun sözcüğünü yeğlemişlerdi. İlhan **Tekeli**, “Cumhuriyet Öncesinde Üniversite Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gerçekleştirilmesinde Alınan Yol”, *Günce*, Mayıs 2007, s. 3. İhsanoğlu da Darülfünun adının verilmesinin altında medreseden ayrı bir müessese olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymak fikrinin yattığını söyler. İhsanoğlu, Darülfünun: Mevhum, s. 173.

¹⁹⁸ İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933, Darümuallimat 1870, s. 1. Aslında Tanzimat Dönemi’nde eğitim politikasında meydana gelen değişiklikleri, ilk defa, Sultan I. Abdülmecit’in 1845’te Meclis-i Vâlâyı ziyareti esnasında sadrazam ve vezirlere hitaben okunan hatt-ı hümayunda görmek mümkündür. Burada I. Abdülmecit, ıslahatların her türlü teşebbüs ve çabaya karşın iyi bir neticeye ulaşamamasından müteessir olduğunu belirtiyor, ıslahatlarda arzulan seviyeye gelinebilmesinin her hususta cehaletin ortadan kaldırılmasına bağlı olduğunu açıklıyor, vükelanın bu işte ne yapılması gerekiyorsa bir an önce başlamasını ve halk eğitiminin çaresine bakılmasını istiyordu. Bu sözler ayrıca ilk kez sivil toplumun eğitiminin de söz konusu edildiğini gösteriyordu. İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi...”, s. 386.

¹⁹⁹ Mahmud Cevad, s. 21-24; Mümtaz **Turhan**, *Kültür Değişmeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 173; Ergin, C:1-2, s. 441. Mekatib-i Umumiye Nezareti kısa süre içerisinde önce müdürlüğe dönüştürüldü, sonra tekrar nezarete geri çevrildi. Akyıldız, s. 236-237.

²⁰⁰ *Tanzimat’tan Cumhuriyete Modernleşme Surecinde Eğitim İstatistikleri*, s. 6.

²⁰¹ Akyüz, Türk, s. 160-162. Ergin, C:1-2, s. 441.

İstanbul'da açıldı²⁰². Maarif tarihi yönünden bu ilk Darümualliminin esas önemi Tanzimatçıların öğretmensiz maarif olamayacağını anlamalarıydı. Artık modern eğitim ve öğretimi gerçekleştirmenin, medrese geleneğine mensup öğretmenlerin tayininden kaçınılarak yeni usullere göre yetişmiş aydınların öğretmen yapılmasıyla mümkün olacağı böylece kabullenilmiş oluyordu²⁰³.

1851 yılında meclis-i maarifin üstünde bulunmak, okullarda okutulacak kitapları telif ve tercüme ettirmek, Darülfünunun inşası tamamlana dek Darülmaarifte toplanmak üzere dâhili azası kırk kişiden ibaret ve haricî azası ise sınırlı olmamak kaydıyla bir encümen teşkil edildi²⁰⁴. Encümen-i Daniş adını alan bu meclis, Maarif-i Umumiye Meclisi

²⁰² Takvim-i Vekâyi, no.372, 1264.R. 23; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darülmatabaatül Amire, 1316, s. 24; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Asır Matbaası, 1321, s. 20. Mahmud Cevad, s. 29; İsmet **Binark**, “Maarif Tarihimize Ait Bir Rapor”, *Yeni Türkiye*, S: 7, Ocak-Şubat 1996, s. 481. Cemil **Öztürk**, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştiren Kurumların Doğuşu: Dârümuallimîn-i Rüşdî(1848-1877)”, *Millî Eğitim*, S: 37, Ocak-Şubat-Mart 1998, s. 75. Öztürk’ün bu çalışmasında müessese her yönüyle ele alınmıştır. Muallim Cevdet ise bu ilk öğretmen okulunun tesisinde özellikle Kemal Efendi’nin katkısını öne çıkarır. İptidai ve rüşti derecelerini içeren Davutpaşa Mektebini açan ve Türkiye’de ilk kez ilköğretime hesap, coğrafya, tarih, eşya dersleri koyan bu yenilikçi şahsiyetin, ilk öğretmen okuluna usulî tedris ve terbiye derslerini koyma işinde ise başarılı olmadığını belirtir. Muallim Cevdet, *Darümualliminin...*, s. 184-185. Darümuallimin-i Rüştiyeye tedris usulü dersi ilk kez 1879’da girmiştir. Darümuallimata ise 1881 senesinde konulmuştur. Gerek bu bilgiler, gerekse ülkemizde II. Meşrutiyet’e kadar tedris usulü ve pedagoji ile meşgul olmuş şahsiyetlerle ilgili bilgiler için bkz. Münir Raşit **Öymen**, “Yüzyıl İçinde Muallim Mektepleri ve Terbiye Hareketleri”, *Eğitim Hareketleri*, C:19, S: 212-213, 1973, s. 1-10. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde tespit edilen 1847 tarihli belgeler ışığında bu ilk Darümualliminin kuruluş amacı, ders programları, öğretim kadrosu ve öğrencileri hakkında bilgi için bkz. Tayyip **Duman** ve Hüseyin **Dilaver**, “İstanbul’da Açılan İlk Darümuallimin”, *Erdem*, C:9, S: 26, Aydın Sayılı Özel Sayısı-II, Ankara Eylül 1996, s. 651-657. Darümualliminin ilk nizamnamesi Yahya Akyüz tarafından tesadüfen bulunmuş ve bu suretle ilim âlemine kazandırılmıştır. Yazarın söz konusu nizamnameyi muhtevası bakımından değerlendirdiği ve nizamnameyi hazırlayan Ahmet Cevdet Paşa’yı eğitimciliği yönüyle ele aldığı bir çalışması için bkz. Yahya **Akyüz**, “Darümualliminin İlk Nizamnamesi(1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Millî Eğitim*, S: 95, Ankara, Mart 1995, s. 3-20. Aynı yazarın söz konusu nizamnamenin önemiyle ilgili verdiği bir mülakat için bkz. “Öğretmen Yetiştirme Tarihimizi Aydınlatan ve Bizi Düşündüren Bir Belge: Darümuallimin Nizamnamesi”, *Çağdaş Eğitim*, Mülakat.12/1990, C:15, S: 161, s. 4-8.

²⁰³ Bayram **Kodaman**, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 145. Kodaman’ın bu iyimser analizlerine karşın, Özcan şöyle farklı bir değerlendirmede bulunuyordu: Fransız maarifinden iktibas edilen programların bir türlü istikrar bulamamasının sebebi, millî bünyemize uygun adaptasyonun yapılamamış olmasıydı. Çok geniş bir sahayı idare eden Osmanlı Devleti’nin öğretmen ihtiyacının İstanbul’da açılan birkaç muallim mektebiyle karşılanamayacağı açıktı. Abdülkadir **Özcan**, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, *150.Yılında Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 467.

²⁰⁴ Maarif Salnamesi, sene: 1316, s. 25; Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 20; Berker, s. 37. Muallim Cevdet, encümenin haricî aza sayısının otuz üç olduğunu, içlerinde ecnebilerden “Tarih-i Osmani” yazarı Baron Hammer ile “Lügat-ı Osmaniye” müellifi İngiliz Redhouse gibi meşhur azaların bulunduğunu kaydetmektedir. Muallim Cevdet, *Darümualliminin...*, s. 185. Akyıldız, encümenin 1862 yılına kadar devlet salnamelerinde varlığının görüldüğünü, bu tarihten sonra ise ortadan silinip gittiğini söyler. Ayrıca encümen içerisindeki ihtilaf ve mücadelelerle başarısızlık nedenlerini anlatır. Akyıldız, s. 245-246.

şubesi mahiyetinde olağan olarak ayda bir, lüzumu hâlinde ise 15 günde bir toplanacaktı²⁰⁵.

1856 Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın aksine eğitimle ilgili hükümlerin yer aldığı bir belgeydi. Fermanda Osmanlı toplumundaki tüm milletlerin okul açma hakkı tanınmakta, devletin askerî ve mülki tüm okulları gayrimüslimlere açılmaktaydı. Ayrıca imparatorluk içindeki eğitimin padişah tarafından seçilecek karma bir “meclis-i maarif”in denetimi altında olması koşulu getirilmekteydi²⁰⁶.

1857 senesine gelindiğinde Türk eğitim tarihinde önemli bir ilk daha gerçekleşti. Zira şimdiye dek eğitim işleri maarif komisyonları vasıtasıyla yürütülmüşken bu defa Sami Abdurrahman Paşa'nın ilk defa Maarif-i Umumiye Nezaretine atanmasıyla Maarif Nezareti tamamen teessüs ve teşekkül etmiş oldu²⁰⁷. Bu yolla genel eğitim sorunlarının arzu edildiği üzere görülmesi ve çözülmesi amaçlandı²⁰⁸. Aynı zamanda bu değişikliklerle Maarif teşkilatı, şeyhülislamlığa bağlı olan Mekatib-i Umumiye Nezaretinin yanında, laik ve daha geniş katılımla okulların idaresini eline alan Maarif-i Umumiye Nezaretinin varlığı ile iki başlı bir hâle geliyordu²⁰⁹. Aynı yılın bir başka yeniliği, dönüşlerinde Darülfünunda hocalık yapmak üzere iki efendinin tahsil için Avrupa'ya gönderilmesi²¹⁰.

1859 senesinde kaymakamlık ve müdürlük gibi mülkiye memurlarını yetiştirmek üzere Mülkiye Mektebi açıldı. Okulda 1877 yılına dek rüşti ve idadi arasında bir eğitim

²⁰⁵ Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı, s. 302. Encümenin görevine dair nizamnamenin sekizinci maddesinde, “fünun ve sanayiye dair hazırlanacak kitapların herkesin anlayacağı Türkçe olmasına dikkat ve ihtimam olunacaktır”, diye yazılmaktaydı. Aynı, Osmanlı Darülfünunu..., s. 7.

²⁰⁶ İlhan **Tekeli**, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim Sisteminde Gelişmeler”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C:2, İletişim Yayınları, 1985, s. 467.

²⁰⁷ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 25; Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 21; Mahmud Cevad, s. 53.

²⁰⁸ Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı, s. 303. Lütfi tarihinde Maarif Nezaretinin ilk nüvesi olarak kabul edilen bu gelişmeyle ilgili, Maarif Nezaretinin yeni teşkil edilmiş olmasının yabancılara karşı devletin o zamana kadar eğitim ve bilimi idare ve nezaret etmediği anlamına gelmeyeceği, bu işlerin eskiden beri fetva makamı tarafından yürütüldüğü, şimdi ise ondan ayrıldığı, maarif ve ilimden maksat şeri ve nakli ilimler ise zaten bunların medreselerde öğretildiği ve bu sayede binlerce kitap ve risale vücuda getirildiği, şayet fen bilimleri yani akli ilimler kastediliyorsa bunların öğretiminin az bir zahmetle yine medreselerde gerçekleştirilebileceğine dikkat çekiliyordu.

²⁰⁹ Akyıldız, s. 248.

²¹⁰ Mahmud Cevad, s. 51; Nevzad **Ayas**, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s. 456. Paris'e gönderilen bu kişilerden biri ilk darülmualimin mezunlarından Vizeli Selim Sabit Efendi, diğeri ise Hoca Tahsin Efendi. Bunlardan Selim Sabit Efendi 1855'te gönderildiği Paris'te matematik tahsili görmüş ve 1861'de dönerek eğitimle ilgili çeşitli görevlerde bulunmuştur. Yahya **Akyüz**, “Vizeli Selim Sabit Efendi”, *Tarih ve Toplum*, S: 201, Eylül 2000, s. 15.

verilmişken, bu sene ali dereceye yükseltildi. 1915 yılına kadar böylece devam ettikten sonra aynı yıl öğrencileri Darülfünun'a nakledilerek okul kapatıldı²¹¹.

1862 senesinde Maarif Nazırı olan Kemal Ahmet Efendi'nin²¹² ilk işlerinden biri, erkek rüştiyelerinin kuruluşundan on dört sene sonra, ilk kız rüştiyesini, Sultanahmet'teki Cevri Kalfa Mektebinde açmasıydı²¹³. Bu gelişme Tanzimat Dönemi'nde kızların eğitiminin önemsendiğinin açık bir göstergesiydi. Aynı senenin önemli bir başka gelişmesi ise 1846'da temeli atılan, daha sonra inşa işi tamamlanmasına karşın bir türlü açılmayan Darülfünunun, konferans usulündeki serbest derslere(dersiamlara) başlamasıydı. Bu dersler halktan yoğun ilgi gördü²¹⁴. Yine bu yıl 1851 yılında teşkil edilen Encümen-i Daniş kaldırıldı. Yerine karma bir Maarif-i Umumiye Meclisi kuruldu²¹⁵.

1864 yılına gelindiğinde mevcut okullar eğitim ve öğretim usulleri bakımından ıslah edilmekte iken Umumi Meclis ile Muhtelit Meclisin çalışmalarında bir bütünlük olmaması ve verim elde edilememesi üzerine Muhtelit Meclisin lağvına gidilmiştir. Biri Mekatib-i Müslime, diğeri Mekatib-i Rüştiye ve Aliye adlarıyla iki komisyon üzerine yeni bir Maarif-i Umumiye heyeti teşkil edilmiştir. Mekatib-i Müslime Komisyonu, Müslümanlara ait her türlü mezhep kitaplarının incelenmesine, diğeri komisyon ise tüm Osmanlı çocuklarının eğitimlerine ait meselelerinin halledilmesi işine bakacaktır²¹⁶. Meclis-i Maarifte bu yıl yeni bir düzenlemeye gidilerek, başkanlığı bakanlığa havale edildi. Ayrıca meclis, Daire-i Mekatib-i Mahsusa ve Daire-i Mekatib-i Umumiye adlarıyla ikiye ayrıldı²¹⁷.

²¹¹ Mahmud Cevad, s. 54; Maarif Salnamesi, sene: 1316, s. 26; Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 21.

²¹² Mahmud Cevad, s. 60-61. Osmanlı İmparatorluğu'nda kızlara ait okulların açılmasıyla ilgili gelişmeleri ele alan bir inceleme için bkz. Sadık **Albayrak**, "Osmanlı İmparatorluğunda Kız Mekteplerinin Küşadı", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Yıl.11, S: 4, 1972, s. 236-243.

²¹³ Takvim-i Vekâyi, no.649, 1278.Z.26; Sedat **Kumbaracılar**, "İlk Kız okullarımız Nasıl Kuruldu?", *Hayat Tarih Mecmuası*, S: 4, Mayıs 1969, s. 80. Yazarın bu incelenmesinde vakıflar arşivinde tespit ettiği 1778 tarihli bir kız okulundan başlanarak II.Meşrutiyet Dönemi'ne kadar kız okulları ile ilgili gelişmeler ele alınmıştır.

²¹⁴ İhsanoğlu, s. 707-709. Darülfünun ilk kuruluşunun, genelde 1863 yılında, dersiam denilen serbest dersler teşebbüsüyle gerçekleştiği kabul edilmesine karşın, Nevzad Ayas, söz konusu derslerin mülkî öğretim alanında yükseköğretime ve Darülfünuna doğru atılmış bir adım gibi sayılabileceğini, iddia eder. Ayas, Türkiye, s. 265; Nevzad **Ayasbeyoğlu**, "Darülfünun-ı Osmaninin Açılış Tarihi", *Ülkücü Öğretmen*, S: 96, Mayıs 1967, s. 20-22.

²¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2005, s. 55.

²¹⁶ Takvim-i Vekâyi, no.751, 24 Mayıs 1280; Maarif Salnamesi, sene: 1316, s. 26. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 21.

²¹⁷ Mahmud Cevad, s. 74.

1865 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti bünyesinde Tercüme Cemiyeti adıyla bir heyet teşkil edildi. Encümen-i Daniş yerine kurulduğu akla gelebilecek bu teşekküle, halka mahsus kitaplar hazırlamak görevi verilmişti. Fakat bu heyet ehliyet ve liyakat sahibi birçok azaya sahip olmasına karşın fazla bir eser ortaya koyamadı. Yalnız azadan Hilmi Efendi tarih-i umumiden bir iki parça tercüme meydana getirebildi²¹⁸.

1868 senesi Osmanlı eğitiminin gelişim sürecinde önemli bir dönüm noktasıydı. Zira bu sene, Türkçe ve Fransızcanın aynı derecede öğretilmesi, her türlü devlet hizmetlerinin hakından gelebilecek ve mekatib-i aliye de öğrenim görebilecek derecede liyakatli öğrenciler yetiştirilmesi amacıyla Avrupa liselerine denk ve Fransa okulları programlarına mutabık olarak Mekteb-i Sultani adıyla bir okul açıldı. Mevkisinden ötürü Galatasaray Lisesi olarak da isimlendirilen bu okul, günümüze kadar bu adla yaşadı²¹⁹. Bu yılın eğitiminde söz edilmesi gereken bir başka önemli gelişme ise rüştiyelere öğretmen yetiştirmek maksadıyla açılan Darümuallimin-i Rüştinin yanında, ilköğretim okullarına öğretmen yetiştirmek düşüncesiyle ilk kez bir Darümuallim-i Sıbyanın açılmasıydı²²⁰.

1869'da Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin²²¹ Türk eğitim tarihinde mühim bir yeri vardır. Zira zaman zaman değiştirilse de uzun süre yürürlükte kalan ve Türk maarifine yön veren bu kıymetli düzenleme noksanlıklarına rağmen ileriye ve daha iyiye yönelik bir hareket olarak görülmelidir. Nizamnamenin en önemli hususiyeti ise Türk maarifinde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketlerinin ilki oluşuydu²²². Bu düzenleme, ilköğretim işinin artık anlaşılmağa başladığı; sıbyan okullarına programları bakımından hayati bir değer kazandırılmağa çalışıldığı; bir yandan Maarif Nezaretinin merkez teşkilatı daha iyi bir hâle getirilirken diğer yandan vilayetlerde maarif idareleri ve meclisleri örgütlenmesinin

²¹⁸ Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı, s. 308-309; Mahmud Cevad, s. 76-78; Ayas, s. 497; Ülken, s. 56.

²¹⁹ Mahmud Cevad, s. 80; Sadrettin Celal **Antel**, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 448. Okulun açılmasında başlıca sebep, Sultan Abdülaziz'in 1867'de sergi ziyareti amacıyla Fransa'ya gerçekleştirdiği seyahatin kültür sahasında bıraktığı tesirdi. Maiyetinde pek çok devlet adamları da bulunan Sultan, İstanbul'da Fransız liseleri ayarında bir okulun açılmasına ve Fransız lisanıyla tedrisat yapılmasına izin vermişti. Bu işte ayrıca Fransızların büyük maddi ve manevi yardımları görülmüştü. Ergin, C:1-2, s. 481.

²²⁰ Koçer, s. 79. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde ilkokul öğretmeni yetiştirmeye ilgili gelişmeler hakkında bilgi için bkz. Niyazi **Altunya**, "Türkiye'de İlkokul Öğretmeni Yetiştirme Deneyimi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Eğitim Bilimleri*, Vol.15, 1992-1993, s. 131-143

²²¹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Matbaa-i Amire, 24 Cemaziyelahir 1286.

²²² Kodaman, Abdülhamid, s. 26; Turhan, s. 173. Nizamnamenin genel hatlarıyla bir değerlendirilmesi için bkz. Antel, s. 450-462.

gerekli görüldüğü; tüm eğitim kademelerinin ve özellikle bunun içerisinde ilköğretimin yayılması için esaslar konulmaya çalışıldığı; çeşitli türlerdeki öğretim kurumları için gelir kaynakları bulunmasına ve ilköğretimin mecburiyetini temin için kanuni tedbirler alınmasına ihtiyaç duyulduğu, gibi hususları ihtiva ediyordu.²²³. Bütün bu olumlu yönlerine rağmen nizamnamenin uygulamada başarılı olamadığının belirtilmesi gerekir. Şüphesiz bunda maddi olanaksızlıklar ile bir takım manevi engellerin temel etken olduğu söylenebilir.

İlk Darülfünun binasının Maliye Nezaretine verilmesi üzerine 1865 senesinde başlanan ikinci Darülfünun binası ancak 1869 yılında tamamlanabildi. Bu yıl yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde geniş şekilde Darülfünundan söz edilmekteydi. Darülfünunun açılması için Maarif Nazırı tarafından verilen tezkerenin padişah tarafından kabul edilmesine karşın müessesenin açılışı ancak bir sene sonra yani 1870 Şubatı'nda mümkün oldu²²⁴.

1869 Nizamnamesi gereği maarif idaresinin genel merkezi olmak üzere Maarif Nazırı başkanlığında İstanbul'da teşkil edilmesi öngörülen Meclis-i Kebir-i Maarif, Sultan Abdülaziz'in 20 Eylül 1869 tarihli iradesiyle vücut buldu²²⁵. 1870 yılında idari ve ilmî olmak üzere iki daireden müteşekkil bir şekilde düzenlenerek çalışmalarına başladı. Birinci dairenin başkanlığına geleceğin veziri ve Maarif Nazırı Münif Efendi, diğerinin başkanlığına ise Miriliva Tahir Efendi atandı²²⁶.

Osmanlı Devleti'nde erkek öğretmen okulundan sonra, bu defa inas rüştîyelerine istenilen vasıflarda muallimeler yetiştirmek amacıyla ilk kız öğretmen okulu, yani Darülmualimat, Nisan 1870'te İstanbul'da açıldı. Açılış nutkunda Maarif Nazırı Saffet Paşa, "...taife-i nisa hasb-el-halekâ her türlü hürmet ve riayete seza olduğu gibi talim ve terbiyeleri şayan-ı itinadır" gibi sözlerle kızların eğitim görmesinin ehemmiyetini ve Darülmualimatın teşkil edilme amacını ortaya koydu²²⁷. Aslında bu tarihten önce de

²²³ Berker, s. 72.

²²⁴ İhsanoğlu, Darülfünun Tarihçesine Giriş İlk İki Teşebbüs..., s. 718.

²²⁵ A.Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, C:1, İstanbul 1995, s. 99. Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 5. Ünal'ın eserinde Meclis-i Kebir-i Maarifin kuruluşundan 1922 yılına kadar teşkilat yapısı, başkan ve üyeleri ile Osmanlı eğitim sistemine etkileri anlatılmıştır.

²²⁶ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 27-28; Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 22.

²²⁷ Takvim-i Vekâyi, no.1217, 1287.M.25. Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 27-28; Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 22. İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933, Darülmualimat 1870, s. 4-5. Eğitim tarihimizde başlı başına "Müessese Tarihçesi"ni ele almış çalışmalar pek azdır. Bu tespitle birlikte Darülmualimatın ilk kuruluşundan Cumhuriyet'in onuncu yılına(1933) kadar geçirdiği safhaların anlatıldığı bu eser, maarif

kızlara yönelik ilk, orta ve sanayi okullarının açılması hükûmet kararları cümlesindendi. Fakat buna pek rağbet gösterilmemişti. Zira 11-13 yaşları arasındaki kız çocuklarının erkeklerden saklanma çağına erişmeleri, öğretmenlerin erkek oluşu, ailelerin tutucu zihniyeti, kamuoyunun hoş görmemesi gibi etkenler kızların bu okullara gönderilmesine birer engel teşkil etti²²⁸. Bu ilk kız öğretmen okulu başlangıçta bir sınıf üzerine düzenlendi. Müdavimini teşvik maksadıyla aylık 100'er kuruş maaş tahsis edildi. Bir müddet sonra rağbetin fazla olması üzerine okula mahreç olmak üzere üç yeni sınıf açıldı. Muallimat sınıfı da keza ikiye çıkarıldı²²⁹.

1871 yılına gelindiğinde, bu yılın en önemli eğitim gelişmeleri Mekteb-i Hukukun teşkili ile²³⁰ Avrupa bilim dergilerinde yer alan makaleler ve bilimsel kitapların özetlerini içermek, öğretim usulü kitapları hakkında bilgi vermek, Maarif Nezaretinin icraatlarına dair makalelere yer vermek üzere her ay “Maarif-i Umumiye” adıyla bir risale yayınlanmasının kararlaştırılmasıydı. Fakat dergi teşebbüsü fiiliyat sahasına konulamadı. Ancak 45 yıl sonra, Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde bu tür dergiler yayınlanabildi. 1871 yılının diğer eğitim gelişmeleri Darülfünunda herkesin istifadesini temin için serbest dersler açılmasıydı. Düzenli devam edemeyenlerin de yararlanabilmesi için derslerin Takvim-i Vekâyi'nin ilmî kısmında da yer almasına karar verildi. Bu dersler pek çok bilim sahasında zamanın en yetkin ve önde gelen ricali tarafından, çoğunlukla fahri olarak verildi. Yine bu yıl haftada iki gün toplanan Meclis-i Kebir-i Maarifin her gün toplanması kararlaştırıldı²³¹.

tarihimizde ve bunun içerisinde öğretmen okulları tarihinde kıymetli bir yere sahiptir. Bu ilk kız öğretmen okulunun kuruluş öyküsü, hazırlıklar ve bu kapsamda yürütülen resmî işlemlerle ilgili belge ve bilgiler için bkz. Tefik **Temelkuran**, İlk Kız Öğretmen Okulu, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın, S: 36, 1970, s. 61-66. Akyüz, kadınlar için öğretmenlik mesleğinin 1870'de Darülmuallimatın açılmasıyla ilk kez ortaya çıkmadığını, “Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri” olgusuyla izah etmektedir. Şöyle ki yazar, Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiği 1849 tarihli belgelerden yola çıkarak öteden beri bazı bilgili kadınların ev sıbyan mektepleri açmak suretiyle kız çocuklarına ve kadınlara, bazen de erkek çocuklara eğitim verdiklerini, hatta bu tarz hoca kadınların evlerinin tamiri için devlete başvurduklarını, devletin de sıbyana mahsus mektep diye onların bu taleplerini karşıladığını söylemektedir. Yahya **Akyüz**, “Osmanlıda Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri”, *OTAM*, S: 15, Ankara, 2004, s. 1-12. Aynı yazarın Osmanlı Devleti'nde kadın öğretmen yetiştirilmesiyle ilgili kısa ama sistematik bir çalışması için bkz. Yahya **Akyüz**, Öğretmenlik Mesleği, Osmanlıda Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi, *Tarih ve Toplum*, Mart 2000, S: 195, s. 31-43.

²²⁸ **Afet İnan**, Türkiye'de İlk Kız Öğretmen Okulu, Darülmuallimat 1870, *Türk Kadını*, Yıl.1, S: 2, Temmuz 1966, s. 6.

²²⁹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 15; Ayrıca bkz. Hüseyin Ragıp, “Kızlarımızın Tahsili I”, *Tanin*, no.3094, 21 Temmuz 1917, s. 3.

²³⁰ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 28; Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 22; Mahmud Cevad, s. 99.

²³¹ Mahmud Cevad, s. 100-101.

1873 yılında Darülmaarifin idadiye çevrilmesi sonucu ülkede ilk kez bir idadi²³² açılmış oldu. Aslında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde rüştiyeden mezun Müslüman ve gayrimüslim çocuklarının karma şekilde eğitimleri için idadiler açılacağı belirtiliyordu²³³. Fakat öğretmen yokluğu ve maddi imkânsızlıklar bu şekilde birkaç yıllık gecikmeye yol açmıştı²³⁴. İdadiler ilerde yükseköğretime mahsus okullarının artması olasılığı dikkate alınarak rüştiyelerin üstünde, sultanilerin altında açılacaktı. Yine söz konusu okullar ayrıca bir türlü yaygınlaştırılmayan sultanilerin eğitiminin büyük bölümünü gösterecek, Osmanlı toplumunun çeşitli sınıflarına karma eğitim verecek ve bu şekilde aralarında dostluk ve kaynaşmayı sağlayacaktı²³⁵. İdadilere böylece siyasal ve toplumsal bir misyon biçilmişti.

1873 yılında Darülfünunun kapanması, eğitim alanında olumsuz bir gelişmeydi. Bunda zamanın önde gelen ulemalarından Cemalettin Efgani ile Hoca Tahsin Efendi'nin ilmî olgunluğunu çekemeyen mutaassıpların dedikoduları etkili oldu²³⁶.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümleri gereği teşkili gereken idadilerin öğretmen ihtiyaçlarını karşılamak üzere, 1874 senesinde Darümuallimin-i Rüşti içerisinde bir idadi şubesi açıldı. Okul sıbyan, rüştiye ve idadiye adlarıyla üç dereceye ayrıldı. Bunun yanında sınavsız alınacak öğrenciler, okutulacak dersler, tahsil süreleri ve mezuniyet sonrası istihdam olanakları, hizmet ve maaşlar gibi hususlar tekrar belirlendi²³⁷.

Darülfünun kapatılmasının üzerinden çok geçmeden tekrar kuruldu. Fakat bu kez kuruluşu sessizce gerçekleşti. Böyle bir davranışta müessesenin kısa süre önce kapatılması nedeniyle idarecilerinin daha temkinli hareket etmek istemeleri ve halkın tepkisini çekmekten kaçınma arzuları etkili oldu. Bu defa Darülfünun-ı Sultani adını alan müessese, Mekteb-i Sultani bünyesinde faaliyet gösterecekti²³⁸. Yine aynı yılın bir

²³² İdadinin sözlük anlamı hazırlamaktır. Kendisinden üstün olan herhangi bir okula öğrenci hazırlayan ve yetiştiren okullara bu ad verilmiştir. Örneğin 1838'de ilk rüştiye mektebi açılmak istendiği vakit onlara öğrenci yetiştirecek olan sıbyan mekteplerine idadi denmiştir. Dolayısıyla başlı başına müessese olarak değil kelime anlamıyla kullanılmıştır. Ergin, C:1-2.s. 495.

²³³ MUN, Madde 33, s. 13. Reşat **Özalp**, *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, MEB Yayınları, Ankara 1982, s. 171. Ergin, bu ilk idadinin açılış tarihi olarak 1872 yılını vermektedir. Ergin, C:1-2, s. 495.

²³⁴ Kodaman, Abdülhamid, s. 115.

²³⁵ Faik Reşit **Unat**, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964, s. 93.

²³⁶ Mahmud Cevad, s 106. Nafi Atuf, müessesenin kapatılmasında Cemalettin Efendi'nin, "sunuhuda olduğunu murat ederek nübüvvet sanattır", demesinin etkili olduğunu öne sürer. Kansu, Cumhuriyet Maarifi..., s. 66.

²³⁷ Mahmud Cevad, s. 115.

²³⁸ İhsanoğlu, Darülfünun Tarihçesine Giriş, Üçüncü Teşebbüs..., s. 204-207.

başka gelişmesi Avrupa sıbyan mektepleri hakkında elde edilen bilgilere dayanılarak Osmanlı ülkesindeki sıbyan okullarının ders öğretim usullerinin ıslahı için Maarif Nezaretinde bir komisyon teşkil edilmesiydi²³⁹.

Tanzimat maarifiyle ilgili yukarıda sıralanan gelişmeler ışığında sonuç olarak şunlar söylenebilir: Bu dönemde, II. Mahmut zamanında açılan okullar geliştirildiği gibi, daha önce açılması tasarlanan okullar da tesis edilmiştir. İlk, orta ve yükseköğretime mahsus okullar yine bu dönemde inkişaf etmeye başlamıştır. Hatta pek az istisna ile bugün hiçbir eğitim kurumu yoktur ki temeli bu dönemde atılmış olmasın²⁴⁰. Buna karşın Tanzimat Dönemi eğitim sistemi köklü bir yapı getirmekten daha çok, Gülhane ve Islahat Fermanlarının öngördüğü idari, adli, mali, vergi, siyasi ve sağlık reformlarını uygulayacak memur kadrosu yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle Tanzimat Dönemi'ne, ilk, orta ve yükseköğretim, hatta mesleki ve teknik eğitim için, teorik anlamda önemli kararların alındığı, fakat uygulamada başlangıç aşaması gözüyle bakılabilir²⁴¹. Dönemle ilgili yapılması gereken bir başka tespit de şudur ki Tanzimatçılar eskiye, medreselere dokunmadan daha doğrusu buna cesaret edemeden, bunların tesiri altında ve sınırlı ölçüde yeni tipte maarif müesseseleri meydana getirmişlerdir²⁴². Bu dönemde gayrimüslimlerin eğitim durumuna bakıldığında, gerek Tanzimat Fermanı ve gerekse Islahat Fermanı ile bu unsurlara tanınan ayrıcalıklar onların eğitimde ilerlemelerini kolaylaştırmıştır. Yine bu dönemde Osmanlılık idealini tahakkuk ettirmek için idadi ve sultaniler açılmak suretiyle buralardan gayrimüslimlerin de istifadelerine müsaade edilmiş, fakat bu durum gayrimüslimlerin lehine bir durumun gelişmesine yol açmıştır²⁴³.

²³⁹ Mahmud Cevad, s. 120.

²⁴⁰ Turhan, Tanzimat Dönemi'nde eğitimde yaşanan bütün bu gelişmelere karşın, ihtiyaç neticesi açılan okulların hiçbirisinin bu ihtiyacı karşılayabilecek seviyede ve mahiyette bulunmadığını, gelişigüzel, çatma vasıtalar ve kifayetsiz hocalarla, plansız ve sistemsiz şekilde tesis edildiklerini söylüyordu. Turhan, s.172.

²⁴¹ Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, "Tanzimat...", s. 496.

²⁴² Antel, s. 444. Yalnız eğitim alanında değil, daha pek çok alanda Tanzimatçılara yöneltilen en büyük eleştiri eskiye dokunmadan yenisini yapmaya çalışmalarıydı. Bu şekilde eğitimde bir ikilik ortaya çıkmıştı. Ülken, s. 49. Ergin, bunda mazur görülmesi gerektiğini düşünüyordu. Ona göre mesela sıbyan mekteplerine ilişmeden rüştiyelerin açılması konusuna yakından bakılırsa Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre sıbyan okullarına mukaddes bir mabet gözüyle bakan bir mutaassıplar topluluğu mevcuttu. Tanzimatçılar bu okulların yanına bile yaklaştırılmıyordu. Dahası yeni açılan rüştiyelerde bile, resimdir, küfryattır diye haritalar abdesthanelere atılıyordu. Ergin, C:1-2, s. 460; Muallim Cevdet, Darülmüalliminin..., s. 185. Bununla birlikte medrese ve ulemanın başlangıçta eğitimle ilgili kurul ve komisyonlarda görev almakla birlikte zamanla eğitim işleri ve bakanlığından dışlandıklarıyla ilgili değerlendirmeler için bkz. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Surecinde Eğitim İstatistikleri*, s. 3.

²⁴³ Antel, s. 444.

Bilindiği gibi, 1876-1908 yıllarını içine alan II. Abdülhamit Dönemi, modernleşme düşüncesi etrafında eğitimde yeni reformlara girildiği, Tanzimat Dönemi'nde açılan eğitim müesseselerine sahip çıkılarak geliştirildiği ve yaygınlaştırıldığı²⁴⁴ bir dönem olmuştur. II. Abdülhamit'in resmî belgelerde kullanılan sıfatlarından biri “maarifperverdi”. Onun zamanında yayınlanan pek çok kitabın önsözünde bu sığata sıkça yer verilmiş, maarifin ilerlemesi, yayılması vs. gibi gelişmelerden söz edilmiştir²⁴⁵. Onun döneminde eğitimde söz edilmesi gereken en önemli gelişme ilk Osmanlı anayasası olan Kanunuesasi'de eğitimle ilgili mühim maddelere yer verilmesiydi. Buna göre²⁴⁶ :

“Madde 15- Emr-i tefris serbesttir. Muayyen olan kanuna tabiiyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tefrise mezundur.

Madde 16- Bircümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaay-ı Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı itihat ve intizam üzere olmak iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve millet-i muhtelifenin umur-ı itikadiyelerine müteallik olan usul-ı talimiyeye halel getirmeyecektir.

Madde 114- Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecat ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır”.

Kanunuesasi'nin yukarıdaki hükümlerinde hemen dikkati çeken, II. Mahmut Dönemi'nde yalnız İstanbul için getirilen ilköğretimin mecburiyeti esasının bu kez tüm Osmanlı ülkesine teşmil edilmiş olmasıydı. Fakat bu hüküm tam olarak tatbik sahasına konulamadı ve bir özlem olmaktan öte gidemedi. Bir diğfer husus, okulların tümünün devletin denetimi altına alınmasına karşın, özellikle ecnebi ve azınlık okullarının 15. maddeden istifadeyle okullaşma oranlarını oldukça artırmaları, fakat iş denetim bahsine geldiğinde buna karşı çıkarak direnç göstermeleriydi. Kanunuesasi'nin eğitimle ilgili vazettiği önemli hükümlerden başka, Mebusan Meclisi'nin açılışında söylenen nutuklarda da yapılacak her türlü ıslahat ile ülkenin her alanda ilerlemesinin, “ancak ulum ve maarif kuvvetiyle” olacağı sıkça söylendi ve eğitimle ilgili kanun tasarılarının kısa sürede meclise getirilmesi talep edildi²⁴⁷.

²⁴⁴ Tanzimat Dönemi'nin eğitim gelişmeleri İstanbul içinde kalmış, imparatorluğun diğfer kısımlarına yayılamamıştı. Yine eğitim sistemindeki çalışmalar, eğitim sisteminin oluşumunu sağlamış, fakat bu sistem büyük rakamlarla eğitim yapar bir vaziyete ulaşamamıştı. Bu sisteminin tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde tatbiki II. Abdülhamit Dönemi'nde gerçekleşmişti. İlhan **Tekeli-Selim İlkin**, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Siteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 75.

²⁴⁵ Mehmet Ö. **Alkan**, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, Terakki Vakfı, İstanbul 2003, s. 22.

²⁴⁶ Suna **Kili**, Şeref **Gözübüyük**, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, s. 38,50; Kodaman, Abdülhamid, s. 28..

²⁴⁷ Kodaman, Abdülhamid, s. 28.

1876 Anayasası'nın ilanından sonra başlayan Osmanlı-Rus Harbi, devletin bir müddet için eğitimde büyük icraatlar gerçekleştirmesine imkân tanımadı. Yalnız, II. Abdülhamit'in cülusunu müteakiben mülkiye memuru yetiştirmek üzere teşkil edilen Mülkiye Mektebinin genişletilmesi, ıslahı ve yeniden bir nizamnameye raptedilerek açılması işi ele alınabildi²⁴⁸.

Savaşın ardından eğitimde büyük atılımlara girişildi. Denilebilir ki II. Abdülhamit Dönemi'nin en başarılı alanı eğitimdi. Bu alandaki gelişmelere bakıldığında, 1879 yılında daha önce Mekteb-i Sultani dâhilinde açılan, fakat bir müddet sonra kapanan Mekteb-i Hukukta tekrar dersler başlatıldı. Yine bu sene Osmanlı alfabesinin bitişik veya ayrı, terkip ve tefrik yönüyle ve harekelerinin yokluğu nedeniyle var olan sorunlarının çözümü için bir komisyon teşkil edildi²⁴⁹. 1879 Temmuzunda eğitim iş ve işlemlerinin kolaylaştırılması ve iyi işleyişini sağlamak amacıyla Maarif Nezaretine ait işlerin beş idareye taksimi, her birinin meclis-i maarif azasından bir zata bırakılması, mevcut memur ve kâtiplerin bu idareler arasında dağıtılması, tüm nezaret çalışanlarının haftada bir iki defa Maarif Nazırı veya Müsteşarı riyasetinde toplanması kararlaştırıldı²⁵⁰. Yeni yapılanmada beş daire; mekatib-i aliye, mekatib-i rüştiye, mekatib-i sıbyaniye²⁵¹, telif ve tercüme, matbaalar dairesinden meydana geliyordu. Öğretim basamaklarına göre şekillendirilmiş eğitim merkez teşkilatının bu yapısı Türkiye'de yakın zamanlara kadar sürdürüldü²⁵².

1881 yılında bu kez kızların eğitimiyle ilgili bir ilk yaşandı. Maarif Nezaretinin izni üzerine 6-10 yaş arası kız çocuklarına usul-ı cedide²⁵³ üzere ders ve el işleri öğretilmek üzere İstanbul Süleymaniye'de bir idadi mektebi açıldı. Bu müessese kızlara mahsus özel okulların ilkiydi²⁵⁴. Bu senenin bir başka gelişmesi, daha önce kurulan Telif ve Tercüme Cemiyeti İdaresi ile Matbaalar İdaresinin kaldırılarak yerlerine daha geniş kadrolu Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyetinin teşkil olunmasıydı²⁵⁵. Yine bu yıllarda

²⁴⁸ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 28; Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 22. Mahmud Cevad, s. 149.

²⁴⁹ Mahmud Cevad, s. 157-159.

²⁵⁰ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 28. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 22.

²⁵¹ Anayasadaki ilköğretimle ilgili kayıttan sonra bu kez mekatib-i sıbyan adıyla bir dairenin teşkili, devletin artık ilköğretim meselesini ciddi olarak ele aldığı göstermekteydi. Kodaman, Abdülhamid, s. 67.

²⁵² Kodaman, Abdülhamid, s. 30.

²⁵³ Usul-ı cedit, eğitim tarihimizde ders araç ve gereçleri konusunda yenileşme, özellikle, öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp, yeni ve etkili öğretim yöntemleri uygulaması anlamına gelir. Akyüz, Türk, s. 207.

²⁵⁴ Mahmud Cevad, s. 166.

²⁵⁵ Kodaman, s. 31,

Maarif nezareti yazışma ve haberleşmelerinin düzenli bir şekilde cereyanını temin için daha önce kaldırılmış bulunan mektubî kalemi yeniden tesis edilerek başına bir mektupçu getirildi. Aynı kalem bünyesinde bir de sicil şubesi oluşturuldu²⁵⁶. 1881 yılının başka bir önemli yeniliği, Mekatib-i Sıbyaniye İdaresinin adının Mekatib-i İptidaiye İdaresi olarak değiştirilmesiydi. Değişiklik, Maarif Nezaretinin ilköğretimde artık usul-ı cedit üzere eğitim-öğretim yapan okullara ağırlık verdiğini gösterdiği gibi, sıbyan okullarının kafalarda yer ettiği izlenimi silip yeni adıyla ilköğretime yeni bir anlayış getirme isteğini göstermekteydi. Aynı yıl Mekatib-i Aliye Müfettişliği tesis edilerek ilköğretimin ve ortaöğretimin dışında yükseköğretim müesseselerinin de teftişi yolu açıldı²⁵⁷. Eğitim sahasında 1882 yılında hayata geçen başka bir düzenleme, vilayetlerin maarif işlerine bakmak üzere maarif müdürleri tayin edilmesi ve bunların yönetiminde birer Maarif Meclisinin teşkiliydi. Düzenlemeyle ayrıca maarif müdürlerinin maiyetinde olmak üzere birer de müfettiş tayin edildi²⁵⁸.

İlerleyen zamanlarda Meclis-i Maarifin çalışma usulüyle ilgili yeni düzenlemelere ihtiyaç hasıl oldu. Zira söz konusu meclis haftada iki defa toplanmakta ve memurlarının görev yoğunluğu dolayısıyla işlerin yürütülmesinde sıkıntı görülmekteydi. Gerek bu nedenden, gerekse ülkenin çoğu yerinde inşa edilen idadilere nezaret etmenin artık zorlaşmasından dolayı 1884 Kasımında yeni bir Meclis-i Maarif kuruldu. Bu arada ecnebi okullarının teftişi öteden beri önemli bir sorundu. Buna bir çözüm olarak 1886 Nisanında her türlü gayrimüslim ve ecnebi okullarının teftişlerini yapmak amacıyla Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği oluşturuldu. Bu göreve Selanik Vali Muavini Kostantinidi Paşa atandı. Yine aynı yıl Mekteb-i Hukuk, Ticaret Mektebi, Kız Sanayi Mektebi ve Sanayi-i Nefise Mektebi Maarif Nezaretiyle alakaları yönüyle bu müesseseye bağlandılar. Bunlardan Ticaret Mektebi bir süre sonra kapatıldıysa da 1894 yılında tekrar açıldı²⁵⁹.

1891 yılında lüzumu olmadığı düşünülerek Mekatib-i Aliye Müdüriyeti kaldırıldı. Yerine Mekatib-i İptidaiye Müdüriyeti teşkil edildi. Yine bu yılın ekim ayında yetkin öğretmenler yetiştirmek üzere Darümualliminin ıslahı gerekli görüldü. Bu çerçevede Darümuallimin bünyesindeki sıbyan şubesi iptidai şubesine dönüştürüldü. Bu şubenin gerek İstanbul'daki, gerekse büyük yerleşim yerlerindeki iptidailere öğretmen

²⁵⁶ Maarif Salnamesi, Sene: 1316, s. 28–29. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 23. Mahmud Cevad, s. 184.

²⁵⁷ Kodaman, Abdülhamid, s. 31-33.

²⁵⁸ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 29. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 23. Mahmud Cevad, s. 186.

²⁵⁹ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 29-30. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 23-24.

yetiştirilmesi ve şimdiki rüştiye şubesi için ise bir mahreç olması amaçlandı. Ayrıca rüştiyenin üzerindeki okullara öğretmen yetiştirmek üzere aliye²⁶⁰ şubesi adıyla yeni bir şube daha açılması kararlaştırıldı. Aynı yıl daha önce teşkil edilen Encümen-i Teftiş ve Muayenenin üstünde ve Maarif Nazırının başkanlığında olmak üzere Tetkik-i Müellefat Komisyonu vücuda getirildi²⁶¹. 1891 yılının bir başka önemli gelişmesi mekatib-i iptidaiye için ilk ayrıntılı müfredat programının yapılmasıydı²⁶².

Aralık 1892’de mektubî kalemî bünyesinde bir istatistik şubesi oluşturuldu. Aynı yıl vilayet idadilerinden bazıları leyliye dönüştürüldü. Arap aşiret reisleri ve şeyhlerinin çocuklarının öğretimlerine mahsus olmak üzere İstanbul’da bir aşiret okulunun teşkil edilmesi bu senenin mühim gelişmelerindendi²⁶³. Bu girişimin amacı okulun nizamnamesinin 9. maddesinde şöyle açıklanmaktaydı:

“Mektebin teşkilinden maksad-ı asli, aşair halkını füyuzat-ı marifet ve medeniyetten behremet etmek ve hilafet-i uzmây-ı İslamiye ve saltanat-ı seniyye-i Osmaniye’ye dergar olan meyil ve muhabbet-i tabiiyelerini bir kat daha tezyit ve bunların şer’an ve kanunen mükellef oldukları sadakat-ı kalbiye ve vezaif-i dinîyelerini takviye ve tekit eylemek hususları olmakla, müdür ve mualliminin ikdamat ve ihtimamatı en ziyade bu cihetle masruf olacaktır²⁶⁴”.

Bu apaçık, II. Abdülhamit’in ilerde ayrılıkçı unsurlar haline gelecek toplulukları sıkı şekilde devlete bağlı tutma amacını güden siyasi bir manevrasıydı.

1892 senesinde edinilen tecrübelerin iptidaiye, rüştiye ve idadiye programlarının değiştirilmesi lüzumunu ortaya koymasından dolayı, Maarif Nezareti tarafından bir komisyon teşkil edilerek söz konusu okullar için ayrıntılı bir program ile birer de talimat hazırlatıldı.²⁶⁵ Aynı talimatname ile vilayet ve livalardaki idadilerin beşer sınıftan ibaret olmaları kararlaştırıldı. Birkaç yıl sonra rüştiye okullarıyla İstanbul ve taşra şehir ve kasabalarındaki iptidai öğretimi üç seneye indirildi. Fakat köy iptidai okulları dörder sene olarak bırakıldı. Bu icraatın bir parçası olarak iptidailer, rüştiyeler ve idadilerde okutulması gereken bütün kitaplar Maarif Nezareti tarafından belirlendi. Aynı zamanda

²⁶⁰ 1891 yılında açılan bu Yükseköğretmen Okulunun kuruluşundan kapatılışına kadar kısa bir tarihçesi için bkz. Cahit **Kavcar**, “Tarihe Karışan Bir Öğretmen Yetiştirme Modeli: Yüksek Öğretmen Okulu”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:15, S: 1, 1982, s. 197-214.

²⁶¹ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 31. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 24. Cevad, s. 230-232.

²⁶² Unat’a göre bu sırada iki türlü ilköğretim kurumu vardı. Usul-ı cedide mekatibi ve usul-ı atika mekatibi. Birincisi yeni açılan ve düzenlenen okullardı. Diğeri ise sıbyan okulları gibi eski durumunu az çok muhafaza eden ve ekseriyetle bir vakfa bağlı olan okullardı. Unat, Türkiye, s. 40.

²⁶³ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 31. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 24.

²⁶⁴ Mahmud Cevad, s. 293.

²⁶⁵ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 32. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 24.

öğretim konusu öğretmenlerin içtihatlarına bağlı kalmaktan kurtarılarak tevhit ve tensik edildi²⁶⁶.

1870 yılında üç sınıf üzerine açılan Darümuallimatın hayatında 1895 yılına gelinceye kadar bir değişiklik görülmedi. Bu tarihte Darümuallimatın eski programı yerine, öğrenim süresi aynen korunmak üzere yeni bir program yapıldı. Bunun yanında Darümuallimata altı senelik bir ihtiyat kısmı eklendi. Darümuallimatın yeni programında umumi ve pedagojik bilgilere oldukça yer verildi. Böylece okullar bir ölçüde mesleki bir karakter kazanmış oldu²⁶⁷.

1898 senesinde Maarif Nezareti, istatistik şubesi vasıtasıyla her sene yayınlanmak üzere bir istatistikle bir maarif salnamesi çıkarılmasına karar verdi. Ayrıca bu sene Osmanlı ülkesinin en muhtaç olduğu şeyin ticaret, sanayi ve ziraatın ilerlemesi olduğu dikkate alınarak idadilerde bu alanlara ait derslerin açılmasına başlandı. 1 Eylül 1900’de, yani Abdülhamit’in tahta çıkışının 25.yıldönümünde ise birkaç defa açılmasına teşebbüs edilen Darülfünun, “Darülfünun-ı Şahane” adıyla yeniden açıldı²⁶⁸. Bundan önce Darülfünunun dâhilî yönetimine, öğretiminin ve imtihanlarının nasıl yapılacağına ve ders programlarına dair 27 maddelik bir nizamname hazırlanarak kabul edildi²⁶⁹. Müessesese, Ulum-ı Aliye-i Dinîye, Ulum-ı Riyaziye ve Edebiyat şubeleri olmak üzere üç şube ile Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Tıbbiyey-i Mülkiye dahi şubeleri arasında sayılmakla toplamda beş şubeden müteşekkildi²⁷⁰.

Yine bu sıralarda idadilerde yaşa göre taksim olunan derslerin öğrencilere ağır gelmesinden ötürü leyli idadilerin yedi sene olan öğretim süresi bir sene, nehari idadilerin beşer seneden ibaret olan öğretim süresi yine bir sene uzatıldı. Bu şekilde dersler sınıflara taksim olunarak öğrencilere kolaylık sağlanmış oldu. Ayrıca Darülfünun-ı Şahane idaresine bağlı olmak ve Türkçe, Arapça ve Farsi’den başka Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça öğretmek üzere bir el sine şubesi teşkil edildi.

²⁶⁶ Maarif Salnamesi, sene:1316, s. 32. Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 24.

²⁶⁷ Berker, s. 139–140

²⁶⁸ Arslan, Darülfünundan, s. 50.

²⁶⁹ Binark, s. 487.

²⁷⁰ Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 25. Darülfünunun bu dördüncü açılışı sevindirici olmakla birlikte birtakım noksanlarla tedrisata başlanmıştı. Şöyle ki bu Darülfünunun kapısı herkese açılmamış, alınacak öğrenci sayısı son derece sınırlı tutulmuştu. Mesela Edebiyat şubesine 25, Riyaziyat şubesine 30, Ulum-ı Dinîye şubesine 30 öğrenci alınması kararlaştırılmıştı. Bunun yanında Darülfünun için ayrı bir idare ve bina da gerekli görülmemiş, Mülkiye Mektebi içerisinde bazı yerler tahsis edilmişti. Ayrıca Darülfünunun idaresi de Mülkiyenin müdürüne bırakılmıştı. Son olarak öğretim sürelerinin Fen ve Edebiyat şubesinde üç, Ulum-ı Dinîye şubesinde dört sene olması başka bir sıkıntı konusuydu. Ergin, C:3-4, s. 1219.

Basım ruhsatı verilecek eserlerin tetkik ve muayenesiyle resmî ruhsat verilmesi işlerinin yapılmasına memur olmak üzere nezaret içerisinde kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene, biri Kütüb-i Dinîye ve Şeriye Tetkik Heyeti, diğeri Teftiş ve Muayene Heyeti adıyla iki heyetten oluşacak şekilde yeniden dizayn edildi. Bu iki heyetten çıkan eserleri tekrar mütalaa etmek vazifesi Maarif Nezaretinde ilk defa teşkil edilen Tetkik-i Müellefat Heyetine havale edildi. II. Abdülhamit Dönemi'nde eğitimde yapılan bir başka icraat, öksüz, yetim ve bakıma muhtaç çocukların talim ve terbiyeleri, ilerde geçimlerini temin edebilecek birer meslek sahibi kılınmaları amacı ile İstanbul'da Darülhayr²⁷¹ adıyla bir okulun açılmasıydı. Okulun resmî açılışı özellikle padişahın cülus gününe denk getirildi²⁷².

Aralık 1902'de Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyetinden ayrı, fakat onun başkan ve azalarından seçilerek bir başkanla üç üyeden oluşmak üzere Dinî ve Şeri Kitapları Tetkik Heyeti adıyla bir kurul teşkil edildi. İki yıl sonra bu kez bütün okulların teftişiyle görevli olmak üzere Meclis-i Kebir-i Maarif ile Encümen-i Teftiş ve Muayene üyelerinden oluşan Teftiş-i Mekatip adıyla bir heyet oluşturuldu²⁷³.

Yukarıda temel hatlarıyla verilen II. Abdülhamit Dönemi(1908'e değin) eğitimi hakkında, diğeri dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de parasızlık ve öğretmensizliğin ilk ve ortaöğretimde karşılaşılan en büyük güçlük olduğu söylenebilir²⁷⁴. Osman Ergin, bütün engel ve geriye gidişlere rağmen(hususiyle jurnalciliğe başvurulması ve vehmin ön planda tutulması gibi) II. Abdülhamit Dönemi'ni eğitimde yayılma ve ilerleme devri olarak nitelemekte ve padişahın eğitime mühim hizmetlerinin geçtiğini kaydetmektedir. Bu cümleden olarak iptidailer ile rüştiyelerin sayısının arttığı, idadilerin gelişmeye başladığı²⁷⁵, özellikle özel(hususi) okulların hep bu devirde açılıp inkişaf ettikleri, azınlık ve ecnebi okullarının en yüksek ve serbest inkişaflarını bu devre borçlu

²⁷¹ Darülhayr-ı Ali ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Öztürk, "Osmanlı'da Bir Meslekî Eğitim ve Çocuk Esirgeme Kurumu: Dârülhayr-ı Ali" (1903-1909), *Millî Eğitim*, S: 143, Temmuz-Ağustos-Eylül 1999, s. 76-84; Ergin, Türkiye, C:3-4, s. 1259-1263; Nadir Özbek, "Darülhayr-ı Âli", *Tarih ve Toplum*, Şubat 1999, s. 182. Müessesenin ömrü kısa olmuş ve 1909 yılında kapatılmıştır.

²⁷² Maarif Salnamesi, sene:1321, s. 26.

²⁷³ Binark, s. 488.

²⁷⁴ Kodaman, Abdülhamid, s. 166. Yazar ayrıca devletin mali durumu, siyasi atmosferi, geçirdiği iç ve dış gaileler, dönemin eğitimcilerin bilgi ve tecrübeleri göz önüne alınmaksızın bir değerlendirme yapmanın objektiflikten uzak kalacağını belirtmektedir.

²⁷⁵ Ergin'e göre, idadiler bu dönemde ne hükümetten, ne de halktan rağbet görmüşlerdi. Bir defa bu okulların açılması, mühim masraf gerektiriyordu. Osmanlı-Rus Harbi bütçede büyük sıkıntı yarattığından hükümet yeni idadiler teşkiline girişemedi. İkinci olarak rüştiye tahsilinin bir meslek bulmak ve o mesleği icra etmek için yeterli olduğunu düşünen halk da rüştiyenin üstünde bir eğitime lüzum hissetmiyordu. Ergin, C:3-4, s. 923

oldukları, hükûmetin teftiş ve murakabesinden, idare ve programlarına müdahaleden uzak bir şekilde serbestçe faaliyette buldukları bilgilerini vermektedir²⁷⁶. Koçer, bu dönemi nicelik yönüyle yayılma, nitelik bakımından gerileme yılları olarak tanımlamaktadır²⁷⁷. II. Abdülhamit Dönemi eğitimiyle ilgili bir başka tespit de paradoksal olarak onun eğitim kurumlarında öğrenim gören gençlerin gerek 1908 Jöntürk hareketinde, gerekse Osmanlı Devleti'nin ardından Balkanlarda ve Ortadoğu'da kurulan ulus devletlerin oluşumunda aktif rol almalarıydı. Bu tezat aynı zamanda II. Abdülhamit Dönemi'nin eğitim gayretlerinin başarısızlıkla neticelendiğini göstermek için de kullanılmaktaydı²⁷⁸. II. Abdülhamit Dönemi sonlarında Osmanlı ülkesinde eğitimin sayısal durumu Tablo 1. 1 ve Tablo 1. 2'deki gibiydi.

²⁷⁶ Ergin, C:3-4, s. 839–843. Yazar ayrıca, II. Abdülhamit'in vehminin ve jurnalciliğinin eğitim sahasındaki tezahürlerine örnekler de vermektedir.

²⁷⁷ Koçer, s. 125.

²⁷⁸ Benjamin J. Fortna, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 295.

Tablo 1. 1: 1907-1908 Yılı İstanbul Vilayeti genel eğitim istatistiği²⁷⁹

Okulun Türü	Okul				Öğrenci			Öğretim Kadrosu		
	Erkek	Kız	Karma	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Mekatib-i Aliye	7	1	-	8	2421	451	2872	343	31	364
Mekatib-i İdadiye	9	-	-	9	4077	-	4077	410	-	410
Mekatib-i Rüştüye Zükur	19	-	-	19	3967	-	3967	422	-	422
“ “ İnas	-	15	-	15	-	2547	2547	-	139	139
“ İptidaiye	7	13	254	274	9725	7789	17514	736	76	812
“ Hususiye	10	2	23	36	5481	1198	6679	592	76	668
Toplam	52	31	278	361	20190	10787	30977	2503	312	2815
Gayrimüslim Mekatib-i Aliyesi	5	-	-	5	953	-	953	81	-	81
Gayrimüslim Mekatib-i İdadiyesi	3	5	-	8	1098	1769	2867	121	63	184
“ “ Rüştüyesi	20	13	27	60	10013	6952	16965	318	222	540
“ “ İptidaiyesi	18	6	35	59	2797	2037	4834	88	70	158
Toplam	46	24	62	132	14861	10758	25619	608	355	963
Ecnebi Mekatib-i Rüştüyesi	3	-	-	3	678	-	678	19	-	19
“ “ İptidaiyesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	3	-	-	3	678	-	678	19	-	19
Genel Toplam	101	55	340	496	35729	21545	57274	3130	667	3797

²⁷⁹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 26.

Tablo 1. 2: 1907-1908 Yılı Vilayetlerde Genel Eğitim İstatistiği²⁸⁰

Okulun Türü	Okul				Öğrenci			Öğretim Kadrosu		
	Erkek	Kız	Karma	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Mekatib-i İdadiye-i Resmî	70	-	-	70	9553	-	9553	970	-	970
Mekatib-i Rüştîye-i Zükur	129	-	-	129	5399	-	5399	350	-	350
“ “ İnas	-	31	-	31	-	2140	2140	-	86	86
“ “ İptidaiye	2554	203	2388	5145	162859	43661	206520	5909	307	6216
Darümuallimin-i İptidai	8	-	-	8	243	-	243	22	-	22
Mekatib-i Hususiye-i Müslime	725	76	1305	2106	59272	28102	87378	3111	124	3235
Toplam	3486	310	3693	7489	237330	73903	311233	10362	517	10879
Gayrimüslim Mekatib-i İdadiyesi	46	11	8	65	8778	3106	11884	609	63	678
“ “ Rüştîyesi	233	68	90	391	33463	15296	48759	1183	433	1616
“ “ İptidaiyesi	1092	261	1074	2427	70142	29060	99202	3342	1013	4355
Darümuallimin	2	-	-	2	158	-	158	20	3	23
Ruhban Mektebi	1	-	-	1	40	-	40	-	-	-
Toplam	1374	340	1172	2886	112580	47462	160043	5154	1512	6666
Ecnebi Mekatib-i Aliyesi	1	-	-	1	11	-	11	4	-	4
Ecnebi Mekatib-i İdadiyesi	35	22	4	61	6568	5805	12373	488	270	758
“ “ Rüştîyesi	28	19	12	59	2955	3060	6015	212	111	323
“ “ İptidaiyesi	61	44	66	171	7538	8296	15834	325	218	543
Darümuallimin	3	2	-	5	139	144	283	32	7	40
Toplam	128	78	82	297	17211	17305	34516	1061	607	1668
Genel Toplam	4988	737	4947	10672	367122	138670	505792	16577	2636	19213

²⁸⁰ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 27.

1. 2. 2. 2. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Eğitim Politikası

İttihat ve Terakki Cemiyeti tasarladığı yeni topluma ulaşmak ve böylece devleti çöküşten kurtarmak için eğitimi etki bir araç olarak gördü. II. Meşrutiyet Dönemi boyunca bir çeşit “pedagojik bir mühendislik” görevi üstlendi²⁸¹. Bu cümleden olarak tez çalışmasının bu başlığı altında, İttihat ve Terakki Cemiyetinin eğitime bakışı ve eğitim politikası; cemiyetin kongre programları, kongre kararları, cemiyet(parti) nizamnameleri ile ittihatçı hükûmetlerin programlarına dayanılarak açıklanacaktır²⁸². Her ne kadar iş başına gelen Maarif Nazırlarının küçük çaplı şahsi tasarrufları ve farklı içtihatları olmasına karşın, aslında bu dönemde eğitimde yapılanlar veya yapılmak istenenler bir cemiyet-parti programının tatbikinden başka bir şey değildi.

Meşrutiyet’in ilanından sonra ilk hükûmeti Kamil Paşa kurdu. Kamil Paşa’nın hükûmet programında eğitimle ilgili, ülkenin maddi anlamda kalkınabilmesi için eğitimin gerekli olduğu, şimdiye kadar eğitim işlerinin eksik kaldığı ve Osmanlı Devleti’nin şanına yakışmayacak bir surette geliştiği, eğitim-öğretim işlerinin bundan sonra Kanunuesasi’ye uygun olarak günden güne düzene sokulacağı açıklanıyordu. Ayrıca anayasadaki tebaanın eşitliği hükmünden dolayı askerî okullara gayrimüslimlerin kabulü ile ilgili yasal düzenlemelerin yapılmasının kararlaştırıldığı hususu da programda yer alıyordu²⁸³.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk kongresi 1908 yılında gizli şekilde Selanik’te toplanmıştı. Kongrede kabul edilen siyasi programın 16. ve 17. maddeleri eğitimle ilgiliydi. Buna göre:

“16. Emr-i tedris serbesttir. Kanun-ı Esasî’de musarrah olduğu veçhile her Osmanlı kanun-ı mahsusa tevfikân hususi mektep küşat edebilir.

17. Bilcümle mekatib devletin taht-ı nezareti altında bulunacaktır. Tebaay-ı Osmaniye’nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için umumi ve derununda serbest talim ve tedris olunur ve her unsura muhteliten küşade resmî mektepler açtırılacaktır. Tahsil-i iptidaide de lisan-ı Türkî mecburittalimdir. Mekatib-i resmîyede tahsil-i iptidai meccanendir. Tahsil-i idadi ve ali yukarıda zikrolunan umumi ve resmî mektepler vasıtasıyla ve Türkçe esas ittihaz ile icra olunacak ve programlara ve muallim ve muallime yetiştirilmesine ve bunların suret-i tayinine dair mukarrerat-ı ciddiye ittihaz edilecek ve memleketin terakkiyat-ı iktisadiyesine hizmet

²⁸¹ Ercan **Uyanık**, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyetinin Eğitim Politikaları(1908–1918)”, *Amme İdaresi Dergisi*, C:42, 1 Mart 2009, s. 82.

²⁸² Meclis boyutuyla II. Meşrutiyet eğitimi hakkında bkz. Taner **Altınok**, İkinci Meşrutiyet Meclislerinde Eğitim, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005.

²⁸³ Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, C:1, Ankara 1998, , s. 286; İhsan **Güneş**, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükûmet Programları 1908-1918”, *OTAM*, Yıl.1, S: 1, Ankara, 1990, s. 199-200.

edecek ticaret ve ziraat ve sanayi mektepleri küşat ettirilecektir. Sırf din tahsili ile mütevaggil mekatib bu umumiyetten istisnadır”²⁸⁴.

Siyasi programı bu şekilde tespit edilen kongrenin sonucunda alınan kararlara bakıldığında, ülkenin ilerlemesi için ahaliye ve hükûmete hangi görevlerin düştüğü açıklanıyor, bu yolda en faydalı teşebbüsün eğitimin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi olduğu belirtiliyordu. Bu doğrultuda halka yönelik yapılacak faaliyetler şöyle sıralanıyordu: Gece dersleri açılması, ücra bölgelerde özel okulların vücuda getirilmesi, özellikle sanayi okullarına özel mütehasıslar getirilmesi, halkın anlayabileceği bir dille eserler yazdırılması ve bunun teşviki için müsabakalar tertip edilerek birincilik alanlara nakdi mükâfat verilmesi, her meslek ve sanat için mütehasıslar yetiştirilmesinin teşviki ve bu hususta Avrupa’ya ve diğer ülkelere yetenekli insanlar gönderilmesi. Devlete düşen görevler, vilayetlerde eğitim, ticaret, sanat, ziraat alanlarında ve her türlü ilerlemenin teminine nerdeyse tek vasıta olan tevsi-i mezuniyet ve salahiyetin bir an önce valilere verilmesi için tesirde bulunulması olarak belirtiliyordu²⁸⁵.

Meşrutiyet’in ikinci hükûmetini kuran Hüseyin Hilmi Paşa’nın hükûmet programında Osmanlılık düşüncesinin izleri rahatlıkla görülüyordu. Burada eğitimin halkın medeni bir seviye çıkarılmasında ve ilerletilmesindeki rolü kabul ediliyor, Osmanlı toplumu arasında ayrılık, gayrılık ve düşmanlıkların eğitimle giderilmesi öngörülüyordu²⁸⁶. İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetinin programında gerek medeniyette ilerlemenin, gerekse Meşrutiyet’in devamını sağlamanın eğitimin yayılmasına bağlı olduğu ve buna gayret edileceği, fakat bütçe ölçüsünde iş görülebileceği açıklanıyordu²⁸⁷.

1909’da tadil edilen Osmanlı İttihat ve Terakki Fırkasının siyasi programının 9. ve 10. maddelerinde eğitimle ilgili şu hususlar yer alıyordu: Kanunuesasi’de açık olduğu şekliyle her Osmanlı özel okul açabilecek, ülkedeki tüm okullar devletin kontrol ve teftişine tabi tutulacak, maarifçe tebaanın ortak terbiye ve ortak siyasi düşünce sahibi kılınması esas alınacaktı. Resmî devlet okullarında ilköğretim mecburi ve parasız olacaktı. İlköğretim okullarında öğretim dili her kavmin kendi lisanı olacaktı. Fakat sıbyan sınıflarından hariç iptidai sınıflarında Türkçe öğrenilmesi zorunluydu. Resmî ilköğretim okullarının kuruluş masrafları kaza ve cemaatlara ait olacak, öğretmen maaşlarıyla diğer masrafları yerel bütçelerden karşılanacaktı. Şimdiye kadar ali ve idadi

²⁸⁴ Tarık Zafer **Tunaya**, *Türkiye’de Siyasi...*, s. 209; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal*, C:1, s. 99–100.

²⁸⁵ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal*, C:1, s. 97-98.

²⁸⁶ *Türk Parlamento Tarihi*, C:1, s. 289; Güneş, II. Meşrutiyet..., s. 206.

²⁸⁷ *Türk Parlamento Tarihi*, C:1, s. 296; Güneş, II. Meşrutiyet..., s. 218-219.

okullara karşılık alınan maarif hissesi tamamen mahallî bütçelere devredilecekti. İlköğretim ve yükseköğretimde öğretim dili Türkçe olacaktı. Bununla birlikte idadilerde mahallî lisanlar da öğretilenecekti. Orta ve yükseköğretim okulları tüm Osmanlı tebaasına açık bulunacaktı. Medreselerin de ıslahına çalışılacaktı. Okullara kız ve erkek öğretmen yetiştirmek üzere vilayet merkezlerinde gerekli müesseseler açılacaktı. Sanat ve mesleğe ait bilimlerle, fen, makine, ziraat ve ticari bilimlerin yayılması sağlanacak ve çeşitli derecelerde sanayi, tatbikat, ticaret ve ziraat okulları kurulacaktı²⁸⁸.

1910 Kongresi'nde üzerinde durulan iki husustan biri eğitimdi. Bu yönüyle eğitime önem verildiği anlaşılıyordu. İttihat ve Terakki adını taşıyan okulların çoğaltılması, yeni neslin ihtiyaçlarının karşılanması ve iki kuşak için de gece dersleri açılması bu çerçevede alınan kararlardı²⁸⁹. İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911'de Selanik'te yine gizli olarak toplanan dördüncü kongresinde Encümen-i Daniş adıyla bir akademi kurulması kararlaştırıldı²⁹⁰.

1911 sonlarında kurulan Sait Paşa hükûmetinin programında önceki hükûmetlere nazaran eğitime daha geniş yer veriliyordu. Burada ilköğretimin öneminden, yaygınlaştırılmasından, ders alet ve edevatları vs. eksikliklerinin giderilmesinden bahsediliyor, bunun yanında orta ve yükseköğrenimin de ihmal edilmeyeceği, bunların da noksanlarının tamamlanarak geliştirileceği açıklanıyordu. Yine Maarif-i Umumiye Kanunu layihasına atıf yapılarak eğitimin her üç aşamasının da bir bütünlük hâlinde ele alınacağı, öğretmenlerin mesleki ilerleme ve istikballerinin temin edileceği, devletin cemaat okulları ile özel okullara da gerekli destek ve teşviklerde bulunacağı, medreselerin ıslah edilmesine ve bu çerçevede fen bilimlerinin okutulmasına, müderrislerin geçimlerinin kolaylaştırılmasına çalışılacağı belirtiliyordu²⁹¹.

²⁸⁸ Tunaya, Türkiye'de Siyasal, C:1, s. 115; Tunaya, Türkiye'de Siyasi, s. 211-212.

²⁸⁹ Tunaya, Türkiye'de Siyasal, C:3, s. 287. Toplumunu değiştirmek ve dönüştürmek isteyen İttihat ve Terakki eğitimi ihmal etmedi. Daha iktidara gelmeden İstanbul, Rumeli ve Anadolu'nun bazı büyük şehirlerinde masrafı cemiyete ait iptidaiden sultanıyeye kadar okullar açtı. Cemiyetin 1910 Kongresi beyannamesinin 5. maddesinde geçen, "cemiyet mev'izeleriyle, müessesat-ı ilmiyesiyle, neşriyat ve teşebbüsat-ı müfidesi ile milletin terbiye-i siyasiye ve içtimaiyesine hizmette ve intihabatta efkârıumumiye rehberlikte devam eder" sözlerinden de anlaşılacağı üzere İttihat ve Terakki açmış olduğu bu okulların öğretim ve yönetim işinin cemiyete ait olmasının istiyordu. Hatta okullarda takip edilecek programı düzenleme işi de yine cemiyet merkezine ait olmalıydı. Bu doğrultuda okulların idaresi ve devamı için maarif onluğu adıyla bir para cemiyet mensuplarından vergi şeklinde alınacaktı. Ayrıca öğretmen yetiştirilmesi için Selanik'te özel öğretmen okulu açılması da düşünüldü. İktidara gelince, İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu eğitim politikasında değişiklik görüldü. 1913 senesinde cemiyet milletin eğitimini düşünen bir şekle büründü. Ergin, C:3-4, s. 1280-1281; Yücel, s. 16; Koçer, s. 181.

²⁹⁰ Tunaya, Türkiye'de Siyasal, C:3, s. 287-288.

²⁹¹ Türk Parlamento Tarihi, C:1, s. 304; Güneş, II. Meşrutiyet..., s. 233.

İttihat ve Terakki Partisinin muhalefete düştüğü ve kendi içinde bir takım çatışmalar yaşadığı, Trablusgarp meselesi gibi gailelerin olduğu bir esnada toplanan, ilk ve açık olma niteliği taşıyan 1912 Kongresinde sayılı hadiselerden ötürü bu meselelere yoğunlaşmış, dolayısıyla diğer alanlarla ve bunun içerisinde eğitimle ilgili konulara girilememiştir²⁹².

Babıali Hadisesi ile birlikte iktidarı tam olarak eline alan İttihat ve Terakki Partisinin ilk kongresi olan 1913 Kongresi cemiyetin kendisini ilk defa ve açıkça bir siyasal parti olarak ilan etmesi yönüyle önem taşımaktaydı. Kongrede millî eğitim konusuna bu kez daha ağırlıklı olarak yer verilmişti²⁹³. Kongrenin “kısm-ı maarif” başlığını taşıyan bölümünde şu hususlar yer almaktaydı: Terbiyede birlik ve ortak mahallî lisanla eğitim; ilköğretimin parasız oluşu ve zorunluluğu, ilköğretim programlarına yerel ihtiyaçların dikkate alınarak mesleki(ziraat, ticaret, sanat) derslerin konulması; öğretmen yetiştirmenin öneminin farkında olarak okul sayısının artırılması; büyük yerleşim merkezlerinde sultani, daha küçük yerlerde ise idadiler açılması; tüm okullarda din ve beden eğitimine özel bir önem verilmesi; öğretmenlerin yalnız meslekleriyle işigali ve kıdem ve ehliyetlerine göre maaşlarının artırılması, tayin ve görevden alınmaları ile ilgili bir kanun teklifi verilmesi; millî kültürün geliştirilmesi için bir encümen-i danış teşkili; okullar için çeşitli dillerde eser hazırlayacak bir heyet oluşturulması ve yabancı dillerden eser tercüme edecek bir tercüme encümeni kurulması; yeni kütüphaneler açılması, mevcutların ise düzenlenmesi; İstanbul’da millî bir kütüphane teşkili; kız okullarının çoğaltılması; ortaöğretim ve yükseköğretim için yabancı uzmanlar getirilmesi. 1913 Kongresi’nde alınan bütün bu kararlar aynı zamanda Maarif Nezaretinin ajandasında yer almıştır²⁹⁴. Çalışmanın müteakip konularında görüleceği üzere kongre kararları birer birer tatbik edilmiştir.

1913 ortalarında kurulan Sait Halim Paşa Hükûmeti’nin hükûmet programında eğitimle ilgili temel olarak şu hususlar vardı: Maarifin ilerlemesi için gerekli esasların yerleştirilmesine çalışılmış, bu meyanda Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu ile iptidai tahsil zorunlu hale getirildiği gibi, bunu temin için etkili ceza tedbirleri de getirilmiştir. Küçük yaşta çocuklara aile terbiyesi vermek amacıyla anaokullarına önem verilmiş ve İstanbul’da dört yerde anaokulu açılmıştır. İptidai, tali ve ali tahsilin gelişmiş ülkelerde

²⁹² Tunaya, Türkiye’de Siyasal, C:3, s. 289–292.

²⁹³ Tunaya, Türkiye’de Siyasal, C:3, s. 292–294.

²⁹⁴ Tanin, 16 Ekim 1913, no.173, s. 3. Tunaya, Türkiye’de Siyasi, 217-218. Tunaya, Türkiye’de Siyasal, C:1, 144-145.

olduğu gibi, öğretim ve terbiyenin aynı ölçüde tatbik edildiği, zihni melekeler kadar beden eğitiminin de önemsendiği usullere uygun olarak programları yeniden tanzim edilmiş, bunlara uygun kitaplar müsabaka ile hazırlanmıştır. Ders araç-gereçlerinin tedariki için özel tedbirler alınmıştır. Ülkenin ziraat ve ticarete olan ihtiyaç ve istidadı göz önüne alınarak ilköğretim ve ortaöğretim programları değiştirilmiş ve genişletilmiştir. Eğitimde kızların da erkeklerle beraber aynı seviyeye getirilmesi gerekli görüldüğünden Darülmuallimatın ıslahına ve kızlar için geçici olarak açılan yükseköğretim derslerinin daimî bir şekle dönüştürülerek Eylül 1913'ten itibaren uygulanmasına karar verilmiştir²⁹⁵. Görüldüğü üzere hükûmet programında daha çok eğitimde yapılanlardan söz edilmiştir.

İttihat ve Terakki Partisinin eğitim politikasında Balkan Savaşlarının akabinde köklü bir değişim görülmüştür. Zira bu zamana kadar eğitimi Osmanlılık ideali doğrultusunda yönlendirmeye çalışan parti, bundan sonra millî eğitimi önemsemiş ve Türk unsuruna hitap eden çalışmalar içerisine girişmiştir.

1916 Kongresi savaşın tam ortasında toplandığından bu hadisenin tesirlerinin hissedildiği bir kongre olmuştur. Genel kurul raporunda 1913 Kongresi'nden itibaren gelişen hadiseler üzerinde değerlendirmeler yapılmış ve bir çeşit hesap verilmiştir. Bu çerçevede İttihat ve Terakki Partisinin eğitim ve kültür hayatında gerçekleştirildiği faaliyetler şöylece sıralanmıştır: Tüm okulların programları dinî ve millî terbiye üzerine düzenlenmiş ve okul sayısı artırılmıştır. Darülfünun ıslah edilip ve genişletilerek birçok ders için Alman müderrisler getirilmiştir. Kızların eğitimine özel bir önem verilmiş, bu çerçevede anaokullarından başlanarak iptidai, tali ve ali kız okulları açılmıştır. İstanbul kız ve erkek öğretmen okulu genişletilmiş, vilayetlerde de kız öğretmen okullarının açılmasına başlanmıştır. Öksüz ve yetim çocuklar için darüleytamlar açılmış, buralarda on beş bin kadar çocuk sefaletten kurtarıldığı gibi, kendilerine ayrıca birer de sanat öğretilmiştir. Savaşın ilanından sonra düşman devletlere ait okullar kapatılarak binalarına el konulmuştur. Diğer devletlerin okulları özel okullar yönetmeliğine tabi kılınmıştır. Türk-İslam eserlerinin incelenmesi ve bunun sonuçların kitaplaştırılması çalışmaları yapılmıştır. İmla ve dil kurallarının sağlam bir şekle dönüştürülmesi için yazı ve dil bilgisi komisyonları teşkil edilmiştir. Gerek bu komisyon çalışmalarının,

²⁹⁵ Türk Parlamento Tarihi, C:1, s. 318; Güneş, II.Meşrutiyet..., s. 259-260.

gerekse üniversite ve fakülte dergileri ile telif ve tercüme edilen yararlı eserlerin basılması ve yayınlanması sonucu kütüphanelerin zenginleştirilmesine çalışılmıştır²⁹⁶.

Kongrede oluşturulan siyasi programda eğitime temas eden şu maddeler vardı: Meşihat teşkilatının dini yaymaya, İslamiyet'i yüceltmeye tam olarak hizmet edecek surette genişletilmesi ve tamamlanması; medreselerin bu amaç dâhilinde ıslahı için kanun teklif edilmesi; ülkenin şimdiye kadar muhtaç olduğu hekimlerin bir an önce yetiştirilmesi için tıp okullarının artırılması, genişletilmesi ve ıslah edilmesi; idarede birliği sağlamak üzere Evkaf Nezaretine bağlı bulunan okulların masrafları devlet bütçesinden karşılanmak üzere Maarif Nezaretine devredilmesi; doğrudan doğruya mütevellileri tarafından yönetilen vakıf okullarının özel okul görülmelerinden ötürü bu hükümden istisna edilmesi; darülmualimin ve darülmualimat ile tüm orta dereceli okul ödeneklerinin doğrudan doğruya Maarif Nezaretine raptına dair kanun teklif edilmesi²⁹⁷. Yukarıda siyasi programda yer aldığı üzere, 1916 Kongresi'nin iştiğal ettiği meselelerden biri de Evkaf Nezareti tarafından idare edilen okulların Maarif Nezaretine devri keyfiyetydi. Aslında pek de mühim görünmeyen bu mesele esas itibariyle çözümü gereken ve daha ziyade ihmal edilmemesi gereken konulardan biriydi²⁹⁸.

Sait Halim Paşa'nın istifasıyla teşkil edilen Mehmet Talat Paşa hükûmetinin programında I. Dünya Savaşı'nın tesirleri yine açıkça görülmekteydi. Şöyle ki programda, büyük bir buhran esnasında içerde derin, esaslı icraat ve inkılâplara imkân olamayacağı tespiti yapılıyor, bundan dolayı hükûmetin mesaisini savaşın dâhilde ortaya çıkardığı müşkülâtı gidermeye ayracağı belirtiliyordu. Hükûmetin hangi alanlarda ne gibi icraatlar yapacağı birkaç cümle ile özet şeklinde açıklanıyordu.

²⁹⁶ İttihat ve Terakki'nin Son Yılları 1916 Kongre Zabıtları, Sadeleştiren: Eşref Yağcıoğlu, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s. 28; Zafer Toprak, "70.Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi", *Tarih ve Toplum*, S: 33, Eylül 1986, s. 9-10.

²⁹⁷ *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları 1916 Kongre Zabıtları*, Sad. Eşref, Yağcıoğlu, Nehir Yay. İstanbul 1992, s. 35-36; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal*, C:1, s. 153-154. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi*, s. 225-226.

²⁹⁸ Konuyla ilgili Tanin gazetesinde ayrıca şu görüşlere yer verilmişti: Ülkede birbiriyle teşrik-i mesai etmeden maarif-i umumiye işleriyle uğraşan iki nezaret vardır. Bunlardan Evkaf Nezaretinin özel okul açabilmesi için konumunun tespiti gerekir. Şayet İslami bir hayır müessesesi ise bu okulları açabilir. Değilse zaten devlet teşkilatı olduğu için özel okul açamaz. Evkaf okulları teftiş edilemez, zira devlet teşkilatı böyle bir hakkı ne Evkaf Nezaretine, ne de Maarif Nezaretine vermiştir. Her devlet teşkilatında böyle bir nezaret yoktur. Bu yüzden devlet bütçesinden ayrı bütçesi bulunur. Vakıf okulları iki türdür. Bir kısmı doğrudan doğruya mütevelliler tarafından idare olunanlar, diğer kısmı da belirli vakıfları olmayıp Evkaf Nezaretince çeşitli gelirler ve sırf bir hayır amacıyla açılmış bulunanlar. İşte bu iki türlü okuldan birincisi tamamen özel okul vasıflarına sahip olması itibariyle âlâ hâle bırakılmış, diğerinin ise Maarif Nezaretine devredilmesi esaslı programa konulmuştur. Tanin, no.2809, 7 Ekim 1916, s. 1.

Oldukça kısa olan eğitimle ilgili kısımda ise, “emr-i maarifte memleketimizin seviye-i ilim ve irfanını ilâ edecek teşebbüs atı tezyid emelindeyiz” deniliyordu²⁹⁹.

1917 Kongresi’nde eğitimle ilgili partinin siyasal programında, “Âsâr-ı Milliye Müdüriyet-i Umumiyesi” teşkilinin hükûmete teklif edilmesi konusuna yer verilmişti. Bu müessese, millî müze, etnografi müzesi, millî hazine-i evrak, millî kütüphane-i vesaik, millî âsâr-ı atika müzesi, muhafaza-i abidat müesseselerinin teşkil ve idaresi ile millî ve tarihi kıymetleri bulunan kitap, sanat eseri vs. eserlerin harice çıkarılmalarını engelleme görevlerini ifa edecekti³⁰⁰.

1. 2. 3. II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Gelişmeleri

Osman Ergin’e göre, II. Meşrutiyet Dönemi’nin 1908-1913 aralığı eğitim açısından bocalama seneleriydi. Türk olmayan mebusların, patrikhanelerin, siyasi partilerin, basın ve nihayet yabancı hükûmetlerin çıkardıkları engeller ve sebep oldukları sorunlar yüzünden hiçbir şey yapılamamış ve eğitimde esaslı, sabit bir adım atılamamıştı³⁰¹. Dönemin eğitime olumsuz etki eden faktörlerden biri gerek hükûmetlerin, gerekse ondan daha çok Maarif Nazırlarının sık sık değişmesi oldu. Bu durum beraberinde nazırların proje yapamadan, yapsa da icraya koyamadan ayrılmaları neticesini verdi³⁰². Dolayısıyla eğitimde esaslı reformlara girişilemedi. Nazırlar arasında yalnız Nail Bey ile Emrullah Efendi eğitimin içinden gelmeleri ve emsallerine nazaran daha uzun süre Nazırlık koltuğunda kalmalarından ötürü bir şeyler yapabilme imkânı bulabildiler. Bu iki Nazırın eğitimde yaptıkları kadar kendilerinden sonra tatbiki geçecek tasarı ve çalışmaları da kayda değerdi.

²⁹⁹ Türk Parlamento Tarihi, C.1, s. 322.

³⁰⁰ Tanin, no.3154, 22 Eylül 1917, s. 3; Tunaya, Türkiye’de Siyasal, C:1, s. 157. Tunaya, Türkiye’de Siyasi, s. 228.

³⁰¹ Ergin, C:3-4, s. 1273.

³⁰² 1912 sonlarında Maarif Nazırlığına gelen Damat Mehmet Şerif Paşa, bir gazeteye verdiği demeçte, bakanlığa geldiğinde eğitim işlerinin, bildiğinden ve tahmin ettiğinden çok daha fazla karışık olduğunu müşahede ettiğini, geçen süre içerisinde belli bir hedef takip olunamayarak gerek millî terbiyede, gerekse eğitimin bütününde, müşevveş bazı fikirlerin ve bu düşüncelere benzer teşkilatın yer bulduğunu, dört sene zarfında Maarif Nezareti makamında on beş nazırın görev yaptığını, her birinin bir başka fikir, bir başka teşkilat takip etmesinin bu karışıklıklara pek çok hizmet ettiğini söylemekteydi. Nazır bu çarpıcı tespitlerden sonra kendi durumunu ve hâlihazırda şöyle anlatmaktaydı: “Nezareti ne kadar gaili bir zamanda kabul ettiğimi biliyorsunuz. Şimdilik her nazır kendi dairesi umurundan ziyade meclis-i vükelada muazzamat-ı umur-ı devletle meşguldür. Daire-i nezarete geldiğimiz zamanlar mahdut olmakla beraber bu zamanları umur-ı yevmiye ile geçirmek mecburiyetinde bulunuyoruz. Onun için, hükûmet-i hazıraca bünyan-ı devleti her türlü tezebzübbattan vikaye edecek bazı ıslahat ve tesisat müsmem olmakla beraber bunun şekil ve sureti katiyen tayin etmiş değildir”. Şefik Esat, “Maarif Nezareti 6”, *İkdam*, no.5683, 15 Aralık 1912, s. 1.

Bu dönemde eğitime tesir eden faktörlerden biri de devletin siyasi ve askerî durumuyla bağlantılı olarak ekonomik şartların kötüleşmesiydi. Gerçi eğitime ayrılan bütçe 1908 öncesine kıyasla birkaç kat artmış olmasına rağmen ihtiyaçları tamamen karşılamaktan uzaktı³⁰³. Bu yüzden bütçe ölçüsünde iş görülebildi. Dönemle ilgili sağlıklı bir değerlendirme yaparken bu hususun da göz önünde tutulması gerekir.

Tanin yazarı Ahmet Şerif'in hürriyetin ilanı ertesinde çıktığı Anadolu gezisine ait müşahedeleri, eğitimin durumunu tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktaydı. Ahmet Şerif'in izlenimlerinde mahallî mülki yöneticilerin maarife kayıtsızlığı, kitapsızlık, programsızlık, öğretmen eksikliği, çok sayıda ihtiyar öğretmenin varlığı, öğretmenlerin liyakatsizliği(içlerinde yazı yazamayanların bile bulunması), eğitimde sıkça sopaya başvurulması, öğretmen maaşlarının düşüklüğü ve zamanında ödenmemesi, okulların fiziki bakımdan dar, havasız, ağır kokulu oluşu gibi hususlar yer alıyordu³⁰⁴. Müşahhas bir örnek vermek gerekirse bir Anadolu kazasının eğitim durumunu şöyle betimlemekteydi:

“İptidai mektebi olarak kabul olunan yer, hayvan ahırına benzer bir yerdir. Bunun altı toprak olup, genişliği iki, uzunluğu sekiz-on arşındır. Taş duvarları, bina ile beraber, sağa meyletmiştir. Hava ve ışığın girmesi için bir pencere yoktur. Çocuklar, toprak üzerinde otururlar, hocanın muhteşem teşvik ve terbiye edici sopası onları sıra ile yoklar ve okşar. Bu binanın kapısından adım atınca, elimde olmayarak, “eyvah, pek yazık dedim!” dedim. Çünkü şimdiye kadar böyle bir okul görmemiştim. Erkek ve kız çocuklar karışık olup, sayıları sekseni bulur. Zavallı masumlar, üçer-beşer oraya buraya sinmişler, bazıları ocağın kenarına dizilmiş, buraya niçin gönderildiklerini kendileri bilir anlayamayarak sakin okuyorlar birisinin ayağında nalın bulunan iki hoca bunları idare ediyor. Hocalara ve çocuklara baktım, bu malzeme ile inşa edilecek geleceğin binasını tam bir üzüntü ile düşündüm. Anadolu’da bir okulu ziyaret etmek, elem çiçekleri toplamak demektir. Bu okuldan da, üzüntü payımı alarak çıktım³⁰⁵”

³⁰³ **Satı**, “Meşrutiyet’ten Sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, Yıl.2, C:2, S: 19, 15 Şubat 1918, s. 654-655. Bu makale, Satı Bey’in 25 Ocak 1918 tarihinde İstanbul’da Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Merkezinde verdiği konferanstan alıntıdır. Osmanlı bütçesiyle ilgili çarpıcı bir bilgi de Tüccarzade İbrahim Hilmi’nin 1913 yılında kaleme aldığı bir eserinde görülmektedir. O, 23 milyonluk nüfusa sahip Osmanlı eğitim bütçesinin 922,754 lira, yani tahminen 21,5 milyon frank olduğunu, bu rakamın savaş bütçesinin %10 gibi cüzi bir oranına tekabül ettiğini, oysa yaklaşık 4,3 milyon nüfusa sahip Bulgaristan’ın eğitim bütçesinin 40,5 milyon franka karşılık geldiğini, böylece bizden 19 milyon daha az nüfusa sahip olan bu devletin eğitime harcadığı meblağın bizden 4 milyon frank fazla olduğunu söylüyordu. Tüccarzade başka istatistikler de vererek eğitim için ayrılan ödeneğin bir hiç olduğunu belirtiyordu. **Tüccarzade İbrahim Hilmi**, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz*, Yay. Haz. Melek Dosay Gökdoğan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 18.

³⁰⁴ **Ahmet Şerif**, *Anadolu’da Tanin*, C:1, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.s. 146. Belirtilmeli ki Ahmet Şerif gezisi esnasında takdir edilmesi gereken olumlu örneklerle de karşılaşmıştır. Fakat eğitimin genel manzarası yukarıda bahsedildiği gibi, pek de iç açıcı değildir.

³⁰⁵ Ahmet Şerif, s. 146.

1. 2. 2. 3. 1. Maarif Teşkilatı

Yukarda belirtildiği üzere II. Meşrutiyet'in o ilk dağdağalı zamanında Maarif Nezareti ancak merkez teşkilatı ile meşgul olabildi. Önceleri Maarif Nezaretinde idadi, rüştiye ve iptidai okullarına bakmak üzere birer daire ile Teftiş ve Muayene, Meclis-i Kebir-i Maarif adlarıyla iki meclis vardı. Teftiş ve Muayene Encümeni basılacak eserleri tetkik ederdi. Meclis-i Kebir-i Maarif ise programlara, tedrisata bakar, öğretmenlerin tayin ve azillerine karar verirdi. Üyelerinin miktarı sınırlı değildi. Toplantılara tümü gelecek olsa meclislerde oturacak yer bulmak güçtü. Meşrutiyet'in ilanından sonra önce bunlar kaldırıldı. Ve eski maarif kanununa uygun bir Meclis-i Maarif teşkil edilerek "Daire-i İlmiye" ve "Daire-i İdare" adlarıyla iki heyete ayrıldı³⁰⁶.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Maarif Nezareti merkez teşkilatında yapılan ıslahatlardan biri de diğer müesseselerde olduğu gibi tensikata gidilmesi idi. Meclis-i Kebir-i Maarif, biri başkan olmak üzere beş üyeden teşekkül edecek şekilde daimî bir kurul haline dönüştürüldü. Bakanlık daireleri, Tedrisat-ı Taliye, Tedrisat-ı İptidaiye ve Tedrisat-ı Hususiye, Tahrirat, Muhasebat, Sicil İşleri, İstatistik, Donatım, Evrak isimleriyle yeniden teşkilatlandırıldı. 1910 senesinde Tedrisat-ı Aliye dairesi ile bağımsız bir Kütüphaneler Müfettişliği teşkil edildiği gibi, Maarif Nezareti müfettişleri de Meclis-i Kebir-i Maarife bağlandı³⁰⁷.

1910 Temmuzunda çıkarılan bir nizamname ile her vilayette bir Tedrisat-ı Taliye Encümeni kuruldu. Encümende maarif müdürü, yüksek okul müdürleriyle bu okullardan belirlenecek iki öğretmen, meşihat tarafından belirlenecek iki müderris, idadi müdürleriyle bakanlıkça bu okullardan belirlenecek dört öğretmen, özel idadilerden seçilecek iki müdür veya iki öğretmen yer alacaktı. Encümen senede iki kez toplanacak ve bir ay kadar çalışacaktı. Görevleri; vilayetteki idadiler ve diğer orta derecedeki okullara ait tüm işlerle ilgilenmek, bakanlık tarafından kendisine havale edilen meseleler hakkında görüş sunmak, orta dereceli kurumlar hakkında tekliflerini ve

³⁰⁶ Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 656-657; Ayas, s. 123. Maarif Nezaretinin mevcut teşkilatı Meclis-i Maarif, Meclis-i Maarif Kalemî, Sicil Kalemî, İstatistik İdaresi, Muhasebe Kalemî, Evrak Kalemî, Levazım İdaresi, Mekatib Müfettişliği Kalemî ve Merkez Maarif Müdürlüğünden oluşmaktaydı. Binark, s. 488.

³⁰⁷ Unat, Türkiye, s. 25-26, Koçer, s. 186; Akyüz, Türk, s. 286-287. Mustafa **Ergün**, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 158; Erdoğan, Maarif-i Umumiye, s. 95.

görüşlerini içeren raporlar hazırlayarak bakanlığa sunmak, disiplin işleri hakkında karar vermektir³⁰⁸.

Maarif Nezareti 1911 senesinde ilk defa Avrupa istatistikleri tarzında 1907-1910 yıllarını kapsayan bir istatistik mecmuası³⁰⁹ çıkardı. 1912 yılında ise İstatistik İdaresinin 1910-1911 öğretim yılı içerisindeki iş ve işlemlerini örnekleriyle açıklayan bir rapor yayınladı³¹⁰.

1912 senesi Martında Emrullah Efendi'nin ikinci Maarif Nazırlığı döneminde çıkarılan Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname ile merkez teşkilatı yeni baştan belirlendi. Nizamnameye göre, bakanlığın idare ve teftiş hizmeti olmak üzere iki görevi bulunacaktı. Bakanlık, idari görevlerini Tedrisat-ı İptidaiye, Tedrisat-ı Taliye, Tedrisat-ı Aliye ve Muhasebe daireleri hâlinde yürütecekti. Böylece öğretim daireleri üçe indirilmiş oluyordu. İptidaiye dairesi memurin ve muallimin, tedrisat, teftiş, hesabat, teşkilat olarak beş şubeye ayrılıyordu. Ayrıca aynı daireye bağlı Tedrisat-ı İptidaiye Encümeni adıyla iki heyet teşkil edilecekti. Taliye dairesi ise teşkilat ve tedrisat, memurin ve muallimin, hesabat şubesi şeklinde üçe ayrılıyordu. Aliye dairesi keza üç şube hâlinde tasarlanmıştı. Bu şubeler yükseköğretim kurumlarına ait atama, azil, sicil, emeklilik, Avrupa'daki öğrenciler, idare ve tedrisat, ders araç-gereçleri, istatistik, kütüphanelerin idaresi ve teftişi, masraflar gibi konulara bakacaktı. Teşkilatlanmada yer verilen muhasebe dairesi iki şubeden meydana gelmekte olup, bakanlığın bütçesini tanzim edecek, hesap ve harcama işlerini yürütecekti. Her dairenin birer müdürü, her şubenin de birer reisi bulunacaktı. Ayrıca bakanlık bünyesinde bir kalem-i mahsus ile buna bağlı bir evrak odası olacaktı. Bakanlığın bir diğer hizmeti olan teftiş ise doğrudan bakanın emri altında 12 maarif müfettiş-i umumisi ile yürütülecekti. Nizamnamede bu müfettişlerin hangi alanlardan ve kimler arasından seçileceği belirlenmişti. Nizamnameyle eski meclis-i maarif kaldırılmış, onun yerini daimî ve senevi olmak üzere iki kısımdan oluşan Meclis-i Kebir-i Maarif almıştı³¹¹. Böylece

³⁰⁸ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 38.

³⁰⁹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911.

³¹⁰ Binark, s. 489.

³¹¹ Tedrisat, no.20, 15 Mayıs 1912, s. 1-8. Reşat Özalp, *Millî Eğitimle*, s. 494-500. Nizamnamenin gerekçesinde Emrullah Efendi yeni teşkilatın gerekçelerini, daha doğrusu düzenlemenin ruhunu şöyle anlatıyordu: "Arz ve tafsile hacet olmadığı üzere idare-i hükümet nokta-i nazarından her nezaret daim işler bir makineye şebih olup bu hükümet dolabı her vakit muntazam ve muttarit işleyebilmek ve bir nezaretin tesisinden gaye ne ise ona göre çabuk iş vücuda getirebilmek için alat ve azası yani idare

Meclis-i Kebir-i Maarif 1869 Maarif Nizamnamesinden sonra ilk kez farklı ve köklü bir teşkilatlanma sürecine girmiştir³¹². Daimî kısmın azaları³¹³, Darülfünun ve yüksekokullarla diğer bazı öğretim kurumlarının müdür ve öğretmenlerinden oluşacak ve Maarif Nezareti Müsteşarının başkanlığında toplanacaktı. Senevi kısmı ise vilayet maarif müdürleri, sultani, idadi ve öğretmen okulları müdür ve öğretmenleri, rüştiye ve iptidai öğretmenleri, Darülfünun ve mekatib-i aliye öğretmenleri, özel okul müdür ve öğretmenlerinden tahsis edilen sayıda seçilecek 45 üye ile Maarif Nazırı tarafından dışarıdan belirlenecek 12 eğitim uzmanından oluşacaktı. Daimî meclis 15 günde bir toplanıp talimat ve nizamnameler ile ders cetvelleri ve ders kitaplarının seçiminde fikir beyan edecek, senevi meclisin göreceği işleri hazırlayacak, memur ve öğretmenler hakkındaki disiplin işlerini görüşüp karar verecek, istihdam kararlarını alacak, öğretmenlik sınavlarını yürütecek ve sınav evraklarını inceleyecekti. Senevi meclis her yıl temmuz ayında toplanıp bir ay süreli çalışacaktı. Görevi, daimî meclisin hazırladığı layihaları görüşmek ve bakan tarafından havale olunan işler hakkında karar vermektir. Meclis-i Kebir-i Maarifin Tedrisat-ı Aliye Müdürlüğüne bağlı daimî bir kalemi bulunacaktı. Ayrıca Meclis-i Kebir-i Maarife bağlı olarak iptidailere farklı dillerden ders kitapları telif ve tercüme etmek üzere, Telif ve Tercüme heyeti teşkil edilecekti. Yine bakanlığa bağlı bir ders aletleri deposu oluşturulacaktı³¹⁴.

Emrullah Efendi'nin bu yeni eğitim teşkilatlanması, tamamen Fransız Eğitim Bakanlığı örgütlenmesi örnek alınarak yapılmıştı. Damat Şerif Paşa'nın Nazırlığı döneminde Emrullah Efendi'nin oluşturduğu bu teşkilata karşı tepkiler belirdi. Teşkilat çalışmaları için bir komisyon teşkil edildi³¹⁵. Teşkilatla ilgili olarak 1328/1912 Devlet

çarkları o maksat ve gayeye muvafık ve münasip olarak tertip ve tanzim olunmak iktiza eder. Filhakika bir nezaret dairesinin teşkili ve tensiki emrinde esas ittihaz edilecek usuller evvela o nezarete mevdu ve müfevvez olan işlerin gerek keyfiyet gerek kemiyet itibariyle ve nevi ve mahiyetlerine göre mantıki bir surette tertip ve taksim olunması ve nezaret dairelerinin de tabiiyet ve mahiyet-i umurun icap eylediği tertip ve taksime göre teşkil ve tensik edilmesi saniyen ziyayı büyük bir hasar-ı idari olan zaman da israf etmeyerek bir iş mahiyeti cihetiyle hangi dairede görülecek ise bütün muamelatı o dairede itmam edilmesi esaslarından ibarettir. Bu ikinci esas şimdiye kadar müteammal olan suret-i idareye nazaran fikrimce pek ziyade şayan-ı teemmüldür. Çünkü bir nezareti en ziyade işgal ve beyhude yere itap eden ve nevama insidad-ı idareyi icap eden muamelat işlerin daireden daireye seyir ve seyahat etmesi, kalemden kaleme kayıt olunması yani tabir-i sahihi ile bağlanması ardı arası kesilmez derkenarlar işgal olunması keyfiyeti olup işlerimiz nezaret daireleri beyninde teati-i evrak dahiyesinden kurtarılmadıkça hiç zannetmiyorum ki taht-ı intizama girsin, süratle teşmit edilebilsin". Tedrisat, no.20, 15 Mayıs 1912, s. s. 1-2.

³¹² Ünal, s. 18.

³¹³ 1912 senesi sonlarında Meclis-i Kebir-i Maarifin daimî kısmının 28 azası hakkında bilgi için bkz. Devlet Salnamesi, 1328/1912 Sene-i Milliyesi, s. 367-368.

³¹⁴ Tedrisat, no.20, 15 Mayıs 1912, s. 1-8;Reşat Özalp, Millî Eğitimle, s. 494-500

³¹⁵ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 159-161..

Salnamesi'nde Maarif Nezaretinin teşkilatı içerisinde dörder azadan oluşan Mebani-i Tedrisiye Encümenine de yer verilmişti³¹⁶.

1. 2. 2. 3. 2. İlköğretim

Genel olarak II. Meşrutiyet Dönemi Türk eğitiminde ilköğretim problemlerinin kendisini iyice hissettirdiği, halka ve devlete kendini kabul ettirdiği bir devirdi. Şöyle ki bu dönemde bakanlık ilköğretimle ilgilenmeye âdeta zorlanmış, öğretmen yetiştirme, yasalar ve bina sorunları halledilmeye çalışılmıştır³¹⁷. Bununla birlikte, Meşrutiyet'in ilk yıllarında Maarif Nezareti ilköğretime fazla alaka gösterememiştir. Hatta iptidailer ihmal edilmiştir bile denilebilir. Bir süre sonra 1909 senesinde bir iptidai programı yapılmıştır. Burada ancak malumat-ı medeniye dersleri konulmasıyla iktifa edilmiştir. Bu dönemde iptidailer ancak öğretmenlerin gayretleri ile terakki etmiştir³¹⁸. Yalnız bir seneye özgü kaydıyla içinde birtakım hata ve eksiklikler bulunan program ilerleyen zamanlarda da değiştirilmeden öylece uygulanmıştır. Yine bu dönemde ilkokullar için ödenek ayrılmaya başlanmıştır. Bu gelişme oldukça önemliydi, zira şimdiye kadar ilköğretim öğretmenleri az bir ücretle okulun birçok işine koşmuşlardı. Devletin ilköğretim konusuna gerçek anlamda eğilmeye başlaması aslında 31 Mart Hadisesi'nden sonra olmuştur. Bu dönemde Maarif Nazırlığı görevine gelen Emrullah Efendi, ilköğretimin sorunlarını tespit etmiş ve çözüm çarelerini aramıştır. Oysa o günlerde gerek bazı mebuslar, gerekse halk ilköğretimde ıslahat için pek de hazırlıklı ve istekli değildi. Buna rağmen bir şeyler yapılmaya çalışıldı. Dönemin ilköğretimle ilgili en önemli gelişmesi, yasa çalışmalarının başlatılmış olmasıydı. Önce 1909 Nisanında eğitim işleri ve okulların ıslah ve düzenlenmesiyle ilgili bir ilköğretim kanunu layihası hazırlanmıştı. Ardından Emrullah Efendi, içerisinde ilköğretime dair düzenlemelerin de yer alacağı bir Maarif Kanunu çıkarmaya çalıştı. Fakat teşebbüsünde başarılı olamayınca bu kez ilköğretim konusunu ayırmak suretiyle bir İlköğretim Kanunu Layihası hazırladı³¹⁹. Dokuz fasıldan ibaret bu kanun tasarısında Emrullah Efendi'nin

³¹⁶ Devlet Salnamesi, 1328/1912 Sene-i Maliyesi,, s. 369.

³¹⁷ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 194. II. Meşrutiyet Dönemi'nde de en çok eleştirilen, öğretmen, bina, araç-gereç ve müfredat açısından en çok ıslahata tabi tutulan ilköğretim kademesi olmuştur. Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:38'den Ayrı Basım, Ankara 1998, s. 387. İlköğretimle ilgili bu durum Emrullah Efendi'nin, "elzemi lazıma tercih etmek lazım. Elzem olan maarif binasının temeli olan ilk tahsildir", tespitinden de anlaşılacağı üzere, daha acil ve zaruri bir mesele olmasından kaynaklanmaktaydı. Diran Kelekyan, Sabah, "Maarifimiz", *Sabah*, no.7341, 28 Şubat 1910, s. 1.

³¹⁸ Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 657-661.

³¹⁹ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 194-195.

Fransız eğitiminden etkilendiği sunuş yazısından açıkça anlaşılmaktaydı³²⁰. Fakat meclise sunulan bu layiha, uzun süre maarif encümeninde kaldı. Bir ara bakanlığa iade edildi. Emrullah Efendi'nin müteakip teşebbüsleri de semere vermedi. Zira yasada denetim konusuna ağırlık verilmesinden ötürü azınlıklar engel çıkarmaktaydılar. Maarif Nezareti 1910 Martında Maarif Nizamnamesi'nin dördüncü maddesine dayanarak okul yapım ve onarım harcamaları, öğretmen ücretleri gibi giderlerin mahallinden karşılanması ile ilgili bir karar aldı ve bunu ilgililere duyurdu. Bu dönemde özellikle vilayetlerden okul yapılması yönünde çok sayıda talep gelmekteydi. Yine aynı yıl bakanlık, "Tahsili-i İptidaiyi İdare ve Teftiş ile Muvazzaf Memurinin Vezائفine Müteallik Nizamname" başlığıyla bir düzenleme gerçekleştirdi. Düzenlemenin gayesi, vali, kaymakam gibi mülki idareciler ve müfettişler vasıtası ile eğitim ve öğretimin sıkı bir denetim altına alınması ve müfettişlik sisteminin yerleştirilmesiydi³²¹.

1910 yılında çıkarılan iptidailerin inşasına dair talimat önemli bir ihtiyaca cevap veriyordu. Buna göre okul yapmak üzere seçilecek yer, sağlam, havadar, sağlığa uygun, mümkün olduğu kadar köy ve mahallenin ortasında, ulaşılması kolay olmalıydı. Okul öğrenciler üzerinde bedenen ve ruhen zararlı tesirleri bulunan ve öğrencilerin ahlak ve sıhhatlerini bozan yer ve mahallerden mümkün olduğunca uzak olmalıydı. Ayrıca talimat okullarla ilgili, bina, zemin, çevre, konum, bölümler ve müstemilat, inşaat, inşaat malzemeleri, sakıf örtüsü, bodrum katı, aydınlanma, köy okulları, kasaba ve şehir okulları, dershanenin şekli, yüzölçümü ve kapasitesi, kapılar, pencereler, ısıtma vasıtaları, tavanlar, duvar yüzleri, döşeme, pencereler, merdivenler, dehliz, hol, jimnastikhane, imalathane, teneffüshane, bahçe gibi konularda kaideler ve standartlar getiriyordu³²².

İlköğretim için program işi önemli bir sorundu. II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu soruna yönelik de bazı adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu yolda, Emrullah Efendi döneminde ilköğretim programlarını değiştirmek ve ders kitaplarının seçimi işini yapmak üzere bir komisyon oluşturulmuş ve çalışmalara başlanmış ise de devamı getirilememiştir. Ardından Sait Bey döneminde aynı doğrultuda ciddi ve yararlı çalışmalara girişilmiştir.

³²⁰ Muammer İpek, *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 68.

³²¹ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 194-198.

³²² Mekatib-i İptidaiyenin İnşasına Müteallik Talimat, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326/1910; Binark, s. 490.

Bunun ilk neticeleri 1913 yılında bir ve iki öğretmenli okullara mahsus müfredatın yayınlanması şeklinde tezahür etmiştir³²³.

Öğretim kademeleri arasında yeri tartışmalı olan rüştiyeleri, kimi eğitim tarihçileri ilköğretime, kimileri ise ortaöğretime dahil etmişlerdir³²⁴. Fakat bu okullar ortaöğretimin bir kademesi olarak kurulmalarına rağmen zamanla ilköğretim kademesine geçiş gibi bir seyir izlemişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra rüştiyelerin ilköğretim bünyesine alınmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu süreç 1913 yılında yayınlanan İlköğretim Kanunu ile tamamlanmıştır³²⁵. İşte Meşrutiyet Dönemi'nin ortalarına kadar yaşayacak bu okullar, II. Abdülhamit Dönemi'nde yerel hükümet dairelerine kâtip yetiştirme amacına yönelmişti. II. Meşrutiyet Dönemi'ne geldiğinde ise rüştiyelerde kayda değer bir yenilik görülmediği gibi, aksine bir gerilime söz konusu olmuştu. Şöyle ki rüştiyelere mahsus birçok vakıf okulunun Evkaf Nezaretinin elinde olması, bütçe darlığı nedeniyle yeni okul binalarının yapılamaması, buna ilave olarak Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu tasarısının senelerce katiyet kazanamaması, bu okulları böyle bir vaziyette bırakmıştı. Rüştiyelerle ilgili dikkat çeken tek yenilik, programlarına tarih, yurt bilgisi, malumat gibi derslerin eklenmiş olmasıydı³²⁶. Rüştiyelerle ilgili söz edilmesi gereken bir diğer gelişme, aynen iptidailerde olduğu gibi numune³²⁷ rüştiyeleri açılmasıydı. Bu tür okullardan beklenen Osmanlı unsurları arasında kardeşliği sağlamak; Türklere Fransızca, gayrimüslimlere de Türkçe öğretmek; bunun yanında üst öğrenim kurumlarına devam edemeyeceklere pratik bilgiler kazandırmaktı. Bu doğrultuda 1910 yılında 21 numune rüştiyesi açıldı³²⁸. Rüştiyelerin Meşrutiyet başlarında sayısal durumu şöyleydi: 1909-1910 yılında

³²³ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 109.

³²⁴ Doğan, II. Meşrutiyet, s. 387.

³²⁵ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 208.

³²⁶ Ergin, C:3-4, s. 1416.

³²⁷ Satı Bey II. Meşrutiyet'in başlarında diğer müesseselerde görüldüğü gibi, numune işinde de aynı hazırlıksızlığın yaşandığını belirterek şunları söylüyordu: "325'te birden bire vilayetlerde 28 numune mektebi açıldı. Bunlara diğer mekteplerdekilerden fazla maaşlı, fazla miktarda muallim tayin olundu. Ve numune demek böyle fazla maaşlı çok öğretmene sahip mektepler demek oldu. İstanbul'da hiç olmazsa yüksekçe tahsil görmüş muallimler bulunduğu halde taşrada bunlar da bulunmuyordu. Eski muallimler, yalnız fazla maaş almakla mektep "numune" oluveriyordu. "Numune" kelimesi cidden gülünç oldu. Bir zaman numune olacak kadar mükemmel mektepler yapalım, sonra öbür mektepleri tedricen onlara bakarak ıslah edelim, dendi. Bir zaman bunlara gayrimüslim etfâli cezbe çalışalım dendi. Bir zaman çocuklarımızı ecnebi mekteplerine gitmek ihtiyacından kurtaralım, onlara ecnebi lisan öğretebilecek mektepler yapalım diye düşünüldü. Bir zaman da bu mekteplere mesleki bir gaye vermek istenildi. Onun için numuneler karışıkça karıştı. Aynı isim altında muhtelif maksatlarla, muhtelif şekillerde mektepler açıldı. Bu mekteplerin maksatları da şekilleri de sık sık değişti". Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 661.

³²⁸ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 210.

İstanbul'da 19'u erkek, 13'ü kız olmak üzere toplam 32³²⁹ rüştiye vardı. Öğrenci sayısı ise 4334'ü erkek, 3040'ı kız olmak üzere 1374'tü. Bir önceki öğretim yılında öğrenci sayısının 3347 erkek ve 1728 kız olmak üzere 5175 olduğu dikkate alındığında öğrenci sayısında 2199 kadar bir artış görülmekteydi. Aynı dönemde rüştiyelerde 202 erkek, 109 bayan olmak üzere 311 öğretmen görev yapmaktaydı³³⁰.

1. 2. 2. 3. 3. Ortaöğretim

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaöğretim kurumları olarak idadiler ile sultaniler mevcuttu. Meşrutiyet başlarında idadiler, rüştiyeleri de kapsar bir hâldeydi ve taşradaki ortaöğretimi oluşturmaktaydılar. Fakat bunların iptidai sınıfları yoktu. 1908'den sonra idadi programlarına yeni dersler eklendi³³¹. Fakat derslerin belirlenmesinde ve ders saatlerinin tespitinde hiçbir terbiyevi endişe dikkate alınmadı. Hatta rastgele ders saatleri değiştirebildi³³². İdadilerde ıslahat çalışmaları özellikle Emrullah Efendinin Maarif Nazırlığı döneminde başlatıldı³³³. Bu çerçevede yapılmak istenen en önemli değişiklik, yedi yıllık idadilerin sultanilere dönüştürülmesi oldu³³⁴. Bu değişiklikten amaçlanan idadilerdeki öğretim düzeyinin yükseltilmesiydi. Yeni sultaniler yükseköğretime öğrenci hazırlayacaklar, kalan idadiler ise "amelî adamlar" yetiştirecekti³³⁵. 1909-1910 senesinde İstanbul'da bulunan idadiler Tablo 1. 3'te gösterilmiştir³³⁶.

³²⁹ 1327/1911 mali senesine ait devlet salnamesinde ise kız rüştiyesi sayısı iki fazla olup, toplamda 34'tü. Salnamede ayrıca okulların isimleri, mevkileri ile açılış tarihlerine de yer verilmişti. 1327/1911 Sene-i Maliye Devlet Salnamesi, s. 360.

³³⁰ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususîye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 24.

³³¹ Akyüz, Türk, s. 271.

³³² Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 660

³³³ Doğan, II. Meşrutiyet..., s. 392.

³³⁴ Unat, Türkiye, s. 46.

³³⁵ Doğan, II. Meşrutiyet..., s. 393.

³³⁶ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususîye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327/1911, s. 20.

Tablo 1. 3: 1909–1910 Yılında İstanbul'daki İdadiler

Okulun adı	Açılış tarihi	Öğretim Şekli ve Öğrenci Sayısı				Toplam
		Leyli		Nehari		
		Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	
İstanbul Sultanisi	1909	210	24	351	11	596 ³³⁷
Mercan İdadisi	1901			467	35	502
Kabataş İdadisi	1908			485	29	514
Vefa İdadisi	-			636	29	665
Üsküdar İdadisi	1893			150	1	151
Davutpaşa İdadisi	1911			437 ³³⁸	3 ³³⁹	440
Toplam		210	24	2386	107	2868

1909-1910 yılında tertip edilip 1911 senesinde yürürlüğe konulan idadi müfredatında müspet bilimler bakımından yeni bir değişiklik yoktu. Yalnız yeni olarak tarih-i umumi ile malumat-ı medeniye dersleri dikkati çekiyordu³⁴⁰. 1910–1911 senesinde 93'ü beş senelik, 18'i yedi senelik olmak üzere 111 idadinin mevcut olduğu görülür. Bunların yer aldığı mahaller aşağıda, Tablo 1. 4'te gösterilmiştir³⁴¹.

³³⁷ İstatistik mecmuasında 595 olarak verilmiştir.

³³⁸ İstatistik mecmuasında 297 olarak verilmiştir.

³³⁹ İstatistik mecmuasında 2 olarak verilmiştir.

³⁴⁰ Yücel , s. 178.

³⁴¹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususîye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 22

Tablo 1. 4: 1910–1911 Yılında Beş Yıllık ve Yedi Yıllık İdadiler ile Buldukları Yerler

Vilayet Sancak	Beş Senelik	Yedi Senelik	Vilayet Sancak	Beş Senelik	Yedi Senelik
İstanbul	Üsküdar, Vefa, Mercan, Kabataş, Davutpaşa		Erzurum	Erzincan	Erzurum
Edirne		Edirne	Ankara	Kırşehir, Kayseri, Yozgat	Çorum
Selanik	Siroz, Drama	Selanik	Hüdavendigâr	Söğüt, Kütahya, Eskişehir, Karahisar	Bursa
Manastır	Görice, Serfice, Debre	Manastır	Karesi	Balıkesir	
Yanya	Eğri, Preveze Berat	Yanya	Sivas	Amasya, Tokat, Karahisar-ı Şarki	Sivas
İşkodra	Draç	İşkodra	Mamuratülaziz	Malatya	
Kosova	Prizren, Piriştine, Senice, İpek, Taşlıca	Üsküp	Diyarbakır	Mardin, Ergani Siverek	
			Suriye	Hama	Şam
Çatalca	Çatalca		Kudüs-ı Şerif	Kudüs	
İzmit	İzmit		Halep	Maraş	Halep
Biga	Kale-i Sultaniye		Musul	Süleymaniye, Musul, Kerkük	
Trabzon	Gümüşhane, Rize	Trabzon	Canik	Samsun	
Kastamonu	Kengri, Sinop	Kastamonu	Urfa	Urfa	
Bolu	Bolu		Medine-i Münevvere	Medine-i Münevvere	
Aydın	Aydın, Manisa, Menteşe, Denizli, İzmir Nehari İdadisi	İzmir	Zor	Zor	
Cezayir Bahr-ı Sefid	Sakız	Midilli, Rodos	Basa	Basra	
Konya	Niğde, Isparta, Antalya, Burdur		Bitlis	Bitlis, Muş	
Adana	Mersin	Adana	Trablusgarp	Trablusgarp	
Beyrut	Trablusşam, Lazkiye, Akka, Nablus	Beyrut	Bağdat	Bağdat	
Yemen	Sana, Taiz		Van	Van	

Bu dönemde idadilerle ilgili gerçekleştirilen en önemli yenilik, Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Talimatname'nin çıkarılmasıydı. Talimatnamede bu okullarla ilgili ayrıntılı sayılabilecek hususlar yer alıyordu³⁴². Düzenlemenin birinci faslı(1-18. maddeler) ücretlere dairdi. Buna göre idadiler tali tahsile mahsus ücretli okullardı. Bu okullar iki dereceye ayrılmıştı. Biri beş senelik ve diğeri rüştiye sınıflarından başka dört idadi sınıfını da içeren geceli ve gündüzlü okullardı. Okula kayıt olan öğrencilerden, İstanbul'da ve vilayet merkezlerindeki idadilere gündüzlü devam edenlerden iki lira, liva okullarına devam edenlerden bir buçuk lira alınacaktı. İdadilerin leylilik ücreti ise 15 liraydı³⁴³. Talimatnamenin diğer maddelerinde ücretlerin nasıl alınacağı ile diğer bazı hususlar yer almaktaydı. Talimatnamenin ikinci faslı (19-64. maddeler) idadilerdeki memurlara aitti. Burada okulun idari heyeti ile öğretmenlerin vazifeleri açıklanmaktaydı. 64-69. maddeler ders dağılımı, yetersizliği görülen memurlar vs. gibi çeşitli konularla ilgiliydi. Üçüncü fasıl (70-125) öğrenci işlerine ayrılmıştı. Burada öğrenci kabul şartları, ödül ve cezalar, imtihanlar, devam-devamsızlık, diplomalar, elbiseler, erzak tayini gibi hususlara yer verilmişti. Öğrenci kabulleri ile ilgili şu iki kaide getirilmişti. Rüştiyelere Osmanlı tebaasından 10 yaşından 15 yaşına kadar olan ve iptidai şehadetnamesi bulunanlar sınavsız, bu şartlara sahip olmayanlar sınavla alınacaktı. İdadilere ise Osmanlı tebaasından veya ecnebi tebaadan yaşları 13 ile 18 arasında olup, rüştiye şehadetnamesi bulunanlarla o derecede bilgi sahibi olduğu sınavla belirlenecek öğrenciler kabul edilecekti. Talimatname öğrencilere verilecek ödül ve cezalarla ilgili kuralları da içeriyordu. Buna göre başarılı ve güzel davranışı olan öğrencilere aferin, tahsin, imtiyaz ödülleri verilebilecekti. Buna karşın olumsuz davranışları, tembelliği ve devamsızlığı görülen öğrenciler için tembih ve tekdir, nişane-i tevbih³⁴⁴, izinsizlik, tekdir-i aleni, geçici ihraç gibi cezalar vardı. Ayrıca, okula devam etmesi uygun görülmeyen öğrencilerin kaydı da silinebilirdi³⁴⁵.

Bir diğer ortaöğretim kurumu sultanilerde II. Meşrutiyet Dönemi'nde köklü yenilikler ve değişiklikler gerçekleştirildi. Bu cümleden olarak Ekim 1910'da 12 yerde birden

³⁴² Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Talimatname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327/1911.

³⁴³ 1325/1909 bütçe kanununun 29.maddesine göre İstanbul'da ve vilayet merkezlerinde bulunan idadilerin nehari öğrencilerinden iki lira, liva okullarına devam edenlerden bir buçuk lira ücret alınacaktı. İdadilerin leylilik ücreti de 15- 20 lira arasında değişmekteydi. Düstur, 2.Tertip, C:1, s. 443.

³⁴⁴ Öğrencinin bu cezayı hak ettiğine dair sınıf defterindeki isminin hizasına işaret koymaktı. Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Talimatname, Madde 78.

³⁴⁵ Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Talimatname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327/1911.

yedi senelik sultani açıldı. Bu sultanilerin buldukları mahaller ve öğrenci sayıları Tablo 1. 5'teki gibiydi³⁴⁶.

Tablo 1. 5: 1910 Yılında Açılan Yedi Yıllık Sultaniler

Okulun Yeri	Yedi Senelik Sultaniler		
	Geceli Öğrenci	Gündüzlü Öğrenci	Toplam
İstanbul	278	300	578
Edirne	125	192	317
Selanik	255	106	361
Kosova	259	297	557
Trabzon	-	-	301
Kastamonu	139	165	304
Aydın "İzmir"	163	221	384
Adana	75	150	225
Beyrut	140	48	188
Bursa	146	275	421
Mamüratülaziz	93	198	291
Halep	123	109	232
Toplam	1796	2062	4159

II. Meşrutiyet Dönemi'nde sultanilerle ilgili önemli gelişmelerden biri de 1910 yılında Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına Müteallik Talimat'ın çıkarılmasıydı³⁴⁷. Talimatın başlığından anlaşıldığı gibi bir ara sultani karşılığı olarak lise kavramı tercih edilmişti. Talimatın muhtevasına bakıldığında liselerin idaresi okulun müdürüne havale edilmişti. Okulun diğer bütün memurları görevlerinde müdüre karşı sorumluydu. Liselerin şubeleri varsa bunların idareleri lise müdürünün gözetiminde kendi müdürlerine aitti. Lisenin tabip ve eczacıları, imamı, mubassırları, ambar ve debboy memurları, vekilharcı, alet memuru, okul müdürünün intihap ve inhası üzerine maarif müdürü tarafından tayin edilirdi. Hademeler ise dâhiliye müdürünün uygun görüşüyle okul müdürü tarafından atanırdı. Müdür, öğretmenler meclisi ve disiplin meclisine başkanlık ederdi. Lisenin idari kadrosunda yer alan ders nazırı ise tedrisat ve disiplinle alakalı tüm işlerin idare ve nezareti ile görevliydi. Müdür bu işlere ait emirleri doğrudan doğruya ders nazırına verirdi. Ders nazırı aldığı bu emirleri uygular ve müdüre bilgi

³⁴⁶ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 23.

³⁴⁷ Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına Müteallik Talimat, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326/1910.

verirdi. Ayrıca müdürün yokluğunda ona vekâlet ederdi. Öğrencilere yatış-kalkış, teneffüs, ders giriş ve çıkışlarında ve velileriyle görüşmelerine nezaret ederdi. Bir diğer görevli dâhiliye müdürü, müdürün gözetiminde olarak, okulun idari işlerine bakan memurdu. Okulun gelir ve giderlerini tutar, harcamalarını yapardı. Satın alma ve ödeme işleriyle meşgul olurdu. Talimatnamede öğretmenlerle ilgili şu hükümler vardı: Liselerin öğretim kadrosu şu üç sınıf üzerineydi. 1. sınıf öğretmenler sunuf-ı aliye öğretmenleridir ki branşları ve aldıkları maaşları şöyleydi: Ulum-ı dinîye, Arabi, Fransızca 1500; ulum-ı riyaziye, tabiiye, hikmet(felsefe), edebiyat-ı Türkiye, tarih, (ulum-ı medeniye, kanuniye, ahlakiye) 2000 kuruştı. Bu tür öğretmenler yüksekokul mezunları ile medreselerden icazetnameli olanlar arasından lüzumu hâlinde sınavla tayin edilecekti. İkinci sınıf öğretmenler sunuf-ı iptidaiye öğretmenleriydi. Bunlar arasında yer alan riyaziye, Türkçe, Fransızca, coğrafya, İngilizce veya Almanca öğretmenleri 1000'er kuruş alacaktı. Üçüncü sınıf öğretmenler Farisi, jimnastik, hat ve resim öğretmenleri 500'er kuruş alacaktı. Muitler(iki muit) 1000 kuruş alacaktı. Birinci ve ikinci sınıf öğretmenler Maarif Nezareti tarafından, üçüncü sınıftakiler ise maarif müdürleri tarafından atanacaktı. Bu sınıf öğretmenlerin, hariçte memuriyette bulunmaları da uygundu. İkinci sınıf öğretmenler ile muitler birinci öğretim devresinde, birinci sınıf öğretmenler ikinci öğretim devresinde ders vereceklerdi. Bu sene(1910) yalnız Fransızca dersi için iki muit alınacaktı. Tedrisat konusuna gelince liselerin tedrisatı iki devreye ayrılmaktaydı. Her devre üç seneye ayrılmıştı. Birinci devrenin ilk iki senesi tedrisatı nehari idadiler tedrisatı ile aynıydı. Talimatnamede birinci ve ikinci talim devrelerinde hangi derslerin okutulacağı mevcuttu. Ayrıca sınıfların tertip ve tensiki, öğretimin idaresi, idare şekli, derslerle ilgili tavsiye ve tembihler, ders isimleri, işlenecek konular gibi konular da talimatnamede yer almaktaydı³⁴⁸.

Yukarıda görüldüğü üzere her ne kadar talimatname iyi hazırlanmış ve liselere bir düzen getirmek istemişse de bu programı o zamanın derme çatma unsurlarıyla bütün memlekette uygulamak mümkün değildi. Şöyle ki bir defa Avrupa'dan getirilecek ders nazırları gelmediği gibi, programın tespit ettiği derslerin de ne dereceye kadar okutulduğu o devrin okullarında okuyanlar tarafından takdir edilebilirdi³⁴⁹.

³⁴⁸ Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına Mütteallik Talimat, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326/1910.

³⁴⁹ Yücel, s. 178.

1910 yılında sultani teşkilatında özel bir amaç takip edildi. Buna göre Osmanlı çocukları ecnebi mekteplere başvurmak zorunda kalmasın, hatta öyle muntazam sultaniler açalım ki, gayrimüslim ve ecnebi çocuklar da bu okullara girebilsin ciheti düşünüldü. Fakat bu düşünce fiiliyata geçirilemedi³⁵⁰.

Sultanilerden söz edilmişken ülkenin ilk sultanisi olma vasfına sahip Mekteb-i Sultaninin (Galatasaray Lisesi) bu dönemdeki durumuna bakıldığında, bu okul Meşrutiyet'in başında üç iptidai, üç rüşti, dört ali olmak üzere 10 senelik bir öğretim süresine sahipti. Okulda geceli ve gündüzlü olarak 430'u Müslüman, 186'sı gayrimüslim olmak üzere 616 öğrenci mevcuttu³⁵¹.

Bu dönemde kızlar için de bir sultani açılması düşünüldü. Paşalardan, nazırlardan ve damatlardan oluşan bir komisyon toplandı. Kandilli'deki Adile Sultan Sarayı alınarak içinde bazı tadilata girişildi. Ayrıca Maarif Nezareti okulun açılması için piyangolar düzenlenmesine müsaade etti. Fakat bu teşebbüsün hemen ardı getirilemedi³⁵². Nitekim 1911 Aksaray yangınında binası yanan Nehari Darülmuallimat 1912 yılında Sultanahmet civarındaki kiralık bir konakta rüştiye üzerinde üç sınıflı bir inas idadisi şeklinde açıldı³⁵³. İlk kız sultanisi ilerde, Ahmet Şükrü Bey döneminde bu idadi üzerine kuruldu.

1. 2. 2. 3. 4. Darülfünun

1900 senesinde dördüncü defa açılan Darülfünunun³⁵⁴ hayatında 1908 inkılâbı önemli değişiklikler yarattı³⁵⁵. Evvela 1909 Ağustosunda, bir sığıntı olarak bulunduğu Mülkiye binasından taşınarak veznecilerdeki Zeynep Hanım Konağı'na yerleştirildi. Adı

³⁵⁰ Satı, Meşrutiyet'ten..., 660-661.

³⁵¹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususîye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327/1911, s. 9.

³⁵² Satı Meşrutiyet'ten..., s. 658. Girişime önyak olan Ahmet Rıza Bey anılarında okulun açılması için yapılan çalışmaları anlatır. Ahmet Rıza Bey'in Anıları, s. 30-32.

³⁵³ Unat, Türkiye, s. 48; Muallim Ahmet Halit, "Kızlarımızın Tahsili Meselesi", *Talebe Defteri*, no.44, 16 Ağustos 1917, s. 707.

³⁵⁴ 1908-1914 yılları arasında Darülfünun adı çoğunlukla "Darülfünun-ı Osmani" olarak kullanılmıştır. Emrullah Efendi'nin 1912 yılında hazırlamış olduğu müesseseye ilgili talimatnamenin başlığında ise İstanbul Darülfünunu isimlendirmesi tercih edilmişti. Sadece Darülfünun adı daha çok 1913'ten sonra görülmüştü. Sultan II. Abdülhamit'i çağrıştıran Darülfünun-ı Şahane adı ise II. Meşrutiyet sonrasında bir daha kullanılmamıştır. Siler, s. 88.

³⁵⁵ Darülfünun varlığını bir bakıma II. Meşrutiyet'e borçluydu. Şöyle ki 1903-1908 yılları arasında Maarif Nazırlığı yapan Haşim Paşa, "Darülfünun öğrencilerin ahlakını bozuyor" diyerek bu kurumu kapatmayı düşünmüştü. Yine Meşrutiyet'ten önce Darülfünun medreseye karşı mütevazı ve korkak duruyordu. Ayrıca İstanbul basınında müesseseye hiç yer verilmiyordu. Bütün bunlardan yola çıkarak Meşrutiyet ilan edilmeseydi Darülfünunun yeniden kapatılması gündeme gelebilirdi, denilebilir. Tahir **Hatipoğlu**, "Cumhuriyetin 75. Yılında Üniversiteler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C:22, S: 213, s. 64.

Darülfünun-ı Osmani olarak değiştirildi³⁵⁶. Kapatılan Darülhayrın 180.000 kuruşluk ödeneği ile ders araç-gereçleri buraya nakledildi. Sonra program konusu ele alındı. Heyet-i ilmiye çeşitli toplantılar sonucu programı yeniden düzenleyip yayınladı³⁵⁷. Buna göre tarih, edebiyat ve felsefeye ait dersler kabul edildi. Müessesenin başına bir müdür atandı. Öğrenci kabulü ve sayısı hususundaki sınırlamalar kaldırıldığı gibi, alınan ücretten de vazgeçildi. Doğal olarak sayılan bu kolaylıklar Darülfünuna rağbetin artmasına ve tabir yerindeyse öğrenci sayısında bir patlamaya yol açtı. Fakat öğrenci miktarının artması ve programlara bazı dersler eklenmiş olması gibi değişiklikler eğitimin pek de lehine gelişmedi. Zira öğrenciler grevler yapıyorlar, siyasete bulaşıyorlar, kulüplere giriyorlar, beyhude nümayişlerle vakit geçiriyorlardı³⁵⁸.

31 Mart Hadisesi'nden sonra diğer bütün kurumlarda yaşandığı gibi, Darülfünunda da ciddi bir toparlanma görüldü. Meclis-i Maarif, Darülfünun Nizamnamesi'ni yeniden düzenledi. İleride talimatname adıyla yayınlanacak ve 1912 Darülfünun düzenlemesinin temelini teşkil edecek bu çalışmalarda müessese altı şubeye ayrılıyordu: Ulum-ı Aliye-i Diniye, Edebiyat, Fünun ve Riyaziyat, Hukuk, Tıp ve Ulum-ı Siyasiye(Mülkiye). Şubelerin ayrı ayrı müdürleri ve bir de bunlar üzerinde nezaret hakkına sahip Darülfünun müdürü olacaktı. Böylece 1909 yılının Darülfünun açısından en büyük önemi, "Mülkiye"; "Hukuk" ve "Tıp" dallarını da teşkilatı içine alması ve böylece yükseköğretimi bir parça birleştirmesiydi. Özellikle tıp sahasından bakıldığında, sivil ve askerî tıbbiyelerin birleştirilmesi, eczacılık, dişçilik ve hastabakıcılık okullarının bu fakülteye bağlanmasıydı. Maarif Nezareti 1910 yılının hemen başlarında çeşitli şubeler için derslere devam mecburiyeti getirdi. 1910 Şubatında ise Darülfünuna bir El sine Şubesinin ilavesi kararlaştırıldı³⁵⁹. Aynı yıl İstanbul'da görülen kolera salgınının çok sayıda öğrenciyi barındıran bu müesseseye yayılmaması için bakanlık birtakım önlemler alma ihtiyacı duydu. Ertesi sene de etkisini sürdüren bu hastalık Darülfünun eğitiminde kısa süreli bir aksamaya yol açmışsa da dönem boyunca derslere devam edildi³⁶⁰. 1909-

³⁵⁶ Koçer, s. 199; Sakaoğlu, Osmanlıdan, s. 142.

³⁵⁷ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 260.

³⁵⁸ Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 657. Daha önce, Mülkiye Mektebine sınavla her sene 40 öğrenci kabul edilirken, Meşrutiyet'i müteakip birden bire 300 kişi alındı. Keza hukuk mevcudu 260'dan ibaret iken birden 2000'i geçti.

³⁵⁹ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 261-262.

³⁶⁰ Kenan **Olgun**, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Bir Eğitim Kurumu Olarak Darülfünun 1908-1912", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S: 2, Yıl.1, 2002, s. 188. Yazarın bu incelemesinde 1908-1912 arasında Osmanlı basınında Darülfünunun yer alışı incelenmiş, netice olarak Darülfünuna basında geniş şekilde yer verildiği, ülkenin en yüksek ve ileri seviyede okulu olmasının

1910 yılında Darülfünunun öğretim kadrosu 180, idari kadrosu 86, hademe kadrosu ise 185'ti. Şubeler bazında öğrenci sayısı Tablo 1. 6'daki gibiydi ³⁶¹.

Tablo 1. 6: 1909–1910 Yılı Darülfünun Şubeleri ve Öğrenci Sayıları

Şube	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
Ulum-1 Dinîye	207	-	207
Ulum-1 Edebiye	300	5	305
Hukuk	1541	267	1808
Ulum-1 Riyaziye	27	1	28
Ulum-1 Tabiiye	55	-	55
Tıp Fakültesi	771	501	1272
Toplam	2901	774	3675

1911 yılında profesörler kurulu oluşturmak ve şubelere reislerini kendileri seçme hakkı vermek gibi ufak değişikliklerden sonra Darülfünunda ilk köklü değişikliğe Emrullah Efendi'nin Nazırlığı esnasında girildi³⁶². Zira onun döneminde hazırlanan iki düzenleme Darülfünun ve Şubâtının İnzibatına Dair Nizamname ile İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi, kendisinden sonra gelen Maarif Nazırları döneminde de (özellikle Ahmet Şükrü Bey döneminde) yürürlükte kalmıştır. Bundan dolayı söz konusu düzenlemelerden ayrıntılı şekilde bahsedilmesi uygun görülmüştür. Bunlardan ilki olan Darülfünun ve Şubâtının İnzibatına Dair Nizamname'nin hazırlanmasında güdülen temel gaye, Meşrutiyet'in yarattığı hürriyet havasının neden olduğu bir nevi kaos ve keşmekeşliğin Darülfünuna sirayetini ve burada bu gibi hâllerin dallanıp budaklanmasını engellemektir³⁶³. 8 Nisan 1912 tarihli nizamnamede Darülfünun

bunda esas rol oynadığı tespit edilmiştir. Yine Darülfünun öğrencileriyle bağlantılı olarak basında en çok cemiyetler konusuna temas edildiği saptaması yapılmıştır.

³⁶¹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususîye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327/1911, s. 7.

³⁶² Koçer, s. 199.

³⁶³ Nizamnamenin esbabı mucibe mazbatasında ise şöyle denilmekteydi: "Darülfünun gibi bir müessesede-i aliye-i ilmiyede feyz-i irfanın hakkıyla temenni ve tealisi her nevi müessesat-ı âliyyede olduğu gibi mühim bir cihetten mektep dâhilinde hıfz-ı nizam ve intizama ve hayat-ı tahsilin hüsnü cereyanına mevkuflup bu maksad-ı hayrın husulü ise sırf hırsat-i ilme mahal olan bu dar-ı maarifin kapılarından hayat-ı siyasiyenin ihtirasatı ve galgale-i şematatı nüfuz edememesiyle ve ilmin lazime-i tahsili olan huzur-ı zihne ve asayiş-i ruha taalluk-ı karibi bulunan âsüdeğî dâhiliyenin ilme ve dar-ı ilme layık olan tanzim ve hürmet dairesinde mazharı riayet olması ile temin edilebileceğinden Darülfünun inzibatına müteallik

öğrencileri hakkında disiplin kararı alma yetkisi her fakültede³⁶⁴ oluşturulmuş meclis-i muallimine bırakılmıştı. Disiplin kararlarının ceza hükümlerinde var olan dava kavramıyla bir alakası yoktu. Meclis-i mualliminin karar verme yetkisi, kayıtlı öğrencilerle rüûs imtihanlarına talip olup imtihan sırasında veya imtihan vesilesiyle kurallara aykırı hareket eden adaylarla sınırlıydı. Nizamnamede disiplin cezaları oldukça ayrıntılı olarak şu şekilde sıralanmıştı: Tekdir, kayıt yenileme ve imtihanlardan menedilme, fakülte ve şubeden geçici ihraç, Darülfünundan geçici ihraç, Darülfünundan sürekli ihraç, şube ve fakültede bir veya birkaç dersin sınavlarına kabul edilmeme, umumi ve hususi tüm fakülteler ile yüksekokullara devamdan menedilme. İhraç cezasına uğrayan öğrenciler cezaen yasaklanmış hiçbir fakülte ve ali okula kayıt ve kayıt yenileme yapamazlar, sınavlara alınamazlardı. Fakülte reisleri ile müdürleri her öğrenciyi ihtar ve muaheze etme hakkına sahiptiler. Söz konusu idareciler aşağıdaki durumları yazılı olarak Müdür-i Umumiliğe bildirmek zorundaydılar. Öğrencilerin kimlik kartını başkasına ödünç vermesi, kayıt ve kayıt yenileme işlemlerinin üçüncü şahıslar aracılığıyla yapılması, rüûs almak amacıyla iki fakültede birden kayıt yenilenmesi, bir imtihan döneminde başarılı olamayan bir adayın o dönemde yeniden imtihana girmesi, öğrencinin kayıtlarının yapıldığı ve yenilediği zamanlarda kendisinin veya velisinin ikametgâhını bildirmemesi veya ikametgâh değişikliği durumunda haber vermemesi, okulun düzenini ve şerefini ihlal eden davranış ve hareketler olması veya öğrenciler tarafından fakülte içerisinde basit suç veya cinayet işlenmesi. Reis veya müdür bir disiplin suçu işlendiğinde meclis huzuruna çıkarılincaya kadar bir idari tedbir olarak öğrenciyi okula devamdan menedilebilirdi. Reis veya müdürün izni olmadıkça Darülfünun binaları içerisinde ilan asılamazdı. Maarif Nezareti emirlerini ve meclis-i mualliminin kararlarını içeren ilanlar ile okul yönetimi tarafından asılan ilanlara zarar veren, üzerlerine bir şeyler yazan ve çizenlere, meclisi muallimin 1, 2, 3, 6. sıradaki cezalardan birini verebilirdi. Darülfünun ve müstemilatı içerisinde kulüpler oluşturulması, mitingler yapılması, nutuklar atılması ve konferans verilmesi yasaktı. Bu gibi fiillere başvuranlar menedilirdi. Meclis-i mualliminin kararları hakkında fakülte reisi ve müdürleri ile ceza alan öğrencilerin Darülfünun meclisine veya bu teşkil edilene kadar meclis-i maarife itiraz başvurusu hakkı vardı. Fakülte dâhilinde nizam ve disiplinin ihlal edildiği durumlarda alt birimlerin teklifi ile Maarif Nazırı tarafından bir

olarak tanzim edilen nizamname layihası bu esaslar üzerine bina olunmuştur". Tedrisat, no. 20, 15 Mayıs 1912, s. 8-13.

³⁶⁴ Nizamnamenin dikkat çekici hususlarından biri şube yerine artık fakülte adının kullanılmış olmasıydı.

ders veya sınıf veyahut fakülte tatil edilebilirdi. Hile yapılan veya hileye teşebbüs edilen imtihanlar geçersiz kabul edilirdi. Hile yapan veya teşebbüs edenler ile bunlara iştirak edenlere fakülte meclisi tarafından 6. ve 7. sıradaki cezalar verilirdi. Hile keşfedildikten sonra, daha önce verilmiş rüüslar yok hükmünde olurdu. Nizamnamenin bilhassa 17. maddesi dikkat çekiciydi. Zira müdür-i umumi, reis, müdür ve muallimlerin emri altında görev yapmak üzere Darülfünun içerisinde lüzumu kadar inzibat memurları istihdam edilebilecekti. Bunlar tek tip özel bir elbise giyecekler ve göğüslerine Darülfünuna özgü nişan takacaklardı³⁶⁵.

Darülfünunla ilgili olarak Emrullah Efendi döneminde çıkarılan ve 1919 yılına kadar yürürlükte kalan bir başka düzenleme İstanbul Darülfünun Talimatnamesiydi³⁶⁶. Düzenleme 63 maddeden ibaret olup, müessesenin teşkilat yapısı, okutulan dersler, öğrenci kayıt ve kabulü, öğretim ve ders ücretleri, imtihanlar ve sınıf geçme, mezuniyet gibi hususları içermektedir³⁶⁷. Talimatnameye göre Darülfünun beş şubeden meydana gelmekteydi. Bunlar, Ulum-ı Şeriye, Ulum-ı Hukukiye, Ulum-ı Tıbbiye, Ulum-ı Edebiye ve Fünun şubesiydi. Eczacı Mekteb-i Alisi ile Dişçilik Mekteb-i Alisi Ulum-ı Tıbbiye şubesine, vilayetlerdeki tıbbiye ve hukuk okulları doğrudan İstanbul Darülfünununa bağlıydı. Talimatnamenin ikinci maddesinde söz konusu şube ve okullarda okutulan derslere yer verilmekteydi³⁶⁸. Üçüncü maddede ise şubelere öğrenci

³⁶⁵ Tedrisat, no. 20, 15 Mayıs 1912, s. 8-13

³⁶⁶ İstanbul Darülfünunu Talimatı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913.

³⁶⁷ Kanunun esbabımucibesinde şöyle denilmekteydi: “Darülfünunlar ilm ve marifetin neşr ve terakkisine hadim olmak itibariyle memleketin en büyük müessesat-ı irfanı sırasındadır. Filhakika Darülfünun dediğimiz müessesat-ı aliye ulum ve fünunun hem neşrine hizmet eder hem terakkisine hizmet eder, bu iki hizmet birbirinden ayrıdır. Ulum ve fünunu neşr etmek, malum olduğu üzere tabakat-ı nas, ahad-ı halk beynine dağıtmak yaymak demektir. Bu cihetle Darülfünunlar tedrisat-ı aliye mahsus mekatip vazifesini ifâ eder. Ve bu nokta-i nazardan maarifin en yüksek merkez-i intişarı olmakla beraber mekatib-i taliyenin ve mekatib-i iptidaiyenin medar-ı terakki ve tekâmülüdür. Darülfünunları mükemmel olan memleketlerin mekatib-i taliye ve iptidaiyesi de o nispette mükemmel olur. Almanya mekatib-i iptidaiyesinin terakkizat-ı hazırasına bu memleketin darülfünunlarındaki mükemmeliyet ve intizam başlıca sebep olmuştur. Darülfünunların ikinci vazifesi ise ilmin hırsat-ı terakkisine hizmettir. Bu müesseseler yalnız ilmi neşr ile iktifa etmez, ilmi yaymağa, ilerletmeğe de hizmet eder. Teyide hacet yoktur ki, âlemdeki mevki-i siyasiyesi merite-i medeniyetle ulum ve ulum ve fünunda derece-i terakkisi ile mütenasip olduğu düşünülür ise ilmin neşr ve terakkisine hadim ulema yetiştirmeğe makarr ve me’vâ olan darülfünunların bu babda ifa edeceği hizmetin kadri pek kolay tahmin edilebilir. Bunun için itikad-ı acizanemce Darülfünunumuzun ıslah ve tanzimi maarifçe derkar olan ihtiyacımızın akdemi sayılabilir. Darülfünun usul-ı tanzimiyesi teşkilat-ı esasiye ve idariyeye, tedrisata ve heyet-i tedrisiyeye, imtihanlara kütüphane ve laboratuvarlara, umur-ı inzibatiyeye taalluk üzere beş kısma tefrik edilebilir”. Darülfünunun Suret-i Teşkil ve İdaresine Dair Kaleme Alınan Nizamnamenin Esbabımucibesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1328/1912. Gerekçeye bakıldığında Emrullah Efendi ile özdeşleşen Tuba Ağacı Nazariye’sinin izlerini görmek mümkündür. Özellikle “*Darülfünunları mükemmel olan memleketlerin tali ve iptidai mektepleri de o nispette mükemmel olur*” denilerek ilk ve ortaöğretimdeki iyileşme Darülfünunun iyileşmesine bağlanmıştır. Akyüz, Türk, s. 274.

³⁶⁸ İDT, 1329/1913, s. 1.

kayıt ve kabulüyle ilgili şartlar bulunuyordu. Buna göre Darülfünun şubelerine mülâzemet rüûsuna sahip olanlar, mülâzemet rüûsu sınavı yapılmıncaya kadar sultani, yedi senelik idadiler, askerî idadiler, yedi senelik idadi seviyesinde olduğu hükûmetçe kabul edilen özel okullar ile yabancı okul diplomasına sahip olup, şubeler bazında belirlenen derslerden sınav kazananlar kabul edilecekti. Aynı maddede sınavda sorumlu olunacak derslere de yer verilmişti. Yalnız Ulum-ı Şeriye şubesine girmek isteyen medrese öğrencileri şimdilik ortaöğretimi tamamlamış olmak kaydından istisna edilerek özel bir sınava tabi tutulacaktı. Yine Galatasaray Sultanisinin sadece funun bölümünden mezun olanlar, yedi senelik idadiyi tamamlamış sayılacaklardı. Darülfünun rüûs ve diplomasına sahip olanlarla ali okul mezunları askerlik yükümlüklerini yapmış olmaları kaydıyla istedikleri şubelere sınavız alınacaklardı. Yaş bakımından 16 yaşın üzerinde olmayanlar Darülfünuna kabul edilmezdi. Darülfünun şubelerine kabul imtihanı ders senesi sonunda ilan edilirdi. Sınava katılmak isteyenler 25 gün içerisinde şube idarelerine başvurarak isimlerini kaydettirmek zorundaydılar. Kayıt için nüfus tezkeresi, iki adet fotoğraf, aşı şهادetnamesi ve ikametgâh belgesi istenmekteydi. Kabul sınavları genelde yazılı olmakla birlikte bazı derslerde sözlü de yapılmaktaydı. Sınavlar 15 gün içerisinde tamamlanacaktı. Her dersin sınav sonucu bir gün sonra ilan edilecek, kazanamayanlar ise reddedilecekti. Bu gibilerin sonraki sene yine sınava katılma hakları vardı. Kabul imtihanlarının bitiminden iki hafta sonra başarılı olanların isimleri tekrar ilan edilecekti. Kabul imtihanını kazananlar resmî bir memuriyette bulunmadıklarını dair bir ilmühaber getirecek ve ikinci taksit zamanına kadar giriş ücretini ödeyerek bunun karşılığında birer kimlik belgesi alacaklardı. Süre içerisinde işlemlerini yapmayanların kayıt hakları olmayacaktı. Talimatnamenin 13. maddesine göre Darülfünun şubelerinin teorik derslerine dinleyici olarak katılmak isteyenlere müsaade edilecekti. Bunlar kimlik ve ikametgâh belgelerini ibraz ederek özel bir deftere kaydedilecekti. Bu gibilerin ders yılı başında ve kayıt zamanında başvurmaları gerekmekteydi. Dinleyici grubunun miktarı dershanelerim kapasitesine göre sınırlandırılabilirdi. Bunlardan öğrenci ücreti kadar bir ücret alınır ve kendilerine dinleyici(sâmi') defteri verilirdi. Dinleyiciler asli öğrencilerin sahip olduğu haklardan hiçbirine sahip olamazdı³⁶⁹. Talimatnamenin 16. maddesinde tıp fakültesi hariç diğer şubelerde zümreler(takım) bazında hangi derslerin okutulacağı yer almaktaydı. Ayrıca takım halinde de ders alınabilmekteydi. Bu durumda hangi derslerin ne gibi şartlarla

³⁶⁹ İDT, s. 7-10.

alınabileceği belirtilmekteydi³⁷⁰. Talimatnamenin 19-25. maddeleri ders ücretleriyle ilgiliydi. Buna göre asli öğrenciler, dinleyiciler, takım müdavimleri ders ücreti vermekle mükellefti. Fakat buldukları yerin idare meclislerinden fakir hâlde olduklarına dair belge getirenler ücretten muaf tutulacaktı. Ders ücretleri üç ayda bir olmak üzere eylül, aralık, mart ve haziran başlarında alınırdı. Giriş ücreti veren birinci sınıf öğrencileri o sınıf taksitinden muaftı. Taksitin birini zamanında ödemeyen öğrenciler o taksiti takip eden taksit tarihinden itibaren öğrenciliğe ait izinler ve ayrıcalıklardan yararlanamaz ve imtihanlara katılamazlardı. Üst üste iki sene ders ücretlerini ödemeyen ve bundan dolayı imtihanlara giremeyen öğrencilerin kaydı silinirdi. Ücretsiz öğrenciler de diğerleri gibi her taksit döneminde kayıt yenilemek zorundaydılar. Öğrencilerin aynı anda iki şubeye devam etmesine izin verilmezdi. Talimatnamenin 26-32. maddeleri öğrenci nakilleri ile ilgiliydi. Öğrenciler gerek şubeler arasında, gerekse Avrupa darülfünunlarından nakil yapabilirlerdi³⁷¹. Talimatnamenin 33. ve müteakip maddeleri tedrisat ve sınavlarla ilgiliydi. Darülfünunda ders dönemi, kış dönemi ve yaz dönemi olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Kış dönemi eylülün başından ocak ayı başına kadar; yaz dönemi ise şubat başından haziran başına kadardı. Sınavlar haziran, eylül, ocak aylarında olmak üzere üç döneme ayrılmıştı. Sınav dersleri yine şubeler bazında ve takımlar halinde belirlenmişti. Burada fünun şubesi Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye olmak üzere iki ayrı takıma ayrılmıştı. Tıp şubesi haricinde sınıf geçme ve derece için numara usulü geçerliydi. Terfi ve diploma dereceleri ise şöyle belirlenmişti: 9-10 alıyyülâlâ, 8 âlâ, 7 karib-i âlâ, 5-6 vasat. Sınıf geçmenin koşulu her dersten en az beş numara almaktı. Sınıf geçme işleminde dersten geçme dikkate alınırdı. Bir dersten geçer notu alamayanlar yalnız o dersten sınıfta kalır, fakat diğerlerinden geçerdı. Talimatnamenin 57. maddesinde Tıp ve Fünun şubeleri hariç diğer şubelerin son sınıf imtihanlarını veren öğrencilere icazetname, müfredatı talimatnamede tespit edilen son sınıf imtihanı ile beraber rüûs imtihanı verenlere ise rüûs verilirdi. Talimatnamede söz konusu şubelerde hangi derslerden imtihan yapılacağı da belirlenmişti. Rüûs imtihanlarında başarının ölçüsü rüûsa dâhil olan derslerin toplamından üçte iki numara almaktı³⁷².

1912 Haziranında yine Emrullah Efendi'nin başkanlığında tedrisat-ı aliye ile ilgili bir kanun tasarısı hazırlanmış ve Meclis-i Vükelaya sevk edilmiştir. Fakat Emrullah

³⁷⁰ İDT, s. 10-14.

³⁷¹ İDT, s. 15-16.

³⁷² İDT, s. 17-22.

Efendi'nin bir süre sonra görevden ayrılması üzerine bu düzenleme bir daha gündeme getirilmemiştir³⁷³.

Bu arada Darülfünunla alakası yönüyle dönemin en çarpıcı eğitim tartışmalarından birine neden olan Tuba Ağacı Nazariyesi'nden de söz edilmelidir³⁷⁴. Emrullah Efendi'yle özdeşleşmiş bu nazariye esasında Darülfünunla ilgiliydi ve bu eğitimcinin Darülfünuna verdiği ehemmiyeti göstermekteydi. Nazariye II. Meşrutiyet Dönemi boyunca sürekli gündemde kaldı. Konu etrafında birçok tartışma gözlendi. Emrullah Efendi'nin fikrine göre, eğitimde ıslahata ve teşkilata cennetteki tuba ağacından mülhem, üstten yani Darülfünundan başlanmalı ve aşağıya doğru inilmeliydi³⁷⁵. Emrullah Efendi'nin nazariyesine karşı en belirgin karşı çıkış, dönemin bir başka önemli eğitimcisi Satı Bey'den geldi. O, ıslahata iptidaiden mi yoksa aliden mi başlamalı? meselesini Tuba Ağacı Nazariyesi ile halletmek isteyenlerin başlıca iki mütalaaya dayandıklarını söylüyordu. Bunlardan biri dünyanın her tarafında böyle olduğu, diğeri ise ülkede her şeyden evvel yüksek tahsilli münevver bir zümre gerektiğidir. Satı Bey, bu iki delilden birincisinin hakikate aykırı olduğunu, ikincisinin ise nazariyenin lehinde değil, aleyhinde bir delil teşkil ettiğini iddia ediyor, örneklerle savını destekliyordu: “çürük bir tahsil-i iptidaiye istinat edecek bir tahsil hiçbir zaman alileşemez. Hakiki bir zümre-i münevvere tuba ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yetişir”. Satı Bey yine örneklerle eğitim tarihimizin şahadetiyle “hep yüksekten başlamanın mahzurlu olduğu ve her müessesesi-i talimiyenin temele muhtaç bulunduğu”nu söylüyordu³⁷⁶. O, eğitimin tüm bölüm ve şubeleri arasında güçlü bir bağ bulunduğunu, hiçbir tahsil derecesinin diğerlerinden müstakilen ıslah ve tensikinin

³⁷³ Dölen, s. 342.

³⁷⁴ Nazariye hakkında lehte ve aleyhte ortaya konulan görüşlerin yer verildiği bir çalışma için bkz. Rıza Kardaş, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tuba Ağacı Nazariyesi, I-V, *Türk Kültürü*, Yıl.16-17, S: 186, 188, 189, 191, 194, s. 27-7;13-19;26-34;34-42;54-61.

³⁷⁵ Dönemin önde gelen eğitimci ve düşünürlerinden Ziya Gökalp, Muallim dergisinde kaleme aldığı “Millî Terbiye” başlıklı yazısında Emrullah Efendi'nin bu görüşlerine sahip çıkarak, Darülfünun tekemmül etmeden sultanilerde ve iptidailere bir verimin gerçekleşmeyeceğini, Emrullah Efendi'nin dediği gibi ilmin tuba ağacına benzediğini, millî maarifin Darülfünundan başlayarak darülmuaallimlere, sultanilere ve onlardan da iptidailere ineceğini söylüyordu. **Ziya Gökalp**, “Maarif Meselesi”, *Muallim*, no.12, C:1, 1 Temmuz 1917, s. 359. Kısa süre sonra Ziya Gökalp bu kez Yeni Mecmua'da, “...maarif, mektepler mantıki bir tekâmül ile aşağıdan yukarıya doğru gitmekle beraber, bunun her devresinde ilim yüksek zümreden aşağıya doğru iniyor. Bizim şu halimiz de maarifin bütün derecatı ancak yukarıdan hayat alabilir. Aşağısını ıslah için evvela yukarıyı yapmak lazım geliyor. Emrullah Efendi merhumun demek istediği buydu zannederiz.” diyerek meseleye bakışını gösteriyordu. **Ziya Gökalp**, “Maarif Islahatında Tuba Nazariyesi”, *Yeni Mecmua*, Sene.1, S:5, 9 Ağustos 1917, s. 98. Yazı, imzasız çıkmasına rağmen, büyük olasılıkla Ziya Gökalp'e aitti. Hilmi Ziya Ülken de yazının Ziya Gökalp'e ait olma ihtimalinden söz etmektedir. Ülken, s. 194; Kardaş, S: 186, yıl.16, s.6.

³⁷⁶ **Satı**, “Tuba Ağacı Nazariyesi”, *Muallim*, no.12, C:1, 1 Temmuz 1917, s. 359-366.

mümkün olamayacağını, özetle yüksekokulların terakkisinin onların öğrencilerini hazırlamakta olan iptidai ve tali okulların gelişmesine bağlı bulunduğunu düşünüyordu.

Yine ona göre:

“Mekatib-i iptidaiyesi olmayan bir yerde bir mekteb-i idadi, bir Darülfünun tesis etmek kabil midir? Bir ferdin iyi bir tahsil-i tali edinmeksizin tam bir tahsil-i ali sahibi olması mümkün müdür? Mebadi-i ulumu öğrenmeden ulum-ı aliyede tahassus etmesi kabil midir? Zannedirim ki bunların cevaplarında tereddüt ve ihtilafa badi olabilecek hiçbir cihet yoktur. Herkesin bunlara verebileceği mantiki cevap “hayır”dan ibarettir. Tahsil-i ali, tahsil-i taliye, tahsil-i tali de tahsil-i iptidaiye istinat eder. Hiçbir derece-i tahsil altındakine istinat etmeden yükselemez. Çürük bir tahsil-i iptidaiye istinat edecek bir tahsil hiçbir zaman alileşemez”³⁷⁷.

1. 2. 2. 3. 5. Öğretmen Yetiştirme ve Öğretmen Okulları

Meşrutiyet’in ilanından sonra Maarif Nezaretinin ilk dikkatini çeken Darümuallimin oldu. Zira bina ve ders aletleri ne kadar mükemmel olursa olsun, bir okulu zamanın ilmî seviyesine yükseltmede öğretmen unsuru çok etkiliydi. İşte bundan dolayıdır ki Darümualliminin ıslah ve tensiki ciddiyetle ele alındı³⁷⁸. Bu dönemde öğretmen yetiştirmede hem keyfiyete hem de kemiyete önem verilerek bu doğrultuda bazı uygulamalara gidildi³⁷⁹. Öğretmen yetiştirilmesiyle ilgili İstanbul’daki gelişmelere bakıldığında, 1908 Temmuzundan hemen sonra Darümualliminden iptidai kısmı ayrılarak müstakil bir okul haline getirildi. Bu okula 900 yeni öğrenci alındı. Bunların neredeyse tümü medreselerden gelmişlerdi. Yerde hasır üstünde oturup ders yapıyorlardı. Öğretmenler ise terlikle derslere giriyorlardı. Öğrencilere rahle yapılmasına dahi gerek görülmemişti. Öte yandan Darümuallimin-i Aliye için yeni program yapıldı. Buna göre ali kısım öğrencileri derslerinin bir kısmını kendi okullarında, bir kısmını ise Darülfünunda oranın öğrencileri ile beraber yapmaya başlamışlardı³⁸⁰. 1909’da bu ali kısım kapatılarak öğrencileri Darülfünuna gönderildi. Fakat 1910’da yeniden açıldı ve eskisi gibi derslerin bir kısmı okulda, bir kısmı ise Darülfünunda verilmeye başlandı³⁸¹. 1911 senesinde büsbütün ayrıldı. Fakat iki sene geçmeden tekrar lağvedildi. Görüldüğü üzere öğretmen okulu ile ilgili belli bir siyaset

³⁷⁷ Satı, “Maarif Meselesi, Tuba Ağacı Hakkında, Bir İzah”, *Muallim*, C:2, NO.13, 1 Ağustos 1917, s. 387. Dönemin bir başka eğitimcisi Edhem Nejat, “Tuba Ağacı...” mı nedir, o? İşte o ağacın derdi sultanleri daha çok zaman bu âlem-i hercümerç içinde yaşatacaktır “ sözleriyle Satı Bey’le aynı safta yer alarak söz konusu nazariyeye muhalefetini deklare ediyordu. Edhem Nejat, “Sultaniye Programı”, *Yeni Fikir*, no.17, 1913, s. 550.

³⁷⁸ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet’te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet’te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair istatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327/1911, s. 4.

³⁷⁹ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 35.

³⁸⁰ Satı, *Meşrutiyet’ten...*, s. 657–658; Unat, *Türkiye*, s. 33.

³⁸¹ Akyüz, *Türk*, s. 279.

yoktu. Nisan 1909 tarihinin Darümuallimin tarihinde önemli bir yeri vardı. Zira bu tarihte müdür olarak okula atanan Satı Bey, yaklaşık üç senelik müdürlüğü esnasında bu müessesede esaslı değişikliklere imza attı. Emrullah Efendi'den okulu modernize etme yetkisi alan Satı Bey öncelikle bu işi başaracak bir öğretmenler heyeti oluşturmaya çalıştı³⁸². Ardından öğrencilerin tasfiyesi işini ele aldı. Sınava alınan mevcut 750 öğrenciden ancak 150'si başarılı olabildi. Diğerleri ise okuldan çıkarıldılar. Müessesede yapılan diğer yenilikler şunlardı: Öğretim kadrosu tamamen değiştirildi. Ötede beride memurluk yapan ve yalnız ders vermekle iştigal edenlerin yerine, okula yeterince vakit ve emek harcayacak öğretmenler bulundu. Öğretmen seçiminde özellikle gençler tercih edildi. Numune ve tatbikat mektepleri açıldı. Konferanslar düzenlenmeye başlandı. Bir öğretmen kongresi gerçekleştirildi. Taşra öğretmenlerin yetiştirilmesi ele alındı. Tedrisat-ı İptidaiye dergisi yayınlanmaya başlandı³⁸³. Satı Bey ayrıca okullarda çocukların bedenlerinin mahvolduğunu görerek Darümuallimine terbiye-i bedeniye talimlerinin konulmasını sağladı ve bu konuda alanında yetkin Selim Sırrı Bey'den istifade etti. Yine çocuk musikisi ihdası ile gezi-inceleme etkinliklerine ağırlık verilmesi, Satı Bey'in icraya koyduğu diğer yenilikler oldu³⁸⁴. İstanbul Darümualliminde bu değişiklikler olurken taşrada 30 darümuallimin birden açıldı. Daha önce eski darümualliminlerin yalnız bir öğretmeni vardı. Bazı dersler de dışarıdan gelen seyyar öğretmenler tarafından veriliyordu. Öğrencileri ise talebe-i ulumdu. Yeni açılan darümuallimler önceden hazırlanmış ve düşünülmüş bir plan çerçevesinde ele alınmadıklarından bunca okula tabii olarak öğretmen bulunamadı. Mecburen iptidaiye ve rüştiye muallimin-i evvel ve sânileri istihdam edildi. Okul ve terbiye işleriyle alakaları pek olmayan müdürler tayin edildi³⁸⁵.

³⁸² Emre, s. 147-148.

³⁸³ Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 659; Muallim Cevdet, Darümualliminin..., s. 198-199. Satı Bey'in eğitim görüşleri ve Türk eğitimine katkıları hakkında bilgi için bkz. Mustafa **Ergün**, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 1, 1987, s. 1-19; Mustafa **Şanal**, "Mustafa Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitim Tarihi İçerisindeki Yeri", *Millî Eğitim*, S: 153-154, Kış-Bahar 2002, s. 60-67.

³⁸⁴ Muallim Cevdet, Satı Bey'in Darümualliminde uygulamaya başladığı gezi-gözlem faaliyetleriyle ilgili de şu çarpıcı tespiti yapmaktaydı: "*Satı Bey'e kadar bu Müslüman memleketinde! Nedense âsâr ve abidat-ı İslamiye talebeye ziyaret tetkik ettirilmezdi. Talebe İstanbul'un ne müessesatını, ne topografyasını, ne tarihi binalarını öğrenmeden ve kalpgâh-ı İslam'ı sevmeden neşet ederdi. Camîiler, müzeler, fabrikalar ziyareti ve kırlarda fenni gezintiler adedi, müşarüülileyhten kalmıştır*". Muallim Cevdet, Darümualliminin..., s. 198.-199. Satı Bey'in kendisi de 1910 başlarında iki ay süreyle İtalya, Almanya, İsviçre, Fransa, Belçika İngiltere, Romanya ülkelerini kapsayan bir araştırma gezisi düzenlediği gibi, 1911 başlarında da bir buçuk ay dâhilde vilayetleri dolaşarak eski mezunların yaptıkları işleri ve karşılaştıkları sıkıntıları tespit etmeye çalıştı. Ergün, "Satı Bey...", s. 4.

³⁸⁵ Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 659; Akyüz, Türk, s. 282.

1910 yılında Üsküp, Konya, Şam ve Diyarbakır olmak üzere dört darülmualimin, rüşti kısımlar ilave edilmek suretiyle leyliye dönüştürüldü. Bu okullarda Arabi, ulum-ı riyaziye, ulum-ı tabiiye, tarih, coğrafya, lisan-ı Osmani derslerine mekatib-i aliye mezunlarının, diğerlerine de sınavla ehliyetlerini ispat edeceklerin atanması kararlaştırıldı. Malumat-ı medeniye ve ahlakiye, resim, hat, idman, musiki derslerinin öğretmenleri ise mahallerince karşılanacaktı³⁸⁶. Yüksek okullardan mezun gençlerin atanmasıyla öğretmen okullarında yukarıda sözü edilen olumsuzluklar ortadan kalkmaya ve taşra darülmualiminlerinin hayatında bir iyileşme görülmeye başlandı. Yine İstanbul darülmualimini mezunları taşra darülmualiminlerine idareci ve öğretmen olarak atandı. Tüm bu gelişmeler darülmualiminlerin hayatında tedricî bir değişiklik yaratmış oldu³⁸⁷. 1909-1910 senesinde İstanbul dışındaki vilayetlerde 31 öğretmen okulu vardı. Resmî istatistikte bilgileri alınamamış olan birkaç okul hariç, öğretmen okullarında 2183 öğrenci eğitim görüyordu. Öğretmen okullarının öğretim şekilleri, buldukları mahaller ve öğrenci sayıları Tablo 1. 7'deki gibiydi³⁸⁸.

³⁸⁶ BOA, MF.MA., 2/61, 1328.Ş.27.

³⁸⁷ Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 660;

³⁸⁸ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair istatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 17.

Tablo 1. 7: 1909-1910 Döneminde Vilayetlerdeki Öğretmen Okulları ve Öğrenci Sayıları

Okulun Türü		Vilayet	Belde	Öğrenci Sayısı
Gündüzlü	Geceli			
		Kosova	Kosova	186
		Konya	Konya	136
	İptidai, Rüştî	Ankara	Ankara	96
		Diyarbakır	Diyarbakır	78
		Edirne	Edirne	95
		Manastır	Manastır	92
		Kastamonu	Kastamonu	90
		Sivas	Sivas	80
	İptidai	Bitlis	Bitlis	49
		Bağdat	Bağdat	100
		Adana	Adana	100
		Hüdavendigar	Bursa	Leyli 58, Nehari 36
		Suriye	Şam	96
		Aydın	İzmir	150
İptidai	Üçer Sınıflık	Selanik	Selanik	150
		Trabzon	Trabzon	91
		Mamuratülaziz		32
		Van	Van	92
		Musul	Musul	46
		Basra	Basra	22
		İşkodra	İşkodra	73
Karma Sınıflı		Erzurum	Erzurum	47
		Manastır	Debre	
		Yanya	Yanya	29
		Halep	Halep	92
		“	Ayntab	
		Beyrut	Beyrut	50
		Trablusgarp	Trablusgarp	9
		Yemen	San'a	26
		Medine-i Münevvere	Medine-i Münevvere	21
		Bingazi	Bingazi	3
		Karesi	Balıkesir	31
Toplam			31	2182

Meşrutiyet'in ilanından sonra kız öğretmen okulunda da önemli değişiklikler görüldü. Bir defa hürriyetin ilanı ile birlikte umumi hayatta yaşanan karışıklık, darülmuaallimatta da hissedildi. Tedrisatta ortaya çıkan düzensizlik hasebiyle bir hayli öğrenci bir üst sınıfa geçme hususunda başarılı olamadı. Bu durum beraberinde kurumda yenileşme

gereksinimi de ortaya çıkardı ve bu yolda bazı teşebbüslere girişildi³⁸⁹. Bunlardan biri Darümuallimatın programında bazı düzeltmelerin yapılmasıydı. Özellikle 1911’de, ders araç-gereçlerinin çoğaltılması, programında daha esaslı tadilat yapılması suretiyle Darümuallimatın hayatında bir değişme yaşandı. Bütün bu değişiklik ve yeniliklere karşın bu dönemde de kız okullarıyla ilgili taassup hüküm sürdü. Bu cümleden olarak öğretmenlik yapacak erkeklerin mutlaka fazla yaşlı, çirkin olması yolundaki idari anane muhafaza edildi. Biraz genç, yetkin öğretmenlere kız okullarında iş verilmedi. Bakanlık yine korkarak hareket etmekteydi. Hatta o kadar ki bu defa bakanlığın bir emriyle Darümuallimat içerisine müdürün bile girmesi yasaklanmıştı. Müdür asıl okul binasından ayrı bir dairede, yalnız okulun satın alma ve haricî işleriyle meşgul olacaktı. Muallimler de o dairede bulunacaklar ve öğrencilerin bulunduğu binaya sadece ders için geleceklerdi. Muallim binanın kapısından girdiğinde, kendisine bir mubassıra eşlik edecek, dersinden çıkar çıkmaz yine o mubassıranın kapıya kadar refakatiyle binayı terk edecekti³⁹⁰.

1910-1911 öğretim yılı başı itibariyle Darümuallimatla ilgili şu bilgilere sahibiz. Öğrenci mevcudu başlangıçta 107 iken, hastalık, okulu terk vs. muhtelif sebeplerde 82’ye düşmüştür. Aynı sene tensikinde okul binası rüştiye öğrencileriyle öğretmenlik sınıflarını alamadığından ve İstanbul okullarının tümü zaten okula mahreç olduğundan, söz konusu rüştiye sınıfları yeni açılan numune rüştiyesine devredilerek yalnız üç muallime sınıfı bırakılmıştır³⁹¹.

1910-1911 öğretim yılında Darümuallimatın hayatında yine köklü değişiklikler görüldü. Zira açıldığından bu yana nehari olarak hizmet veren kurum, Leyli Kız Sanayi Mektebinin içinde 65 mevcutlu bir sınıf açılmak suretiyle leylilik usulüne geçti. 1911-1912 öğretim yılında ise okul iki sene üzerine kuruldu ve Fatih’ten taşınarak Çapa’daki

³⁸⁹ İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 41.

³⁹⁰ Satı, Meşrutiyet’ten... s. 662. 1917 senesinde Muallim dergisinde kızların eğitiminin konu edildiği bir yazıda sözü edilen anane şöyle eleştiriliyordu: Şu kadar ki bu okullara tayin edilecek müdür ve öğretmenlerde bulunması gereken vasıfları düşünürken öteden beri maalesef zihinlerimize yerleşmiş olan batıl fikirleri bir tarafa atmak lazımdır. “Eskiden zavallı kız mekteplerinin müdür ve muallimliği tekiüde sevk edilmesi lazım gelen şayan-ı merhamet şahıslara tahsis edilmiş bir “arpalık” idi. Kız mekteplerine tayin edilecek müdür ve muallimde aranacak evsaf sin ve sakal değildir. Belki yüksek bir iman ahlakı, o yüksek imanı telkin vazıh eyleyecek bir kudret-i ilmiyedir”. Mehmet Emin, “Kızlarımızın Terbiyesi”, *Muallim*, C:2, S: 17, 15 Aralık 1917, s. 604.

³⁹¹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet’te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususîye ve Dersaadet’te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327/1911, s. 15.

Derviş Paşa Konağı'na yerleştirildi. 1912 Ocak ayında Leyli Kız Sanayi Mektebi lağvedilerek tüm teşkilatı Darülmuallimata dönüştürüldü³⁹².

1. 2. 2. 3. 6. Özel Öğretim

Meşrutiyet Dönemi'nde özel öğretim kurumları olarak üç türlü okul vardı. Bunlar Müslümanlara ait hususi okullar, gayrimüslim okulları ve ecnebi okullarıydı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte bu okullarda büyük gelişme gözlemlendi. Bilhassa azınlık ve yabancı okullarda fark edilen bu gelişme Meşrutiyet öncesi ve sonrasına ait istatistik verilerinden de açıkça görülebilmekteydi. Meşrutiyet öncesinde, 1907-1908 yılında, Osmanlı ülkesinde Müslümanlara ait 735'i erkek, 79'u kız ve 1328'i karma olmak üzere 2142 özel okul bulunmaktaydı. Bu okullarda 64753 erkek, 29300 kız olmak üzere 94057 öğrenci eğitim görmekteydi. Okullardaki öğretmen mevcudu ise 3903 idi³⁹³. Meşrutiyet'in ilanına müteakip Türk özel öğretimini geliştirmek, yabancı özel okullardan Türkleri kurtarmak amacıyla bazı cemiyetler kuruldu. Bu meyanda 1909 senesinde Kadıköy'de Osmanlı İttihat Mektepleri Cemiyeti teşkil edildi. Türk özel okul kurucuları da bir araya gelerek Osmanlı Mektepleri Tevhid-i Mesai Cemiyeti adıyla yine İstanbul'da bir örgüt oluşturdular. Bu sonuncusu kurucularının okullarından mezun olanlara idadi öğretimini hususi yaptırmak üzere Mekatib-i Hususiye İdadisi adıyla bir okul teşkil etti³⁹⁴.

Müslümanlara ait bu özel okulların dışında Osmanlı ülkesinde birtakım emellerle yoğun ve etkili çalışmalar yürüten, sayıları da bir hayli kalabalık olan azınlık ve yabancı okulları vardı. Bu okullar eğitim amaçları ve çalışma usulleri bakımından birbirleriyle örtüşen ve benzer nitelikte eğitim veren müesseselerdi. Aslında Osmanlı Devleti epey önce gayrimüslim cemaatler ile ecnebilere kendi kilise ve okullarını idare etme hakkını tanımıştı. Bununla beraber terbiyede birlik hususu başlangıçta dikkate alınmamıştı. Millî nitelikteki isyanlarla ülke bütünlüğü tehdit edildiğinde Osmanlı Devleti birliğini sağlamaya çalışmış, ama dış müdahalelerden ötürü bunda pek yol alamamıştı. Azınlıklar okulları vasıtasıyla dillerini neşrettikleri gibi, millî istiklalleri uğrunda dış devletlerin siyasetlerine de alet olmuşlardı³⁹⁵. Meşrutiyet'in hemen öncesinde

³⁹² İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 42.

³⁹³ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair istatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 26-27.

³⁹⁴ Akyüz, Türk, s. 277.

³⁹⁵ Kansu, Türkiye, s. 142-146.

rakamlarla gayrimüslimlerin eğitim durumu şöyleydi: Gayrimüslimlerin 1420 erkek, 364 kız ve 1234 karma olmak üzere 3018 okulu bulunmaktaydı. Bu okullarda 127442 erkek, 58220 kız olmak üzere 185662 öğrenci eğitim görüyordu. Öğretim kadrosu ise 7629'du³⁹⁶.

Yabancı okulların durumuna bakıldığında, bu okullar tüm dünyada olduğu gibi misyonerlik ve sömürgecilik faaliyetleri ile birlikte geliştiler. Her iki akım birbirlerini kullanarak ve birbirlerine dayanarak kısa sürede yayılma imkânı buldu. Özellikle büyük devletler misyonerlik faaliyetlerine destekle Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist politikalarını gerçekleştirmeye çalıştılar. Öte yandan okullar da tabii oldukları devletin Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kazanması için çaba gösterdiler. Türkiye'de ilk misyoner faaliyetleri 1819'da Amerikalı misyonerlerin İzmir ve Kudüs'e' gelmesiyle başladı. Osmanlı hükûmetleri bu tür hareketleri pek de dostane karşılamamalarına rağmen, söz konusu örgütler ülkede hızla yayılma olanağı buldular. Belirtilmeli ki misyoner çalışmaları yapıcı olmaktan ziyade yıkıcı mahiyet taşımaktaydılar. Misyoner okullarına yalnızca yabancılar ve gayrimüslim çocukları değil, aynı zamanda Osmanlı çocukları da ilgi gösteriyordu. Doğrusu bu okulların asıl emellerini gizleyen pek çok üstün tarafları vardı³⁹⁷. Düzenli ve görece kaliteli bir eğitim vermelerinden ötürü taliplerini cezbetmekteydiler. Meşrutiyet Dönemi'nde yabancı okullarla ilgili bir yazı dizisi kaleme alan Ahmet Ağayev (Ağaoğlu) çarpıcı tespitler yaparak konuya dikkatleri çekmeye çalıştı. Ona göre:

“Senede yarım milyon evlad-ı vatani hayatlarının en hassas en seriülnifial zamanlarında hükûmet ve devletin asla haberi, tesiri ve murakabesi olamayarak bir halde terbiye ve talim ediliyor. Ve kim bilir ta eyyam-ı tufuliyetlerinden şu devlet ve hükûmete karşı ne gibi efkâr ve hissiyat-ı husumetkâranede neşvünema buluyorlar iş böyle olduğu halde biz yine ittihad-ı anasından dem vuruyoruz. İttihad-ı anasırı ta esasından ve bilfiil bozmakla ittihad-ı anasırın temini için yegâne vasıta olan mektepleri ihtilaf-ı anasıra vasıta ittihaz etmekle beraber gazetelerimizde ve nutuklarımızda ittihad-ı anasıra dair güzel ve gayet cümle ve terkipler uğraşyoruz. Terbiye ve tedrisat programları tevhit edilmeli. Aynı amaç ve mukaddesler temini için tertip edilmeli³⁹⁸”.

Ağayev, yabancı okulların öğrenciler üzerindeki tesirlerini de sıralamaktaydı. Buna göre öğrencilerin yüzde 60'ı Müslüman olmasına karşın, bu okullarda Türkçe gayet sathi okutuluyordu. Sabah ve akşam ayinlerinde öğrencilerin hazır bulunma zorunluluğu

³⁹⁶ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmîye ve Hususîye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327/1911, s. 26-27.

³⁹⁷ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 385-388.

³⁹⁸ Ahmet Ağayev, “Müthiş Rakamlar”, *Hak* (Hak'ın İlavesi, 107 Numaralı nüshaya ek), 15 Haziran 1912, No.9, s. 3. Bu yazı dizisi gazetenin 1 Haziran 1912 tarihli ilavesinde başlamıştır. Yazı dizisinde Osmanlı ülkesinde yabancıların okul sayıları ile hangi misyoner heyetlerine sahip oldukları anlatılmıştır.

vardı. Mezun öğrenciler mütereddi ve atıl kalıyorlardı. Kendi muhitlerinden uzaklaşarak ne tam Müslüman ve Osmanlı, ne de tam Hristiyan ve ecnebi olabiliyorlardı. Fransızcanın Osmanlı ülkesinde bu kadar yayılmasının nedeni de keza bu misyoner okullarıydı. Agayev, yazısını “biz de izzet-i nefis, gurur-ı millî, iftihar-ı kavmiyet kalmamıştır. Bizde hubb-ı vatan sevdây-ı millet hissi bırakmamışlardır. Bunların kâffesine sebep başlıca misyoner mekteplerinden almış olduğumuz terbiye ve talimdir” tespitleriyle noktalyordu³⁹⁹.

Ecnebi okullarla ilgili sayısal verilere bakıldığında, Meşrutiyet öncesi 1907-1908 istatistiğinde 131’i erkek, 87’si kız toplam 300 okulda, 17889’u erkek, 17305’i kız olmak üzere 35194 öğrenci eğitim almaktaydı. Öğretmen kadrosu ise 1687’ydi⁴⁰⁰.

³⁹⁹ Ahmet Agayev, “Müthiş Rakamlar”, *Hak* (Hak’ın İlavesi, 107 Numaralı nüshaya ek), 15 Haziran 1912, No.9, s. 3.

⁴⁰⁰ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet’te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet’te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair istatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327/1911, s. 43.

II. BÖLÜM

AHMET ŞÜKRÜ BEY'İN MAARİF NAZIRLIĞI

2. 1. Ahmet Şükrü Bey'in Eğitim İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

2. 1. 1. Bakanlık Teşkilatı İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

1913 başlarında Maarif Nazırlığı koltuğuna oturan Ahmet Şükrü Bey bir gazeteye verdiği demeçte, kendisine yöneltilen “maarif teşkilatına nasıl başladınız? sorusuna, göreve başladığında üzülererek Maarif Nezaretini henüz teşekkül edememiş hâlde bulduğu, gerçi birçok projeler yapılmış olmasına karşın bunların hiçbirinin ne muvakkat ne de daimî olarak tatbiki konulmadığı, elden ele dolaştığı hâlde bir karar verilemediği şeklinde cevap vermişti. Ahmet Şükrü Bey söz konusu projeleri bir araya getirmiş ve tetkik ederek kendi mütalaa ve düşüncelerini ilave etmek suretiyle maarif teşkilatının temel esaslarını vücuda getirmek istemiştir. Eğitimde ıslahata nerden başlanacağı hususunda onun duruşu maarif teşkilatının tümünün ele alınması şeklindeydi. O maarifin bir kademesini diğerine tercih etmiyordu. Zira bunlar birbirlerinin tamamlayıcısı olduğu gibi, her alanda gelişmeye dair eserler görülmezse arzulanan sonuç alınmazdı⁴⁰¹. Yine O, “bir memleketi, bilhassa bugünkü hayat-ı milliye ve içtimaiye nokta-i nazarından kurtarmak için en büyük amilin maarif olduğunu...” söylüyordu. Bu düşünceleri taşıyan Ahmet Şükrü Bey, evvela ülkede eğitim yönüyle eksik olan şeyleri tetkik etmiş, ardından tespit edilen noksanlar üzerine yürüyerek teşkilat itibariyle tamamının ikmaline girişmiştir⁴⁰².

⁴⁰¹ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1. 1912 sonlarında Maarif Nazırlığı görevine gelen Ahmet Şükrü Bey'in selefi Mehmet Şerif Paşa da benzer düşünceleri dile getirmekteydi. Onun şu sözleri Ahmet Şükrü Bey'in nasıl bir maarif teşkilatı devraldığını açıkça göstermekteydi. “Doğrusunu söylemek icap ederse umur-ı maarifin, bildiğimden ve tahmin ettiğimden pek ziyade düçar-ı teşevvüş olduğu bu defa mevkiyi-nezarete geldiğim zaman müşahede eyledim”... “şüphesiz ki geçen müddet esnasında muayyen bir hedef takip olunamayarak gerek terbiye-i millîye ve gerekse maarif-i umumiyece müşevveş bazı efkârın ve bu efkâra müradif teşkilatın maarifte yer bulmasıdır. Dört sene zarfında Maarif Nezareti makamına on beş nazır memur olarak her birinin bir başka fikir, bir başka teşkilat takip etmesi ve bu teşevvüşata pek çok hizmet etmiştir...”. Şefik Esat, “Maarif Nezareti” 6, İkdâm, no.5683, 15 Aralık 1912, s. 1

⁴⁰² MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 77.

Genel itibariyle eğitim hakkında bu görüşlere sahip olan Ahmet Şükrü Bey başta bakanlık teşkilatı olmak üzere eğitimin tüm birikmiş sorunlarını halletmeye ve modern bir eğitim teşkilatı vücuda getirmeye çalıştı. Bu bağlamda önce bakanlık teşkilatındaki evrak işlerini ele aldı. Zira kendisi evrak kaydına ve bunların muntazam tutulması hususuna büyük ehemmiyet vermekteydi. Bunu temin için önce bir komisyon teşkil etti. Komisyon çalışmaları neticesinde bir rapor tanzim ederek nezarete sundu. Raporda tedrisat-ı aliye, taliye, iptidaiye ve muhasebe idarelerinin her birine mevcudu altı kişiden oluşan bir evrak odası tahsis olunmuştu⁴⁰³. Rapor üzerine nezaret, evrakın kaydı, dosyaların düzenlenmesi ve saklanması hususunda bir talimat hazırladı. Buna göre her kalemde yeniden evrak mümeyyizlikleri kadrosu ihdas edildi⁴⁰⁴.

Ahmet Şükrü Bey bir süre sonra gerek bakanlıkta gerekse taşralarda evrak dosyalarının arzu edildiği gibi düzenlenmediğini, bu nedenle işlerde gecikme ve karışıklıklar yaşandığını tespit etti. Bunun üzerine kaleme aldığı yazıda, evrak ve defterlerin “sürat”, “suhulet” ve “intizam” esasları dikkate alınarak hazırlanmasını, bu konudaki başarının maarif idarelerinin görevlerini ifa etmelerine bağlı olduğunu belirtti.⁴⁰⁵

1915 sonlarında ise yazışmalarda silsileye riayet edilmesini ve bu çerçevede hangi konuda olursa olsun, yazıların bakanlık makamına gönderilmesini, cevabın da yine bakanlık vasıtasıyla tebliğ edilmesini kararlaştırdı. Gerekçe, daha önce birinci derecede önemli olmayan konularda bakanlık daireleri ile maarif müdürlükleri ve okulların karşılıklı yazışmalarına izin verilmesine karşın, bu iznin bazı mühim yazışmaların bakanlığın bilgisi dışında cereyan etmesine neden olduğunun anlaşılması idi⁴⁰⁶.

Bakanlık teşkilatı içerisinde Meclis-i Kebir-i Maarifte de bazı değişikliklere gidildi. Buna göre meclis, muamelat-ı cariyeye, tetkik-i kütüp, program, kavanin adlarıyla dört şubeye taksim edildi. Şubeler haftada birer gün içtima edecek ve kararlarını meclise sunacaklardı. Bunlardan muamelat-ı cariyeye encümeni, memurların azil ve atanmaları ile cevaz-ı istihdam istidalarının tetkiki⁴⁰⁷ gibi idari işleri yürütecekti. Tetkik-i kütüp, adından anlaşılacağı üzere ders kitaplarını inceleyecekti. Program encümeni mevcut programları inceleme ve bunlar üzerinde gereken değişiklikleri yapma ile yeni program hazırlama işleriyle meşgul olacaktı. Kavanin encümeni eğitimle ilgili yeni kanunların

⁴⁰³ Tercüman-ı Hakikat, no.11529, 12 Mayıs 1913, s. 2.

⁴⁰⁴ İkdâm, no.5833, 18 Mayıs 1913, s. 4.

⁴⁰⁵ BOA, MF.MKT., 1190/52, 1331.Za.05.

⁴⁰⁶ BOA, MF.MKT., 1213/63, 1334. Ra.6.

⁴⁰⁷ BOA, MF.MKT., 1185/99, 1331.Ca.17.

hazırlanması, mevcut kanunların ıslahı ile nizamname ve talimatname tanzimi işlerini üzerine alacaktı. Ayrıca encümenlerin çalışmalarıyla ilgili Meclis-i Kebir Maarife verecekleri raporlar incelenecekti. Sonuç olarak encümenler meclisin işini kolaylaştıracaktı⁴⁰⁸. Encümenlerin azaları ve çalışma günleri Tablo 2. 1’de olduğu gibi belirlenmişti⁴⁰⁹.

Tablo 2. 1: Nisan 1913’te Meclis-i Kebir-i Maarif Encümenleri ve Azaları

Tetkik-i Kütüp Encümeni (Cumartesi öğleden sonra)	Kavanin ve Nizam Encümeni (Salı öğleden sonra)
Reis Cevdet Bey	Reis Zühdü Bey
Şevki Bey	Hasan Tahsin Bey
Naim Bey	Yorgaki Efendi
İsmail Hakkı Bey	Sami Bey
Bosefyan Efendi	Vasili Efendi
Program Encümeni (Pazartesi öğleden sonra)	Muamelat-ı Cariye Encümeni (Çarşamba öğleden sonra)
Reis Salih Zeki Bey	Reis Rakım Bey
Reşat Bey	Tevfik Bey
Asım Efendi	Halit Bey
Mazhar Hüsnü Bey	Lütfi Bey
Kami Bey	Salih Arif Bey

Ahmet Şükrü Bey Nazırlığı döneminde teftiş işlerine de yakın alaka göstermiş ve bu hususta lüzumu görülen düzenlemeleri hayata geçirmişti. Bu cümleden olarak önce vilayet maarif müfettişlerinin çalışma usulleri ve görev mahalleri ile ilgili bazı değişikliklere gidildi. Bu çerçevede müfettişlik daireleri sınırlandırılarak yeniden belirlendi. Ayrıca şimdiye kadar seyyar bir şekilde vazife gören müfettişlerin bundan sonra teftiş edecekleri okulların bulunduğu sancakta ikamet etmeleri kararlaştırıldı. Yeni müfettişlik bölgeleri ve buralarda görevli müfettişler şöyle belirlendi: Bursa, Aydın, Cezayir, Bahr-i Sefid Müfettişi İhsan Bey, Çanakkale Sancağı okullarına; Ankara, Konya Adana Müfettişi Mustafa Bey, Canik Sancağı okullarına; Kastamonu, Canik ve Trabzon Müfettişi Alâeddin Bey Karesi Sancağı okullarına; Diyarbakır, Mamuratülaziz, Sivas Müfettişi Şefik Bey, Antalya okullarına; Van, Bitlis Erzurum Müfettişi Sermet

⁴⁰⁸ Tercüman-ı Hakikat, no.11531, 14 Mayıs 1913, s. 3.

⁴⁰⁹ BOA, MF.MKT., 1185/99, 1331.Ca.17.

Bey, Bolu okullarına; Edirne, Çatalca, İstanbul Müfettişi Kazım Nami Bey, İzmit okullarına; Halep Suriye, Kudüs, Zor Müfettişi Kamil Bey, Urfa okullarına⁴¹⁰.

Ahmet Şükrü Bey döneminde teftiş konusunda gerçekleştirilen en önemli düzenleme 1914 tarihli “Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Dair Talimatname” idi. Burada ilk kez münhasıran Maarif Nezareti teftiş hizmetlerinden bahsediliyordu⁴¹¹. Talimatnamede müfettişlerin doğrudan Maarif Nazırına bağlı olduğu belirtiliyor, görevleri sıralanıyor, teftişler ve soruşturmalara dair düzenleyecekleri defter ve evraklarla ilgili hususlar açıklanıyordu⁴¹². Muhtevası itibariyle talimatname, ilk kez teftiş işlerine bir yön ve müfettişlere eğitim işlerinde etkili bir rol vermiş oluyordu⁴¹³.

Ahmet Şükrü Bey döneminde hazırlanan ve taşra teşkilatını doğrudan ilgilendiren bir diğer düzenleme, Maarif Müdürlerinin Vezaifine Dair Talimatname idi. 7 Mayıs 1914 tarihli ve 37 maddeden oluşan bu talimatnamede maarif müdürlerinin mahallî memurlar ile münasebetleri ve yetki dereceleri açıklanmaktaydı. Talimatnamenin ilk maddesinde “Maarif müdürleri Maarif-i Umumiye Nezaretinin vilayetlerde resen memuru olup vezaif-i esasiyesi idari ve teftiş olmak üzere iki kısımdır”, diye yazılmaktaydı. Bundan sonra idari vazifeler sekiz madde halinde, teftiş görevleri ise üç madde halinde sıralanmaktaydı. Talimatnamenin 9-13. maddeleri teftişler ve soruşturmalara ilgili hususları içeriyordu. Burada en fazla dikkati çeken maarif müdürlerinin senede en az dört ay inceleme ve teftiş göreviyle mükellef tutulmalarıydı. Bununla bağlantılı olarak Vilayet Maarif Müfettişleri Talimatnamesi’nin teftişler ve soruşturmalara ilgili 14-32. maddelerinin maarif müdürleri için de geçerli olduğu yazılıydı. Talimatnamenin 14-15. maddeleri maarif müdürlerinin inceleme ve teftişler için hazırlayacakları layihalarla ilgiliydi⁴¹⁴.

Ahmet Şükrü Bey’in Maarif Nezareti teşkilatı ile ilgili esas yeniliği, 1914 yılında yayınladığı Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname idi. Nizamname büyük ölçüde Emrullah Efendi’nin 1912’de hazırladığı nizamname ile benzerlik göstermekteydi. Hatta ifadelerin dahi büyük ölçüde aynı şekliyle muhafaza edildiğini söylemek mümkündü. Dolayısıyla Ahmet Şükrü Bey’in nizamnamesi, yeni

⁴¹⁰ İkdam, no.6243, 8 Temmuz 1914, s. 4.

⁴¹¹ Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, Devlet Kitapları, 1.Baskı, İstanbul 1974, s. 13. Osmanlıdan Cumhuriyete denetiminin tarihi gelişimi hakkında ayrıca bkz. Kemal Koçak, “Türk Millî Eğitim Sisteminde Denetimin Tarihi Gelişimi”, *Çağdaş Eğitim*, 176 Nisan 1992, s. 22-26.

⁴¹² BOA,DH.İD., 11/15, 1339.S.20.

⁴¹³ Su, s. 73.

⁴¹⁴ Maarif Müdürlerinin Vezaifine Dair Talimatname, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330/1914.

bir nizamname olmaktan ziyade, içinde bir takım yeni değişiklikleri barındıran önceki nizamnamenin tadile uğramış haliydi⁴¹⁵. Bu noktada Ahmet Şükrü Bey'in bakanlık teşkilatı ile ilgili icraat ve düşünceleri nizamnameden hareketle ele alınacaktır. Yeni nizamnamede merkez hizmetleri 1912 nizamnamesi gibi idare ve teftiş olarak iki kısma ayrılmıştı. Buna göre merkezi yönetim birimleri aşağıdaki gibi şekillendirilmişti: Tedrisat-1 İptidaiye Dairesi, Tedrisat-1 Taliye Dairesi, Tedrisat-1 Aliye Dairesi, Muhasebe Dairesi, Telif ve Tercüme Dairesi, Hıfzıssıhha-i Mekatip Dairesi, İhsaiyyat Kalem-i Levazım Kalem-i Mahsus⁴¹⁶. Dairelerin kendi içindeki teşkilatlanmasına bakıldığında Tedrisat-1 İptidaiye Dairesi muallimin ve memurun ile teşkilat ve tedrisat şubesi olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. İlk şubenin görevi, ilköğretim memur ve öğretmenlerinden atama ve azli nezarete ait olanların tayin terfi ve ödüllendirmeleri ile ilgili teklif ve görüşler sunmak, memurların disiplin işleri ile talep ve şikâyetlerine dair konuları çözmek, bunların emeklilik ve azil işlerini yürütmek ve sicil kayıtlarını tutmaktı. Teşkilat ve tedrisat şubesinin görevleri şunlardı: Ders cetvellerinin hazırlanması ve değiştirilmesi, tanzimat dosyaları, iç talimatnameler ve tedrisata ait layihaların tanzimi, ders kitaplarının seçimi, sınavlar, diploma işleri, inşaat işleri, ders aletleri işleri, öğretmen işleri, okul kütüphaneleri işleri, mükâfat kitapları işleri, okul inşası ve ders aletleri temini için alınacak yardımlara dair bakanlıkça yapılması gerekli işler⁴¹⁷. Tedrisat-1 Taliye Dairesi de Tedrisat-1 İptidaiye Dairesi gibi aynı şubelere ayrılmıştı. Burada memurun ve muallimin şubesinin görevi, ortaöğretimdeki memur ve öğretmenlerin atama ve azil işlerine bakmak, özel kanunları gereği bakanlığa ait olanların tayin terfi ve taltifleri hakkında teklif ve görüş sunmak, bunların azil ve emeklilik işlerini görmek, memur ve öğretmenlerin sicil kayıtlarını tutmak, disiplin işlerine, talep ve şikâyet konularına bakmaktı. Teşkilat ve tedrisat şubesinin görevleri, inşaat, tedrisat ve ders araç-gereci işlerine bakmak, kısa ve uzun ders cetvellerini, ders düzenlemeleri dosyalarını ve iç talimat layihalarını hazırlamak, bağışlar, mükâfat ve diploma işleri ile meccani öğrencilere ait işleri yürütmektir⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Nizamname için bkz. BOA, İ.MMS., 188/1332.N-26, 1332.N.07; BOA, MF.MKT., 1200/25, 1332.N.20; Özalp, Millî Eğitimle, s. 530-535. Maarif Nezaretinin mazbatasında gerek İdâre-i Umumiye ve İdâre-i Hususiye-i Vilâyât ve Tedrisat-1 İbtidâiye kanunlarının yürürlüğe girmesi nedeniyle gerekse üç seneden beri uygulamalardan edinilen tecrübelerden dolayı maarif-i umumiye teşkilâtı hakkındaki nizamnamenin bazı maddelerinin tadil ve tebdil edilmesi gerekliliğinin ortaya çıktığı belirtiliyordu. BOA, İ.MMS., 188/1332.N-26, 1332.N.07; BOA, MF.MKT., 1200/25, 1332.N.20;

⁴¹⁶ MUTN, Madde 5.

⁴¹⁷ MUTN, Madde 6.

⁴¹⁸ MUTN, Madde 7.

Tedrisat-ı Aliye denilen yükseköğretim şubesi, önceki iki daire gibi yine iki şubeden oluşmaktaydı. Birinci şube Darülfünun ve fakülte müdürleri, genel ve özel yükseköğretim okulları müdürleri, maarif müdürleri, vilayet maarif müfettişleri gibi görevlilerin atama, azil ve tebdilleri, yabancı ülkelerdeki öğrenci işleri, ders aletlerinin dağıtımı, bağışlar, sicil, işten çıkarma ve emeklilik işleri gibi konulara bakacaktı. İkinci şube ise ilmî ve edebî müesseselerin idaresi, yükseköğretimle ilgili talep ve şikâyet işleri, ilmî ve edebî telif eser işleri, kütüphanelerin idare ve teftişi, bağışlar, kanunen bakanlığa verilen telif eserlerin teslim alınması, uluslararası eser işlerini yürütecekti⁴¹⁹. Hıfzıssıhha-i Mekatip Dairesi birer müfettiş, doktor ve mimardan teşekkül ederdi. Bakanlığa bağlı geceli okullardaki doktorlar bu daireye mensup olup, haftada bir kez müfettişin başkanlığında toplanırlar ve okullara ait sağlık konularını, sıhhi şartlara göre okulların ıslah ve düzenlenmesi işlerini görüşürlerdi⁴²⁰. Görüldüğü üzere sağlık konusuna önem atfeden Ahmet Şükrü Bey müstakil bir daire vücuda getirmişti. Zaten o, göreve gelir gelmez, “Bilumum Mekatipte Emraz-ı Sâriyenin Meni Tevessü ve İntişarı Hakkında Nizamname” başlığıyla bir düzenlemeye lüzum görerek bu konuda icraata başlamıştı⁴²¹. Nizamname adından anlaşılacağı üzere bir önlemler manzumesi idi. Hangi hastalıkların hangi aşamalarında öğrencilerin istirahata sevk edileceği, sınıfın veya okulun ne tür hastalıklarda ve hangi aşamalarında tatil edileceği ayrıntılı olarak belirlenmişti. Bir müddet sonra bu kez “Mekatip Derununda Tathirat Vesaire İçin İcap Eden Talimatname” başlığıyla bir düzenleme daha vücuda getirildi. Burada da başta dersanelerin temizliği, havalandırılması, ısı ayarı olmak üzere okul birimlerinin temizliği ile ilgili hususlar tespit edildi⁴²². Teşkilat nizamnamesinde yer alan İhsaiyyat Kalemi eğitimin geneli ile okullara ait bütün sayısal verileri toplamak ve neşretmekle vazifeliydi⁴²³. Belirtilmeli ki, istatistik konusuna önem veren Ahmet Şükrü Bey Nazırlığı sırasında istatistiklerin düzenli ve doğru tutulmasını sağlamak amacıyla maarif dairelerine pek çok yazı yazma ihtiyacı hissetmişti. Örnek teşkil etmesi yönüyle 25 Nisan 1913 tarihli bir yazısında, ısrarlara rağmen hâlâ bazı vilayetlerin talep edilen istatistikleri ulaştırmamaları üzerine şu sözlerle konunun ehemmiyetine dikkatleri çekmişti:

⁴¹⁹ MUTN, Madde 8.

⁴²⁰ MUTN, Madde 11.

⁴²¹ Takvim-i Vekâyi, no.1388, 17 Şubat 1912, s. 1.

⁴²² Faik Reşit **Unat**, *Maarif Düsturu*, Millî Matbaa, İstanbul 1927, s. 277-278.

⁴²³ MUTN, Madde 12.

“İstatistik muamelelerinin suret-i muntazamada ve müteselsilede devam ve cereyanı memalik-i mahrûse-i Osmaniye’de maarifin derecat-ı terakkisinin irâesine ve etfâl-i memleketin tarik-i tahsilde katetmekte oldukları merahilin suret-i esasiyede ve sıhhiyede takdir-i mahiyetine hadim olacağı cihetle bilhassa haiz-i kıymet ve ehemmiyet olduğundan ve bilumum hükûmet-i mütemmedenede maarife müteallik istatistiklerin dikkat ve zamanıyla tanzim ve tertibi akdem-i vezaiften olmakla...”⁴²⁴

Bir diğer kalem, Levazım ise okullar için gerekli her türlü eşyanın temin ve tedariki ile ders aletleri debboyunun⁴²⁵ hesaplarını ve muamelelerini tedvir ederdi. Özel kalem olarak bilinen Kalem-i Mahsus Maarif Nazırının her türlü yazışma ve haberleşme işlerini yürütürdü. Kalem-i Mahsusa bağlı evrakların kayıt ve dosyalama işlerine bakan bir de evrak odası vardı⁴²⁶. Nizamnameye göre iki şubeden teşekkül eden Muhasebe Dairesi, bakanlığın her türlü mali işlerinden sorumluydu. Bir diğer daire, Telif ve Tercüme dairesi, okullar için gerekli, eğitimin yükselmesine hizmet edecek eserleri telif ve tercüme etmekle ve gelişmiş ülkelerde yayınlanan önemli eserleri takiple yükümlüydü. Dairenin bu görevleri biri muvazzaf, diğeri fahri olmak üzere iki sınıf aza tarafından yürütülürdü. Ayrıca fahri azaya ortaya koyacakları eserler karşılığında ikramiye verilirdi⁴²⁷. Nizamnamede Teftiş Heyeti Dairesinin görevi, okullardaki memur ve öğretmenleri, eğitiminin işleyişini teftiş etmek; maarif müdürleri ve vilayet müfettişlerini teftiş görevleri yönüyle takip etmek, bunların hazırladıkları teftiş raporlarını inceleyerek üzerinde mütalaada bulunmak olarak verilmişti. Müfettişler yüksek okul mezunlarından, ali ve tali öğretim kurumlarında idari, talim ve teftiş hizmetlerinde bulunmuş kişilerden seçilecekti. Teftiş Heyeti bir müdür ile dört müfettişten oluşacaktı⁴²⁸. Her dairenin bir genel müdürü olacak, Kalem-i Mahsus, Telif ve Tercüme, İhsaiyyat ve Levazım Kalemleri ile şubelerin birer şube müdürü bulunacaktı. Hıfzıssıhha-i Mekatip Dairesi ise müfettiş tarafından yönetilecekti. Müdürler dairelerinin, şube müdürleri ile müfettişler ise kendi şubelerinin her türlü işlerinden sorumlu olacaktı. Her daire ve müdürlükte gereği kadar mümeyyiz, memur ve kâtip çalıştırılacaktı. Müdürler ve şube müdürleri yüksek bilgili ve en az beş yıl yöneticilik ve öğretmenlik hizmeti olanlar arasından seçilecekti. Telif ve tercüme heyetine bütçe ölçüsünde, 15’i geçmemek üzere muvazzaf aza atanacaktı⁴²⁹. Ahmet

⁴²⁴ BOA, MF.İBT., 431/79, 1331.C.27.

⁴²⁵ Debboy, silah ve elbise ambarı yerinde kullanılır bir tabirdir. Ambar manasına gelen Fransızca depot’dan bozmadır. Debboya girip çıkan eşya ve malzemelerle meşgul ve sorumlu olana “debboy memuru” adı verilir. Pakalın, Osmanlı, C:1, s. 409.

⁴²⁶ MUTN, Madde 13-14.

⁴²⁷ MUTN, Madde 9-10.

⁴²⁸ MUTN, Madde 15.

⁴²⁹ MUTN, Madde 16-18.

Şükrü Bey'in nizamnamesinde Meclis-i Kebir-i Maarifin oluşumu, vazifeleri, çalışma usul ve şekli ile teşkilat yapısı da düzenlenmişti. Nizamnamede meclisle ilgili göze çarpan en önemli değişiklik, Emrullah Efendi'nin düzenlemesinden farklı olarak meclisin tekli bir yapıya dönüştürülmesiydi. Buna göre Meclisi-i Kebir-i Maarif, bakanlık müsteşarının başkanlığında, Darülfünun Genel Müdürü, daire müdürleri, Hıfzıssıhha-i Mekatip İdaresi Müfettişi, Mülkiye ve Ticaret Mekteb-i Alisi ile Darülmuallimin ve Darülmuallimat-ı Aliye Müdürleri ve meclis-i muallimin başkanlarından oluşacak ve toplanacaktı. Meclis-i Kebir-i Maarifin görevleri şöyle belirlenmişti: Öğretim kurumları tarafından verilen talimat, ders cetvelleri ve ders kitaplarını kabul etmek; okul ve öğretimle ilgili her türlü yönetmelik ve kanun layihaları hakkında mütalaa sunmak; öğretmen ve memurların disiplin işleriyle ilgili talep ve şikâyetleri usulüne göre incelemek ve karar vermek; memur istihdamına müsaade etmek; öğretmenlik sınavlarını yürütmek ve imtihan evraklarını incelemek. Görüldüğü gibi Meclis-i Kebir-i Maarif, bir ölçüde günümüzün Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının görevlerini üzerine almıştı. Nizamnameye göre meclis ele aldığı görevin türüne göre encümenlere⁴³⁰ ayrılabilirdi. Encümenler haftada bir kez toplanıp, kendilerine verilen işleri tetkik edecekler ve genel kurulda görüşülmek üzere hazırladıkları mazbatayı başkanlığa sunacaklardı. Encümenler ayrıca bir mazbata muharriri seçeceklerdi. Meclis-i Kebir-i Maarif olağan olarak haftada bir, lüzumu hâlinde ise başkanın daveti üzerine olağanüstü olarak toplanabilirdi. Ayrıca Meclis-i Kebir-i Maarifin daimî bir kalemi olacak ve burası bir başkâtip tarafından idare edilecekti⁴³¹.

Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde nezaret teşkilatında söz edilmesi gereken bir diğer önemli gelişme, ilk kez müşavirlik kadrosunun ihdasıyla bir müşavirin istihdamıydı. I. Dünya Savaşı'nda kurulan Türk- Alman siyasi ve askerî işbirliği, beraberinde eğitim ve kültür işbirliğini de getirmişti⁴³². Bu çerçevede Almanya Mekatib-i Ecnebiye Müdürü Prof. Dr. Franz Schmidt müşavir olarak istihdam edilerek bu yolla eğitim alanındaki ıslahat hususunda kendisinden, dolayısıyla Alman

⁴³⁰ Meclis, işlerinin cinsine göre encümenlere ayrılmak suretiyle ağırlığını kaybetmişti. Ünal, s. 22.

⁴³¹ MUTN, Madde 20-24.

⁴³² Ersoy **Taşdemirci**, "Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişmesinde Alman Bilim Adamlarının Katkısı", *Erdem*, C:11, S: 33, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 884.

eğitiminden yararlanılmak istendi⁴³³. Schmidt vasıtasıyla Türk eğitim sisteminde kökleşmiş Fransız metotları yerine, Alman eğitim sisteminin yerleştirilmesi amaçlandı⁴³⁴. Ahmet Şükrü Bey'in sadarete gönderdiği yazıda müşavirin görevlendirme gerekçesi, iki seneden beri Maarif Nezaretinin Avrupa'nın teşkilat ve tekemmülünü kendisine rehber edindiği, bu meyanda Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu ile orta ve yükseköğretime yönelik talimat, yönetmelik ve programların hazırlanıp tatbika başlandığı, ayrıca lüzumlu kitapların telif ve tercümesi ile millî irfanın zenginleştirilmesinin amaçlandığı, ancak "Avrupa müessir-i medeniyesinin hazine-i marifetinin bitemamiye istishap ve terakkiyat-ı garbiyeyi günü gününe ahz ve temsil edebilmek üzere" müşavir sıfatıyla bir mütehassısın varlığının gerekli olduğu, şeklinde açıklanmıştı. İşte bu düşünceyle Schmidt'le çalışma şartlarını içeren bir mukavele akdedildi⁴³⁵. Müşavirin çalışmalarına göz atıldığında, bazı Anadolu şehirlerine eğitiminin durumunu tespit amaçlı geziler düzenleme, öğretmen yetiştirme ve öğretmen okullarını Alman pedagojik yaklaşımlarına göre şekillendirmeye çalışma, İstanbul ve Berlin'deki Türk-Alman Dostluk Cemiyetleri vasıtasıyla tahsil için Almanya'ya öğrenci gönderme,

⁴³³ Schmidt'in istihdamına ait mukaveleyi Heyet-i Vükelanın uygun gördüğü ile ilgili bkz. BOA, MV., 238/61, 1333.R. 10; Tedrisat, C:4, no.29-2, 7 Nisan 1915, s. 11. Aslında 1913 yazında bir müşavir ve genel müfettişin istihdamına yönelik çalışmalar başlatılmıştı. Bu çerçevede özellikle Schmidt'in adı öne çıkmıştı. Şöyle ki, 22 Haziran 1913 senesinde Maarif Nezareti maarifte yapılması kararlaştırılan ıslahatta rey ve mütalaasından yararlanılmak üzere nezaret tarafından Avrupa'dan müfettiş-i umumi ve müşavir unvanıyla bir mütehassısın celbine karar verildiğini Berlin Büyükelçiliğine bildirmiş ve doktor unvanına sahip Prusya veya Amerika iptidai mekteplerinin ıslahında görev almış birinin bulunarak hangi şartlarda çalışabileceğinin öğrenilmesi ve nezarete bilgi verilmesini istemiştir. Yazı üzerine işe koyulan Berlin Büyükelçisi, araştırmaları neticesi en uygun kişinin Alman hariciyesinde Alman mekteplerinin Fenn-i müdür-i Umumiliğini yürüten ve şimdiye dek memuriyeti esnasında yabancı ülkelerde birçok Alman mekteplerini tesis ve programlarını tanzim ve öğretim kadrolarını tayin işleriyle meşgul bulunan, kemal ve fazilet sahibi olarak bilinen Profesör Franz Schmidt olduğunu belirtmiş ve istihdam edilmesini tavsiye etmiştir. Ayrıca Almanya'da 7 bin marka çalıştığı, bunun iki katı, yani 14 bin marka İstanbul'a gelmeyi kabul ettiği de belirtilmiştir. 15 Temmuz 1913 tarihinde Maarif Nezareti, tavsiye edilen Schmidt'in mevcut görevine nazaran burada gerçekleşecek icraatı "*efkâr-ı mahsusa-i siyasiyeye mahmul olarak bazı devletlerin haset ve rekabetinin celbetmesi ihtimali derhatır olmaktadır*" diyerek siyaset sahasının dışından bir mütehassısın celbi için gayret edilmesini yeniden yazmıştır. Fakat elçi tarafından aynı ihtimal söz konusu değilse Schmidt'in belirtilen maaşla getirilmesi istenmiştir. Elçi herhalde işaret edilen çekinceyi haklı görmüş olsa gerek buranın Maarif Nazırı Vekili ile görüştüğünü ve uygun kişinin bir haftaya kadar kendisine bildirileceğini cevaben iletmiştir. BOA, MF.MKT., 1187/70, 1331.B.29. Bu çalışmalardan sonra hangi gelişmelerin yaşandığı ve müşavir istihdamının neden iki yıl ertelendiği konusu ayrıca araştırılmaya muhtaçtır.

⁴³⁴ Kemal **Turan**, *Türk-Alman İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s. 85; Eserde, Schmidt'in Türkiye'deki çalışmaları ve gözlemleri ile ilgili kaleme aldığı Almanca makalelerine genişçe yer verilmiştir. Türk-Alman ilişkileri ve bu ilişkilerde eğitim ögesini ele alan başka bir çalışma ise Mustafa Gencer'in "Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü adlı" incelemesidir. bkz. Mustafa **Gencer**, *Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

⁴³⁵ Schmidt'le yapılan mukavele için bkz. BOA, İ.MMS., 194/1333-R-18, 1333/R/12.

Darülfünununun ıslahıyla ilgili çalışmalarda yer alma⁴³⁶, konferanslar verme⁴³⁷ yoluyla fikirlerini paylaşma ve yayma gibi faaliyetler ilk bakışta dikkat çeker.

1918 yılı başlarında Schmidt'in sözleşmesinin sona ermesi üzerine, 1 Mart 1918 tarihinden geçerli olmak üzere aynı şartlarla görevi üç yıl daha uzatıldı⁴³⁸. Savaşın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması yalnız Schmidt'in değil, müstahdem tüm Almanların görevden el çektirilmeleri gelişmesini doğurdu. Zira itilaf devletleri Alman öğretim üyelerinin görevlerine son verilmesini istemekteydiler. Ayrıca Mondros Ateşkes Antlaşması içerisinde Osmanlı Devleti'nin merkezi devletlerle ilişkilerine son vereceğine dair bir hüküm de vardı. Bunun üzerine 2 Kasım 1918'de dönemin Maarif Nazırı Rıza Tevfik, Schmidt⁴³⁹ ve diğer Alman bilim adamlarının sözleşmelerine son verdi⁴⁴⁰. Kısa süre içerisinde bu kişiler sınır dışı edildiler⁴⁴¹.

2. 1. 2. Anaokulu İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde resmî anaokullarının açılışı ve yaygınlaşması Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde gerçekleşmiştir. Buna karşın, II. Meşrutiyet'in ilanından az önce bazı vilayetlerde özel anaokulları açılmıştı⁴⁴². Müslüman unsurlar tarafından özel anaokullarının kurulmaya başlanması ise, 1910 yılından itibaren görüldü⁴⁴³.

Anlaşıldığı üzere, Osmanlı'da henüz yeni olan bu müesseselerle ilgili ilk yasal düzenlemeler 1913'te yayınlanan "Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'nde yer

⁴³⁶ Turan, *Türk-Alman*, s. 3.

⁴³⁷ Tedrisat mecmuası 7 Mayıs 1915 tarihli nüshasında, "İki Terbiye" başlığıyla Schmidt'in son günlerde verdiği ve Fransız terbiyesi ile Alman terbiyesini mukayese ettiği bir konferansına yer vermişti. Tedrisat, C:5, Sene.5, no.30-3, 7 Mayıs 1915, s. 21-27; Schmidt, 1915 Haziranında Darülmualimin-i Aliye ile Darülmualimat-ı Aliyeden diploma alacak öğrencilere vazife ve usul-ı talim hakkında bir konferans vermişti. BOA, MF.MKT., 1210/15, 1333.Ş.15.

⁴³⁸ BOA, İ.DUİT., 55/116, 1336.C.08

⁴³⁹ Schmidt, Ahmet Şükrü Bey'in istifasından ardından 25 Aralık 1917 tarihli Osmanisher Loyd gazetesinde yayınladığı bir makalesinde, teşrik-i mesai ettiği Ahmet Şükrü Bey'in bakanlığı dönemindeki icraatlarını anlatmıştır. Ona göre Ahmet Şükrü Bey'in birçok faydalı hizmeti arasında özellikle şunlar dikkati çeker: Kızların tahsil ve terbiyesini sur-ı muhtelifede teşvik ve himaye, İstanbul Darülfünununun tarz-ı cedidede tensiki, eytam hakkındaki himmeti. Tedrisat, no.43, 1335, s. 1-5.

⁴⁴⁰ Turan, *Türk-Alman*, s. 110.

⁴⁴¹ Gencer, s. 122. Bu sonuçla birlikte batılılaşma düşüncesi etrafında özellikle Tanzimat sonrasında âdeta yerleşik bir durum yaratan yabancı uzmanlardan yararlanma olgusu, Cumhuriyet Türkiye'sinde de sürdürülmüştür. Mustafa Şahin, "Türk Eğitim Sisteminde Yabancı Eğitim Uzmanlarından Yararlanma", *Toplumsal Tarih*, Haziran 1998, S: 54, s. 13.

⁴⁴² Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 663. Yahya Akyüz, Osmanlı'da kısmen anaokulu işlevi gören kurumlar olarak sıbyan mektepleri, ıslahhaneler, Darüleytam-ı Osmani(1908) ve darüleytamları(1914) zikreder. Yahya Akyüz, "Anaokullarının Türkiye'de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi", *Millî Eğitim*, S: 132, 1996, s. 11-12. Osman Ergin ise, sıbyan mekteplerinin anaokullarının işlevini görmekten çok uzak olduğunu söyler. Ergin, C:3-4, s. 1406.

⁴⁴³ Ergin, İkinci Meşrutiyet, s. 192-193.

almıştır. Kanunun üçüncü maddesinde ilköğretim kuruluşları arasında ilk defa anaokulları da zikredilmiştir. Dördüncü maddede ise bu okullar şöyle tarif edilmiştir:

“Ana mektepleri ve sıbyan sınıfları çocukların sinleriyle mütenasip olarak faydalı oyunlar ve tenezzüher el işleri ve ilahiler, vatani manzumeler, dürus-ı eşyaya müteallik mükâleme ve musahabeler ile nemay-ı ruhi ve bedeniyelerine hizmet eden müesseselerdir. Ana mektepleri dört yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklara mahsus olarak tesis edilir”⁴⁴⁴.

Aynı kanunun beşinci maddesinde bu okulların teşkilat ve tanzimatıyla ilgili nizamname ve talimatların Meclis-i Kebir-i Maarifte görüşüldükten sonra çıkarılacağı yazıyordu⁴⁴⁵. Bu şekilde anaokulları yasal bir zemine oturtulmuştu. Maarif Nezareti ilk anaokulu teşkili işini, Darülmuallimat Müdürü İsmail Mahir Efendi’ye⁴⁴⁶ tevdi etmiştir. Bunda açılacak ilk anaokulunun Darülmuallimatın ilk şubesi mahiyetinde olması hususu rol oynamıştır. İsmail Mahir Efendi’nin nezaretinde okulun öğretmenleri Avrupa’nın her tarafından anaokullarına dair yapılan talimat ve programları getirterek öncelikle bunlar hakkında etraflı bilgi edinmişler, ülkede tatbiki mümkün ve gerekli maddeleri dikkate alarak bir talimat hazırlamışlardır. Bu esnada Maarif Nezareti bir anaokulu için ne lazımsa yapmış ve hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Bu cümleden olarak öncelikle bir muallime ve muavine, üç mürebbiye ve ihtiyaç kadar hademe atanmıştır. Ayrıca okul için gereken araç-gereçlerle en mükemmel oyuncaklar İsviçre’den getirtilmiş, minik çocuklara has Avrupa’nın en iyi anaokullarında olduğu gibi sıralar yaptırılmış, iyi bir piyano da temin edilmiştir. Bu hazırlıklardan sonra ilk anaokulu, Darülmuallimata bağlı bir şube hâlinde 10 Şubat 1914’te açılmış ve kısa süre içerisinde dörtten yedi yaşına kadar 50 öğrenci kaydedilmiştir⁴⁴⁷. Darülmuallimattan başka İnas Sultanisi ile

⁴⁴⁴ Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913; BOA, MV., 231/353 1331.Za.04, Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu aslında 1325(1909) yılında tanzim olunarak Mebusan Meclisine tevdi edilmiş, ancak çeşitli nedenlerle çıkarılamamış ve süreç içerisinde bir takım değişiklikler de geçirdikten sonra nihayet Eylül 1913’te yayınlanabilmişti. Kanun lahiyası ile ilgili 1328(1912) tarihli maarif encümeninin esbabı mucibesinde anaokulları hakkında, “*ana mektepleri teşkilatından pek büyük istifadeler temin olunacağına kani olduğumuzdan ve hâlbuki mecburiyet devresinden mukaddem olan bu teşkilatın her yerde tesisat-ı mahsusa hâlinde vücuda getirilmesi kolay olmayacağını da bildiğimizden teshil maslahatına (ana mektepleri ve küçük çocuk sınıfları olmayan yerlerde sıbyan sınıflarına icabına göre bir veya iki senelik küçük çocuk sınıfları ilave olunabileceğini) kayıt eyledik ki bu sınıflar ledelik tiza ihtiyat sınıfları hizmetini görebilecektir*” düşünceleri yer almaktaydı. Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Layihası Üzerine Maarif Encümeninin Esbabı mucibe Mazbatasıyla Mevadd-ı Muaddele Layihası, İstanbul Matbaa-i Amire, 1328/1912

⁴⁴⁵ TİKM, Madde:5.

⁴⁴⁶ Kastamonulu olan İsmail Mahir Efendi medrese eğitimi almış ve Kastamonu Darülmualliminkini bitirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyetine dâhil olmuş ve II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul Darülmuallimin Müdürlüğüne getirilmiştir. 1908’de memleketi Kastamonu’dan mebus seçilmiş ve ikinci ve üçüncü devrede de bu görevini sürdürmüştür. 1916’da vefat etmiştir. Türk Parlamento Tarihi, I. Ve II. Meşrutiyet, TBMM Vakfı Yayınları, C.1, Ankara 1998, s.423.

⁴⁴⁷ İkdâm, no.6124, 11 Mart 1914, s. 1.

Süleymaniye Numune Rüştîyesinde de birer ana sınıfı şubesi açılmıştır⁴⁴⁸. Bu okulların ardından öğretim yılı sonunda İstanbul Gedikpaşa'da masrafları ianeyle karşılanan müstakil ve muntazam bir anaokulu inşasına başlanmıştır. Sayıları giderek artan bu müesseseler için yine Avrupa'nın en mükemmel anaokullarından kitaplar getirtilerek tercüme yapılmış ve bu meyanda 60 kadar kitabın basılması kararlaştırılmıştır⁴⁴⁹.

Yukarıda genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkışı anlatılan anaokullarıyla ilgili Ahmet Şükrü Bey'in görüşlerine bakıldığında, o, ilköğretim teşkilatıyla uğraştıkları sırada ülkede bir başka eksikliğin, yani anaokullarının dikkatlerini çektiğini söyleyerek bu durumu şöyle izah etmişti:

“Maatteessüf bizde mekatib-i iptidaiyeye giren çocuklar, ondan evvel mektep hayat ve terbiyesine hiç alıştırılmamış bulunuyorlar. Birden bire sıkı altına girince tahammül edemiyorlar. Muallim yüz verir ve onları serbest bırakırsa o zaman büsbütün terbiyesiz oluyorlar. Bu noksanımız (çocuk bahçesi) denilen mekteplerin fıkdanından ileri geliyor ki biz bunlara (ana mektebi) unvanını verdik. Bunların da teşkilatına çalıştık⁴⁵⁰”.

Anaokullarının giderek yaygınlaştığı 1915 yılı sonlarında yaptığı başka bir açıklamada anaokullarının işlevlerini şöyle özetlemiştir:

“çocukları kanunen mecburiyet-i tahsiliye sinnine dâhil oluncaya kadar sokak hayatından kurtarmağı da kemal-i ehemmiyetle nazar-ı itinaya alarak şimdiye kadar bizde külliye ihmal edilmiş olan ve hatta hiç mevcut bulunmayan ana mektepleri tesis eyledik. Bu mekteplerden beklediğimiz, çocuklarının melekât-ı akliyelerinin inkişafına müsait bir zemin hazırlamak ve terbiye-i iptidaiyeye daha iyi hazırlanmış dimağlara telkin eylemektir”⁴⁵¹.

Maarif Nazırının hemen hemen bütün eğitim meselelerine değindiği ve bir nevi dört senelik icraatlarını anlatıp hesap verdiği 1917 meclis bütçe görüşmelerindeki uzun konuşmasında da anaokullarına temas edilmişti. Buradaki açıklamaları muhteva itibarıyla son verilen mülakatıyla benzerdi: Dört yaşındaki çocuklar yedi yaşına gelinceye kadar okul terbiyesi almak, mektep disiplinine alışmak, fikirlerini tahsil ile alıştırmak üzere “ana mektebi” denilen okullarda toplanıyor. Bunlar ülkemizde hiç kurulmamışken, dört seneden beri vücuda getirilmeye başlandı. Binlerce çocuk bu okullarda, gerek İstanbul'da ve gerekse taşrada, sokak terbiyesinden, aile içinde bulunduğu zaman sıhhi veya diğer şekillerden maruz kalacağı mahzurlardan kurtarılarak

⁴⁴⁸ Peyam, 19 Aralık 1913, no.36, s. 3; İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

⁴⁴⁹ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1. Maarif Nezareti 25 Ocak 1915 tarihli maarif idarelerine yazdığı bir yazıda, ana mekteplerinde dört beş ve altı yaşlarındaki çocuklara öğretilen oyunları ve el işlerini ihtiva etmek üzere tertip edilen “Frobel Tedrisatı ve Spataloci Usulü Üzerine Talim ve Terbiye” adlı eserin bastırılarak gönderildiğini, kitabın en güzel şekilde tatbik edilmesi gerektiğini, kitap ihtiyacı olanların bakanlıkla irtibata geçmelerini bildiriyordu. BOA, MF.MKT., 1205/55, 1333.Ra.22.

⁴⁵⁰ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

⁴⁵¹ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1

bu okullara alındı⁴⁵². Ahmet Şükrü Bey'in açıklamalarından bu yeni müessesenin iki temel gayesinin, “çocukları sokak hayatından kurtarma” ve “ilköğretime hazırlama” olduğu açıkça anlaşılmaktaydı.

Anaokullarının ilk müfredat programı Maarif Nezareti tarafından yayınlanan “Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı” adlı kitapta “Ana Mektepleri ve Sınıfları ve Ana Mekteplerine Mahsus Müfredat” başlığı altında yer almıştı. Bahsi geçen programın başında öncelikle anaokullarının çalışma esaslarına değinilmişti. Burada hemen dikkati çeken anaokullarının doğrudan bir talim ve tedris yeri olmadığı, bir terbiye mektebi, hayat ve hareket mektebi, çocuk bahçesi olduğunun belirtilmiş olmasıydı. Programda ayrıca anaokullarının uygulayacağı kati bir müfredat bulunmadığı, öğretmenlerin çocuk terbiyesinin temel ilkelerine aykırı olmamak kaydıyla ders saatleri ve miktarlarında değişiklik yapma esnekliğine sahip oldukları açıklanıyordu. Yalnız musahabat-ı ahlakiye ve eşya dersleri gibi nispeten daha fazla tefekkür gerektiren derslerin öğleden önce verilmesinin uygun olacağı ifade ediliyordu. Müteakiben anaokullarındaki geliş ve gidiş vakitlerinin iptidai okullarınki gibi olduğu, derslerin en fazla yirmi dakika süreceği ve dönüşümlü olarak bunu yine yirmi dakikalık bir teneffüs, beden eğitimi, oyun veya musiki etkinliğinin izleyeceği hususu belirtiliyordu. Böylece genel çalışma şeklinin ortaya konulmasından sonra programda yer alan derslerin gayeleri ve işlenişleri üzerinde duruluyordu. Programda yer verilen dersler şunlardı: Musahabat-ı ahlakiye, hayat ve hareket dersleri, eşya ve bahçe dersleri, resim, lisan, musiki, jimnastik⁴⁵³.

Ahmet Şükrü Bey, bu programdan sonra, 15 Mart 1915'te, TİKM'de belirtildiği üzere 15 maddelik bir anaokulları nizamnamesi yayınlamıştır. Nizamnameye göre: Anaokulları bünyesinde ilkokul bulunan bir kız mektebine bağlı olarak veya bağımsız olarak açılır. Anaokulu açılabilmesi için, binasının okul yapılmaya elverişli ve sıhhi şartlara uygun olmasına, çocuk sayısı ile orantılı genişlikte bir bahçesinin bulunmasına, her çeşit eğitim araç-gerecinin hazırlanmış olmasına itina edilir. Anaokulları ücretli veya ücretsiz olarak açılabilir. Ücretli olarak açılan resmî anaokullarına ücretsiz çocuk alınmaz. Anaokullarına yalnız 4, 5 ,6 yaşlarındaki çocuklar alınır. Erkek ve kız çocukları birlikte bulundurulabilir. Anaokullarına alınacak çocukların doktor muayenesinden geçerek bulaşıcı hastalıklarının bulunmadığının ve aşılı olduklarının

⁴⁵² MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 77.

⁴⁵³ Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı, Altı Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913; Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı, Altı Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914, s. 132-140.

tespiti gereklidir. Anaokullarında çocuklar yaşlarına göre sınıflara ayrılırlar ve her sınıfa en fazla 30 çocuk alınır. Anaokullarında sağlığa uygun ve ahlaki oyunlar, okul içerisinde yürüyüşler ve düzenli beden eğitimi, dinî, millî hikâye ve konuşmalar, resim inceleme ve el işleri öğretimi yapılır. Her anaokulu haftada en az bir kere sağlık muayenesinden geçer. Çocuklar tek tek muayene edilir ve lüzum görüldüğü takdirde bu muayene sonucu öğrenci velisine bildirilir. Anaokullarında sınıf sayısınca muallime veya yardımcı muallime bulunur. Yönetim görevi birinci muallimeye verilir. Anaokulu öğretmeni olabilmek için; Darülmuallimatın ana şubesinde mezun olmak veya bir anaokulunu iyi yönettiğine dair belgesi bulunmak veya anaokulu öğretmenliği yapabilecek yeteneği ve bilgisi olduğunu sınavla ispatlamak, Türkçeyi güzel ve akıcı konuşma yeteneğine sahip olmak gerekir. Anaokulu öğretmenleri Osmanlı uyruğundan olmalı ve bulaşıcı hiçbir hastalığı bulunmadığını doktor raporu ile ispatlamalıdır. Anaokulları öğretmenlerinin terfi ve meslekte yükselmeleri Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu hükümlerine göre yürütülür⁴⁵⁴.

Anaokullarının açılmasıyla birlikte bu okullarda görev alacak öğretmenlerin yetiştirilmesi meselesi ortaya çıktı. Zira yetişmiş Türk bayan öğretmen bulunamadığından onların yerine Ermeni ve Musevi öğretmenler istihdam edilmek zorunda kalındı. Bakanlık bu eksikliğı gidermek gayesiyle 1913-1914 öğretim yılında Darülmuallimatta bir ana muallime mektebi tesis etti. Mart 1914'te açılan bu okula sene içerisinde 15'i yatılı olmak üzere 23 ücretsiz Müslüman kız öğrenci kaydedildi⁴⁵⁵. Darülmuallimatın Şubat 1914 tarihli programında kurumun dört şubesi arasında ana mektebi ile ana muallime mektebi de zikredildi. Programda yer aldığına göre muallime mektebinin öğretim süresi bir seneydi. Ana mektebi de bu şube için bir tatbikat okulu vazifesi görecekti. Darülmuallimat programında aşağıda Tablo 2. 2'de gösterildiği gibi ana muallime şubesinde okutulacak dersler ile bunların haftalık saatlerine yer verilmişti⁴⁵⁶.

⁴⁵⁴ BOA, İ.MMS., 194/1333-R-14, 1333.R. 28; Tedrisat, no.31-4, C:7, Sene.5, 7 Temmuz 1915/1915, s. 9-11; Özalp, Millî Eğitimle, 548-549.

⁴⁵⁵ Akyüz, Anaokullarının Türkiye'de Kuruluşu ve Gelişmesi, s. 16.

⁴⁵⁶ Darülmuallimat Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914, s. 5. Ders öğretmenleri hakkında bkz. İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 49.

Tablo 2. 2: Ana Muallime Mektebi Programı

Ders Adı	Haftalık Ders Saati
Ulum-ı Dinîye	1
İlm-i Ruh	3
Fenn-i Terbiye	2
Frobel ⁴⁵⁷ Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı	2
İmla	1
Kıraat	3
Ulum-ı Tabiiye	3
Hıfzıssıhha	1
Hesap	2
Hendese	2
Gına ve Piyano	2
Tarih-i Osmani	2
Coğrafya	1
Terbiye-i Bedeniye	1
Tatbikat	6
Resim	1
Toplam	33

22 Haziran 1915'te yayınlanan Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi'nin 15. maddesinde ana muallime mektebine alınacak öğrencilerle ilgili koşullar belirlenmişti. Buna göre okula darülmualimat-ı iptidaiyenin ikinci sınıfını bitirenler sınavsız kabul edilecek, bu derece bilgi sahibi olanlar ise sınavla alınacaktı. Ayrıca öğrencilerin yaşı 17'den aşağı, 24'ten yukarı olamayacaktı⁴⁵⁸.

Aynı nizamnamenin 31. maddesinde ana muallime mektebi programı yer almaktaydı. Programdaki derslere göz atıldığında Darülmualimat ana mektebi programında yer alan ulum-ı dinîye dersinin kaldırıldığı, ilm-i ruh dersinin ilm-i ahval-i ruh, coğrafya dersinin coğrafyay-ı Osmani şekline dönüştürüldüğü, imla ve kıraat derslerinin ise Türkçe dersi içerisinde imla, kıraat, kitabet ve inşat olarak yerleştirildiği görülür⁴⁵⁹. Ahmet Şükrü Bey'e göre Darülmualimat bünyesinde açılan bu ana muallime mektebi muvaffak

⁴⁵⁷ Frobel'in çocukların usul-ı talim ve terbiyesine dair kitabı Maarif Nezareti tarafından bastırılmıştır. İkdam, no.6113, 28 Şubat 1914, s. 4.

⁴⁵⁸ Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1915, Madde:15.

⁴⁵⁹ DDN, Madde: 31.

olmuş ve iki sene içerisinde 60 kadar öğretmen yetiştirmiş, bunlar gerek İstanbul’da, gerekse taşrada yeni usulü yaymaya başlamışlardır⁴⁶⁰.

Hakikaten Darümuallimat bünyesinde teşkil edilen ana muallime mektebi veyahut ana muallime şubesi sayısal anlamda da başarılı olmuştu. İlk yıl yani 1914-1915 eğitim-öğretim yılında ana muallime mektebinde 24’ü yatı olmak üzere 42 öğrenci vardı. Bunlardan 34’ü mezun olmuştu⁴⁶¹. 1915-1916 yılında 59’u yatı olmak üzere 81 öğrencisi bulunan şube 56 mezun vermişti. 1916-1917 öğretim yılında öğrenci mevcudu üç kat artan okulun, 229 yatı ve 25 gündüzlü olmak üzere üç şube halinde 254 mevcudu olup, mezun sayısı 217 idi⁴⁶². 1917-1918 döneminde öğrenci mevcudunda ciddi azalma söz konusuydu. İki şube halinde dördü gündüzlü olmak üzere 48 müdavimi bulunmaktaydı. 1918-1919 öğretim yılı ana muallime mektebinin son yılıydı. Zira açılacak anaokullarına mürebbiye ve muallime yetiştirmek üzere tesis edilen bu mektep, söz konusu okulların açılmaması nedeniyle bir iki yıl içerisinde ihtiyacın çok üzerinde öğretmen yetiştirmesi ve bunların da istihdam imkânı olmamasından dolayı 5 Ekim 1919’da lağvedildi. Şube son olarak 24 mezun verdi. Böylece beş ders yılı süresince toplamda 370 öğrenciye ana muallimeliği diploması kazandırmış oldu⁴⁶³.

Öte yandan anaokulu öğretmeni yetiştirme işi sadece Darümuallimata bırakılmamıştı. Ahmet Şükrü Bey’in Laturquie gazetesine verdiği demeçte, yeni açılacak valide mekteplerini iyi idare edecek muktendir ve bilgili muallimler yetiştirmek için Darümualliminde ayrıca dersler açıldığı, ihtiyaç kadar muallime yeterli eğitimi aldığında Darümuallimin ile İnas Lisesi⁴⁶⁴ bünyesinde de anaokulları vücuda getirileceği, gelecek seneden(1915) itibaren ise İstanbul’un çeşitli yerlerinde ve Adana vilayeti dâhilinde buna benzer 20 okul açılmasının kararlaştırıldığı, yeterli sayıda öğretmen yetiştirildikten sonra ülkenin diğer bölgelerinde de bu müesseselerin vücuda getirileceği hususları yer alıyordu⁴⁶⁵.

Ülkemizde anaokullarının kuruluş ve gelişme süreci anlatılırken diğer işlerde olduğu gibi, bu okullara da hazırlıksız girildiğinden ve bunun olumsuz sonuçlarından çokça

⁴⁶⁰ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

⁴⁶¹ İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 45.

⁴⁶² İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 56-60.

⁴⁶³ İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 65-68.

⁴⁶⁴ 1917 Ağustosunu itibariyle Bezm-i Âlem Valide Sultanisinde 207, Aksaray Selçuk Hatun Sultanisinde 167 anasınıfı öğrencisi vardı. Muallim Ahmet Halit, “Kızlarımızın Tahsili Meselesi”, *Talebe Defteri*, no.44, 16 Ağustos 1917, s. 70-708.

⁴⁶⁵ İkdâm, no.6113, 28 Şubat 1914, s. 4.

söz edilmiştir⁴⁶⁶. Daha önce de söylendiği gibi anaokulları için başlangıçta yetişmiş Türk ve Müslüman öğretmen bulunamadığından zorunlu olarak gayrimüslim öğretmenler istihdam edilmiş, bunlar ise çocuklar üzerinde olumsuz tesirler bırakmışlardı⁴⁶⁷. Bu tespiti en çarpıcı örneği bir yazısında Ahmet Halit vermektedir. Muallim Ahmet Halit, katıldığı İstanbul İnas Sultanisinin yılsonu(tevzii-i mükâfat) töreninde, okulun anasınıfı öğrencilerinin gösterdikleri performanslardan oldukça etkilenmiş, fakat tören bittiğinde kendisini etkileyen bütün o hünerlere karşın iki şeyin yokluğunu fark etmiştir. Bunlar dinî ve millî terbiyedir. Zira hünerlerini sergileyenlerin hangi milliyete mensup olduğunu bilmeyen bir yabancıyı o sırada içeri girmesi hâlinde, hiç şüphesiz kendisinin bir ecnebi okulunda bulunduğunu iddia edeceği belirtilmiştir. Ahmet Halit, bu görüşünü etkinliklerden verdiği örneklerle desteklemiştir. Bir defa çocuklar çok sayıda kelimeyi yanlış (Türkçeye aykırı) telaffuz etmişlerdir. Bunun yanında piyes esnasında bir kız öğrenci, “Semada var pederimiz” ifadesini kullanarak tıpkı bir ecnebi mabedinde yapılan ayini tasvir ve taklit etmiştir. Yine içlerinde tek erkek öğrenci Abdurrahman Efendi ise oyun içerisinde mektebine veda ederken orada bulunan Türk ve Müslüman muallimesine hiç aldırış etmeden “Gel madamım öp beni” diye seslenmiştir. Muallim Ahmet Halit yazısını kaleme aldığı esnada Maarif Nezaretinin hadiseden haberdar olduğunu ve hemen mercine gerekli uyarıyı yaptığını da belirtmiştir⁴⁶⁸.

2. 1. 3. İlköğretim İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

Ahmet Şükrü Bey’in Nazırlığı döneminde eğitim kademeleri içerisinde en çok üzerinde durulan ilköğretim olmuştur. Bunda Balkan Savaşları’nda yaşanan ağır yenilginin

⁴⁶⁶ Bu konuda yazıp çizenler özellikle Satı Bey’in şu sözlerine atıf yapmışlardır: “Ana mekteplerine muallime hazırlanmamış olduğu için Ermeni, Yahudi muallimeler konuldu. Fazla olarak her şey onlara bırakıldı. Şarkılarını ve manzumeleri bile onlar yapıyordu. Sonra muallimeler yetiştirilmeğe başlandı. Bu muallimlerin iki menşei vardır: Evvela Alyans İsrailitin ana mektebi, sonra Darülmualimattaki ana muallime sınıfı. Birinciler Musevi, ikinciler ise bir Ermeni muallimededen örnek alıyorlardı. Her iki kısım da Avrupa’da çoktan beri terk edilmiş, faidesizliği ve hatta zararı tahakkuk etmiş köhne bir usulü tevarüs ediyor ve bu usulü neşr ediyorlar”. Satı, *Meşrutiyet*’ten..., s. 663-664.

⁴⁶⁷ 1917 başlarında Çankırı mebusu Mustafa Nedim Bey ana mektebi muallimelerini yetiştirmek üzere Darülmualimatta yalnız bir şube olduğunu, bu şube için öğretmen sayısının yetersiz kaldığını, anaokulları için bu konuda uzmanlaşmış milletlerden yararlanmak gerektiğini, böylece bir noksanının ikmalinin ve bir yanlışlığın düzeltilmesinin mümkün olacağını söylemişti. MMZC, İ.50, C:3, 5 Mart 1917, s. 82.

⁴⁶⁸ Aslında Muallim Ahmet Halit, çocukların öğretmeni Madam Sıvaçyan’ı methederek onun Frobel’e refakat eden zeki bir kadın olduğunu, fakat İslam âlemine yabancı olup, millî ve dinî terbiyemizle pek alakasının bulunmadığını belirtmiş, onun, çocukları Türklük ve İslamlıktan uzaklaştırmak keyfiyetiyle meşgul olanlar arasında görülemeyeceğini söylemiştir. Muallim Ahmet Halit, “Millî ve Dinî Terbiye”, *Talebe Defteri*, no. 29, 19 Haziran 1914, s. 465.

temel etken olduğu şüphesizdir. Zira yalnız askerî yönden kuvvetli olmanın bir devletin bekası için yeterli olamayacağı, bunun yanında iyi bir eğitime de sahip bulunulmasının gerekliliği artık söz konusu savaşa iyice anlaşılmış ve hemen herkes felaketlerin altında eğitimsizliğin yattığı, düşmanların galebe çalmasının ise yine eğitime önem vermelerinden kaynaklandığı düşüncesini kabullenmiştir. Devlet rüesas bu düşünceye sahip olduğu gibi, dönemin mütefekkirleri de matbuat âleminde ilköğretimin önemine dair yazılar kaleme almışlardır⁴⁶⁹. Bu kabilden olarak özellikle birçok alanda örnek gösterilen Almanların başarı olmalarında temel etkenin ilköğretim ve ilköğretim öğretmenleri olduğu sıkça söylenmiştir.

Hâl böyleyken Osmanlı ülkesinde iptidailerin bu dönemdeki durumu hiç de ümit verici değildi. Zira devletin en gelişmiş şehri payitaht İstanbul'daki okulların durumuna bakıldığında, diğer bölgelerdeki okulların vaziyetini tahmin etmek pek de zor olamazdı. 1914 başlarında resmî bir ağızdan, İstanbul Vali Vekili Cemil Paşa'dan idaresi altındaki okullar hakkında şu çarpıcı bilgiler duyulmaktaydı:

“Mektepler, daha elim daha acıklı bir hâdedir. Bugün vilayette idaresi kanunen bize mevdu zükur ve inas 63 mektebimiz vardır. Bunların 45'i hükûmet malı olan ve 19'u kira ile tedarik edilen binalardadır. Hükûmet malı olan mahallerin, iki ve nihayet üçü müstesna olmak üzere diyebilirim ki, hepsi dar, havasız, ratıp ve nihayet en küçük yağmur ve kar ile oturulamayacak bir hâle gelen bir takım harap yerlerden, kira ile tutmak mecburiyetinde kaldığımız binalar ise diğerleri kadar müellem değilse de esasen hane olarak yapılmış ve haraba yüz tutmaları üzerine sahiplerince şayan-ı ikamet görülmeyen hanelerden ibarettir... Bina itibariyle şu elim hâlde bulunan vilayat maarifinden ne beklenebilir?⁴⁷⁰”

Vali okulların durumuyla ilgili bir müfettişin raporundan da örnekler sunmaktaydı. Burada da mekteplerin daha kapısından içeri girildiğinde insanı zehirli bir havanın karşıladığı ve bu durumun ayrıca diğer konularda sağlık kurallarına ne derece ehemmiyet verildiğini gösterdiği belirtilerek okullarla ilgili şöyle bir yargıya varılmaktaydı:

“Bu mekteplerde yetişecek dimağları fersudeleşmiş, şahsiyet ve maneviyatları ölmüş, maneviyatları gibi cesimleri de zaaf ve inhitata uğramış biçare yavrucakları yarımın genç ve hür fikirli, demir pazılı, şahsiyet ve irade sahibi azimkâr ve faal bir unsurun, bir nesl-i halaskârın müstakbel analığına namzet farz etmek boş bir hülyadır⁴⁷¹”.

⁴⁶⁹ Satı Bey Balkan Savaşları ile herkesin gözü açılmasına ve bu motivasyonla maarifte birçok yeniliğe girişilmesine rağmen, birçok teşebbüsün kâğıt üzerinde kaldığı ve kemiyetin keyfiyete tercih edildiği eleştirisini yapmaktadır Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 663.. Tüccarzade İbrahim Hilmi de Balkan Savaşlarının vatanın sinesinde açtığı yaraları tedavi edecek yegâne ilaç öğretmenlerdi. İstikbali kurtaracak ordu, öğretmen ordusudur, askerler değil diyerek eğitime ve bunun içerisinde öğretmen unsuruna dikkatleri çekmekteydi. Tüccarzade İbrahim Hilmi, s. 33.

⁴⁷⁰ Takvim-i Vekâyi, no.1670, 4 Aralık 1913, s. 7-8.

⁴⁷¹ Takvim-i Vekâyi, no.1670, 4 Aralık 1913, s. 7-8.

Bütün bu anlatılanlar ilköğretim sorununun ivedilikle ele alınmasını lüzumlu kıldı. Bu arada II. Meşrutiyet Dönemi eğitim tartışmalarından belki en önemlisi olan eğitimde ıslahata ilköğretimden mi yoksa yükseköğretimden mi başlanması hususunda Ahmet Şükrü Bey'in mütalaası, maarifin yalnız bir kısmına önem atfedilip diğer kısmının ihmal edilmesinin doğru olamayacağı, bir ülkenin irfan ve maarif hayatının birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu yolunda idi. Çünkü ona göre iptidai tahsil, tali için bir kademe olduğu gibi, ali tahsil de taliye bağlı idi⁴⁷². Ahmet Şükrü Bey bu nedenle her üç tahsil aşamasına da ilgi göstermişti. İlköğretim bağlamında Ahmet Şükrü Bey'in bakanlığı döneminde kaydedilmesi gereken en önemli faaliyeti geçici de olsa İlköğretim Kanunu'nu yani Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'ni çıkarmış olmasıydı⁴⁷³. Gerçi kanun tasarısı Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı esnasında hazırlanmıştı. Fakat siyasi vaziyet dolayısıyla Maarif Nezareti ile meclis encümenleri arasında sürekli gidip gelmiş, bir türlü kanunlaşmamıştı⁴⁷⁴. İşte Ahmet Şükrü Bey selefinin hazırladığı kanun tasarısında bazı ufak değişiklikler yaparak bunu muvakkat bir kanun şeklinde çıkarmaya muvaffak olmuştur. Her ne kadar geçici de olsa söz konusu kanun, yeni Türk devletinde de uzun süre yürürlükte kalmış ve ilköğretimin temellerinin atılmasında etkili olmuştur.

Ahmet Şükrü Bey henüz yasa çıkmadan evvel ilköğretim konusunu bir gazeteye verdiği demeçte değerlendirmiş ve bu meyanda zorunlu eğitim süresinin altı yıla çıkarılmasının düşünüldüğünü, okula devamı sağlamak için birtakım müeyyideler getirileceğini açıklamıştır. Yine kanun layihasından maarif müdürlüklerine birer nüsha gönderilerek görüşlerinin alınmaya çalışıldığını, Selim Sırrı(Tarcan) Bey'in kısa süre önce bulunduğu Macaristan'da ilköğretimde hangi kanunların ve hangi usullerin takip edildiğini araştırmakla görevlendirildiğini, buna dair raporunu bakanlığa sunduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Avrupa'da ilk tahsilin mecburiyetine dair tatbik edilen kanunların incelendiğini de sözlerine eklemiştir⁴⁷⁵.

⁴⁷² Tercüman-ı Hakikat, 27 Şubat 1914, no.11810, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1. Ahmet Şükrü Bey her ne kadar eğitim basamakları içerisinde bir ayırım yapmamış ve her alanda ıslahata teşebbüs etmişse de aslında çalışmalarına ilköğretimden başlamayı yeğlemişti. Bu tercihten anlam çıkarılsa gerek Ahenk gazetesinde yayınlanan bir makalede Ahmet Şükrü Bey'in eğitimde ıslahat hususunda Emrullah Efendi'nin aksine aşağıdan yani iptidailerden yana tercih kullandığı ileri sürülmüştü. Şinasi, "Maarif Müfettişleri", *Ahenk*, no.5165, 31 Ekim 1913, s. 1.

⁴⁷³ Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913; BOA, MV., 231/353 1331.Za.04.

⁴⁷⁴ Yasanın bu şekilde gecikmesinde özel okullarla ilgili kısımları ihtiva etmesi dolayısıyla azınlıkların engelleme çabaları(azgınlıkları) etkili olmuş ve bu kısmın ertelenip tasarı metninden çıkarılmasından sonra, ancak muvakkat kanun halinde çıkarılabilmektedir. Ergin, C:3-4, s. 1447.

⁴⁷⁵ İkdam, no.5819, 4 Mayıs 1913, s. 3.

Ahmet Şükrü Bey'in söylediği gibi yasalaşmadan önce Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu Layihası evvela bütün maarif müdürlüklerine, Galatasaray Lisesine, bazı maarif müfettişlerine, Darülmualimin Müdür ve Muavinine, Tatbikat Mektebi Müdürüne gönderilmiş ve şu minvalde bir yazı ile açıklamalar yapıp mütalaaları istenmiştir:

Müstağni-i beyan olacağı üzere memleketimiz maarif-i cedide Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanından sonra mazhar-ı itina olmaya başlamıştır. O tarihten beri yarım asrı müteceviz bir zaman geçtiği hâlde maarif-i umumiye ancak mekatib-i rüştiyeye malik olan kasabatta vücudunu ihsas edecek bir raddeye vasıl olabilmiş yalnız mekatib-i iptidaiye küşadıyla iktifa edilen köy muhitlerinde hiçbir mevcudiyet irâe edememiştir. Mekatib-i iptidaiyenin maarif-i umumiyezin inkişafına hizmet edememiş olduğunun en vazıh delili yirmi beş otuz seneden beri mekatib-i iptidaiyesi mevcut olan köylerde ahaliden hemen hiçbir ferdin okuyup yazma bilmemesidir. Bu mekteplerin müdavimin-i hazırası olan sekiz on yaşındaki çocukların güzelce okuyup yazdıkları görüldüğü ve kendilerinden evvel çıkanların da mektepte iken aynı derecede sahib-i malumat oldukları tahkik olunduğu hâlde köylerde maarifin taammüm edememesi cay-ı tetkik görülmüş ve bunun esbabı yalnız mektep binasının elverişli olmamasında veya muallimin gayretsiz ve iktidarsız bulunmasında aramak doğru olmadığı anlaşılmıştır. Mektep binası iyi ve muallim mukdem ve muktedir olan köylerde de maarifin teessüs edememekte olmasına nazaran sebep-i aslinin mekatib-i iptidaiyede müddet-i tahsiliyenin azlığı ve şakirdanın mektebi ikmal ettikten sonra bir daha eline kitap almaması olduğuna hükmedilmiştir. Talebenin müktesebat-ı zihniyesi yoğrulmadan toprak üzerine atılarak müessirat-ı tabiiyeye maruz bırakılan masnuat-ı ziraiye gibi temas ettiği kütle-i gubar-ı cehalete karışmakta tehhür etmediğinden bu müktesebatı mekteplerin sakıf-ı mahfuzu altında atıyen dâhil olacağı muhitin tesirat-ı mahrebesine mukavemet edecek kadar pişirmek ve bir zaman-ı muayyen için dahi taht-ı nezarete bulundurarak salâbetine noksan târif olmasına meydan bırakmamak derece-i vücubede görülmüştür⁴⁷⁶.

Yazının devamında kanun layihesindeki değişikliklerin bu düşüncelere istinaden yapıldığı, böylece iptidai okullarda eğitimin altı sene sürmesi ve mezuniyetten sonra ise çocukların bir müddet yoklama imtihanına tabii tutulması esaslarının kabul edildiği, ilköğretimin altı sene olmasının medeni ülkelerde de kabul edilen bir usul olduğu, öğretmenlerin tek ve çok oluşuna göre tedrisatın icrasının çeşitli kaidelere dayandırıldığı açıklanmıştır. Ayrıca söz konusu kaidelerin talimat şeklinde yayınlanacağı ve ilköğretimin altı sene devam edecek olması nedeniyle rüştiyelere ihtiyaç kalmadığından layihada onlardan söz edilmediği hatırlatılmıştır. Ahmet Şükrü Bey yukarıdaki mülahazalar göz ardı edilmemek koşuluyla kanun layihasının incelenmesini, memleketin ihtiyaç ve istidadına göre tatbiki mümkün olamayan veya düzeltilmesi

⁴⁷⁶ BOA, MF.MKT., 1184/43, 1331.R. 15; İkdâm, no.5780, 26 Mart 1913. Meşrutiyet Dönemi'nin önde gelen eğitimcilerinden Satı Bey, Ahmet Şükrü Bey'in ülkedeki maarifsizliğin nedenleriyle ilgili yukarıdaki tespitlerine katılmadığını açıklamıştır. Ona göre, "mekatib-i iptidaiyenin maarif-i umumiyezin inkişafına hizmet edememesinin "sebeb-i aslisi"ni, "usul-ı tedrisin fenalığı, tedrisatın yolsuzluğu ve gayesizliği" haricinde aramak büyük bir hataya düşmektir. Şimdiki usul-ı tedriste esaslı bir inkılâp yapmadıkça programlara hakiki bir gaye ithal etmedikçe tahsil müddetini uzatmaktan büyük bir faide bekleyenler, maarifimizin "asıl müzmin ve mühlek olan yaralarını" görememişler demektir". Satı Bey ayrıca medeni ülkelerdeki tahsil süresiyle ilgili mütalaalara ve yoklama imtihanı fikrine neden karşı çıktığı konusunda da fikirlerini paylaşmıştır. Satı, "Tahsil-i İptidai Hakkında, Maarif Nezaretinin Yeni İçtihadı", *İçtihat*, no.67, 23 Mayıs 329, s. 1463-1465.

elzem bulunan maddelerin gerekçeleriyle birlikte ayrı ayrı belirtilmesini ve nihayet bir ay zarfında gönderilmesini istemiştir⁴⁷⁷.

Peki, Ahmet Şükrü Bey'in iptidai tahsilden beklentisi neydi? O ilköğretim programlarının yapılmasında nelerin gözetildiğini anlatırken bu soruya da cevap vermiş oluyordu:

“Memlekete adam yetiştirmek, her manasıyla adam yetiştirme gayesi, programlarımızda birinci düşündüğümüz nokta oldu. Tam bir adamın nasıl olabileceği meselesi nazar-ı dikkate alınır, bence onun, dinine merbut, vatanını sever, milliyetini tanır; yani muhtelif namlarla zikrolunan şu vezaifi hüsnüfaya gayret eder bir adam olması lazım gelir. İşte biz tam bir adamı bu suretle yetiştirmek, dinini sever, riayetkâr olur, vatanını sever ve kendisine bir vahdet-i siyasiye veren milletini hisseder bir adam olmak üzere yetiştirmek gayesini programlarda takip ettik: Yani iyi bir vazifeşinas, münevver bir vatanperver olacak çocuklar yetiştirmek istiyoruz ki demin saydıklarımı bu iki kelime içinde dâhil olmak üzere telakki ediyorum”⁴⁷⁸.

Özetle söylenebilir ki Ahmet Şükrü Bey gerek düşünceleri gerekse ilerde yer verilecek uygulamaları ile iptidai tahsilde dinî ve millî bir terbiye ve mefkûre vermeyi, köy iptidailerinde ise bunun yanı sıra amelî ziraat öğretimini gaye edinmişti⁴⁷⁹.

TİKM'de iptidai mektepler, çocukların bir düzen içerisinde zihnini açan ve herkese lüzumlu bilgileri kazandıran okullar olarak tarif edilmişti⁴⁸⁰. Bu kanuna dayanılarak hazırlanan ve söz konusu kanunu tavzih eden ve detaylandıran 15 Temmuz 1915 tarihli Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi'nin mukaddime kısmında ise TİKM'nin 5. maddesine atıf yapılarak iptidailerin gayesi, zorunlu eğitim çağındaki çocuklara hayat için en çok gerekli bilgileri kazandırmak ve onları dindar, vatansever, gayretli bir insan olarak yetiştirmek şeklinde açıklanmıştır. Bu okulların tahsil ve terbiye hususundaki görevlerini daha iyi yapmaları durumunda ülkenin fikir, ahlak ve iktisat yönüyle gün geçtikçe daha da ilerleyeceği, böylece din ve milliyet konularında kendine has bir hüviyet muhafaza edileceği, yeni neslin okul sıralarında hem dinî ve millî geleneklerini korumaya, hem de şartları ve zamanın ihtiyaçlarını nefsiyle telif etmeye alışacakları ileri sürülmüştür⁴⁸¹.

2. 1. 3. 1. Teşkilat, İdari ve Mali Yapı

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'nin 4. maddesine göre ilköğretim kademesi içerisinde şu müesseseler yer alıyordu: Ana mektepleri ve sıbyan sınıfları, mekatib-i

⁴⁷⁷ BOA, MF.MKT., 1184/43, 1331.R. 15; İkdam, no.5780, 26 Mart 1913, s.4.

⁴⁷⁸ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 77.

⁴⁷⁹ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

⁴⁸⁰ TİKM, Madde: 5.

⁴⁸¹ Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1915, s. 3.

iptidaiye, el işleri ve ihtiraf mektepleri. Bunlardan ilki olan anaokullarından daha önce söz edilmişti. Sıbyan sınıfları ise anaokulu olmayan yerlerde iptidailer içerisinde 5-6 yaş grubu çocuklar için ayrıca bir sınıf teşkili suretiyle meydana getirilecekti. Bu sınıflar da keza anaokulları ile aynı işlevleri görecekti. İptidai mektepler yukarıda belirtildiği gibi, çocukların bir suret-i mütevazinede zihnini açan ve herkese lazım gelen bilgileri kazandıran okullardı. Bunların öğretim süresi altı yıl olup, bu zaman diliminde tali eğitimin esasları hazırlanırdı⁴⁸².

Kanunda iptidailerin altı yıl olarak teşkilatlandırılarak bu suretle rüştiyelerin ilga edilmesi⁴⁸³ beraberinde bir takım tereddütleri de getirmişti. Bilhassa kaza merkezlerindeki rüştiyelerin iptidailerle tevhidinin gerekli olup olmadığı hususu bunlardan biriydi. Maarif Nezareti söz konusu tereddüde şu şekilde açıklık getirmişti: Üç devreyi ihtiva eden iptidai tahsilin devre-i ûlâ birinci ve ikinci sınıfı ile devre-i mutavassitanın birinci sınıfı(ilk üç yıl) kanunun yayınlanmasından önceki iptidailere, devre-i mutavassitanın ikinci sınıfı ile devre-i aliyenin birinci ve ikinci sınıfları(ikinci üç yıl) rüştiyeye denkti. TİKM gereği ister bir dersaneli ve bir öğretmenli olsun bütün iptidai okulların iptidai ve rüşti tahsili ihtiva eden üç devrenin eğitimini tamamen göstermesi gerekirdi. Müfredatta bunun nasıl yapılacağı mevcuttu. Ama uygulamada karışıklığa meydan verilmemesi için okulun kapasitesi ve öğretmenin ehliyeti gibi iki husus dikkate alınmalıydı. Bir okulun kapasitesi ikinci üç yıl tedrisatını takip edecek sayıda öğrenciyi kabule uygun değilse, söz konusu sınıflar mecburen kademeli olacak veyahut okul büyük bir yere nakledilerek yeniden açılacaktı. Şimdiye kadar rüştiye olup da bundan sonra her üç devreyi ihtiva edecek okullar için de aynı şekilde işlem yapılacaktı. İptidailerde aynı zamanda öğretmenin ehliyetinin de göz önünde tutulması gerekirdi. Bu bağlamda bir öğretmenli iptidai okul öğretmenlerinden her üç devre tedrisatını ifa edecek kadar iktidarı olmayanların değiştirilmesi, iki ve daha fazla öğretmenli iptidailerde öğretmenlerden hiç olmazsa birinin ali devre tedrisatını yürütmeye muktedir olması gerekirdi⁴⁸⁴.

Kanunda geçen bir başka ilköğretim kurumu olan el işleri ve ihtiraf mektepleri, iptidainin her üç devresini tamamlayan çocuklara bir sanat öğretmek ve onları sanayi

⁴⁸² TİKM, Madde: 5-6.

⁴⁸³ TİKM, Maarif Nezaretine bağlı rüştiyeleri ilköğretim bünyesine almak suretiyle mevcudiyetlerine son vermişti. Buna karşın askerî rüştiyelere dokunulmamıştı. Eylül 1914'ten itibaren ise İstanbul ve taşradaki bütün askerî rüştiyeler binalarıyla beraber Maarif Nezaretine devredildi. Binark, s. 490.

⁴⁸⁴ Tedrisat, no.22, 9 Ocak 1913, s. 34.

tezgâhlarında, fabrikalarda istihdam etmeye yönelik tesis edilecek okulları⁴⁸⁵. Kanunun yedinci maddesine göre ilköğretime mahsus müesseseler ya umumi, yani merkezi hükûmet tarafından veya yerel yönetimlerce açılan ve masrafları karşılanan, ya da hususi, yani kişiler cemaat ve cemiyetler veya şirketlerce açılan ve idare edilen okullar olarak iki kısımdı⁴⁸⁶. Buradan anlaşılan 1869 Maarif Nizamnamesi'nin özel okul tanımının muhafaza edildiği idi.

Kanunun ilköğretimi yaygınlaştıran ve özellikle kızların eğitiminin önemsendiğini gösteren maddesi şu idi: Her köy veya mahallenin en az bir iptidai okulu bulunacak ve o köy veya mahalledeki iptidai çağındaki kız çocuk sayısı 50'yi geçtiğinde ayrıca bir kız mektebi açılacaktı. Kız mektebinin bulunmadığı yerlerde ise iptidailerin mümkün olduğunca karma yapılmasına çalışılacaktı⁴⁸⁷.

Kanunun bu âmir hükümlerine ve sonrasında gönderilen genelgelere rağmen Maarif Nezareti mevcut okulların kanuna göre teşkil olunmadığını tespit etmiş, teşkilatlanmada nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda şu yolda izahat vermiştir: Vilayetteki okulların her birinin kaç dersane olacağı ve kaç öğretmenle idare edileceği kesin şekilde tayin edilmelidir. Bunun için ölçü tahsil çağındaki çocuk sayısıdır. Mesela bir köyde tahsil çağındaki çocuk sayısı elliye geçmiyorsa oradaki okulun bir dersaneli olup, bir öğretmen ile çocuk sayısı elli ile yüz arasında ise iki dersaneli olup, iki öğretmenle idare edilmesi gerekir. Özetle her elli öğrenci için bir dersane ve bir öğretmen artacak şekilde dersane ve öğretmen sayısı belirlenir. Henüz çocuk sayısı tespit edilmemiş yerlerde bunların toplam nüfusun onda biri kadar kabul edilmesi daha sıhhatli bir tahmin olur⁴⁸⁸.

TİKM'de bir başka ilk, tedrisat-ı iptidaiyeye memur heyetler başlığı altında her vilayette valiliğin başkanlığında teşkil edilecek tedrisat-ı iptidaiye meclisleri ile kazalarda kaymakamın başkanlığında oluşturulacak kaza maarif encümenlerinden söz edilmesiydi. Maarif merkez teşkilatına bırakılan program konusu haricinde ilköğretimle ilgili bütün

⁴⁸⁵ TİKM, Madde:6. Kanunda söz konusu okullarla ilgili yasal düzenlemelerin yapılacağı kaydı yer almasına karşın bu gerçekleştirilememiştir. Fakat bir ölçüde numune iptidailerine konulan dersler, bir ölçüde de normal ilköğretim programına konulan meslek dersleri ve el işleri dersleri ile kanunda öngörülen el işleri ve ihtiraf mekteplerinden beklenen gayeler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

⁴⁸⁶ TİKM, Madde:7.

⁴⁸⁷ TİKM, Madde: 7-8.

⁴⁸⁸ BOA, MF.TLY., 446/61, 1333.Ca.1; Tedrisat, no.29-2, 7 Nisan 1915, s. 12.

meseleler bu iki heyete tevdi edilmişti⁴⁸⁹. İlköğretim işinin bu şekilde yerel yönetimlere bırakılması, İttihat ve Terakki Partisinin amaçladığı tevsi-i mezuniyet ve yerellik ilkelerine de uygundu. Vilayet İdaresi Kanunu'nun eğitimle ilgili hükümleri de zaten bu ilkeler dikkate alınarak hazırlanmıştı.

Kanun öğretim bakımından iptidailerini iki yıllık süreler halinde üç devreye taksim etmişti. Buna göre, devre-i iptidaiyede 7-8, devre-i vasatiyede 9-10, devre-i aliyede ise 11-12 yaşındaki çocuklar öğrenim görecekti⁴⁹⁰. İptidailerin toplam süresi dikkate alındığı için olsa gerek okulların şeklen altı sınıflı, altı derslikli ve altı öğretmenli olması öngörülmüştü⁴⁹¹. Fakat gerek öğretmen eksikliği, gerek derslik ihtiyacı, bir, iki, üç, dört, beş, altı derslikli ve öğretmenli okullar halinde farklı bir teşkilatlanmaya yol açmıştı⁴⁹².

Kanunun getirdiği bir başka yenilik ilköğretimin finansmanı ile ilgiliydi. TİKM'nin 15. maddesi ilköğretimin finansmanını mahalline bırakmaktaydı⁴⁹³. Söz konusu maddeye göre iptidailer için arsa temini, okul inşası, öğretmen maaşları, öğretmen konaklarının inşaat masrafları, kira bedelleri ve tamirleri, eşya ve ders aletlerinin temini ve yenilenmesi, dersliklerin ısıtılması ve aydınlatılması, hademe ücretleri, köy ve mahalle halkının yükümlü olduğu "masarif-i mecbure"den sayılmıştı. Köy veya mahallenin bağlı bulunduğu kaza veya liva veyahut vilayet idare meclisleri zikredilen bu masrafları aşar vergisine uygun şekilde aşar defterlerine göre mükelleflere paylaştıracaktı. Ticaret ve sanatla iştigal edenlerin ödeyeceği vergi temettü vergisine göre tayin edilecekti. Söz konusu masrafların ahaliden ne şekilde toplanacağı bir nizamnameyle belirlenecekti⁴⁹⁴. İlköğretim masraflarının bu şekilde halka bırakılmasının gerekçesi Ahmet Şükrü Bey tarafından şöyle açıklanmaktaydı:

⁴⁸⁹ TİKM, Madde: 27-40. Bir süre sonra bakanlık "Vilayat Tedrisat-ı İptidaiye Meclisleri Azay-ı Müntehibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname" başlıklı 12 maddeden oluşan bir nizamname yayınlamıştır. İkdam, s. 6162, 18 Mart 1914, s. 4; Özalp, Millî Eğitimle, s. 522-523.

⁴⁹⁰ TİKM, Madde:23.

⁴⁹¹ Aytekin, İttihâd, s. 54

⁴⁹² Yasemin Tümer **Erdem**, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 123.

⁴⁹³ II. Meşrutiyet Dönemi öncesinde özellikle II. Abdülhamit Dönemi'nde eğitimin ve daha dar manada ilköğretimin finansmanı ile ilgili düzenlemeler ve gelişmelerle bilgi için bkz. Selçuk Akşin **Somel**, "Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı'nın Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", *Doğu Batı*, S:4-17, 2001-2002, s.67-78.

⁴⁹⁴ TİKM, Madde: 15. Kanunun hedefi ilköğretimde halk desteğini sağlayarak daha iyi bir öğrenim programı ve örgütlenmesi gerçekleştirmektir. Yahya Kemal **Kaya**, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, Nüve Matbaası, Ankara 1977, s.81.

“Kanunda nazar-ı dikkate aldığımız esaslardan biri memalik-i garbiyede olduğu gibi mekteb-i iptidaiye mesarifinin ondan istifade edecek halk tarafından tesviye ve idaresi hususudur. Faraza bir mahallede veya karyede açılacak mekatib-i iptidaiyenin mesarifi o mahalle veya o karye ahalisine ait olacaktır. Çünkü dünyada hiçbir devletin bütçesi lüzumu derecede mektepler vücuda getirmeğe ve bütün mesarifi deruhte etmeğe kâfi değildir”⁴⁹⁵.

Her ne kadar kanunun 15. maddesinde ahaliden masrafların nasıl alınacağına dair bir nizamname tanzimi öngörülmüşse de tespit edilebildiğine göre böyle bir düzenleme gerçekleştirilememiştir. Bunun yerine geçici olmak üzere⁴⁹⁶ 15. maddeyi tadilen bir kanun layihası hazırlanmıştır. 5 Nisan 1914 tarihli bu layiha “masarif-ı mecbure”nin halka nasıl paylaştırılacağı ve onlardan nasıl toplanacağına dair usulü yeniden belirlemiştir. Buna göre, tedrisat-ı iptidaiye meclisleri tedrisat-ı iptidaiye bütçesinin tanzimi zamanında açılan veya açılması kararlaştırılan mekteplerin inşaat ve müstemilat masraflarını vs. bütçeye koyarlar. Bütçenin kesinleşmesinin ardından söz konusu masraflar meclis-i maarif encümenleri tarafından ait olduğu köy ve mahalle sakinlerine servet ve gelirleri nispetinde paylaştırılır. Mükellefler on beş gün zarfında bağlı buldukları kaza meclis-i idarelerine müracaat ederek itiraz edebilirler. Meclis-i idare kararları o sene için katidir. İdare meclislerince onaylanıp kesinlik kazanan masarif-ı mecbure tahsil-i emval kanununa uygun olarak dört taksit halinde tekâlif-i mirîye tahsildarları vasıtasıyla alınır ve maliye tarafından Ziraat Bankası şubesine teslim edilir. Taksit zamanlarının tayini ve söz konusu gelirlerin harcanması işi mahallî maarif encümenlerine aittir. İnşaat masraflarının iki veya üç senede tahsil olunmak üzere paylaştırılması uygundur⁴⁹⁷.

Hakikaten bu dönemde eğitimde ıslahatları gerçekleştirme yolunda en büyük engel eğitime ve dolayısıyla ilköğretime ayrılan bütçenin yetersizliğiydi. Bu nedenle bir çırpıda ilköğretim problemlerinin çözülmesi zaten mümkün değildi. Ancak imkânlar ve fedakârlıklar ölçüsünde iş görülebilme durumu mevzuubahisti. Savaşın ortaya çıkması ve dahası uzun sürmesi 15. maddede belirtilen verginin toplanmasında sıkıntılar yarattı. Birçok vilayetten şikâyetler yükseldi ve verginin hafifletilmesi veyahut ertelenmesine dönük talepler geldi. Fakat iptidailere ihtiyaç o kadar fazla ve devletin mali durumu

⁴⁹⁵ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1

⁴⁹⁶ Kanun layihasının geçici olarak uygulanacağına dair Vükela Meclisinin kararı için bkz; BOA, MV., 234/142, 1332.Ca.20.

⁴⁹⁷ BOA, DH.İD., 190/32, 1332.Ca.20; Eski maarif encümenlerinin idare ettikleri akarlar da idare-i hususiyelere verildi. Hâlbuki bu kanunun 15. maddesi tadile uğramış ilkokulların arsa, öğretmen meskeni ve diğer masrafları okulların bulunduğu köy ve mahalle ahalisinin servet ve gelirleri nispetinde zimmetine bırakılmıştı Bu maddeye göre İdare-i Hususiye Kanunu’nda lüzumlu değişiklikler yapılmadığından, valilerle müstakim mutasarrıflıklar muaddel 15. maddeye değil, kendi kanunlarına tabii oldular. Bu hazin meseleydi. Duru, s. 63.

oldukça kötü idi ki söz konusu vergiyi ertelemeğe, dahası bundan vazgeçmeğe imkân yoktu⁴⁹⁸. Devlet, gelen müteaddit şikâyetler ve başvurular sonucunda vilayetlere okul masraflarıyla öğretmen maaşlarının bir kısmının tedrisat-ı iptidaiye vergisinden, bir kısmının ise diğer hususi gelirlerden karşılanması, kanunun 15. maddesinin tamamen değil de ahalinin şikâyetini çekmeyecek şekilde uygulanması yönünde talimat vermek zorunda kaldı⁴⁹⁹. Bu yaşananlarla birlikte Ahmet Şükrü Bey'in söz konusu vergi hakkındaki düşüncelerine müşahhas bir örnek, Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığının 15. madde gereği alınan verginin tecil edilmesine yönelik bakanlığa gönderdiği bir yazıya verilen cevapta görülmektedir. Ahmet Şükrü Bey'in söz konusu yazısını içeriği bakımından önemli gördüğümüzden aynen veriyoruz:

“Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'nin 15. maddesi mucibince geçen sene ahaliye tevzi olunan mekatib-i iptidaiye vergisinin tecil-i tatbik-i lüzumuna dair olan meclis-i umumi-i liva mazbatasını kemal-i teessürle okudum. Dünyanın en güzel hatlarından birini teşkil eden memleketimizin en mamur ve seknesinin en mesut olması ve Türklerin hasail-i ... nazaran en masunultaarruz bulunması lazım gelirken birkaç asırdan beri mütevali istilalara, inkisamlara muhaceretler, sefaletlere maruz kalması cehaletten başka bir sebebe müstenit midir? Cehalet uçurumuna yuvarlanan bir millet efradı istikbalin mümessili olan gençlerine omuz vererek onları yükseltmek uçurumdan çıkarmak hamiyetini kendilerinde bulamazlarsa o milleti mahv ve nabud olmak felaketine maruz kalmış olacakları bilmiyor mu? Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu ile alınacak para doğrudan doğruya evlad-ı vatanın talim ve terbiyesine sarf olunacağına göre bir vergi olmaktan ziyade hayat-ı millîyenin kesb-i zindeki etmesine hadim bir deyn-i manevîdir. Hayvanlarını güden çobana para vermeği çok görmeyen bir halkın çocuklarını büyütecek olan mürebbiyeleri istiskal etmelerine ne diyeceğimi bilemiyorum. Hiç şüphe etmem ki her bir ferde isabet eden maarif vergisi o ferdin senelik bütün masrafından ziyade olmayacaktır. Bu noktaları meclis-i umumi azay-ı muhteremesine izah buyurduğunuz takdirde geçen sene alışılmış olan bir vergiden bu sene vazgeçmek emelinde bulunmazlar zannederim efendim”⁵⁰⁰.

Maarif Nezareti 31 Temmuz 1914 tarihli yazısıyla kanunla teyit olunan zorunlu eğitimin fiiliyata geçebilmesi için öğretmen, bina, tahsisat gibi üç unsurun birden mevcut olması gerektiğini, fakat her tarafta bunları aynı kolaylıkla ve çabuklukla bulmanın mümkün olmadığını belirtti. Bakanlık ayrıca söz konusu kanunun düzenli, düzgün bir şekilde ve tedricen uygulanmasının zaruri olduğunu ve 22. maddenin de zaten buna işaret ettiğini belirterek tedricî uygulamanın nasıl olacağı hususunda şu açıklamaları yaptı: Vilayet,

⁴⁹⁸ BOA, DH.UMVM., 59/4, 1333.C.02; BOA, DH.UMVM., 23/27, 1333.Ca.07; Trabzon Vilayetinden gelen bir yazıda iktisadi ve ticari vaziyet nedeniyle kısmen dahi verginin uygulanmadığı, bakanlık her ne kadar 25 Nisan 1917 tarihli talimatı ile ahalinin yükünü hafifletmişse de ahalinin yine ödemeye imkânı bulunmadığını bildirilmişti. BOA, DH.UMVM., 59/15, 1334. S.28.

⁴⁹⁹ BOA, DH.UMVM., 59/22, 1334.B.03; BOA, DH.UMVM., 59/28, 1334.Z.09; Kale-i Sultaniye'den (Biga) çekilen telgrafta 1914 senesinde uygulanmayan verginin, açıkla mücadele edildiği bu zamanda tatbikiye başlandığı ve verginin yüksek toplandığı şikâyeti iletilmiştir. Ayrıca zaten ortada muallim bulunmadığı talebelerin de evlerinde olup ailelerine ziraat işlerinde yardım ettikleri, bu halde mektep açmanın zaten mümkün görülmediği, bu nedenle alınmak istenen paranın sarfının yok hükmünde olduğu bildirilmiştir. Bkz. aynı belge.

⁵⁰⁰ BOA, MF.MKT., 1224/60, 1335.C.08. İlginçtir günümüzde de anayasa gereği ilköğretimin “meccani” ve “mecburi” olmasına karşın, öğrenci velilerinden bağışlar toplanırken okul yöneticileri hâlâ Ahmet Şükrü Bey'in verdiği sigara parası örneğine başvurmaktadırlar.

liva, kaza ve nahiye merkezlerinde Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu uygulanacaktır. Şimdiye kadar öğretmenleri Maarif Nezaretinden maaş alan okulların bulunduğu yerlerde kanun tatbik edilecektir. Bu yerlerde 15. madde gereği okulun daimî masrafları ile inşaat giderlerini tamamen verebilenlere tevziat-ı kanuniye tamamen, bir bölümünü verebilecek yerlere kısmen uygulanacak ve hiç veremeyecek olanlara ise muavenet tarzında eskiden olduğu üzere varidat-ı hususiyeden ödeme yapılacaktır. Aynı madde gereği yüz haneli köylerde veya mahallelerde okul masrafı olarak hane başına münasip bir ücret isabet edeceğinden öncelikle buna benzer köy ve mahallelerde okul açılması ve bu suretle kanunun tatbikine tevessül olunması lazım gelecektir. Masrafını kısmen sağlayan veya hiç sağlayamayan köylerde hususi bütçelerden karşılık bulunarak okul açılması uygun olacaktır. 1915 yılında okul yapılması mümkün köylerin çizelgesi ekte gönderildiğinden meclis-i umumice bu köylere ait inşaat masrafları ile diğer daimî masraflar hususi bütçelere dâhil edildikten sonra 15. madde gereği hemen tevziata başlanması lazım gelecektir. Gelecek içtima döneminde Meclis-i Millîye takdim edilmek üzere kanunun 1914 senesinde hangi köy ve mahallelerde ne şekilde tatbik edilmiş olduğunun 15 Ekim 1914'te, 1915 senesinde nerelerde ne şekilde uygulanacağını ise meclis-i umumiler tarafından dönem sonunda yazılıp gönderilmesi gerekecektir⁵⁰¹.

İlköğretimde teftiş konusunu bir düzene oturtmak isteyen Ahmet Şükrü Bey, "Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimatı" yayınladı. Talimatta müfettişlerin inceleme, teftiş ve vesâyâ(halkı ilköğretime hazırlamak ve onları teşvik etmek) olmak üzere üç görevinden söz edilmekteydi⁵⁰².

Ahmet Şükrü Bey gerçekçi bir bakışla kısa sürede okul ihtiyacının çözülemeyeceğini iyi biliyordu. Maarif Nezaretine ayrılan bütçenin de hakiki ihtiyacın çok altında olduğunu itiraf ediyordu⁵⁰³. Bu nedenle istikraz yoluyla yabancı bir inşaat şirketi ile anlaşarak okul binalarının bu şirket tarafından yapılması düşüncesini geliştirdi. Ahmet Şükrü Bey 600 bin liralık istikrazla inşa edilecek okulların bedelini 20-30 sene içerisinde ödemeyi düşünüyordu. Yıllık yüzde beş faiz ve inşaat için yüzde on iki temettü teklif ediyordu. Bu rakamın 300 bin lirası İstanbul'da yüzü aşkın iptidai okul inşası için harcanacak ve

⁵⁰¹ BOA, MF.TLY., 417/6, 1332.N.24.

⁵⁰² Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914 ; BOA, DH.İD., 11/15, 1339.S.20.

⁵⁰³ MAZC, İ.25, C:1, 8 Temmuz 1914, s. 430.

kalan miktar ile vilayetlerde okullar yapılacaktır⁵⁰⁴. Şirketle Maarif Nezareti arasında müzakerelerin sürdüğü esnada vilayetlere ve livalara konu ile ilgili bir genelge gönderildi. Buna göre, bütün masrafları 15-20 senede taksitle ödenmek üzere ülkede tesis ve inşa edilecek tüm sultani, idadi, darülmualimin ve diğer iptidai okulların tekdüzen ve kabul olunacak planlara uygun inşasını sağlamak üzere bir şirket tarafından bakanlığa başvurulmuştur. Görüşmelere başlanmasından dolayı vilayetlerin 1914 senesi bütçesinde bu gibi inşaat işlerine ne kadar karşılık koydukları, gelecek senede bunun ne kadarı bulacağı öğrenilmek istenmiştir. Bunun için şimdilik nerelerde ne gibi okul tesisi ve inşasına acil ve kati ihtiyaç olduğunun tespiti için okulun yerini, türünü, masraflarını ve bunlar için bütçeden her sene ayrılacak tutarın miktarını gösterir açıklayıcı bir defterin süratle gönderilmesi gereği bildirilmiştir⁵⁰⁵.

Bu şekilde hazırlıklar ve ön görüşmeler yapılmasına rağmen teşebbüsün devamı getirilemedi. Aslında ilköğretime oldukça önem verilmiş ve bu kapsamda birçok yeni okul açılmıştı. Bu gelişmelere karşın özellikle okul noksanlığı bugünden yarına çözülecek bir iş değildi. Ahmet Şükrü Bey'in 1917 ortalarında yaptığı şu realist tespit zaten bu gerçeğin tam bir ifadesiydi: Osmanlı ülkesinde 60 bin köy vardır. Her köyde okul olmayıp, ancak 18-21 bin köyde vardır. Bunların hepsi muntazam okul da değildir. Okulları tamamlayabilmek için daha 15 sene bugünkü gayretle çalışılmalıdır⁵⁰⁶.

2. 1. 3. 2. Eğitim-Öğretim

Ahmet Şükrü Bey Nazırlığının henüz ilk yılında eğitimde ne gibi ıslahatlar yaptığından bahsederken tedrisat programlarının tadiline de bu çerçevede temas etmiş, konu etrafındaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

“Şimdiye kadar memleketimizde mevcut olan tedrisat programları hakkında veyahut daha doğrusu programının noksanından dolayı Osmanlı mehafil-i mefkûresinde meşru birçok şikayat serdedilmiştir. Bu hususta her şey az çok muallimlerin teşebbüs ve hüsnüniyetine terk olunmuştu. Binaenaleyh tedrisat programlarının tamamen tadilini zaruri addettik. Tadilat-ı vakanın icrası gayet müstacel bir mahiyeti haiz idi. Çünkü yeni Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu tamamen yeni ve muceb-i terakki bir takım esaslar ithal ediyor ki bu esasların nazar-ı itibara alınması lazımdı. Tedrisat-ı iptidaiye ve taliye programları hitam bulmuştur. Bu programlar memleketimizin efkâr, amal ve ihtiyacı nazar-ı dikkate alınmakla beraber terbiye-i etfâl hakkında mevcut en yeni fikirlere müstenittir. En yeni programları ve usulleri kabul ederek bunları kendi efkâr-ı milliyemize tevfiğ etmeğe çalıştık”⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ Sabah, no.8805, 3 Nisan 1914, s. 3. Ahmet Şükrü Bey, diğer 300 bin lira ile de Avrupa liselerine benzer son sistem yedi lise yapılacağını söylüyordu.

⁵⁰⁵ İkdâm, no.6084, 30 Ocak 1914 s. 4.

⁵⁰⁶ MAZC, İ.46, C:2, 20 Mart 1917, s. 281.

⁵⁰⁷ İkdâm, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3.

Program konusunda bu düşüncelere sahip olan Ahmet Şükrü Bey, programların hazırlanması işi için öncelikle darümualliminin en yetkin öğretmenlerinden bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon beş ay boyunca çalışarak iki program hazırlamıştır. Bunlardan biri, bir ve iki dersshaneli okullara mahsus, diğeri rüştiyeleri de içine alacak şekilde altı dersshaneli okullara mahsustu⁵⁰⁸. Ahmet Şükrü Bey hazırlanan programlarla iptidailer için artık sabit bir programın gerçekleştiğini, programların artık sık sık değişmeyeceğini söylüyordu⁵⁰⁹.

İlköğretim için yalnız program meselesinin çözümü yeterli değildi. Aynı zamanda programlara uygun kitapların da hazırlanması gerekiyordu. Ahmet Şükrü Bey 1917 başlarında yaptığı bir konuşmada, öteden beri iptidailer için kitaplar basılmış olduğunu, fakat kendilerinin yapılan programlara uygun kitaplar yazdırmak için öğretmenleri ve hariçten ilim adamlarını teşvik ettiklerini belirtiyordu. Bu çerçevede ilköğretim programlarına uygun olarak hazırlanması gereken 35 kitaptan 30'unun tamamlandığı ve yayınlandığı bilgisini veriyordu. Eksik kalan beş kitap ise daha önce yazılmışlardan takip edilecekti. Kitaplar maarif müdürlükleri tarafından vilayetteki okullara dağıtılacaktı. Ahmet Şükrü Bey'e göre bu çalışmalar ile birlikte ilköğretim için artık bir kitap meselesi söz konusu değildi⁵¹⁰.

Kitaplar konusunda bir husus belirtmeli ki o da programların hazırlanmasında yabancı ülkelerden yararlanıldığı gibi, ders kitaplarının tertibinde de aynı yola başvuruldu. Bu bağlamda siyasi yakınlığın da tesiri sonucu Almanya ve Avusturya'daki bir ve iki öğretmenli okullar ile altı öğretmenli okullarda okutulan ders kitapları, Maarif Nezareti tarafından iptidailere ve özellikle köy okullarına hazırlanacak kitaplar için rehber alınmak istendi. Bu çerçevede söz konusu ülkelerin eğitim bakanlıkları ve mahallî

⁵⁰⁸ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

⁵⁰⁹ MBZC, İ.33, C:2, 1 Temmuz 1914, s. 240.

⁵¹⁰ MBZC, İ.50, C:3, 5 Mart 1917, s. 78; MAZC, C:2, İ.46, 20 Mart 1917, s. 281. Ahmet Şükrü Bey iptidailerde okutulacak kitapların nasıl seçildiği hakkında şu bilgileri veriyordu. Maarif Nezareti senenin 4-5 ayında kendisine lüzumlu kitapları kabul edeceğini duyurur. Bu sürede kitap hazırlayanlar telif ve tercüme dairesine kitaplarını incelenmek üzere teslim ederler. Kitap teslim etmemiş ve böyle bir müsabakaya iştirak katılmamış ihtisas sahibi öğretmenlerden bir encümen oluşturulur. Encümenler iki üç aylık bir inceleme sonucu uygun görülen eserleri belirlerler. Bu kitaplar müellifin arzusuna göre ya kendisi tarafından ya da Maarif Nezareti tarafından basılır. Ahmet Şükrü Bey bahsettiği bu uygulama ile kitap seçiminin de düzenli yürüdüğünü belirtmektedir. MBZC, C:3, İ.50, 20 Mart 1917, s. 84; Ahmet Şükrü Bey daha önce yaptığı bir açıklamada ise kitapların beş yıllığına kabul edildiğini, bu suretle kitaplar için kararsızlık döneminin artık sona erdiğini söylemişti. MBZC, C:2, İ.33, 1 Temmuz 1914, s. 240.

eğitim idareleri tarafından kabul görmüş kitapların Osmanlı elçileri vasıtasıyla temin edilerek birer adedinin gönderilmesi istendi⁵¹¹.

Programların tatbikiyle alakalı Ahmet Şükrü Bey önemli bir yeniliğe daha gitti. Buna göre, öğretmenlerin programları kendi içtihatlarıyla tatbik edemeyecekleri düşünülerek her ders için bir “usul-ı tedris” kitabı neşredildi. Bu tarz 24’e yakın kitap yayınlandı. Hatta bunlardan birinde birkaç dersin öğretim şekline yer verildi. Ayrıca genel olarak tüm derslerde ve terbiye konularında takip edilecek usulleri açıklayan bir “usul-ı terbiye ve tedris”⁵¹² neşredildi. Bütün bu çalışmalara ilaveten Darülmualimin geçici olarak neşrettiği bir risaleyle yeni tedris usullerini öğretmenlere ulaştırmaya çalıştı⁵¹³. Bu arada ilköğretim için hazırlanan “Usul-ı Terbiye-Usul-ı Tedris” kitabından kısaca söz edilmesinde fayda görölmektedir. Zira bu kitap, öğretmenler için bir rehber niteliğinde olması ve eğitimi yönlendirmesi bakımından çok önemliydi. Kitap adı üzerinde iki bölümden oluşuyordu. Usul-ı terbiye başlıklı birinci bölümün “talim ve terbiye hakkında mütalaa-i umumiye” adlı birinci faslında talim ve terbiyede amacın “çocukları uslandırmak, çocukların kafasını malumatla doldurmak” olmadığı belirtiliyor ve buna karşın bizde yerleşmiş eski bir itikada göre talim ve terbiye sahibi bir çocuk dersini ezberleyen ve uslu duran bir çocuktur, diye kabul edildiğine dikkat çekiliyor. Bunun yanlışlığı örneklerle anlatılarak talim ve terbiyede maksadın hayata hazırlamak olduğu belirtiliyor⁵¹⁴. Kitabın ikinci faslında iptidailerin önemine ve amaçlarına değiniliyor⁵¹⁵. Buna göre öğretim basamakları içerisinde en çok iptidailerin çocukları hayata hazırladıkları ifade ediliyor. Yine okul terbiyesinin temelini burada atıldığına dikkat çekilerek iptidailerin amacı şöyle açıklanıyor: “İptidai mektebin birinci gayesi terbiyedir. Bu mekteplerde yetişecek neslin tam bir adam, yani sağlam vücutlu, sağlam fikirli, duygulu ve azim sahibi bir insan olması lazımdır”. Kitabın terbiye bölümünde terbiye, terbiye esasları, terbiyenin vasıtaları, okulda düzen, disiplin ve hıfzıssıhha konularına yer veriliyor.

⁵¹¹ BOA, MF.MKT., 1209/8, 1333.B.5.

⁵¹² Mekatib-i İptidaiyeye Mahsus Talimatname, Usul-ı Terbiye-Usul-ı Tedris, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1331/1915. Kitabı İsmail Hakkı(Baltacıoğlu) yazmıştır. Zaten 1912 senesinde yazdığı kitabın içeriğiyle örtüşmektedir.

⁵¹³ MBZC, C:3, İ.50, 20 Mart 1917, s. 84-85.

⁵¹⁴ Mekatib-i İptidaiyeye Mahsus Talimatname, Usul-i Terbiye-Usul-ı Tedris, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1331/1915, s. 3

⁵¹⁵ MİMT, s. 16-18.

Kitabın usul-ı tedris başlıklı ikinci bölümünde ders okutmanın iki yararı olduğu belirtiliyor. Bunlardan biri çocuklara bilmediği şeyleri öğretip onları cahil kalmaktan kurtarmak, diğeri onların zihinlerini açmak, yani onları terbiye etmektir. Ders okutmanın manasının ezberletmek değil, anlatmak olduğu üzerinde duruluyor⁵¹⁶. Yine bu bölümde başlıklar hâlinde verilen diğer konular şunlardır: Ders okutmanın anlamı, usul-ı tedrisin ne olduğu, derslerin anlaşılması, terbiyevi olması ve hatırdı bırakılması için gerekli şartlar⁵¹⁷. Netice olarak şu söylenebilir. Söz konusu kitap içeriği bakımından gayet zengin ve yol gösterici bir mahiyete sahipti. Bu yönüyle ilköğretimin amaçlarını gerçekleştirmede oldukça faydalı bir vasıta oldu

Maarif Nezareti bununla yetinmeyerek ilköğretimdeki eğitimin güzel işleyebilmesi maksadıyla öğretmenlere, okul müdürlerine, maarif müdürlerine ve müfettişlere bir takım tavsiyelerde bulundu. Buna göre çocukların talim ve terbiyesinde tam başarı elde edilmesi öğretmenlerin gayret ve bilgisinden ziyade, çocukların talim ve terbiyesini kolaylaştıran usullere müracaata bağlıydı. İlköğretim öğretmenleri bihakkın görev yapmış olmak için ders müfredatlarında belirlenen konuları öğrencilere usulü dairesince öğretmeli; müfredat haricinde, çocukların yaş ve kabiliyetlerine uygun olmayan bahisleri anlatmaktan, çocukların anlayamayacağı bir dil ve yöntemle meramlarını aktarmaktan kaçınmalıydılar. Bakanlık bu hususta öğretmenlere rehberlik yapmak üzere şimdiye kadar ders programlarına farklı usul-ı tedris ve terbiye yöntemleri koyduğu gibi, tedrisat-ı iptidaiye mecmuaları ve anaokullarına özgü Frobel usulüne uygun eserleri bastırarak maarif idareleri vasıtasıyla okullara dağıtmıştı. Maarif müdürleri, ilköğretim müfettişleri, iptidaiye müdürü ve öğretmenleri, bir eseri doğrudan mütalaa edip inceleyerek uygulamada kendilerine düşen görevleri iyi yapmaya itina etmeliydiler. Bu usullerin uygulanması eğitimi birinci derecede idare etmekle yükümlü bulunan öğretmenlere aitti. Müdürler de vakit buldukça dershanelere girerek öğretmenlerin derslerini dinlemeliler, öğretim yönteminde gördükleri noksanları ders dışında öğretmenlere söyleyerek onlara yol göstermeliydiler. Müfettişlerin görevleri ise daha genel olup, gittikleri her okulda teftişle alakalı konulardan başka öğretmenlerin ne yolda ders okuttukları ve ne seviyede başarılı olduklarını öğrenmek, talim ve terbiye usullerinde görülen noksanlarını tamamlamak, arzu edilen usulü âdeta tarif ederek talim ve tanzim edecekleri teftiş raporlarına mutlaka bu vazifelerini ne şekilde yaptıklarını

⁵¹⁶ MİMT, s. 128.

⁵¹⁷ MİMT, s. 131 ve müteakip.

yazmaktı. Maarif müdürleri de gerek bizzat okul teftişlerinde gerekse teftiş raporlarının incelenmesi esnasında gördükleri noksanları ders yılı sonunu beklemeden hemen düzeltmeliler, usul-ı talim ve tedrisin gerektirdiği araç-gereç eksikliklerini tamamlamaya itina etmeliydiler⁵¹⁸.

2. 1. 3. 3. Öğrenciler

TİKM çocukların zorunlu eğitimini 7 yaşına girdiği yılın eylülünden, 16 yaşına eriştiği yılın haziran başlangıcına kadar mecburi tutmuştu. Fakat karma eğitimin yapıldığı okullarda bu mecburiyet kızlar için dört seneye indirebilirdi. Kız okulu ayrı olduğu takdirde kızlar için tahsil mecburiyeti bir yıl artırılabilirdi. Daha ziyade artış ancak vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclislerinin kararı üzerine bakanlığın izni ile gerçekleşebilirdi. Mecburi tahsil çağındaki çocukların tespiti kanuna göre şöyle yapılırdı: Her yıl köy ve mahalle ihtiyar meclisleri mart ayından başlayarak en geç bir ay içinde 7 yaşından 13 yaşına kadar olan çocukların bir defterini düzenleyecek ve okulun öğretmenine teslim edecekti. Okul açılmadan önce veliler bilgilendirilecekti. Veliler çocuklarının nerede ve hangi okulda öğrenim göreceklelerini okulun öğretmenine haber vermek zorundaydılar. Aksi takdirde öğretmenin müracaatıyla köylerde muhtar, diğer yerleşim merkezlerinde ise mülki amir çocuğu resmen bir okula kayıt ettirecek ve durumu ailesine bildirecekti⁵¹⁹.

İptidailere öğrenci kayıt ve kabulü işleri Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi ile belirlenmişti. Buna göre okula devamı kanunen zorunlu olan tüm çocuklar iptidailere alınacaktı. Yalnız dilsiz ve âmâlar ile bulaşıcı hastalığı olanlar alınmayacaktı. Yeni kayıtlara her yıl okulun açılmasından bir hafta önce başlanacak, kayıt işini başmuallim yapacaktı. Dersler başladıktan sonra ancak ailenin ikametgâh değişimi durumunda kayıt olunabilecekti. Bunun yanında hükümet tarafından gönderilen çocuklar da dönem içerisinde kaydedilebilecekti. Öğrenciler, aileleri veya velileri ile birlikte okula gelerek kayıt olacaktı. Kayıt esnasında kendilerinden aşî şهادetnamesi ile nüfus tezkeresi talep edilecekti. Bunun yanında babaya veya veliye ait ilgili tanıtıcı bilgiler ile çocuğun o zamana kadar geçirdiği ruhi ve bedenî gelişim de öğrenilecekti. Kayıt için gerekli evraklar vermeyenlerin kaydı yine alınacaktı. Fakat bu gibiler mahallî hükûmete bildirilecek ve nüfus tezkereleri hazırlatılacaktı. Aşîya ihtiyacı olanlar ise aşîlanacaktı.

⁵¹⁸ BOA, MF.İBT., 533/17, 1333.R. 1

⁵¹⁹ TİKM, Madde: 77-78.

Resmî okullardan nakil gelen öğrenciler bu evrakların yanında bir de nakil belgesi getireceklerdi. Belgeye itibar edilerek imtihan yapılmaksızın çocuk aynı düzeyde bir sınıfa verilecekti. Yine resmî programı takip eden ve sınavları hükûmetçe belirlenen özel okullardan gelenler de aynı şekilde kabul edilecekti. Bu okulların dışında diğer özel okullardan gelenler ise imtihana alınacak, bunun sonucuna göre uygun sınıflara yerleştirileceklerdi⁵²⁰

2. 1. 3. 4. Öğretmenler

TİKM öğretmenlerle ilgili önemli yenilikler ve değişiklikler içermektedir. Bunlardan birincisi, ilköğretim öğretmenlerinin atama, nakil ve görev değişikliği işlerini vilayetler yürütecekti. Kanun ayrıca herkesin öğretmen olması yolunu kapamış, öğretmen olabilmek için bazı koşullar getirmişti. Özellikle öğretmen okulundan mezun olma şartının getirilmesi önemli bir gelişmeydi. Kanuna göre, iptidai öğretmenleri öğretmen ve öğretmen muavini olmak üzere iki kısımdan oluşacaktı. Öğretmen olabilmek için, darümuallimin-i iptidaiyeden mezun olmak; öğretmen muavini olabilmek için öğretmenlik yapacak kadar yetkinliği olduğunu gösterir geçici bir ehliyetnameye sahip bulunmak gerekliydi. Darümuallimin mezunları yeterli olmazsa vilayetler imtihan açarak geçici ehliyetname verebilecekti. Bu ehliyetnameler üç yıl için geçerli olacaktı. Bu süre sonunda darümuallimin derslerinden imtihan vererek şهادetname almak gerekecekti. İmtihana girmeyenlerin ehliyetnameleri geri alınacaktı. Sayılan şartların haricinde ilköğretim okullarına hiçbir kimse tayin edilemeyecekti. Kanunun öğretmenleri ilgilendiren diğer maddeleri şunlardı: İlköğretime öğretmen yetiştirmek üzere her vilayet merkezinde leyli bir darümuallimin-i iptidai açılacaktı⁵²¹. Kız iptidailerine öğretmen yetiştirmek üzere tedrisat-ı iptidaiye meclislerinin kararı ve Maarif Nezaretinin onayı ile gereken yerlerde leyli darümuallimatlar açılacaktı. İlköğretim müdürleri, öğretmenleri ve öğretmen muavinlerinin tefecilik yapmaları, kumar oynamaları, alkollü olmaları, halkın dinî hislerini rencide edecek davranışlarda bulunmaları, vazifelerini ihlal edecek ticaret ve sanatla iştigal etmeleri, kanunla verilmemiş başka bir memuriyette bulunmaları yasaktı. İlköğretim öğretmenleri vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclislerinin izni olmadıkça öğretmenliğe başlamalarından itibaren üç sene içerisinde bu görevlerini bırakamazlardı. İlköğretimdeki müdür, öğretmen ve öğretmen muavinlerine ihtar, takdir, maaş kesimi, yer değişikliği, tenzil-i sınıf, geçici

⁵²⁰ MİUT, Madde 1-6.

⁵²¹ TİKM, Madde:41-46.

ihraç, kesin ihraç gibi cezalar verilebilecekti⁵²². Çalışmalarının iyi olmasından dolayı öğretmenlere takdirname, gümüş madalya ve maarif nişanları verilebilecekti. Hizmetleri 30 seneyi geçen öğretmenler istemeleri hâlinde köy ve nahiye meclisleri ile kaza encümenleri tarafından emekli edilebilecekti. Öğretmenliği yetersiz bulunup azledilenler tekrar öğretmenliğe dönmek istediklerinde sınava alınacaklar, sınav sonucunda öğretmenlik yapamayacakları anlaşılanlar bir daha öğretmenliğe kabul edilmeyeceklerdi⁵²³.

Kanunda yer alan bir başka yenilik öğretmenlere buldukları derecelere göre kademeli maaş artışı getirilmesiydi. İlköğretim öğretmenlerinin derecelerine göre maaşları şöyle belirlenmişti: Yedinci sınıf 300, altıncı sınıf 400, beşinci sınıf 450, dördüncü sınıf 500, üçüncü sınıf 600, ikinci sınıf 800, birinci sınıf 1000 kuruş⁵²⁴. Memuriyete ilk girişin üzerinden beş yıl geçmeden terfi yapılamayacaktı. Bu süreden sonra her üç senede bir terfi hakkı gelecekti⁵²⁵.

Kanunda mevcut öğretmenlerin durumu da açıklığa kavuşturulmuştu. Buna göre, darülmualimin-i rüşti diploması olanlar hariç, bu kanunun yayınlanma tarihinde görevde bulunan bütün ilköğretim öğretmenleri kıdemleri saklı tutulmak üzere öğretmen muavini olarak istihdam edilecekti. Ancak kanunun uygulama tarihinden başlamak üzere beş sene içerisinde darülmualimin programına göre sınav vererek yeniden ehliyetname alanlar öğretmenlik sınıfına geçirilecekti⁵²⁶.

Yukarıda öğretmenlerle ilgili bazı temel hükümleri verilen kanunun yürürlüğe girmesi üzerinden bir hayli zaman geçmesine karşın, öğretmenlerin sınıflarının belirlenmesi işinin bazı yerlerde kanuna uygun olarak gerçekleştirilmemesi, maarif idarelerine konu hakkında aşağıdaki açıklamaların yapılması ihtiyacını doğurdu:

1. Öncelikle öğretmenlerin menşeleri ve hizmet sürelerine göre hangi sınıftan öğretmen veya öğretmen muavini buldukları tayin edilmelidir. Mesela on sene önce öğretmenliğe başlamış ve ehliyetname almış bir kişi, TİKM'nin 42, 68 ve 97. maddeleri gereği 400 kuruş maaşa, kapatılan Darülmualimin-i Rüştiden mezun ve 14 seneden beri öğretmenlik yapan biri de yine aynı kanunun 42, 69, 74 ve 97. maddeleri

⁵²² TİKM, Madde:48-51.

⁵²³ TİKM, Madde:60-61, 64.

⁵²⁴ TİKM, Madde:69.

⁵²⁵ TİKM, Madde:74.

⁵²⁶ TİKM, Madde:97.

gereği üçüncü sınıftan kabul edilerek 600 kuruş maaşa hak kazacaktı. Kanunun bu husustaki hükümlerini yürütebilmek için vilayet sınırları içerisindeki okullarda görevli öğretmenlerin tarif edildiği şekli ile derecelerinin, sınıflarının ve hak ettikleri maaşların belirlenmesi gerekecekti. Öğretmen muavinlerinin sınıfları olmadığı için yalnız maaşlarını belirlemek yeterliydi.

2. Öğretmenlerle öğretmen muavinlerinin maaşları kanunen hak ettikleri orana yükseltilmeliydi. Ödenek yetersizliğinden bunun yeniden(defaten) icrası mümkün olamazsa da vilayetin 1915 senesi bütçesinde maaşlara yapılacak zam hak sahiplerine ayrılacaktı. Bundan sonra yüksek maaşlı öğretmenlikler açıldıkça tasarrufa gidilecek ve maaşlardaki fazlalık, maaşları kanunun belirlediği sınırın altında bulunan öğretmenlere zam olarak verilecekti. Bu şekilde kısa zamanda maaşların düzenlenmesi mümkün olabilecekti.

3. Öğretmenlerin sınıfları bugün aldıkları maaşlara bağlı değildi. Kanunun tarifine uyulmalıydı. Menşe ve kıdemine göre altıncı sınıf öğretmen olması gereken biri bugün 600 kuruş maaş alıyorsa onun maaşını düşürmek gerekmezse de bunlar bir nedenle açıkta kaldığı takdirde yalnız sınıflarına denk bir öğretmenlikte görevlendirileceklerdi.

4. Bir vilayet veya müstakil livada mevcut öğretmenler ve öğretmen muavinlerinin yasal maaşları özel bütçeye katılmadan yeni atanacak öğretmen ve öğretmen muavinlerine sınıfları üzerinde maaş vermek uygun değildi. Ancak maaşlara dair yasanın hükümleri uygulandıktan sonra durum müsait olur ve mahallince ihtiyaç görülürse öğretmen muavinlerinin maaşlarının 600, öğretmen maaşlarının ise 1000 kuruş üzerine çıkarılması sınıflarını değiştirmemek şartıyla uygundu.

5. Kanunun 15. maddesi gereği ahalinin zimmetine yüklenen öğretmen maaşlarının ahaliyi tazyik edecek bir dereceye vardırılmaması istenildiğinden küçük köylere ve ahali fakir olan yerlere birinci, ikinci, üçüncü sınıflardan yüksek maaşlı öğretmenler tayin edilmeyerek ahalinin tahammülü ve gücü göz önüne alınmalı, yüksek maaşlı öğretmenlikler büyük ve gelişmiş köylere ayrılmalıydı. Bu uygulama bilhassa yeni okul açılmasında ve maarif bütçelerinin düzenlenme zamanında çok gerekiyordu. Bilhassa ilk senelerde maaşlar ve masrafların bir kısmı özel bütçeden verilerek ahalinin mali yükümlülüklerini hafifletmek lazımdı.

6. Öğretmenlerin buldukları yerlerde en az üç sene görev yapması kanun gereği olduğu gibi, çalışmalarını iyi gören öğretmenlerin memuriyet değiştirmeye mecbur

olmaksızın görev yaptığı mahalde terfi edebilmesi kendilerinin lehine ve öğrencilerin de yararına olacaktı. Bu uygulamanın sürdürülmesi istenilen güzel bir kural teşkil edeceği dikkate alınarak uygulama için bütçelere her sene bir miktar ihtiyat parası konulmalıydı⁵²⁷.

Daha önce bahsedildiği üzere Ahmet Şükrü Bey ilköğretim için program ve kitap meselesini büyük ölçüde halletmişti. Yine, ilköğretim binaları TİKM'nin mali anlamda sağladığı imkânlarla savaş koşullarına rağmen peyderpey yapılmaktaydı. Fakat eğitimin diğer bir sacayağı olan öğretmenlere büyük ihtiyaç vardı. Kısa sürede de öğretmen ihtiyacının çözüm olanağı yoktu. Bu ihtiyacı vilayetlerin düzenledikleri beş senelik maarif programlarına Maarif Nezaretinin müdahalesinden anlamak mümkündü. Ahmet Şükrü Bey söz konusu programların yapılmasında hangi hususların gözetilmesi gerektiğini vilayetlere iletmiş, kendisine ulaşan maarif programlarına müdahale ederek yapılması gereken değişiklikleri bildirmiştir. Bu çerçevede iptidai tahsilin ihtiyaç nispetinde çabuk ve kolaylıkla gelişebilmesi için birinci derecede öğretmenlere ve bunları yetiştirmek için darümuallimin ve darümuallimatlar lüzum bulunduğunun altını çizmiş, diğer bütün eğitim müesseselerine tercihen öncelikle birer leyli darümuallim ve darümuallimat inşa edilerek alet ve edevatlarının teminini önermiştir. Hatta programında çok sayıda iptidai okul tesis etmeye yer veren bazı vilayetlere öğretmen meselesi çözülmeyen açılacak bu okullardan bir şey elde edilemeyeceğini hatırlatmış, bundan dolayı okul sayısının azaltılarak onların yerlerine darümuallimin ve darümuallimat yapılmasını tavsiye etmiştir⁵²⁸.

2. 1. 3. 5. Sayılarla İlköğretim

1913-1914 istatistiğinde resmî iptidai okulların sayısı Evkaf Nezaretine ait okullar da dâhil olduğu halde 4522 idi. Bunların 3554'ü erkek, 489'u kız ve 479'u ise karmaydı. 1912-1913 öğretim yılına ait istatistikte bu okulların sayısı 3433'ü erkek, 395'i kız ve 366'sı da karma olmak üzere toplam 4194 olduğundan 1913-1914 senesinde mekatib-i iptidaiye-i umumiyenin miktarında 328 gibi bir artış görünüyordu. Ancak bu senede bazı iptidailerin kapatılan rüştiyelerle birleştirilmesi ve Menteşe, Ertuğrul gibi bazı yerlerde 1912-1913 ders yılında bir takım sıbyan okullarının resmî okul sayısı içinde gösterilmesi dikkate alınacak olursa bu rakamın yaklaşık olarak 400'e kadar ulaşması

⁵²⁷ BOA, MF.TLY., 446/61, 1333.Ca.1; Tedrisat, C:5, Sene.5, no.29-2, 7 Nisan 1915, s. 12.

⁵²⁸ BOA, DH.UMVM., 81/34, 1335. B.08.

mümkündü. Evkaf Nezareti tarafından ıslah edilerek tesis ve teşkil edilen 36 okulun ilavesiyle yukarıda 4522'ye ulaşan resmî okulların 2186'sı bir, 965'i iki, 792'si üç, 219'u dört, 62'si beş 272'si altı dershaneli ve 26'sı da numune hâlindeydi. Yine bu okulların 2863'ü bir, 696'sı iki, 448'i üç, 177'si dört, 105'i beş, 92'si altı ve 93'ü de altıdan fazla öğretmene sahipti. İstatistikte 49 okulun kaç öğretmenli olduğuna dair bilgi yoktu⁵²⁹. 1914 Haziranında ilköğretim okullarının sayısal durumu şu şekildeydi. Cemaat ve Evkaf okulları hariç, erkek 3083, kız 388 ve karma 56 olmak üzere 3527 ilköğretim okulu mevcuttu. Bu okullarda 302990 erkek, 40455 kız olmak üzere 343445 öğrenci eğitim alıyordu. Öğretim kadrosu ise 5930 erkek öğretmen ile 983 kadın öğretmenden ibaretti⁵³⁰.

2. 1. 4. Ortaöğretim İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

2. 1. 4. 1. İdadilerle İlgili Görüş ve Uygulamaları

Osmanlı eğitim sistemine Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile giren idadiler⁵³¹ tali tahsile mahsus ücretli okullardı⁵³². İdadilerde II. Meşrutiyet Dönemi birlikte esaslı değişikliklere girişildi. Bu çerçevede Emrullah Efendi döneminde küçük çaplı başlatılan idadileri sultanilere dönüştürme işi, Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde daha büyük ölçekte sürdürüldü⁵³³. Ahmet Şükrü Bey yedi senelik idadiler ile sultanileri tek bir isim altında, yani sultani şemsiyesinde birleştirmeye çalıştı. Ahmet Şükrü Bey idadilerde yapmayı tasarladığı temel ıslahatı ve bunun gerekçesini şöyle açıklamaktaydı:

“Her bir sancak merkezinde idadi mektepleri mevcuttur. İdadi mekteplerinde tedrisatın asla amelî bir mahiyeti haiz olmadığını itirafa mecburuz. Şimdiye kadar bu mekteplerde tedrisat ne maksat ile icra edildiği bilinmeksizin yapılyordu. Binaenaleyh her şeyden evvel mezkûr

⁵²⁹ 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, s. 8. Aynı istatistikte özel ilköğretim okulları sayısının 7498 olduğu görülür. Bunlardan 4687'si Müslim, 2596'sı gayrimüslim, 215'i de yabancı okullardır. 1912-1913 ders senesindeki rakamlara bakıldığında 6692'si Müslim ve 1962'si gayrimüslim olmak üzere 8654'e ulaştığı görülür ki 1913- 1914 senesinden Müslüman okullara göre 2005 fazla ve gayrimüslim okullara göre 634 noksan demektir. 1912-1913'te 6692'ye ulaştığı görülen Müslüman okulların 6224'ü gayrimuntazam sıbyan okullarından oluşmaktadır.

⁵³⁰ Tedrisat, C:4, Sene.4, no.26, 15 Haziran 1914, s. 85.

⁵³¹ İdadinin sözlük anlamı hazırlamaktır. Kendisinden üstün bulunan herhangi bir okula talebe hazırlayan ve yetiştiren okullara bu ad verilmiştir. Ergin, C:1-2, s. 495; 1327/1911 talimatnamesine göre idadiler iki kısımdı. Biri beş senelik, diğeri rüştiye sınıflarından başka dört idadi sınıfını içeren leyli ve nehari mekatibi-i idadiyedir Mekatib-i İdadiye Mahsus Talimatname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327/1911.

⁵³² AYTEKİN, İttihâd, s. 96.

⁵³³ 1913-1914 ders yılında Mercan, Vefa, Kabataş, Üsküdar, Gelenbevi, Davutpaşa, Ankara, Yozgat, Aydın, Bağdat, Diyarbakır, Sivas, Şam, Konya, İzmit, Balıkesir, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Erzurum, Bitlis, Basra, San'a idadileri sultaniye dönüştürülmüştü. 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, .s. 48; Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, s. 223.

mektepler programlarını tedrisata amelî bir maksat verecek surette tadile mecbur kaldık. İhtiyacat-ı memleketi nazar-ı itibara alarak bilhassa ziraat ve ticaret şubeleri vücuda getirmeğe karar verdik. Bu şubelerden maksad ziraatta ve ticarete âlim kimseler değil belki topraklarını ziraata muktedir, bunları usul-ı cedideye tevfikân semeradar ettirebilecek veyahut muamelat-ı adiyeyi başla müşkülât icra eyleyebilecek kimseler vücuda getirmektir. İhtiyacat-ı mahalliyeye nazaran idadiler zirai, ticari bir mahiyeti haiz olacak veyahut her iki şubeyi de havi bulunacaktır”⁵³⁴.

Ahmet Şükrü Bey gayet uzun sürecek olan bu işe şimdiden başladıklarını, Samsun, Antep ve İnebolu’da üç ticaret okulu vücuda getirdiklerini söylüyordu. Ahmet Şükrü Bey aynı zamanda bir başka hususa dikkat çekerek vilayet merkezlerinde idadiler, liseler veya sultaniler olmak üzere iki türlü okulun olduğunu, bunların muhtelif programlar takip ettiğini, bu vaziyete bir son verilerek programların tevhidî yoluna gidildiğini, bundan böyle bütün okulların sultani şeklinde olacağını söylüyordu⁵³⁵.

Yine Ahmet Şükrü Bey bir başka açıklamasında bu okullarda şimdiye kadar teorilerle geçirilen ders usullerinin bundan böyle “maddî ve amelî” esaslara istinat ettirileceğini, gençlerin tam manasıyla “hayata hazırlanarak” yetiştirileceğini, bunun için öncelikle ülkenin iktisadî vaziyetinin dikkate alınarak okullarda o ihtiyacı tatmini sağlayacak bir “terbiye ve meslek” esasının kabul edildiğini söylüyordu⁵³⁶.

Ahmet Şükrü Bey yedi yıllık idadilerin sultanilere dönüştürülme gerekçelerinden birini şöyle açıklamaktaydı: Sultanilerde öğrenim süresi idadilerden bir yıl fazla, fakat diplomalarının derecesi aynıydı. Bundan dolayı öğrenciler idadileri tercih ediyorlardı. Sultanilerde öğrenim görenler de son sınıfları tamamlamadan tasdikname alıp idadilere kaydolarak oradan diploma alıyorlardı. Bu şekilde bir sene kazanıyorlardı. Böyle

⁵³⁴ İkdâm, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3.

⁵³⁵ İkdâm, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3.

⁵³⁶ Ahmet Şükrü Bey’in bu açıklamalarına köşesinde yer veren Ahenk gazetesi yazarı Şinasi, Maarif Nazırına ayrıca şu tespitlerle destek vermekteydi: “bizim resmî, gayriresmî mekteplerimiz teşebbüs erbabı yetiştiremiyor, bütün mekteplerin memuriyetçilikten başka bir iş beceremedikleri görülüyordu. Çünkü esasen mekteplerdeki usul-ı tahsil sırf devlet memuru yetiştirmek arzusuna müstenit olarak vücuda getirilmişti. Bu sebeple memleketimizde mesela filan mektepte ikmal-i tahsil etmiş bir Türk, Müslüman tacirine, meşhur bir çiftçiye mahir bir sanatkâra tesadüf olunamıyor, Evet! İdadilerde ve ali mekteplerde tahsilini ikmal edenlerin mutlaka yüzde doksan beşi devair-i resmîyeye gidiyor, ya memur, ya kâtip yahut polis komiser olmağa maişetini hazine-i milletten temin etmeğe mecbur oluyordu. Eski idare zamanında böyle olduğu gibi beş altı senelik meşrutiyet devrinde yetişenler de böyledir”. Şinasi, “Maarif Islahatı I”, Ahenk, 7 Nisan 1914, s. 1. Liva idadileriyle ilgili bu gelişmelere İkdâm gazetesinde de yer verilmiştir. Buna göre, Maarif Nezareti yeni kanun gereği idareleri vilayetlere terk olunan liva idadileri ders programlarına ziraat, ticaret ve sanat derslerini ilave edecektir. Bakanlığın bu husustaki bakışı liva idadilerinden çıkan öğrencilerin kendi kendilerine bir iş sahibi olmalarını temine hizmetten ibarettir. Bundan sonra liva idadileri iki şubeyi ihtiva edecektir. Bu şubelerin biri umumdur. Yani bu şubede öğrencilere genel bilgi öğretilecektir. Diğer şubede ise bölgenin ihtiyaçlarına göre ziraat, ticaret veya sanayi dersleri öğretilecektir. Bu dersler teorik bir tarzda okutturulmayıp uygulamalı gösterilecektir. Maarif Nezareti bu husustaki programını tatbikte başarılı olabilmek için ticaret, ziraat ve sanayi müdürlerinin görüşlerine başvurmuştur. Ayrıca diğer şahısların da reyî sorulmuştur. İkdâm, no.6147, 3 Nisan 1914, s. 1

olduğu için sultanilerin teşkilinin üzerinden iki yıl geçmesine karşın henüz son sınıflar açılmamıştı. Bu nedenle gerek maarif müdürlerine, gerekse sultani müdürlerine kati bir emir gönderilerek son sınıfları tamamlamadan sultanilerde hiçbir öğrenciye tasdikname verilmemesi, eğer okulu bırakanlar olursa bunların idadilere kaydedilmemeleri ve bu gibilere okuldan uzaklaştırma gözüyle bakılması istenmiş, devlet dairelerine de bu hususta bilgi verilmişti. Ahmet Şükrü Bey'in aldığı bu zorlayıcı önlemler sonucunda sultanilerin son sınıfları teşkil edilmiş ve idadiler tamamen sultanilere dönüştürülmüştü⁵³⁷.

Ahmet Şükrü Bey, 1914 Temmuzunda verdiği bir demeçte liva idadileriyle ilgili neler yapıldığı ile bundan sonra nelerin yapılmasının düşünüldüğü hakkında bazı açıklamalarda bulundu. Ona göre liva idadileri mezunlarının amacı devlet dairelerine ya mülazımlıkla, ya da bir maaşla girebilmekten ibaretti. Bunların varlığından memleket hiç istifade edemiyordu. Hâlbuki maarif tarafından büyük bir harcamaya katlanıldığı hâlde, söz konusu okullardan ülkeye faydalı unsurlar yetişememesi acınacak bir durumdu. Bundan dolayı idadiler için bir program yapılmış ve öğrenim süresi dört sene olarak belirlenmişti. Öğrenciler ilk sene ortak bir program görecekteler, diğer üç sene ise üç şubeye ayrılacaklardı. Birinci şube ziraat, ikincisi ticaret, üçüncüsü de malumat-ı umumiye şubesi olacaktı. Öğrenciler kabiliyetlerine ve ailelerinin toplumsal mevkilerine göre bu üç şubeden birine devam ettirilecekti. Ahmet Şükrü Bey daha önce söylediği gibi, ziraat şubesine amelî bir şekil vermekte kesin bir fikre sahip olduklarını söylüyordu. Bir de öğrencilere gösterilen uygulamaları ahaliden istekli olanlar da takip edebilecek, bu şekilde ziraate ait usulleri öğrenmiş olacaklardı⁵³⁸.

Liva idadileriyle ilgili bir hususun daha belirtilmesi gerekir ki o da ülkenin çeşitli livalarında buldukları mahallin kabiliyetlerini inkişafa hizmet etmek amacıyla açılan bu okullarda teşkil edilecek yukarıdaki üç şube, livanın imkânları dikkate alınarak açılacaktı. Ayrıca liva idadilerinin ortak bir programı bulunmamaktaydı. O kısmı takip edenler doğrudan doğruya sultanilere girebilirlerdi. Ahmet Şükrü Bey sonuç olarak liva idadilerinin muhtelif ihtisas şubelerinden mezun olanların memlekette birleşip

⁵³⁷ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

⁵³⁸ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

bilgilerinden halkı istifade ettireceklerini, özellikle avam halka her faaliyet şubesinde rehber olacaklarını düşünüyordu⁵³⁹.

Meclis-i Kebir-i Maarifin 27 Ağustos 1914 tarihli kararında aslında zirai, ticari ve sınai şubeleri içeren bu okulların 21 livada açılabilceğinin öngörüldüğü, fakat meclisin bu fikre iştirak etmediği görülmektedir. Meclisin konuya rezervi ve Maarif Nezaretine sunduğu önerileri şu şekilde idi:

“İdadilerde ziraat, ticaret ve sanata ait derslerin tedrisi birkaç kere tecrübe edilerek her defasında muallim tedarik olunamamasından ve nazariyattan ziyade ameliyat ve tatbikata muhtaç olan dürus-ı mezkûre için icap eden alat ve vesaitin mübayaası için tahsisat-ı kafiye ita edilememesinden dolayı hiçbir istifade edilemeyerek lağvına mecburiyet görülmüş bulunmasına ve bu kadar livanın şubât-ı mezkûre tatbikat ve ameliyatını hakkıyla temin edecek alat ve vesait-i lazıme ve fenniyyeyi tedarik edemeyeceği emsalen malum-ı nazaran böyle ali bir maksadın bihakkın semeradar olması için birkaç liva tahsisatının tevhiidiyle leyli ve mükemmel müesseseler vücuda getirerek bu husustaki ihtiyacat-ı vataniyenin tesviyesi esbabının istikmali zımında bir kere daha vilayetlerle muhabere bulunmak suretiyle tatbikata başlattırılması hususunun nazar-ı dikkat tayin-i nezaretpenahilerine arzı münasib-i mütalaa kılınmış olmakla...”⁵⁴⁰

Öte yandan liva idadilerinin teşkilatlanmasında nelerin gözetilmesi gerektiğine dair hususlar Maarif Nezareti tarafından Ağustos 1914'te vilayetlere ve livalara tebliğ edilmiştir. İlgili yazıda bu sene liva idadileri teşkilatında Avrupa'daki benzer müesseselerin teşkilatına ve memleket ihtiyaçlarına uygun olarak değişiklikler yapıldığı, programlarının hazırlanarak basılmaya başlandığı ve yakın bir zamanda gönderilmesinin kararlaştırıldığı belirtilmiştir. Yeni teşkilata göre liva idadilerin bir sınıf ihzari ve iki sınıf idadiyi ihtiva etmek üzere üç sınıf üzerine teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. İdadi sınıfları umumi, zirai, ticari, sınai olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. Her livada bu kısımlardan bir veya ikisinin açılması ve tedrisatın buna göre yapılması için çeşitli tertibata göre ders müfredat cetvelinde gerekli açıklamalar verilmiştir. Bunun gibi hâlâ mevcut olan rüştiye sınıfları ilköğretim kanununa göre(iptidainin devre-i mutavassıta ikinci ve devre-i aliye birinci ve ikinci sınıfları demektir) şimdilik aynı bina içerisinde bulundurulacağından ders takımları, öğretmenlerin bu sınıfların derslerini de gösterebilmeleri esasına uygun olarak düzenlenmiştir. Bu itibarla aşağıdaki noktaların dikkate alınması gerekir:

1. Bu sene okulda yalnız üç iptidai (devre-i mutavassıta ikinci ve devre-i aliye birinci ve ikinci) bir ihzari ve bir idadi olmak üzere toplam beş sınıf açılacaktır. İdadi sınıfları derslerinden bir kısmı kabul edilen kadroya göre müşterek derslerden addedilecektir.

⁵³⁹ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

⁵⁴⁰ BOA, MF.MKB., 209/104, 1332.1.18.

2. İptidai sınıflarda altı senelik iptidai okullar programına uygun öğretim yapılacaktır.
3. Okul binası müsait olduğu ve öğretmen ödeneği sağlanabildiği takdirde talim ve terbiye, intizam ve disiplin hususlarının layıkıyla temini için iptidai sınıflarının ilk üçten ibaret olan devre-i ûlâ birinci ve ikinci, devre-i mutavassıta birinci sınıfının dahi idadi binası kısmına katılması ile iptidai sınıflarının tamamlanması uygun görülmüştür. Aksi takdirde iptidainin ilk üç senesini tamamlayanlar eskisi gibi devre-i mutavassıta ikinci sınıfı demek olan mevcut iptidai sınıflarının birincisine kayıt ve kabul edileceklerdir.
4. Bütçeye konulan ödenek miktarının yazılı maaşlara göre fazla gelmesi ve tasarruf oluşması hâlinde bu fazlalık ders araç-gereçlerinin tedarikine tahsis edilecektir.
5. Ziraat ve ticaret dersleriyle diğer bazı dersler öğretmenliği için gerekli vasıfları taşıyan kişiler orada bulunamayacağından merkez tarafından atanmak üzere lüzum oldukça telgrafla durumun bildirilmesi gereklidir.
6. 1913-914 ders senesi genel imtihanlara ihzari sınıflardan geçenler doğal olarak bu sene açılacak olan idadi birinci sınıfını teşkil edecek, bu sene son sınıftan diploma almaya hak kazanamayıp sınıf tekrarına kalanlar dahi yine bu birinci idadi sınıfına nakledilecektir.
7. Bu sene ödenek verilmeyen idadilerde yalnız umumi şubelerin açılmasıyla yetinilecektir. Gelecek sene bütçesine katılması gereken tahsisatın gerçek miktarı daha sonra belirlenerek bir genelgeyle ilan edilecektir.
8. Kadrodaki maaşlar toplamı özel bütçeye konulan ödenekten fazla bulunduğu takdirde, bu fazlalık sene içerisinde harcanamayan ilk altı aylık ödenekten tamamlanarak sarf olunacaktır.
9. Bu tebligata aykırı, teşkilat ve programlara ait eski tebligat hükümleri feshedilmiştir⁵⁴¹.

Maarif Nezareti 1915-1916 öğretim yılından itibaren liva idadilerinde açılacak ticari, zirai, sınai, umumi şubeler ile ilgili maarif müdürlüklerine bir yazı göndererek öğretmenlerin maaşlarının kadrolarda yer aldığı gibi en yüksek ve en az olarak belirlenen miktarlar arasında ayrılmasını, en az iki şubenin açılmasını, her şubeye

⁵⁴¹ BOA, MF.TLY., 423/55, 1332.Z.17.

gerekli araç-gereç için özel bütçeye ödenek konulmasını istemiştir. İşaret ettiği bu hususlarla ilgili ayrıca kendisine bilgi verilmesini bildirmiştir⁵⁴².

Ahmet Şükrü Bey 1916 Haziranında, yani öğretim yılı sonunda, maarif idarelerine gönderdiği bir yazıda bu sene(1915-1916) bazı idadilere alanında uzman öğretmenler bulunamaması nedeni ile ticari, sınai ve zirai öğretim yapılamamışsa imtihanlarının daha önce belirtildiği gibi, umumi şube programı dâhilinde yapılması gerektiğini bildirmiştir⁵⁴³.

İdadilerde seyyar öğretmenlerce okutulması kararlaştırılan derslerin idadinin daimî öğretmenlerine verilmesinin bu öğretmenlerin sorumlu oldukları derslerle ilgili araştırmalar yapmalarına engel olacağı düşünülmüş ve daha önce uygun görülmemiştir. Maarif Nezareti bu kararından vazgeçerek leylî okullarda daimî öğretmenlerin haftalık ders saati en az 10 ve en çok 18, neharide en az 11 ve en çok 22 saatten ibaret olması açısından müdür ve müdür yardımcılarında başka, alanında uzman olup ders saati müsait olan daimî öğretmenlerin de okulda boşalacak resim, hat, jimnastik derslerine görevlendirilmelerinde bir sakınca görülmediğini, bundan sonra söz konusu derslerde boşluk olduğunda zamanı müsait olan öğretmenlerden istekli olanların usulüne göre müsabaka ile kabulü gerektiğini, maarif idarelerine bildirmiştir⁵⁴⁴.

Yedi senelik liva idadilerinde olduğu gibi beş senelik idadilerde de gerek kadro gerekse maaş ve ders saatleri ile ilgili düzenlemelere gidilmiştir. Buna göre müdür 1200, müdür yardımcısı 700, birinci sınıf bir öğretmen 600, ikinci sınıftan dört öğretmenin her birine 500 kuruştan toplam 2000, kavait ve imla ve kıraat 200, hat 100, resim 100, mubassır 250, hademe 240 kuruş maaş alacaktı. Dersler ve ders saatleri ise şöyle tespit edilmişti: Kur'an-ı Kerim 6, ulum-ı dinîye 8, Arabi 8, tarih 10, coğrafya 10; üçüncü, dördüncü, beşinci seneler Türkçesi 9, aynı senelerin malumat-ı medeniye ve ahlakiye ve iktisadiye dersleri 7, Hesap ve Hendese 16, Fransızca 13, Malumat-ı Fenniye 11, tatbikat 8, ilm-i eşya 6, birinci ve ikinci sene kavaid-i Osmaniye ve kıraat ve imla 10, yazı 5, resim ve Jimnastik 5. Yeni bütçeye göre meclis-i maarif tarafından beş senelik gündüzlü idadiler için düzenlenen bu kadroda yedi daimî ve dört seyyar öğretmen istihdam olunacaktı. Daimî öğretmenliklerden biri müdür, diğeri müdür yardımcısı tarafından üstlenilecekti. Müdür ve müdür yardımcısının üstlendiği dersler için ayrıca maaş verilmeyecekti.

⁵⁴² BOA, MF.TLY., 456/85, 1333.Ş.24.

⁵⁴³ BOA, MF.TLY., 512/98, 1334. N.10.

⁵⁴⁴ BOA, MF.TLY., 512/108, 1334. N.12.

Bunlara verilecek dersler ihtisaslarına göre belirlenecekti. Daimî beş öğretmenlikten biri birinci sınıf, dördü ikinci sınıf kabul olunacaktı. Bu kadrodaki derslerin saat sayısı kesin ve belirli değildi. İhtisas sahiplerinden oluşan özel bir komisyon vasıtasıyla tertip edilen müfredat programlarına göre tanzim olunacak ders saatleri cetvelinde değişikliğe gidilmesi ihtimali de söz konusuydu⁵⁴⁵.

Ahmet Şükrü Bey'in döneminde idadilerdeki sayısal gelişmelere bakıldığında, 1913-1914 istatistik mecmuasına göre bilgi alınamayan Erzincan, Beyazıt, Muş, Siirt, Taiz ve Gümüşhane idadileri ile idadi sayısı 59'du. 1912-1913 ders senesinde mevcut 76 idadiden 23'ü 1913-1914 ders yılında sultanilere dönüştürülmüştü. Yeni olarak da 6 idadi açılmıştı. Bunlar Dersaadet Kız Sanayi Mektebi, Ordu, Giresun, İnebolu, Antep, Edremit idadileriydi. Antep, İnebolu ve Samsun'dakiler ticaret idadileriydi. Yalnız Dersaadet İnas İdadisi geceli olup, diğerleri genelde gündüzlüydü⁵⁴⁶.

1913-1914 senesinde idadilerde 2645'i Müslüman olmak üzere 2682 öğrenci kayıt edilmişti. İdadilerin iptidai kısmında 5484, taliye kısmında 1486 öğrenci bulunmaktaydı. Öğrencilerden 921'i ücretli 5889'u ise ücretsizdi. 520 öğrenci diploma almış, 4614 öğrenci sınıf geçebilmişti. İdadilerdeki memur kadrosu, idari heyet 181, öğretmen 489, hademe 136'ydü⁵⁴⁷.

2. 1. 4. 2. Sultanilerle İlgili Görüş ve Uygulamaları

2. 1. 4. 2. 1. Sultanilerin Amacı, Teşkilat ve İdari Yapısı

Osmanlı eğitim sisteminde ortaöğretim kademesini teşkil eden sultaniler, Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı esnasında en parlak dönemlerini yaşadılar. Onun zamanında hazırlanan 1913 tarihli Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi sultanileri, öğrencileri mülâzemet rûsuna hazırlayan öğretimi veren okullar olarak tanımlamaktaydı. Bu okullarda öğrenim süresi on iki seneydi. Bu süre iki kısım halinde şekillendirilmişti. İlk beş sınıftan meydana gelen kısm-ı evveli iptidai tahsile, müteakip yedi sene ise kısm-ı sâni olan tali eğitime ayrılmıştı. Kısm-ı sâni kendi içerisinde yine iki kısma ayrılıyor ve ilk dört senesi tali tahsilin devre-i ulâsını, sonraki üç sene de devre-i sâniyesini meydana

⁵⁴⁵ BOA, MF.TLY., 574/39, 1335.

⁵⁴⁶ 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, s. 59. İstatistik mecmuası hazırlandığında bilgi alınamayan altı okulda mevcut 550 öğrenciden 22'si şهادetname almış, 355'i sınıf geçmiş, 173'ü ise kalmıştı. Bunlardan 434'ü iptidai, 116'sı taliye öğrencisiydi. Bu okullarda memur kadrosu olarak 43 öğretmen, 17 memur, 10 hademe vardı. 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, s. 59.

⁵⁴⁷ 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, Levha: 21, 22, 23, 24.

getiriyordu. Devre-i sâniye ayrıca fûnun ve edebiyat isimleriyle iki şubeye ayrılıyordu⁵⁴⁸.

Öte yandan kız sultanileri ise 10 sınıf üzerine, üç tahsil merhalesi halinde teşkilatlandırılmışı. İlk beş sene iptidai tahsili, müteakip üç sene devre-i ulâyı, kalan iki sene devre-i sâniyeyi oluşturuyordu⁵⁴⁹.

Sultanilerde öğrencilerin “vatan ve millet için dindar ve nafi ve fedakar bir uzv-ı kamil olarak” yetiştirilmesi amaçlanmıştı⁵⁵⁰. Ahmet Şükrü Bey, tali tahsili bir bütün olarak görmüş ve bu çerçevede düzenlemelere gitmişti. Öncelikle bu müesseselerin programlarını ele almıştı. Zira vilayet merkezlerinde idadiler ve liseler yani sultaniler olmak üzere iki türlü okul bulunuyordu. Bunlar çok çeşitli programlara sahiptiler. Bu husus dikkate alınarak 1913 yılı itibariyle programların tevhidî yoluna gidildi⁵⁵¹.

İdadiler konusunda Ahmet Şükrü Bey’in yedi yıllık idadileri sultanilere dönüştürme gerekçesi, alınan önlemlerle iki senedir oluşturulamayan sultani son sınıflarının nihayet teşkil edildiği ve yedi senelik idadilerin tamamen sultanilere dönüştürüldüğü görülmüştü⁵⁵². Bu kararlar artık yedi senelik idadi ve sultani adları altında bulunan ve çok çeşitli öğretimin yapıldığı okulların hepsi, sultani adı altında düzenli bir programa tabi tutulmuştu. Okullardaki öğretim Avrupalıların lise diye isimlendikleri okullardaki dereceye kavuşturulmuştu⁵⁵³. Sultanilerdeki bu yeni teşkilatlanma 1913 Ekimi itibariyle Musul, Basra ve Sina haricinde bütün vilayetlerde gerçekleştirilmişti. Bundan başka Balıkesir, Yozgat, İzmit ve Çanakkale şehir ve kasabalarında dört lise açılmıştı⁵⁵⁴. Ahmet Şükrü Bey sultani programlarında da değişikliklere gitti. O, programların ıslahında güdülen gayeyi şöyle açıklamaktaydı:

⁵⁴⁸ Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913, s. 3; Mekatib-i Sultaniyeye Yeni Teşkilata Tefvikan 329-330 Sene-i Dersiyesinde Talebe Kabulüne ve Programın Suret-i Tatbikine Dair Talimatname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913.

⁵⁴⁹ Hüseyin Ragıp, “Kızlarımızın Tahsili 5”, *Tanin*, no.3140, 8 Eylül 1917, s. 3. Hüseyin Ragıp daha önce kaleme aldığı bir yazıda, kız sultanilerinde bugün eğitim itibariyle erkeklerin devam ettikleri sultanilerden çok farklı şeyler olmadığını söylüyordu. Kız okullarının erkek okullarından pek bariz farklarla tefrik edilmemelerini doğru ve haklı bulmak gerektiğini, bugün bu farkların yalnız kız sultanilerinin erkeklerinkinden iki sene daha az olması ve programlarında kadınlara özgü terbiye-i etfâl, iktisad-ı beyti, dikiş, biçki, nakış, tabahat gibi zaruri bazı derslerin bulunması hususlarına inhisar etmiş gibi olduğunu belirtiyordu. Hüseyin Ragıp, “Kızlarımızın Tahsili 4”, *Tanin*, no.3134, 1 Eylül 1917, s. 3.

⁵⁵⁰ BOA, MF.TLY., 392/19, 1332.Ra.18; BOA, MF.TLY., 392/20, 1332.Ra.18

⁵⁵¹ İkdâm, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, no.11695, 30 Ekim 1913, s. 2.

⁵⁵² İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

⁵⁵³ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

⁵⁵⁴ İkdâm, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, no.11695, 30 Ekim 1913, s. 2.

“Biz mekatib-i sultaniyeyi meslek mektepleri addettiğimiz için, yani oradan çıkacak olanlar, gerek hükümetin devair-i muhtelifesinde çalışacakları ve gerek serbest mesleklerde iktisab-ı ihtisas etmek üzere yetiştirilecekleri için programlarını o yolda tanzim ettik. Ve bu mekteplerin adedini teksir etmek mecburiyetinde bulunduk ve inasa da teşmil ettik”⁵⁵⁵.

Maarif Nazırı sultanilerin bir işlevinin de yükseköğretime hazırlamak olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle sultani mezunlarının yükseköğrenim görebilmesi için Darülfünununda eş zamanlı ıslahata gidildi. Netice itibariyle sultanilerin programları, Darülfünun öğrenimini tamamen takibe müsait olabilecek bir dereceye ulaştırıldı. Böylece diğer ülkelerde olduğu gibi sultani mezunları Darülfünun öğrenimini takip etme yetkinliğine sahip olacak şekilde yetiştirmeye başladı. Ahmet Şükrü Bey 1917 senesinde yaptığı açıklamada savaş yıllarında sultanilerin son sınıflarının askerlik hizmetine alınması yüzünden henüz bu okullardan çıkanların oranının, ne derece tahsil ettiklerini ölçecek miktarda olmadığını söylüyordu⁵⁵⁶.

Kendisi de Darülmualiminin fünun şubesinden mezun olup riyaziye alanında ihtisas sahibi olduğu anlaşılan Ahmet Şükrü Bey, sultanilerde tabiiye ve riyaziye derslerine önem vermişti. Bundan dolayı sultanilerin 10, 11, 12. sınıfları fen ve edebiyat şubesi ikiye ayrılmıştı. Edebiyat şubesinde edebiyat, tarih ve coğrafya dallarında ihtisas kazanmak isteyenler, fen şubesinde ise ulum-ı tabiiye ve riyaziye alanlarında ihtisas sahibi olmak isteyenler öğrenim görüyordu⁵⁵⁷.

Sultanilerin idari yapısına bakıldığında Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi’ne göre okulun yönetimi müdüre aitti. Müdürün idari ve tedrisat olmak üzere iki türlü görevi vardı. Bunlara talimatta ayrıntılı olarak yer verilmekteydi⁵⁵⁸. Sultani kadrolarında müdüre yardımcı olmak ve yokluğunda ona vekâlet etmek üzere ikinci müdür vardı. Bunlardan başka, hesap memuru, kâtip, sermubassır, mubassırlar, ambar ve debboy memuru, imam, serhademe, hademeler, öğretmenler gibi personeller mevcuttu⁵⁵⁹.

Sultanilerde idari olarak teşkil edilmesi gereken bazı meclisler vardı. Bunlardan biri disiplin kurulu olarak nitelendirilebilecek “inzibat meclisi” idi. Söz konusu meclis her okulda müdürün başkanlığında toplanacaktı. İkişer birinci ve ikinci dereceden, biri ise iptidai kısımdan olmak üzere beş öğretmen ile müdür-i sâni ve okul doktorunun da katılımıyla 15 günde bir toplanacaktı. Lüzumlu hâllerde olağanüstü olarak da toplantı

⁵⁵⁵ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 78-79.

⁵⁵⁶ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 78-79.

⁵⁵⁷ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 84.

⁵⁵⁸ MST, Madde:22-25.

⁵⁵⁹ MST, Madde:26-43.

yapılabilecekti. Meclisin toplanma günleri ders yılı başında müdür tarafından belirlenecek ve üyelere yazılı surette bildirilecekti. Vekil öğretmenler bu meclise üye olamayacaktı. Müdürün yokluğunda başkanlığı ikinci müdür yapacaktı. Meclisin görevi, 15 gün içerisinde verilen izinsizlik cezalarını mütalaa edecek, ifrat ve tefrit gördüğü durumlarda ilgililere okul müdürlüğü vasıtasıyla ihtarda bulunacaktı. İhtar, verilen cezayı değiştirmez ve düşürmezdi. Meclis aynı zamanda müdür tarafından kendisine havale edilen okulun disiplini ile ilgili hadiseleri ve işleri de inceler, bunlar hakkında kararlar alırdı. Bir sınıfın tamamına ceza verilmesi gerektiğinde cezanın tayini işi meclis tarafından yapılırdı. Öğretmen üyeler “meclisi muallimin” tarafından bir sene süre için, gizli oyla ve oy çokluğu dikkate alınarak seçilirdi. Önceki sene mecliste azalık yapmamış öğretmenlerin azalıktan istifası kabul edilmezdi. Meclisin kararları oy çokluğuyla alınırdı. Oyların eşitliği hâlinde öğrencilerin lehinde olan tarafın oyları tercih edilirdi. İnzibat meclisinin tam ihraç kararı dışındaki kararları kesindi. Tam ihraç da dâhil tüm kararların uygulanması zorunluydu. İstisna olarak tam ihraç kararı maarif müdürlüğünün onayı ile kesinleşirdi. Maarif müdürü kararı uygun bulmadığında gerekçesini açıklayarak meclise iade ederdi. Meclisin eski kararında ısrar etmesi hâlinde, maarif müdürü vaziyeti bakanlığa bildirir ve Meclis-i Kebir-i Maarif yeniden bir karar alırdı⁵⁶⁰.

Sultanilerde de diğer tali eğitim kurumları gibi öğrenim ücretliydi⁵⁶¹. Okulun leyli ve nehari öğrencileri kanunen belirlenmiş ücretleri ödemekle yükümlüydü. Ücretler sene başı, aralık ve mart başında olmak üzere üç taksit halinde⁵⁶² alınırdı. İlk taksitte ücretin yarısı, diğer taksitlerde de geriye kalan miktar eşit şekilde tahsil edilirdi: İlk taksit alınmadan öğrenci okula kabul edilmezdi. Diğer taksitlerde 10 günlük bir gecikme süresi bulunmaktaydı. Şayet bu sürede de ödeme gerçekleşmezse velinin adresi maliyeye bildirilirdi. Talimatnamede gerek okuldan ayrılacak öğrencilerin, gerekse

⁵⁶⁰ MST, Madde:53-58.

⁵⁶¹ 1325 bütçe kanununun 29.maddesine göre İstanbul’da ve vilayet merkezlerinde bulunan idadilerin nehari öğrencilerinden 2 lira, liva okullarına devam edenlerden 1,5 lira ücret alınacaktı. İdadilerin leyli ücreti de 15-20 lira arasında değişmekteydi. Düstur, 2.Tertip, C:1, s. 443.

⁵⁶² Toprakları işgal edilip göç etmiş, çocuklarını ücretli olarak sultanilere yerleştirmiş bazı memur ve ahalî okul ücretlerinin dört taksit hâlinde alınmasını talep etmişlerdir. Fakat bakanlık bu isteğe, taksit sürelerinin talimatla belirlendiği, birinci taksitten sonra kayıt yapıldığı, ikinci taksitten sonra öğrencilere elbise verildiği, senelik üç taksitin dörde çıkarılmasının çocukların okulu terk etmelerine ve diğer bazı hâllere neden olacağı gibi, hazinenin zararına da yol açacağı düşünceleriyle ret cevabı vermiştir. Maarif Nezareti zaruret nedeniyle yalnız maaşını düzenli alamayan memur çocukları için bu seneye özgü leyli ücretin dört taksit halinde alınmasının kabul edildiğini sultanilere bildirmişti. BOA, MF İBT., 478/16, 1332.S.20.

nakil gelen ve giden öğrencilerin taksitlerinin hangi şartlarda alınıp alınmayacağı da düzenlenmişti. İhtiyaç sahibi oldukları meclis-i idare ve maarif memurlarınca tasdik edilen gündüzlü öğrencilerden ücret alınmazdı. Okulların hangi sayıda geceli ve gündüzlü öğrenci alacağı bakanlık tarafından belirlenirdi. Belirlenen sayının üzerinde öğrenci alındığı takdirde bunların ücretleri okul müdüründen tazmin edilirdi⁵⁶³. Ücretsiz kabul edilecek öğrencilerin okulun bulunduğu vilayet halkından olması şarttı⁵⁶⁴. Çocuğunu leyli ve meccani olarak okula vermek isteyen veliler mahallî yönetimlere bir dilekçeyle başvururlardı. Dilekçenin üst kısmına önce mahallî vergi dairesince çocuğun velisinin sahip olduğu emlakın ederi ve vergisinin miktarı yazılırdı. Ardından ticaret odası bulunan yerlerde oda heyeti, ticaret odası bulunmayan yerlerde belediye meclisleri tarafından velinin çalışma durumu, mali gücü, ticari itibarı, vaziyet ve meşguliyeti yazılır ve dilekçe meclis-i idareye sevk edilirdi. Meclis-i idare belgeleri inceledikten sonra dilekçe sahibinin fakir olduğuna hükmederse durumu dilekçeye bir tutanak iliştiirmek suretiyle maarif müdürüne bildirirdi⁵⁶⁵. Talep edenlerin miktarı meccani kontenjanından fazla ise, bunlar 3. madde gereği girebilecekleri sınıflara göre ayrılır ve girecekleri sınıfın bir alt derslerinden sınava alınır. Sonuçta imtihana giren adayların ders ortalamaları alınarak sıraya konular ve buna göre kabul gerçekleştirilirdi. Ayrıca bakanlık leyli ücretlerini okulun tahsisatına zam yaparak ve tertib-i haricî adıyla sultanilere öğrenci gönderebilirdi⁵⁶⁶.

Okulun açılmasından 20 gün önce taşrada maarif müdürünün, maarif müdürünün olmadığı yerlerde okul müdürünün, İstanbul'da ise Tedrisat-ı Taliye Müdürünün başkanlığında olmak üzere, taşrada meclis-i idare azasından, İstanbul'da Meclis-i Kebir-

⁵⁶³ MST, Madde: 6-17.

⁵⁶⁴ MST, Madde:17. Yalnız Rumeli'nden gelen öğrenciler için istisna getirilmişti. Buna göre Rumeli sultani ve idadilerinden gelip okullara kabul başvurusu yapacak nehari öğrenciler, geldikleri yerlerde meccani olarak tahsil gördüklerine dair vesika gösterdikleri takdirde okullara meccanen kabul edilecek, vesika gösteremeyip meccani olduğunu iddia edenler haklarında tahkikat yapılmak üzere hemen bakanlığa bildirilecekti. Buldukları okullarda ücretli oldukları hâlde göç nedeniyle fakir duruma düşmüş olanların “mekatib-i idadiye nehari talebesiyle mekatib-i âliye talebesinden fakir u zarureti mecalis-i idare ve maarif memurlarınca musaddak olanlar ücreti mukarrereden müstesnadır” içerikli münferit kanun maddesi gereği ücretsiz olarak okula kabulleri gerekecekti. Vilayetin asli ahalisinden olanların fakirliklerini araştırmada kabul edilen usulün muhacirlere uygulanması çok zor ve ayrıca bunların mağduriyetlerini devam ettirmeye yol açacağı, aksi sabit olmadıkça bunların fakir ve ihtiyaç sahibi oldukları da açık bulunduğundan iskân ve muhacirin komisyonları buldukları yerlerde mahallerinden ve maruf hemşerilerinden alacakları fakir ve ihtiyaç sahipliği ilmühaberleri üzerine mecalis-i idare ve maarif memurlarınca tasdik işlemlerinin hızlandırılması gerektiği, hem kanunun hükmünü uygulama bakımından hem de öğrenci hakkında gerekli kolaylıklar sağlanmış olunacağından Maarif Nezareti tarafından bildirilmişti. BOA, MF.İBT., 413/43, 1331.Ra.2

⁵⁶⁵ MST, Madde:17.

⁵⁶⁶ MST, Madde: 18-19.

i Maarif azasından bir kişi, okul müdürü ve okulun öğretmenler meclisi tarafından seçilmiş üç öğretmenden meydana gelecek bir komisyon oluşturulurdu. Komisyon ücretsiz yatılı olmak üzere kayıt ve kabul isteğinde bulunmuş öğrencilerin evrakını inceler ve 3. maddeye uygun olarak sınıflarına ayırırdı. Aynı zamanda 18. maddede yazılı imtihanı yürütür ve kabul edilenlerin isim, memleket, yaş ve hangi sınıfa alındıklarına dair bilgileri bir tutanakla taşrada en büyük mülkiye memuruna, İstanbul'da ise Tedrisat-ı Taliye Müdüriyetine teslim ederdi. Bir sene sınıfını geçemeyen tertib-i dâhilî ve tertib-i haricî yatılı ve ücretsiz öğrencisi nehari kısmına atılırdı. Tertib-i haricîlere bu prosedür uygulanmadan önce bakanlıktan izin istenir ve gelen emre göre işlem yapılırdı⁵⁶⁷.

Savaş koşulları sultanileri fazlasıyla etkiledi. Bu cümleden olarak genel bütçenin %15 oranında eksilmesi eğitime düşen payın da orantılı olarak düşmesine yol açtı. Dolayısıyla sultanilere daha az ödenek gönderildi. Bu gelişmeden ilk önce sultanilerdeki ücretsiz yatılı öğrenciler etkilendi. Ahmet Şükrü Bey, 25 Ocak 1914 tarihli bir genelge ile bu duruma bir önlem olarak Özel İdare Kanunu ile maarif adına toplanan gelirlerin vilayete bırakılmasını da göz önünde tutulmasını, vilayet hesabına öğrenim gören sultanilerdeki leyli ve meccani öğrencilerin giderlerinin vilayet özel bütçelerinden karşılanmasını ve bu uygulamanın devam ettirilmesini bildirdi. Maarif Nezaretinin bu genelgesi ilerleyen zamanlarda Dâhiliye Nezareti ile aralarında ihtilafa yol açtı. Şöyle ki bazı vilayetler bu çerçevedeki öğrencilerin masraflarını vilayet bütçelerine dâhil etmişlerdi. Fakat Dâhiliye Nezareti bu uygulamaya müdahale ederek söz konusu masrafların bütçeden çıkarılmasını istedi. Bunun üzerine Maarif Nezareti aynı yolda tekrar bir yazı kaleme aldı ve durumu izah ederek müsaade istedi. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun mahallî hizmetleri sıraladığı maddesinde bu tür masraflardan söz edilmediği, dolayısıyla kanunda açıkça yer almayan bir giderin karşılanmasının da kanuna aykırı bir durum olacağı tespitini yaparak bu konudaki müracaatlara nehari olarak devamlarının zorunlu olduğu yolunda görüş belirtti⁵⁶⁸. Buna rağmen Maarif Nezareti şu görüşlerle talebinde ısrarcı oldu: Sultanilerin yeni teşkilatında iptidai kısmı vardır. Bu yönüyle sultaniler birer iptidai müessesesidir. Leyli meccani öğrencilerin büyük kısmı zaten iptidai kısım öğrencileridir. Bu nedenle söz konusu öğrencilerin masraflarının vilayet bütçelerinden karşılanması kanunun ruhuna

⁵⁶⁷ MST, Madde: 20-21.

⁵⁶⁸ BOA, DH.UMVM., 70/32, 1332.B.06.

uygun düşer. Ayrıca ecnebi okulları para ile Müslüman gençlerini teşvik ederek okullarına çekmeye uğraşmaktadırlar. Bu hâl hem zarardır, hem de bir utançtır. Sonuç olarak bu mütevali yazışmalardan sonra iptidai kısma devam eden leyli ve meccani öğrencilerin masraflarının bütçeye katılması, idadi kısımlarının masraflarının ise Maarif Nezaretinden karşılanması esası kabul edildi⁵⁶⁹.

Savaş nedeniyle çoğu öğrencisi askere giden sultanilerde yine de öğretime ara verilmemiştir. Mesela Bağdat Sultanisinde 1314(1898) doğumluların askere alınması üzerine 10'uncu ve 11'inci sınıflarda ikişer öğrenci kaldığını göz önüne alan okul müdürü, bu şekilde öğretime devam edilip edilmeyeceğini Maarif Nezaretine sormuş, öğretime devam edilmesi yolunda cevap almıştır⁵⁷⁰.

9 Kasım 1914 tarihinde Gelenbevi Sultanisinde icra edilen bir teftişe ait rapordan sultanilerin savaş dönemindeki durumu hakkında yine bazı bilgiler edinmek mümkündür. Raporda yazdığına göre öğretmenlerin çoğu askere alınmış ve yerlerine vekâleten görevlendirme yapılmıştı. Bu sene yalnız dört sınıf ve 184 öğrenci mevcuduyla eğitim verebilecekti. İptidai kısmı kurban bayramına kadar açık olmasına karşın, öğretmenlerinden bir kişi hariç hepsi askere alınmış, yalnız bir öğretmenle de öğretimin ve disiplinin mümkün olamayacağı düşüncesiyle tedrisat-ı taliye idaresine şifahi bilgi verilerek kapatılmıştı. Asker öğretmenlerin yerine 50 kuruştan 100 kuruşa kadar vekâlet maaşıyla öğretmen bulunamamıştı. Ayrıca muhteremlerden biri askere alınmış, yerine de vekil temin edilememişti. Okul hâlihazırda yalnız bir muhterem ile idare edilmekte, ikisi ise henüz tayin edilmediğinden emniyetin sağlanmasında zorluklarla karşılaşılmaktaydı⁵⁷¹.

Sultani teşkilatından söz ederken İstanbul Sultanisinin diğer okullara göre idari bakımdan farklı bir pozisyonu olduğunun belirtilmesi gerekiyor. Şöyle ki daha önce alınan bir kararla İstanbul Sultanisinin aynen Galatasaray Sultanisi gibi İstanbul Maarif Müdüriyeti ile bağı yoktu. Okul doğrudan Tedrisat-ı Taliye İdaresine yani Maarif Nezaretine bağlıydı. Ayrıca mali işleri müstakilen idare edilir, teftişi de Maarif Nezareti müfettişlerince yapılırdı. Okulla ilgili bu durum Ahmet Şükrü Bey döneminde de geçerli oldu⁵⁷².

⁵⁶⁹ BOA, DH.UMVM., 70/33, 1332.N.07.

⁵⁷⁰ BOA, MF.TLY., 534/72, 1334.Za.22.

⁵⁷¹ BOA, MF.HTF., 2/5, 1333.M.5.

⁵⁷² BOA, MF.TLY., 386/66, 1332.S.16.

Sultanilerle ilgili olarak söz edilmesi gereken bir diğer gelişme, Şam ve Beyrut vilayetlerinde öğretim dili Arapça olmak üzere 12 sınıflık birer nehari sultani teşkiline karar verilmesiydi. Bunun için Arapça kitapların seçimi ve telifi için bir komisyon oluşturulmuştu. Yine bu vilayetlerde okul için elverişli bir bina kiralanması ve kira bedeli ile hangi derslerin öğretmenlerinin oralarda bulunabileceğinin nezarete bildirilmesi istenmişti⁵⁷³.

2. 1. 4. 2. 2. Eğitim-Öğretim

1913 tarihli Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi'ne göre sultanilerin iptidai kısmında aşağıdaki dersler gösterilirdi: Kur'an-ı Kerim ve malumat-ı dinîye, lisan-ı Osmani ve hat, hesap, hendese, coğrafya, tarih, dürûs-ı eşya, malumat-ı tabiiye ve sıhhiye ve ahlakiye ve medeniye, el işleri ve resim, gına ve terbiye-i bedeniye. Kısm-ı talide şu dersler vardı: Ulum-ı dinîye, mantık ve felsefe, lisan-ı Osmani ve edebiyat-ı Osmaniye, lisan-ı Arabi ve Farisi, tarih ve coğrafya, ulum-ı tabiiye(hayvanat, nebatat, madeniyat, ilmülarz, hikmet ve kimya), ulum-ı riyaziye(hesap, hendese, cebir, müsellesat, kozmografya, mihanik),usul-ı defteri, lisan-ı ecnebi(Fransızca, Almanca, İngilizce) , hıfzıssıhha, resim ve resm-i hattı, terbiye-i bedeniye, gına⁵⁷⁴.

Talimatnameye göre sultanilerde günümüz öğretmenler kuruluyla benzer işlevlere sahip bir “meclis-i muallimin” oluşturulacaktı. Meclis, müdürün başkanlığında iptidai öğretmenleri ile birinci ve ikinci derece öğretmenlerden meydana gelecek, ayda bir toplanacaktı. Toplantı günleri öğretim yılı başında müdür tarafından belirlenecek ve öğretmenlere yazılı bildirilecekti. Müdürün olmadığı zamanlarda ikinci müdür başkanlık edecekti. Muallimin-i mahsusa ile vekil öğretmenler kurula üye olamayacaktı. Meclisin görevi, öğretmenlerin bir öğretim yılı süresince okuttuğu derslere ait konuları incelemek ve birbiriyle alakalı derslerin(zümre) eşgüdüm hâlinde işlenişini sağlamak, öğretmenlere uyguladıkları ders yönteminin faydalarından kısaca bahsettirmek ve bu şekilde fikir alışverişine zemin hazırlamak, öğretim yöntemi uygun görülmeyen öğretmenlere usullerini düzelttirmek, öğrencilerin kolay öğrenebilmeleri çarelerini düşünmek, bir önceki toplantıda alınan kararları okuyarak uygulananlar ile yararı görülenleri açıklamak ve anlatmak, başka ülkelerde tatbik edilen öğretim yöntemleri hakkında bilgi alışverişinde bulunmak, programların tatbik edilme şekillerine dair her

⁵⁷³ BOA, MF.MKT., 1190/59, 1331.Za.06.

⁵⁷⁴ MST, Madde:1.

türlü meseleleri görüşmek, düzeltilmesi gereken maddeleri ve ders aletleri noksanlarını özel mütalaa ve gerekçe ile karara ilıstırmekten ibaretti. Sene sonunda meclis tutanakları dikkate alınarak ayrıntılı bir tutanak hazırlanır ve bu tutanak meclis tarafından incelenip kabul edildikten sonra maarif müdürlüğü vasıtasıyla bakanlığa gönderilirdi. Meclisin yazmanlığı iki öğretmen tarafından yapılırdı⁵⁷⁵.

Kızların tahsiline özel bir önem veren Ahmet Şükrü Bey birçok defa bu hususta taassupla karşılaştı. Bu çerçevede kız okullarına Fransızca derslerinin konulmasına gerek olmadığı, yalnız erkeklerin görmesinin kâfi olduğu, kızların başka şeylere ihtiyaçları bulunduğu gibi düşünceler karşısında Ahmet Şükrü Bey, ülkemizde özellikle İstanbul'daki yabancı okulların tesirleri ile kızlar için bir yabancı lisanı öğrenmek ihtiyacının artık genel kabul gördüğünü, hangi aileye sorulsa kızına ecnebi lisanı öğretmek arzusunu söylemekten çekinmediğini, işte bu arzuya cevap verebilmek amacıyla kızlarımızın sayıları azalan ecnebi okullarından ziyade kendi okullarımıza devamını sağlamak için yabancı diller konulduğunu söyledi. Ona göre lisan az da öğretilse pratikte yine fayda sağladı. Bu nedenle kızların vakitlerini boş geçirmemeleri için ıslah edilen öğretim usullerine uygun olarak bu lisanların öğretilmesine itina edilmekteydi⁵⁷⁶.

Bir husus belirtmeli ki Ahmet Şükrü Bey Galatasaray Sultanisinin haricindeki sultanilerde eğitimin iyi olmadığı görüşünü kesinlikle kabul etmemekteydi. Ona göre Galatasaray Sultanisinde öğretim düzenli ve mükemmeldi. Diğer sultanilerde ise sadece lisan tahsili hariç, yine böyleydi. Lisan tahsilindeki bu farklılık Galatasaray Lisesinde öğretilen Fransızcanın diğerlerinde öğrenilememesinden ve buna da imkân olmamasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu lisede dersler tamamen Fransızca gösterilmekteydi. Çocuklar başlangıçtan itibaren 11 sene Fransızca görmekteydi. Ahmet Şükrü Bey diğer liselerde de lisan tahsiline önem verildiğini ve bu çerçevede şimdiye kadar mevcut öğretim şeklini değıştirdiklerini ve ilk sınıflarda daha uygulamalı bir öğretim usulü belirlediklerini, "Metot Direkt" veyahut "Berliç" denilen bu yöntemle öğrencilerde gelişme kaydedeceklerini, lisan kaidelere(dilbilgisi kuralları) asgari derecede uyacaklarını ve bu usullerden istifade edildiğini söylemekteydi⁵⁷⁷.

⁵⁷⁵ MST, Madde:50-52.

⁵⁷⁶ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 80.

⁵⁷⁷ MBZC, C:2, İ.33, 1 Temmuz 1914, s. 240.

Eğitim-öğretim bahsinde bir bilgi daha paylaşılmalı ki o da Ahmet Şükrü Bey'in ifadesine göre, liva idadileri ile sultaniler için Mart 1917'ye kadar 56 kitap bastırılarak bu okulların kitap ihtiyacının karşılanmış olmasıydı⁵⁷⁸.

2. 1. 4. 2. 3. Öğrenciler

Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi öğrencilerin kayıt, kabul ve nakilleri ile ilgili ayrıntılı hükümler içeriyordu. Buna göre, iptidai kısmına 7-8, kısm-ı tali birinci sınıfına 12, 13, 14, devre-i sâniye birinci sınıfına 16, 17, 18 yaşlarındaki öğrenciler kabul edilirdi. Diğer sınıflara kabul edilecek öğrencilerin yaşları bu hesaba göre belirlenirdi. Bu yaş skalasına bakıldığında sultanilerde yaş aralığının 7-20 arası olduğu görülyordu. Bu yaşların haricinde öğrenci kabulü ancak bakanlığın izni ile mümkün olabiliyordu. İlk kez tahsile başlayan öğrenci birinci sınıfa, beş altı dersshaneli ilköğretim okullarından karib-i âlâ ve âlâ ve alıyyülâlâ dereceyle gelenler altıncı sınıfa sınavsız kabul edilirdi. Aynı düzeyde ilköğretimin daha aşığı derecelerde mezunları ile bir, iki, üç dört dersshaneli okulların mezunları ilköğretimin devre-i aliyesi resmî programında yer alan zorunlu derslerden sınav vererek ehliyetlerini göstermeliydiler. Bu ehliyet her dersten en az 5 puan almak ve ortalamada ise karib-i âlâ derecesi ihraz etmekle mümkündü. Bir ve iki dersshaneli ilköğretim okullarının birinci devresini bitirenler ikinci sınıfa, ikinci devreyi bitirenler üçüncü sınıfa sınavsız kabul edilirdi. Daha üst sınıfa girmek isteyenler geçmek istedikleri sınıfın bir altındaki derslerden yukarıdaki belirtilen not şartını tutturmalı ve ehliyetlerini göstermeliydiler. Üç, dört dersshaneli ilköğretim okullarının birinci ve ikinci sınıflarını bitirenler ikinci ve üçüncü sınıflara, ilköğretim ikinci devresini bitirenler dördüncü sınıfa sınavsız kabul edilirdi. Görüldüğu üzere ilköğretim okullarından nakil yoluyla sultanilere kayıt yaptırmak isteyenler genelde bir alt sınıfa denk tutuluyordu. Tali okul öğrencileri altıncı sınıfa girmek istedikleri takdirde ilköğretimin yalnız üçüncü devresi derslerinden, tali sınıfların herhangi birine geçmek istedikleri hâlde ondan önceki sınıfın derslerinden ayrı ayrı imtihan vermeliydiler. Bu imtihanlarda başarı için yine her dersten en az beş numara almak gerekiydi. Özel okul mezunları altıncı sınıfa girmek isterlerse iptidai kısmı derslerinden, onuncu sınıfa girmek isterlerse taliye birinci devre derslerinden, diğer sınıflara girmek isterlerse bir önceki sınıfın derslerinin tamamından sınav vermeleri ve başarı için her dersten en az beş numara almaları şarttı. Resmî sultanilerden tasdikname ile gelen öğrenciler eşdeğer

⁵⁷⁸ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 79.

sınıfa kabul edilirdi⁵⁷⁹. Sultanilerin altıncı sınıfı kız ve erkek iptidai öğretmen okullarının birinci sınıfına denkti. Diğer sınıflarda da bu hesaba göre eşleştirme yapılırdı⁵⁸⁰.

Öğrencinin kaydı esnasında veli veya babanın bulunması zorunluymdu. Kayıt esnasında sağlık raporu, aşı şhadetnamesi, kayıt ilmühaberi gibi belgeler istenirdi. Kayıt evrakı okuldan temin edilirdi. Yukarıda sıralanan kayıt şartlarına aykırı öğrenci alan okul müdürlerine ihtardan görevden almaya kadar bir cezalandırma söz konusuydu⁵⁸¹.

Talimatnamenin 6. faslında öğrencilerin hak ve sorumlulukları yer almaktaydı. Aynı zamanda burada getirilen hükümler öğrencilerin disiplin işlerini düzenlemekteydi. Öğrencilere verilecek ödül ve cezalar ayrıntılı olarak belirlenmişti. Buna göre; öğrencilere çalışkanlıklarından, güzel ahlak ve davranışlarından ötürü aferin, tahsin, imtiyaz adlarıyla üç ödül belgesi verilebilecekti. Matbu olan bu belgelere öğrencinin adı ve ödülün niçin verildiği yazılacaktı. Aferin ve tahsin belgeleri ikinci müdür, imtiyaz ise müdür tarafından imzalanacaktı. Bir tahsin belgesi dört, bir imtiyaz belgesi sekiz aferin belgesine eşitti. Ders yılı sonuna kadar okul yönetimine 50 aferin belgesi ibraz eden öğrenciye uygun bir mükâfat verilecekti. Öğrencilere okul kurallarına riayet etmemeleri, olumsuz hâl ve tavırları ile ahlaksızlıkları nedenleriyle tembih, tevbih, izinsizlik, tekdir, ihrac-ı muvakkat ve ihrac-ı kati cezaları verilecekti. Talimatnamede cezaya konu bu davranışlar ve durumlar tek tek belirtilmekteydi. Cezaya konu olan bu fiillerin tekerrürü hâlinde bir üst ceza verilecekti. Cezaların ne olduğu ve nasıl uygulandığı hususlarına bakılırsa bunlardan tembih; okul müdürü, ikinci müdür, öğretmenler, muhteremler veya muhteremler tarafından yapılan nasihattir. Bir üst ceza olan tevbih, müdür veya müdür-i sâninin öğrenciyi çağırarak kusurlu davranışını ve bunun cezasını azarlayıcı bir ihtarla bildirmesi şeklinde yapılırdı. İzinsizlik cezası geceli öğrenciler için cuma tatilinden yoksun bırakılma, gündüzlü öğrenciler içinse cuma günü okula devamdan ibaretti. İzinsizlik cezalarının bazıları affedilebilirdi. Affedilebilen izinsizlikten sekiz aferin belgesi verilmek suretiyle kurtulmak mümkündü. Bu cezada da cezanın nedeni öğrencilere bildirilirdi. Tekdir, ceza görecek öğrencinin meclis-i muallimin ve meclis-i inzibat huzurunda gerekçeli raporu okunması ve vukuatının umumi sicile işlenmesiydi. İhrac-ı muvakkat(geçici ihrac), öğrencileri en fazla bir haftayı geçmemek üzere okula

⁵⁷⁹ MST, Madde:2-4.

⁵⁸⁰ Darülmuaallimin ve Darülmuaallimat Nizamnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1915, s. 6.

⁵⁸¹ MST, Madde:4-5. .

kabul etmemekti. Diğer cezalardan farklı olarak geçici ihraç cezası yazılı olarak velilere bildirilirdi. İhrac-ı kati(kesin ihraç), öğrencinin okuldaki kaydının silinmesiydi. Bahsedilen cezalardan izinsizlik; müdür, müdür-i sâni, sermubassır ile öğretmenler tarafından verilirdi. Tekdir, geçici ve kesin ihraç cezaları ise inzibat meclisinin kararı ile verilirdi. Müdür gerekli görürse karar çıkıncaya kadar öğrenciyi mezun addedip okula kabul etmeyebilirdi⁵⁸².

Sınıf geçme ve not hususları talimatnamenin yedinci faslında düzenlenmekteydi. Sultanilerde her sene ikisi yazılı, birisi sözlü olmak üzere üç sınav yapılırdı⁵⁸³. Birinci yazılı sınav okulun açılmasından üç ay, ikinci yazılı sınav 6 ay, sözlü sınav ise 9 ay sonra uygulanırdı. Yazılı sınavların soruları programa uygun şekilde öğretmen tarafından bir fihrist şeklinde hazırlanır, okul müdürü ve öğretmenin uzlaşısıyla seçilirdi. Sınav sorularının derslerden ne kadar yararlandığını gösterecek biçimde hazırlanmasına dikkat edilecekti. Her sınıfta yazılı imtihanlar bir hafta içerisinde bitirilecek ve bu esnada dersler tatil edilmeyecekti. Not baremi şu şekildeydi: 9-10 aliyülâlâ, 8 âlâ, 7 karib-i âlâ, 6 vasat, 5 karib-i vasat, 3-4 zayıf, 1-2 pek zayıf, sıfır fena. Sınıf geçmede diğer bir faktör olan sözlü sınavlara ise ders döneminin bitiminden 5 gün sonra başlanacak ve en geç 4 hafta içerisinde sonlandırılacaktı⁵⁸⁴. Sözlü sınavlarda görev alacak mümeyyizler mümkün olduğunca okulun öğretmenleri arasından seçilecekti. Fakat gerekli hâllerde dışarıdan ihtisas sahibi mümeyyizler de görevlendirilebilecekti. Bu kapsamdaki mümeyyizler mutlaka sınavda hazır bulunmak zorundaydılar. Sınıf geçmek için sözlü sınavda her dersten en az üç numara alınması,

⁵⁸² MST, Madde:67-74.

⁵⁸³ MST, Madde: 76. Talimatnamenin hükmüne rağmen 1914 Nisanında Maarif Nezareti malum nedenlerden(savaş ve seferberlik)birinci yazılı sınavın dikkate alınmadan ikinci yazılı ve üçüncü sözlü imtihan numaralarının ortalamasının sınıf geçmeye esas teşkil edilmesini istemiş, ikinci yazılı imtihana girmeyenlerinin geçerli mazeretleri varsa sınıf geçmelerinin birinci yazılı ve üçüncü sözlü sınava göre yapılmasını istemiştir. BOA, MF.TLY., 402/21, 1332.Ca.28. Tanin gazetesinde yer alan bir haberde bazı sultanilerde bu sene yalnız sözlü imtihan numaralarının sınıf geçmeye esas kabul edileceğinin iptidai öğrencilerine bildirildiği, bu nedenle her tarafta aynı işlemin yapılması için söz konusu sınıflarda bu ders senesine(1913/1914) mahsus olmak üzere yalnız sınıf imtihanlarının terfi için esas kabul edildiğinin Maarif Nezaretinden gerekli yerlere tebliğ edildiği yer almaktaydı. Tanin, no.1959, 5 Haziran 1914, s. 4. 1915 yılında ise savaş nedeniyle bazı sultanilerde öğretmenlerin askere alınması ve diğer başka nedenlerden dolayı genel imtihanların zamanından önce yapılması isteği bazı maarif müdürlüklerince bakanlıktan talep edilmiştir. Bakanlık ders yılı süresi ve sınavların zamanlarının talimatnamede belirlendiğini, müfredat programındaki konuların dokuz aya göre taksim edildiğini, zaten eğitime geç başlandığını, bir de sınavların erken yapılmasıyla öğretimin akim kalmasına izin vermenin talimat ve müfredat ile sağlanan amacı ortadan kaldıracağını belirtmiştir. Bakanlık silah altına alınan öğretmenlerin görevlerinin vekâleten yürütülmesinin teminini ve mayısın sonuna kadar öğretime devam edilmesini ve haziranın başından önce sınavların yapılmamasını istemiştir. BOA, MF.TLY., 446/18, 1333.R. 17.

⁵⁸⁴ MST, Madde:76-81.

gerek yazılı sınavlarda gerekse sözlü sınavda tüm derslerin not ortalamasının beşten aşağı olmaması gerekiyordu. Söz konusu ortalamalara terfi-i sınıf numarası deniyordu. Hangi mazeret olursa olsun yazılı sınavlarda bulunmak şarttı. Sözlü sınavlarda farklı olarak hastalık raporuna dayalı mazeretlerde sonradan sınava girilebilirdi. Fakat ikinci sınavlarda bu mazeret geçerli değildi⁵⁸⁵. Son sınıf derslerinden başarılı olanlara şehadetname verilirdi. Bir ders yılının üçte birinde her ne sebeple olursa olsun okula devam etmeyen öğrenci sözlü sınavlara alınmaz ve bulunduğu sınıfta bırakılırdı. Okul müdürü her sene sözlü sınavların ardından iptidai ve tali kısımlar için ayrı ayrı üçer adet sınıf geçme defteri tanzim eder ve maarif müdürlüğüne teslim ederdi. Maarif müdürlüğü bunlar üzerinde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra tasdik eder, birini okula iade eder, birini kendine saklar, üçüncüsünü varsa görüşlerini de ekleyerek Maarif Nezaretine gönderirdi. Sultanilerin kısm-ı ulâ öğrencilerinden imtihanlarını tamamlayanlara “tahsil-i iptidai tasdiknamesi” verilirdi⁵⁸⁶. Okuldan atılan öğrencilere okulda kaç yıl öğrenim gördüğü ve niçin ihraç edildiğine dair bir ilmühaber verilirdi. Fakat ahlaksızlığı sebebiyle okuldan atılan öğrencilere hiçbir belge verilmezdi⁵⁸⁷. Sultanilerde derslere eylülün ilk günü başlanır ve imtihan süresi hariç olmak üzere dokuz ay eğitim yapılırdı⁵⁸⁸.

Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi'nin sultanileri de ilgilendiren 16. maddesi çokça eleştirilmiştir⁵⁸⁹. Zira sözü edilen bu maddede erkek sultanilerindeki ücretsiz öğrenciler 17 yaşını, kız sultanilerindeki bu tür öğrenciler ise 14 yaşını tamamladıklarında hangi sınıfta olurlarsa olsunlar isteklerine bakılmaksızın İstanbul'daki kız ve erkek öğretmen okullarının iptidai kısmına nakledilirlerdi. İstisna olarak bu öğrencilerden pekiyi derece(alıyyülâlâ) ile sınıf geçenlere nakli istememeleri durumunda sultani öğrenimlerini tamamlama izni verilirdi. Okul müdürleri her sene

⁵⁸⁵ MST, Madde:82-84.

⁵⁸⁶ MST, Madde:85-89. İmtihan cetvelleri matbu olarak okullara ulaştırılırdı. Söz konusu cetvellerin tanzimi ve yetkililere ulaştırması ile ilgili süreçler için bkz. BOA, MF.TLY., 409/21, 1332.B.17; BOA, MF.TLY., 449/77, 1332.C.4;

⁵⁸⁷ MST, Madde:95.

⁵⁸⁸ MST, Madde 110.

⁵⁸⁹ Nizamnamenin bu maddesine en ağır eleştiri Satı Bey'den gelmiştir. Ona göre 1913 sonrası dönemde de eskiden olduğu gibi öğretmen okullarında sayıca çokluğa önem verilmiş ve keyfiyet ihmal edilmiştir. Bu fena prensipten de en çok öğretmen okulları zarar görmüştür. 16. madde gereği sultanilerin ücretsiz talebesinden tembel ve açıkta kalanlar zorla darülmualiminlere sokulmuş ve darülmualiminlere sevk edilmek sultanilerin ücretsiz talebesi için “tembelliğe ve muvaffakiyetsizliğe karşı bir ceza” şekline dönüştürülmüştür. Böylece öğretmenlerin kıymeti ile öğretmenliğin ulviyeti azalmış, bu durum doğal olarak bütün ilköğretim devresine kötü etkiler bırakmıştır. Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 664.

genel sınavların ardından öğretmen okullarına nakledilecek öğrencilerin isimlerini içeren bir defteri Maarif Nezaretine gönderirlerdi⁵⁹⁰.

Sultanilerle ilgili bir diğer husus, bu okullara eskiden beri devam ettirilen bir uygulama ile Bulgaristan'daki Müslüman çocukların leyli ve meccani olarak kabul edilmesiydi. Fakat 1916 Ağustos ve 1917 Temmuz tarihli iki belgede bu kapsamdaki taleplerin geri çevrildiğini görmekteyiz. Zira ilkinde sultanilerdeki leyli meccani boşluğunun çok az olmasına karşın, şehit ve muhtaç çocuklarından 10 bine kadar ulaşan bir başvuru gerçekleştiği, ikincisinde ise ödeneklerin yetersizliği gerekçe göstermiş ve böylece söz konusu talepler uygun bulunmamıştı⁵⁹¹.

Bilindiği gibi ortaöğretim kurumları ücretli okullardı. Bu çerçevede sultanilerde leyli ücreti 15-20 liraydı. İptidai kısmının nehari öğrencilerinden ücret alınmazdı. Tali sınıflarında ise hâl ve vakti müsait olanlar senelik 2 lira vermeğe mecburdu⁵⁹².

2. 1. 4. 2. 4. Öğretim Kadrosu

Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi'ne göre bu okulların öğretim kadrosu kısm-ı iptidai ve kısm-ı tali öğretmenleri, muallimi-i mahsusa⁵⁹³ ve muitlerden oluşmaktaydı. Muallimin-i mahsusalar sadece okutacakları derslerle yükümlüydüler. Diğer öğretmenler ve muit adı verilen yardımcılarının ise talimat ile belirlenen idari görevleri bulunmaktaydı. Mazeretsiz derse girmemeleri hâlinde öğretmenlere kıstalyevm, ihtar, maaş kesimi(1/3) gibi müeyyideler uygulanacaktı⁵⁹⁴. Muallimin-i mahsusa dışındaki öğretmenler Maarif Nezaretinin izni olmadıkça başka bir yerde görev yapamayacaktı. Müdür, bu kurala aykırı hareket eden öğretmenlere söz konusu görevden ayrılmalarını teklif edecekti. Teklif tarihinden itibaren 15 gün zarfında ayrılma gerçekleşmezse maarif müdürünün oluru ile öğretmenler müstafî sayılacak, yerlerine vekil atanarak durum Maarif Nezaretine bildirilecekti⁵⁹⁵.

⁵⁹⁰ DDN, Madde:16.

⁵⁹¹ BOA, MF.TLY., 534/74, 1334.Za.22; BOA, MF.TLY., 569/83 1335. Za.3.

⁵⁹² Muallim Ahmet Halit, "Kızlarımızın Tahsili Meselesi", *Talebe Defteri*, no.44, 16 Ağustos 1917, s. 708.

⁵⁹³ Muallimin-i mahsusa tabirinden, resm-i hattı, musiki, terbiye-i bedeniye ve el işleri gibi öğretmenliklere darülmualliminden ihtisas sahipleri yetişinceye kadar hariçten getirilen kişiler kastedilmekteydi. BOA, MF.TLY., 392/4, 1332.Ra.17. Söz konusu dersler beceri dersleri olarak nitelendirilebilir.

⁵⁹⁴ MST, Madde 44-46.

⁵⁹⁵ MST, Madde 44-48. Maarif Nezareti sultani öğretmenlerine kâfi derecede maaş verildiğini ve bunların zamanlarını mesleklerinde araştırmalar yapmak ve ihtisaslarını artırmak için kullanmaları gerektiğini düşünüyordu. Ayrıca söz konusu öğretmenlerin okul dışında veya özel okullarda öğretmenlik

Öğretmenler her yıl 25 Ağustosta okulda bulunmak zorundaydı. Fakat bu tarihte okulda bulunamayacak derecede geçerli mazereti olanlar durumlarını yazılı olarak maarif müdürlüğüne bildireceklerdi. Yeni öğretim yılı başında yani eylülün başı itibariyle okula gelmeyen öğretmenin yerine yarım maaşla bir vekil atanacak, dersler katiyen kesintiye uğratılmayacaktı. Doktor raporuna dayanan bir hastalığı bulunanların haricinde ekim ayı başında göreve gelmeyenler istifa etmiş kabul edilecek ve yerlerine başkaları atanacaktı⁵⁹⁶.

Leyli sultanilerdeki öğretmenlerin ders okutmanın yanında ayrıca nöbet görevi de vardı. Buna göre her gece iptidai kısmı öğretmenlerinden ikisi, müdür ile ikinci müdürün bulunmadığı zamanlarda ise tali kısım öğretmenlerinden biri sırayla okulda nöbete kalmağa mecburdu. Nöbet süresi 24 saatti. Tali kısım öğretmenleri nöbetçi oldukları zaman okulun her şeyinden sorumluydular. Muitler dönüşümlü olarak haftada birer gün izinliydi. Öğretmen ve muitler nöbetleri esnasında etütlerde bulunarak öğrencilerin derslerine çalışmalarını sağlayacaklar, gece ve gündüz teneffüsleri zamanlarında onları sürekli kontrol edeceklerdi⁵⁹⁷. Öğretmenler ve muitler tatili geçirecekleri yeri yazılı olarak okul müdürlüğüne bildirmek şartıyla tatil döneminde de izinli olacaklardı⁵⁹⁸.

Öğretmenlerin siyasetle iştigalleri, cemiyetlere üye olmaları, okul içerisinde ve öğrenci karşısında hükûmetin siyasetini tenkit etmeleri kesinlikle yasaktı⁵⁹⁹. Bunu teminen göreve başladıklarında öğretmenlerden siyasetle meşgul olmayacaklarına dair bir senet alınıyordu⁶⁰⁰.

2. 1. 4. 2. 5. Sayılarla Sultaniler

Maarif Nezaretinin yayınladığı 1913-1914 istatistiğinde sultani sayısı 36 olarak görülmüyordu. 1913-1914 ders yılında 22 idadi sultaniye dönüştürülmüştü. Yeni olarak

yapamayacakları hususu hem sultani talimatnamesi hem de bazı genelgeler ile ortaya konulmuştu. Buna karşın Halep ve Beyrut gibi merkeze uzak vilayetlerdeki sultanilerdeki Türkçe öğretmenlerinin haricte görev yaptıkları öğrenilmişti. Bu durum üzerine hâlihazırda Osmanlı lisanının yaygınlaştırılmasına çalışılması, böyle uzak memleketlerde mütehasıs muallimler bulmanın oldukça güç olması ve yine talebelerin istifadeleri olduğu mülahazaları ile istisna olarak Halep ve Beyrut Sultanilerindeki Türkçe öğretmenlerinin Türkçe öğretmekten menedilmemeleri uygun bulunmuştu. BOA, MF.TLY., 351/18, 1331.Ş.4.

⁵⁹⁶ MST, Madde:49.

⁵⁹⁷ MST, Madde:62-66.

⁵⁹⁸ MST, Madde:109.

⁵⁹⁹ MST, Madde:113.

⁶⁰⁰ Aytakin, İttihâd, s. 150.

da Şam ve Beyrut'ta birer ikinci sultani açılmıştı. Oysa 1912-1913 öğretim yılında yalnızca 13 sultani mevcuttu⁶⁰¹.

1913-1914 senesinde sultanilerde 3802 Müslüman, 1665 gayrimüslim olmak üzere 5467 öğrenci vardı. Ders senesi içerisinde 5645 öğrenci kaydedilmişti. Oysa bir önceki öğretim yılında 2703 öğrenci kaydedilmişti. Sultanilerdeki öğrencilerin 4334'ü iptidaiye, 5239'u ise taliye kısmında okumaktaydı. Memur kadrosu, 379 yönetici, 721 öğretmen, 523 hademe olmak üzere 1674'tü⁶⁰².

Tedrisat-ı Taliye Dairesinin hazırladığı bir istatistiğe göre 1915 yılı sonunda Osmanlı ülkesinde 48 sultani mevcuttu. Bunların üçü kız, dokuzu erkek olmak üzere on ikisi İstanbul'da, diğerleri vilayet merkezlerinde ve bazı müstakil livalardaydı. Okullara devam eden kız ve erkek öğrencilerin toplamı 15397'ye ulaşıyordu. Bunun 11092'si gündüzlü ve 4305'i geceliydi. Geceli öğrencilerin de 1354'ü ücretli, 2951'i ücretsizdi. Ücretsiz kız öğrencilerinin bir sene önceki toplamı 300'e ulaşıyordu. Gerek Balkan Savaşları, gerekse I. Dünya Savaşı dolayısıyla birçok şehit ve muhacir çocuğun terbiye ve tahsilleri Maarif Nezareti tarafından üstlenildiğinden ücretsiz öğrencilerin toplamı 3000'e çıkmıştı. Sultanilerin idare ve öğretim kadrosu 1412'ydi. Öğrencilerinin çokluğu itibariyle erkek sultanileri arasında İstanbul Sultanisi, kız sultanileri arasında ise Bezm-i Âlem Sultanisi birinciydiler. İstanbul Sultanisinde 651, Bezm-i Âlem Sultanisinde 971 öğrenci vardı. Bundan iki sene önce sultanilerin yerini aldığı idadilerde öğrenci sayısı ancak 8000 oranında iken şimdi iki misline ulaşmıştı⁶⁰³. 1917 Ağustosuna itibariyle kız sultanilerinin sayısal durumu hakkında şu bilgilere sahibiz. Bezm-i Âlem Sultanisi bu yıl 4 mezun vermişti. Hâlihazırda 131 ücretli leyli, 262 meccani leyli, 62 ücretli nehari ve 407 meccani nehari ve 207 ana sınıfı mevcudu ile birlikte 1069 öğrenciye sahipti. Bunun 115'i tali geri kalanı iptidai kısımdadır. 1914 senesinde açılan Aksaray Selçuk Hatun Sultanisinin yalnız nehari kısmı vardı ve bu sene 9 sınıf teşkil edilmişti. 15 tali, 381 iptidai, 167 anasınıfı olmak üzere toplamda 563 öğrencisi vardı. Leyli ve nehari olan Çamlıca İnas Sultanisinin tüm sınıfları oluşturulmuştu. İptidai kısmında 229, tali kısımda 55 öğrenci vardı. Bunlardan 74'ü ücretli leyli, 177'si ücretsiz leyli, 33'ü ise nehariydi. 1915 senesinde numune okulundan dönüştürülerek açılan leyli ve nehari mahiyetteki Erenköy İnas Sultanisinin daha yeni sekizinci sınıfı oluşturulduğundan

⁶⁰¹ 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, .s. 48. Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, s. 223.

⁶⁰² 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, Levha: 13, 14, 15, 18.

⁶⁰³ Tanin, no.2526, 27 Aralık 1915, s. 4.

mezun vermemiştir. Mevcut sınıfların 15 şubesi bulunmaktaydı 195 leyli meccani, 43 leyli ücretli, 398 nehari meccani, 16 nehari ücretli olmak üzere toplamda 652 öğrencisi vardı. 1917 Eylülü itibarıyla İstanbul’da beş kız sultanisi mevcuttu⁶⁰⁴.

2. 1. 5. Darülfünunla İlgili Görüş ve Uygulamaları

2. 1. 5. 1. İstanbul Darülfünunu

İstanbul Darülfünununu yeniden düzenlemeye yönelik mesaisi Ahmet Şükrü Bey’in Nazırlığı döneminde öne çıkan faaliyetleri arasında sayılabilir. Onun zamanında Darülfünun bir yüksekokul hüviyetinden çıkarak modern bir üniversite fonksiyonunu görmeye başlamıştır⁶⁰⁵. Ahmet Şükrü Bey’in Darülfünunla ilgili fikirlerini hayata geçirmesinin kolay olmadığını belirtilmesi gerekir. Zira yaklaşık dört yıl müşavirliğini yapan ve eğitim ıslahatında beraber çalıştığı Franz Schmidt, bakanın bu hususta büyük güçlüklerle karşılaştığını kaydetmiştir⁶⁰⁶. Hakikaten Ahmet Şükrü Bey Meclis-i Mebusanda Darülfünunla ilgili birçok olumsuz eleştiriye muhatap kalmıştı. Bütün bunlara rağmen müesseseye sahip çıkmış, büyük devletlerinki kadar olmasa da en azından bazı ülkelerin Darülfünunları kadar öğrenci yetiştirdiğini müdafaa etmiştir⁶⁰⁷.

Ahmet Şükrü Bey Meclis-i Mebusanda “vahdet-i fikriye” konusunun gerekliliğinden ve bunun nasıl sağlanacağından söz ederken Darülfünunlara önemli bir görev biçmişti:

“Vahdet-i fikriye meselesi, işte, asıl Darülfünunlarda temin edilecektir. Orada talim ile meşgul olan erbab-ı ihtisas kendi fikirlerini rahle-i tedrislerinde bulunanlara güzelce telkin etmek vazifesi ile mükelleftirler. Eğer, onlar telkinatı memleketin arzusu dairesinde yaparlarsa, işte vahdet-i fikriye temin edilmiş olur. Çünkü Darülfünun mezunlarıdır ki, bir memlekette fikir hasıl edebilirler, o fikirlerin etrafında bir mecmua teşkil edebilirler”⁶⁰⁸.

2. 1. 5. 1. 1. Teşkilatla İlgili Düzenlemeler

Ahmet Şükrü Bey’in yaklaşık beş yıl süren Maarif Nazırlığı döneminde Emrullah Efendi döneminde 1912 yılında çıkarılan İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi ile Darülfünun ve Şubâtının İnzibatına Dair Nizamname yürürlükte kaldı. Bunların dışında

⁶⁰⁴ Hüseyin Ragıp, “Kızlarımızın Tahsili 4”, *Tanin*, no.3134, 1 Eylül 1917, s. 3.

⁶⁰⁵ Unat, Türkiye, s. 56.

⁶⁰⁶ Mesela Schmidt’e göre, Alman öğretmenlerin getirilmesinden ortaya çıkacak fayda genel olarak doğru bir tetkik ve muhakemeye tabi tutulmadı. Bakanın Darülfünunla ilgili taleplerine karşı Meclis-i Mebusan bile uygun bir vaziyet almadı. Bütün bunlara rağmen Ahmet Şükrü Bey, “Darülfünunu asr-ı hazırım icabatına göre bir müessese-i ilmiye, bir mahall-i tettebbu haline ifrağ etmek hususundaki mesaisinden inhiraf etmedi”. Bu amacına erişmek için gayretten ve paradan kaçınmadı. Schmidt’e göre hâlihazırda(Aralık 1917) Darülfünunun yeni şekli o derece ileri seviyededir ki barışın imzasından sonra oraya girecek birçok öğrenciye ilmi terbiyeyi vereceğinden emin olunabilir. *Tedrisat*, no.43, s. 1-5, 1335.

⁶⁰⁷ MBZC, C:2, İ.33, 1 Temmuz 1914, s. 239.

⁶⁰⁸ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 79.

Darülfünunun yeniden düzenlenmesine yönelik olarak Maarif Nezareti tarafından 26 Mayıs 1913'te "İstanbul Darülfünunu Teşkilat-ı İlmiyesi" adı altında 65 maddelik bir talimatname hazırlandı. Talimatname doğrudan doğruya eğitim ve öğretimi düzenlemeye yönelik olup, genel olarak idari teşkilat hakkında herhangi bir hüküm içermemekteydi. İlk maddesine göre İstanbul Darülfünununun Şeriye, Hukuk, Tıp, Fünun, Edebiyat olmak üzere beş şubesi vardı. Eczacı ve Dişçi Ali Mektepleri de Tıp Fakültesine bağlıydı. Talimatnamede fakülte adından söz edilmediği ve şube teriminin kullanıldığı dikkat çeker. Yine talimatnamede önceki düzenlemelerden farklı olarak muallim unvanının yerine müderris, muallim muavini yerine de müderris muavini unvanının geçtiği görülür. Hakeza meclis-i muallimin de meclis-i müderrisine dönüşmüştür. Talimatnamenin tedrisat başlığını taşıyan kısmında şubelerde okutulacak dersler, kayıt ve kabul şartları, ders seçimi ve sınav konularına yer verilmiştir. Talimatnamenin devamında öğrenim ücretleri, nakil ve kayıt işlemleri, sınıf geçme, imtihanlar ve mezuniyet işleri gibi hususlar açıklanmıştır. Talimatnamenin dikkat çeken önemli bir hükmü de okula devam zorunluluğu getirilmesidir⁶⁰⁹.

Darülfünunun idari ve ders teşkilatında ihtiyaçlara ve değişen şartlara göre zaman zaman değişiklik ve yenilikler gerçekleştirildi. Bu şekilde ilk düzenleme 1913 sonlarında yapıldı. Tanin gazetesinde yer aldığına göre, Ahmet Şükrü Bey Darülfünun eğitimindeki eksiklikleri telafi için bir komisyon teşkil etmiştir. Komisyonun mesaisi sonrasında hazırladığı layihayı onaylayarak Darülfünun Genel Müdürlüğüne göndermiştir. Söz konusu layihada çeşitli şube programlarına bazı yeni dersler eklenmiştir. Ayrıca hangi derslerin nasıl okunacağı kararlaştırılmıştır. Buna göre, fenn-i terbiye dersi darülmualimin öğrencileriyle ayrı işlenecek, Edebiyat şubesiyle ortak olacaktı. Bunun gibi coğrafya, Fransızca, tatbikat-ı dersiyeye dersleri edebiyat şubeleriyle ortak yapılacaktı. Öğrenciler Fransızca yerine başka bir Avrupa dili okumakta serbestti. Ulum-ı Riyaziye Şubesinde ayrı okunacak dersler resim, resm-i riyazi, fenn-i terbiye idi. Bu dersler Ulum-ı Tabiiye Şubesinde okunan aynı derslerle ortaktı. Edebiyat Şubesinde ayrı okunacak dersler resim, fenn-i terbiye, terbiye-i bedeniye, ilm-i ahlak, kitabetti. Bu dersler ulum-ı tabiiyedeki aynı dersler ile ortaktı⁶¹⁰.

⁶⁰⁹ Dölen, Osmanlı..., s. 346-353.

⁶¹⁰ İkdam, no.6026, 3 Aralık 1913, s. 4. Gazetenin haberinde Hukuk, Ulum-ı Şeriye, Ulum-ı Tabiiye, Ulum-ı Riyaziye Şubelerinde okutulan derslere de yer verilmiştir.

Peyam gazetesi yeni teşkilat layihasıyla ilgili verdiği haberde memuriyet ile talim hayatının birbiriyle uyum sağlayamayacağı ve hâlihazırda öğretimin pek noksan olduğu esası üzerine tertip edilen bu teşkilat düzenlemesinin Darülfünunda büyük bir değişiklik meydana getirdiği, tespitini yapmaktaydı. Aynı haberde 18 Kasım 1913'ten itibaren Darümuallimin-i Aliyenin edebiyat, tabiiyat, riyaziyat kısımları öğrencileri, Darülfünunun Tabiiyat, Riyaziyat ve Edebiyat Şubeleriyle ortak olan dersleri bu şubelerde alacaklardı. Bunun için Darümuallimin öğretmenlerinden bazıları Darülfünuna tayin edilmişti. En büyük değişiklik Hukuk Şubesinde olmuştu. Yeni öğretmenler atandığı gibi, programa yeni dersler de ilave edilmişti. Bu şubede günlük ders saati ayrıca dörde yükseltilmişti⁶¹¹.

1915 Ekiminde Darülfünun teşkilat yapısında yeni düzenlemelere gidildi. Bu çerçevede Darülfünun kadroları tekrar tespit edildi. Teşkilat gereği Darülfünun Edebiyat, Fen, Lisan, Hukuk fakültelerinden ve bunların şube ve bölümlerinden meydana geliyordu. Her fakültenin sınıflarında meclis-i medreseyn tarafından belirlenen sayıda uygulamalı saatler olacaktı. Darülfünuna devam eden gençlerin en az bir yabancı dil öğrenimi görmeleri zorunlu tutulacaktı. Darülfünun Edebiyat Fakültesi öğrenim süresi üç sene olmak üzere edebiyat, felsefe, tarih ve coğrafya şubelerini içerecekti. Bu şubedeki derslerin bazıları müşterek okunacaktı. Darümuallimin-i Aliye edebiyat şubesindeki öğrenciler bazı derslere devam etmek zorundaydılar. Darümuallimin-i Aliye öğrencileri Arap ve Acem edebiyatlarını takip etmek zorunda değillerdi. Lisan Fakültesi uygulamalı ve teorik lisan tahsili verecekti. Derslere devam mecburi değildi. Yalnız Darülfünun öğrencileri seçtikleri derslerde devama mecburdular. Buradaki derslerin öğretim süresi beş sene ve üç sene olmak üzere iki türlüydü. Fünun Fakültesi tabiiyat ve riyaziyat olmak üzere iki şubeydi. Riyaziyat şubesi; fizik, heyet-i riyaziye; tabiiyat da kimya, tarih-i tabii kısımlarından oluşurdu. Birinci sene dersleri fünun şubesi için bir arada ve muavinler tarafından okutulacaktı. Tahsil süresi dört sene olan Hukuk Fakültesi idari, siyasi, adli ve mali şubelerinden meydana gelirdi. Bu fakültede de şubeler bazı dersleri müşterek okurdu. Hukuk Fakültesi 23 kürsü ile 3 muavinlik üzerine kuruluydu. Edebiyat Fakültesi 18 muavinlik üzerine teşkil edilmişti⁶¹². Bütün fakültelerdeki kürsü muavinliklerinin miktarı meclis-i müderriseyn kararıyla artırılabilirdi. Öğrenim süresi üç sene olan Fünun Fakültesinin tabiiyat şubesinde

⁶¹¹ Peyam, no.20, 3 Aralık 1913, s. 3.

⁶¹² Tanin, no.2467, 29 Ekim 1915, s. 2.

kimyaya üç kürsü ayrılmıştı. Fünun Fakültesi şubelerine ait kürsülerin her sınıfında en az iki saat tatbikat dersi vardı. Öğretim kadroları ve dersleri bu şekilde tespit edilen Darülfünunun idari kadrosunda herhangi bir değişiklik yapılmamıştı⁶¹³.

Ahmet Şükrü Bey döneminde Darülfünunda yapılan önemli icraatlardan biri de 1916 senesi başından itibaren Darülfünun mecmualarının yayınlanmasıydı⁶¹⁴. Haddizatında II. Meşrutiyet'in ilanının ertesinde Darülfünun için bir mecmua yayınlanmasına teşebbüs edilmişti. Fakat çeşitli nedenlerle bu hususta bir ilerleme sağlanamamıştı. Peki, Ahmet Şükrü Bey'in söz konusu mecmualardan beklentisi neydi? Tek cümle ile ülkeye ilmî bir hayat hazırlamak. Ona göre mecmularda her türlü bahse yer verilecek ve Darülfünun mezunları ile yükseköğrenim görenler bu mecmular vasıtasıyla bilgilerini artırabileceği gibi oradaki bahislere de katılabileceklerdi. Böylece ülkede arzulanan ilmî hayat uyanabilecekti⁶¹⁵. Yayın için gerekli parayı karşılamak üzere Ahmet Mithat Efendi'nin gayretiyle Mülkiye Mektebinde bir konferans tertip edildi. Fakat konferansa gelenlerden çok az ücret toplanabildi⁶¹⁶. Nitekim dört fakülte kendi adlarıyla mecmualarını yayınladılar. Fakat savaştan ötürü iktisadi şartlar kötüleştiğinden mecmualar yaklaşık bir yıl yayınlanabildi. Tıp Fakültesi hariç, yayınlarına ara vermek zorunda kaldılar. Sonuç olarak Darülfünundaki bu dergi faaliyeti üniversiteleşme yolunda önemli adımlardan biri oldu⁶¹⁷.

Ahmet Şükrü Bey, Darülfünunda başarı yolunun muktedir öğretmenler ile onların kullanacakları alet ve edevattan geçtiğini düşünmekteydi. Ona göre bunlar olmadıkça layıkıyla öğrenci yetiştirilemezdi. Fakülteler teşrih, hikmet, kimya gibi birçok laboratuvarlardan oluşurdu. Bu noktada yalnız hukuk fakültesini düşünmemek gerekirdi ki onda da ihtiyacı duyulan ders aletleri yoktu. İşte bunlarda ilerleme olmazsa Darülfünunlarda öğretim mükemmel olamazdı. Böyle düşünen Ahmet Şükrü Bey fikirlerini fiiliyata geçirmeye çalıştı. Bu çerçevede laboratuvar için gerekli binanın inşasını başlattığı gibi, alet ve edevatının da siparişini verdi. Böylece Darülfünunun bir kısmı mükemmel bir öğretime başlayacaktı⁶¹⁸.

⁶¹³ Tanin, no.2468, 30 Ekim 1915, s. 3.

⁶¹⁴ Ahmet Şükrü Bey döneminde 1916'da yayın hayatına başlayan Darülfünun mecmualarından Edebiyat Fakültesi Mecmuası bkz. EK-5.

⁶¹⁵ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 79. Ahmet Şükrü Bey'in mecliste bu konuşmayı yaptığı günlerde söz konusu mecmualardan üçü yayınına ara vermek durumunda kalmıştır.

⁶¹⁶ Mehmet Ali Ayni, s. 78.

⁶¹⁷ Dölen, s. 509-512.

⁶¹⁸ MBZC, C:2, İ.33, 1 Temmuz 1914, s. 239.

1917 yılı başlarına doğru Ahmet Şükrü Bey yeni bir Darülfünun binası ile kütüphane-i umumi tesisine karar verdi. Zira Darülfünun binası ihtiyaca kâfi değildi. Hukuk Fakültesi Beyoğlu'nda bir fakültede bulunduğu gibi, Edebiyat Fakültesine mülhak coğrafya ve tarih darülmesaiileri Şehzadebaşı'nda, elsin darülmesaiisi ise Divan Yolu'ndaki konaklardaydı. Fünun Fakültesine bağlı olan kimya darülmesaiisi eski Reşit Paşa Mektebi binasında, Tabakat'ül Arz Mektebi de Vefa'daydı. Darülfünun bölümlerinin böyle dağılmış olması ülkede toplu bir ilim ve fikir muhiti oluşturulmasına engel olduğu gibi, başka mahzurları da söz konusuydu. Keza kütüphane-i umumi binası da memleketin şerefiyle mütenasip ve ihtiyaca kâfi değildi. Bunlardan dolayı Maarif Nezareti Darülfünun ile kütüphane-i umumiyi ihtiva etmek üzere büyük bir bina inşa etmeye karar verdi. Bunun yeri henüz kararlaştırılmamıştı. Büyüklüğü ve bina tarzı hususunda Maarif Nezareti tarafından fakültelerden her birine bir genelge gönderilerek dersler için ne gibi yerlere ve düzenlemelere ihtiyaç olduğu sorulmuştu. Binanın genişliği ve taksimi bu cevaplara göre belirlenecekti. Binaya ait meseleleri müzakere etmek üzere Ahmet Şükrü Bey'in başkanlığında Müsteşar Abdullah, Müze Müdürü Halil, Darülfünun Genel Müdürü Salih Zeki, Tedrisat-ı Aliye Genel Müdürü Hüsnü, Tedrisat-ı Taliye Genel Müdürü Adil ve Sanayi Nefise Mektebi öğretmeni Asım Beylerden oluşan bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyon incelemelerine esas olmak üzere Alman darülfünun ve kütüphane-i umumi binalarına ait planların getirilmesine teşebbüs etmiştir⁶¹⁹.

Nitekim Maarif Nezareti Beyazıt civarındaki yangın alanlarını istimlak ederek büyük bir darülfünun ile millî kütüphane binasının inşa çalışmalarına başlamıştır. Maarif Nezareti ayrıca yeni yapılacak kütüphaneye konulacak kitapların da tedarikine girişmiş, bu hususta ilk adımlar olarak Celal Paşa'nın birkaç bin ciltten oluşan hususi kütüphanesini satın aldığı gibi, İstanbul'daki özel kütüphanelerin en zenginlerinden ikisini, Rıza Paşa

⁶¹⁹ Sabah, no.9767, 23 Ocak 1917, s. 3. Aynı gazetede yer alan bir başka yazıda "Yeni Darülfünunlar" başlığıyla söz konusu habere değinilmişti. Burada, Darülfünununa yeni bir hayat verilmeğe teşebbüs edildiği zaman karşılaşılan en büyük maddi engelin bina meselesi olduğu belirtiliyordu. Şöyle ki Darülfünunda faaliyetlerin artışı ile birlikte binaların yetersiz kaldığı, bu nedenle hukuk fakültesinin Beyoğlu'nda başka bir binaya taşındığı, Darülfünundan beklenen ihtisası ortaya çıkarmak amacıyla çeşitli ders şubeleri için tesis edilen darülmesaiileri de eski binanın dışında muhtelif binalara yerleştirmenin icat edildiği, böylece birçok mahzurlar doğduğu belirtiliyordu. Bir defa Darülfünunun çeşitli bölümleri teşrik-i mesai edemiyordu. İkinci olarak ülkede toplu bir darülfünun muhiti, toplu bir darülfünun hayatı oluşamıyordu. Üçüncü mahzur da Darülfünunun en önemli sermayesini teşkil eden kitaplar dağınık kalıyor ve muhtelif yerlerdeki başka başka binalara yerleştirilen bu kitaplardan hakiki bir istifade ortaya çıkarılamıyordu. Sabah, no.9767, 23 Ocak 1917, s. 1.

ve Halis Efendi Kütüphanelerini, satın almak için faaliyete geçmişti⁶²⁰. Bu arada Almanya’da incelemelerde bulunan Ahmet Şükrü Bey verdiği bir mülakatta konuya temas ederek şunları söylemişti:

“Yeni Darülfünun binasının inşasına ve millî bir kütüphane tesisine teşebbüs edeceğim. Bütün Darülfünun müesseselerinin bir binada toplanması ihtiyacı gittikçe artıyor. Darülfünun müdavimini yekdiğerinden uzak olan darülmeseilere gidip gelmekle çok vakit kaybediyorlar. Buna bir nihayet vermek için binanın bir an evvel inşası icap eder. Almanya’daki tetkikatımdan hasıl olan netayici tamamen memleketimize de tatbik etmeğe çalışacağım. Ziyaret ettiğim müesseselerin programlarını ve nizamnamelerini İstanbul’a gönderdim. İleride lazım oldukça bunlara müracaat edilecektir”⁶²¹.

Darülfünunla ilgili sıkıntılardan biri de şubelerde derslerin hem noksan işlenmesi hem de öğretim bakımından süreleri itibariyle eksiklikler bulunmasıydı. Bu nedenle programlar Avrupa Darülfünunları dikkate alınarak onlara yakın bir şekilde ıslah edildi⁶²².

Ahmet Şükrü Bey döneminde Darülfünunda gerçekleştirilen bir başka değişiklik, ulum-ı şeriye şubesinin lâğvedilmesiydi. Zira medreselerin de ıslahı söz konusu olduğundan böyle bir karar alınmıştı⁶²³.

Maarif Nezareti 1916 başlarına doğru Darülfünun için bir nizamname layihası hazırlamıştır. Söz konusu layiha önce Şuray-ı Devlette kısmen değişikliklere tabi tutulmuş, ardından kanun tasarısı haline dönüştürülerek Darülfünun Genel Müdürlüğü vasıtasıyla fakültelere gönderilmişti. Edebiyat Fakültesi müderrisler meclisi taslak üzerinde yaptığı toplantılar sonucunda kendi görüşlerini içeren bir mazbatayı Darülfünun Genel Müdürlüğüne iletmiştir. Mazbatada üç istek vardı. İlk olarak Darülfünunun iç işlerinde bağımsız, yani muhtar olması, ikincisi Darülfünun divanı kurulması, üçüncüsü Darülfünun Reisinin Darülfünun Divanı tarafından seçilmesi. Dölen’e göre bu istekler dönemin koşullarına ve İttihat ve Terakki Partisinin yönetim anlayışına ters düştüğünden fiile konulamamış ve tasarı gündemden düşürülmüştür⁶²⁴.

Ahmet Şükrü Bey’in Darülfünunda gerçekleştirdiği önemli icraatlarından biri de bazı uygulamalarla kurumun muhtariyetine doğru adımlar atılmasını sağlamaktı. Bunun en

⁶²⁰ Tanin, no.3077, 4 Temmuz 1917, s. 3. Maarif Nezareti 1917 Eylülü sonlarına doğru 50 bin liraya Halis Efendi Kütüphanesini satın almıştır. Kütüphanede mevcut 10 bin cildi aşkın eski ve yeni kitabın bir kısmı Cevri Kalfa Mektebine taşınmış, bir kısmının Beyazıt’taki Umumi Kütüphaneye nakline başlanmıştır. Ahmet Şükrü Bey Beyazıt’taki kütüphane yerini ziyaret ederek teftişte bulunmuş, çalışmalarla ilgili bazı talimatlar vermiştir. İkdam, no.7404, 21 Eylül 1917.

⁶²¹ Tanin, no.3085, 16 Temmuz 1917, s. 3.

⁶²² MBZC, C:2, İ.33, 1 Temmuz 1914, s. 239.

⁶²³ Dölen, Osmanlı Döneminde, s. 357.

⁶²⁴ Dölen, Osmanlı, s. 512-513; Aynî, s. 74-75.

açık göstergesi fakülte müderrisler meclisinin kendi fakültelerine ait ıslahat layihaları hazırlamalarına izin verilmesiydi⁶²⁵. Ahmet Şükrü Bey Edebiyat Fakültesinin layihasını aynen, Fünun ve Hukuk Fakültelerinin hazırladıkları layihaları ise bazı değişiklikler yapmak suretiyle kabul etmişti. Takdim edilen layihalar içerisinde en önemlisi Edebiyat Fakültesine aitti. Bu layihaya göre⁶²⁶: Batı darülfünunlarında olduğu gibi sınıf usulü kaldırılarak sömestr usulü kabul edilmiştir. Fakülte tahsili mezuniyet veya icazet(lisans), danışmentlik veya rûs (doktora) olmak üzere iki devreye ayrılmıştır. Fakülteye giren bir öğrenci altı yarım dönem, yani üç sene sonunda lisans imtihanına girebilecek, bundan sonra da dört yarım dönem kalarak doktora imtihanı verebilecektir. Her yarım dönemde bir konu öğretileceğinden fakülteye giren bir öğrenci hangi yarım dönemde girerse girsün üç sene sonunda tahsilini tamamlayacaktır. Bundan başka edebiyat fakültesinde ihtisas esası da kabul edilmiş ve öğretim birtakım zümrelere ayrılmıştır. Her zümrede o ihtisasla alakalı en temel dersler ve bu derslerin yanında gerekli yardımcı dersler öğretilecektir. Zümreler şu şekilde belirlenmiştir: Edebiyat şubesi; edebiyat, Türk lisaniyatı, el-sine-i Samiye lisaniyatı, Yunan-ı kadim ve Latin lisaniyat ve edebiyatı. Felsefe şubesi; ilm-i terbiye, içtimaiyat, felsefe. Tarih şubesi; tarih-i kadim, Avrupa tarihi, millî tarih. Lisan şubesi; Arabi, Farisi, Almanca, Fransızca, İngilizce. Coğrafya şubesi; bir zümre.

2. 1. 5. 1. 2. Öğrenciler

Ahmet Şükrü Bey Nazırlığının ilk zamanlarında mesaisini büyük ölçüde ilköğretim kanununa hasretmişti. Bundan dolayı Darülfünunla hemen ilgilenememişti. Onun Darülfünundaki ilk icraatı kuruma sahte şehadetname ve tasdiknamelerle girmiş öğrencileri ayıklamak oldu. Ahmet Şükrü Bey'e göre Darülfünun şubelerine inkılâptan sonra hürriyetin yanlış tefsiriyle ortaya çıkan durumdan yararlanarak yüksek tahsile muktedir olamayacak, şehadetnamesiz birçok öğrenci dolmuştu. Hakikaten yapılan incelemeler sonucunda 100'ü aşkın öğrencinin sahte tasdiknamelerle kayıt edildikleri anlaşılmıştı. Bunun üzerine memurlar değiştirilmiş ve sahte tasdikname tanzim edenler

⁶²⁵ Tanin, no. 3036, 24 Mayıs 1917, s.3. Darülfünunda 1919'da muhtariyetin hükûmetçe tanınmasına kadar bu yolda hangi gelişmelerin yaşandığı hakkında bilgi için bkz. Rıza **Kardaş**, "II. Meşrutiyet Devrinin Üniversite Modeli ve İlk Üniversite Muhtariyeti", *Türk Kültürü*, S: 227, C:20, 1982, s. 12-17. .

⁶²⁶ Sabah, 22 Eylül 1917, s.3; Tanin, 22 Eylül 1917, no.3154, s.3. Haberi veren her iki gazete Maarif Nezaretinin bu layihaları kabulüyle Darülfünunun yetkisini artırmağa ve geniş bir istiklal vermeye karar verdiğini söylüyordu. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde edebiyat fakültesindeki gelişmelerle ilgili kapsamlı ve sistematik bir çalışma için bkz. Mustafa **Selçuk**, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi 1900-1923*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

mahkemeye sevk edilmişti⁶²⁷. Tanin gazetesi bu gelişmeyle ilgili dikkat çekici bilgiler vermekteydi. Buna göre, öğrencileri kolayca yüksekokullara yerleştirmek için bir şirket(şebeke) kurulmuştu. Söz konusu şirket 10 liradan 30-40 liraya kadar varan ücretlerle bir hayli öğrencinin Darülfünuna girmesini sağlamıştı. Şirketin en aktif azalarından biri Ayasofya rüştiyesi mubassırı Ohannes Efendi'ydi. Öğrencilere diplomalar Sivas, Manastır, Ankara ve Beyrut⁶²⁸ idadilerinden verilmişti. Diplomalara buralarda hazırlanmış ve para karşılığında gönderilmişti. Ahmet Şükrü Bey yaptırdığı tahkikat neticesinde çeşitli yollarla ve mevzuat dışına çıkarak öğrenci kaydeden okulların sınavlara kabul edilmemesine karar verilen öğrencilerinin listesini Takvim-i Vekâyi'de yayınlamıştı⁶²⁹.

Maarif Nezareti aynı sıralarda şimdiye kadar Darülfünun şubelerinden mezun olanların tahsil derecelerinin ve bilgilerinin arzulanan seviye olmadığını dikkate almış ve 1912-1913 senesi genel imtihanlarının layık olduğu derecede önem verilerek yapılmasını Darülfünun Genel Müdürlüğüne bildirmiştir⁶³⁰.

Ahmet Şükrü Bey'in Darülfünundaki bir diğer ıslahatı öğrenci alımları konusunda oldu. Şöyle ki 1913/1914 öğretim senesinde sınav yapılmadan hiçbir öğrenci alınmadı. Öğrenci alımlarına bir düzen vermek amacıyla bundan sonra Darülfünuna girmek isteyenlere sultani veya yedi senelik idadi mezunu olma ve Avrupa'da olduğu gibi bakalorya imtihanlarına girme mecburiyeti getirildi⁶³¹. Zira Darülfünunun en önemli sorunlarından biri, belirli bir düzeyde ortaöğretim görmüş öğrenci bulunamamasıydı. Ayrıca öğrenciler idadi ve sultani gibi farklı okullardan geldiği için bilgi düzeyleri aynı değildi. İşte bu farklılıkları gidermek ve alınan öğrencilerin bilgi seviyelerinin eş düzeyde olmasını sağlamak için⁶³² 1914 senesinde yürürlüğe girmek üzere Mülâzemet Rûusu (Bakalorya) İmtihanları Hakkında Nizamname çıkarıldı. 3 Mayıs 1913 tarihli nizamnamenin belli başlı hükümleri şöyleydi: Mülâzemet rûusu imtihanlarına kayıtlar temmuz başından başlar, 15 Ağustos günü sona erer. İmtihanlara 20 Ağustos'ta başlanılıp on günde bitirilir. İmtihanlar Darülfünunda yapılır. İmtihanları yürütmek ve

⁶²⁷ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

⁶²⁸ Bazı öğrencilerin Darülfünun Hukuk Şubesine sahte idadi tasdiknameleri ile girdiklerinin öğrenilmesi üzerine tahkikat başlatılmış ve sahte belgelerin alındığı Beyrut, Konya, Ankara vilayetlerinden durum soruşturulmuştur. Sonuçta Beyrut Sultanisinden sahte tasdiknamelerle Darülfünuna yerleşen 11 öğrenciden hiçbirinin bu okulda kaydının olmadığı anlaşılmıştır. BOA, MF.DH.İD., 139/10, 1331.Ş.7.

⁶²⁹ Tanin, no.1615, 28 Mayıs 1913, s. 4.

⁶³⁰ İkdâm, no.5835, 20 Mayıs 1913, s. 3.

⁶³¹ İkdâm, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

⁶³² Dölen, Osmanlı Dönemi'nde Darülfünun, s. 353.

imtihanlara ait vilayetlerden gelecek imtihan evraklarını incelemek üzere Darülfünun hocalarından lüzumu kadar imtihan heyetleri teşkil edilir. Taşrada bulunan öğrencilere mahsus rüûs imtihanı, fakülte bulunan yerlerde fakülte müdürünün başkanlığında, üç fakülte hocası, bir meclis-i idare üyesi, idadi müdürü ve iki öğretmenden; fakülte bulunmayan yerlerde ise, maarif müdürünün başkanlığında sultani ya da idadi müdürü ile söz konusu okulların öğretmenlerinden üç ve meclis-i idare üyesinden bir kişi olmak üzere teşkil edilecek heyetler vasıtasıyla ve nizamnamenin diğer maddelerinde açıklandığı şekilde yapılır. İmtihan evrakları incelenmek üzere Darülfünuna gönderilir. Mülâzemet rüûsu imtihanı resmî dil Türkçe ile yapılır. Fakat nizamnamenin yayınlanmasından itibaren beş seneye kadar gayriresmî okulların diplomalıları, funun mülâzemet rüûsu imtihanını Fransızca veya kendi dilleriyle verebilirler. Fakat bunlar fen ıstılahlarının Türkçe karşılıklarını bilmek zorundadırlar. İmtihanlar ulum-ı şeriye, funun, edebiyat olmak üzere üç türdür. Ulum-ı şeriye mülâzemet rüûsu kazanabilmek için, tarih-i İslam ve Osmani, tarih-i umumi, hesap, coğrafya, Türkçe, Arabi, ulum-ı dinîye derslerinden; funun mülâzemet rüûsu kazanabilmek için ulum-ı riyaziye, hikmet, kimya, tarih-i tabii, Türkçe dersleri ile Fransızca, İngilizce, Almanca derslerinin birinden; edebiyat mülâzemet rüûsu için ise Türkçe, tarih, coğrafya, ulum-ı tabiiye dersleri ile Fransızca, İngilizce, Almanca derslerinden birinden imtihan vermek gerekir. Gayrimüslim okullardan mezun adaylara özgü olarak Türkçe lisanı için bir müddet daha ayrıca soru hazırlanacaktır. İmtihanlara katılabilmek için sultanilerden ya da yedi senelik idadilerden diploma sahibi olmak veya bu derecelerde olduğu onaylanmış cemaat okullarıyla özel okullardan eşit diplomaya sahip olmak veya medreselerden icazetli olmak şarttır. Nizamname gereği ulum-ı şeriye mülâzemet rüûsünü kazananlar ulum-ı şeriye şubesine, funun mülâzemet rüûsu kazananlar Tıp ve Funun Fakülteleri ile şubelerine ve hukuk fakültesine; edebiyat rüûsuna sahip olanlar edebiyat fakültesine imtihansız kabul edilirler. Bir aday iki rüûs imtihanına birden girebilir. Fakat bu durumda imtihanın İstanbul'da yapılması gerekir. İmtihanda başarılı adaylara Maarif Nezareti tarafından mülâzemet rüûsu verilir. Bir sene rüûs imtihanını kazanamayanlar o seneyi takip eden iki senede dahi imtihana girebilirler⁶³³. Bakanlık 1914 Temmuzunda mülâzemet rüûsu için imtihan heyetlerinin belirlenip belirlenmediği ile şimdiye kadar

⁶³³ BOA, İ.DUİT., 18/74, 1331.C.19; Belgede Emrullah Efendi döneminde hazırlanan layihanın düzeltmeler yapılarak kabul edildiği anlaşılıyor. Nizamname için ayrıca bkz. Düstur, 2.Tertip, C:5, s. 498-501; Binark, s. 489;

ne kadar başvuru yapıldığının bildirilmesini gerekli görmüş ve söz konusu sınav için gazetelere mükerreren ilanlar verilmesini istemiştir.⁶³⁴

Bu şekilde bir düzen verilen ve sıkı kurallara bağlanan Darülfünuna öğrenci kabulü işi I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı ihtiyaçlara binaen gevşetilmek zorunda kaldı. Şöyle ki ilk olarak Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi ile Tıp Fakültesi ve vilayet tıp okullarına iki sene geçerli olmak üzere sultani ve o derecedeki özel okul mezunlarının imtihansız kabul edilmesi kararı alındı⁶³⁵. Daha sonra bu gevşetilme diğer Darülfünun şubelerine de teşmil edildi. 2 Nisan 1916 tarihli Mülâzemet Rûûsu Nizamnamesi'ne ek olarak çıkarılan nizamname ile yine savaşın doğurduğu ihtiyaçlardan Darülfünunun Edebiyat, Tabiiyat, Hukuk ve Tıp Fakültelerine iki sene süreyle sultani mezunlarının imtihansız ve o derecedeki özel okul mezunlarının ise imtihanla kabul edilmesi hükmü getirildi⁶³⁶. Ek nizamname ile ilgili Meclis-i Vükela mazbatasında Maarif Nezaretinin neden böyle bir değişikliğe gittiği izah edilmekteydi. Buna göre, Darülfünun fakültelerine mülâzemet rûûsu olmayanların kabul edilmemesi ve iki seneden beri sultanilerin son sınıf öğrencisinin askere alınması nedenleriyle söz konusu imtihana yeterli seviyede talep oluşmamıştı. Darülfünuna devam edenlerin sayısının azalmasına ve ihtiyacın da ortada bulunmasına binaen memlekette Darülfünun mezunlarının artırılması amacıyla böyle bir nizamname tanzim edilmişti⁶³⁷.

Görüldüğü üzere öğrenci alım şartlarının hafifletilmesinin bir zorunluluktan kaynaklandığı açıktır. Hakikaten savaş dolayısıyla Darülfünunun öğrenci sayısında büyük bir azalma gözlenmekteydi. Sadece Tıp Fakültesi orduya tabip ihtiyacı da söz konusu olduğundan bir hayli öğrenciyle öğretime devam etmekteydi. Ahmet Şükrü Bey'in bakanlığı için Meclis-i Mebusanda ek ödenek istediği esnada, Darülfünunda öğrenci azlığı ve buna karşın çok sayıda öğretmenin varlığı gündeme getirilerek hâlâ neden tahsisat istendiği dile getirilmiştir. Bu minvalde Ahmet Şükrü Bey kendisine

⁶³⁴ BOA, MF.MKT., 1199/74, 1332.N.5.

⁶³⁵ BOA, İ.DUİT., 115/31, 1334. R. 26; Özalp, Millî Eğitimle, s. 599; Düstur, 2.Tertip, C:8, s. 459; Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi Ahmet Şükrü Bey döneminde 20 Şubat 1915 tarihinde yayınlandı. Nizamname 85 maddeden oluşmakta ve oldukça ayrıntılı hükümler içermekteydi. Nizamname layihasının esbabı mucibe mazbatasında II. Mahmut Dönemi'nde 1827'de kurulan ve Osmanlı Devleti'nde tıp tahsilinin düzenli bir şekilde icra edilmesini sağlayan Darüülulum-ı Hikemiye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adıyla açılan leylî okuldan başlanarak gerek bu okulun, gerekse tıp eğitimi sahasındaki diğer gelişmelerin bir kronolojisi verilmiştir. BOA, İ.DUİT., 115/31, 1334. R. 26.

⁶³⁶ BOA, MF.ALY., 106/42, 1335.L.20. Özalp, Millî Eğitimle, s. 600. Nizamnamede ayrıca Tıp Fakültesi Nizamnamesi'nin 83.maddesinin son fıkrası da ilga edilmiştir.

⁶³⁷ BOA, MV., 242/39, 1334.C.9; BOA, İ.DUİT., 18/73, 1334..C.12.

yöneltilen Darülfünunda yalnız 10-15 talebe bulunduğu halde neden 20-30 öğretmen istihdam edilmekte olduğu yolundaki bir soruya şöyle cevap vermiştir⁶³⁸:

“Darülfünun talebesinin kâffesi hatt-ı harbe gitmiş olabilir, fakat bütün muallimler mevcut kalır ve onların kâffesi maaşlarını alır. Bugün ekseri sınıflarda talebe vardır. Dersler de tedris olunuyor. Meclis-i alide mükerreren söylenildiği veçhile iş sarf olunan parada değildir. Bir veya birkaç talebe yetiştirebilmektedir. Bir memleketin hadimi bir kişi de olabilir. İş kesrette değil, yetiştirmektedir. Maarif bütçesi geldiği vakit, istenilirse arız ve amik tafsilat da veririm. Gerçi Darülfünunda talebe azdır. Bundan dolayı da kabahat Darülfünunda değildir. Bu, ahval-i harbiyeden münbaistir. Darülfünun talebesi de bugün vatana hizmet ediyorlar. Fakat bugün Darülfünun muallimlerinin çokluğunu kabahat addedemeyiz”⁶³⁹.

Ahmet Şükrü Bey’in cevabında diğer okullarda ve maarif meselelerinde olduğu gibi keyfiyeti öne çıkardığı görülmektedir. Darülfünunla ilgili bakanlığın aldığı bir başka karar da 1913-1914 öğretim yılından itibaren derslere devam mecburiyeti getirilmesiydi. Bu çok yerinde bir karardı. Zira devam hususundaki serbestlik, Darülfünunda büyük bir keşmekeşliğe yol açmış ve bu hâl müessesenin aleyhine olmuştu. Ahmet Agayev Tercüman-ı Hakikat’te yazdığı “Üç yüzden Yirmisi” başlıklı bir yazıda bu duruma çarpıcı örnekler vermiştir. Edebiyat şubesine 300 öğrenci kaydedildiği, fakat bu sene imtihanlara yalnız 20 öğrencinin katıldığından yola çıkılarak bunun nedenlerini irdelenmiştir. Buna göre Meşrutiyet’in ilanı sonrası hürriyet ve müsavat kavramlarıyla beraber yükseköğrenimin de serbest bırakılması bu duruma yol açmıştır. Bunun sonucunda hocalar boş sıralardan muzdarip olmuş, öğrencilerde bir başıboşluk görülmüştür. Ayrıca serbestlikten ötürü Darülfünuna binlerce öğrenci girmesine karşın, aksine sıralar boş kalmış, öğrenci sayısı arttıkça kalite gerilemiştir. Tüm bunlardan Darülfünuna geliş nedeninin ilim aşkı ve irfan ateşi olmadığı, asıl nedenin Darülfünunun kazandırdığı unvan ihtiyacı ile askerlikten muaflık gibi imtiyazları olduğu anlaşılmıştır⁶⁴⁰.

Meclis-i Kebir-i Maarif 1914 Nisanında Darülfünun imtihanlarının yapılış şeklini görüşmüş ve aşağıdaki esasların tatbikini uygun görmüştü: Darülfünunda imtihanların açıklığı esası kabul olduğundan imtihanlarda Darülfünun şubelerinden müsaade alan diğer sınıflar müdavimini dinleyici sıfatıyla hazır bulunabileceklerdi. İmtihanlarda öğrencinin müderrisle münakaşa etmesi ve yöneltilen soruların açık cevabından başka kendi mütalaasını sunması yasaktı. Öğretilmeyen konular hakkında soru gelirse öğrenci bu durumu uygun bir dille ifade edebilecekti. Darülfünun imtihanları sözlü olacaktı.

⁶³⁸ MBZC, C:1, İ.15, 8 Aralık 1916, s. 196.

⁶³⁹ MBZC, C:1, İ.15, 8 Aralık 1916, s. 196.

⁶⁴⁰ Ahmet Agayev, “Üçyüzden Yirmisi”, *Tercüman-ı Hakikat*, no.11700, 4 Kasım 1913, s. 1.

Ancak müderris yazılı imtihanı uygun görürse bunu da yapabilecekti. Bu takdirde imtihan evrakları ne olursa olsun Darülfünunda incelenecek, notları dahi burada verilecekti. Ders senesi bitmeden her şubenin meclis-i müderriseyni toplanarak alakalı dersleri tasnif edip belirleyecek ve bu ders öğretmenlerinin birbirlerinin imtihanlarında mümeyyiz sıfatıyla hazır bulunmaları sağlanacaktı. İmtihan zamanlarının dışında yalnız hastalık hâlinde münferit sınav yapılabilecekti. İcazetnamelerin derecelerinin tayini için müşterek derslerden her sene alınan notların ortalamasıyla müstakil derslerin notları toplanarak hesaplanacak ve sonuç tüm derslerin adedine bölünerek bu şekilde derece belirlenecekti. Hariç kısmına göre 9 ve 9'dan yukarı numaralar aliyyülâlâ, 7,5'tan 9'a kadar âlâ, 6,5'tan 7,5'a karib-i âlâ ve 5'ten 6,5'a kadar vasat addolunacak ve icazetnamenin derecesi bu suretle tayin edilecekti. Bu suretle küsuratın tama yükseltilmesi söz konusu olamayacaktı. Derece tayini hususunda yalnız Tıp Fakülteleri eski usulü muhafaza edeceklerdi⁶⁴¹.

2. 1. 5. 1. 3. Öğretim Kadrosu

Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde öğretim elemanlarını ilgilendiren önemli yenilikler gerçekleştirildi. Bunlardan biri fahri muallimlik unvanının ihdas edilmiş olmasıydı. Buna dair 21 Aralık 1913 tarihli nizamnamenin 1. maddesinde "Darülfünunda vezaif-i talimiyede hidemat-ı bergüzidesi sebk eden muallimine hidemat-ı talimiyeden infikak ettikleri zaman Darülfünun Fahri Muallimliği unvanı tevcih olunur" denilmekteydi⁶⁴². Ahmet Şükrü Bey'e göre düzenleme şu düşünceden hareketle hazırlanmıştı:

"Devlet memuriyetinde müstahdem olmakla beraber öteden beri mekatib-i aliyyede ve Darülfünun teşkilinden sonra dar-ı mezkûrda hizmet-i talimiyede bulunmuş ve bugün vazife-i asliyeleri veya sinleri itibariyle hizmet-i tedrisiyeye ifay-ı vakitleri ve kudret-i bedenîyeleri gayrimüsaait bir hâle gelmiş olan muallimin-i kadimenin hidemat-ı sabikalarına Darülfünun ile alakaları kesilmemek suretiyle irâe-i hürmet edilmiş olmak üzere sair memleketlerde olduğu gibi Darülfünun Fahri Muallimliği unvanının tevcihi münasip olacağı..."⁶⁴³

Görüldüğü üzere düzenlemenin esprisi başka ülkelerde olduğu gibi, Darülfünun hocalarına bir kadirşinaslık göstermek, onlara ve dolaylı olarak Darülfünuna önem atfedildiğini göstermekten ibaretti.

Öğretim kadrosunu ilgilendiren bir başka düzenleme Şubat 1914'te müderris muavinlerinin görevlerini belirlemek üzere Darülfünun Kürsü Müderris Muavinlerinin

⁶⁴¹ Tedrisat, no.28-2, 7 Nisan 1915, s. 8-9.

⁶⁴² BOA, İ.MMS., 176/1332/S-61, 1332.S. 5.; İkdâm, no.6069, 6 Ocak 1914, s. 4.

⁶⁴³ BOA, İ.MMS., 176/1332/S-61, 1332.S. 5.; İkdâm, no.6069, 6 Ocak 1914, s. 4.

Vezaifine Dair Talimatname'nin yürürlüğe konulmasıydı. Yedi maddelik bu düzenleme müderris muavinlerinin görev ve yetkilerini oldukça ayrıntılı bir şekilde tanımlamış, fakat bunların seçim ve atanmaları hususunda herhangi bir hüküm getirmemişti. Müderris muavinlerinin vazifelerine göz atıldığında, günümüz araştırma görevlilerinin(asistan) görevleriyle benzerlikler dikkat çekmektedir. Buna göre her müderris muavinini o dersin müderrisi ile birlikte derslerde ve imtihanlarda hazır bulunmağa mecburdu. Müderris muavinleri müderrisin derste anlattığı konuyu ders saatleri dışında ve idarenin tespit edeceği zamanlarda öğrencilere tekrar izah edeceklerdi. Müderrislerin yokluğunda muavinler bir vekil atanıncaya kadar dersleri takip ve takrire mecburdu⁶⁴⁴.

Yaklaşık bir yıl sonra bu kez Darülfünun Muallim Muavinliği İmtihanı için bir nizamname hazırlanmak istenmiştir. Hukuk, riyaziye ve tıbbiye şubelerince tanzim kılınan Darülfünun Muallim Muavinliği İmtihanına Dair Nizamname Layihası Meclis-i Kebir-i Maarifte incelenmiş ve her şubenin ayrı ayrı şekil ve tarzda nizamname hazırlamasının hem düzeni bozacağı hem de sorunlar doğuracağı düşüncesiyle uygun görülmemiştir. Bu nedenle ulum-ı dinîye, hukuk, tıbbiye, riyaziye, edebiyat şubeleri öğretmen meclislerinin reislerinden oluşan ortak bir encümen teşkiliyle genel bir nizamname yapılması tavsiye edilmiştir⁶⁴⁵.

Darülfünunlarda muktedir öğretmenlerin gerekliliğine inanan Ahmet Şükrü Bey bu müessesede görev yapan öğretmenlerin ilmî yetkinliklerinden şüphe edilemeyeceğine inanıyordu. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin dönüşlerinde öğretmen yardımcısı olarak Darülfünunda istihdam edileceğini⁶⁴⁶ ve böylece ilerde Darülfünunu yalnız Avrupa'da tahsil görmüş öğretmenlerden oluşturmayı planlıyordu. Bu arada Ahmet Şükrü Bey Avrupa'dan hoca getirmek fikrine bilhassa son sınıflar için karşı değildi. Zira o, "tahsil-i ali gibi ulum ve fünun-ı hazıranın son terakkiyat ve inkişafatına makes olacak tedrisatta bir de o gemide muallimler yetişinceye kadar garbın yetiştirdiği mütehassıslardan istifade eylemeği düşünmek zaruri idi" diye düşünmekteydi⁶⁴⁷. Böyle düşünmekle birlikte Ahmet Şükrü Bey bu işin alt yapısının hazırlanması gerektiğini

⁶⁴⁴ Dölen, Osmanlı..., s. 355-356.

⁶⁴⁵ BOA, MF.MKB, 210/133, 1333.Ca.22.

⁶⁴⁶ Zaten Maarif Nezareti 1913 senesi bütçesinde tadilata gitmiş ve Avrupa'da tahsilini tamamlayıp dönen öğrencilerin Darülfünun şubelerinde öğretmen muavinliklerinde istihdamını ve bu yolla ilmî kazanımlarından Darülfünun öğrencilerinin yararlandırılmasını amaçlamıştı. BOA, İ.DUİT., 84/61, 1331.Za.22.

⁶⁴⁷ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

kabul ediyordu. Bunun için öncelikle gerek Darülfünunda, gerekse sultanilerde öğrencilerin yabancı öğretmenlerin derslerini anlayabilmeleri için lisan öğrenmelerine önem verildi. Bu şekilde iki sene sonra öğrenciler kendilerine okutulan İngilizce veya Fransızca bir dersi anlayabilecek aşamaya geldiğinde İngiliz, Fransız ve Alman öğretmenler getirilecekti⁶⁴⁸.

İşte yabancı öğretmen istihdamı hususunda bu düşüncelere sahip Ahmet Şükrü Bey, ilk etapta dördü Hukuk Fakültesine kalanı da Fünun ve Edebiyat Fakültesine olmak üzere 17 Alman mütehasısın getirilmesini sağladı⁶⁴⁹. Gerek Ahmet Şükrü Bey'in gerekse hükûmetinin bu kararı almasında özellikle müşavir Schmidt'in Darülfünunun ıslahı için önemli derslere Alman profesörlerinin getirilmesi teklifi ve bu yöndeki telkinleri etkili oldu. Türkiye de zaten Alman bilim, teknik ve tecrübesinden istifade etmeğe hazır ve istekliydi. Meclis-i Vükelanın buna dönük kararı, bilhassa Türk doktorluğu hakkında yüksek bir millî gurura sahip Tıp Fakültesi hocalarının memnuniyetsizliğini doğurdu. Bundan dolayı Maarif Nazırı Tıp Fakültesine hoca getirmeyeceğini taahhüt etmek durumunda kaldı⁶⁵⁰

Bir süre sonra getirilen üç öğretmenle birlikte 20'ye ulaşan yabancı bilim adamlarının, isimleri ve okutmakla yükümlü oldukları dersler şöyleydi⁶⁵¹.

⁶⁴⁸ MBZC, C:2, İ.33, 1 Temmuz 1914, s. 240; İkdam, no.6244, 9 Temmuz 1914, s. 2.

⁶⁴⁹ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

⁶⁵⁰ Erişirgil, s. 3-5. İkdam yazarı Ahmet Cevdet(Oran), Alman müderrislerden ve daha genel olarak Alman eğitiminden istifade edilmesi hususunda köşesinde şunları söylüyordu: “*Sırası gelmişken söyleyeyim ki öyle beş on muallim ile iş bitmez. Her neviden maarif müesseseleri için bize âdeta bir muallimin taburu lazımdır. Biz Alman maarifini, Alman efkâr-ı iktisadiyesini, Alman nizam-ı teşkilatını kendimize mal etmeliyiz. İmkân ne kadar müsaade ederse o kadarını icradan geri kalmayalım. İtiraf etmeliyiz ki bizim memleket için yalnız ilim de kâfi değildir. Zaman-ı hazrın ihtiyacını takdire müsait terbiyeyi analarından, babalarından ecdadından alarak beyinleri başka bir şekle girmiş insanların rehberliğini isteriz.. Bizim için Alman usul-ı maarifi vesselam onların programları, onların mektepleri, onların uleması, onların nizam-ı teşkilatı, onların Darülfünunları, onların sert ve metin tavırları bizde de peyda olursa o zaman bizim için müstakil bir istikbalin kapıları açılır... Rusya, bir İngiltere, bir İtalya Türk'ün kanını emmek helaldir kaidelerini tatbikine cesaret edemez.* Ahmet Cevdet(Oran), “Almanya'dan Muallim Celbi”, İkdam, no.6755, 5 Aralık 1915, s. 1. Aynı yazar 1914 Haziranında kaleme aldığı bir başka yazısında Çin'e Avrupa'dan alimler getirileceği haberlerinden hareketle büyük okullarımıza Avrupalı müdür ve öğretmenler getirilmesine taraftar olduğunu, böyle olursa aynı zamanda Avrupa'ya öğrenci göndermeye gerek kalmayacağını, gönderilse dahi kendini ispatlamış ve yeteneklilerin sevk edileceğini, fakat çoğunluğun ülkemizde kalacağını söylemekteydi. Ahmet Cevdet(Oran), “Maarif ve Matbuat”, İkdam, no.6232, 27 Haziran 1914, s. 1.

⁶⁵¹ BOA, İ.MMS., 200/1333.Za-17, 1333.Za.4; Horst **Widmann**, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çev.Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 62-63. Meclis-i Vükela Almanya'dan getirilen hocaların mukavelenamelerini uygun görmüş ve maaşlarını Giese ve Schönborn 1000, Lehman Haupt 1100, diğerleri 750 lira olarak kararlaştırmış; harcırah miktarını ise 60 ila 100 lira arası belirlemiştir. BOA, MV., 241/117, 1333.Za.3.

1.	Dr. Fester	Kimyay-ı Sanayi
2.	Dr. Bergstrasser	Mukayeseli El sine-i Samiye
3.	Dr. Giese	Ural Altay Lisanları
4.	Dr. Haupt	Tarih-i Akvam-ı Kadime, Yunan ve Roma Tarihi
5.	Dr. Obst	Coğrafya
6.	Dr. Schönborn	Hukuk-ı Amme
7.	Dr. Penck	Tabakat ve Maâdin
8.	Dr. Hoesch	Kimyay-ı Uzvi
9.	Dr. Anschutz ⁶⁵²	Fenn-i Terbiye ve İlm-i Ruh-ı Tecrübâ
10.	Dr. Jacobi	Felsefe
11.	Dr. Leick	Nebatat
12.	Dr. Mordtmann	Tarih Metodolojisi
13.	Dr. Unger ⁶⁵³	Arkeoloji ve Eski Paralar
14.	Dr. Arndt	Anorganik Kimya
15.	Dr. Hoffmann	Ekonomi
16.	Dr. Richter ⁶⁵⁴	Alman Dili ve Edebiyatı
17.	Dr. Wüschmidt	Fizik
18-	Dr. Nord	Medeni hukuk
19-	Dr. Fleck	Maliye
20-	Dr. Zarnick	Zooloji

Alman bilim adamları Darülfünuna geldiğinde burada müderris bulunan Mehmet Ali Ayni Bey'in anlattığına göre, görevlendirilen bilim adamlarının hemen tamamı⁶⁵⁵

⁶⁵² Darülfünun ilm-i Terbiye-i Etfâl Müderrisi Profesör Anschutz'un idaresinde aynı zamanda Tedrisat-ı İptidaiye-i Terbiye Etfâl Müzesi kurulmuş, müzenin personel ve diğer ihtiyaçları için tahsisat ayrılmıştı. BOA, MF.MKT., 1223/42, 1335. Ca.9.

⁶⁵³ Löbek Tarih-i Tabii Müzesinden Hans Bunker Efendi'nin Darülfünun İlm-i Hayvanat Bölümü Müstahzarı olarak istihdamına ilişkin irade seniyye için bkz. BOA, İ.DUİT., 55/98 1334.Z.02.

⁶⁵⁴ Drener Rihter'in Darülfünun Alman Lisan ve Edebiyatı Muallimi olarak istihdamına ilişkin irade-i seniyye için bkz. BOA, İ.DUİT., 55/99 1334.Z.21.

Türkçe bilmiyordu. Bu nedenle derslerini anlayabilecek öğrenci bulunamadığından dolayı bir o kadar da garip bir yola başvuruldu. Her öğretim üyesine Almanca veya Fransızca dillerinden birini bilen birer asistan⁶⁵⁶ tahsis edildi. Hocalar dersi yabancı dilde anlatıyor, asistan ise tercüme ediyordu. Fakat asistanlar anlatılan konulara yabancıydılar. Bu hâl, öğrencilerin istifadesinin az olmasına yol açtı. Hatırlatılmalı ki Alman profesörler kontrat gereği iki yıl içerisinde Türkçeyi öğrenip, bu dille ders vermeyi taahhüt etmişlerdi. Fakat zamanla bu konuda bir yol alınmamıştı. Son olarak Alman bilim adamlarının faydalı olup olmadıkları ile ne derecede başarılı oldukları konusunda müşterek bir fikrin olmadığını söylemek gerekiyor. Kimileri, tüm hazırlıksızlıklara, acemiliklere ve bunlara istinaden yapılan bütün eleştirilere karşın, Alman bilim adamlarının Darülfünuna büyük hizmetleri geçtiğini, bu profesörlerden çok çalışkan ve teşebbüs sahibi bazılarının dersane ve çalışma yerlerini⁶⁵⁷ mükemmel hâle getirmek için alet, edevat, numune ne gerekiyorsa Maarif Nezareti kanalıyla getirmiş olduklarını ve yine özel gayretleriyle öğrencilere yararlı olmaya çalıştıklarını⁶⁵⁸ söylemiştir. Kimileri ise Türk-Alman işbirliğinin bir parçası olarak getirilen bu profesörlerin teferruat ve zevahirle uğraştıklarını ve kendilerinden beklenen ümitleri boşa çıkarttıklarını iddia etmişlerdir⁶⁵⁹.

2. 1. 5. 2. İnas Darülfünunu

II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte sayıları artan kız idadileri, sultanileri ve Darülmualimata kadın öğretmen yetiştirme ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Ayrıca bu dönemde ortaöğretim görmüş kızların yükseköğrenim görme arzuları giderek artmış ve bir toplumsal baskı oluşturmaya başlamıştı. İşte bu saiklerle Ahmet Şükrü Bey döneminde

⁶⁵⁵ Mehmet Ali Ayni'nin verdiği bu bilgiye karşın Emre Dölen; Giese, Bergstrasser, Nord ve Mordman'ın çalışma alanları ve görevleri hasebiyle Türkçe bilmelerinden dolayı derslerini Türkçe vermeye başladıklarını ve yine Arndt, Fester, Zarnick'in bir yıl içinde hızla Türkçe öğrendiklerini söylüyordu. Dölen, Osmanlı..., s. 474.

⁶⁵⁶ Müderris muavinleri yabancı öğretim üyelerinin derslerinde yardımcı olmak ve tercüme yapmak için atanmışlardı. Avrupa'da eğitim almış ve özellikle Almanca bilen sultanî müdürleri bu görev için tercih edilmişlerdi. Bu bilgileri veren Selçuk, Edebiyat Fakültesine bu kapsamda görevlendirilen müderrislerin bir listesini de vermiştir. Selçuk, s. 128.

⁶⁵⁷ Alman bilim adamlarının gelişyle birlikte Darülfünunda yapılan en mühim yeniliklerden biri araştırma enstitüleri ve darülmesaiyer kurulmasıydı. Von Humbolt Üniversite Geleneği'nden gelen Alman bilim adamları için bu, üniversite olmanın kaçınılmaz bir koşuluydu. Lakin savaş ortamında böyle bir adımı atmak da kolay değildi. Darülmesaiyer Zeynep Hanım Konağı'na sığmadığı için bunlara ayrı konaklar kiralandı. İlhan Tekeli, *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)* Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2007, s. 4..

⁶⁵⁸ Mehmet Ali Ayni, Darülfünun..., s. 73-74.

⁶⁵⁹ Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri(1848-1940)*, Doğan Basımevi, Ankara 1978, s.143.

kızların da yükseköğrenime dâhil edilmesi yolları aranmaya başlandı⁶⁶⁰. Bu amaçla İsmail Hakkı(Baltacıoğlu) ile Süleymanpaşazade Sami Bey Darülfünunda kadınlara mahsus serbest dersler açılması düşüncesini geliştirdiler. Ders cetvelini de tanzim ederek Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'e başvurdular. Zaten kızların eğitimine büyük ilgi gösteren Maarif Nazırı memnuniyetle bu talebi uygun gördü⁶⁶¹. Bu şekilde kadınlara Darülfünun yolu temkinli bir tavırla evvela serbest dersler şeklinde başlamış oldu. Söz konusu teşebbüs müteakiben Darülmualimat-i Aliye içerisinde kadınlara mahsus bir İnas Darülfünunu şekline dönüştü⁶⁶². Serbest Dersler uygulaması Darülfünun ve Darülmualimin-i Aliye müderris ve muallimleri ile alanlarında mütehasıs kişiler tarafından Darülfünunda hanımlara özgü konferanslar verilmesi şeklindeydi. Ahmet Şükrü Bey söz konusu uygulamanın amacını şöyle açıklamaktaydı:

Genç Müslüman kızlarını da tahsil-i aliden müstefit etmek ihtiyacı kendini her gün daha ziyade hissettiriyordu. Bu ihtiyacı tatmin edecek bir başlangıç olmak üzere Darülfünun konferans salonunda serbest dersler tesis ve öğleye kadar evlerindeki dâhili işlerle meşgul olanların da bu derslerden istifade edebilmeleri için dersleri öğleden sonraya tertip ettik. Münevver ve münevvir bir valide, muktedir bir nazıme, iyi bir zevce olabilmek için bir kadına lazım olan bütün malumat bu derslerle verilecektir. El işlerinden maada funun-ı hazıra ve ilm-i terbiye-i etfâl bu derslerde mühim mevkiiler işgal edecektir. Bu seneki programın hutut-ı esasiyesi, ilm-i terbiye-i etfâl, hıfzıssıhha ve tarih-i umumidir. Kadınların ne gibi hukuk talep ve ne gibi vezaifi tahammül edeceklerini tayin edebilmeleri için de hukuk-ı nisvan dersleri verilecektir ki bunlardan mühim istifadelere intizar ediyoruz. Gelecek seneden itibaren bu serbest dersler daha ziyade tevsi ve tanzim edilerek devam mecburiyeti olacak ve yalnız liselerden mezun olan genç kızlar kabul edilecektir. Bu suretle istikbal için en yeni ve en mükemmel silahlarla mücehhez bir muallime ordusu yetiştireceğiz. Ve bu sayede talibeler ders yaparken bile çarşaf taşımak gazabından kurtulmuş olacaktır. Genç kızların talim ve terbiyesi en ziyade ehemmiyetli iştiğal ettiğimiz mevadd-ı esasiyeden biridir. Bu talim ve terbiye Avrupa müessesatında verilenin aynı, hür ve medeni bir talim ve terbiye olacaktır. Fî mâ bâ'd temeddün ve terakkiye mani olan batıl itikatlara, cahilane taassuplara katiyen ehemmiyet vermeyerek kızlarımızı vatan ve millet mefkûreleriyle münevver ve mücehhez olarak yetiştireceğiz"⁶⁶³.

Serbest dersler uygulamasına 7 Şubat 1914 cumartesi gününden itibaren başlandı. Hanımların dersleri büyük bir şevk ve arzuyla karşıladığı devam edenlerin çokluğundan anlaşıldı. Dersler Darülfünun konferans salonunda cumartesi, pazartesi, çarşamba ve perşembe olmak üzere haftada dört gün verilecekti. Günde ikişer saat olarak verilen

⁶⁶⁰ Dölen, Osmanlı Döneminde, s. 453.

⁶⁶¹ Ergin, C:3-4, s. 1553-1554.

⁶⁶² İnas Darülfünunu hakkında bilgi için bkz. Bahar **Baskın**, 2.Meşrutiyette Eğitim, Kadın ve İnas Darülfünunu(İlk Kadın Üniversitesi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007. Ayrıca bkz. Erdem, II. Meşrutiyetten, s. 359-401; Dölen, Osmanlı, s. 453-467; Ergin, C:3-4, s. 1553-1566;

⁶⁶³ Kadınlar Dünyası, S: 131, 15 Şubat 1913, s. 2. Dergideki bu yazı ve Ahmet Şükrü Bey'in resmi için bkz. EK-6. Ahmet Şükrü Bey yalnız yükseköğretim hususunda değil, eğitimin tüm kademelerinde kızların eğitimine önem vermişti. Onun eğitimdeki belli başlı icraatları arasında kızların terbiye ve eğitimi ile ilgili yaptıkları dikkat çeker. Bunları kadın öğretmenlere meslek dersleri tertibi, kız darülfünunu ve darülmualimatları tesisi, kız sultanilerinin teşkili, kız sanayi okullarının artırılması gibi saymak mümkündür. Hüseyin **Ragıp**, "Kızlarımızın Tahsili 4", *Tanin*, no.3134, 1 Eylül 1917, s. 3.

derslerin bitimine kadar uygulama sürdürülecekti. Takip edilecek program Tablo 2. 3'te yer verildiği gibiydi⁶⁶⁴.

Tablo 2. 3: Darülfünunda Hanımlar İçin Serbest Dersler Programı

Günler	1. Ders Saat 14. 00-15. 00	2. Ders Saat 15. 15-16. 15
Cumartesi	El İşleri: Dönüşümlü Kız Sanayi Mektebi Müdiresi Matmazel Kaufmayer ile Darülmualimin Fenn-i Terbiye Muallimi İsmail Hakkı Bey	Tarih: Darülmualimin-i Aliye Tarih Muallimi İhsan Bey
Pazartesi	Hıfzıssıhha-i Umumiye ve Nisaiye ve İlk Tababet: Sıhhiye Müdür-i Umumisi	İdare-i Beytiye ve İktisat: Darüüşşafaka Müdür-i Sâhîsi Ahmet Cevdet Bey
Çarşamba	Heyet: Maarif Nezareti Müsteşarı Darülfünun Müdür-i Umumisi Salih Zeki Bey	Malumat-ı Fenniye: Maarif-i Umumiye eski nazırı ve Darülfünun müderrislerinden Sait Beyefendi
Perşembe	Hukuk-ı Nisvan: Defter-i Hakani Nazırı Darülfünun Müderrislerinden Mahmut Esat Efendi	Fenn-i Terbiye: İsmail Hakkı Bey

Bu şekilde programı oluşturulan bir nevi “Serbest Dersler Okulu” diye nitelenebilecek hanımlara yönelik bu konferans usulü uygulamasında ayrıca ders programları da belirlenmişti. Fakat belirli bir programın takip edilecek olması bazı öğretmenlerin tepkisini çekti. Bu cümleden olarak tarih dersiyile yükümlü tutulan İhsan Şerif, *İstihad* dergisinde yer alan bir yazısında serbest dersler uygulamasının ilk gününe ve ilk dersine ait müşahedelerini paylaşmıştır. Genel itibariyle bu uygulamadan ve hanımların ders esnasında ve dışındaki tepkilerinden oldukça memnun kalmıştır. Fakat bir nevi şerh düşerek Müdür-i Umumi Salih Zeki Bey'in “takip edeceğimiz program tabi kararlaştırılmıştır” sözü onu rahatsız etmiştir. Çünkü o, zaten adı üstünde “serbest dersler” olduğu ve her eğitim ve yaş seviyesinden, az okumuşundan münevver olanlarına kadar, bunlar içerisinde ecnebi bayanlar da dâhil, her kesimden müdavim bulunduğunu söyleyerek belirli bir programın takip edilecek olmasına karşı çıkıyordu⁶⁶⁵.

⁶⁶⁴ BOA, MF.MKT., 1194/81, 1332.Ra.8; *Tedrisat*, 15 Şubat 1913, no.23, s. 42-43; *Peyam*, no.82, 5 Şubat 1914, s. 2.

⁶⁶⁵ İhsan Şerif, “Kadınlarımızda Ateş-i İrfan, Darülfünunda Hanımlarımız”, *İstihad*, no..92-3, 6 Şubat 1913, s. 2058-2059.

Peyam gazetesinin aynı konuya dair bir haberi İhsan Bey'in dikkat çektiği mahzurları teyit ediyordu. Habere göre, Darülfünunda hanımlara verilen dersler (konferans) sevindirici olmakla birlikte eksiklikleri bulunmaktadır. Dinleyiciler aynı seviyede değildir. İçlerinde idadi mezunları, evde eğitim almış kişiler ile meraklılar vardır. Bunların hepsini bir görerek aynı konuları öğretmek doğru değildir. Bu hem sıkıcı hem de yararsızdır. Gazete bu nüansın dikkate alınarak öncelikle katılımcıların bir düzene sokulmasını, derecelere ayrılmasını ve mükemmel bir program tanzim edilmelisini öneriyor. Bu hâliyle derslerde bir insicam olmayıp gagesizlik mevcuttu ve ayrıca gereksiz dersler de yok değildi. Bunların yerine çocuk bakımı ve terbiyesi, ev idaresi, Avrupa ve Amerika'da geçerli olan yararlı, büyük ve kuvvetli akımlar, lisan tedrisatı, meşhur kitaplar (edebî kitaplar, çocuk terbiyesi ile kadınlar ve kadınlık saadeti konulu kitaplar gibi) gibi derslere yer verilmeliydi⁶⁶⁶.

Bu şekilde birtakım eksiklikleri mevcut olsa da hanımların Darülfünundaki derslere yoğun ilgisi⁶⁶⁷ ve basın bu girişimi desteklemesi ve bu doğrultuda kadınların yükseköğretim imkânına kavuşturulmaları gerekliliğine dair yayımlar, sonuçta hükûmetin ve hassaten Ahmet Şükrü Bey'in de evvelden beri arzuladığı kızların yüksek tahsili ile ilgili müessesenin vücut bulmasına yol açtı. Bu çerçevede İstanbul Darülmualimatına mülhak olarak bir İnas(kız) Darülfünunu teşkil edildi. Mülhak demek daha doğru zira İnas Darülfünunu hakkında en çok tartışılan hususlardan biri, bu okulun gerçekte erkek Darülfünunu gibi müstakil bir müessese mi yoksa Darülmualimatın bir şubesi mi olduğuydu. Yukarıda belirtildiği gibi öğretmenler maaşlarını Darülmualimattan alıyorlardı. Aynı zamanda Maarif Nezaretinin duyurusunda görüldüğü üzere Darülmualimatın bir şubesi olarak söz ediliyordu⁶⁶⁸. Yine Maarif Nezaretinin bir yazısında İnas Darülfünununun başlı başına bir müessese olmadığı, Darülmualimat-ı Aliyenin ali kısmı olmak üzere söz konusu okulun bir parçası bulunduğu, maaş ve ödeneğinin Darülmualimat maaş ve tahsisatına dâhil edildiği belirtiliyordu⁶⁶⁹. Nitekim Ahmet Şükrü Bey 1917 yılında Meclis-i Mebusanda bu kurumdan söz ederken kız sultanilerine öğretmen yetiştirmek için İnas Darülfünunu

⁶⁶⁶ Osman Fahri, "Darülfünunda Hanımlara Dersler", *Peyam*, no.114, 10 Mart 1914, s. 3.

⁶⁶⁷ Serbest dersler müdavimleri adına 9 hanımın imzasıyla Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'e gönderilen yazıda, kadınların fikren ve ilmen gelişmelerini sağlamak için verilmekte olan derslerden büyük istifadeleri olduğu ve bu çerçevede öğretmenlerine ve Nazır Ahmet Şükrü Bey'e teşekkür ettiklerini beyan etmişlerdir. Bunun üzerine Ahmet Şükrü Bey de Darülfünuna ve kurum nezdinde hocalara teşekkür ve takdirlerini iletmiştir. BOA, MF.MKT., 1216/12, 1334. B.11.

⁶⁶⁸ BOA, MF.ALY., 68/105, 1332.L.22

⁶⁶⁹ BOA, MF.MKT., 1221/16, 1335.S 9.

adıyla bir okul açıldığını ve Darümuallim-i Aliyeye bağlandığını, sonradan Darümuallimin binası bu okulu kaldıramadığı için ayrı bir binaya nakledildiğini, ismini burada açıklığa kavuşturmak zorunluluğunun doğduğunu ve böylece İnas Darülfünunu olarak isimlendirme yapıldığını belirtmişti. Ahmet Şükrü Bey Muvazene Encümeninin bu okulun adını İnas Mekteb-i Alisi diye tadil etmek istemesi üzerine ricada bulunarak eski isminin kalmasını ve “İnas Darülfünunu” unvanının daha ziyade şaşıklı bir unvan olması nedeniyle taliplerine hevesbahş olacağını söylemişti⁶⁷⁰. Bu bilgilerden yola çıkarak İnas Darülfünununu müstakil bir kız üniversitesi olarak konumlandırmak mümkün değildi. Yalnız ismen bir yakıştırma ve algılatma mevzuubahisti.

Maarif Nezaretinin Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanan duyurusunda yeni teşkil edilen İnas Darülfünunu hakkında kısaca bilgi veriliyor ve kayıt şartları bildiriliyordu. Buna göre Darümuallimata öğrenim süresi üç seneden ibaret olmak üzere geceli ve gündüzlü sunuf-ı aliye “İnas Darülfünunu Şubesi” ilave edilmişti. Sunuf-ı aliye edebiyat ve fünun adıyla iki şubeye ayrılıyordu. Fünun şubesi de kendi içinde riyaziye ve tabiiye kısımlarına taksim edilmişti. Şubelere alınacak öğrenciler on altı ile yirmi beş arasında olacaktı. Darümuallimat, inas idadi veya inas sultanisi diplomasına sahip olanlar imtihansız kabul olunacaktı. Diğer okullar ile hususi şekilde tahsil görenler ise sınavla kabul edilecekti. İsteklilerin Osmanlı tezkeresi, aşı şahadetnamesi, tahsil derecesini gösteren bir vesika ile Darümuallimat Müdüriyetine başvurmaları ve kayıt işlemini yerine getirmeleri bildiriliyordu⁶⁷¹.

Bu arada müessesenin leyli öğrencileri Darümuallimatta kalacak ve öğretmenleri de buradan maaş alacaklardı. Nezaret okulun açılması üzerine 30 Ağustos 1914 tarihli öğrenci kabul esaslarını içeren bir talimatname yayınladı. Buna göre tıbbi muayene sonucu hastalığa elverişli olanlar ile öğrenim göremeyecek derecede güçsüz olanlar alınmayacaktı. Yine evli ve dul olanlar da kabul edilmeyecekti. İnas Darülfünununa alınanlar öğrenimlerini müteakip beş yıl hizmet edeceklerine dair bir taahhütname imzalayacaklardı. Diploma derecesi pekiyi olanlar ile sınav sonucunda pekiyi derece alanlar durumlarına bakılmaksızın parasız geceli öğrenci yapılabilecekti. Sınavda, malumat-ı dinîye, Türkçe, hesap, hendese, coğrafya, tarih derslerinden sorumlu olunacaktı. İki dersten sıfır alanlar ile üç dersten üç numaranın altında alanlar kabul

⁶⁷⁰ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 86

⁶⁷¹ Tasvir-i Efkâr, no.1199, 2 Eylül 1914, s. 4.

edilmeyecekti. Aynı zamanda tüm notlarının ortalaması beşten aşağı olanlar da yine okula alınmayacaktı⁶⁷².

Okulun 1915 senesi başlarındaki durumuyla ilgili Tanin gazetesinde şu bilgilere yer verilmişti: İnas Darülfünunu bugün dört şubeden oluşur. Bunlar riyaziyat, edebiyat, tabiiyat ve sanayi-i nefise şubeleridir. En çok öğrenci sanayi nefise şubesinde. Riyaziyat şubesinde 6, edebiyatta 7, tabiiyatta 12 öğrenci vardır. Öğrenciler Darülmualimat ile İnas Sultanisinden gelmişlerdir. Bu sene okulun yalnız ilk sınıfı açılmış olup, teşkilat tamamlanincaya kadar her sene bir üst sınıf açılacaktır. Öğretmenler öğrencilerin tamamının büyük bir hevesle çalışmakta, son derece gayret ve hüsnüniyet göstermekte olduğu hususunda ortak düşüncededirler. Not defterlerindeki düzen, gayret ve intizamlarına bir emare teşkil etmektedir. Büyük kısmı notlarını çok dikkatli tutmaktadır. Bu cihetler memnuniyet verici olmakla beraber özel bir ehemmiyete haiz değildir. Dünyanın her tarafında yükseköğretimle uğraşanlar itiraf ederler ki kız öğrenciler gayret, dikkat, faaliyet ve intizam cihetleriyle erkek öğrencilerden daha öndedirler. Eğitimin neticeleri ve semereleri hakkında hakiki ölçü olabilecek şey, gayret, intizam ve iyi niyetten ziyade idrak ve istidadın derecesidir. Şurası memnuniyet vericidir ki öğrenciler bu yönlerden öğretmenleri üzerinde çok iyi bir tesir bırakmışlardır. Örneğin riyaziyat derslerine katılan öğrencilerden üçü hemen hiç cebir görmemiş oldukları halde sultanide iki senede verilen bilgiyi sadece üç ay içerisinde öğrenmişler ve kolaylıkla dersleri takibe başlamışlardır. Yine öğrenciler felsefe derslerinde en zor konulara dahi akıl erdirebilmektedirler. Ara sıra düzenlenen müzakere saatlerinde verdikleri cevaplar da ezberci olmadıklarını, dersleri layıkıyla anlayabildiklerini göstermektedir. Hanımlarımıza ait irfan hayatının devamlı bir mazisi ve biriken bir geleneği bulunmadığı dikkate alınacak olursa ülkemizde birkaç sene içerisinde Darülfünun derslerini takip edebilecek yetenekte kız öğrenci yetişebilmesiyle ne kadar iftihar edilse azdır⁶⁷³.

İnas Darülfünununun son sınıf öğrencileri ülkede ilk defa olarak bir kız Darülfünunu tesisinin gerek eğitim hayatı, gerekse Türk kadınlık âlemi için ne kadar önemli ve kayda değer bir gelişme olduğundan hareketle “İnas Darülfünunu Cemiyeti” adıyla bir cemiyet teşkiline karar vermişlerdi. Cemiyetin başkanlığını Ahmet Şükrü Bey’in eşi kabul

⁶⁷² İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 50.

⁶⁷³ Tanin, no.2191, 12 Ocak 1914, s. 4.

etmişti⁶⁷⁴. Cemiyet konusunun düşüncede kaldığı ve gerçekleşme imkânı bulamadığı anlaşılmaktadır.

İnas Darülfünunu ilk mezunlarını 1917 senesinde vermiştir. Diploma alan 18 hanımın yedisi edebiyat, üçü riyaziye, sekizi tabiiyat şubelerinden çıkmıştır. Mezuniyet dereceleri itibariyle Lamia, Aliye, Adalet, Meliha, Saliha, Şaziment Hanımlar İstanbul inas sultanileri öğretmenliklerine, diğerleri de taşra darümuallimatları müdür ve öğretmenliklerine atanmışlardır⁶⁷⁵.

İnas Darülfünununun akıbetine bakılacak olursa İttihat ve Terakki Partisinin iktidarı bırakmasından sonra Mütareke ortamı gereği bu okul önce eski binasına, yani Zeynep Hanım Konağı'na taşınmış ve Darülfünunda karma eğitime geçilmiştir. Fakat bu karma eğitim erkeklerle kızların birbirini görmediği sabahçı-öğleci olarak tanımlanabilecek ikili bir öğretimdi. Zaten kızlara özgü ayrı bir Darülfünundan rahatsızlık duyanlar, bir bakıma ittihatçıların modernleşme bağlamında oluşturduğu bu müesseseyi bir vesile ile etkisizleştirmek ve ortadan kaldırmak isteyen muhalif ve gerici gruplar harekete geçmişler, müessesenin sonunu hazırlamışlardır. Bu olumsuz neticeye karşın, İnas Darülfünunu kızların da yükseköğretimden istifade etmeleri yolunda önemli adım olarak Türk eğitim tarihindeki yerini almıştır.

2. 1. 6. Öğretmen Yetiştirme ve Öğretmen Okulları İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

Kendisi de Darümuallimin-i Aliyeden mezun olup, uzun yıllar öğretmenlik yapmış olan Ahmet Şükrü Bey Nazırlığı döneminde mesaisinin önemli bir kısmını öğretmenlere ve öğretmen okullarına hasretmiş, öğretmenlikte elde ettiği birikimi uygulama imkânı bulmuştu. Darümuallimin tarafından yayınlanan Tedrisat mecmuasının yazdığına göre, Ahmet Şükrü Bey bu müesseseden maddi ve manevi hiçbir yardımını esirgememiş, özellikle ilmî ve fikri hayatıyla her vakit alakadar olmuştur. Bunun için sık sık Darümuallimine ziyarete gelmiş, program müzakerelerinde, öğretmen toplantılarında

⁶⁷⁴ Muallim, no.10, 1 Mayıs 1917, s. 319.

⁶⁷⁵ Muallim, no.15, 15 Ekim 1917, s. 552. İnas Darülfünununun ilk mezunlarına büyük önem verilmiş ve günün maarifi âdeti üzerlerine titremişti. Özellikle Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, onlara ayrı ayrı hediyeler hazırlamıştı. Evvela birer altın kalem “ilk inas darülfünunu mezunu” yazılı bir plaka ve kıymetli birer defter bu çerçevede hediye edilmişti. Sakaoglu, Osmanlı'dan”, s. 144

ve müsamerelerinde hazır bulunmuş, uzun zamanlarını, Darümualliminin gelişmesi ve çalışanlarının irşat ve tenviri için sarf etmiştir⁶⁷⁶.

Ahmet Şükrü Bey'e göre maarif üç esasa dayanırdı: Bunlar öğretmen, okul binası ve kitap⁶⁷⁷. İşte bu düşünceden hareketle Ahmet Şükrü Bey Nazırlığı sırasında gerek erkek ve kız öğretmen okulları, gerekse bunların öğretim kadrosunu meydana getiren öğretmenlerin sorunları ile yakından alakadar oldu. Öğretmenlerin terakki ve refahları için bir hayli çaba harcadı.

2. 1. 6. 1. Öğretmen Okullarının Teşkilat ve İdari Yapısı

Maarif Nazırlığının ilk yılında Ahmet Şükrü Bey darümualliminlerin ıslahı ve düzenlenmesi işini ele aldı. Bu çerçevede Kasım 1913'ten itibaren uygulanmak üzere darümuallimin-i iptidailer dört sınıfa çıkarıldı. Müdürlüklerine Avrupa'da pedagoji tahsil etmiş gençlerle Darümuallimin-i Aliye mezunlarından olup, şimdiye kadar müstahdem bulunan tecrübeli öğretmenlerin tayini kararlaştırıldı. Yine bu okullarda Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarının 800 kuruş maaşla ziraat öğretmeni olarak istihdamı, vilayet merkezlerindeki darümualliminlere bağlı olmak üzere birer tatbikat mektebi açılması, buralara İstanbul Darümuallimini ve bazı taşra darümuallimleri mezunları ile tecrübeli öğretmenlerin atanması, alınan diğer kararlar arasındaydı. Ayrıca İsviçre, Belçika, Fransa vs. bazı ülkelerin nizamnamelerinin incelenerek darümuallimler hakkında yeni bir nizamname tertip edilmesi de programa alındı⁶⁷⁸.

Ahmet Şükrü Bey'in 1915 yılında çıkardığı Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi⁶⁷⁹ altı fasıl ve 37 maddeden oluşan, kız ve erkek öğretmen okullarının kayıt-kabul, nakil, teşkilat ve tedrisatı ile ilgili önemli hususları içeren bir düzenlemeydi. Söz konusu nizamname bu hâliyle Cumhuriyet Dönemi'nde 1930'lara kadar yürürlükte kaldı⁶⁸⁰. Nizamnamenin öğretmen okullarının teşkilat ve idari yapıları ile ilgili belli başlı hükümleri şunlardı: İstanbul'daki Darümuallimin-i Aliye ile Darümuallimat-ı Aliye iptidai, ihzari ve ali olmak üzere üç kısımdan oluşur⁶⁸¹.

⁶⁷⁶ Tedrisat, No.43, Sene.9, 1 Ekim 1917, 1335, s. 1.

⁶⁷⁷ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

⁶⁷⁸ Tasvir-i Efkâr, no.892, 11 Ekim 1913, s. 3; Sabah, 20 Ekim 1913, no.8654, s. 2.

⁶⁷⁹ Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1915. Nizamname için ayrıca bkz. Tedrisat, no.31-4, 7 Temmuz 1915, s. 3-9; Özalp, Millî Eğitimle, s. 554-564.

⁶⁸⁰ Öztürk, Türkiye'de, s. 18.

⁶⁸¹ 1914 tarihli Darümuallimat Programı'na göre Darümuallimat, kısım-ı iptidai, darümuallimat-ı iptidaiye, ana muallime mektebi, ana mektebi olmak üzere dört bölümden oluşmaktaydı. Kısım-ı iptidai yahut tatbikat sınıfının öğretim süresi beş seneydi. Bu kısımda inas sultanisi programı takip edilirdi.

Taşradaki darümuallimin ve darümuallimatlar ise yalnız iptidai kısmını içerir. Darümuallimin-i Aliye iptidai kısmının öğrenim süresi dört, Darümuallimat-ı Aliye ihzari kısmının öğrenim süresi beş senedir. Bu şubelerde öğrenimini tamamlayanlar iptidailere öğretmen olarak tayin edilirdi. Tüm darümuallimin ve darümuallimatların iptidai kısımlarına bağlı birer tatbikat mektebi bulunur. Terbiye-i bedeniye mektebi Darümuallimin-i Aliyeye ve ana muallime mektebi Darümuallimat-ı Aliyeye bağlıdır. Terbiye-i bedeniye mektebinin öğrenim süresi bir yıl olup, öğretimi uygulamalı ve teorik olarak icra edilir. Ana muallime mektebi de bir yıl süreli olup anaokullarına öğretmen yetiştirme amacını taşır. Bu okula mülhak bir de ana mektebi bulunur. Darümuallimin ve Darümuallimat-ı Aliye yatılı ve ücretsizdir. Gündüzlü talebe de kabul edilir. Yatılı öğrencilerin kıyafetleri ve ders malzemeleri hükûmet tarafından karşılanır. Taşradaki darümuallimin-i iptidailerde öğretim süresi dört sene, darümuallimat-ı iptidaiyelerde ise beş senedir. Her iki okul iptidailere öğretmen yetiştirirler⁶⁸². Darümuallimin ile darümuallimatlarda öğretmenlerden başka müdür, müdür yardımcısı, muhasebe memuru, kâtip ve mübayaa memuru, debboy ve ambar memuru olmak üzere beş memur ile yeteri kadar hademe bulunurdu. Bu okullarda gerektiğinde kâtip ile mübayaa memurluğu ile ambar ve debboy memurluğu görevleri ayrılabilirdi. Kız öğretmen okuluna atanacak müdür yardımcısı ile kâtip ve debboy memurunun bayan olması şarttı. Gündüzlü öğretmen okullarında muhasebe, ambar ve mübayaa memuru bulunmazdı. Öğretmen okullarında memur ve öğretmenler Maarif Nezareti tarafından, diğer görevliler okul müdürleri tarafından atanırdı. Memur ve hademelerin görevleri bir talimatname ile belirlenecekti⁶⁸³.

Bütün darümuallimin ve darümuallimatlarda meclis-i muallimin, meclis-i inzibat ve mübayaa komisyonu bulunurdu. Meclis-i muallimin müdürün başkanlığında okulun öğretmenlerinden, meclis-i inzibat müdür yardımcısının başkanlığında biri fenn-i terbiye öğretmeni olmak üzere üç öğretmenden oluşurdu. Mübayaa komisyonu İstanbul'da darümuallimin ve darümuallimat müdürlerinin, taşralarda ise maarif

Darümuallimat-ı iptidaiye biri ihzari olmak üzere beş sınıftan oluşmaktaydı. Darümuallimata öğretim süresi bir sene olmak üzere Ana Muallime Mektebi ile bunun tatbikatı için ayrıca ana mektebi ilhak edilmişti. Darümuallimat Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914, s. 3. 1917 Temmuzunda ise Darümuallimat-ı Aliyede iki sınıftan müteşekkil bir ana kısmı, altı sınıftan oluşan bir tatbikat kısmı, beş sınıftan oluşan asıl darümuallimat kısmı mevcuttu. Hüseyin Ragıp, "Kızlarımızın Tahsili I", *Tanin*, no.3094, 21 Temmuz 1917, s. 3.

⁶⁸² DDN, Madde:1-6.

⁶⁸³ DDN, Madde:18

müdürlerinin başkanlığında iki öğretmen ile muhasebe memuru ve okul doktorundan meydana gelirdi. Meclisler ile komisyonun görevleri bir talimatnameyle belirlenirdi⁶⁸⁴.

Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi'nin tatbikini kolaylaştırmak⁶⁸⁵ ve bu nizamnameyi ayrıntılı şekilde izah etmek için Kasım 1916 tarihinde Darümuallimin ve Darümuallimat-ı İptidaiye Talimatnamesi yayınlandı. Bu talimatname, taşradaki öğretmen okullarının idari ve mali işleyişlerini düzenlerken okulda bulunan tüm memurların görevlerini de açık açık anlatmaktaydı. Buna göre müdür ve müdirelerin görevleri şunlardı: Müdür veya müdire okulun idaresinden, öğrencinin terbiye ve eğitiminden, okulun düzeni ve gelişmesinden birinci derecede sorumluydular. Sık sık derslerde ve mütalaa zamanlarında bulunarak öğretmen ve öğrencilerin nizamname ve talimatnamelere uygun hareket etmelerini temin ederlerdi. Görevlerinde devamsızlığı ve tembelliği görülen öğretmen ve memurların maaşlarından kesinti yaparlar ve gerekçesini tahakkuk defterine işlerlerdi. Sınavların sonunda her bir memur ve öğretmen hakkında ayrı ayrı “sicill-i talim varakası” düzenleyip, maarif müdürlüğüne gönderirlerdi. Yatılı kalacak memurların nöbet çizelgelerini düzenlerler, okula ait istatistik cetvellerini belirlenen zamanlarda hazırlayıp maarif müdürlüğüne ulaştırırlardı. Okulun eşya, ders araç ve gereçlerinin iyi korunup korunmadığını denetlerler ve bunun için gerekli tedbirleri alırlardı. Memur ve öğretmenlerin devam devamsızlığına ait hülasa cetvelini üç ayda bir maarif müdürlüğüne gönderirlerdi. Öğretmen okulu müdürleri eğitim-öğretimin programa uygun bir şekilde hakkıyla yerine getirilip getirilmediğini kontrol ederler, yılsonlarında “meclis-i muallimin” ile birlikte dersler ve programlar hakkında müzakerede bulunup, tecrübeler ve bölge şartlarına göre gerekli düzenlemelerin yapıldığı layihayı maarif müdürlüğüne iletirlerdi. Müdürlerin ayrıca okulun mali işlerini denetleme görevi de vardı⁶⁸⁶.

II. Meşrutiyet'e kadar “Osmanlılık” bilincinin geliştirilmesine hizmet eden öğretmen okullarının amacı bu talimatname ile değişmiş, İttihat ve Terakki Partisinin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik politikalarına paralel olarak “Türkçülük” bilincinin geliştirilmesine hizmet edecek şekilde programları yeniden düzenlenmişti. İşte bu doğrultuda müdüre de bazı görevler biçilmişti⁶⁸⁷. Müdür, vatan evlatlarını yetiştirmekle

⁶⁸⁴ DDN, Madde:19.

⁶⁸⁵ Darümuallimin ve Darümulalimat-ı İptidaiye Talimatnamesi, 1332/1916. Talimat için ayrıca bkz. Unat, Maarif Düsturu, 1927, s. 326-353; DDİT, Madde: 144.

⁶⁸⁶ DDİT, Madde: 1-4.

⁶⁸⁷ Öztürk, Türkiye'de s. 27.

görevli olan öğretmenlerin bilgili, insaniyetli ve vatanperver olmaları yönünde telkinlerde bulunacaktı. Öğretmenlerden öğrenciye diyanet, ahlak, vazifeperverlik konularında örnek olmalarını, beden terbiyesi ile ahlaki ve millî olan tüm hususlarda fikren ve hissen birlik içinde bulunmalarını isteyecekti. Müdür, her sene başında Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi ile Darümuallimin ve Darümuallimat-ı İptidaiye Talimatnamesi'nin öğrencileri ilgilendiren hükümlerini tebliğ edecek ve anlatacaktı. Müdür özellikle millî tarih eğitiminin vatanperverlik düşüncesi kazandırılması doğrultusunda işlenmesine ve millî hislerin geliştirilmesine⁶⁸⁸ yardım etmesine dikkat etmeliydi. Müdür, ders zamanları dışında ilmî, edebî ve musiki müsamereler tertip edebilirdi. Müdür aynı zamanda okula bağlı tatbikat mektebinin de müdürüydü⁶⁸⁹. Okulun idari kadrosunda hiyerarşik bakımdan müdürden sonra gelen müdür yardımcısının görevleri ise müdürün yokluğunda ona vekâlet etmek, eğitim ve disipline dair müdür tarafından verilen görevleri yerine getirmek, araç ve gereçlerin korunmasına yardımcı olmak, öğrencilerin temizliğine ve düzenine dikkat etmek, okulla ilgili tüm cetvel ve sicil varakalarını düzenlemektir. Talimatnamede hesap ve tahrirat kâtabi, ambar ve debboy memuru, tabibin görevleri ile okulun sağlık işleri ile ilgili hususlar da açıklanmaktaydı⁶⁹⁰.

Öğretmen okullarında teşkili gereken ve bir çeşit günümüzün öğretmenler kurulu veya zümre öğretmenler kurulu işlevlerini gören meclis-i mualliminin görevi, okuldaki eğitim ve öğretimi, eğitim usullerini, her öğretmenin takip ettiği usullerden elde ettiği fayda ve zararı denetlemek, her öğretmenin ortak bir eğitim-öğretim usulü takip etmesini sağlamaktır. Disiplin kurulu işlevi gören meclis-i inzibat ise müdür yardımcısı başkanlığında fenn-i terbiye öğretmeni ile iki daimî öğretmenden oluşurdu. Görevi, öğrencinin disiplinine ait müdür tarafından gönderilen evrakı incelemek, gerekli tahkikatı yaptıktan sonra karar vermektir⁶⁹¹. Okuldaki diğer bir komisyon mübayaa komisyonu ise, her türlü erzak, eşya vs. satın alma işleriyle ilgili muhasebe defterlerini kontrol ederdi.⁶⁹²

⁶⁸⁸ Millî hislerin geliştirilmesi amacıyla Ahmet Şükrü Bey döneminde resm-i tetevvüç levhaları hazırlanarak okullara dağıtıldı. Bir resm-i tetevvüç levhası için bkz. EK-7.

⁶⁸⁹ DDİT, Madde:5-10.

⁶⁹⁰ DDİT, Madde:11-32.

⁶⁹¹ DDİT, Madde 46-54.

⁶⁹² DDİT, Madde:55-58.

1914 yılında yürürlüğe giren İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu'nun taşra öğretmen okullarının yönetim ve finansmanını mahallerine bırakması mali açıdan zor duruma düşen yerel yönetimlerin tasarruf amacıyla bu okulların ödeneklerini kısımlarına veya kesmelerine zemin hazırladı. Bu durum birçok bakımdan öğretmen okullarını olumsuz etkiledi⁶⁹³. Maarif Nezareti bu hâle bir çare olmak üzere 1916 başlarında Maliye Nezareti nezdinde teşebbüse geçerek yönetimleri vilayet ve livalara bırakılan darülmualimin ve darülmualimatlar ile liva idadilerinin Maarif Nezaretine bağlanmasına, senelik tahsisatlarının maarif bütçesine nakledilmesine çalıştı. Zira söz konusu kanunla öğretmen okullarında keyfiyet itibariyle iyi gelişmeler olmuşken nicelik bakımından böyle olmamıştı. Bazı vilayetler az sayıdaki öğretmen ihtiyaçlarını bile giderememişlerdi. Oysa 10 sene içerisinde 30–40 bin öğretmen yetiştirilmezse memleketin kuvvet kaynaklarını tamamıyla feyizlendirme imkânı yoktu. Ayrıca erkek ve kız öğretmen okullarının programları sanayi, ziraat ve mahallî ticaretin uyanmasına hizmet edecek şekilde tanzim edilmiş, fakat bunların yararı mahallerince layıkıyla takdir edilemeyerek programlara henüz tamamen uyulmamıştı. Ayrıca liva ve vilayetlerde ihtiyacın çokluğu ve büyüklüğü nedeniyle bütçeler genelde iptidailere tahsis edilmiş, öğretmen okulları üçüncü dördüncü derecede ihtiyaçtan görülerek bunlara çok az ehemmiyet verildiği tespit edilmişti. Oysa öğretmen okulları, “terbiye-i umumiyyeyi hükûmetin siyasetine tevfikân tevhide hadim yegâne müessese oldukları bunların teşkilat ve terakkiyatına ait salahiyetten velev bir kısmını olsun vilayetlere terk etmek caiz görülememektedir”. Maarif Nezaretinin işaret ettiği tüm bu olumsuzluklara rağmen, Dâhiliye Nezareti söz konusu talebi reddetmiştir⁶⁹⁴.

Diğer taraftan I. Dünya Savaşı birçok açıdan eğitimi olumsuz etkiledi. Bunlardan biri, ordunun kullanımı için okul binalarına el konulmasıydı. Darülmualimin ve Darülmualimat binaları da bu çerçevede işgal edilmişti. 1917 Eylülüne gelindiğinde Darülmualimat binası hâlâ ordunun kullanımındaydı. Bu şekilde eğitimin kesintiye uğraması öğretmen ihtiyacının had safhada olduğu bir zamanda oldukça nazik ve mühim bir konuydu. Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey meselenin idrakinde olarak söz konusu binaların boşaltılması için teşebbüse geçti. Bu hususta Harbiye Nezaretine ileilmek üzere Dâhiliye Nezaretine kaleme aldığı yazıda şunları söyledi:

⁶⁹³ Öztürk, Türkiye’de, s. 29.

⁶⁹⁴ Yazının girişi şu tespitle başlamaktaydı: “Devletlerin şevket ve nusreti esbabının en mühimlerinden biri de efradının ilim ve marifet cihetiyle haiz bulunduğu kuvvet ve iktidar olduğunu Harb-i Umumi-i hazır bir kere daha irâe etti”. BOA, DH.UMVM., 66/56, 1334.Ra.20.

“Her tarafta tesis ve küşadı arzu olunan inas iptidai mekteplerine muallime yetiştirmek için birkaç vilayette Darümuallimat açılmış ise de hiçbirinin sınıf teşkilatı itmam edilmemiş olduğundan hâlihazırda muallimelerin menşei İstanbul Darümuallimatına inhisar etmektedir. İstanbul Darümuallimatından bu sene neşet edecek muallimler ise bütün vilayetin ihtiyacına kifayet edecek miktardan pek az olduğu cihetle bugünlerde vuku bulan metalibin birçoğu is’af edilememiştir. Maalesef Bolvadin ve Aziziye kazalarınca sebk eden gayret ve himmet-i maarifpervaranaye karşı muallime izamı da mümkün olamadığından şimdilik vilayetlerce ehliyetname istihsaline muvaffak olan muallimler tedarikiyle bu mekteplerin küşadı zaruridir. Muallim ve muallime tedarikinin atiyen teşeddüt edeceği karine-i hâliye ile anlaşılan müşkülâtı defedebilmek üzere her tarafta darümuallimin ve darümuallimatların tesis ve küşadına ve mevcutlarının tevsiyle talebe ve talibatının tezyidine çalışılmakta bulunmuş olduğu halde badezîn bazı mebânî cihet-i askeriyece işgal edilerek teşebbüs-i vaka akamete dıçar edilmekte bulunmuş ve bilhassa İstanbul Darümuallimin ve Darümuallimat binalarının tamamen tahliyesine muvaffakiyet hasıl olmadığından lüzumu derece talebe ve talibat bu sene kayıt olamamıştır. Memleketin bu babdaki ihtiyacı yakinen malum-ı devletleri olduğundan bu mekteplerin tahliyesi hususunda taraf-ı alilerinden dahi teşebbüsatta bulunulması”⁶⁹⁵.

Öğretmen ihtiyacının eğitimin büyük sorunlarından biri olduğuna inanan Ahmet Şükrü Bey vilayetlerin beş yıllık maarif programlarına müdahale ederek henüz darümuallimin ve darümuallimata sahip olmayan mahallerin tüm eğitim müesseselerine tercihen öncelikle birer leyli darümuallimin ve darümuallimat vücuda getirmelerini, alet ve edevatlarını temin etmelerini istemişti. Hatta çok sayıda okul yapmayı programına alan maarif müdürlüklerine, öğretmen okulları kurmaları, mevcut okulları ıslah ederek ihtiyaçlarını karşılamaları gerektiğini bildirmişti. Ahmet Şükrü Bey bu uygulamanın gerekçesini, öğretmen okullarından lüzumu kadar öğretmen yetişmedikçe, okul yapımından bir yarar sağlanamayacağı görüşüyle açıklamıştı⁶⁹⁶.

Ahmet Şükrü Bey kız öğretmen okulları ve özellikle bunlar arasında yer alan İstanbul Darümuallimatı ile yakından alakadar oldu. Ona göre, İstanbul Darümuallimatı yalnız kız ilköğretim okullarına öğretmen yetiştirecek bir derecede kalmıştı. Hâlbuki bu okullar üstünde idadiler ve sultaniler oluşturulması gerekliliği bulunuyordu. Ayrıca kızların tahsil ve terbiyesi önemseniyordu. Sayılan nedenlerle Darümuallimatın yalnız iptidailere değil, idadi ve sultanilere de öğretmen yetiştirmesi kararlaştırıldı. Ahmet Şükrü Bey ayrıca 1914 Temmuzunda yaptığı bir konuşmada kız öğretmen okulunda bir darülfünun açmak niyetinde olduklarını, bunun altı aylık masrafının 120 bin kuruşa ulaşabileceğini, kızların öğrenimi için bu miktarın çok görülemeyeceğini, meclisin

⁶⁹⁵ BOA, DH.UMVM., 67/7, 1334. Ra.9. Hakikaten Halep Vilayeti, vilayet sınırları içerisinde yer alan 22 kız okulundan yalnız ikisinde darümuallimat mezunu bulunduğunu, diğerlerinin iptidai mezunu olup, seviyeleri düşük öğretmenler olduğunu, bu hâlin memleketin irfanını yükseltmek bakımından pek elim ve müteessir engeller teşkil ettiğini, sürekli şikâyetlere sebebiyet verdiğini, bu nedenle kız okullarının bir varlık gösteremediklerini bakanlığa bildirmişti. BOA, MF.MKT., 1223/49, 1335.Ca.10. Maarif Nezaretinin Diyarbakır’dan Halep Darümuallimatına 10 talebe gönderilmesi isteğine verdiği cevaptan okulun 1917 Eylülü itibarıyla hâlâ işgal altında olduğu anlaşılmaktadır. BOA, MF.MKB., 213/68 1333.Ş.15

⁶⁹⁶ BOA, DH.UMVM., 81/34, 1335. B.08. Yazı için bkz. EK-8.

onaylaması hâlinde memleketin eğitimine hizmet edilmiş olacağını söylüyordu⁶⁹⁷. Darülfünun bahsinde anlatıldığı gibi, kız sultanilerine öğretmen yetiştirmek için Darülmualimat-ı Aliyeye bağlı bir İnas Darülfünununun açılması öğretmen yetiştirme yolunda önemli bir adımdı⁶⁹⁸.

2. 1. 6. 2. Öğretim Kadrosu

Ahmet Şükrü Bey döneminde öğretmenlerin meslek öncesi ve sonrası yetiştirilmesi ve bu suretle mesleki gelişimlerinin sağlanması, özlük haklarının iyileştirilmesi, öğretmen ihtiyacının acil ve kesin şekilde karşılanması, öğretmenliğin daimî bir meslek haline getirilmesi yolunda epey çalışmalar başlatıldı.

Bu çerçevede Ahmet Şükrü Bey evvela bilgili ve muktedir öğretmenlerin yetiştirilmesi ve görevlendirmesi işine önem verdi. Zira ona göre mevcut öğretmenlerin çoğu gayretlerine rağmen “terbiye-i etfâlin ahkâm-ı cedidesine vâkıf değildirler”. Bundan hareketle öğretmen okullarını tadile çalıştı. Avrupa usulünde programlarının hazırlanmasına öncelik verdi⁶⁹⁹. Ahmet Şükrü Bey yine kendisine yöneltilen “Muallimler arasında ne gibi ıslahat icrasını tasavvur ediyorsunuz? sorusuna verdiği cevapta, yukarıda sözünü ettiği “muktedir muallimler” hususunun altını çizmiş ve bu düşüncesini hayata geçirmek için neler düşündüğünü şöyle açıklamıştı:

“Muktedir ve az çok tecrübeli muallimlere malik olmak için mekatib-i aliye ve darülmualliminden yeni neşet edenlere İstanbul liselerinde laakal bir sene tecrübe gördürteceğiz. Mekatib-i taliyede muallim olmak isteyenler sene sonunda mekatib-i aliye, darülmuallimin muallimlerinden mürekkep bir heyet muvacehesinde imtihan vermeğe ve bir tez yapmağa mecbur olacaklardır. Kâfi derecede liyakat gösterenlere bir ehliyet-i fenniye, bir de pedagojide ehliyet hakkında şehadetname verilecektir. İmtihanda muvaffak olamayanlar mekatib-i iptidaiyeye tayin olunacaklardır”⁷⁰⁰.

⁶⁹⁷ MBZC, C:2, İ.34 2 Temmuz 1914, s. 255.

⁶⁹⁸ MBZC, C:1, İ.50, 5 Mart 1917, s. 86.

⁶⁹⁹ İkdam, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3.

⁷⁰⁰ Sabah, no.8805, 3 Nisan 1914, s. 3. 10 Nisan 1914 tarihli Ahenk gazetesinde Ahmet Şükrü Bey’in bu mülakatına yer verilmiştir. Eğitimde ıslahat konusunda yalnız iyi kitabın ve iyi programın yeterli olmayacağı hatırlatılarak Maarif Nazırının görüşlerinde haklı olduğu şöyle savunulmuştur: “*Maarif Nezaretinin muallim intihabında öteden beri riayet etmek istediği bir kaide vardı. Tayin edeceği muallimlerin, bahusus tedrisat-ı taliye ile iştigal edeceklerin herhalde şehadetnameli, mekatib-i aliyeden mezun olmalarını en birinci şart ittihaz etmişti. Hâlbuki nezaret düşünmüyordu ki, şehadetnameli mezunlar arasında ne mezîyetsiz, değil idadi muallimliklerini hüsnüüfa edecek, en ufak mekteplerde en basit dersleri bile okutabilecek iktidardan aciz ne kadar cahiller vardır. Şimdi bunları tutunuz ellerinde şehadetname var diye muallim yapınız. Birçok evlad-ı vatanın mukadderat-ı tahsilîyesini bu beceriksiz cühelanın ellerine veriniz. Veriniz de yarın o çocuklardan hayır bekleyiniz. Kendileri için mülk ve millet için menfaat ümit ediniz*”. Şinasi, “Maarif Islahatı 4, Mekteplerde Muallimlik”, Ahenk, 10 Nisan 1914, s.1.

Ahmet Şükrü Bey başka bir açıklamasında aynı düşüncelerle şunları söylüyordu: Darülmualliminden yetişecek öğrencileri doğrudan doğruya öğretmen atamayacağız, bunlar Avrupa’da geçerli olan staj usulüne (ki, biz buna devre-i tatbikiye talimatı adını veriyoruz) tabi bulunacaktır. Yani bir sene sultanilerde öğretmen yardımcılıklarında çalıştırılmak suretiyle alışkanlık kazanacaklardır⁷⁰¹. Ahmet Şükrü Bey’in sözünü ettiği düzenleme Darülfünun tarafından 1914 yılı başında Tedrisat-ı Taliye Muallimlerinin Stajına Dair Talimatname adıyla hazırlanmıştı. Talimatnameye göre: Öğretmen olacak Darülfünun ve Darülmuallimin öğrencileri terbiye ve tedris hakkında teorik bilgiler kazanmak, sultanilerin kuruluş ve idareleri ile bu müesseselerde öğrencilerin geçirdikleri hayatı öğrenmek ve öğretimin amelî ve tatbiki yönlerini görmek üzere staj yapmağa mecburdurlar(Madde 1). Staj müddeti iki ders yılından ibaret olup, birinci sene darülmualliminin son senesinde, ikinci senesi bu okuldan çıktıktan sonra sultanilerin birinde geçirilecektir(Madde 2). Darülfünunun son senesinde bulunup öğretmenlik mesleğine girecek öğrenciler (hukuk ve tıp şubelerinden başka) hangi öğretim şubesinde bulunurlarsa bulunsunlar haftada en az iki saat Darülmualliminde kendilerine özgü açılacak olan “tedrisat-ı taliye fenn-i talim ve terbiyesi” derslerine katılmağa mecburdurlar(Madde 3). “Tedrisat-ı Taliye Fenn-i Talim ve Terbiyesi” dersi aşağıdaki konuları içerecektir: Tedrisat-ı taliyenin tarihçesi, Avrupa ülkelerinde ve Amerika’da tedrisat-ı taliye teşkilatı ve programları, lise programları ders saatleri, usul-ı tedris, her dersin usul-ı tedrisi, liselerde disiplin, derste intizam, lise öğretmenleri ve talebe arasında ilişkiler, manevi terbiye bakımından lise öğretmenlerinin görevleri, öğretmenlik mesleğinde öğretim usulü, terbiye ve disipline ait karşılaşılan sorunlar. Ayrıca bu derste terbiye meseleleri usulü dairesinde münakaşa edilecek, öğrencilere tenkit düşüncesi kazandırılacak, terbiyevi meselelerde fikir sahibi kılınmaları amaçlanacaktı(Madde 14). Öğrenciler birinci sene sonunda Darülmualliminin belirleyeceği günlerde gruplar hâlinde öğretmenleri ile beraber birkaç ilköğretim okulu ve sultaniyi ziyaret ederek bazı derslerde hazır bulunacaklardı. Buradaki gözlemlerini yazılı birer görev şeklinde öğretmenlerine vereceklerdi(Madde 5). Darülmuallimin ile Darülfünun öğrencilerinden birer sene darülmuallimin fenn-i terbiye ve tatbikat-ı dersiye görmüş olanlar öğretmen adayı ismiyle bir lisede daimî staj yapacaktı. Öğretmen adayları dörder veya beşer kişi olmak üzere iktidar ve meziyeti müspet olan bir sultani müdürünün sorumluluğuna verilecekti(Madde 6). Öğretmen adaylarının

⁷⁰¹ İkdâm, no. 6244, 9 Temmuz 1914, s. 1.

mesaisi şöyle olacaktı: Kendi aralarında muallimlerle müdürün huzurunda dersler verme, terbiyeye veya eğitime ait yayınlanmış eser ve makaleleri birlikte tetkik etme, öğretmenler tarafından verilen derslerde yardımcı sıfatıyla hazır bulunma, tecrübe ve uygulamalı derslerde deney ve tecrübelerini paylaşma⁷⁰².

1913 yazında Maarif Nezareti yine bilgili ve muktedir öğretmen anlayışı çerçevesinde Avrupa’da tahsil imkânından öğrencilerin yanında öğretmenlerin de yararlanması kararı aldı. Bu doğrultuda İstanbul Darülmuallimini öğretmenlerinden iki, taşra darülmualliminleri müdür ve öğretmenlerinden üç, sultani ve idadilerin ulum-ı tabiiye, kimya, riyaziye, edebiyat, tarih ve coğrafya öğretmenlerinden ikişer olmak üzere toplamda on beş öğretmeni aylık 300 frank tahsisat ve harcırahlarını da karşılamak üzere öğrenim için Avrupa’ya gönderecekti⁷⁰³. 1917 yazında Almanya’ya uzun bir araştırma-inceleme gezisi gerçekleştiren Ahmet Şükrü Bey buradaki darülmualliminlerde de incelemeler yapmıştı. Almanya’da verdiği bir demeçte, bu ülkeye talebe ve çırak göndermeye devam edeceği gibi, tetkikat icrası için de okul müdürleri⁷⁰⁴ ile öğretmenleri göndereceğini söylemişti. Ona göre Almanya’da yaz tatilleri Türkiye’den çok sonra başladığından her iki ülkenin okul tatilleri arasındaki bu zaman farkı müdürler ve öğretmenlerin burada incelemeler yapmaları için iyi bir fırsattı. Bu süre içerisinde her müdür ve öğretmen kendi ihtisas alanı üzerinde incelemeler yapabilecekti⁷⁰⁵.

1913’te yayınlanabilen Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati’nin erkek bayan tüm mekatib-i iptidaiye-i umumiye öğretmenlerinin atama, azil, ceza, ödül, terfi ve maaşları ile ilgili hususları düzenlediği ve onlar için mühim yenilikler getirdiği, Ahmet Şükrü Bey dönemindeki ilköğretim gelişmeleri bahsinde belirtilmişti⁷⁰⁶. Bu çerçevede kanun herkesin öğretmen olma yolunu kapatmış ve öğretmenlik için bazı şartlar getirmişti⁷⁰⁷. İşte kanunda yer alan bu hükümler gereği 1914 sonlarında “Muallim ve Muallim Muavinliği Ehliyetname İmtihanına Dair Talimat hazırlandı. Talimata göre

⁷⁰² BOA, MF.MKB., 209/15, 1332.Ra.19.

⁷⁰³ Takvim-i Vekâyi, no.1568, 17 Ağustos 1913, s. 1; Tasvir-i Efkâr, no.858-59, 20 Ağustos 1913, s. 3.

⁷⁰⁴ Bu kapsamda Almanya’daki darülmualliminlerde araştırma ve incelemeler yapmak üzere Darülmuallimin-i Aliye müdürü Kemal Bey bir ay süreyle bu ülkeye gönderilmiştir. BOA, MF.MKT., 1220/75, 1335. M.22

⁷⁰⁵ Tanin, no.3085, 16 Temmuz 1917, s. 3.

⁷⁰⁶ Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913; BOA, MV., 231/353, 1331.Za.04. Darülmuallimin ve Darülmuallimat Nizamnamesinde(1915) darülmuallimin ve darülmuallimat-ı iptidaiye muallimleri ile müdür ve müdür muavinlerinin tayin ve terfilerinin Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu ile belirleneceği yazmaktaydı. DDN, Madde:20.

⁷⁰⁷ TİKM, Madde:42-45.

Darülmualimin mezunlarının yeterli olmadığı yerlerde vilayat tedrisat-ı iptidaiye meclisleri TİKM'nin 43.ncü maddesi gereği münhal muallim veya muallim muavinlikleri için bir ehliyetname sınavı açacaktı(Madde 1). Ehliyetname sınavı her sene mekatib-i iptidaiye-i umumiyenin tatil zamanında yapılacaktı. Sınav zamanı vilayet tarafından en az bir ay önce basın vasıtasıyla veyahut çeşitli şekillerde ilan edilecekti(Madde 2). Sınava katılabilmek için Osmanlı tabiiyetinde bulunmak, yaş olarak erkekler için 19'dan küçük ve 35'ten yukarı, kızlar için 7'den küçük ve 30'dan büyük olmamak, cinayetten veya ahlaka aykırı bir suçtan hüküm giymemiş olmak, öğretmenlik mesleğine engel bir sakatlığı ve malullüğü bulunmamak şarttı(Madde 3)⁷⁰⁸. Sınava girmek isteyenler el yazılarıyla hazırladıkları bir dilekçe ile vilayet makamına müracaat edeceklerdi(Madde 4). Dilekçeye şu belgeler ilştirilecekti: Osmanlı tezkeresi, öğretmenlik yapmaya engel sağlık problemi olmadığına dair doktor raporu, aşı belgesi, ahlaklı olduğuna dair ilgili yerlerden alınacak belge, okul tasdiknamesi, özel veya resmî bir hizmette çalışmışsa ilişiği olmadığına dair belge(Madde 5). Ekleriyle beraber dilekçe tedrisat-ı iptidaiye meclisine havale edilecekti. Meclis, başvuranlar için bir sınav günü belirleyerek ilan edecekti(Madde 6). Ehliyetname sınavı şu derslerden yapılacaktı: Kur'an-ı Kerim ve malumat-ı dinîye, musahabat-ı ahlakiye(tarihiye, sıhhiye, medeniye), kıraat, imla, yazı, sarf ve nahv, tahrir, tarih, coğrafya, hesap, hendese, eşya dersleri, ziraat, terbiye-i bedeniye. Bu dersler için sorulacak sorular altı dersaneli okullara mahsus ders müfredat cetvelinde yazılı konular arasından seçilecekti(Madde 7). İlköğretim tedrisatı Arapça olan bölgelerde bu dille okutulan derslerinin imtihanı Arapça üzerine, Türkçe okutulan derslerin sınavı ise Türkçe yapılacaktı(Madde 8). Sınavlar yazılı ve sözlü olmak üzere iki kısımdı. Yazılı sınavlar sözlü sınavlara katılmak ehliyetine sahip olanları ayırmaya hizmet edecekti(Madde 9). Yazılı sınavlarda geçerli olan dersler şunlardı: Tahrir, imla, hesap, coğrafya, tarih(Madde 10). Yazılı sınavlara dâhil olan dersler sözlü imtihanlar için de geçerliydi(Madde 11). Yazılı sınavda sorulacak sorular meclis tarafından sınav günü belirlenecekti. Sınav için üç saat süre tanınacaktı(Madde 12). Geçici ehliyetnameler üç sene için geçerli olacak üçüncü sene sonunda darülmualimin derslerinden imtihan vererek şhadetname alınacaktı. Bu şekilde sınava katılmayanlar hakkında TİKM'nin 44. maddesi gereği işlem yapılacaktı(Madde 23). Geçici ehliyetnameye sahip olanlar ile TİKM'nin 97. maddesi

⁷⁰⁸ Darülmualiminler ile sultanilerden talimat gereği atılıp muallimliğe layık görülemeyenlerin bu mesleğe kabulleri uygun olmayacağından bu gibiler tedrisat meclislerince açılacak muallimlik muavinliği imtihanlarına kabul edilmeyeceklerdi. Tedrisat, no.31-4, 7 Temmuz 1915, s. 12.

gereği kıdemli öğretmenler için her yıl darümualliminin genel sınavları zamanında bir şahadetname sınavı açılacaktı(Madde 24). Talimatnamenin geçici 31. maddesine göre ise ehliyetname ve şahadetname sınavları bu seneye özgü olmak üzere talimatın yayınladığı tarihten itibaren iki aya kadar gerçekleştirilebilecekti⁷⁰⁹.

1916 senesinde yayınlanan Darümuallimin ve Darümuallimat-ı İptidaiye Talimatnamesi'nde okullarda görev yapacak öğretmenlerin vazife ve sorumlulukları açık açık anlatılmıştı. Buna göre öğretmenlerin öğretimden başka terbiye görevi de bulunmaktaydı. Öğretmenler disiplinin sağlanmasında ve idareyle alakalı konularda müdüre yardım etmeğe mecburdu. Öğretmen okullarının öğretim kadrosu daimî ve seyyar öğretmenlerden oluşmaktaydı. Seyyar muallim yalnız okutacağı ders esnasında ve sınıfta iken öğrencinin disipliniyle mükellefti. Daimî muallim ise bu talimatname ile belirlenen görevleri yapardı. Daimî muallimin haftada 24 saat nöbetçi, iki gece ise müzakereci sıfatıyla okulda kalmağa mecburdu. Mazeretsiz derse gelmeyen öğretmenlere maaş kesimi cezası verilirdi. Üç ay içerisinde derslerinin onda birine mazeretsiz gelmeyen öğretmen bakanlık tarafından azledilirdi. Seyyar muallimlerin dışındaki öğretmenler bakanlığın izni olmadıkça dışarıda görev yapamazlardı. Buna uymayanlar müdür tarafından söz konusu görevden istifaya davet edilirdi. Bu yapılmadığında maarif müdürünün onayıyla istifa etmiş kabul edilerek yerlerine vekil atanırdı. Öğretmenler 20 Ağustos'ta okulda bulunmağa mecburdu. Mazereti olanlar yazılı bildirimde bulunmalıydılar. Eylülün başında okulda hazır olmayan öğretmenler istifa etmiş sayılırdı. Talimatnamede ayrıca öğretmenlerin öğrencilere karşı vazifeleri ile ders işleyişleri ilgili dikkat etmeleri gereken hususlar da açıklanmaktaydı⁷¹⁰.

Öğretmen ihtiyacı eğitimin her kademesinde söz konusu iken özellikle ilköğretim için daha acil bir meseleydi. Bu nedenle bakanlık "Devre-i Tatbikiye Mektepleri" uygulaması diye bir çalışma geliştirdi. Amaçlanan iptidailer için yeni öğretmenler yetiştirmek ve bunun yanı sıra daha önce iptidailere öğretmen olarak atanmış, fakat öğretim usullerine pek vâkıf olamadıklarından verimleri de az olmuş öğretmenlere numune dersleri göstermekti. 10 hafta olarak belirlenen uygulamanın öğretim süresi lüzumu hâlinde uzatılabilirdi. Bakanlık takip edilecek öğretimin esaslarına dair bir talimatname hazırlayarak vilayetlere gönderdi. Buna göre 17 yaşında bulunan yedi

⁷⁰⁹ Muallim ve Muallim Muavinliği Ehliyetname İmtihanına Dair Talimat, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329/1913.

⁷¹⁰ DDİT, Madde: 33-40

senelik idadi, Darüşşafaka ve sultani mezunları ile sultanilerin 12. sınıf öğrencileri bu uygulamaya devam ettikleri takdirde iptidailer için öğretmenlik ehliyetnamesi alabileceklerdi. Buraya devam edeceklerin askerlikleri ağustosun sonuna kadar ertelenecekti. Bu kapsamda ilk hazırlıkları İstanbul vilayeti başlattı. Konya ve İzmir gibi taşra bölgelerinde de aynı konuda çalışmalar yapıldığı haber alındı⁷¹¹.

Öğretmen ihtiyacının giderilmesinde medreseler uzun süre önemli bir kaynak olmuştu. Anlaşıldığına göre bu durum Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde de sürdürülmek istendi. Bilhassa medrese mezunlarının ilköğretimde öğretmen olarak istihdam edilmeleri gündeme getirildi. Ahmet Şükrü Bey'e ulaşan bu minvalde bir talepte medreselerin hakkıyla ıslah edildiği, bu okulların beşinci sınıf imtihanını verenlerin darümuallimin öğrencilerinden daha muktedir ve daha fazla ders görmüş olacakları düşünceleriyle ilköğretim öğretmenliklerine tayinleri istendi. Ahmet Şükrü Bey medreselerin ıslahı ve bunun için gerekli tedbirlerin alınmasının pek münasip ve gerekli olduğunu, fakat vaz ve gayesi itibariyle medreseler ile darümualliminler arasında pek çok farklar bulunduğunu, özellikle sırf çocuk terbiyesine memur öğretmenler yetiştiren darümuallimin ile kuruluş amaçları tamamen başka olan medreselerin mezunlarının aynı şekilde istihdamının her ikisinden de mahrumiyeti doğuracağını söyledi. Değiştirilen ve ıslah edilen darümuallimin programının Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'na dahil temel bilgileri tam manasıyla temin edecek surette tertip kılındığını ileri süren Ahmet Şükrü Bey medrese öğrencilerinin ilköğretim öğretmenliğine tayinini mümkün görmediğini açıkladı⁷¹².

Savaş döneminde yaralı zabitanın maarifte istihdamı da öğretmen ihtiyacının giderilmesinde başka bir kaynak olmuştu. Şöyle ki I. Dünya Savaşı'nda hafif surette

⁷¹¹ Tedrisat, no.31-4, C:7, Sene.5, 7 Temmuz 1915, s. 11. Maarif Nezareti aynı doğrultuda 29 Temmuz 1914 tarihli bir yazı ile Osmanlı ülkesinin büyüklüğüne nazaran ilköğretim öğretmenlerinin sayısını birkaç sene içerisinde 10 misli artırmak zorunluluğu karşısında bulunduğunu ve darümualliminlerin mevcutlarının o oranda artırılmasının nezaretçe kararlaştırıldığını vilayetlere tebliğ etmişti. BOA, MF.İBT., 549/64, 1333.N.14; BOA, MF.İBT., 536/63, 1333.C.7

⁷¹² BOA, MF.İBT., 450/22, 1331.N.27; Âyan azası Rıza Paşa(topçu Feriki) iptidailere tayin edilen öğretmenler arasında medreseden çıkmış olanların yani esaslı din terbiyesi verecek durumdakilerin seçilmesi gerektiğini belirterek Darümuallimin mezunlarının bunu sağlayamayacaklarını, köy öğretmenlerinin başı sarıklılardan tayin edilmesinin daha doğru olacağını öne sürmüştür. Ahmet Şükrü Bey bu sözler üzerine darümualliminlerin programları incelendiğinde gereği kadar dinî terbiye verildiğinin görülebileceğini söylemiştir. Rıza Paşa'nın fikrinde ısrar etmesi üzerine "bizde terbiye-i dîniye üssül esastır", bu cihet daima dikkate alınır, en büyük emelimiz de budur, karşılığını vermiştir. MAZC, İ.46 C:1, 20 Mart 1917, s. 285. Ahmet Şükrü Bey verilen örnekte olduğu gibi zaman zaman mutaassıp ve muhafazakâr diye nitelendirebilecek zümrelerin okullarda dinî eğitime yeterince önem verilmediği, ders saatleri sayısının az olduğu gibi eleştirine muhatap kalmıştır.

yaralanmış, sonrasında iyileşmesine rağmen kendisinde kalan izler ve uzvi arıza sebebiyle artık orduda istihdamlarına imkân kalmamış olan subayların, merkez ve taşra hükûmet daireleri ile diğer müesseselerde mevcut boş kadrolara atanması ve bunlar dışında hariçten kimsenin kabul edilmemesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede söz konusu subaylar ehliyetlerine göre maarif dairelerine yerleştirilmişlerdir⁷¹³. Uygulamaya dair talimatnamede bu öğretmenlerin mesleğe intibakını sağlamak üzere her sene yaz tatilinde vilayet ve müstakil sancak merkezlerinde hizmet içi eğitim kursuna tabi tutulmaları öngörülmüştür⁷¹⁴.

Savaşla bağlantılı olarak Rumeli vilayetinden yani savaş bölgelerinden gelen öğretmenler de dönemin öğretmen ihtiyacını karşılayan kaynaklardan biri olmuştur. Sayıca çok fazla yekûn teşkil etmeyen bu öğretmenler kendilerine uygun, ihtiyaç duyulan pozisyonlara kura sonucu yerleştirilmişlerdir⁷¹⁵. Belirtilmeli ki Rumeli'den yalnız öğretmenler değil, aynı zamanda çok sayıda öğrenci de göç etmişti. Dolayısıyla öğrenci sayısında da artış olduğu için bu öğretmenlerin gelişi öğretmen ihtiyacının giderilmesinde artı bir iyileşme yaratmadı.

Savaş tüm memurlar gibi öğretmenlere de ekonomik sıkıntılar yaşattı. Bir örnek teşkil etmesi bakımından Ankara'da ev kiralarının ihtikârdan ötürü aşırı yükselmesi, öğretmenlerin maaşları ile ancak kiralarını karşılayabilmeleri sonucunu doğurmuştur. Bundan dolayı Maarif Nezaretine başvurularak ya öğretmenlerin maaşlarının artırılması ya da savaşan subay ve askerlerin aileleriyle ilgili yapılan düzenlemeye kendilerinin de dâhil edilmesi talep edilmiştir⁷¹⁶.

Satı Bey'den beri önemle devam ettirilen öğretmen okullarındaki konferans uygulaması, öğretmenlerin ıslah ve irşadı hususunda pek etkili olmuştu. Yaz tatili esnasında dahi bu uygulamanın sürdürülmesi gerekliliğinin müfettiş raporlarında ortaya konulması üzerine, Maarif Nezareti tatil döneminde haftada üç gün konferans yapılmasına müsaade etti⁷¹⁷.

Ahmet Şükrü Bey döneminde öğretmenlerle ilgili sorunlardan biri de öğretmenlerin okullarda daimî halde çalışmaması ve okul dışında başka işlerle meşgul olmasıydı. Bu

⁷¹³ BOA, MF.MKT., 1213/18, 1334.M.10.

⁷¹⁴ Aytekin, "20.Yüzyılın Başında...", s. 21.

⁷¹⁵ BOA, MF.İBT., 478/75, 1332.S.23.

⁷¹⁶ BOA, MF.MKT., 1231/51, 1336.M.27.

⁷¹⁷ BOA, MF.MKT., 1197/28, 1332.Ca.29.

durum eğitimde niteliği ve intizamı oldukça olumsuz etkiliyordu. Ahmet Şükrü Bey bakanlığı esnasında belirtilen soruna çözümler geliştirdi. Evvela vilayetlere terk edilen öğretmene ait iş ve işlemlerde keyfi uygulamaların yaşanmasına ve öğretmenlerin sık sık değişmesini engel olmak, öğretimin düzenli akışını sağlamak amaçları ile TİKM'ye gerekli hükümleri koydurdu. Bunlardan ilki öğretmen olarak tayin olunan birinin en erken üç sene sonra değiştirilebileceği hükmüydü. Diğer vilayet bütçesinin harcama kalemleri arasında öğretmen konaklarının yapım masraflarının da zikredilmesi idi. Ahmet Şükrü Bey bu son değişikliği şöyle gerekçelendirmekteydi⁷¹⁸:

“Ali bir tahsil ile muttasıf kalacağımız mektep muallimlerinin gidecekleri memleketlerde arz-ı ihtiyaç edecekleri her şeye malik olmalarını temin cihetini tasavvur etmek lazım geldi. Bazı mahallerde az çok rahatla oturacak yer bulmak ne kadar müşkül olduğunu biliyorum. Bu sebeple Fransa’da, İsviçre’de ve ilh. olduğu gibi mektep muallimlerinin ikametgâhlarının mektebi idare edenler tarafından teminini kanuna derç ettirmeği düşündüm”⁷¹⁹.

Ahmet Şükrü Bey yalnız ilköğretim değil, ortaöğretim öğretmenlerinin de daimî olarak tayin ve istihdamını gerekli görüyordu. Buna dair hazırladığı bir genelgeye göre, artık tüm ortaöğretim öğretmenleri ders saatlerine göre değil, alanları, ehliyet ve keyfiyetleri itibarıyla görevlendirilecek, hariçten başka bir vazife üstlenmeyeceklerdi. Tüm öğretmenler mesailerini yalnız memur olduğu okulun eğitim-öğretimine hasredeceklerdi. Ders saatleri dışında yine okulda kalacaklardı. Öğrencilerin terbiye ve idaresi yanında, zaman zaman da ders uygulamalarıyla meşgul olacaklardı⁷²⁰.

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yıllarına tesadüf eden Ahmet Şükrü Bey’in Nazırlığı döneminde savaşın tesirlerini eğitim-öğretim sürecinde apaçık görmek mümkündü. Yani bir savaş ekonomisi uygulandığı gibi, bir savaş eğitimi de söz konusuydu. Endaht eğitimleri, Güç Dernekleri ve izcilik çalışmaları, spor bayramları, terbiye-i bedeniye dersleri üzerinde hassasiyetle durulması bu kabil faaliyetler ve uygulamalar arasındaydı. Bu arada eğitimi sevk ve idare eden, öğrencileri işleyen öğretmenlere de mühim görevler biçilmişti. Harbiye Nezaretinin tanzim edip uygulanmak üzere Maarif Nezaretine gönderdiği bir yazıda, gerek Osmanlı hükûmetinin, gerekse İslam’ın beka ve selametini temin için halk üzerinde etkisi büyük olan vaiz ve öğretmenlere birtakım işler düştüğü belirtilerek bunlar tek tek sıralanmıştır.

⁷¹⁸ İkdâm, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3.

⁷¹⁹ İkdâm, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3.

⁷²⁰ İkdâm, no.7217, 15 Mart 1917, s. 2. Gazetede bu gelişmeyle ilgili, Maarif Nezaretinin öğretmenlerin mesaisinden azami derecede istifade etmek, öğrencileri de yararlandırmak istediğinin anlaşıldığı, buna karşın öğrenciler ve öğretmenlerle ilgili daha pek çok düzelmesi gereken konunun (altyapı, vs.) olduğu açıklanmıştır.

Yazının giriş kısmındaki açıklamada bugünkü savaşlarda maneviyatın çok etkili olduğu, elde ne kadar mükemmel silahlar bulunursa bulunsun, Allah'ın ve peygamberin emirlerine uyarak mücadele etmenin kıymeti bilinmedikçe, din ve vatan aşkı ile dolu bulunmadıkça, ululemre itaat hükümüne kalben inanmadıkça harpte başarılı olunamayacağına dikkat çekilmiştir. Yine eli silah tutan her ferdin daima cengâverliğe hazır olmasının hükûmet ve İslam için elzem bulunduğu, Balkan Savaşları'nın Hıristiyanlık namına nasıl hareket edildiğini gösterdiği belirtilerek şöyle denilmiştir:

Buna mukabil biz dinden, vatandan, padişahdan mücahadeden muhabbet ve hamiyet-i vataniyeden, selamet-i din ve vatan namına fedakârlıktan bu meyanda birçok mahrumiyetlere katlanmak ve ululemre itaat etmek lüzumundan bihaber pek çok evlad-ı vatanın, silahını, cephanesini yollara atarak kendini durub-ı düşmana mukavemete teşvik eden zabitlerini dinlemeyerek Anadolu bize yetişir diye geri kaçmaları pek çok mücadele-i İslamiye kaniyla zapt olunmuş olan koca Rumeli'nin elden çıkmasına ve yüz binlerle ehl-i İslam'ın her türlü şenat ve zulümlere maruz, nihayette helak olmalarına sebep olmuştur. Orduda maneviyat ve itaat olmayınca muzaffer olmanın imkânı yoktur. Hâlbuki orduyu teşkil eden efrad-ı millet bu hasselerle mütehallî olmaları lazımdır”⁷²¹.

Sözü edilen hislerin yalnız askerlik hizmeti esnasında kazandırılmasının mümkün olmadığı, bu noktada vaiz efendilerle mekatib-i umumiye ve hususiye muallimlerinin özel gayretlerinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu çerçevede muallimlerin ve vaizlerin hangi konularda telkinlerde bulunacakları şöyle sıralanmıştır:

1. Halkın beden terbiyesine önem verilerek çevik, güçlü ve her türlü sorunun ve zahmetin üzerinden manen ve maddeten gelmeye muktedir olması gereklidir.
2. Ata binmenin, at beslemenin maddi manevi ve dinî faydaları ile eski Osmanlı'nın at merakı anlatılmalıdır.
3. Kılıç, rovelvör ve tüfeği iyi kullanmağa ve iyi nişan atmağa önem verilmelidir.
4. Yukarıda sözü edilen hasletlere sahip olmak ve tenmiye etmek, cengâver vatan çocukları yetiştirmek amaçları ile kurulan güç derneklerine girilmesi ve yeniden birçok dernekler kurulması gerekir.
5. Seferberlik ilan olduğunda askerî yükümlülük içerisinde bulunan tüm fertlerin davet olsun veya olmasın hemen askerlik dairelerine müracaat ederek bu dinî ve vatani vazifeye başlamaları. Seferberlikte herkes ne kadar acele eder ve görevi başında bulunursa savaşa o nispette hazır olunur. Geç hazırlanmanın sonucu Balkan Savaşları'nda görülmüştür. Herkesin evde oturup beklemesi, başkası fedakârlık etsin ben seyrediyim demesi, felaket yaratmaktan başka bir sonuç vermez.

⁷²¹ BOA, MF.MKT., 1200/1, 1332.N.7; Tedrisat, no.31-5, 7 Temmuz 1915, s. 13-14.

6. Savaş, herkesin can ve mal noktasında fedakârlık etmesini gerektirir. Zamanında ve Savaşın başında zafer için çalışmayan ve fedakârlıktan çekinen milletler, mağlup ve perişan olurlar. Sonuçta evvelki fedakârlıklarının beş mislini yapmaya mecbur kaldıkları halde hiçbir şey kazanmamış, şerefini, namus-ı millî ve dinîyi kaybetmiş olurlar. Ayrıca: “Harp iptidasında, seferberlikte, bir atını, öküzünü bir arabasını veya bir çuval zahiresini kavanin-i devlete tevfikân harp için cihet-i askeriyeye senet mukabilinde vermeyen bilahare düşmanın kahhar süngüleri altında tekmil memalikinini kaybeder ve aynı zamanda namus ve hatta canını da zayi eder”⁷²².

Ahmet Şükrü Bey köy öğretmenlerinin görevleri, mesleklerinde ilerlemeleri ve bununla bağlantılı olarak aldıkları ücretin artırılması ile ilgili önemli değişiklikler gerçekleştirdi. Ona göre köy öğretmenlerinin sadece ders okutma değil, bunun yanı sıra buldukları mahallin ziraatına hizmet etme diye bir görevi daha vardı. İmamet yahut kitabet gibi diğer vazifeleri buna göre ikinci derecede kalmaktaydı⁷²³.

Köy hocalarının sayılarının artırılması, mesleklerinde yükselmelerinin sağlanması ilgili neler yapıldığı konusunda Ahmet Şükrü Bey, bu öğretmenlerin kız ve erkek öğretmen okullarından yetiştiğini, fakat köy hocalığına istekli olanların sayısının fazla olmadığını, zeki bir adam için kendini bir köye hapsedmenin ve az bir maaş ile çalışmanın düşünülecek bir nokta olduğunu, TİKM'nin köy hocalarına her üç sene bir yükselme olanağı getirdiğini ve buna göre bir maaş düzenlemesine gidildiğini, bu şekilde, bir köy hocasının maaşının 300 kuruştan başlayarak 1000, 1500, nihayet 2000 kuruşa kadar artabileceğini söylüyordu. İkinci olarak bu hocaların mesleki yükselmeleri ile ilgili Darülmüallimin ve Darülmüallimat mezunu olup iki sene öğretmenlik yapmış olanlara (ehliyetname alarak öğretmenliğe başlayanlar hariç) İstanbul'a gelerek Darülmüallimin veya Darülmüallimatın hazırlık kısmına girebilme, yani bu okullara öğretmen yetiştirecek bölüme girebilme imkânının tanındığını belirtiyordu. Ona göre, böylece iki sene köy öğretmenliği yapanlar Darülmüallimin ve Darülmüallimat öğretmeni olmak için iki sene daha öğrenim görecekle ve ondan sonra üst seviyedeki bir okulun öğretmeni olabileceklerdi. Öğretmenler isterlerse, bu iki senelik tahsilden sonra (ki, bu bir sultani tahsilidir) Darülfünun ile Darülmüallimin-i Aliyeye girebilmek hakkına da sahip olacaklardı. Bu şekilde kabiliyetli öğretmenler köyde kalarak

⁷²² BOA, MF.MKT., 1200/1, 1332.N.7; Tedrisat, no.31-5, 7 Temmuz 1915, s. 13-14.

⁷²³ MBZC, C:2, İ.33, 1 Temmuz 1914, s. 243

körleşmeyecekler, arzu ettikleri takdirde yükseköğretimi takip etmek salahiyetini de elde etmiş olacaktı⁷²⁴.

Öğretmenlerin yürüttükleri görevlerin ne kadar takdire şayan olduğunu düşünen Ahmet Şükrü Bey, sultanilere ücretsiz alınacak öğrenciler arasında tercihen eğitim çalışanlarının ve özellikle köy öğretmenleri çocuklarının seçilmesini, her sene sonunda iptidai öğretmenleri ile diğer öğretmenlerden kimlerin sultanilerde öğrenim görebilecek çocuğu bulunduğunun araştırılmasını gerekli görmüştü⁷²⁵.

2. 1. 6. 3. Öğrenciler

Daha önce belirtildiği gibi Ahmet Şükrü Bey, bakanlığının ilk zamanlarında özellikle Darülfünun olmak üzere yüksekokullara birtakım sahte şهادetname ve tasdiknamelerle girilmesi konusu üzerinde hassasiyetle durmuş, bu hususta tabir yerindeyse bir ayıklama hareketi başlatmıştır. Bu tür usulsüzlüklerin öğretmen okullarında da görülmesine mani olmak maksadı ile bir yazı kaleme almış, tasdikname ve şهادetnamelerin bundan sonra nasıl düzenleneceği ve verileceğiyle ilgili yeni hükümler koymuştur⁷²⁶.

1915 tarihli Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi kız ve erkek, İstanbul ve taşra öğretmen okullarına öğrenci kayıt ve kabul şartları ile ilgili ayrıntılı hususlar içeriyordu. Buna göre Darümuallimin-i Aliyenin iptidai kısımları ile taşradaki darümuallimin-i iptidaiyeye 16'dan küçük ve 18'den yukarı, aynı şekilde Darümuallimat-ı Aliye iptidai kısmı ile vilayet darümuallimat-ı iptidailerine 13'ten küçük ve 17'den büyük öğrenci alınamazdı. Darümuallimin-i Ali ve Darümuallimat-ı Aliye iptidai kısımları ile vilayetteki darümuallimin ve darümuallimat-ı iptidaiyelere iptidai mezunları sınavsız, bu şartları taşımayanlar sınavla alınırdı. Darümuallimin-i Aliye ihzari kısmına 25'ten ve Darümuallimat-ı Aliye ihzari kısmına ise 23 yaşından büyükler kabul edilmezdi. Darümuallimin-i Aliye ile Darümuallimat-ı Aliye ihzari kısımlarına dört senelik darümuallimin ve darümuallimat-ı iptidaiden mezun olup, en az iki sene öğretmenlik yapmış olanlar sınavsız, dışarıdan girecekler ise sınavla kabul edilirdi. Ancak Darümuallimat-ı Aliye ihzari kısmı için bu şartlara sahip yeteri kadar öğrenci bulunamazsa darümuallimat-ı iptidaiyenin dördüncü sınıfı öğrencilerinin sınavsız kabulleri münasipti. Dışarıdan başvuranlar sınavla bu kısma alınırlardı.

⁷²⁴ MBZC, C:1, İ.50, 5 Mart 1917, s. 83-84.

⁷²⁵ Tedrisat, no.31-4, 7 Temmuz 1915, s. 1-2.

⁷²⁶ BOA, MF.İBT., 431/77, 1331.C.29

Darümualliminin aliye kısmına 28, Darümuallimatın aliye kısmına ise 25 yaşını geçen öğrenciler kabul edilmezdi. Her iki okula ihzari kısımları ile sultanileri bitirenler sınavsız, bu okullardan mezun olmayanlar ise sınavla alınırdı. Terbiye-i bedeniye mektebine darümualliminler ile tali okullardan mezun olup, 18 yaşından büyükler alınırdı. Ana muallime mektebine darümuallimat-ı iptidaiyenin ikinci senesini bitirenler sınavsız, dışarıdan isteyenler ise sınavla kabul edilirdi. Bu öğrencilerin yaşları 17'den aşağı ve 24'ten yukarı olamazdı⁷²⁷.

Daha önce de değinildiği gibi, bu dönemde öğretmen okullarının öğrenci kaynaklarından biri de sultanilerdi. Şöyle ki erkek sultanilerinde parasız öğrenim gören öğrenciler 17 yaşını, kız sultanilerinde aynı kapsamdaki öğrenciler 14 yaşını tamamladıklarında, hangi sınıfta olurlarsa olsunlar isteklerine bakılmaksızın İstanbul Darümuallimin ile Darümuallimatının iptidai kısmına nakledilirlerdi. Ancak bu gibilerden aliyyülâlâ derece ile sınıf geçener istemeleri hâlinde sultanilerde eğitimlerine devam ederlerdi. Sultani müdürleri yılsonu imtihanları sonunda nakledilecek öğrencilerin isimlerini bir defter halinde Maarif Nezaretine gönderirlerdi⁷²⁸. Bu arada nizamnamenin bu maddesinin öğrenci niteliliğinin düşmesine yol açtığı iddiasıyla çok eleştirildiğini söylemek gerekir⁷²⁹.

Sultanilerin altıncı sınıfı, darümuallimin ile darümuallimat-ı iptidainin birinci sınıfına denkti. Diğer sınıflarının karşılıkları bu hesaba göre yapılırdı. Erkek sultanilerinin devre-i sâniye öğrencileri yalnız meslek derslerine devamla mükellefti. Diğer zamanlarda tatbikat görürlerdi⁷³⁰. Nizamnamede belirtilen vasıfları taşıyan ecnebiler, Maarif Nazırının özel izniyle kız ve erkek öğretmen okullarının ehliyetlerine uygun

⁷²⁷ DDN, Madde:9-16.

⁷²⁸ DDN, Madde: 16; BOA, MF.TLY., 557/100, 1335. B.8; MBZC, C:1, İ.50, 5 Mart 1917, s. 84.

⁷²⁹ Öztürk, Türkiye'de, s. 25. Özellikle Satı Bey ağır eleştiriler getirmişti. Ona göre bu uygulamayla sayıca çokluğa ehemmiyet verilerek keyfiyet ihmal edilmiştir. Daha evvel de çokluğa ehemmiyet verilmesine karşın, hiç olmazsa bu kemiyet meselesi bir prensip şekline sokulmamıştır. Bu fena prensipten en çok Darümuallimin zarar görmüştür. Sultanilerin ücretsiz talebesinden tembel ve açıkta kalanlar Darümualliminlere zorla sokulmuştur. Darümualliminlere sevk edilmek sultanilerin ücretsiz talebesi için tembelliğe ve başarısızlığa karşı bir ceza şekline dönüştürülmüştür. Bu şekilde öğretmenlerin kıymeti ve öğretmenliğin ulviyeti düşmüştür. Bu durum doğal olarak tüm ilköğretimde kötü tesirler bırakmıştır. Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 664. Tez çalışmasında şimdiye kadar çok defa üzerinde durulduğu gibi, Ahmet Şükrü Bey döneminde eğitimde en çok ihtiyacı hissedilen öğretmen eksikliğiydi. Eleştirilen uygulama tüm olumsuzluklarına rağmen, böyle bir ihtiyacın tatmininde önemli bir kaynak olmuştu.

⁷³⁰ BOA, MF.TLY., 557/100, 1335. B.8; MBZC, C:1, İ.50, 5 Mart 1917, s. 84.

sınıf ve kısımlarına kabul edilirdi. Bunların öğretmen okulları mezunları gibi haklara sahip olabilmeleri irade-i seniyye alınmasına bağlıydı⁷³¹.

Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi'nde öğrencilerin disiplin işleriyle ilgili şu hususlar yer alıyordu: Bu okullarda disiplini sağlamada ikna ve irşat esas olmakla birlikte öğrencilere meclis-i inzibat kararıyla tembih, tescil, takdir, muvakkaten ihraç, katiyen ihraç cezaları verilebilirdi. Meclis-i inzibat tarafından verilen cezaları uygulama yetkisi okul müdürüne aitti. Müdür cezaları hafifletebilirdi, fakat affedemezdi. Darülmualimin ve darülmualimat müdavimlerinin siyaset ile uğraşmaları, cemiyet kurmaları veya cemiyete üye olmaları kesinlikle yasaktı⁷³².

1916 tarihli Darülmualimin ve Darülmualimat-ı İptidaiye Talimatnamesi'ne göre, öğretmen okullarının öğrenci kayıtları ağustos ayının son haftasında yapılırdı. Bu sürenin sonunda mazereti olanların kayıtları maarif müdürünün izniyle gerçekleştirilirdi. Eylül sonundan itibaren hiçbir şekilde öğrenci kaydı yapılmazdı. Kayıt için nüfus tezkeresi, aşı belgesi, sağlık raporu, ilköğretim tasdiknamesi veya nakil belgesi gerekirdi. Kabul imtihanları müdürün başkanlığında daimî öğretmenler tarafından yapılırdı⁷³³. Talimatnamede, yazılı ve sözlü sınavların mahiyeti ve sorulacak sorular, sınavların icrası, beceri derslerinde not verme, mazeret sınavları, not baremi, sınıf geçme, tasdikname ve şهادetnamelerin düzenlenmesi, öğrenci nakilleri ve okuldan atılma gibi hususlar ayrıntılı olarak düzenlenmişti⁷³⁴.

II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren öğretmen okullarına eskiye göre daha çok alaka gösterilmesi ve bu çerçevede çeşitli düzenlemelere gidilmesi, bu okulların öğrenci sayısında kayda değer bir artış yaratmıştır. Fakat savaş yıllarında öğretmen maaşının sürekli düşmesi, gençlerin bu mesleğe yönelmelerini olumsuz etkilemiştir⁷³⁵. Bunun yanında mevcut öğrencilerin askere çağırılması öğretmen okullarını büsbütün öğrencisiz bırakmıştır. Bu nedenle taşra öğretmen okulları vilayetlerin öğretmen ihtiyacını karşılamada yine yetersiz kalmışlardır⁷³⁶.

⁷³¹ DDN, Madde:16-17.

⁷³² DDN, Madde.21-23.

⁷³³ DDİT, Madde:95-98.

⁷³⁴ DDİT, Madde 99-123.

⁷³⁵ Akyüz, Türkiye'de, s. 96-98.

⁷³⁶ Öztürk, Türkiye'de, 25.

2. 1. 6. 4. Eğitim-Öğretim

Ahmet Şükrü Bey aldığı bir kararla 1913 Kasımından itibaren uygulanmak üzere vilayetlerdeki darümuallimin-i iptidailerin dört yıla çıkarılmasına karar vermiştir. Programlara yeni olarak aşağıdaki ders programında da görüleceği üzere, iktisad-ı zirai ve amelî ziraat derslerini de eklemiştir. Ayrıca bu derslerin öğretmenliklerine 800 kuruş maaşla Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarının atanmasını kararlaştırmıştır. Yine bu darümualliminlerin müfredat programlarının Belçika, Fransa, Avusturya ve İsviçre darümualliminleri ders programları araştırılıp incelendikten sonra tanzim edilmesini düşünmüştür⁷³⁷. 1913 yılında dört yıllık darümuallimin-i iptidainin sınıflara göre ders programı Tablo 2. 4'te gösterildiği gibiydi:

⁷³⁷ Tasvir-i Efkâr, no.892, 11 Ekim 1913, s. 3; Sabah, no.8654, 20 Ekim 1913, s. 2.

Tablo 2. 4: 1913 Yılı Darülmualimin-i İptidaiye Ders Programı⁷³⁸

Ders Adı		Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene
Kur'an-ı Kerim ve Malumat-ı Dinîye		2	2	2	2
Talim ve Terbiye-i Etfâl Tatbikatı		-	1	2	12
Lisan-ı Osmanî	Sarf ve Nahv ve Tahlil ve İmla	5	3	2	-
	Kitabet	2	2	2	2
	Kıraat ve Ezber	3	2	2	3
Fransızca		1	1	1	-
Hesap ve Cebir		3	3	3	2
Usul-ı Defteri		-	-	2	-
Hendese ve Fenn-i Mesaha		-	2	2	1
Coğrafya		2	2	1	1
Kozmografya		-	-	-	1
Tarih		2	2	2	2
Malumat-ı	Hikemiye	-	2	1	-
	Kimyeviye	-	-	2	-
	Tabiiye	3	2	-	-
	Sıhhiye	-	-	-	2
Nazari ve Amelî Ziraat, İktisat Tarihi		2	3	3	3
Malumat-ı Medeniye ve Hukukiye		1	1	1	-
Eşya Dersleri		1	-	-	-
Hüsnühat		1	1	1	-
Musiki (Gına)		2	1	1	-
Resim		2	2	2	1
Elişleri		2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye		2	2	2	2
Toplam		36	36	36	36

1914 tarihli Darülmualimat Programına göre, İstanbul Darülmualimatı şu dört bölümden oluşuyordu: Kısm-ı iptidai, darülmualimat-ı iptidaiye, ana muallime mektebi, ana mektebi. İptidai kısmın yahut tatbikat sınıfının öğretim süresi beş seneydi. Bu kısımda inas sultanisi programına göre öğretim yapılırdı. Darülmualimat-ı iptidaiye biri ihzari olmak üzere beş sınıftan oluşmaktaydı. Darülmualimatta öğretim süresi bir

⁷³⁸ Darülmualimin-i İptidaiye Ders Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913

sene süreli ana muallime mektebi ve bunun tatbikatı için de bir anaokulu mevcuttu⁷³⁹. Darülmualimat-ı iptidaide okutulacak dersler tablo 2. 5'te gösterilmiştir.

Tablo 2. 5: 1914 Yılı Darülmualimat-ı İptidaiyeye Mahsus Ders Dağıtım Cetveli⁷⁴⁰

		Sınıf-1 İhzari	Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene
Kur'an-ı Kerim		2	1	1	1	-
Ulum-ı Dinîye		2	1	1	1	1
İlm-i Ahval-i Ruh		-	-	1	1	-
Ahlak		-	-	1	1	-
Fenn-i Terbiye ve Tedris ve Mektep İdaresi		-	-	-	1	2
Türkçe	Kıraat ve inşat	3	3	2	1	1
	İmla	3	2	1	-	-
	Sarf ve Nahv	1	2	1	-	-
	Edebiyat	-	-	-	2	1
	Kitabet	1	1	1	1	1
Coğrafya		1	2	2	1	-
Kozmografya		-	-	-	-	1
Tarih		1	2	2	1	1
Malumat-ı Medeniye ve Hukukiye		-	-	1	-	-
Lisan		2	2	2	2	-
Usul-ı Defteri		-	-	1	-	-
Hesap		4	3	2	2	1
Hendese		-	2	2	1	-
Cebir		-	-	-	1	1
Malumat-ı Tabiiye		-	2	2	2	1
Hat		2	-	-	-	-
Resim		3	3	2	1	1
Pirografi ⁷⁴¹		-	-	-	1	-
Musiki ve Gına		2	2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye		2	2	2	1	1
Hıfzıssihha ve Tatbikat-ı Sıhhiye		-	-	1	1	-
Dikiş ve Tamir		4	3	3	2	2
Tabahat		-	-	-	2	2
İktisat ve İdare-i Beytiye		-	-	-	1	1
Sanayi-i Ziraiye ve Bahçivanlık		-	-	-	1	2
Çamaşır Yıkama ve Ütü ve Tathir		-	-	-	2	2
Tatbikat-ı Dersiye		-	-	-	-	9
Toplam		33	33	33	33	33

⁷³⁹ Darülmualimat Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914.

⁷⁴⁰ Darülmualimat Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914.

⁷⁴¹ Yakma tekniği ile kadife veya tahta üzerine nakış ve resim yapma sanatı. Erdem, s. 346.

1915 senesinde hazırlanan Darümuallimin-i İptidailere Mahsus Müfredat Programı⁷⁴² ilk kez esaslı şekilde ve liselerin fen derslerine paralel olarak düzenlenmişti. Programda ziraat dersleri ile ilm-i mevaşi adı altında hayvanlar hakkında pratik bilgilere de yer verilmişti. Bu dersler, köylere gittikleri zaman öğretmen adaylarının çevreye uyum gösterebilmeleri ve yararlı olabilmeleri amacıyla lüzumlu görülmüştü⁷⁴³. Pedagoji dersi programda ilm-i terbiye-i etfâl adıyla yer almış, üçüncü ve dördüncü sınıfta gösterilmek üzere üçer saat olarak belirlenmişti⁷⁴⁴. Ayrıca programın sonunda Arapça ile öğretim okullarda Türkçenin nasıl öğretileceğine ilişkin hususlarla⁷⁴⁵, darümualliminlerde uygulanacak oyun ve sporlara mahsus talimat da bulunmaktaydı⁷⁴⁶. Müfredat programında sınıflara göre dersler ve saatleri Tablo 2. 6'daki gibi belirlenmişti.

⁷⁴² Darümuallimin-i İptidailere Mahsus Müfredat Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1915.

⁷⁴³ Yücel, Türkiye'de, s. 208; Öztürk, Türkiye'de, s. 40; DİMMP, s. 80-85, s. 120-140.

⁷⁴⁴ DİMMP, s. 85-96. Müfredatta bu bilgi yer almasına karşın Hasan Ali Yücel pedagoji dersinin üçüncü sınıfta gösterildiğini, ondan alıntı yapan Cemil Öztürk ise ilk üç sınıfta gösterildiğini yazmıştır. Yücel, s. 208; Öztürk, Türkiye'de, s. 40.

⁷⁴⁵ DİMMP, s. 120-140.

⁷⁴⁶ DİMMP, s. 143-146.

Tablo 2. 6: 1915 Yılı Darülmuallimin-i İptidai Ders Dağıtım Cetveli⁷⁴⁷

		Birinci sene	İkinci sene	Üçüncü sene	Dördüncü sene
Malumat-ı Diniye	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	1	1	-	-
	İbadat	2	1	1	-
	Siret-i Nebeviye	-	-	-	1
Türkçe	Sarf ve Nahv	2	2	-	-
	Kıraat ve İmla	2	2	2	-
	Ezber ve inşat	1	1	1	-
	Tahrir	1	1	1	-
	Kavaid-i Edebiye ve Kıraat	-	-	1	1
	Usul-ı Tahrir	1	-	-	-
Hat		1	-	-	-
Lisan-ı Ecnebi		2	2	1	1
Hesap		3	2	1	-
Cebir		-	-	-	2
Resm-i Hattı, Hendese ve Fenn-i Mesaha		1	2	2	2
Kozmografya		-	-	-	1
Usul-ı Defteri		-	-	-	1
Coğrafya		2	2	1	1
Tarih		2	2	2	1
Fizik		1	2	1	1
Kimya		1	1	1	-
Hayvanat		2	-	-	-
Nebatat		-	2	-	-
Tabakat		-	-	1	-
Teşrih ve Fizyoloji-i Beşer ve Hıfzıssıhha		-	-	1	1
Hıfzıssıhha-i Mekatip		-	-	-	1
Ziraat		-	-	3	3
Fenn-i Terbiye		-	-	3	3
Musiki ve Gına		2	2	2	-
El işleri		2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye		2	2	2	-
Resim		2	2	2	1
Ahlak, Malumat-ı Medeniye-i Hukukiye		-	1	1	1
Tatbikat		-	-	-	9
Toplam		32	32	32	33

⁷⁴⁷ DİMMP, s. 5.

1915 ders çizelgesi 1913 çizelgesiyle karşılaştırıldığında sınıflar bazında haftalık toplam ders saatlerinin düşürüldüğü dikkat çeker. Buna göre, ilk üç sınıfta dörder saat, son sınıfta ise üç saat eksiltirme söz konusudur. Dersler açısından bakıldığında din derslerinin iki saat düşürüldüğü, lisan-1 Osmani derslerinin Türkçe olarak gösterildiği ve ders saatlerinde 9 saat eksiltilmeye gidildiği görülür. Ayrıca dönemin siyasi ilişkilerinin bir yansıması olarak Fransızca dersinin lisan-1 ecnebi dersi adıyla değiştirildiği ve ders saatinin 3 saat artırıldığı anlaşılır. 1915 müfredat programı içerisinde darülmüalliminlere ait vakit çizelgesine yer verilmişti(Bkz. Tablo 2. 7)

Tablo 2. 7: 1915 Yılı Darülmüalliminlere Ait Vakit Çizelgesi⁷⁴⁸

Saat	Etkinlik veya Ders
8. 00	Birinci Ders
9. 00	Ders Fasılası
9. 15	İkinci Ders
10. 10	Ders Fasılası
10. 20	Üçüncü Ders
11. 20	Yemek, Öğle Namazı, Teneffüs
12. 50	Dördüncü Ders
13.50	Terbiye-i Bedeniye, Spor Oyunları, Resim, El İşleri, Gıma ve Musiki, Ziraat Ameliyatı, Dördüncü Senenin Beşinci Dersi, Namaz
18. 00	Mütalaa
22. 00	Teneffüs ve Namaz
22. 30	Yatmak
06. 30	Uyanmak, Namaz, Kahvaltı
07. 00	Mütalaa ve Yoklama
08. 00	Birinci Ders

Vakit çizelgesinde, saat 13.50-18.00 arasındaki zaman aralığının nasıl kullanılacağı, yani hangi derslerin hangi günlerde ve saatlerde gösterileceği ayrıntılı olarak açıklanmıştı. Bu dersleri beceri dersleri olarak tarif etmek mümkündü. Programda ayrıca haftalık ders saatleri cetvelinde yazılı musiki, el işleri, terbiye-i bedeniye, resim derslerinin belirlenen zamanları yerine bu cetvelin konulduğu, bu nedenle cetvelde yazılı saatler için ilave bir süre ayrılmasına gerek olmadığı hususu da belirtilmişti⁷⁴⁹.

⁷⁴⁸ DİMMP, s. 141.

⁷⁴⁹ DİMMP, s. 142.

1915 Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi'ne göre darümuallimin ve darümuallimatlarda eğitim, eylül başından başlar ve mayıs sonuna kadar devam ederdi. İptidai darümuallimin ve darümuallimatlar ile ihzari kısımlarında biri yazılı, diğeri sözlü olmak üzere senede iki sınav yapılırdı. Yazılı sınav ocak ayı başında, sözlü sınav ise ders yılı sonunda yapılırdı. Sınıf geçebilmek için sözlü sınavlarda her dersten en az beş numara almak gerekirdi. Son sınıflarda sadece bir dersten beşten aşağı puan alan öğrenciler, sınavların bitiminden bir hafta sonra bir kereye mahsus yeniden sınava alınırlardı. Son sınıfın dışında ikmal sınavları yoktu. Darümuallimin ile Darümuallimatın ali kısımlarının imtihan zamanları ve şekli, öğrencilerin sınıf geçmeleri Darülfünun Nizamnamesi hükümlerine tabiydi⁷⁵⁰.

Darümuallimin ve darümuallimat-ı iptidaiyede okutulacak dersler şöyle belirlenmişti: Kur'an-ı Kerim, malumat-ı dinîye ve siyer, fenn-i terbiye ve usul-ı tedris, ilm-i ahval-i ruh, Türkçe (sarf ve nahv, tahlil ve imla, kitabet ve edebiyat, kıraat ve inşat, ezber) elsine-i ecnebiye, tarih(Osmani ve umumi), coğrafya(Osmani ve umumi), kozmografya, riyaziyat(hesap, resm-i hattı, hendese ve mesaha, cebir) malumat-ı tabiiye(hayvanat, nebatat, tabakat, fizik, kimya), malumat-ı ziraiye ve tatbikatı, usul-ı defteri, malumat-ı iktisadiye (darümuallimatlarda idare-i beytiye ile beraber), malumat-ı ahlakiye ve medeniye ve hukukiye, teşrih ve fizyoloji-i beşeri, hıfzıssıhha, yazı, resim, musiki, gına, elişleri(darümuallimatlarda el ve iğne işleri, dikiş ve tamir, tabahat ve çamaşır yıkama, ütü ve tathir, pirografi), terbiye-i bedeniye(darümualliminlerde talim ve endahat ile beraber tatbikat-ı dersiyeye). Darümuallimin-i Aliyenin ihzari kısmında okutulan dersler şunlardı: İlm-i ahval-i ruh ile ilm-i ahval-i ruhun terbiyeye tatbiki, tarih-i fenn-i terbiye, mekatib-i iptidaiyede idari ve dürus-ı teşkilat ve teftişat tatbikatı, Türkçe (muhtasar tarih-i lisan ve ilm-i iştirak, kitabet ve edebiyat), elsine-i ecnebiye, tarih(tarih-i İslam, tarih-i Osmani ve asr-ı hazır tarihi), coğrafya (tabii, beşeri, kartografi), riyaziyat (hesap, cebir, müsellesat, hendese, kozmografya, mihanik⁷⁵¹), tabiiyat(fizik, kimya, tarih-i tabii), resim, terbiye-i bedeniye nazariyatı⁷⁵².

Darümuallimat-ı Aliyenin ihzari kısmında okutulan dersler şöyle belirlenmişti: Kur'an-ı Kerim ve malumat-ı dinîye, Türkçe, kıraat ve inşat ve ezber, kavait ve edebiyat ve kitabet ve imla, coğrafya, kozmografya, tarih, elsine-i ecnebiye, hesap, hendese, cebir,

⁷⁵⁰ DDN, Madde 32-33.

⁷⁵¹ Mekanik.

⁷⁵² DDN, Madde: 24-25.

malumat-ı tabiiye, tarih-i tabii, hikmet, kimya, resim, musiki ve gına, terbiye-i bedeniye, dikiş ve tamir, tabahat, çamaşır yıkama ve ütü, idare-i beytiye⁷⁵³.

Darümuallimat-ı Aliyenin ali kısmında İnas Darülfünunu programı takip edilirdi⁷⁵⁴. Darümuallimin-i Aliyenin tatbikat devresinde eğitim uygulamalı ve teorik olmak üzere iki kısımdı. Uygulamalı kısmı Maarif Nezaretinin uygun gördüğü bir sultanide idari işlere ve öğretime katılmakla gösterilirdi. Teorik kısmı ise, aşağıdaki ders ve konuları içerirdi. Tedrisat tarihçesi, Avrupa'da ve Amerika'da ortaöğretim teşkilatı ve programları, sultani programları, usul ve ders saatleri, sultanilerde disiplin, ders esnasında düzen, sultani öğretmenleri ile öğrenciler arasındaki ilişkiler, manevi terbiye bakımından sultani öğretmenlerinin görevleri, sultanilerde terbiye ve disipline dair karşılaşılan zorluklar, öğretmenlik vasıf ve şartları. Bunlardan başka ders esnasında terbiyeye ait meseleler münakaşa edilir, öğrencilerin tenkit düşüncesine sahip olmaları ve terbiyeye ait konularda içtihat sahibi kılınmaları amaçlanırdı. Terbiye-i bedeniye mektebinde teorik eğitim, mebadi-i teşrih ve ilm-ü vezaif-ü-l aza, hıfzıssıhha-i etfâl, usul-ı tedris ve terbiye-i bedeniye nazariyelerinden; tahsil-i amelî ise jimnastik, terbiyevi oyunlar, spor, endaht ve yüzme taliminden oluşurdu⁷⁵⁵.

1916 tarihli Darümuallimin ve Darümuallimat-ı İptidaiye Talimatnamesi taşra öğretmen okullarının eğitim ve öğretim amaçlarında bazı önemli değişiklikler yarattı. Bunlardan belki de en mühimi II. Meşrutiyet Dönemine kadar öğretmen okulları programında temel amaç olarak görülen “Osmanlılık bilincinin geliştirilmesi” politikasının yerini, İttihat ve Terakki Partisi ideolojisine uygun alarak “Türkçülük bilincinin geliştirilmesi” ilkesinin almasıydı. Talimatnamede bilhassa müzik ve tarih derslerinin bu çerçevede işlenmesi isteniyordu⁷⁵⁶.

Aynı talimatnamede günlük vakit çizelgesi ile ilgili şu hususlara yer veriliyordu: Ders süresi birer saattir. Öğleye kadar dört ders yapılırdı. Öğleden sonra musiki, terbiye-i bedeniye, gına ve el işleri dersleri gösterilirdi. Derslere deney ve uygulamalar dâhil olmak üzere günde en çok yedi, dersleri hazırlamak üzere mütalaa için en az dört saat verilirdi. Uyku için ise yazın sekiz, kışın sekiz buçuk saat ayrılırdı. 24 saatlik zaman

⁷⁵³ DDN, Madde: 29.

⁷⁵⁴ DDN, Madde: 30.

⁷⁵⁵ DDN, Madde 27-28.

⁷⁵⁶ DDİT, Madde.8.;Öztürk, Türkiye’de, s. 27.

mevsime ve bölgeye göre okul idaresi tarafından taksim edilerek vakit çizelgesi düzenlenirdi. Bu cetvel maarif müdürlüğünce onaylanarak yürürlüğe girerdi⁷⁵⁷.

2. 1. 6. 5. Sayılarla Öğretmen Okulları

1913-1914 istatistiğinde Osmanlı topraklarında yükseköğretim veren İstanbul Darülmuallimini dışında toplam 21 erkek öğretmen okulu bulunmaktaydı. Bu okulların bulunduğu yerleşim merkezleri şunlardı: Edirne, İzmir, Adana, Ankara, Bağdat, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Şam, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuratülaziz, Musul, Erzurum, Bitlis, Basra, Van, Yemen. Bunlardan Trabzon, Mamuratülaziz, Musul gündüzlü diğerleri geceli idi. İstatistikte bilgi verilmeyen Erzurum, Bitlis, Basra, Van, Yemen hariç tüm darülmualliminlerde toplam 1550 öğrenci öğrenim görmekteydi⁷⁵⁸. 1915 senesi itibari ile ülkede 25 darülmuallimin mevcuttu⁷⁵⁹.

İstanbul Darülmualliminindeki sayısal gelişmelere bakılırsa 1913-1914 senesinde 256 öğrenci eğitim görüyordu. Aynı sene 24 öğrenci mezun edilmişti⁷⁶⁰. 1914-1915 öğretim yılı sonunda Darülmuallimin-i Aliye doğrudan 20 mezun vermişti. Bunun dışında son sınıflardan ikmal imtihanlarına kalan 10 öğrenciyle birlikte bu sayı 30'u buluyordu. Doğrudan mezun olan 20 kişiden dördü riyaziyat, onu tabiiyat ve altısı edebiyat şubesindeydi⁷⁶¹.

Ahmet Şükrü Bey'in döneminde özellikle Darülmuallimatta sayıca fark edilir gelişmeler yaşandı. 1913-1914 senesinde okulun ana muallime kısmı ile beraber 63 öğrencisi vardı. Okulda 10 memur, 36 öğretmen, 28 hademe, 2'de diğer çalışan olmak üzere görev yapıyordu⁷⁶². 1914-1915 ders yılında okuldaki öğrenci mevcudu tatbikat sınıfında 212, ana tatbikatta 116, iptidai şubede 139, ihzaride 32, ana muallime mektebinde 42 olmak üzere toplamda 425'ti. Bunlardan 257'si leyli, 168'i ise nehariydi. 1915-1916 öğretim yılına gelindiğinde Darülmuallimattaki öğrenci sayısının bir önceki öğretim yılına

⁷⁵⁷ DDİT, Madde:124-126.

⁷⁵⁸ 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, Levha 9, 10, 11. Satı Bey'in verdiği bilgilere göre, Darülmualliminlerin sayısı 1908'de 23, 1914'te ise 16'dır. 1908'de darülmualliminlerin öğrenci sayısı 541 iken, 1914'te 1550'dir. Bilhassa darülmualliminlerin öğretmen kadrosunda büyük artış söz konusudur. Zira 1908'de 60 iken, 1914'te 220 olmuştur. 1908'de her darülmuallimine iki buçuk öğretmen düşerken 1914'te her darülmuallimine on dört öğretmen düşmüştür. Satı, Meşrutiyet'ten..., s. 656.

⁷⁵⁹ Hüseyin Ragıp, "Kızlarımızın Tahsili I", *Tanin*, no.3094, 21 Temmuz 1917, s. 3.

⁷⁶⁰ Alkan, s. 269.

⁷⁶¹ BOA, MF.İBT., 549/26 1333.N.10.

⁷⁶² Alkan, Tanzimat'tan, s. 269-270.

oranla iki kata yaklaştığı görülüyordu. Tatbikat okulunda 292, muallim kısmında 353, ana muallimede 81, İnas Darülfünunda 9 hanım eğitim alıyordu⁷⁶³. 1916-1917 dönemi okulun en kalabalık olduğu dönemdi. Zira okulun müdavimini 1079'u bulmuştu. Tatbikat kısmının 306, muallim kısmının 519, ana muallimenin 25 öğrencisi vardı⁷⁶⁴. 1917 Ağustosuna itibariyle birinci sınıfta 291, ikincide 146, üçüncüde 48, dördüncüde 40, beşincide de 37 öğrenci vardı. Şubeleriyle beraber 12 dersane ile bir de tatbikat sınıfından oluşuyordu. Okul bu sene 37 mezun vermişti. Ana muallimesi şubesiyle birlikte toplam mevcudu 834'tü⁷⁶⁵. 1915 yılında İstanbul Darülmualimatı dışında 9 kız öğretmen okulu vardı⁷⁶⁶. Daha sonra bu sayı 11'i bulmuştu. Okulların bulunduğu yerler şunlardı: Adana, İzmir, Halep, Bursa, Edirne, Kastamonu, Ankara, Konya, Balıkesir, Sivas ve Menteşe⁷⁶⁷.

2. 1. 7. Özel(Hususi) Okullar İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

2. 1. 7. 1. Tarihsel Gelişim

Türk maarif hayatında önemli dönüm başlarından biri olan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi özel okullarla ilgili önemli hükümler içermektedir. Nizamname özel okulları; bazı mahallerde cemaatler, Osmanlı tebaası veya yabancı tebaadan şahıs veya şahıslar tarafından kurulan ücretli veya ücretsiz okullar diye tarif etmekteydi. Bunların masraf ve ödenekleri, müessisleri veya bağlı oldukları vakıflar tarafından idare edilirdi. Osmanlı ülkesinde bu tür okulların tesisine öncelikle öğretmenlerinin elinde Maarif Nezareti tarafından veya mahallî maarif idaresinden verilmiş şehadetname bulunmalı, ikinci olarak bu okullarda adaba ve politikaya aykırı ders okutturulmaması için öğretilecek derslerin cetveli ve kitaplarının Maarif Nezaretinden veyahut mahallî maarif idarelerinden tasdik edilmeliydi. Bu şartlar mevcut olduğunda taşrada vilayet maarif idaresi ile vali tarafından, İstanbul'da ise Maarif Nezareti tarafından resmî ruhsat verilirdi. Bu üç şart tam olarak mevcut olmadıkça özel okul açılmasına ve devamına ruhsat verilmez, hilafında hareket edilirse engellenir ve okul kapatılırdı⁷⁶⁸. Böylece nizamnameyle okullara ruhsat verilmesinde birtakım şartlar getirilmiştir. 1869 Nizamnamesi'ne kadar özel okul öğretmenlerinin yetiştirilmeleriyle ilgilenmeyen

⁷⁶³ İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 50.

⁷⁶⁴ İstanbul Kız Muallim Mektebi, s. 56-57.

⁷⁶⁵ Muallim Ahmet Halit, "Kızlarımızın Tahsili Meselesi", *Talebe Defteri*, no.44, 16 Ağustos 1917, s. 706.

⁷⁶⁶ Hüseyin Ragıp, *Kızlarımızın Tahsili...*, s. 3.

⁷⁶⁷ Erdem, s. 337-339.

⁷⁶⁸ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Matbaa-i Amire, Madde:129.

devlet, ilk kez bu düzenleme ile öğretmenlerin denetimi konusunda bir adım atmış, öğretmen olacıklardan diplomalarını tasdik ettirmelerini istemiştir. Ayrıca okutulacak derslerin cetveli ile kitaplarının tasdiki de gerekli görülmüştür. Bütün bunlarla birlikte nizamnameden anlaşılan okullar için ortak bir program zorunluluğu getirilmediğidir. Yine de yukarıda açıklanan 129. madde, bu hükümleriyle özel okulları kontrol altına alma imkânı verilmiştir. Fakat tatbikatta nizamnamenin hükümleri infaz edilememiştir. Doğrusu ettirilmedi demek daha doğru olurdu.

Özel okullardan Müslümanlara ait olanlarının acınacak hâlleri ve niteliksiz eğitimleri bir tarafa, devlet için zararlı faaliyetleri yoktu. Azınlık ve yabancı okullarının fonksiyonları ise bambaşkaydı. Devlet ve toplum için önemli tehlike arz ediyorlardı. Şöyle ki azınlıklar ve ecnebler, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği serbestlik ve hoşgörü politikası ile bahşettiği kapitülasyonlardan yararlanarak çok sayıda okul açmışlardı. Bu okullarda özellikle azınlıklar milliyetçilik davası gütmüşler, okulları bu amaç için birer vasıta görmüşlerdi⁷⁶⁹. Ayrıca azınlık okulları yabancı devletlerin Osmanlı ülkesinde daha fazla nüfuz kazanmalarına da çalışmışlardı. Öte yandan yabancı okullar ise misyonerlik faaliyetlerine girişerek kültürel erozyona ve devleti temelden sarsmaya yönelmişlerdi. Aynı zamanda bu okullar azınlıklara da yukarıdaki emellerinde yardımcı olmaya çalışmışlardı. Her iki unsurun okullaşma durumlarında özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük artış gözlenmekteydi. Bu dönem aynı zamanda devletin parçalanma sürecinin hızlandığı, iç ve dış gâilelerin sürekli kendisini hissettirdiği bir dönemdi. Osmanlı hükûmeti sözü edilen özel okulların verdiği ve verebileceği yıkımları dikkate alarak onları yukarıda sözü edilen 129. madde muhtevasında olduğu gibi denetime tabi tutmaya çalıştı. Her defasında teşebbüsleri akamete uğradı. Zira gerek azınlıkların, gerekse yabancı devletlerin direniş ve tazyikleri ile karşılaşıldı. Yine 129. maddenin tadili ile ilgili çalışmalara girişti ise de bir netice alamadı. Ardından dolambaçlı yollarla denetimi işlevsel hâle getirmeye çalıştı⁷⁷⁰.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşan havanın da tesiri ile azınlık ve yabancı okulları büyük gelişme kaydettiler. II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılan özel okulları denetim altına almaya yönelik çalışmalar bu dönemde de sürdürüldü. Konuya temas eden ilk

⁷⁶⁹ Azınlık okullarının Osmanlı ülkesinde hangi amaçları güttükleri, ne gibi yıkıcı ve bölücü faaliyetler içerisinde yer aldıkları hususunda Ermeni azınlık okulları örnekleme için bkz. Ersin **Müezzinoğlu**, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C:2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s. 87-110.

⁷⁷⁰ Şamil **Mutlu**, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005, s. 27-33.

düzenleme “Mekatib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezaifine Müteallik Talimat”tı. Talimatta hususi mekteplere ait teftişat başlığıyla bazı hükümler getirilmişti. Ama bunlar yeni ve esaslı değildi. Ardından Emrullah Efendi’nin Nazırlığı sırasında 1912 senesinde çıkarılan Maarif Nezareti Teşkilatı Nizamnamesi’nde özel okulların teftişi hususuna yine yer verildi. Fakat burada da görülen özel okulların teftişiyle ilgili yeni ve devletin tam kontrolünün temin eden bir yapının tesis edilemediği⁷⁷¹.

2. 1. 7. 2. Ahmet Şükrü Bey Döneminde Özel Okullarla İlgili Yapılan Düzenlemeler

Özel okullarla ilgili yukarıdaki hususların bilinmesi, Ahmet Şükrü Bey’in bu konudaki düşünce ve icraatlarını anlamlandırmak ve değerlendirmek bakımından gereklidir. Mütareke Dönemi’nde Malta’ya sürgün edilen Ahmet Şükrü Bey’e atılı suçlardan biri de yabancı okullara karşı takındığı tutum ile bu okulları kapatıp el koymasıydı. Aslında onun yaptığı daha önce denenmiş ve bir türlü başarılı olunamayan özel okulların tam denetimini sağlamaktı. Ahmet Şükrü Bey’in özel okullarla ilgili en önemli icraatı, ilerde bahsedileceği üzere, Mekatib-i Hususiye Talimatnamesini çıkarmasıydı.

Daha önce de söylendiği gibi, özel okul tanımlaması içinde yabancı ve cemaat okulları dışında Müslümanlara ait özel okullar da bulunuyordu. Ahmet Şükrü Bey döneminde Müslümanlara ait bu özel okulların durumu kısaca şöyleydi: Bu okullar iki şekilde sınıflandırılabilir. Biri, iyi ve gıpta edilecek seviyede bulunan, hatta bu nedenle halkı ecnebi okullara yönelmekten kurtaran okullar; diğeri, bakımsız, okul demeye şahit isteyen okullar. İyi okulların sayısı parmakla sayılabilecek kadar azdı. Zaten bu okullar dönemin basınının da dikkatini çekerek gazete köşelerine taşınmışlardı. Bu kabilden olarak *İçtihat* dergisinde Abdullah Cevdet, Şemsülmekatibi övgülerle tanıtmıştı⁷⁷². Diğer taraftan Müslümanlara ait özel okulların ekserisinin kötü durumda olduğunun belirtilmesi gerekir. 1913 Mayısında Müslümanlara ait özel okullarla ilgili gözlemlerini kaleme alan Falih Rıfkı, bu okulların vaziyetini oldukça acıklı ve düşündürücü şekilde şöyle resmetmekteydi:

“Şüphe yok ki her adımda tesadüf ettiğimiz: konaklıktan müteakit, yıkık bir kapı, hasarlı ve eğri bir sandalyede tenzifat memuruna benzeyen bir hademe... Bizde, hepsinin olmasa bile, birçok hususi mekteplerin dış şekli budur. Bir de bu iskeletin içini gezmek isteyiniz. Evvela karşınıza bir mubassır çıkar: kendisine hüviyet varakası sormağa hacet yoktur. Ya gördüğü kifayetsiz tahsil kendine destek yapamayan, ya idadının aynı sırasına iki sene muntazaman hizmet

⁷⁷¹ Mutlu, Osmanlı, s. 33-34.

⁷⁷² Abdullah Cevdet, “Şemsülmekatip”, *İçtihat*, no.120, 23 Ekim 1914, s. 365-366.

ettirildiği için tahsilden kendini affeden yahut Harbiye veya Bahriye Mektebinden matrut endişeli ve küçük bir sima ki buraya gündüz sigara, akşam içki, gece uyusuk ve tok bir uyku bulmak için devam eder. İçinde bulunduğumuz avlu seyredilmeğe layık değildir. Çatlak taştan bir döşeme, sıvası dökük bir duvar, pis ve macunsuz bir iki cam, nihayet bütün süsünü teşkil eden bir levha ve içinde (el-nezafet bi'l-imân) benzer bir şey.... Mubassır müdüriyet odasına delalet eder: alt katta basık, rutubetli bir odaki bir tarafında rengi atık iki kanepa, bir tarafında camı kırık ve içi... malumat-ı fennyeye kadar eczacı ve kitapçı dükkânlarının döküntülerini taşıyan bir kütüphane, ta karşıda üstü sicil defterleriyle dolu bir masa ve nihayet yakası düşük redingotuyla bir müdür”⁷⁷³.

Yazarın okuldaki öğretmenlerle ilgili müşahedeleri ise şöyleydi: “İstanbul’da hususi mektepler alelekser muallimler için bir darülacezedir. Orada Kur’an okutan öksürüklüm mezundan, hıfzıssıhha dersi veren sıtmalı ve ihtiyar mütekaide kadar herkes için münhal yer vardır”⁷⁷⁴.

Müslümanlara ait özel okulların çoğunluğunun acınacak hâlini böyle resmetmek mümkündü. Bu tespitle ilintili olarak ecnebi okullarla ilgili bir hususun daha belirtilmesi gerekiyor ki, o da, bu okullardan şikâyet edilmesine karşın, eğitimlerinin görece iyi olduğu ve sırf bundan dolayı halkın bu okullara yöneldiğidir. Yani bu okullar Müslüman okullara kıyasla daha çekiciydiler. Peyam gazetesinin kapatılmalarından önce yabancı okullarla ilgili yer verdiği şu yazı bu gerçeğe parmak basmaktaydı. Gazeteye göre Meşrutiyet altı yıldır bir şeyler yapmak istiyor, fakat ne yapacağını bilemiyordu. Ecnebi okullarla yarışabilmek için en azından şimdilik, payitahtta iki, üç veya dört sultani açılmalıydı. Gerekçe şu idi⁷⁷⁵.

“Ta ki çocuklarımız tahsil-i iptidai ve talilerini bile böyle ecnebi mekteplerinde aramağa mecbur olmasınlar, ta ki koskocamanlık Osmanlı, hakiki şümülü ile mektepsiz kalmasın. Hülasa bir cihetçe muztar kalmadıkça kız olsun, erkek olsun ciğerparelerini mekatib-i Osmaniye’de bırakan ebeveyn azaldıkça azalıyor. Türklük için de Osmanlılık için de, ne olursa olsun, bu ahvali çirkin görürüz”⁷⁷⁶.

Keza İctihat dergisi yazarı Abdullah Cevdet de Rum Ticaret Mektebine yaptığı bir ziyarete ait gözlemlerini ayrıntılı şekilde köşesinde paylaşmış ve övücü sözlerle takdirlerini sıralamıştı. Örneğin yazara göre okulun müştemilat ve yerleşkesi son imkânlarla sahipti. Müdürü liyakat sonucu bu mevkiye gelmişti⁷⁷⁷.

Ahmet Şükrü Bey’in özel okullarla ilgili ilk icraatı, Mekatib-i Hususiyenin Islahı Komisyonunu teşkiliydi. Maarif Nezareti bünyesinde Tedrisat-ı Taliye ve İptidaiye

⁷⁷³ Falih Rıfki (Atay), “Hususi Mektepler”, *Tanin*, no.1591, 5 Mayıs 1913, s. 4.

⁷⁷⁴ Falih Rıfki (Atay), “Hususi Mektepler”, *Tanin*, no.1591, 5 Mayıs 1913, s. 4.

⁷⁷⁵ Ali Kemal, “Mektepsizlik”, *Peyam*, no.147, 18 Nisan 1914, s. 1.

⁷⁷⁶ Ali Kemal, “Mektepsizlik”, *Peyam*, no.147, 18 Nisan 1914, s. 1.

⁷⁷⁷ Abdullah Cevdet, “Rum Ticaret Mektebinde”, *İctihat*, no.109, s. 164-167.

müdürleri ile bir müfettiş-i umumi ve bir sıhhiye müfettişinden oluşan komisyon, açılacak özel okullara mensup öğretmenlerin liyakat ve namus sahiplerinden olmalarını gözetecekti. Ayrıca okul binalarının sağlık koşullarına uygunluğunu tespit için şehremaneti ile birlikte Maarif Nezareti memurları ve sıhhiye müfettişleri vasıtasıyla keşif yapılmasını sağlayacaktı. Bu hususları içeren bir talimatname kaleme alınarak maarif müdürlüklerine gönderilmişti⁷⁷⁸.

Bu arada Maarif Nezareti 1912/1913 öğretim yılı sona ererken özel okullardaki imtihanların tam bir ciddiyetle yapılmasını kararlaştırdı. Bu amaçla Rumeli'den gelen öğretmenlerden bir heyet-i mümeyyize teşkil edildi. Ayrıca imtihanlarda İstanbul vilayeti maarif müfettişlerinin de hazır bulunması kararlaştırıldı⁷⁷⁹.

1913 Eylülünde çıkarılan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati ilköğretimle ilgili temel hükümler içeriyorken özel okullar ve bunların denetimi ile ilgili herhangi bir hüküm getirmiyordu. Yalnız özel iptidai kurumları; şahıslar, cemaat ve cemiyetler ile şirketler tarafından kurulan ve masrafları yine onlar tarafından karşılanan kurumlar olarak tarif ediliyordu⁷⁸⁰.

1914 yılına gelindiğinde hükûmet 23 Şubat 1914 tarihinde altı madde ile bir geçici maddeden oluşan "Memalik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Hukuk ve Vezaiine Dair Kanun-ı Muvakkat"i çıkardı. Kanunun eğitime temas eden maddeleri şöyleydi: Osmanlı ülkesinde bulunan ecnebiler Kanunuesasi ile diğer kanunların Osmanlılara bahsettiği siyasi ve beledi haklardan yararlanamazlarsa da kanun ve nizamnamelerle Osmanlı tebaasına özgü olmayan özel haklardan yararlanabilirler(Madde 1). Ülke emniyeti ve düzeniyle alakalı tüm kanun ve nizamnameler Osmanlı ülkesinde bulunan bütün yabancılar hakkında geçerlidir(Madde 2). Kanunun yayınlanmasından itibaren Osmanlı ülkesinde avukatlık, tıp, eczacılık, mühendislik ve öğretmenlik meslek ve sanatlarıyla uğraşan, okul açan, gazete ve dergi yayınlayan yabancıların kazanılmış hakları devletin yasal düzenlemelerine uymak şartıyla saklıdır(Geçici Madde)⁷⁸¹.

Ahmet Şükrü Bey 1914 Martında basına verdiği bir demeçte özel okullar için de bir nizamname tertip edilmekte olduğunu, henüz Meclis-i Kebir-i Maarifin nizamnamenin görüşmelerini tamamlamadığını söylüyordu. Maarif Nazırı ayrıca gayrimüslim

⁷⁷⁸ Tercüman-ı Hakikat, no.11504, 17 Nisan 1913, s. 3.

⁷⁷⁹ Tercümanı Hakikat, no.11554, 6 Haziran 1913, s. 2.

⁷⁸⁰ TİKM, Madde: 7.

⁷⁸¹ BOA, MF.TLY., 446/61, 1333.Ca.4; BOA, MF.TLY., 446/78, 1333.Ca.4.

okullarının öğretim serbestliği hususunda, Kanunuesasi'nin bu konudaki hükmünde bir sınırlama olmadığı için statükonun muhafaza edileceğini belirtiyordu⁷⁸².

Özel okullar ve daha dar anlamda yabancı okullarla ilgili asıl gelişmeler kapitülasyonların kaldırılmasından sonra yaşandı. Osmanlı hükûmeti I. Dünya Savaşı başlarında, 26 Ağustos 1914 tarihinde, uluslararası siyasi ortamı uygun görerek kapitülasyonların kaldırılmasına karar verdi. Buna göre, Osmanlı ülkesinde yaşayan ecnebi tebaa hakkında dahi devletlerarası hukuk dairesinde hareket edilmek üzere hâlihazırda geçerli mali, iktisadi, adli ve idari kapitülasyon adı altındaki her türlü yabancı imtiyazlar ve onlarla bağlantılı veya onlardan doğan tüm müsaade ve hakların bundan sonra kaldırıldığı ilan ediliyordu⁷⁸³. Nitekim hükûmet 9 Eylül 1914'te yabancı devlet elçilerine bir nota vererek kapitülasyonların kaldırılmış olduğunu bildirdi. Beklenmeyen bu teşebbüs, devletler tarafından, çıkarlarına dokunduğu için, doğal olarak iyi karşılanmadı⁷⁸⁴.

Hükûmet kapitülasyonlar ve onlarla bağlantılı ecnebi imtiyazlarının kaldırılmasının ardından sağlık kuruluşları ve okullar hakkında tatbik edilecek muamelelere dair bir talimatname hazırladı. Talimatnamenin üçüncü bölümü(20-27. maddeler) okullar başlığını taşıyordu. Buna göre:

20. Yabancılar Osmanlı ülkesinde yasalara uymak şartıyla ve irade almak suretiyle özel okul açabilirler. Bunun için ilgililerin doğrudan Maarif Nezaretine başvurmaları gerekir. Bakanlık söz konusu başvuruyu gerekçe göstermeden reddedebilir.

21. Cemiyetlere, hayır şirketlerine ve yabancı öğretim kurumlarına bağlı olup mevcudiyetleri birinci bölümde açıklandığı şekilde kabul edilmiş olanlardan ellerinde ferman olanlar bu fermanlarını iki ay içerisinde maarif idarelerine başvurarak tescil ettireceklerdir. Tescil olunan fermanlar ruhsatname hükmünü kazanır. Fermanları olmayanlar iki ay içerisinde Maarif Nezaretine müracaat ederek ruhsatname istemek zorundadırlar. Ruhsatlar irade çıktıktan sonra verilir.

Talimatnamenin 22-23. maddeleri okulların vergi işlerinden bahsediyordu. Aşağıda yer verilen 25-27. maddeler okulların denetimiyle ilgili önemli hususları içeriyordu.

⁷⁸² Tercüman-ı Hakikat, no.11833, 22 Mart 1914.

⁷⁸³ Takvim-i Vekâyi, 4 Eylül 1914, no.1938, s. 1.

⁷⁸⁴ Karal, C:9, s. 289-390.

25. Okulların tamamı iki ay içerisinde maarif idarelerine bir sorumlu müdür bildirmeye mecburdur.

26. Bundan sonra yabancı cemiyet ve hayır şirketlerinin okul açmaları yasaklanmıştır.

27. Gerek fertler gerekse müesseselere ait olan fermanlı ve fermansız tüm yabancı okullar aşağıdaki şartlara tabi bulunacaklardır:

a. Türk lisanının, Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak okunmasını sağlayacak programların maarif idarelerine sunulması(Türkçenin okulun asli dili derecesinde okunması şarttır, programlar maarif idareleri tarafından kontrol edilerek okulun derecesi belirlenir ve okul tarafından verilecek diplomalar geçerli olur).

b. Okunacak kitaplar basılı ise müelliflerinin isimleri ile basıldıkları yerlerin bildirilmesi ve birer nüshalarının maarif idarelerine verilmesi gerekir.

c. Okulların mensup olduğu din ve mezhebe ait ilimlerin o dine bağlı olmayan öğrencilere telkin edilmemesi, okutulmaması ve öğrencilerin dualarda hazır bulundurulmaması gerekir.

d. Okulların sınıf imtihanlarında hazır bulunmak üzere maarif idarelerinden memurlar davet olunmalıdır.

e. Öğretmenlerin adlarını, tabiiyetlerini bildirir cetvellerin takdim edilmesi, diploma ve ehliyetnamelerin bildirilmesi ve Türkçe öğretmenlerinin maarif idareleri tarafından ehliyetnameli olması gerekir.

f. Maarif ve sıhhiye müfettişleri her zaman okula kabul edilerek vazifeleri kolaylaştırılmalıdır.

g. Bu hükümlere zamanında uymayan okullar kapatılacaktır⁷⁸⁵.

Talimatname hükmü gereği sorumlu müdür gösterilmesi için son tarih 18 Mart 1915 olarak belirlenmişti. Maarif Nezareti gerek taşra maarif idarelerine, gerekse İstanbul Maarif Müdürlüğüne son günlere kadar uyarılarda bulunarak süresi içerisinde mesul müdür gösterme işinin tamamlanması zorunluluğunu bildirmiş ve bu kabil okulların uyarılmasını istemiştir. Zamanında mesul müdür göstermeyen ve uyarılara kulak asmayarak ecnebi himayesi iddiasında ısrar eden okulların sürenin bitiminden bir hafta

⁷⁸⁵ BOA, DH.EUM.MTK., 51/14, 1332.Za.21; Mutlu, Osmanlı, s. 36-39. Ecnebi mektepler hakkında alınan bu kararlar dönemin basınında aynı muhteva ile duyuruldu. Tasvir-i Efkâr, no.1297, 22 Aralık 1914, s. 4; İkdâm, no.6407, 21 Aralık 1914, s. 2.

sonrasında kapatılmasını buyurmuştur. Yine Maarif Nezareti mesul müdür gösterenler hakkında talimatnamenin diğer hükümlerinin gelecek ders senesi başına kadar tecilini kararlaştırmış, teftişlerin yalnız lüzum olduğunda yapılması, diğer konularda ise nezaretin müsaadesinin alınmasını şart koşmuştur. Maarif Nezareti ayrıca Çanakkale’de savaşılan ülkeler tebaasından olanların mesul müdür olarak atanmasının kabul edilmeyeceğini de bildirmiştir⁷⁸⁶.

Hükûmet kapitülasyonların kaldırılmasının ardından savaşılan devletler ve tebaalarına mensup bütün eğitim müesseselerinin kapatılması, tahliyesi, binalarının icabına göre hükûmet tarafından kullanılması ve çalışanlarının ülke dışına çıkarılması hususlarını içeren bir karar aldı. Bu kapatılma ve el koyma durumundan kiliseler, hastaneler ve yetimhaneler istisna edilmişti⁷⁸⁷.

Gerek kapitülasyonların kaldırılması, gerekse bununla ilintili olarak yabancı okulların kapatılması ve binalarına el konulması, dönemin basını ve aydınları tarafından olumlu karşılandı. Bunlardan Ahenk gazetesine göre, teftiş meselesi öteden beri sorundu. Zira Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonları kaldırıncaya kadar değil ecnebi mektepleri, kendi gayrimüslim vatandaşlarının okullarını dahi teftiş etmesi imkânsızdı. Hükûmet yabancı imtiyaz zincirlerinden kurtulmakla yalnız patrikhanelere mensup olanları değil, ülkede bulunan bütün ecnebi okulları teftiş edebilecekti. Resmî ve özel okulları bir maarif müfettişi nasıl teftiş ediyorsa yarın gidip ecnebi okullarını da aynı yetkiyle teftişe tabi tutacaktı. Böylece hükûmet şimdiye kadar kullanması gereken meşru ve siyasi hakkını bundan sonra kullanacak, belki bu kurumları zorlamağa bile muvaffak olacaktı⁷⁸⁸

Tasvir-i Efkâr’da savaşılan devletlere ait okulların kapatılması ve bunlara el konulması gelişmelerinin ele alındığı bir yazıda İstanbul ve civarında İngiliz, Fransız ve Ruslara ait 53 okulun bulunduğu bilgisi veriliyor ve bundan hareketle şu tespit yapılıyordu:

⁷⁸⁶ BOA, MF.MKT., 1207/17, 1333.Ca.11. Patrikhanelere mensup ruhsatlı cemaat mekteplerinde esasen sorumlu müdür bulunmadığından bu okullar için talimatname hükümlerine uygun olarak bir sorumlu müdür aranılmasının gerekeceği, fakat okulların sayıca çokluğundan ötürü ruhsatnamelerin değiştirilmesinin gerek maarif idareleri tarafından karşılaşılabilecek zorluklar, gerekse bazı maarif müdürlerinden gelen yazılar göz önünde tutularak sorumlu müdür tayininden dolayı tebdilen ruhsatname verilmesi yoluna gidilmemesi kararlaştırılmıştır. BOA, MF.HTF., 3/103, 1334. Ca.15.

⁷⁸⁷ BOA, DH.EUM.5.ŞB., 4/37, 1333.M.07. Savaşılan devletlere ait okulların kapatılmasıyla meydan özellikle Alman okullarına kalmıştı. Bir gazete haberinde Türk kızlarına mahsus bir sınıf teşkil edilmekte olduğu, çocuklarına hakiki bir Alman terbiyesi vermek isteyenlerin Galata’da Sen Jozef Mekteb-i İdadisine 10 gün içerisinde müracaat ederek kayıt yaptırılmaları isteniyordu. Okulun el işlerine mahsus bir şubesinin de bulunduğu ayrıca belirtiliyordu. Tanin, no.20 Kasım 1914, s. 3.

⁷⁸⁸ Ahenk, no.5533, 1 Eylül 1914, s. 1.

“Miktarı, kendi mülkümüzde kendi mekteplerimizle rekabet edecek bir derecede kesir olduğu görülen mekatib-i mezkûrenin bir takım etfâl-i Müslime'nin zihinlerini zehirlemekten, anasır-ı Osmaniye arasında türlü türlü nifak ve husumet tohumları saçmaktan başka bir maksat takip etmedikleri göz önüne getirilirse şimdiki kadar müessesat-ı ilmiye denilen bu şer ve fesat ocaklarından ne mertebe mutazzarır olduğumuz tahakkuk eyler. Mezkûr mekteplerin sed ve işgaliyle düşmanlarımızın her dem hissiyat-ı millîyemizi, adat ve ahlak-ı içtimaiyemizi rencide ve ifsat eden tesvilat ve desais-i adidesinden kurtulmakta olduğumuz gibi Maarif Nezareti de her türlü levazımat ve edevat-ı tahsilîyesiyle mükemmel mektep binalarına malik olmuş bulunuyor”⁷⁸⁹.

Yazının devamında muntazam okul binalarının yokluğu yüzünden gerek İstanbul'da, gerekse taşralarda bu zamana kadar çekilen sıkıntıları herkesin bildiği, şimdi Maarif Nezaretinin bu okullara ait binalardan yararlanmayı düşündüğü, fakat henüz bunun nasıl uygulanacağına karar vermediği belirtiliyordu. Ayrıca hükûmetin okulların idari kadrosu ile öğretmenlerine on gün süre verdiği, bu müddet bitiminde ülkelerine gönderilmelerinin muhtemel bulunduğu söyleniyordu⁷⁹⁰.

Ahmet Agayev, yabancı okulların kapatılmasını konu edindiği bir yazısında, kapitülasyonların kaldırılması ve ecnebi okulların kapatılmasının bundan 4-5 ay evvel kimsenin hatır ve hayaline gelmediğini, kapitülasyonların hayatın maddi yönüne dönük olması ve herkesi ilgilendirmesi cihetiyle kaldırılmasının da herkesin dikkatini çektiğini ve bir memnuniyet yarattığını, oysa ecnebi okulların kapatılmasının o kadar dikkat çekmediğini, çünkü bunların kendi maneviyatımızla ilgili olduğunu belirtiyordu. Yazar bu noktada “hakikat-i halde ise mekatib-i ecnebiye, mazarratı ve tahribatı itibariyle kapitülasyonlardan eşed idiler” diyordu. İki sene önce Hak⁷⁹¹ gazetesinde “Müthiş Rakamlar” başlığıyla yabancı okullar hakkında yayınladığı yazısına atıf yapan Ahmet Agayev, orada verdiği rakamların, her sene yüz binlerce Osmanlı gençliğinin maneviyatının, millî ve dinî hislerinin bozulduğunu, gençlerin kendi muhitinden koparıldıklarını, hatta o muhite ve mazarine karşı nefret duygusuna sahip kılındıklarını, gösterdiğini belirtiyordu. Bütün bu tespitlerden sonra Ahmet Agayev Maarif Nezaretinin Müslüman halkın ihtiyaç nedeniyle bu okullara yöneldiğini dikkate alarak devlet okullarının o ihtiyacı tatmin edecek hâle getirilmesini tavsiye ediyor, hükûmet ve Maarif Nezaretini verdikleri bu karardan dolayı tebrik ediyordu⁷⁹².

⁷⁸⁹ Tasvir-i Efkâr, no.1267, 22 Kasım 1914, s. 3. Gazetede ayrıca kapatılan okulların isimlerine de yer verilmiştir.

⁷⁹⁰ Tasvir-i Efkâr, no.1267, 22 Kasım 1914, s. 3.

⁷⁹¹ Tanin, zaman zaman hükûmet tarafından sansüre tabii tutulmuş ve kapatılmıştır. Gazete bu uygulamalara karşın, değişik adlar altında yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. Hak da bu isimlerden biridir.

⁷⁹² Ahmet Agayev, “Mekatib-i Ecnebiyenin Seddi”, *Tercümanı Hakikat*, no.15590, 7 Aralık 1914, s. 1.

Ahenk gazetesinden Şinasi de 1914 sonlarında kapitülasyonları konu alan bir makale yayınlamıştır. O da aynen Ahmet Agayev gibi yabancı okulların kapatılmasıyla ortaya çıkan boşluğa dikkat çekmiş, tespit ve önerilerini sıralamıştır. Ona göre bugünkü hâllerine nazaran bizim okullarımızda okuyacak vatan evladının yabancı okullarında gördüğü ve göreceği tahsili temin edebilmeleri şüpheliydi. Daha doğrusunu itiraf etmek lazım gelirse imkânsızdı. Çünkü resmî olsun, özel olsun Türk okulları şimdiye kadar pek bakımsız kalmıştı. Hatta bizde oldukça mükemmel, hâl ve zamana muvafık denilecek surette tertip edilmiş olan programlar bile layıkıyla tertip edilememişti. Bunun içindir ki bizde-bu kadar dedikodulara, çocukları maneviyatça her daim müthiş tehlikelere maruz kalmakta olmalarına rağmen- hâl ve vakti biraz müsait olanlardan birçoklarının evlatlarını yabancı okullara, hatta misyoner müesseselerine göndermekte lüzum değil, âdeta mecburiyet hissettikleri görülürdü. Şinasi sonuç olarak bir taraftan bu yabancı kurumları kaparken diğer taraftan kendi okullarımızın noksanlarını, ihtiyaçlarını tatmin ve izale etmeliyiz ki yabancıların bizim için her manasıyla zararlı olan okullarından müstağni kalmış olalım, diyordu⁷⁹³.

Kapitülasyonların kaldırılması ve yabancı okulların kapatılması gelişmeleri hakkında Ahmet Şükrü Bey'in görüşleri ile nezaretinin politikaları, 1915 Martında Meclis-i Âyan görüşmelerinde kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan öğrenilebilir. Ahmet Şükrü Bey'e ilk olarak Kanunuesasi'de yer alan "Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaay-ı Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak" kaidesinin tatbik edilip edilmediği sorusu yöneltilmiştir. Ahmet Şükrü Bey yabancı okullar üzerinde teftiş hakları olduğunu, bu hakkın terbiyede vahdeti sağlamak için yeterli görüldüğünü, teftiş konusunda eksikliklerin olup bunların tamamlanması yoluna gidildiğini belirtmiştir. Ahmet Şükrü Bey kapitülasyonlar kalktıktan sonra yabancı okulların mevcut olup olamayacağına dair bir soruyu, bazı devletler yabancılarla kendi mülklerinde okul açmak hakkını tanıdığı için Osmanlı Devleti de buna uyarak müsaade vermiştir, şeklinde cevaplamış ve sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"Yalnız kapitülasyonlar mekatib-i ecnebiyeyi mümtaz bir mevkide bulunduruyordu. Kapitülasyonların refi bu mekteplerin mevcudiyetini de tabi refetmez. Onlar mekatib-i hususiyenin aynıdır; yani bir Osmanlı nasıl bir mektep açar ve mektebini ne yolda idare ederse, bunun tabii olduğu ahkâma mekatib-i ecnebiye de tamamıyla tabiidir. Yani kapitülasyonlar bu mekteplerde mevcut imtiyazatı refederek, onları buradaki mekteplerin ahval-i idaresine irca etti"

⁷⁹⁴.

⁷⁹³ Şinasi, "Düşman Mektepleri Kapanırken", *Ahenk*, no.5643, 21 Aralık 1914, s. 1

⁷⁹⁴ MAZC, C:2, İ.34, 16 Şubat 1915, s. 175-176.

Fransızlar veya İngilizlerin ilerde tekrar okul açıp açamayacaklarına dair bir soruya ise bugün kapatılan okulları açtırmak istemediklerini, fakat ihtiyaç görülürse, yani bir yerde Fransız tebaası fazla bulunur(Fransız hükûmeti değil) ve oradaki Fransız ahali kendi çocuklarını terbiye etmek için bir okul açmayı arzu eder, hükûmet de buna izin verirse, onlar için bir okul açılır, şeklinde cevap vermiştir. Fakat bu okul özel bir okul olur, yani Fransız hükûmetinin bir okulu olamaz diye, belirtmiştir. Alman okullarına da temas eden Maarif Nazırı, bu okulların teftiş edildiğini, Almanlara sanıldığı gibi imtiyaz verilmediğini, sadece okullar üzerindeki ecnebilik unvanının kaldırıldığını, onlar için de özel okullar gibi teftişin olduğunu söylemiştir⁷⁹⁵.

Bu düşüncelere sahip Ahmet Şükrü Bey'in özel okullarla ilgili en önemli girişimi, daha önce söylendiği gibi Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi'ni⁷⁹⁶ yayınlamış olmasıydı. Talimatnamenin tüm özel okulları ilgilendirmesine karşın, çıkarılmasında temel etken, yabancı okullar ile azınlık okulları meselesini bir düzene koymak ve bu okullar üzerinde devletin tam denetimini sağlamak düşüncesiydi. Aslında talimatname Emrullah Efendi döneminde hazırlanmıştı. Fakat kabul edilmesi savaş ortamında, Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı sırasında gerçekleşmişti. Talimatname 8 bölüm hâlinde, 45 madde ile bir geçici maddeden oluşuyordu. Buna göre:

Madde 1. Özel okullar; masrafları fertler, hükûmetçe tanınmış cemaat, cemiyet ve şirketler tarafından karşılanan veya açılan okullardı. Bir veya birkaç bilim dalı, lisan ve sanat tahsiline yönelik açılan dershaneler de özel okul olarak kabul edilecekti.

Madde 2. Ecnebi cemaat, cemiyet ve şirketlerin kendi adlarına veyahut muvazaa yoluyla okul açmaları yasaktı.

Madde 3. Hükûmetçe tanınmış cemaatler tarafından açılan okulların o cemaate mensup nüfusun yaşadığı köy veya mahalleler içerisinde bulunması, büyüklük ve inşa tarzlarının ihtiyaçtan fazla olmaması, okulların yerinin, gürültülerinin diğer okullar ile cemaat mabetlerinden işitilmeyecek derecede uzakta bulunması şarttı.

⁷⁹⁵ MAZC, C:2, İ.34, 16 Şubat 1915, s. 175-176.

⁷⁹⁶ Tedrisat, no.31-5, 7 Şubat 1915, s. 8-16. Talimatname, bazı tabir ve terkipleri değiştirilerek 1339(1923)'da tekrar basılmıştır. 1923'teki hâli için bkz. Unat, Maarif Düsturu, s. 311-324. Aslında bu talimatnamenin 1911'lere kadar uzanan oldukça uzun bir geçmişi vardı. Bu gecikme özellikle çok sayıda özel okula sahip İstanbul'da sorun yaratmıştı. Bu nedenle İstanbul Maarif Müdürlüğü özel okul işlerinin düzenli yürütülmesini temini için varlığına şiddetli ihtiyaç olduğu anlaşılan nizamname işinin sonuçlandırılmasını istemişti. BOA, MF.HUS., 20/90, 1332.Ş.26.

Madde 4. Yabancı tebaadan kişiler okul açabilmek için okulu açacakları yerlerde tabi oldukları devlet tebaasından okula ihtiyaç gösterecek sayıda nüfus bulunması, okul açacak devletin ülkesinde Osmanlı tebaasının da okul açmasına izin veriliyor olması ve okul binalarının üçüncü maddedeki şartları taşıyor olması şarttı.

Madde 5. Anaokullarından başka erkek-kız karma yatılı okul açılmazdı. Kız okulun yeterli olmadığı yerlerde millî adetlere uygun olmayan öğrenciler kabul edilmemek şartıyla karma gündüzlü okul açılabilirdi.

Madde 6. Resmî dilden başka dille öğretim yapan özel okullarda, Türkçe, Osmanlı tarih ve coğrafyası zorunluydu⁷⁹⁷. Türkçe, iptidailerde haftada dört saat olacak, taliye ve aliyelerde ise iki saatten az olmayacaktı. Osmanlı tarih ve coğrafyası okulun öğretim diliyle okutulabilecekti⁷⁹⁸.

Madde 7. Her okulun müdür veya müdiresi bulunacaktı. Okulun kurucusu, yani okulu açan şahıs, gerekli şartlara sahipse müdürlüğü üstlenebilecekti.

Madde 8. Osmanlı cemaat, cemiyet, fertler ve şirketleri tarafından açılan özel okullarda, Maarif Nezaretinden ruhsat alınmadıkça yabancı müdür, müdire, öğretmen ve yardımcı öğretmen istihdam edilemeyecekti.

Madde 9. Okul binaları dayanıklı ve sağlık koşullarına uygun olacak, öğrencilerin ahlak ve sıhhatini bozabilecek mahallere en az 100 metre mesafede bulunacaktı.

Madde 10. Özel okullar buldukları yerlerin en büyük mülkiye memurları, maarif müdür ve müfettişleri ile sıhhiye müfettişlerinin teftişine tabi idi. İptidai derecesinde bulunanlar bunun yanında ilköğretim kanununda yer alan diğer yetkililer tarafından teftiş edilebilirdi.

Nizamnamenin ikinci kısmında özel okulların kuruluş ve açılış şartları düzenlenmişti.

11-21. maddeler bu konulara ayrılmıştı. Buna göre:

⁷⁹⁷ Düzenlemenin getirdiği bu önemli mecburiyet kız erkek bütün okullar için geçerli olacaktı. BOA, MF.HTF., 3/108, 1334. Ca.24

⁷⁹⁸ Maarif Nezareti, yabancı imtiyazların kaldırılması münasebetiyle düzenlenen ve yabancı dinî ve eğitim kurumları ile özel sağlık müesseseleri hakkında tatbik edilecek hükümleri içeren talimatnamenin 27. maddesinde Türk lisanının tahsili mecburiyeti kaidesinin bazı yerlerde günlük ders saatinin yarısı kadar Türkçe okutturulmak suretiyle tefsir edilmekte olduğunu haber alması üzerine konuya açıklık getirmişti. Buna göre, Türkçe dersi yabancı okullarda lisan suretinde tedris olunacağından bu lisanın okulda diğer lisanlara ayrılan ders saati nispetinde okutturulması uygun olurdu. Yine aynı maddeye göre Türkçe olarak öğretilmesi gereken tarih ve coğrafyanın dahi şimdilik Türkçe saatleri arasında kıraat dersi gibi öğretilmesi gerekirdi. İkdam, no.6504, 29 Mart 1915, s. 3.

Madde 11. Özel okulların açılması öncelikle ruhsat almağa bağlıydı. Bunun için kurucular bir dilekçe ile başvuruda bulunurlardı. Dilekçeler yetkililere bizzat verilecekti. Söz konusu dilekçede şu hususlar yer alacaktı: Kurucuya ait bilgiler(ismi, işi, ikameti, yabancı ise hangi devletin tebaası olduğu), okulun derecesi, okulun hangi köyde inşa edileceği, daimî masrafların nasıl karşılanacağı, okulun kızlara mı yoksa erkeklere mi mahsus olduğu, okulun geceli mi gündüzlü mü olduğu. Bunların yanında kurucunun nüfus tezkeresi ile ecnebi ise tabiiyetini gösterir resmî yazı ve iyi hâl kâğıdı da gerekliydi. Dilekçe ve yukarıda sıralanan ekler maarif idaresi ve idare meclisi tarafından incelenip uygun görüldüğü takdirde ruhsat Maarif Nezareti tarafından hazırlanır ve mühürlenirdi. Taşrada ise vali veya mutasarrıf tarafından tasdik edilerek müessise teslim olunurdu⁷⁹⁹. Kurucusu yabancı tebaadan okullara ait dilekçeler, Maarif Nezareti tarafından gerekçe gösterilmeden reddedilebilirdi. Kabul gören dilekçeler, mahallince yapılan araştırmadan sonra uygun görülürse ruhsat işlemleri için Maarif Nezareti mahallerine emir verirdi⁸⁰⁰.

Madde 12. Kurucular ruhsat aldıktan sonra okul idaresini üstlenip üstlenmeyeceklerini, başka bir mesul müdür tayin ettikleri takdirde onunla ilgili bilgileri ve okulu hangi binada açacaklarını belirten bir beyannameyi vilayet veya mutasarrıflığa verecek ve okulun açılıp öğretime başlaması için izin isteyecekti. Beyannameye şu evraklar da iliştilerecekti: Okulun açılacağı binanın elverişli, dayanaklı ve sıhhat şartlarına uygun olduğuna ve alabileceği öğrenci sayısına dair doktor ve mimar raporu, mesul müdür ile öğretmenler hakkında bilgiler(künye, doğum yeri ve ikamet, tahsil) ile tahsil durumlarını gösteren şahadetname veya ehliyetnameler, iyi hâl belgesi, yabancı tebaadan olanlara ait tâbiyet belgesi⁸⁰¹, okulun dâhilî yönetmeliği, ders programı,

⁷⁹⁹ Dâhiliye Nezareti özel okul açılmasına ruhsat verilmesi hususunda valilerin meclis-i idarelerin görüşlerini alması ve ona uygun hareket etmesi zorunluluğunu İdare-i Vilayat Kanunu'nun 97.maddesiyle telif edememişti. Zira kanunla verilen yetkinin talimatname ile sınırlandırılmasının doğru olmadığı düşünülmekteydi. Bu nedenle konuya açıklık getirilerek valilerin idare meclislerinin görüşlerini alıp almamakta, almaları hâlinde ise ona uygun hareket edip etmemekte serbest oldukları kararlaştırıldı. BOA, DH.UMVM., 69/11, 1334.N.28. Maarif Nezareti ise aksine Dâhiliye Nezaretine yazdığı bir yazıda İdare-i Vilayat Kanunu'yla okul açılması konusunda valilere verilen yetkinin mutlak olmadığını, kanun ve düzenlemelere bağlı kalma zorunluluğunun bulunduğunu, hususi okullar için şimdiye kadar uygulanan şeklin ve teamülün söz konusu talimatname çerçevesinde cereyan ettiğini, bu usul ve teamülün Şuray-ı Devlet'te de kabul edildiği hâliyle kanunlaşınca kadar, Kanunuesasi dikkate alınarak karar verilmesi gerektiğini iddia etti. BOA, DH.UMVM., 69/12, 1334.N.28.

⁸⁰⁰ 11.maddedeki hükümler yalnız yeni açılacak okullar için geçerliydi. BOA, MF.HTF., 3/87, 1334. R. 18.

⁸⁰¹ Tabiiyet vesikası istenilmesinin amacı, hangi devlet tabiiyetinde bulunduğunu tayin etmek içindi. Eğer tabiiyet vesikasının doğruluğundan şüphe edilirse ikamet belgesi talep edilmek suretiyle teyide gidilebilecekti. BOA, DH.UMVM., 66/64, 1335.S.22.

okutulacak ders kitapları hakkında bilgi(dikte ile okutulan derslere ait bilgiler dâhil), Türkçe başka dilde eğitim yapacak olan okullara ait ders kitapları bilgileri ile bu kitapların birer nüshası. Bu evraklar üzerinde maarif idaresi ile mahallî hükûmetin yapacağı inceleme sonucunda okulun açılması için müsaade verilirdi.

Madde 13. Eğitime başlama ruhsatı verilen okul iki sene zarfında mazeretsiz eğitime başlamazsa veya okul açıldıktan sonra mazeretsiz iki yıl sürekli tatil edilirse ruhsatname geri alınır ve iptal edilirdi.

Madde 14. Bir şahıs birçok okul tesis edebilir, ama yalnızca bir okula müdür olabilirdi.

Madde 15. Cemaat, cemiyet ve şirketler tarafından açılan okullarda manevi şahıslar kurucu olabilir, fakat ruhsatlar mesul müdür adına düzenlenirdi.

Madde 16. Birinci maddede belirtilen dershaneler, 11. ve 12. maddelerde belirtilen şartlara sahip olacaklardı.

Madde 17. Özel darülmualim ve darülmualimat açılması, Maarif Nezaretinin bu eğitimi verebilecek kadro olduğu yolunda kanaat beslemesine bağlıydı.

Madde 18. Özel darülmualimlerin eğitimi, teşkilatı ve idare tarzı Maarif Nezareti tarafından uygun bulunacaktı.

Madde 19. Bu okullardaki öğretmenlerin gerekli yükseköğrenimi yapmış olmaları şarttı. Yeniden tayin olunacak müdür ve öğretmenler hakkında maarif idarelerine bilgi verilecekti.

Madde 20. Okullarda öğretmen, öğrenci, bina, nakil vesaire üzerinde yapılacak değişiklikler yetkili mercilere bildirilecekti⁸⁰².

Madde 21. Ruhsatnamesini kaybeden müessese önce gazetelere ilan verecek, ardından yenisi için müracaat edebilecekti.

Talimatnamenin üçüncü kısmı okul binaları ile ilgili olup iki maddeden ibaretti. Bunlar:

⁸⁰² Maarif Nezareti konuya dair özel okul müdürlüklerine şu uyarıda bulunmuştu: Özel okulların öğretim kadrosunda yapılan değişikliklerinden günü gününe maarif idarelerinin haberdar edilmesi gerekirken bazı okulların bu gerekliliğe uymadıkları, böylece en temel resmî kayıtlar ihlal edilmekte ve bir takım karışıklıkların yaşanmaktadır. Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesi hükümlerine riayet edilmek şartıyla eğitimin sürdürülmesi gerekmektedir. Resmî ruhsata sahip bu okulların yukarıdaki hususun önemini kabul ederek gereğini yerine getirmeleri ve öğretmenlerin değişmesi hâlinde derhal isim ve hüviyetlerini düzenleyerek görülüp iade edilmek üzere tezkere-i Osmaniye şahadetnameleriyle birlikte maarif idarelerine göndermeleri gereklidir. Aksi durumda kanunen okul müdürleri sorumlu tutulacaktır. Tercüman-ı Hakikat, no.11554, 6 Haziran 1913, s. 2.

Madde 22. Yeniden özel okul inşası veya mevcut okulun genişletilmesi için müessis vilayet makamına müracaat edecekti. Bu müracaatta dilekçeye: Eski ruhsatın tarih ve numarası, inşaatın yapılacağı arazi hakkında bilgiler, inşaat masrafının nereden temin edileceği yazılacaktı. Aşağıdaki belgeler de dilekçeye eklenecekti: Eski ruhsatın tasdikli sureti, okul arsası ile binasının planları ve keşifnamesi, okul yeri vakıf arazisi veya devlet arazisi ise mukataa ve öşre raptedildiğine dair ilmühaber.

Madde 23. Dilekçeler havale edildiği maarif idareleri tarafından uygun görüldüğü takdirde Maarif Nezaretine bilgi verilirdi. Maarif Nezareti de uygun görürse irade alınmak üzere sadarete arz edilirdi⁸⁰³.

Dördüncü bölüm 10 maddeden oluşmakta, idare heyeti ve öğretmenlerin vasıflarını içermekteydi.

Madde 24. Özel okul açmak isteyenlerin cinayetle hükümlü olmamaları şarttı.

Madde 25. Özel iptidai okul öğretmenlerinin öğretmen okullarından veya kolejlerden ehliyetli olmaları şarttı. Cemaatler tarafından açılmış okullar için ruhani reisleri tarafından verilen ve maarif idarelerince onaylanmış ehliyetler yeterliydi.

Madde 26. Taliye okul öğretmenlerinin yüksek okul mezunu olmaları şarttır. Cemaatler için 5.maddede bahsedilen işlemler yapılacaktı. Yabancıların Osmanlı şehbenderhanelerinden tasdikli diploma ve ehliyet göstermeleri şarttı.

Madde 27. Ticaret, ziraat ve sanat okullarında öğretmenlik yapacakların 26. maddede belirtilen şartları taşımaları ve ayrıca eğitim verecekleri alandan mezun olmaları şarttı.

Madde 28. Özel okullarda görev yapacak öğretmenlerin bulaşıcı hastalıkları olmaması ve öğretime engel olacak derecede konuşma rahatsızlıklarının bulunmaması gerekirdi.

29. Anaokullarına 3-7, iptidailerin birinci sınıflarına 6-10, tali okulların birinci sınıflarına 12-16 yaşlarına kadar öğrenci kabul edilirdi.

Madde 30. Diploma ve tasdikname ile müracaat eden öğrenci sahip olduğu dereceye göre imtihanla kabul edilirdi. Diploma veya tasdikname ibraz etmeyenler girmek istedikleri sınıfların altındaki sınıf derslerinden imtihan vermek şartıyla kabul

⁸⁰³ Özel bir okulun inşası veya mevcut bir okulun genişletilmesi için yapılacak müracaatlar üzerine yapılması gereken tahkikat ve muhaberattan patrikhanelere ait cemaat okullarıyla ilgili olanlarının bu hususa dair Adliye Nezaretinin kadimden irade-i seniyye ile toplanan komisyonu vasıtasıyla eskisi gibi muameleye tabi tutulmasının gerekeceği, bildirilmiştir. BOA, MF.HTF., 3/60, 1334.S.29.

olunurlardı. Gerek imtihanlar, gerekse öğrenci kayıt ve kabul imtihanları okul müdürlerinin idaresinde üç öğretmenden oluşan bir heyet vasıtası ile yapılırdı.

Madde 31. Okul müdürleri genel ve ikmal imtihanlarının yapılmasından en az on beş gün önce imtihanlarla ilgili muameleyi maarif idarelerine, maarif idaresi bulunmayan yerlerde ise en büyük mülki memura sunarlardı. Gerek bu imtihanlarda, gerek 39.maddede zikredilen imtihanlarda maarif idareleri ve mahallî idareler tarafından müfettişler bulundurulabilirdi. Özel yüksekokul öğrencilerinden mezuniyet imtihanlarını denk resmî okullarda vermeyenler, Osmanlı Devleti'nde mesleklerini icra edemezler ve diplomaları tasdik olunmazdı.

Madde 32. Okul idarelerince genel imtihan neticelerini içeren defter iki nüsha olarak mahallî maarif idarelerine, maarif idaresi olmayan yerlerde ise en büyük mülki memura gönderilirdi. Maarif Müdürlüğünce bunlar 15 gün içerisinde incelenirdi. Bir nüshası saklanır, diğer nüshası okul idarelerine gönderilirdi.

Madde 33. Okul müdürleri, askerlik hizmeti ile mükellef öğretmen ve öğrencilerin isimlerini ders yılının ilk 3 aylık döneminde maarif idarelerine, maarif idaresi bulunmayan yerlerde mülkiye memurlarına bildirirlerdi. Sözü edilen defterlerin verilmesinden sonra yeniden tayin olunan öğretmenler ile naklen kabul edilen öğrencilerin vesikaları daha önce buldukları yer gösterilmiş bulunmak şartıyla tasdik edilirdi.

Beşinci kısım, öğrenci kabul şartları, imtihanlar, diploma ve tasdikname verilmesi ile ilgili konulara ayrılmış olup, en önemli hükmü şu idi:

Madde 34. Özel okullardan verilen diplomalar mahallî maarif idarelerine tasdik ettirilmezse resmîyeti olmayacaktı. Türkçe dışında bir dille eğitim yapılan özel okullarda diplomalar iki sütun üzerine tertip edilecek, bir sütunu Türkçe, diğer sütunu eğitim dili ile olacaktı.

Altıncı bölüm okulların teftişine dair hükümlere ayrılmış olup, düzenlemenin en önemli kısmıydı. Yabancı okul ve devletlerle sürekli bir problem teşkil eden denetim konusu oldukça detaylı bir şekilde ele alınmıştı. Buna göre:

Madde 35. Bütün özel okullar okulun ruhsatlı olup olmadığı, öğretmenlerin gerekli şartları taşıyıp taşımadığı, programlara uygun hareket edilip edilmediği, sicil defterleri

tutulup tutulmadığı, sağlık şartlarına dikkat edilip edilmediği, din ve mezheplere aykırı eğitim yapılıp yapılmadığı gibi hususlarda teftiş edilebilir⁸⁰⁴.

Madde 36. Teftişe memur olanlar her zaman okullara gelebilirler. Gördükleri noksanlıkları okul müdürüne ihtar edebilecekleri gibi, bir rapor halinde yetkili mercilere bildirebilirler.

Yedinci bölüm kurallara uymayan okullara uygulanacak cezaları kapsamaktaydı. 3 maddeden oluşan bu bölümde:

Madde 37. Bir din ve mezhebe bağlı eğitime, merasime veya kaidelere, o dine bağlı olmayan öğrencileri teşvik veya zorlamak yasaktır.

Madde 38. Sahte diploma veya tasdikname veren müdürler ile bunları bilerek kullananlar ceza kanununun 155. maddesi hükmüne göre ceza görürler.

Madde 39. Belirlenen bu kurallara uymayanlar hakkında buldukları bölgenin en büyük mülki amiri tarafından yazı ile uyarı yapılır. Uyarılara rağmen hareketlerinde ısrar edenler hizmetlerinden ihraç olunurlar.

Sekizinci bölüm mevadd-ı muhtelif kısmı olup altı maddeden oluşmaktaydı.

Madde 40. 39. maddede gösterilen cezaların uygulanmasına, tebliğ tarihinden itibaren 15 gün içinde idare meclisine itirazda bulunabilir.

Madde 41. Kurallara aykırı hareketlerinden dolayı bir okulun geçici olarak kapatılmasına vali karar verir. Bu karara 15 gün içinde itiraz edilebilir. Bu itiraz Maarif Nezaretine gönderilmek üzere mahallî hükûmete verilir ve maarif meclisinde görüşülür.

Madde 42. Bir okulun geçici veya sürekli kapatılması hâlinde yatılı öğrencilerin velilerine teslim edilinceye kadar işlerinin okulda yapılması şarttır.

⁸⁰⁴ Rum okullarında yapılan teftişlerde özellikle 35. maddenin birçok bakımdan ihlal edildiği tespit edilmiştir. Bu konuda şu örnekler verilebilir: Yunanistan'ı, İstanbul'u da içine alan Rumeli ile Batı Anadolu'dan müteşekkil gösteren haritaların bulunması, bazı çizelgelerin cemaat idare heyetinin yalnızca Rumca yazı ile ve ortası bir bayrak ve bir kız resmî içeren bir mühürle mühürlenmesi, bayrak direğinin mavi boyalı olması. BOA, MF.HTF., 3/82, 1334.R.15; Anadolu'da Rum propagandası yapmak üzere bir cemiyet teşkil edildiği, bu cemiyet vasıtasıyla İstanbul ve Anadolu'daki Rum okullarına öğretmen yetiştirilmeye çalışıldığı, Yunan eğitim bakanlığı tarafından seçilen bazı zararlı kitapların resmî ve hususi okullarda gizlice Rum öğrencilere okutulduğu, Yunan hükûmetinin bu tür faaliyetlere büyük miktarda para ayırdığı, Rumlardaki hayalperest fikirlerin bir hastalık ve cinnet haline geldiği gibi bilgiler için bkz. BOA, MF.HTF., 3/61, 1334.S.29; Galata'da İngiliz Kütüphanesinde bulunan ve Rum okullarında okutturulduğu tespit edilen bir coğrafya kitabı, Maarif Nezareti tarafından incelenmiş ve neticede Yunanlık fikir ve emellerini telkin edecek bölümleri içerdiği görülerek öğretimi yasaklanmıştır. Tasvir-i Efkâr, no.1302, 27 Aralık 1914, s. 3.

Madde 43. Özel okullarda öğrenciler hakkında künye defterleri, öğretmenler hakkında siciller tertip edilecektir⁸⁰⁵.

Madde 44. Özel okullar yıl sonlarında istatistik cetvellerini göndermeye mecburdurlar⁸⁰⁶.

Madde 45. Okullarda yapılacak mükâfat törenleri hakkında yetkili mercilere üç gün önce haber verilir ve uygulanacak programın bir nüshası teslim edilir. Program 34. maddede olduğu gibi, iki sütun halinde verilmelidir.

Talimatname geçici 46. madde ile son bulmaktadır. Bu maddeye göre:

Madde 46. Mevcut özel okullardan Osmanlı tebaası tarafından açılmış olanlar henüz ruhsata bağlanmamış ise, talimatnamenin yayınlanmasından itibaren üç ay içerisinde ruhsat almaya mecburdurlar⁸⁰⁷. Yabancı şahıs, cemiyet ve şirketler tarafından açılmış ve kapitülasyonların kaldırılması üzerine yayınlanan talimatname dairesinde hareket etmemiş olanlar da üç ay⁸⁰⁸ içerisinde ruhsat almak veya fermanlarını tescil ettirmek zorundaydılar. Aksi takdirde 129. maddeye⁸⁰⁹ ve yukarıda verilen talimat hükmüne göre okulları kapatılırdı.

⁸⁰⁵ Künye ve sicil defterlerinden yeteri kadarının maarif müdürlüklerine gönderildiği, sürat ve suhuletle tertip edilmeleri gerektiği. BOA, MF.HTF., 3/2, 1333.Z.08.

⁸⁰⁶ Bu maddeye uygun olarak hazırlanması ve maarif idarelerine verilmesi gereken istatistik cetvellerinin Rum okullarının müdürleri tarafından doğrudan maarif idaresine gönderilmesine Rum patrikhanesi tarafından engel olunmuş, bu durum söz konusu patrikliğe gerekli tebligatın yapılmasına yol açmıştır. BOA, MF.HTF., 3/82, 1334.R.15. Burada şu belirtilmeli ki ihssaiyyat konusuna yalnız ecnebi okullarında değil, merkez teşkilatı konusunda değinildiği üzere tüm eğitim kurumlarında ve teşkilatında önem verilmekteydi.

⁸⁰⁷ Talimatnamenin ilanından sonra Osmanlı Devleti, gerek resmî yayın organı Takvim-i Vekâyi'de, gerekse bazı gazetelerde hususi okulların talimatname gereği ruhsatname almaları veya fermanlarını tescil ettirmeleri gerektiği hususunda duyurularla bulundu. Buna göre, Osmanlılar tarafından açılmış özel okullardan henüz ruhsata raptedilmeyenlerin talimatnamenin yayınlandığı 20 Ağustos 1915 tarihinden itibaren nihayet üç ay içerisinde ruhsatname almaları şarttı. Ecnebi şahıs, cemiyet ve şirketler tarafından açılmış olup yabancı imtiyazların kaldırılması ile tanzim olunan talimatname dairesinde hareket etmemiş olanların dahi belirlenen süre içerisinde müdür ve müdire göstermekle beraber ruhsatname almaları veya fermanlarını tescil ettirmeleri gerekliydi. Aksi takdirde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin özel maddesi ile talimatname ahkâmına göre okullarının kapatılacağı ilan edilmişti. Takvim-i Vekâyi, no.2319, 30 Eylül 1915, s. 1; Takvim-i Vekâyi, no. 2344, 29 Ekim 1915, s. 1. Tanin, no.2478, 9 Kasım 1915, s. 2.

⁸⁰⁸ Bu üç aylık süre talimatnamenin Takvim-i Vekâyi'de yayınlandığı 13 Eylül 1915 tarihinden başlatılıyordu. Bu süre zarfında başvurusunu yapmış ve işlerini takip etmesine rağmen resmî işlemleri bitmeyerek ruhsatname gönderilmesi gecikenlere bir şey denilmeyecekti. Fakat bir kez müracaat edip de işlerini mazeretsiz takip etmeyen müessis ve müdürlerin müracaatları belirlenen tarihin bitiminden sonra ise yok hükmünde görülmesi gerekecekti. BOA, MF.HTF., 3/31, 1334.M.16; BOA, MF.HTF., 3/36, 1334.M.21; BOA, MF.HTF., 3/61, 1334.S.29.

⁸⁰⁹ Görüldüğü üzere Mekatib-i Hususiye Talimatı çıkarıldıktan sonra da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine atıflar yapılmaya devam edildi. Bu, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin uzun yıllar uygulanmasından ve önemli bir teamül haline gelmesinden kaynaklanmaktaydı.

Talimatname savaş ortamında istenildiği gibi tatbik edilemedi. Zira kapitülasyonların kaldırılmasıyla bağlantılı olarak yabancı okulların ekserisi kapatılmış olduğundan uygulanma zemini pek kalmamıştı⁸¹⁰. Buna karşın söz konusu talimatname ile Osmanlı Devleti sonunda özel okulları tam denetim altına alma iradesi gösterdiği gibi, bakiyesi Türkiye Cumhuriyeti'nde de aynı talimatname yürürlükte kalmış, hatta istifadesi bu dönemde görülmüştür, denilebilir.

2. 1. 7. 3. Sayılarla Özel Okullar

1912-1913 istatistiğinde Müslümanlara ait özel ilköğretim okulu sayısı 1144 erkek, 167 kız ve 5481 karma olmak üzere toplamda 6692 idi. Bu okullarda 126284 erkek, 61571 kız olmak üzere 187855 öğrenci okuyordu. Öğretim kadrosu ise 7389'du⁸¹¹. Maarif Nezaretinin 1336'da yayınladığı 1913-1914 öğretim yılı istatistiklerinde 1073 erkek, 114 kız ve 3500 karma olmak üzere toplamda 4687 Müslüman ilköğretim okulu vardı⁸¹². Gayrimüslimlerin eğitim durumuna bakıldığında, 1912-1913 istatistiğinde İstanbul hariç, 1237 gayrimüslim okulu vardı⁸¹³. 1913-1914 yılında 1245 Rum, 1084 Ermeni ve 131 Musevi, 130 da diğer cemaatlere ait olmak üzere olmak üzere gayrimüslimlerin toplam 2590 iptidai okulu vardı⁸¹⁴.

1913-1914 öğretim yılı istatistiklerinde yabancı iptidai okulların sayısı 215'ti. Yabancı okulların ülkelere göre dağılımı şöyledi: Almanya 29, Avusturya 3, Fransa 58, Rusya 41, İngiliz 34, Amerika 40, İran 2, Bulgaristan 1, İtalya 7⁸¹⁵.

1913-1914 istatistiğinde özel ortaöğretim okullarının sayısı 80 idi. Bunun 12'si İslam, 26'sı Ermeni, 21'i Rum, 5'i Musevi, 11'i Amerikan olup, Almanya, Avusturya, Fransa devletleri ile Keldani Kilisesi ve Süryani Patrikliği'nin de birer okulu vardı. Bu sayılar şahıslar, cemaat ve patriklere bağlı okullardan meydana gelmişti. Özel ortaöğretim okullarında 21307 öğrenci öğrenim görmekteydi⁸¹⁶. 1913-1914 öğretim yılında Ticaret Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mekteb-i Kısm-ı Alisi ile Robert Koleji Mühendis Mektebi adı ile iki okul bulunmaktaydı. Bu iki okulda 77 öğrenci eğitim almaktaydı⁸¹⁷.

⁸¹⁰ Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar 1923-1938*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.11.

⁸¹¹ Mutlu, II. Meşrutiyet, Levha 2.

⁸¹² Alkan, s. 171.

⁸¹³ Mutlu, II. Meşrutiyet, Levha 3.

⁸¹⁴ Alkan, s. 171.

⁸¹⁵ 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336, s. 8. Alkan, s. 175-176.

⁸¹⁶ Alkan, s. 246-248.

⁸¹⁷ Alkan, s. 271.

Osmanlı Devleti savaşılan devletlerin okullarını kapamıştı. Müttefik veya tarafsız devletlere ait İstanbul'daki okulların sayılarına bakıldığında, İran'ın 1, Almanya'nın 4, Avusturya'nın 3, Amerika'nın 4, İtalya'nın 4 olmak üzere toplam 16 okul olduğu görülmüştü⁸¹⁸. 1915 Kasımında ise İtalya hariç, bu ülkelere ait okullarla ilgili şu sayısal bilgiler mevcuttu(bkz. Tablo 2. 8)⁸¹⁹.

Tablo 2. 8: 1915 Yılı Sonlarında Müttefik ve Tarafsız Ülkelere Ait Okul Sayıları

Yeri	Amerika	Almanya	Avusturya	İran	Yunanistan
İstanbul	4	4	4	1	-
Adana	8	-	-	-	-
Bolu	3	-	-	-	-
Konya	1	-	-	-	-
Edirne	-	1	1	-	-
Ankara	4	-	-	-	-
Bitlis	6	2	-	-	-
Beyrut	34	6	2	-	5
Mamuratülaziz	7	1	-	-	-
Halep	11	3	-	-	-
Van	4	2	-	-	-
Erzurum	3	-	-	-	-
Diyarbakır	2	-	-	-	-
Aydın	7	2	2	-	12
Trabzon	3	-	-	1	-
Hüdavendigâr	3	1	-	-	-
Suriye	29	-	-	-	-
Bağdat	-	1	-	2	-
Basra	2	-	-	-	-
Cebelilübnan	34	-	-	-	-
Kudüs-i Şerif	2	2	1	-	-
Urfa	2	-	-	-	-
İzmit	2	-	-	-	-
Kayseri	2	-	-	-	-
Toplam	173	43	10	4	17

⁸¹⁸ Tedrisat, no.30-3, 7 Mayıs 1915, s. 29. Tedrisat mecmuasının verdiği bu bilgilerden farklı olarak Osman Ergin, Amerikan okulları arasında fazla olarak Arnavut köyündeki Amerikan kız kolejini de zikretmektedir. Ergin, C:3-4, s. 1480.

⁸¹⁹ BOA, DHEUM.5.Şb., 19/11, 1334.M.14.

Tablodan anlaşıldığına göre 1915 yılının sonlarında bu beş ülkeye ait 247 okul mevcuttu. Bunlar arasında en çok okul Amerika'ya aitti.

2. 1. 8. Darüleytamlarla İlgili Görüş ve Uygulamaları

2. 1. 8. 1. Tarihsel Gelişim

Darüleytamlar⁸²⁰, Osmanlı Devleti'nde yetimlere sahip çıkma anlayışının bir tezahürü olarak I. Dünya Savaşı esnasında gerek bu savaşın gerekse daha önce cereyan eden Balkan Savaşları'nın askerî, siyasi ve sosyal sonuçları gereği ortaya çıkmış müesseselerdi. Esasen Osmanlı Devleti'nde yetimleri korumaya mahsus faaliyetler Tanzimat öncesinde gayriresmî olarak, Tanzimat'tan sonra ise resmîlik kazanmak suretiyle var olmuşlardır. Bu kapsamda söz konusu dönemde yetimlere sahip çıkma yönünde birtakım nizamnameler hazırlanmış ve nizamnamelerin tatbiki işini görecektir idari mekanizmalar vücuda getirilmiştir⁸²¹. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde teşkil edilen Darüşşafaka ile II. Abdülhamit Dönemi'nde açılan Darülaceze ve Darülhayr-ı Ali amaç ve faaliyet yönüyle darüleytamlarla benzer işlevleri görmüşlerdir. Bu müesseselerden ilk ikisi daha sonra da faaliyetlerini sürdürmüşken Darülhayr-i Ali 1909'da kapatılmıştır.

2.1. 8. 2. Kuruluş ve Amaç

“Harp, yıkık binalarla, harap ve metruk tarlalarla beraber öksüz birçok çocuklar da bıraktı. Babasız ve anasız, yersiz ve yurtsuz kalan bu çocuklara bakmak milletin borcuydu. İstiklalini kazanmak için harp eden Türkler, istikbalini de düşünmek mecburiyetinde idi. Hudutlarda, köylerde şehirlerde kimsesiz kalan bu binlerce şehitzedeler harp ile kazanılan istiklalini niğebân ve muhafızı olacaklardı. O yavruları ihmal etmemek, bilakis en ince ihtimam ve itinalarla yetiştirmek lazımdı. Altı ay içinde biteceği tahmin olunan harp üç seneyi tecavüz ediyor. Köydeki yuvasında babasını bekleyen çocuk, onun Kafkas, Çanakkale, Irak cephelerinden birinde şehit olduğunu öğreniyor, anası bin müşkülât içerisinde kendisinin ve çocuğunun hayatını kurtarmağa çabalarken bir gün ölüm onu da alıp götürüyordu. Tâli' böyle bedbaht bıraktığı çocukları millet güldürmek istedi. İşte “Darüleytam”lar bu yüksek merhametten, vazifeden doğmuş birer şefkatgâhtır: “Hilal-i Ahmer” gibi⁸²².”

1917 sonlarında Muallim mecmuasında yer verilen bu ifadeler darüleytamlara neden gereksinim duyulduğunun en açık özeti idi. 25 Kasım 1914 tarihinde teşkil edilen

⁸²⁰ Darüleytam, kelime anlamı olarak yetimler yurdu, yetimlerin barındırıldığı kurum anlamında kullanılmıştır. Genel anlamda yetimlere özgü kurumları, özel anlamda ise Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulan müesseseleri karşılamaktadır. Ferit **Devellioglu**, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 189.

⁸²¹ 1858'de Eytam Nizamnamesi çıkarılmış ve bu nizamnameyle birlikte Emvâl-i Eytam Nezareti kurulmuştur. Eytam Nizamnamesi'nin ardından “Memalik-i Mahrusa-i Şahanede Küşad Olunacak Eytam Sandıklarının Suret-i İdaresi ve Muhafazası Hakkında Nizamname” başlığıyla bir başka düzenleme daha hayata geçirilmiştir. Yasemin **Okur**, *Darüleytamlar*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s.1-2.

⁸²² Muallim, no.17, 15 Aralık 1917, s. 585.

darüleytamların kuruluş süreci, bu müesseselerin banisi Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey tarafından şöyle açıklanmıştır:

“Devlet, seferberliği ve harbi ilan ettikten sonra bazı düvel-i muhasıma, müessesatını kapamak mecburiyetinde bulundu. Bu düvel-i muhasıma müessesatı meyanında birçok darüleytamlar vardı. Bu darüleytamları kapayınca, orada bulunan çocuklar-ki, Osmanlı çocukları idi-açıkta kalacaklar, sefil olacaklardı. Bunların sefaletlerine sed çekmek için onları ibate edecek darüleytamlar tesis etmek lazım geldi”⁸²³.

Ayrıca, darüleytamlar açılır açılmaz bir başka mesele ile yani Balkan Savaşları’ndan sonra Anadolu’ya göç edenlerin arasında çok sayıda kimsesiz çocuğun bulunması sorunu ile karşılaşılıyordu. Şöyle ki bu çocuklar şunun bunun himayesiyle buraya gelmişler, fakat sığınacak bir yer bulamadıklarından çoğu sefaletten ölmeye mahkûm kalmışlardı. İşte darüleytamlara aynı zamanda bu kabil çocuklar da kabul edilmişti⁸²⁴.

Esasen 1913 Haziranında Harbiye Nezareti savaş nedeniyle silah altına alınıp şehit olanlar ile çeşitli hastalıklardan ötürü hayatını kaybedenlerin geride bıraktığı yetimlerinin talim ve terbiyesi hususunda kaza ve vilayet merkezlerinde birer Darüleytam tesisinin gerekli ve faydalı olduğu düşüncesini sadarete iletmış, sadaret de Maarif Nezaretine konuyu ileterek mütalaasını istemişti. Maarif Nezareti ise bu kabil yetimler için dokuz yerde leyli iptidai açılmasının tasarlandığı ve bunun için tahsisat istendiği, fakat buna benzer müesseselerin medeni ülkelerde devlete herhangi bir yük getirilmeden doğrudan hayırseverlerce vücuda getirildiği, bizde de zenginlere müceddiden veya iadeten rütbe ve unvan tevcihi yoluna başvurulması hâlinde bir iki yetimhane yapılmasının düşünüldüğü, cevabını vermişti⁸²⁵. Yukarıdaki yazışmalardan anlaşılan 1913 yılının ortalarına gelindiğinde yetimler konusu büyük ve acil bir sorun teşkil etmemekteydi.

İşte yukarıdaki saiklerle 31 Aralık 1914 Perşembe gününden itibaren yetim çocuklarının leyli olarak kayıtlarına başlandı. İlk Darüleytam Kadıköy Moda caddesindeki eski Nort

⁸²³ MBZC, C:1, İ.14, 6 Aralık 1917, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 194; Muallim, no.18, 15 Ocak 1918, s. 640-641. Müşavir Schmidt, Ahmet Şükrü Bey’in en önemli üç icraatı arasında eytam hakkındaki himmetini, yani, “*Harb-i Umumi’de vatan uğrunda şehit düşmüş olan zabitan ve efradın millete bıraktığı yetim çocuklara bezledilen ihtimamları*” zikretmektedir. Alman eğitimci, Maarif Nazırının savaş dolayısıyla darüleytamların iktisadi durumunun ağırlaşmış olmasından ötürü himayesine aldığı binlerce yetim çocuğuna yeteri kadar ilgi gösterebilmek için çok fazla kuvvet ve faaliyet ortaya koymak zorunda kaldığını kaydetmektedir. Tedrisat, no.43, 1335, s. 1-5.

⁸²⁴ MBZC, C:1, İ.14, 6 Aralık 1917, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 194.

⁸²⁵ BOA, MF.MKT., 1186/40, 1331.C.01. Maarif Nezaretinin 1915 Mayısında gazetelerde duyurulması amacıyla yazdığı bir yazıda, “*gerek Balkan Muharebesi’nde gerek harb-i hazır esnasında pederleri şehit olan veyahut validesi hayatta olmayıp da pederi askere giden ve fakir hâli bulunan kız ve erkek çocuklar darüleytama alınacaklardır*” denilmiş, bu gibilerin müracaatlarının lüzumlu olduğu tekrarlanmıştır. BOA, MF.EYT., 1/17, 1333.B.15.

De Sion Mektebinde dört şube halinde açıldı. Birinci şube ana kucağı(kreş) olup 2-3 yaş arası kız ve erkek çocukları alacaktı. 4-6 yaş arası kız ve erkek çocukların yer aldığı ikinci kısım anaokuluydu. Bu şubenin mevcudu 200 idi. Bu şubeden 6 yaşını tamamlayanlar sultanilere parasız olarak nakil ve kaydedilecekti. Mektebin üçüncü şubesi 7 yaşından büyük kız çocuklarının alındığı kız ilkokuluydu. Tahsil süresi altı yıldır. Dördüncü bölüm ise kız sanat mektebi olup öğretim süresi üç yıldır. Bu son şube ise 100 öğrenci kabul edecekti⁸²⁶.

Başlangıçta yalnızca İstanbul'da açılan darüleytamlar ihtiyaç nedeniyle vilayet ve müstakil sancaklarda en az birer tane olmak üzere kuruldu. Darüleytamlar, Darüleytamlar Müdüriyet-i Umumiyesinin izniyle açılırdı. Aksi durum sakıncalı görülürdü. Dolayısıyla bu kurumların ülke çapında yaygınlaşması izne tabi olarak gerçekleşirdi⁸²⁷.

1917 tarihli darüleytamlar için hazırlanan muvakkat talimatnamede bu müesseselerin gayesi, "evlad-ı şühedayı ve eytamı talim ve terbiye etmek, onları vatan için nafi bir uzuv olarak yetiştirmek" olarak belirlenmiş ve talimatnamenin ikinci maddesinde bu amaç, çocukların dinî ve vatani hislerini artırmak ve her birinin istidat ve kabiliyetini göz önüne alarak ülkenin ihtiyaç duyduğu sanayiye nazari ve amelî olarak talim ettirmek olarak açıklanmıştı⁸²⁸.

Darüleytamlar teşkilatı Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey tarafından düşünülmüş ve hazırlıkları yapılmış, Onur Paşa ve Talat Paşalar ise Ahmet Şükrü Bey'in bu düşüncesinin fiile geçmesinde önemli katkılar sunmuşlardı. Hükûmet cenahında böylece muvafakat sağlandıktan sonra sıra darüleytamların idaresi, programlarının hazırlanması ve bu yeni teşkilat için bir esas ve gaye koyma işine gelmiştir ki bu iş, Kastamonu mebusu ve Darülmualimat Müdürü İsmail Mahir Bey'e havale edilmiştir⁸²⁹.

⁸²⁶ Binark, s. 490.

⁸²⁷ Salih Özkan, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:19, Bahar 2006, s.221.

⁸²⁸ BOA, MF.EYT., 6/110, 1335.Za.6. 21 Kasım 1916 tarihli "Şüheda ve Malulin-i Guzât Evladının Himayesi Hakkındaki Layiha-i Kanuniye"de, vatani ve dini müdafaa ne kadar mukaddes bir vazife ise bu uğurda şehit düşen veya sakat kalanların çocuklarını maddi ve manevi mahrumiyetlere mahkûm bırakmamak ve bunların millete bir emanet olduklarını daima düşünmek de o kadar mukaddes bir borçtur. Bundan dolayı şehit ve malul çocuklarının haklarını muhafaza, mal ve mülklerini himaye, talim ve terbiyelerine nezaret gibi hususların geride kalanlarca önemle göz önünde tutulması gerekir, denmekteydi. Bkz: Hakan **Aytekin**, *1914-1924 Yılları Arasında Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 52.

⁸²⁹ İkdâm, no.6846, 5 Mart 1916, s. 1.

Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra savaşılan devletlerin okul ve manastır gibi müesseselerine hükûmet tarafından el konulmuş ve bu müesseseler boşaltılarak darüleytlara tahsis edilmiştir. Uygulama savaş ortamında bulunulması dolayısıyla imkânların kıtlığına denk gelmesi ve ayrıca yeterli zaman bulunmayışı nedeniyle darüleytların bina ve malzeme ihtiyacının kısa sürede karşılanmasını sağladığı için faydalı bir teşebbüs olmuştur. Darüleytlar böylece hem bina yönüyle hem de araç gereç yönüyle ilk zamanlar sıkıntı yaşamamışlar ve bir refah dönemi geçirmişlerdir.

2. 1. 8. 3. İdari ve Mali Yapı

Yetimlere yönelik bu müesseselerin kurulması ve idaresi başlangıçta İttihat ve Terakki Partisinin himayesi altında ve bir fırkacılık faaliyeti çerçevesinde ele alınmış, fakat daha sonra bir hükûmet ve Maarif Nezareti işi haline dönüştürülmüştür. Bu kapsamdaki çalışmaları İttihat ve Terakki Partisi İstanbul merkez heyetinden Kara Kemal ile Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi idare etmişlerdir⁸³⁰.

Darüleytların ülke sahasına yayılması, öğrenci ve personel itibariyle sayılarının kısa sürede bir hayli artışı, idarelerini de dolaylı olarak güçleştirmişti. Bu nedenle tek merkezden yönetilmeleri ve daha iyi bir idare tesisi için Darüleytlar Genel Müdürlüğü teşkil edilmiştir. Konuya dair kanuna göre, Maarif Nezareti tarafından tesis edilen bütün darüleytlar birleştirilerek yönetimi yine aynı nezarete bağlı bir genel müdürlüğe bırakılacak, bu genel müdürlük hukuki tüzel kişiliğe (şahsiyet-i hukukiye) sahip olup ve ek bir bütçeyle idare edilecektir. Kanun ayrıca Genel Müdürlüğün sermayesini de düzenlemekteydi. Buna göre Maliye Nezareti herhangi bir masraf ve vergi almaksızın 500 bin dönüme kadar devlet arazisi ile hazineden bir defaya mahsus olmak üzere 150 bin lira nakit verecekti. Bu temel gelir kaynaklarının yanında hibe ve çeşitli bağışlar ile temin edeceği taşınır ve taşınmazlardan oluşacak gelir de diğer kalemleri oluşturacaktı. Kanunun 3. maddesine göre genel müdürlüğün gelir kaynakları şu şekilde belirlenmişti: Genel bütçeye her sene konulan meblağ, vilayet hususi bütçeleri ile belediye bütçelerinden ayrılan ödenek, darüleytlara mahsus her türlü mülkten gelecek kira ve kâr payları, bağışlar ve hibeler, diğer gelirler. Kanunun 4. maddesinde darüleytlarlarda ziraat ve çeşitli sanayi dallarının talim ve tatbik edildiği,

⁸³⁰ Ergin, Türkiye, C:3-4, s. 1548. Bu kurumların İttihat ve Terakki Fırkası genel merkezinin gözetiminde ve ayrı bir genel müdürlük hâlinde bulundurulması, partinin çocuklara kendi ideolojisini aşılama çabası olarak değerlendirilmiştir. Bkz: Necdet Sakaoğlu, "Darüleytlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C:2, İstanbul 1994, s. 558.

bu sanat dallarının geliştirilmesi, darüleytamların emlak ve arazisi ile talebesinin gayret ve çalışmalarından yararlanması için müesseseler teşkil edilebileceği veya sınırlı sorumluluğu olan hisse senetli komandit yahut anonim şirketlerle anlaşma yapabileceği ve şirketleşilebileceği yer alıyordu. 6. maddede Genel Müdürlük teşkilatının görev ve idaresi için yönetmelikler tanzim edileceği belirtiliyordu⁸³¹.

2 Nisan 1917 tarihli kanuna zeyil olarak 18 Şubat 1918 tarihinde çıkarılan kanun ile darüleytamlar için bir idare meclisi teşkil edildi. Darüleytamların idaresine ait her türlü iş bu meclise havale edildi⁸³². Böyle bir meclise gereksinim duyulmasında temel etken, darüleytamlara atfedilen birtakım su-i idare iddialarıydı.

İttihat ve Terakki Partisi Balkan Savaşları'nda yaşandığı gibi hazırlıksız bir savaşa yakalanmamak için I. Dünya Savaşı'na birtakım önlemler alarak girmişti. Böyle olmasına karşın uzun bir savaş hesaba katılmamıştı. Dolayısıyla ilk zamanlarda olmasa da ilerleyen zamanlarda savaşın yarattığı ağır ekonomik koşullar darüleytamları fazlasıyla etkiledi. Daha önce değinildiği gibi düşman ülkelerin müesseselerine ve burada bulunan araç ve gereçlere el koyma sonucu bir bolluk dönemi geçirilmesinin ardından, gıda ve eşya fiyatlarındaki büyük artış ve devlet kaynaklarının tükenmesi, darüleytamları oldukça güç duruma soktu. Yozgat Darüleytam Müdürlüğü tarafından hazırlanan erzak fiyatları tablosu (Tablo 2. 9) aylık her öğrenci için verilen 100 kuruşla iâşe ve idarenin mümkün olamayacağını göstermekteydi. Zira eşya fiyatlarında ortalama 2-3 kat artış meydana gelmişti. Şube bu nedenle geçen sene (1916) artan erzakın bu sene talebe istihkakından fazla olarak sarfına müsaade istemiş, fakat Maarif Nezareti aylık ödeneklerin artırılmasının mümkün olmadığını açıklayarak imkânlar ölçüsünde tasarrufa riayet edilmesini ve lüzumsuz eşya alınmamasını öğütlemiştir⁸³³.

Tablo 2. 9: 1917 Yılında Yozgat Kasabasında Erzak Fiyatları

Erzak	8 Mayıs 1917'deki Fiyatı	Üç Ay önceki Fiyatı
Yağ	120 Kuruş	50 Kuruş
Et	20 Kuruş	9 Kuruş
Soğan	12 Kuruş	4 Kuruş
Nohut ve Fasulye	12 Kuruş	5 Kuruş
Pekmez	25 Kuruş	8 Kuruş
Bulgur	8 Kuruş	3 Kuruş

⁸³¹ Özalp, Millî Eğitimle, s. 118-119

⁸³² Özalp, Millî Eğitimle, s. 123

⁸³³ BOA, MF.MKT., 1227/20, 1335.S.19.

Süt	7 Kuruş	4 Kuruş
Yoğurt	12 Kuruş	5 Kuruş
Yumurta(Bol)	0,25 Kuruş	0,20 Kuruş
Bamya	40 Kuruş	30 Kuruş
Bulama (Salça)	40 Kuruş	15 Kuruş

Yozgat örneğinde görüldüğü üzere savaş nedeniyle erzak ve eşya fiyatlarının aşırı pahalılaşmasından ötürü taşra darüleytamları, bilhassa Sivas ve Diyarbakır gibi merkezden uzak ve bünyesinde çok sayıda Darüleytamı barındıran vilayetlerde, bu müesseselerin erzak ve iaşe yönüyle idarelerinde müşkülata düşülmüş ve genel müdürlüğe bu hususta müteaddit yazılar gönderilmiştir. Maarif Nezareti durumdan haberdar olunca maarif müdürlüklerine darüleytamlara yardım edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca, halkın ve askerlerin iaşesinin yapılan düzenleme sonucu iaşe mıntıkları yönetimlerine bırakılmış olması hasebiyle söz konusu merkez heyetlerinden yardım alınması için girişimde bulunulmuştur. Nisan 1917 tarihi itibariyle darüleytamların hangi mıntıkâ dâhilinde ne kadar buldukları ile öğrenci, memur ve müstahdem sayıları aşağıda Tablo 2. 10'da gösterilmiştir⁸³⁴.

⁸³⁴ BOA, MF.MKT., 1227/20, 1335.S.19.

Tablo 2. 10: 1917 Yılında Darüleytamların Bulunduğu Yerler ile Şube, Öğrenci ve Memur Sayıları

Yeri	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Memur ve Hademe Sayısı	Toplam
Edirne	6	800	125	925
Hüdavendigâr	4	600	133	733
Konya	1	350	29	379
Ankara	2	350	46	396
Aydın	3	400	59	459
Kastamonu	2	300	38	338
Bolu	1	100	16	116
Kale-i Sultaniye	1	100	18	118
Karesi	1	150	21	171
Karahisar-ı Sahip	1	1 ⁸³⁵	12	62
Niğde	2	2 ⁸³⁶	28	178
Niğde	1	1 ⁸³⁷	20	21 ⁸³⁸
Diyarbakır	4	900	100	1000
Maraş	1	200	25	225
Urfa	1	200	23	223
Antep	2	200	25	225
Sivas	20	2600	387	2987
Kayseri	2	600	74	674
Samsun	1	100	17	117
Adana	9	1200	175	1375
Kudüs	2	450	50	500

Bu çizelgede bir veya daha fazla darüleytamın bulunduğu İstanbul, İzmit, Çatalca, Eskişehir, Kütahya, Menteşe, Mamüratülaziz, Trabzon, Sinop, Halep, Beyrut, Şam, Cebel-i Lübnan, İçel vilayet ve sancaklarına ait sayısal bilgiler yoktur. Bunlar hariç 68 darüleytamda 1421 memur ve hademenin görev yaptığı, 9900 yetimin barındırıldığı ve eğitildiği anlaşılır. Bu sayılara bilgisi bulunmayan yerler de dahil edildiğinde darüleytamlara ait şube, öğrenci, memur ve hademe sayılarının çok daha yukarılarda olduğu söylenebilir. Temmuz 1917 tarihli bir çizelgede merkez darüleytamlarında hademe sayısı 397, memur ve öğretmen sayısı 218 olarak görülmüyordu. Taşra darüleytamlarının ise 892 hademe, 293 memur, 329 öğretmen, 10870 öğrenci mevcudu olduğu anlaşılıyordu⁸³⁹. Yine aynı tarihli bir başka belgede yer alan aşağıdaki çizelgede ise taşra darüleytamlarının buldukları bölgeler, adları, hademe, memur ve öğretmen

⁸³⁵ Çizelgede öğrenci sayısı 1(bir) olarak yazılmasına karşın, memur ve hademe sayısı ile toplam sayı dikkate alındığında, gerçekte öğrenci sayısının 50 olduğu anlaşılır. Yani belgede sehven bir yazım söz konusudur. Sayılarla ilgili bir başka husus, öğrenci sayılarına oranla memur ve hademe sayısının fazla görünmesidir. Bu konu Meclis-i Mebusanda Ahmet Şükrü Bey'e de bir eleştiri olarak yöneltilmiştir. O, cevabında, çocukların çoğunluğunun iki ile altı yaş arasında olduğunu ve ölümden korunmaları için kendilerine birer mürebbiye ve bakıcı tutmak mecburiyetinde bulunulduğunu söylemiştir. MBZC, C:1, 6 Aralık 1917, s. 203.

⁸³⁶ Aslında 150.

⁸³⁷ Aslında 100.

⁸³⁸ Aslında 121.

⁸³⁹ AYTEKİN, 1914-1924 Yılları, s.57-58.

sayıları gibi bilgilere yer veriliyordu⁸⁴⁰. Bu çizelgedeki bilgiler daha önce verilen bilgilerle karşılaştırıldığında darüleytamlara ait sayısal verilerde bazı tutarsızlıkların olduğu görülür. Bunda büyük ölçüde bazı darüleytamlardan bilgi alınamaması veya eksik alınması gibi etkenler etkili olmuştur.

⁸⁴⁰ BOA, MF.EYT., 7/53, 1335.L.5/25.07.1917.

Tablo 2.11: Taşra Darüleytamlarının Buldukları Yerler, Adları, Hademe, Memur ve Öğretmen Sayıları

Yeri ve Adı		Hademe	Memur Öğretmen	Toplam
İzmit Sancağı	İzmit İttihat ve Terakki Darüleytamı	20	6	26
	İzmit Reşadiye Şubesi	52	10	62
	İzmit Çiftlik “	35	8	43
	İzmit Talatiye “	34	7	41
	İzmit Saidiye “	27	7	34
	İzmit Bahçecik “	18	8	26
Edirne Vilayeti	Edirne Asım Bey Erkek Darüleytamı	19	10	29
	Edirne Asım Bey Kız “	7	9	16
	Kırkkilise Ömer Naci Bey Erkek “	13	8	21
	Tekfurdağı Gazi Fazıl Bey Erkek “	13	8	21
	Tekfurdağı Gazi Fazıl Kız “	8	4	12
	Edirne İttihat ve Terakki Erkek “	17	11	28
	Bursa İdadi Erkek “	18	15	33
	Bursa Sanayi Kız “	23	19	42
Hüdavendigâr Vilayeti	Hüdavendigâr Söğüt Erkek “	15	9	24
	Mudanya Tirliye Kız “	13	7	20
Aydın Vilayeti	Manisa Erkek “	15	7	22
	Alaçatı Erkek “	13	8	21
	Aydın Erkek “	11	7	18
	Konya Erkek “	27	10	37
Ankara Vilayeti	Ankara Erkek “	15	10	25
	Yozgat Erkek “	15	8	23
	Antep Erkek “	13	10	23
	Kilis Erkek “	12	7	19
	Diyarbakır Kız “	13	5	18
	Diyarbakır Erkek “	12	10	22
	Mardin Erkek “	19	12	31
	Mardin Kız “	15	6	21
	Urfa Erkek “	15	6	21
	Kale-i Sultaniye Erkek “	11	7	18
	Afyonkarahisar Erkek “	8	6	14
	Niğde Erkek “	11	6	17
	Niğde Kız “	7	4	11
	Maraş Erkek “	15	12	27
	Bolu Erkek “	11	6	17
	Samsun Erkek “	11	6	17
	Kudüs-i Şerif Erkek “	15	9	24
	Kudüs-i Şerif Kız “	19	8	27
	Kastamonu Erkek “	13	9	22
	Kastamonu Kız “	13	4	17
Kayseri Sancağı	Kayseri Erkek “	14	7	21
	Kayseri Kız “	13	5	18
	Kayseri Efkere Erkek “	24	11	35
Adana Vilayeti	Adana Erkek “	23	13	36

	Adana Kız “	23	12	35
	Adana Şeyhli Erkek “	30	8	38
	Kozan Erkek “	13	7	20
	Tarsus Kız “	11	8	19
	Dört Yol Erkek “	9	5	14
	Onur Paşa “	8	9	17
	İkbaz Erkek “	8	4	12
	Mersin Erkek “	11	7	18
	Kars Erkek “	7	4	11
	Balıkesir Erkek “	13	8	21
	Teke Erkek “	14	6	20
	Toplam	882	443	1325

Savaşın ağır şartlarında ekonomik anlamda bu mevcutlara sahip müesseseleri doğal olarak idare etmek kolay olmamış ve darüleytamlar yavaş yavaş kapanmak zorunda kalmıştır⁸⁴¹. Bahsedilen müşkülât neticesidir ki Sivas merkezindeki erkek ve kız darüleytamlarındaki öğrenciler evlerine daha doğrusu akrabaları nezdine gönderilmiştir. Nezaret duruma vâkıf olunca söz konusu müesseselerin tekrar açılmasını istemiştir. Bunun yanında eşya ve erzak temininde savaştan dolayı yüklenici bulunamaması nedeniyle müteahhitlerin askerliğinin tecili işi Harbiye Nezaretinden talep edilmiştir. Bu hâlin bir başka sonucu olarak gıdasızlıktan ötürü talebe firarları görülmüştür. Ayrıca öğrencilere uzun süre et verilememesi ve ekmeklerin de yeteri kadar besleyici olmaması nedeniyle bedenlen güç kaybettikleri ve hastalıklara karşı dirençlerinin zayıfladığı hususları müfettiş raporlarında yer almıştır⁸⁴².

İşte ekonomik zorlukların gittikçe kendini hissettirmesi sonucu taşra darüleytamlarının tasfiyesi lüzumlu görülmüş, öğrencilerin bir kısmı ailelerine teslim edilmiş, bir kısmı ise İstanbul'daki darüleytamlara toplanmıştır. Konuya dair hazırlanan Taşra Darüleytamlarının Dersaadet'e Suret-i Naklini Mübeyyen Talimatname'de öğrencilerin tasfiyesi(ailelerine verilmesi) ve nakilleri ile kurumların alacak-borçları işleri, bina ve eşyalarının hangi muamelelere tabi tutulacağı açıklanmaktaydı: Buna göre:“Taşra darüleytamlarının buldukları yerlerden ilişkileri kesilecek ve İstanbul'a nakil işleri Müdüriyet-i Umumiyyeden tayin edilecek bir memurun başkanlığı altında hesap memuru, mahallî mektep müdürü, meclis-i idare ve belediye azalarından oluşan bir

⁸⁴¹ Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey 1917 sonlarında Meclis-i Mebusanda yaptığı bir konuşmada darüleytamların mevcudunun daha evvel 15 ve 16 bine ulaşmışken, şimdilerde 11600'e düşmesini şöyle açıklamaktaydı: “Müdüriyet-i Umumiye teşkilatını yaptıktan sonra, erzakın bu galâsı karşısında 15-16 bin eytamı idare edemedik. Ve bu eytamhanelerin bir kısmını kapatmaya mecbur olduk ki, ekserisi Sivas'tadır. Bunu yüreklerimizin kanı akararak maatteessîf kapatık”. MBZC, C:1, 6 Aralık 1917, s. 197.

⁸⁴² BOA, MF.MKT., 1227/20, 1335.S.19.

heyet vasıtasıyla yürütülecekti. Heyet teşekkül ettiğinde darüleytamların naklinden ötürü çocuklarını almak isteyenlerle okulda alacakları olan veya ilişkisi bulunanların belirlenen bir süre içerisinde heyete müracaat etmeleri gereğini ilan ettirecek ve söz konusu ilanın bir suretini saklayacaktı. Talimatnamenin 3-7. maddeleri hesapların tasfiyesi ile ilgiliydi. Buna göre müessesenin alacakları tahsil edilecekti. Alınamayanlar ise ek-1 defterine açıklamaları ve gerekçeleriyle birlikte işlenecekti. Müesseseden alacağı için müracaat edecekler ise alacak durumu 1 Nisan 1917 tarihinden önceye aitse okulu idare eden daireye başvuracaklardı. 1 Nisan 1917'den 1918 Şubatı sonuna kadarki süre içerisinde ait ve henüz ödenmemiş bir alacak konusu ise alacaklının ismi alınan eşyanın türü, miktarı, teslim tarihi ve bedeli yazılmak suretiyle 2 numaralı deftere işlenecekti. Bu tarihten sonraya ait alacaklar için ise alacakları tahsisat dairesinde ise bunlardan senet alınmak şartıyla ödeme müzekkeresiyle Ziraat Bankasına yönlendirilecekler ve eğer tahsisat eksik kalırsa genel müdürlükten telgrafla para istenecekti. Talebinin nakli esnasında ihtiyaç duyulan müstahdemlerin dışında bütün çalışanların istihkakları verilecek ve ilişkileri kesilecekti. Hesap ve depo memurları birtakım devir evrakları tanzim edecekti. Darüleytamlarla ilişkisinin kesilmesini istemeyenlerin adları bir deftere kayıt edilecekti. İlişkisi kesilen memur ve öğretmenlerin Maarif Nezaretine müracaat etmeleri tebliğ edilecekti. Talimatnamenin 8-17. maddeleri talebinin tefriki ve velilerine teslimi şartlarına aitti. Öğrenciler önce yaşları ve mali güçleri itibariyle talimatnamede belirlenen işlemlere tabi tutulacaktı. Öğrenciler yaşları on beşten az ve fazla olmak üzere ikiye ayrılacaktı. On beş yaşından fazla olan bütün öğrenciler velileri varsa velilerinin vesayetine, yoksa vilayetin himayesine deftere işlenerek bırakılacaktı. On beş yaştan küçük öğrenciler velilerinin mali güçleri olup olmadığına göre ikiye ayrılacaktı. Pederlerinden bakabilecek gücü olan çocuklar pederleri bulunduğu onlara teslim edilecekti. Sadece anneleri olan çocukların, annelerinin veya akrabalarının çocuğa bakabilecek güçleri olduğu anlaşıldığı takdirde annelerine iade edilecekti. Ekonomik gücü olan veya olmayan anne-babalar çocuklarına talip oldukları takdirde behemehâl çocuklar kendilerine teslim olunacaktı. On beş yaşından küçük olup ebeveyni mevcut olmayan çocuklar şeran nafakası üzerine düşen yakını, çocuğa bakabilecek gücü olup da onu almağa talip olursa kendisine teslim edilecekti. Bu şartlar dâhilinde ayrılarak velilerine teslim edildikten sonra kalan öğrencilerin yani peder ve vasisi olmayanlarla olup da çocuklarını iaşeden aciz bulunanların on beş yaşından küçük çocukları tutulacak ve bunlar kız veya erkek fark

etmeksizin İstanbul'a nakledileceklerdi. Gerek velilerine teslim edilenler, gerekse İstanbul'a gönderilecek öğrenciler, 3 numaralı deftere işlenecekti. Ayrıca öğrenci teslim edilen velilerden teslimata dair tasdikli bir ilmühaber alınacaktı. Talimatnamede öğrenci işlerinden sonra müesseselerin eşya ve binalarıyla ilgili hususlar düzenlenmekteydi. Buna göre, eşyalardan satılabilecek durumda olanlar derhal müzayede ile satılacak, elde edilen para Ziraat Bankasına yatırılacaktı. İstanbul'a sevk edilecek eşyalar bir cetvele işlenecek ve buradaki merkez depolarına gönderilecekti. Nakledilecek öğrenciler üzerlerindeki kıyafetin yanı sıra bir de yedek kıyafet bulundurularak gönderilecekti. Ayrıca bu öğrencilerin yatak ve karyoları da beraberlerinde olacaktı. Gerek darüleytam binaları gerekse bu müesseseye gelir getiren binalar bir deftere işlenecekti. Bina ve arazisi bir sene müddetle kiraya verilecekti. Darüleytamlarca işgal edilmek suretiyle elde edilen binalardan sahibi bulunmayanlar yerel yönetime, sahibi olanlar ise onlara bırakılacaktı. Bunlar için iki adet defter tanzim edilecek ve tesellüm alınanların imzaları da alınacaktı. Nakil için gerekli masraflar Ziraat Bankasından makbuz karşılığı müfettişlere gönderilecekti. Talimatnamenin son maddesinde yukarıdaki muamelelerin ardından tüm taşra darüleytamlarının ilga edileceği yazıyordu⁸⁴³. Bu hâliyle talimatnamenin oldukça ayrıntılı hazırlandığı ve söz konusu tasfiyeyi düzenli bir şekilde gerçekleştirmeyi amaçladığı görülmektedir.

1918 Ekimi sonunda imzalanan mütarekenin ardından itilaf devletleri İstanbul'a gelerek tekrar eski yerlerini işgale başladılar. Darüleytamlar tarafından kullanılan binaların birkaç gün içinde boşaltılmasını istediler. Bu aciliyet karşısında darüleytam öğrencileri boş olan saraylara yerleştirildiler. Bir müddet sonra da hükûmet bütçesinin darüleytamları idare edemeyeceği anlaşıldığından, bu müesseselerin tasfiyesi yoluna gidildi. Geriye kalan öğrenciler İstanbul'da toplanarak yönetimleri Şehir Yatı Mektebi adıyla özel idareye verildi. En sonunda bu idareler tarafından yatılı okullar tamamen kapatıldı⁸⁴⁴.

Darüleytamların kapatılmasından söz edilmişken Ahmet Şükrü Bey'in 1917'de Maarif Nazırlığı görevinden ayrılmasının bu kurumların idaresi konusunda yaşanan tartışmalar çerçevesinde gerçekleştiğinin bilinmesi gerekir. Şöyle ki Ahmet Şükrü Bey mutat ve teamül olduğu üzere istifa gerekçesinde sağlık nedenlerini öne sürse de istifa kararında asıl etken darüleytamlardı. Zira Ahmet Şükrü Bey bunca hizmet ettiği müesseselerle

⁸⁴³ BOA, MF.EYT., 1/116, 1333.

⁸⁴⁴ Koçer, s.194.

ilgili Meclis-i Mebusanda yolsuzluk, usulsüzlük ve kötü idare isnatlarına maruz kalmış ve bu iddialarla ilgili olarak nezareti ve dolayısıyla kendisi üzerinde bir nevi kontrol ve denetim mekanizması getirilmek istenmiştir. Bu vaziyet üzerine istifasını sunmak zorunda kalmıştır. Meseleye biraz ayrıntılı bakıldığında, istifasından 3 gün evvel, yani 6 Aralık 1917’de, Meclis-i Mebusanda yapılan darüleytamlarla ilgili bütçe görüşmeleri esnasında okunan muvazene-i maliye encümeninin mazbatasında, “Darüleytamlar Müdüriyet-i Umumiyesinin akdedeceği mukavelatta Maliye Nazırının inzımam-ı reyî de lazım geleceği mütalaa kılınmıştır” ifadesine yer verilmesi ve bu suretle müessese üzerinde maliye kontrolü uygulamasının getirilmek istenmesi Ahmet Şükrü Bey’i rahatsız etmiş, “bunu Darüleytam idaresine ve kendi şahsıma adem-i emniyet olarak telakki ediyorum” diyerek kızgınlığını belli etmişti. Ahmet Şükrü Bey ayrıca şunları söylemişti: Encümen bu mazbatasıyla Darüleytam ve Maarif Nezaretine karşı bir emniyetsizlik göstermiştir. Bu emniyetsizliği şahsen kabul etmiyorum. Eğer bu mazbata içeriği bu şekilde kabul edilirse itimat meselesini mevzu bahis edeceğim. Çünkü “zaman-ı memuriyetimde hiçbir vakit vazifemi suiistimal etmedim. Ve vazifesini suiistimal edenleri buldukça derhal kanunun cezalarını verdim”. Ahmet Şükrü Bey’in bu itirazlarına ve bir bakıma restine karşı neticede, “İş bu kanunun icrasına Maliye ve Maarif Nazırları memurdur” ifadesi oylandı ve o haliyle kabul edildi⁸⁴⁵. Üç gün sonra da Ahmet Şükrü Bey’in istifa ettiği öğrenildi.

2. 1. 8. 4. Öğrenci Kayıt-Kabulü

Darüleytamlar ilk kez İstanbul Kadıköy’de teşkil edilmiş ve daha sonra diğer vilayetlere yaygınlaştırılmıştı. İstanbul’da ilk açılan bu ilk darüleytam anasız babasız olmak şartıyla iki yaşından yedi yaşına kadar kız ve erkek, yedi yaşından on yedi yaşına kadar sadece kız çocukları alacak şekilde Kadıköy, Moda ve Fenerbahçe’de olmak üzere üç şube üzerine tesis edilmiştir. Sokak ve mahallelerde dilencilik yaparken veya kimsesizlik hasebiyle dolaşırken polis memurlarınca rastlanan çocukların bu darüleytama yönlendirilmesi istenmiştir⁸⁴⁶.

Görüldüğü üzere daha ilk açılışlarında darüleytama kabul edilecek talebelerde birtakım özel şartlar aranmıştı. Başlangıçta yalnız anasız babasız olmak olarak konulan şart, sonra kabaca anasız babasızlarla evlad-ı şüheda, kimsesiz asker evladı ve ebeveyni

⁸⁴⁵ MBZC, C:1, İ.14, 6 Aralık 1917, s. 201-203.

⁸⁴⁶ BOA, MF.MKT., 1205/14, 1333.Ra.3.

kayıp hükmünde bulunanlar, olarak değişmiştir. Bu dört sınıfın birtakım teferruatı bulunması hasebiyle tavzih edilmesi gerekmiştir. Buna göre evlad-ı şühedadan maksat gerek kura⁸⁴⁷ ve gerek seferberlik nedeniyle askerlik hizmetine alınıp terhisten evvel herhangi bir sebep ve arızadan dolayı ölen efrat ve zabitanın öz çocukları; kimsesiz askerden kastedilen seferberlik veya kura münasebetiyle askerlik hizmetine alınan asker çocukları; mefkud hükmünde olanlar ise, bir illet ve hastalıktan ötürü geçimini sağlamayanlardı⁸⁴⁸.

Her ne kadar darüleytamlarla ilgili düzenlemelerde alınacak yetimler bakımından din ve millet farkı gözetilmemiş ise de Maarif Nezaretinin Adana Maarif Müdüriyetine gönderdiği bir yazıda birtakım mülahazalara binaen Müslüman çocukların tercih edilmesi gereği bildirilmiştir. Nezaretin açıklamasına göre birkaç ay öncesine kadar ülkede kimsesiz Müslüman çocuklarının hayatını kurtarabilecek bir müessese olmadığı için darüleytamlar tesisi külfetine girilmiştir. Adana'da kurulan darüleytamlarda dahi böyle bir bakış açısının tatbiki ve muhafazası gereklidir. Zira gayrimüslim çocuklarının sığınacağı birçok müessese mevcuttur. İşte bundan dolayı vilayetteki darüleytamlara alınacak talebe ve memurların seçiminde belirtilen hususlara dikkat edilmelidir⁸⁴⁹.

Bir müddet sonra Darüleytam talebelerinin velileri tarafından birer sebep öne sürülerek iade talepleri söz konusu olmuş ve bununla ilgili bir düzenleme de mevcut olmadığından konu Meclis-i Kebir-i Maarife aksettirilmiştir⁸⁵⁰ ve neticede meclis bu hususta izlenecek yolu şu şekilde tayin etmiştir⁸⁵¹:

1. Darüleytam talebelerinden babası ve annesi hayatta olanlarının talep edilmesi durumunda bunlar bir daha kabul edilmemek üzere anne veya babasına teslim olunacaktır.
2. Babası askerde olup annesi tarafından talep olunan öğrenci babası askerden dönene kadar iade edilmeyecektir. Baba dönüşte isterse teslim olunacaktır.
3. İadesi uygun görülen çocuklarla velilerinin durumu iyi olan çocukların okulda kaldıkları süre içerisinde kendilerine yapılan yemek ve giyim masrafları hesaplanarak talep edilecek ve makbuz mukabilinde müessesenin veznesine teslim alınacaktır.

⁸⁴⁷ Tanzimat sonrası askerlik işlerinde kullanılan bir usul olup, bir yılın doğumluları arasında ad çekilerek adına K yazılı kâğıt çekilen asker olur. Devellioğlu, s. 606.

⁸⁴⁸ BOA, MF.MKB., 211/114, 1334.M.19

⁸⁴⁹ BOA, MF.İBT., 536/44, 1333.Ca.5.

⁸⁵⁰ BOA, MF.MKB., 211/164, 1334.Ca.20.

⁸⁵¹ BOA, MF.MKB., 212/7, 1334.Ca.23.

Darüleytamlara alınacak çocuklar birtakım belgelerle kayıt ve kabul edilirdi. Bunlar; darüleytam talebesine mahsus ilmühaber, Osmanlı tezkeresi, darüleytam öğrencileri için tahkikat varakası⁸⁵², sağlık raporuydu⁸⁵³. Kayıt ve kabul ve ayrılma koşullarına yer verilen darüleytamların zamanla sürekli öğrenci akışı nedeniyle kapasiteleri dolmuştu. Bunun üzerine Maarif Nezareti harekete geçerek darüleytam şubelerine kaydedilen kız ve erkek öğrencilerin sayısının kapasitenin üzerine çıkmaya başladığını ve sıhhi mahzurlar doğduğunu, bu durum giderilinceye kadar her ne şekilde olursa olsun öğrenci gönderilmemesinin muhacirin ve polis müdürlüklerine tebliğ edilmesini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir⁸⁵⁴.

Darüleytamların 1916 yılında olduğu gibi 1917 yılında da tam kapasite çalıştığı görülmektedir. Zira Kafkas Orduları Grubu Kumandanlığının şu yazısına verilen cevap bunu göstermektedir:

“İlcaat-ı hazıra dolayısıyla memleketleri istilaya maruz kalan bikes muhacirin evlatlarının bir kısmı masarif-i tahsilîyesini tediyyeden aciz bulduklarından bahisle Dersaadet’teki mekatibe leyli olarak kayıtları için istirahat edilmektedir. Her biri vatan için nafi birer uzuv teşkil edeceğinden şüphe olmayan bu zavallıların tahsile olan arzu ve hevesleri dolayısıyla Dersaadet’e izamları teemmül olunmakta ise de adem-i kabulleri hâlinde sefalet ve perişaniyetlerne meydan verilmemek üzere ne miktarda kabulüne imkân bulunduğu...”⁸⁵⁵.

Buna, gerek İstanbul gerekse taşra darüleytamlarının dolu olduğu, bu sene içerisinde mevcut darüleytamlara başka öğrenci kabulü mümkün olamayacağı, fakat iaşeleri için erzak verildiği takdirde çevredeki sultanilere alınabilecekleri yolunda cevap verilmiştir⁸⁵⁶.

2. 1. 8. 5. Eğitim-Öğretim

Darüleytamlar teşkil edilirken yetimlerin sadece barındırılması amaçlanmamıştı. Bunun yanında ilköğretimi tamamlamaları, müteakiben ya üst öğrenime devam etmeleri veyahut ziraat ve sanat eğitiminden geçirilerek geleceklerini temin edecek bir vasıtaya

⁸⁵² Tespit edilen 8 Aralık 1914 tarihli bir tahkikat varakası şöyleydi: “Mahallemizin Rüştü Efendi Sokağı’nda altı numaralı hanede sakin merhum Osman Ağa’nın 9 yaşında mahdumu Salih Efendi yetim ve bikes olup Kadıköy’ünde vaki Moda’da müceddiden küşat olunan darüleytama kayıt arzusunda bulunduğundan efendi-i mumaileyh ehl-i iffet ve namus ahabından fukaradan bulunduğu tasdik olunur”. BOA, MF.EYT., 1/6, 1333.S.5.

⁸⁵³ BOA, MF.EYT., 3/88, 1334.Za.30.

⁸⁵⁴ BOA, DH.KMS., 38/3, 1334.Ca.29. Daha 1915 yılının sonlarına doğru İstanbul darüleytamlarına anasız ve babasız çocuklar ile şehit çocuklarından iki bin kadar, taşra sultanilerinden ise bine yakın öğrenci alınmış ve bu nedenle yer kalmadığından kayıt talepleri reddedilmiştir. BOA, MF.TLY., 485/18, 1334.M.10; Yine Dersaadet darüleytamlarında açık yer kalmadığı bu nedenle babaları askerde olan çocukların vilayet ve livalardaki darüleytamlara gönderilmesi gerektiği için bkz. BOA, MF.MKT., 1215/63, 1334.B.4.

⁸⁵⁵ BOA, MF.TLY., 572/40, 1335.Z.1.

⁸⁵⁶ BOA, MF.TLY., 572/40, 1335.Z.1.

sahip olmaları amaçlanmıştı. Belirtilmeli ki darüleytamlar mekatib-i iptidaiyeden addedilmişti. Ahmet Şükrü Bey'in Meclis-i Mebusanda altını çizdiği gibi pek çok müessesede, Muhacirin Genel Müdürlüğü idaresinde 20 bin yetimin olduğu gibi, yetimler yer almaktaydı. Darüleytamların farkı, o müesseseler yetimleri yalnız yedirip içirip ölümden kurtarmakla kalıyor, darüleytamlar ise onları ilimle sanatla teçhiz ederek ati için bir hayat veriyordu⁸⁵⁷. Zaten bu amaç darüleytamlar için hazırlanan geçici talimatnamede, “Darüleytamların gayesi evlad-ı şühedayı ve eytamı talim ve terbiye etmek ve onları vatan için nafi bir uzuv olarak yetiştirmektir” şeklinde⁸⁵⁸ ortaya konulmuştu. Talimatnamenin devamında çocukların eğitimlerinin ne suretle⁸⁵⁹ icra edileceği şöyle belirlenmişti: Elli ve yüz mevcutlu darüleytamlarda bir ve iki dershaneli mekatib-i iptidaiyeye mahsus program tatbik edilecek ve el işlerine fazla ehemmiyet verilecektir(Madde 10). Yaşları yedi ile on üç arasında bulunan çocuklara mevcutlarına göre üç, dört, beş, altı dershaneli mekatib-i iptidaiye programına göre tedrisat yapılacaktır. Ayrıca sanat öğretilmeyecek, fakat el işlerine önem verilecektir(Madde 13). On üç yaşını tamamlayan kız ve erkek çocuklar mevcuda göre bir ve iki dershaneli mekatib-i iptidaiyeye mahsus program gereğince sabah ve akşam ikişer ders görecekler, diğer vakitlerde ise kızlar sanatla, erkekler ise ziraat veya sanatla iştiğal edeceklerdir(Madde 14). İptidai tahsili tamamlayanlar arasında kabiliyet ve istidadı olanlar leyli darülmallimin veya darülmuallimatlara, daha yetenekli olanların ise leyli sultanilere nakilleri uygun olacaktır(Madde 16)⁸⁶⁰.

Öte yandan yaşları müsait olan darüleytam talebelerinin ülkenin ihtiyacı olan sanayi dallarında yetiştirilmesi ve böylece özel bir sınıf oluşturulması işini takip etmek üzere İsmail Mahir Efendi, Seyr ü Sefain İdaresi muhasebecisi Hıfzı, İttihat ve Terakki Partisi İstanbul merkez heyeti azasından Memduh Şevket, Esnaf Cemiyeti kâtib-i

⁸⁵⁷ MBZC, C:1, İ.14, 6 Aralık 1917, s. 197.

⁸⁵⁸ Maarif Nezaretinden darüleytam müdürlüklerine kaleme alınan bir yazıda talimatnamede ortaya konulan bu gayeye dikkat çekilerek şöyle denilmiştir: “Darüleytamlarda birici derecede şakirdanın talim ve terbiyesi maksut olup sanayi ve ziraate ait iştiğalat sinleri 13’ü müteceviz çocuklara münhasır olmak ve tedrisatı ihlal etmemek üzere evkat-ı muayyenesinde icra olunmak muktazi bulunduğundan bu cihetlere ve mezkûr talimatname ahkâmının maarif idaresince tamam-ı tatbikine itina kılınması”. BOA, MF.MKT., 1233/55 1336.B.5.

⁸⁵⁹ Bazı mebuslar darüleytamlarda talim ve terbiyenin ne şekilde yapıldığının açık olmadığı, buna dair de bir nizamname bulunmadığını söylüyorlardı. Ahmet Şükrü Bey buna karşı, darüleytamlardaki anasınıflarının Ana Mektepleri Nizamnamesi’ne, iptidailerin Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati ile Mekatib-i İptidaiye Talimatnamesi’ne, 12 yaşından büyük çocukların bulunduğu sanayi sınıflarının ise sanayi mektepleri için yapılmış talimatnamelere tabi bulunduğunu belirtmiş ve mekteplerin unvanı değişikçe her mektep için ayrı talimatname yapmak mutad değildir, yolunda cevap vermiştir. MBZC, C:1, İ.33, 14 Ocak 1918, s. 595.

⁸⁶⁰ BOA, MF.EYT., 6/110 , 1335. Za.6.

mesullerinden Baha, Mühendis Salim, Galatasaray Sultanisi Muhasebecisi İsmail Beylerden müteşekkil bir komisyon kurulması ve komisyonun haftada bir perşembe günleri Maarif Nezaretinde toplanması kararlaştırılmıştır. Bu yolla hem memleketin sanayiye olan ihtiyacının karşılanması için bir temel atılmış, hem de yetimlerin istikballeri garanti altına alınmak istenmiştir⁸⁶¹.

Darüleytamlar talebesinin mesleğe ayrılmasında özenli davranılmasına dikkat edilmekteydi. Darüleytamlar Genel Müdürlüğü konuya dair şubelere gönderdiği bir yazıda, iptidai öğrenimini tamamlayan öğrencilerin mesleğe ayrılmasında kabiliyet ve genel durumları hakkında bilgi edinilmediği takdirde bazı çocukların kabiliyetleri olmayan mesleklere yönelecekleri ve netice olarak büyük bir âlim ve sanatkâr olması mümkün olan bir çocuğun işinde bir ilerleme ve yenilik görülemeyeceği belirtilmiştir. Bu nedenle tesirleri elim olan bu gibi hatalara meydan verilmemesi için şube idaresi ve öğretmenlerin gerek dershanede, gerekse teneffüste, çocuğun “istidat ve kabiliyet, hissiyat, zeka, dikkat, tasavvurat, muhakemat-ı karar, hıfz, tahayyülat, irade, teşebbüs, sebat ve ahval-i saire” gibi her türlü davranış ve hareketini sürekli gözlem ve incelemeye tabi tutması istenmiştir. Bunlara ait müşahedelerin ise hususi cep defterlerinin her öğrenci için ayrılmış kısmına not edilmesi gereği bildirilmiştir⁸⁶².

Darüleytamların birer iptidai okul hüviyetinde görüldüğü daha evvel belirtilmişti. Bu müesseselerdeki eğitim belli bir program ve düzen içerisinde yürütülmekteydi. Bazı darüleytamlar bünyesinde ayrıca ana sınıfları da açılmıştı. Gerek bu ana sınıfları gerekse sonraki yaş gruplarına yönelik vakit çizelgeleri ve ders cetvelleri şu şekilde belirlenmişti(Bkz. Tablo 2.12,2.13, 2.14, 2.15)⁸⁶³

Tablo 2. 12: Darüleytam Ana Sınıflarına Ait Vakit Çizelgesi

Saat	Etkinlik	
6. 30	7. 30	Kalkma, Temizlik
7. 30	8. 30	Kahvaltı, Teneffüs
8. 30	9. 00	Meşguliyet
9. 00	9. 30	Teneffüs
9. 30	10. 00	Meşguliyet
10. 00	10. 30	Teneffüs
10. 30	11. 00	Meşguliyet
11. 00	2. 30	Yemek, Teneffüs, Uyku

⁸⁶¹ BOA, MF.MKT., 1208/42, 1333.C.17.

⁸⁶² BOA, MF. EYT., 7/29, 1335.Ş.12.

⁸⁶³ BOA, MF.EYT., 6/110, 1335.Za.6.

2. 30	3. 00	Meşguliyet
3. 00	3. 30	Teneffüs
3. 30	4. 00	Meşguliyet
4. 00	5. 30	Kahvaltı, Gezinti
5. 30	6. 00	Temizlik
6. 00	6. 30	Meşguliyet
6. 30	7. 30	Yemek, Teneffüs
7. 30	6. 30	Uyku

Tablo 2.13: Darüleytamlarda 7-13 Yaş Arası Çocuklara Ait Vakit Çizelgesi

Saat		Etkinlik
5.30	7.00	Kalkma, Abdest, Namaz, Kahvaltı, Temizlik
7.00	8.25	Mütalaa
8.25	8.40	Teneffüs
8.40	9.30	Birinci Ders
9.30	9.45	Teneffüs
9.45	10.25	İkinci Ders
10.25	10.40	Teneffüs
10.40	11.30	Üçüncü Ders
11.30	1.00	Yemek, Namaz, Teneffüs
1.00	1.40	Dördüncü Ders
1.40	2.05	Teneffüs
2.05	2.45	Beşinci Ders
2.45	3.00	Teneffüs
3.00	3.40	Altıncı Ders
3.40	5.00	Teneffüs, Kahvaltı, Namaz, Temizlik
5.00	5.50	Mütalaa
5.50	6.00	Teneffüs
6.00	6.50	Mütalaa
6.50	7.15	Namaz, Teneffüs
7.15	8.00	Yemek, Teneffüs, Namaz
8.00	5.30	Uyku

Tablo 2. 14: Darüleytamlarda 13 Yaş Üzeri Çocuklara Ait Vakit Çizelgesi

Saat	Etkinlik	
5. 30	7.00	Kalkma, Abdest, Namaz, Kahvaltı, Temizlik
7.00	7.50	Birinci Ders
7.50	8.00	Teneffüs
8.00	8.50	İkinci Ders
8.50	9.30	Teneffüs, Sanata Hazırlık
9.30	11.30	Sanat veya Ziraat
11.30	1.00	Yemek, Namaz, Teneffüs
1.00	3.30	Sanat veya Ziraat
3.30	5.00	Teneffüs, Kahvaltı, Namaz, Temizlik
5.00	5.50	Üçüncü Ders
5.50	6.00	Teneffüs
6.00	6.50	Dördüncü Ders
6.50	7.15	Teneffüs, Namaz
7.15	8.15	Mütalaa
8.15	9.00	Yemek, Namaz, Teneffüs
9.00	5.30	Uyku

Tablo 2. 15: Darüleytamlarda 13 Yaş Üzeri Çocuklara Ait Ders Dağıtım Cetveli

Ders	1.Sene	2. Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene	6. Sene
Elifba ve Kıraat	9					
Eczay-ı Şerife, Kıraat ve Ezber ve İmla		8				
Kıraat ve Ezber ve İmla ve Sarf ve Nahv ve Tahrir			4	3	3	3
Kur'an-ı Kerim			1	1	1	1
Malumat-ı Diniye	1	2	2	2	2	2
Musahabat-ı Ahlakiye	1	1	1	1		
Yazı			1	1	1	1
Tarih			1	1	1	1
Coğrafya			1	1	1	1
Hesap	2	2	2	2	2	2
Hendese			1	1	1	1
Eşya Dersleri	1	1	1	1	2	2
Resim	1	1	1	1	1	1
Sanayi ve Ziraata Ait Dersler ⁸⁶⁴	5	5	5	6	6	6
El İşleri	2	2	1	1	1	1
Musiki	1	1	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye	1	1	1	1	1	1
Toplam	24	24	24	24	24	24

⁸⁶⁴ Bu dersler teorikti. Sanayiden hangi dersler tatbik edilecek ise bunlara ait bilgi verilecek ve gerekli tersimat yaptırılacaktı. Ziraat kısmı tatbik edilen derslerde de nebatata ve fenn-i ziraata ait temel bilgiler verilecek ve bu konudaki levha ve resimler gösterilecekti. **BOA, MF.EYT., 6/110, 1335.Za.6.**

Yukarıdaki çizelgeden anlaşılan daha evvel de söylendiği gibi darüleytamlarda özellikle yaşı yüksek çocuklar için mesleğe yönelik derslere ağırlık veriliyordu. Darüleytam şubeleri gerek müessesenin hâli, gerekse icra edilen tedrisatın durumu ile alakalı olmak üzere genel müdürlüğe belli aralıklarla bilgi vermişlerdir. Mesela Bebek Şubesi genel müdürlüğe yazdığı bir yazıda, tedrisata ne zaman başlandığı, hangi sınıflarda kaç şube açıldığı, öğretmen durumları hakkında bilgilere yer vermiştir⁸⁶⁵. Darüleytam Genel Müdürlüğü de kendisine ulaşan bu gibi tedrisat cetvellerini ve raporları değerlendirilerek noksanları ve yapılacakları tespit etmiş ve şubelere bildirmiştir. Mesela, Genel Müdürlük 22 Ocak 1916'da Büyükdere Şubesine, “Tedrisatın pek noksan olduğu dürus-ı müfredat programına muvafık olarak gösterilmediği anlaşıldığından derslere kemal-i germi ile devam edilmesi dürus-ı müfredat programından asla inhiraf edilmemesi lüzumu beyan olunur” şeklinde bir yazı yazmıştır⁸⁶⁶.

Savaşın bir yansıması olarak diğer eğitim kurumlarında teşkil edildiği gibi darüleytamlarda da genç derneklerinin⁸⁶⁷ oluşumuna ve beden eğitimi(terbiye-i bedeniye) dersine büyük ehemmiyet verilmişti. Genel Müdürlükten 23 Temmuz 1916'da Büyükdere Şubesine gönderilen bir yazıda İstanbul'daki bütün darüleytamlarda teşkil edilecek genç derneklerine her yüz seksen kişiye bir olmak üzere bir rehber tayin edileceği, zükur şubeleriyle haberleşilerek rehber isimlerinin müdürlüğe bildirilmesi emredilmiştir⁸⁶⁸. Yine maarif müdürlüklerine yazılan başka bir yazıda genç dernekleri teşkiline ve terbiye-i bedeniye derslerine itina edilmesi istenilerek şöyle denilmiştir:

“Mekatipte henüz teşkilat-ı lazimenin icra ve tatbikine mübaşeret edilmediği anlaşıldığından gelecek sene-i derseye iptidasında talimatname mucibince heman talimlere mübaşeretle salı tatilinin bu talimlere hasredilmesi ve bu hususta rehabet ve lakaydi gösteren muallimlerin mesuliyeti mukarrer olmakla gerek dernek talimatına gerek müfredat programında haftada iki dersten ibaret olan terbiye-i bedeniye ehemmiyeti derecesinde itina olunması beyan olunur”⁸⁶⁹.

Genç dernekleri ve beden eğitimi derslerine önem verilmesinin savaş ortamının bir yansıması olduğu yukarıda ifade edilmişti. Savaşın yansıması ve bu çerçevede gençlerin orduya hazır hâle getirilmesi yalnız yukarıdaki teşebbüslerden ibaret değildi. Bunların yanında darüleytam öğrencilerine ayrıca silah talimleri de yaptırılmıştır. Darüleytam

⁸⁶⁵ BOA, MF.EYT., 4/1, 1334.Z.17.

⁸⁶⁶ BOA, MF.EYT., 6/91 1335.Ca.2.

⁸⁶⁷ Genç dernekleri hakkında bilgi için bkz. Mustafa **Balcıoğlu**, “Osmanlı Genç Dernekleri”, *Türk Kültürü*, Yıl.30, S: 346, Şubat 1992, s. 34-40. Zafer **Toprak**, “İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Beşeri Bilimler*, Vol.7-1979, s. 95-113.

⁸⁶⁸ BOA, MF.EYT., 3/22 1334.L.21.

⁸⁶⁹ BOA, MF.EYT., 3/22 1334.L.21.

Genel Müdürlüğünün Maarif Nezaretine gönderdiği bir yazıda, sayısı bine yaklaşan Kadıköy Zükur Şubesi öğrencilerinin fikren, bedenen en istifadeli şekilde yetiştirilmeleri ve gece gündüz kendilerine harcanan mesainin faydalı olabilmesi için, bazı vasitalara ihtiyaç duyulduğu, bu kabilden olarak Harbiye Nazırlığından daha önce alınan 300 flober tüfeğin çocuklarda bariz bir intikam ve millî his yarattığı belirtilmiş, bunu tamamlamak ve öğrencilerin bir bütün hâlinde yetişmelerini sağlamak için 1000 adet daha tüfeğin aynı şekilde Harbiye Nezaretinden alınması talep edilmiştir⁸⁷⁰.

Eğitimden bahsedilirken Avrupa'da tahsil imkânından Darüleytam talebelerinin de yararlandırıldığını belirtmek gerekir. Bu dönemde Avrupa'ya gönderilen öğrenciler incelenirse içlerinde pek çok darüleytam öğrencisinin bulunduğu görülür⁸⁷¹. Almanya'ya gönderilen bu kabil çocukların bilhassa sanayi müesseselerinde özellikle madencilik alanında yetişmeleri planlanmıştır. Muallim mecmuası darüleytam talebesi arasından seçilecek 500 efendinin Maarif Nezareti hesabına Almanya'ya tahsile gönderilmesinin kararlaştırdığını yazmaktaydı⁸⁷². Yine müşavir Schmidt'in verdiği bilgiye göre 1917 yılı içerisinde madenci ve sanatkâr yetişmek üzere 400'e yakın şehit evladı Alman madenlerine veya sanayi müesseselerine gönderilmişti. Bunlar dört sene zarfında yetişeceklerdi. Bir müddet sonra da ziraat işlerinde istihdam edilmek üzere yeniden bir miktar talebe Almanya'ya sevk edilecekti⁸⁷³.

2. 1. 9. Yabancı Ükelere Öğrenci Gönderilmesi İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

2. 1. 9. 1. Tarihsel Gelişim

Osmanlılarda öğrenim için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, batılılaşma dolayısıyla devleti kurtarma hareketleri içerisinde değerlendirilmesi gereken bir konudur. Yabancı ülkelere öğrenci gönderme usulü yalnız Osmanlı Devleti'ne has bir uygulama olmayıp, 19. yüzyılda dünyada pek revaçta olan bir usuldü⁸⁷⁴. Osmanlı Devleti'nde Avrupa'ya

⁸⁷⁰ BOA, MF.MKT., 1212/63, 1333.Z.2.

⁸⁷¹ Darüleytamlardan Almanya'ya tahsil için gönderilen öğrencilerden birine ait talebe cüzdanı için bkz. EK-9.

⁸⁷² Muallim, no.12, 1 Temmuz 1917, s. 383.

⁸⁷³ Tedrisat, no.43 1335, s. 1-5. 1918 Mayıs'ında kaleme alınan Talebe-i Osmaniye Müfettişliği'nin ilk raporundan anlaşılacağı üzere çeşitli sebeplerle Darüleytam talebelerinin firarları söz konusu olmuştur. Rapora göre kaçışlarda yanlış meslek seçimi, memleket özlemi, mizaç uyumsuzluğu, elebaşlar(talebe içerisinde fena işlerde önayak olanların diğer sakin talebelere olumsuz tesiri), sebatsızlık, kibir ve gurur gibi faktörler etkili olmuştur. BOA, MF.MKT., 1233/30 1336.C.19. Yine 1918 başlarında Osmanlı talebelerini teftiş için Avrupa'da bulunan Muslihiddin Adil Bey de benzer hususlardan söz etmekteydi. Zaman, no.116, 31 Temmuz 1918, s. 3.

⁸⁷⁴ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 395.

öğrenim için ilk kez öğrenci gönderilmesinin II. Mahmut Dönemi'nde gerçekleştiği genel olarak kabul edilir⁸⁷⁵. Bu dönemde çeşitli alanlarda yapılan düzen çalışmalarının kaderi, Avrupa düşüncesine sahip kişilerin yetişmesine bağlıydı ve bu durum biraz da “zamanın zorlaması” sonucuydu⁸⁷⁶. İşte bu ihtiyaçla ve batılı bir eğitim sistemi kurmak düşüncesi ile II. Mahmut eğitim amacıyla Avrupa'ya 150 öğrencinin gönderilmesini ve bunların Enderun ve Tıbbiye efendilerinden seçilmesini emretmiştir. Fakat bu teşebbüs halk nazarında pek çirkin görüldüğü ve halkın dedikodusundan çekinildiği için planlandığı gibi uygulanamamıştır. Sözü edilen 150 öğrenci Harbiye Mektebi ile Hendesehane-i Amireden seçilerek gönderilmiştir⁸⁷⁷. Kapsamlı olarak Avrupa'ya sürekli öğrenci göndermeye 1835'te başlanmıştır. Bu yılda Viyana, Londra, Paris gibi Avrupa şehirlerine öğrenci gönderilmiştir⁸⁷⁸.

Türkiye'de çağdaşlaşmanın büyük hız kazandığı Tanzimat Dönemi'nde de (1839–1876) doğal olarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine devam edilmiştir. Tanzimat'ın temel hedefi din, dil, milliyet farkı gözetmeksizin herkesin eşit olduğu bir Osmanlı milleti meydana getirmektir. Bu “Osmanlılık” ideali doğrultusunda, Osmanlı tebaasından gayrimüslim gençler de öğrenim için Avrupa'ya gönderildiler⁸⁷⁹.

II. Mahmut ve Tanzimat Dönemlerinde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinde ağırlıklı olarak Fransa'nın tercih edildiği görülür. Bu durum I. Dünya Savaşı'na kadar böyle devam etmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanı arasındaki 17 yıllık dönemde Osmanlı hükûmeti tarafından Fransa'ya 43 öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrencilerin 26'sı Müslüman, 17'si gayrimüslimdir⁸⁸⁰. Islahat Fermanı'nda sözü edilen “maarif”, “ulum” ve “Avrupa sermayesi”nden yararlanılması hususları gereği masrafları Osmanlı

⁸⁷⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C:5, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 162; Akyüz; Türk, s. 152. III. Selim Dönemi'nde Paris'e gönderilen İshak adlı gencin ilk Osmanlı öğrencisi olduğu görüşleri için bkz. Koçer, *Türkiye'de*, s. 39; Öte yandan II. Mahmut'un Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1815'te İtalya'ya tahsil için gönderdiği Massabiki'nin ilk Osmanlı öğrenci olduğu görüşleri de bulunmaktadır. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, (1839–1876), TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 3.

⁸⁷⁶ Akyüz, Türk, s. 152.

⁸⁷⁷ Mahmud Cevad, s. 3. Mahmud Cevad zamanın vakanüvisi ve istikbalin Maarif Nazırı Esat Efendi'nin tarihine bu olayın “*kangı nakesin re'yi ve ifadesile*” tarzında aşağılayıcı ifadelerle geçtiğini kaydetmektedir.

⁸⁷⁸ Cahit Bilim, “Osmanlılarda Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 1, Sayı: 1, Nisan 1999, s. 18–19.

⁸⁷⁹ Bilim, *Osmanlılarda*, s. 24.

⁸⁸⁰ Şişman, s. 12.

hükûmeti tarafından karşılanmak üzere, çeşitli bakanlıklardan toplam 36 öğrenci 1856 yılında Fransa'ya gönderilmiştir⁸⁸¹.

Osmanlı Devleti'nde eğitim adına ve öğretmen yetiştirmek amacıyla ilk öğrenci gönderilmesi ise 1857 senesinde gerçekleşmiştir. Daha önce de söz edildiği gibi bu yıl içerisinde öğrenimlerini tamamladıklarında Darülfünunda öğretmenlik yapmak üzere iki öğrencinin Paris'e gönderilmesi kararlaştırılmış ve ellerine birer de talimatname verilmiştir⁸⁸². 1857-1864 yılları arasında Fransa'ya gönderilen öğrenci sayısı 38'i Müslüman, 23'ü gayrimüslim olan üzere 61'dir⁸⁸³. 1864-1876 yılları arasında Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencilerinin sayısı ise 55'i Müslüman, 38'i gayrimüslim olmak üzere toplam 93'tür. Bu mevcudun 42'sini ilim tahsil eden öğrenciler ile staj için gönderilen subay ve doktorlar, geriye kalan 51'ini ise çıraklık eğitimi yapan öğrenciler oluşturuyordu⁸⁸⁴.

Netice olarak Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi büyük yararlar sağlamış, Avrupa okullarında okuyan, modern bilim ve tekniğe göre öğrenim gören öğrenciler bilgi ve deneyimlerini arttırmışlar, her biri alanlarında birer uzman olmuşlardır. Bunun yanında eğitim-öğretim dışında batının sosyal hayatı, kurumları ve değer yargıları ile tanışma imkânı bulmuşlardır. Öğrenciler ülkeye döndüklerinde ise askerî hiyerarşide veya sivil bürokraside önemli mevkileri elde etmişlerdir⁸⁸⁵.

II. Abdülhamit Dönemi'nin ilk yarısı içinde hükûmet Avrupa'ya öğrenci göndermeyi ihmal etmemiştir. Fakat 1892'den bu işin biraz "tavsadığı" görülmüştür. Bunda Avrupa'daki öğrencilerin Paris'te yaşanan örnekte olduğu gibi, Osmanlı yönetimine muhalif grupların etkisinde kaldıklarının düşünülmesi etkili olmuştur. Bu düşünceyle öğrenciler geri çağırılmıştır. Çağırılmanın üçüncü senesinde bu kararı destekler mahiyette İstanbul'da Darülfünun açılması hakkında Babıâli'nin padişaha sunduğu mazbatada

⁸⁸¹ Şişman, s. 20.

⁸⁸² Ayas, s. 457.

⁸⁸³ Şişman, s. 21.

⁸⁸⁴ Şişman, s. 72. Yazarın bu araştırmasında 1839-1876 yılları arasında Fransa'ya öğrenim için gönderilen öğrencilerin isim sırasına göre listesi, kimlik bilgileri, tahsil durumları, dönüş tarihleri, yaptıkları vazifeler, eriştikleri mertebeler ile bu bilgilerin hangi kaynaklardan derlendiğine dair bilgiler bulunmaktadır.

⁸⁸⁵ Bilim, Osmanlılarda, s. 36-37.

üniversitenin açılmak istenmesinin temel gerekçesi, Avrupa'ya öğrenci göndermeden kurtulmak olarak verilmiştir⁸⁸⁶.

2. 1. 9. 2. II. Meşrutiyet Dönemi(1908-1913)

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hükûmetler Avrupa'ya öğrenci gönderme işini önemli bir iş olarak ele almışlardır. Bu çerçevede ilk olarak 1908 Kasımında 16 öğrencinin Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar beraberinde birtakım eleştiri ve tartışmaları da getirmiştir. Bunlardan biri, hükûmetin Avrupa'ya öğrenci gönderme amacının Avrupa'da tahsil tamamlamak mı yoksa Avrupa'daki öğretimi göstermek mi olduğuydu. Maarif Nezaretinin öğrenci gönderme kararını diğer bakanlıkların aynı doğrultudaki kararları izlemiştir. Bu kararlar sonrasında Avrupa'ya giden öğrenciler orada kontrolsüz ve başıboş kalmışlar, güç durumlara düşmüşlerdir. Hükûmet hemen harekete geçerek Osmanlı öğrencilerinin idaresinin elçilikler tarafından yapılacağını bildirmiştir. Elçilikler ise bu emri yerine getirmekten imtina etmişlerdir. Sonuçta öğrencilerin bu başıboş durumu meclise aksedince tartışma ve önergeler eksik olmamıştır. Mebusan Meclisindeki eleştiriler yalnız Maarif Nezaretine olmayıp tüm nezaretleri içine alan Avrupa'ya öğrenci gönderme politikasına karşıydı. Eleştiriler öğrencilerin dil ve bilgi yönüyle Avrupa'daki okullara girecek derecede olmadığı, bu nedenle kiminin kayıt olduğu okula devam etmediği, kiminin ise devam ettiği hâlde dersleri anlayamadığı, yine bazılarının bu noksanlıklarından ötürü dinleyici olarak başka okullara veya fen laboratuvarlarına gittiği tespitleri üzerinde yoğunlaşıyordu. Ayrıca bu öğrenciler sınavlara da girmediklerinden başıboş kalıyorlardı. Mebuslara göre öğrencilerin seçimi konusunda birçok yanlışlık yapılmıştı. Bir defa sınavlar vaktinde duyurulmadığı için çoğu kişi sınavlara katılamamış, Avrupa'ya yalnız sınavlara girenler gönderilmişti. Yine öğrencilerin seçiminde bir takım yolsuzluklar görülmüştü⁸⁸⁷.

1909 yılında 78'i Maarif Nezareti hesabına gönderilen, 16'sı öğrenim görürken tahsisat alan olmak üzere Avrupa'da 94 öğrenci(biri vefat etmiş) bulunuyordu. 1910 yılında

⁸⁸⁶ Ayas, Türkiye, s. 459. II. Meşrutiyet'ten önce Avrupa'ya tıp tahsili için gönderilen öğrencilerle ilgili bilgi için(kimlik bilgileri, alanları ve gönderildiği ülkeler) bkz. Cemil **Bilsel**, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, Kenan Basımevi, İstanbul 1943, s. 115-118.

⁸⁸⁷ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 395-396. II. Meşrutiyet Dönemi'nin önde gelen eğitimcilerinden Satı Bey, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusundaki fikirlerini 3 Haziran 1910'da dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye sunduğu "Avrupa'ya Talebe İzamı Meselesine Dair" başlıklı layihasında açıklamıştır. Satı Bey'e göre, Avrupa'ya öğrenci gönderme maarifin neşr ve tamiminde en önemli vasıtalarından biridir. Fakat bu iş esaslı bir programa göre yapılmalıdır. Ergün, "Satı Bey...", s. 8. Satı Bey'in önerilerine göz atıldığında bu önerilerin II. Meşrutiyet boyunca birçok kişi tarafından dillendirildiği görülür.

bakanlık tarafından gönderilen 58, tahsisat alan 7 olmak üzere toplam 65 öğrenci; 1911 yılında bakanlık tarafından gönderilen 5, tahsisat verilen 2 olmak üzere toplam 7 öğrenci Avrupa’da öğrenim görüyordu⁸⁸⁸.

1911 yılı itibariyle Fransa’da 46 Osmanlı öğrencisi vardı. 31’i, yani çoğunluğu Sarbonda okumaktaydı. Bu öğrencilerin 5’i felsefe, 3’ü ulum-ı tabiiye, 6’sı ulum-ı riyažiye, 12’si tarih ve coğrafya, 3’ü edebiyat, 2’si kimya tahsili yapmaktaydı. Paris Ulum-ı Siyasiye Mektebinde 4 maliye, 1 diplomasi; Nans Darülfünunda 1 kimya; Leyli Edebiyat Fakültesinde 1 tarih ve coğrafya; Paris Konservatuvarında 1 piyano; Paris Hukuk Fakültesinde 5 Hukuk; Nans Ticaret Mektebinde 2 ise öğrenci bulunmaktaydı. Bir diğer Avrupa ülkesi İsviçre’de ise Lozan Fünun Fakültesinde ulum-ı tabiiye öğrenimi gören üç öğrenci ile Cenevre Fünun Fakültesinden bir öğrenci olmak üzere toplamda dört öğrenci bulunuyordu. Bu öğrencilerin büyük çoğunluğu 1912 yaz ve sonbaharında döneceklerdi⁸⁸⁹.

Maarif Nezareti 1911’de bir yeniliğe giderek dönüşlerinde kız öğretmen okullarında görev yapmak üzere ilk kez gayrimüslim kız öğrencilerini Avrupa’ya gönderme kararı aldı. Bakanlığın bu teşebbüsü Müslümanlar tarafından serzenişle, gayrimüslimler tarafından ise kötü niyetli bir hareket olarak karşılandı. 1912 yılında Maarif Nezaretinin Avrupa’ya öğrenci göndermede kararsız davrandığını ve yalnız dönenlerin yerine öğrenci gönderme usulünü uyguladığı görülür⁸⁹⁰.

1914 yılına gelinceye kadar Avrupa’ya veya daha geniş manada yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesi ilgili bir talimat veya nizamname tanzim edilmemişti. Bunun yerine bakanlık aldığı bazı “karar”larla işi yürütüyordu. Bunlardan biri “Maarif Nezaretine Mensup Olup Avrupa’da Tahsilde Bulunan Talebe-i Osmaniye Hakkında İttihaz Olunan Mukarrerat” idi. Bakanlığın bu kararı âdetâ bir nizamname işlevi görüyordu. Buna göre: Maarif Nezareti tarafından gerek 1909 senesinde, gerek 1910 senesinde Avrupa’ya gönderilmiş veya zaten Avrupa’da tahsilde iken kendilerine tahsisat verilmiş olan tüm Osmanlı öğrencilerinin öğrenim süresi devam ettikleri okul

⁸⁸⁸ BOA, MF.ALY., 37/25, 1331.R. 14.

⁸⁸⁹ 1323-1324 ve Kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet’te ve Vilayette Kâin Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet’te Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire 1327/1911, s. 31. Ergün’ün verdiği bilgilere göre, 1909-1910 öğretim döneminde 95’i Maarif Nezaretinden olmak üzere toplam 146 öğrenci Avrupa’ya gönderilmişti. 1910 yılında ise Avrupa’ya 60 öğrenci gönderilmişti. 1911 yılında yabancı ülkelerde 185 öğrenci vardı. Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 398-400.

⁸⁹⁰ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 401.

ve müesseselerin öğretim süresinden ibaret olacaktır. Tahsil süresi içerisinde sadece ilk yıl dönülmesi mazeret sayılacaktır. Ancak son sene içerisinde dönen öğrenciye verilmiş olan tahsisatın altı aylığı memlekete dönüşünde bir hizmete tayininde uygun taksitlerle maaşından kesilecektir(Madde 1). Bundan sonra bakanlık hesabına gönderilecek öğrenciler hazırlanacak özel talimattaki şartlar dairesinde yalnız mekatib-i umumiye ve darülmualiminlerde yönetici ve öğretmen kadrosunda istihdam olunmak üzere imtihanla seçilecektir. Yine sadece “fünun” ve “riyaziyat” fakültelerine veyahut “ecole normale primaire superieure”lere ve bakanlık tarafından uygun görülen şubelerde ihtisas kazanmak üzere hukuk fakültelerine gönderileceklerdir. Seçme imtihanlarına katılmayanlara gerek burada bulunsun, gerek Avrupa’da tahsilde olsun kesinlikle tahsisat verilmeyecek ve bu durum gazetelerle de ilan edilecektir. (Madde 2). Paris Siyasi Bilimler Okulu ile Edebiyat Fakültesinde mevcut öğrenciler yeterli sayıda olduğundan bir süre için bu okul ve fakülteye öğrenci gönderilmeyecektir(Madde 3). Hastalık raporu alanlarla bakanlığın bilgisi ve izni dâhilinde memlekete dönecek olan öğrencilere burada kaldıkları süre içerisinde tahsisatlarının yalnız yarısı ödenecektir(Madde 4). Sanayi-i Nefisede resim ve mimari tahsil eden öğrencilerin İstanbul Sanayi-i Nefise Mektebi idaresi ile musiki tahsil edenlerin Paris ve Berlin elçilikleri ve Talebe-i Osmaniye müfettişleriyle haberleşilerek öğrenim süreleri belirlenecektir(Madde 5). Tıp Fakültesi tarafından seçilip bakanlık tarafından Almanya ve Fransa’ya gönderilen tabip, eczacı, kimyager vs. öğrencilerin öğrenim süresi, şimdiden fakülte müdürlüğü ile haberleşilerek kararlaştırılacak, öğrencilere de bu konuda tebligat yapılacaktır(Madde 6). Darülfünun öğretmen muavinleri istisna olmak üzere Sarbonda bulunan bakanlığa mensup Osmanlı öğrencileri ile 1910 senesinde hukuk fakültesine gönderilmiş olan öğrenciler bu ders senesi sonuna kadar yine Sarbonda öğrenimlerine devam edeceklerdi. Ancak gelecek ders senesi başında almakta oldukları ödeneğe dokunulmaksızın vilayetlerdeki fakültele nakil ve taksim edileceklerdir(Madde 7). 1911 senesinde hukuk fakültesi tarafından gönderilmiş veya bu fakültede bulunup da kendilerine bu sene ödenek verilmiş olan öğrenciler “lisans”la yetinmeyip doktora da yapacaklardır. Ancak doktora için fakültenin belirlenen eğitim süresinden başka kendilerine bir sene süre verilecektir. Bir sene içerisinde doktora muvaffak olamayanların mazeret gerekçeleri Maarif Nezareti tarafından incelenecek ve kabul görüldüğü takdirde münasip bir süre daha verilecektir(Madde 8). 1910 senesinde hukuk fakültesi ile Sarbona devam için gönderilip de Fransızcaları zayıf olmaları

hasebiyle bir seneliğine liselerde bırakılmış olan öğrenciler, önümüzdeki ders senesi başında vilayet fakültelerine devam edecek kapasiteye erişemezlerse geriye çağrılacaklardır(Madde 9). Ulum-ı Siyasiye Mektebinde bulunan öğrenciler yine bu okulda kalacaklardır. Ancak bunların tamamı diploması veya maliye şubelerini takip etmekte olduklarından içlerinden bir kaçının usul-ı idare-i mülkiye kısmında ihtisas kazanması için elçilik ve müfettişliğe tebligat yapılacaktır(Madde 10). Bakanlık tarafından Avrupa'ya gönderilen veyahut orada iken kendilerine tahsisat verilen öğrencilerden bir kısmı öğrenimlerini tamamladıklarında Maarif Nezaretinin belirleyeceği hizmetleri kabul edeceklerine dair kefil vermediklerinden bu gibilerin kefaletnameleri buldukları yerlerdeki elçilik ve konsolosluklara gönderilecektir. Belirlenen süre içerisinde kefaletnameyi imzalamaktan ve kefil göstermekten kaçınanlarının tahsisatları derhal kesilecek, tahsil masraflarının tazminine başvurulacaktır(Madde 11). 1910 yılında Fransa'nın vilayet liselerine gönderilmiş olan Osmanlı öğrencilerinin gelecek ders senesi başında yine buradaki vilayetlerde “ecole normale primaire superieure” lere devam ettirilmeleri kararlaştırılmıştır. Ancak Fransa vilayetlerindeki fen fakültelerinde “ulum-ı tabiiye” veya “fünun-ı riyaziye” öğrenimi görecek kapasiteye sahip olanlara bu konuda müsaade edilecektir. Gelecek ders senesi başına kadar liselerde bu darümualliminlere veya fünun fakültelerine girmek iktidarına sahip olamayanlar geriye çağrılacaktır(Madde 12). Almanya ortaöğretim kurumlarında bulunan öğrenciler bir sene lisan tahsilinden sonra Almanya iptidai darümualliminlerine devam ettirilerek uygulamalı öğretim usullerini öğrenecekler ve olağanüstü derecede başarı olanlar kabiliyetlerine uygun fakültele girebileceklerdir(Madde 13). Bu kararların gerekli tebligatlarını Tahrirat Müdürlüğü yerine getirecektir. Tahsisat ve tahsil ücreti işleri ile öğrencilerin buldukları yerlerdeki elçilik ve konsolosluklarına gönderilecek birer tasdikli künye defterinin düzenlenmesi işine, Muhasebat Müdürlüğü bırakacaktır⁸⁹¹.

10 Aralık 1912'de İkdam gazetesinde Şefik Esat'ın kaleme aldığı bir yazıda, Avrupa'ya birkaç yıldan beri nasıl öğrenci gönderildiği ve bu hususta hangi yanlışlıkların yapıldığı anlatılmıştır. Buna göre Avrupa'ya öğrenci göndermekte hiçbir maksat yoktur. Nitekim giden öğrencilere döndüklerinde bir öğretmenlik dahi verilmemiştir. Öğrenciler gönderilmeden önce bir sınav yapılmış, fakat sınava giren girmeyen birçok gence aylık

⁸⁹¹ TİTE Arşivi, Kutu No:10 Gömlek No.13 Belge No.13001. Bu belgenin üzerinde tarihi bulunmamaktadır. Fakat muhtevastan anlaşıldığı kadarıyla 1911 veya hemen sonrasına ait olmalıdır

15 lira maaş bağlanmıştır. Zengin çocuklarından kendi hesaplarına Avrupa’da tahsilde bulunanlara da ödenek verilmiştir. Bakanlık inkâr etse ve yalanlasa da maaş alana ikinci kez maaş bağlanmıştır. Öğrenci meselesiyle birlikte müfettişlik modası çıkmıştır. İlk öğrencileri sevke görevli Salih Zeki ve Doktor Nazım Beylerin amacı öğrencilerin buldukları yerlerdeki muhaliflerle münasebetlerine engel olmak iken, başarılı olamadan geri dönmüşlerdir. İlk müfettişlerden Doktor Nazım Bey’in eğitimle alakası olmadığı halde bu göreve seçilmesi, tıp camiasında kargaşa yaratmış ve bu nedenle bir süre sonra ikinci bir doktor tayin edilmiştir. Bu doktorun dönüşünde niçin doktordan müfettiş olsun da maarif dairesinden olmasın tartışması ortaya çıkmıştır. Bu kez maarif dairesinden, fakat eğitimle alakası olmayan bir kişi yüklü harcırahlarla Avrupa’ya gönderilmiştir. Bahsedilen değişik mesleklere mensup müfettişlerden başka daimî müfettişler tayin edilmesi de düşünülmüştür. Orada bir maarif müfettişi varken ikincisinin tayini gerekli görülmüştür. Hükûmet bu şekilde bir hesap meselesinden dolayı Sarbon Darülfünundan ihraç edilen bir Fransız’ı talebe müfettişi olarak atamıştır⁸⁹².

2. 1. 9. 3. Ahmet Şükrü Bey Dönemi

Yukarıda anlatıldığı üzere yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesi konusunda büyük bir keşmekeşlik söz konusuydu. İşte 1913 başında Maarif Nazırlığı görevine gelen Ahmet Şükrü Bey öğrenci gönderilmesi meselesini bu hâliyle devraldı. Onun Nazırlığı aynı zamanda Maarif Nezaretinin öğrenci gönderme politikasına karşı sistemli eleştirilerin başladığı bir döneme denk geldi⁸⁹³. Ahmet Şükrü Bey beş yıla yakın süren Maarif Nazırlığı sırasında bu meseleye önemle ve ciddiyetle yakalaştı. Ortaya konulan eleştirileri dikkate alarak öğrenci gönderme işini ve bunun sonrasını bir düzene koymaya çalıştı. Mensubu bulunduğu İttihat ve Terakki Partisi zaten Balkan Savaşları’ndan önemli neticeler çıkarmıştı. Bu cümleden olarak devletin ıslahata ihtiyacı olduğu takdir edilmiş ve bu çerçevede eğitimde modernleşme ve yeni bir nesil yetiştirme gayesi güdülmüştü. Hükûmet ve aydınlar bu dönemde eğitime büyük ehemmiyet atfetmişler ve bu noktada “eğitim vasıtasıyla ülkenin kurtarılması” ilkesini

⁸⁹² Şefik Esat, “Maarif Nezareti 5”, *İkdam*, no.5678, 10 Aralık 1912, s. 1.

⁸⁹³ Ergün, İkinci Meşrutiyet, s. 402.

benimsemişlerdi⁸⁹⁴. İşte ülkenin kurtarılması vasıtalarından biri de yabancı ülkelere tahsil için öğrenci gönderilmesi idi.

Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığının ilk yılında 1913 yazı itibariyle Avrupa'daki öğrenciler hakkında şu bilgiler bulunmaktaydı: Fransa 74 öğrenciyle en çok öğrenim görülen ülkedi. Bu ülkede 32 öğrencinin yer aldığı Paris'te bir yoğunlaşma söz konusuydu. Paris'in dışında Osmanlı öğrencilerinin yer aldığı diğer Fransız şehirleri Sevr, Versay, Boulogne Sur-Mer, Nancy, Lille, Clermon Ferrand, Monipellier, Puvatya, Lyon, Kan, Okkoy, Saintcloud idi. Öğrenciler genel olarak 1909 ve 1910 senelerinde gönderilmişlerdi. Bunların öğrenim alanları ve sayısal durumları şöyleydi. Ulum-ı siyasiye 6, ulum-ı iktisadiye 2, hukuk 5, mimari 4, resim 5, heykeltıraşlık 1, musiki 2, kimya 3, ulum-ı tabiiye 19, riyaziyat 7, dilsiz ve âmâ müessesesi 1, madencilik 1, tabahat 1, dişçilik 1, inas okulları 3, elektrik 1, ziraat 1, coğrafya 1, felsefe 1, darülmuallimin 7, hikmet-i tabiiye 1. Fransa'daki Osmanlı öğrencilerinin öğrenim gördükleri okullar ise Ulum-ı Siyasi Mektebi, Hukuk Fakültesi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Sarbon Fakültesi, Sevr İnas Mektebi, Versay İnas Mektebi, Nancy Darülfünunu Hukuk Fakültesi, Edebiyat Fakültesi, Clermon Darülfünunu, Monipellier Darülmuallimini, Puvatya Darülfünunu, Kan Darülfünun ve Darülmuallimini, Darülmuallimin-i Rüştü. Almanya'da 1909 ve 1910 yıllarında gönderilmiş 21 öğrenci vardı. Bunların öğrenim sahaları şöyleydi. Tıp 9, ulum-ı iktisadiye 1, musiki 1, mimari 1, kimya 2, ulum-ı tabiiye 1, fizik 1, riyaziyat 2, pedagoji 3. İsviçre'de Eylül 1909-Nisan 1913 tarihleri arasında gönderilmiş 10 öğrenci bulunmaktaydı. Kimya 1, ulum-ı tabiiye 3, ulum-ı içtimaiye 1, ameliyat-ı cerrahiye 1, icracılık 1, inas el işleri ve musiki 2, elektrik 1. İsviçre'deki öğrenciler Lozan, Cenevre ve Liege fakültelerinde öğrenim görmekteydi. Belçika'ya çeşitli tarihlerde gönderilmiş 4 öğrenci bulunmaktaydı. Bunların üçü elektrik, biri ulum-ı iktisadiye tahsil ediyordu. Tüm bu bilgilere göre 1913 yılı ortalarında Avrupa'da 99 Osmanlı öğrencisi eğitim görmekteydi. Bunlara aylık olarak ortalama 250-300 frank ödenmekteydi. Bu öğrencilerin büyük kısmı doğrudan Maarif Nezareti tarafından gönderilmekle beraber bir kısmına tahsilde iken tahsisat verilmişti⁸⁹⁵.

⁸⁹⁴ Balkan Savaşları, Türkiye'de öğretmenlerin ve eğitimin toplumsal değişimdeki öneminin anlaşılmasına yardım etmiştir. Akyüz, Türkiye'de Öğretmenlerin, s.141.

⁸⁹⁵ BOA, MF.ALY., 45/60, 1331.N.11. Bu tarihlerde Avrupa'da ne kadar öğrencinin bulunduğu konusunda farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Mesela 1913 Mayısında Sabah gazetesinde yayımlanan Mehmet Ali imzalı bir yazıda şu bilgilere yer veriliyordu: Geçen sene Paris ve civarında 1000 kadar

Ahmet Şükrü Bey'in öğrenci göndermeyle ilgili ilk yeniliği 1913 yazında aldığı bir kararla öğretmenlerin de öğrenim için Avrupa'ya gönderilmesiydi. Kendisi de öğretmen menşeli olan Ahmet Şükrü Bey daha önce bahsedildiği gibi bakanlığı sırasında sürekli muktedir öğretmenler yetiştirme konusu üzerinde durmuştu. Söz konusu karar bu gayeyi tahakkuk ettirmek için iyi bir vasıtaydı. Karara göre Maarif Nezareti İstanbul Darülmuallimini öğretmenlerinden iki, taşra darülmualliminleri müdür ve öğretmenlerinden üç, sultani ve idadilerin ulum-ı tabiiye, kimya, riyaziye, edebiyat, tarih ve coğrafya öğretmenlerinden ikişer olmak üzere toplamda on beş öğretmeni aylık 300 frank tahsisatla ve harcırahları da karşılanmak üzere öğrenim için Avrupa'ya gönderecekti. Bu öğretmenlerin dışında üçü ulum-ı riyaziye, üçü ulum-ı tabiiye, dördü ulum-ı ticariye, üçü pedagoji ve ulum-ı içtimaiye olmak üzere toplam 13 öğrenci de Avrupa'ya gönderilecekler arasındaydı. Ayrıca tıp fakültesinden iki doktor ihtisas için Avrupa'ya gönderilecekti. Tabiplerin dışında gönderilecek öğrencilerin Osmanlı tabiiyetinde bulunması, mekatib-i taliye veya aliye diplomasına sahip olması, yaşının on sekizden küçük, yirmi beşten büyük olmaması, herhangi bir suç veya cinayetle hükümlü bulunmaması, müzmin ve sâri bir hastalığı ile talim ve terbiyenin haysiyetine aykırı bedensel arızalardan salim bulunması şartları yer almaktaydı⁸⁹⁶. 23 Eylül 1913 tarihli Takvim-i Vekâyi'de Avrupa'ya gönderilecek bu öğrencilerin sınav zamanları ve sınavda sorumlu olacakları dersler ile kayıtlarının nasıl yapılacağı hususları ilan edildi⁸⁹⁷.

1914 Temmuzuna gelindiğinde Avrupa'da tahsil gören öğrenci sayısı 187 idi. 64 öğrenci ise tahsilini tamamlayıp geri dönmüştü⁸⁹⁸. Ahmet Şükrü Bey'e gelinceye kadar yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesi ile ilgili talimat, nizamname veya kanun gibi

Osmanlı talebesi tahsil görüyordu. Bunlardan takriben 360'ı çeşitli bakanlıklar tarafından gönderilmişti. 80 kadarı mülhakat darülfünunlarıyla darülmuallimlerine devam ettirilmişti. Ekserisi edebiyat, fünun, hukuk, ulumu-ı siyasiye mektebi derslerini takip ediyor ve kalanı mülhakat darülmuallimlerinde tahsil görüyordu. Bu sene dönenlerle beraber şimdiye kadar Avrupa'dan 100'ü aşkın öğrenci tahsilini bitirerek gelmişti. Bunların mensup oldukları fakülte ve okullar yaklaşık olarak şöyleydi. Sarbon Darülfünunu edebiyat ve fünun fakültelerine devam eden 29 öğrenciden 21'i geçen ders yılı imtihanlarına girmiş ve 17'si diploma almıştı. Hukuktan 4, ticareten 3, maliyeden (Fransa Maliye Nezaretinde tatbikat görenler) 35, baytarlıktan 10, Paris hastanelerinde araştırma ve uygulamalı eğitim yapan tabip 15, ulum-ı siyasiye 8, Sarbon derslerinde birinci sene için gönderilmiş olan darülfünun muallim muavini 4. Mehmet Ali, "Avrupa'dan Gelen Gençler", *Sabah*, no.8508, 24 Mayıs 1913, s. 1.

⁸⁹⁶ Takvim-i Vekâyi, no.1568, 17 Ağustos 1913, s. 1; Tasvir-i Efkâr, no.858-59, 31 Ağustos 1913, s. 3. Avrupa'ya gönderilecek bu 13 öğrenci için yapılan seçme sınavlarının icrası ve sınav sonuçları hakkında bilgi için bkz. BOA, MF.ALY., 55/3, 1332.S.11.

⁸⁹⁷ Takvim-i Vekâyi, no.1602, 23 Eylül 1913, s. 2.Müsabakaya bir başvuru örneği için bkz. BOA, MF.TLY., 367/69, 1331.Za.21.

⁸⁹⁸ MMZC, İ.33, C:2, 1 Temmuz 1914, s. 26.

herhangi bir yasal düzenleme yapılmadığı daha önce söylenmişti. Bu durum gerek gönderilecek öğrencilerin seçimi içinde, gerekse dönüşlerinde istihdam edilerek kendilerinden istifade edilmesi noktasında belirli kuralların olmadığı, dolayısıyla sistemsiz, intizamsız hareket edildiği şeklinde eleştirilere konu edilmekteydi. Maarif Nazırı bu hâli ve eleştirileri dikkate almış olsa gerek öğrenci gönderme meselesini yasal bir zemine oturtmak istedi. Böylece ilk kez yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesiyle ilgili bir nizamname çıkarıldı⁸⁹⁹. Nizamnameye göre; Maarif Nezareti ihtisas sahibi “muallimler yetiştirmek”⁹⁰⁰ için müsabaka ile yabancı ülkelere öğrenci gönderecek ve bu öğrencilerin masrafları devletçe karşılanacaktı(Madde 1). Yabancı ülkelere gönderilecek öğrencilerde bazı vasıflar⁹⁰¹ aranacaktı(Madde 2). Bakanlık hangi ilim ve fenden ne kadar öğrenci göndereceğini ve bunların müsabaka zamanlarını gazetelerde duyuracaktı(Madde 3). Müsabaka sınavı Darülfünunda bakanlıkça belirlenen bir heyet tarafından yazılı ve sözlü olmak üzere gerçekleştirilecekti(Madde 5). Yarışma sınavını kazanıp yabancı ülkelere gitmesi kararlaştırılmış öğrenciler tahsillerini tamamladıklarında bakanlık tarafından tayin edilecek öğrenimlerine uygun bir görevde 8 yıl görev yapacaklarına ve öğrenimleri esnasında okuldan atıldıklarında tahsil masraflarını karşılayacaklarına dair tasdikli bir kefil göstereceklerdi(Madde 7). Öğrenciler her ders yılı sonunda devam ettikleri müesseselerden sene sonu notlarını gösterir bir belge alacaklar ve bunu bir ay içinde bakanlığa veya müfettişe

⁸⁹⁹ Memalik-i Ecnebiye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname”, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914; BOA, İ.MMS., 184/1332C-57, 1332.C.27; Özalp, Millî Eğitimle, s. 525-529. Her ne kadar nizamname 1914 Mayısında çıkarıldıysa da Ahmet Şükrü Bey’in Nazırlığının ilk aylarında nizamname hazırlığına girilmiş ve nitekim “İkmal-i Tahsil İçin Maarif Nezareti Avrupa’ya Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname Layihası” başlığıyla bir nizamname layihası vücuda getirilmişti. Bu layihada gerekli görülen değişikliklerin yapılması ve nedeninin bilinmediği bir senelik bir gecikmenin ardından nizamname yeni başlığıyla yayınlanabildi. BOA, MF.ALY., 60/60, 1332.Ca.11. Belgede ilk nizamname layihası ve yapılan değişikliklerle birlikte son hâli verilmektedir. İkmal-i Tahsil İçin Maarif Nezareti Avrupa’ya Gönderilecek Talebe hakkında Nizamname Layihası”, Maarif-i Umumiye Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913.

⁹⁰⁰ Bu amaç Avrupa’ya tahsil için gönderilecek öğrenciler hakkında hazırlanan ilk nizamname layihasının gerekçesinde ise, “vatan-ı Osmaniye’de hirâset-i fikriye ve terakkiyat-ı ilmîyenin temin ve tesri-i fiyûzâtı için mekatip ve müessesat-ı umumiyyede tedrisatın sahib-i vukuf ve ihtisas ve bütîn manay-ı şamili ile ilcâât ve mukteziyat-ı zamanı müdrük muallimlere tevdi lazımeden olmasıyla bizde muallim yetiştirmeye mahsus olan müessesat-ı talimîyenin esbâb-ı mükemmeliyeti istikmal edilinceye kadar mücerred meslek-i talime ehl ve muktedir muallimler tehye ve i’dâd etmek maksadıyla ikmal-i tahsil için Avrupa’ya talebe izanı mecburiyetinde bulunan Maarif Nezareti..” şeklinde ifade edilmiştir. “İkmal-i Tahsil İçin Maarif Nezareti Avrupa’ya Gönderilecek Talebe hakkında Nizamname Layihası”, Maarif-i Umumiye Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913.

⁹⁰¹ Bu vasıflar, Osmanlı uyuğunda bulunmak, yükseköğretim diploması veya mülâzemet rüüsü sahibi olmak, yaşı 18’den küçük 25’ten yukarı olmamak, cinayet veya iffetsizlikle ilgili bir suçtan mahkûm bulunmamak, sakat veya kalıcı veya bulaşıcı hastalığı olmamak, talim ve tederisi engelleyecek derecede bedeni engeli olmamak idi. Memalik-i Ecnebiye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914, Madde: 2.

göndereceklerdi(Madde 10). Öğrenimini tamamlayıp yurda dönen öğrenciler Maarif Nezareti tarafından oluşturulacak bir heyet tarafından ehliyetname imtihanına tabi tutulacaktı(Madde 13). Bakanlık sınavı kazananları ihtisaslarına göre darülmualimin-i iptidaiye, idadi ve sultani muallimliklerine, darülfünun şubeleri ile mekatib-i aliye ve darülmualimin-i aliye muallim ve muavinliklerine tayin edecekti(Madde 14). Yabancı ülkelerde öğrenimini tamamlayanlar memuriyete atandıkları tarihten itibaren 8 sene süreyle maaşlarının yüzde onunu tahsil masrafı olarak devlet hazinesine ödeyeceklerdi(Madde 16). Yabancı ülkelerde kendi hesabına tahsilde bulunurken muhtaç duruma düşmüş olan öğrencilere, elçilik veya konsoloslukların bildirmesi, tahsil konusunda gayretli olduklarının buldukları müessese müdürlüklerince belgelerle ispatlanması ve tahsil gördükleri şubelerin eğitime veya ülkenin ihtiyacına uygun görülmesi hâlinde tahsillerini bitirinceye kadar asli öğrencilerin aldıkları tahsisatın yarısını aşmayacak şekilde tahsisat verilmesi uygundu(Madde 18). Maarif Nezareti masraflarını karşıladığı öğrencilerin hâl ve hareketlerini oraya gönderdiği müfettişler yoluyla denetleyecekti(Madde 19)⁹⁰².

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşta Almanya'nın yanında yer alması, siyasi ittifakın beraberinde eğitimde de ittifakı getirmesi neticesini verdi. Böylece “Avrupa’ya Öğrenci Gönderilmesi” konusu “Almanya’ya Öğrenci Gönderilmesi” şekline dönüştü. Bu arada hatırlatmak gerekir ki Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de Almanya'ya öğrenci gönderilmişti. Fakat bunlar sayıca fazla değildi⁹⁰³. Nitekim Osmanlı hükûmeti savaşın başlamasından hemen sonra Alman eğitiminden faydalanma kararı aldı. Daha önce de değinildiği gibi Alman hükûmeti de Türkiye'nin bu talebini sıcak karşılayarak kendi dışişleri bakanlığında eğitim uzmanı olarak çalıştırdığı Prof. Dr. Franz Schmidt'i müşavir olarak Türkiye'ye gönderdi⁹⁰⁴.

Bu şekilde mutabakat sağlanınca Alman ve Türk toplumlarının hayatlarının birbirine yaklaştırılması, Alman eğitim yardımıyla Türkiye'nin faydalandırılması (Alman hekim ve öğretmenlerin Türkiye'ye getirilmesi, Türk öğrencilerin Almanya'ya tahsil için gönderilmesi) savaş boyunca kurulan bazı ortak cemiyetler vasıtasıyla

⁹⁰² Memalik-i Ecnebiye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname’, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330/1914; BOA, İ.MMS., 184/1332C-57, 1332.C.27; Özalp, Millî Eğitimle, s. 525-529.

⁹⁰³ Cevat Dursunoğlu, H.Fikret Kanat, A.Haydar Taner 1910 yılında devlet hesabına Almanya'ya gönderilmişti. Yine Almanya'nın daveti üzerine 1911 yılında bazı devlet ricali, İttihat ve Terakki erkânı ve gazetecilerden oluşan bir grup bu ülkeye bir araştırma gezisi gerçekleştirmişti. Gezide edinilen olumlu izlenimler daha sonraki süreçte Almanya'ya öğrenci gönderilmesinde etkili olmuştu. Gencer, s. 153.

⁹⁰⁴ Gencer, s. 117; Turan, *Türk-Alman*, s. 82;

gerçekleştirilmişti⁹⁰⁵. Bu kuruluşlardan ilki, Alman dış ilişkilerinin himayesi altında Şubat 1914'te Berlin'de kurulan Alman-Türk Cemiyetiydi. Bilahare Almanya'daki bu cemiyetin başarılı olabilmesi için Türkiye'de de örgütlenme ihtiyacı belirdi. Cemiyetin bir yan kuruluşu olarak Ekim 1915'te İstanbul'da Türk-Alman Cemiyeti kuruldu⁹⁰⁶. İstanbul'daki bu cemiyet Almanya'ya gönderilecek öğrencilerin seçiminde etkin rol oynadı. Sonraları Türk-Alman Dostluk Cemiyeti adını alan bu dernek bünyesinde, Halit Ziya(Uşaklıgil), Hüseyin Cahit(Yalçın), Ahmet Emin(Yalman), Doktor Nazım, Prof. Dr. Franz Schmidt, Prof. Dr. Bergstraesserr, Tuminski, Fabel'den oluşan bir seçici kurul teşkil edildi⁹⁰⁷.

Her iki cemiyet hedefledikleri gibi Almanya'ya öğrenci ve işçi⁹⁰⁸ gönderme işine büyük bir gayretle sarıldı. Berlin'deki cemiyet Türk öğrencilerinin belediye ve meslek okullarında parasız okuması ve muhtaç öğrencilere para yardımı yapılması için Almanya'daki belediyelere başvurdu. Dikkat çekicidir bu teşebbüs neticesinde 150'den fazla belediye, okul ücreti almayacaklarını ve yoksul öğrencilere para yardımında bulunacaklarını beyan ettiler⁹⁰⁹. Yukarıdaki hazırlıklar içerisinde Almanya'ya çırak kabulünün de bulunduğunu söylemek gerekir. Bu kapsamda Türk çıraklarının Alman sanayi işletmelerinde eğitim görmesi için 36 şehirde yaklaşık 200 yer ayarlanmıştır⁹¹⁰. Bu şekilde ön hazırlıkların tamamlanmasından sonra Almanya'ya öğrenci gönderme işi Ağustos 1916'da başladı. Öğrencilerin seçimi İstanbul'daki Türk-Alman Cemiyetinin teşkil ettiği bir komisyon tarafından yapıldı. Müracaat sayısı 1916–1917 yıllarında 545'e ulaştı. Bu öğrencilerden 382'sinin kabul edilmesine karşın, yalnız 272'si

⁹⁰⁵ Gencer, s. 222-223.

⁹⁰⁶ Turan, Türk, s. 111; Gencer, s. 252.

⁹⁰⁷ Zafer **Toprak**, "Almanya'ya İlk İşçi ve Öğrenci Göçü 1916–1918", *Bilim*, s. 27.

⁹⁰⁸ Savaş yıllarında Almanya'ya işçi ve öğrenci gönderilmesi İttihat ve Terakki'nin "millî iktisat" politikasının bir parçasıydı. Bu aynı zamanda Alman mali çevrelerinin uzun zamandır özlemine çektikleri işgücü açığının da kapatılmasını sağlamıştı. Toprak, Almanya'ya..., s. 27. Dâhiliye Nezaretinin 8 Mayıs 1915 tarihli vilayetlere yazısında, vilayet bütçelerine Avrupa'ya tahsil için tahsisat konulması istenmiş ve ülkemizde pek ilkel kalmış olan sanayinin tesis ve terakkisi suretiyle ekonominin inkişafı kanunen vilayete bırakılmış görevler cümlesinden olup bir dereceye kadar sanayi mektepleri bu amacın gerçekleşmesine hizmet ediyorsa da kabiliyetli ve muktedir gençlerin Avrupa müesseselerinde bir fiil amelelik yaparak malumat edinmesi ve döndüklerinde ihtisaslarından istifade edilmek üzere Avrupa'ya talebe gönderilmesinin karar altına alındığı söylenmiştir. Vilayetlerin bütçelerine bu mesele için tahsisat konulması istenmiştir. Nezaretin yazısında yukarıda zikri geçen millî ekonomi hususuna da yer verilmişti. BOA, DH.UMVM., 9/1, 1333.B.27; BOA, DH.EUM.LVZ., 27/3, 1333.Ra.1

⁹⁰⁹ Turan, Türk, s. 112, Gencer, Jöntürk, s. 307. 15 Haziran 1917 tarihli Muallim dergisinde Alman imparatorunun da Türk öğrencilerin Prusya okullarındaki öğrenimlerini teşvik etme arzusu taşıdığı ve bu kapsamda yıllık 150 bin markın kendi özel hazinesinden üç yıl süre ile bu öğrenciler için ödenmesini taahhüt ettiği haberi yer almıştır. Muallim, no.12, 15 Haziran 1917, s. 383.

⁹¹⁰ Gencer, Jöntürk, s. 306.

Almanya'ya gönderilebildi. Almanya'ya giden bu öğrencilerin 150'si masraflarını kendileri yükledi. 24'ü ücretsiz yerleştirildi. Geri kalan 98 kişiye ise para yardımı yapıldı⁹¹¹.

Diğer taraftan Almanya'ya eğitim için gönderilecek çırakların seçimi de yine İstanbul Türk-Alman Cemiyeti tarafından oluşturulan bir komisyon marifetiyle gerçekleştirildi. Nitekim Nisan 1917'de çoğunluğu savaşta yetim kalan çocuklardan oluşan 314 kişilik bir çırak kafilesi Berlin'e gönderildi. Bunu Haziran 1917'de gönderilen 160 maden işçi çırağı izledi. Alman esnaf odalarının raporlarında ilk sene sonunda bu çırak öğrencilerin % 43'ünün iyi, %50'sinin yeterli, %30'unun ise yetersiz olarak yer aldığı görülür⁹¹².

İkdam gazetesinin 1917 Temmuzunda yer verdiği bir habere göre, bir çok sanayi dallarında tahsil için Almanya'ya gönderilen öğrencilerin çeşitli kurumlara ayrılması işi tamamlanmıştır. Ziraat tahsili için bu ülkeye yeniden gönderilecek 500 Osmanlı öğrencisi ile ilgili gidiş hazırlıkları devam etmektedir. İlk kafileyi oluşturan 500 öğrencinin 300'ü çeşitli sanayi kollarına, 200'ü ise maden fabrikalarına yerleştirilmiştir. Muhtelif ticaret odaları tarafından sanayiye yerleştirilmiş olan 300 öğrenci, terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dülgerlik, boyacık sanatlarını öğreneceklerdir. Bunlar dört sene çıraklık yapacaklar, ardından bir imtihana girdikten sonra ülkeye döneceklerdir. Maden işlerindeki öğrenciler on maden dairesine ayrılacaklardır. Her bir daire tarafından öğrenciye nezaret için birer uzman amele görevlendirilecektir. Öğrenciler arasında iktidar ve maharetleri itibariyle sivrilenler maden okullarında öğrenimlerine devam edeceklerdir. Yine gazetenin verdiği bilgiye göre, Almanya'ya bu dönemde dönüşte memleketlerinde öğretmek üzere Alman dilini tahsil için 10 genç kız gönderilmiştir. Bu kızlardan ikisi zooloji ve tıp tahsil edecek, biri ise konservatuvara gidecektir⁹¹³.

⁹¹¹ Turan, *Türk-Alman*, s. 113.

⁹¹² Turan, *Türk-Alman*, s. 114. Maarif Nezareti, Darüleytamlardan seçilecek 500 efendiyi Almanya'ya gönderme kararı almıştır. Bunlarla beraber Almanya'ya gönderilen öğrenci sayısı 1500'ü bulmuştur. Muallim, no.12, 15 Haziran 1917, s. 383.

⁹¹³ İkdam, no.7340, 16 Temmuz 1917, s. 1; Tanin, no.3085, 16 Temmuz 1917, s. 2. Maarif Nezareti ziraat tahsili için sultani öğrencilerinin gönderilmesini uygun bulmuştu. Bakanlık hesabına sultanilerde kayıtlı leyli parasız öğrenci olup bir sene ve daha fazla sınıfta kalmış olanlardan zeka ve yetenekleri itibariyle eğitimden istifade edemeyeceklerine okul idaresi tarafından kesin kanaat hasil olanlarının ameli ziraat tahsili için Almanya'ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Bunların bir çiftçi yanında münhasıran tatbiki bir tahsil görmeleri münasip görüldüğünden, bu gibilerin açık künyelerini, sınıflarını ve kaç sene sınıfta kaldıklarını belirten bir cetvelin düzenlenerek gönderilmesi istenmişti. BOA, MF.MKT., 1230/54, 1335.Z.20.

Ahmet Şükrü Bey, 1917 Mayıs'ında Almanya'ya müşaviri Schmidt'in organize ettiği bir inceleme-araştırma gezisi gerçekleştirmiştir. Gezisi esnasında birçok Alman şehrini ziyaret etmiş ve Alman eğitim sistemini yakından tanıma olanağı bulmuştur⁹¹⁴. Bakan yine gezisi esnasında Almanya'daki Türk öğrencilerle ilgili de incelemelerde bulunmuştur. Dresden ve Berlin'i ziyaretinde buradaki öğrencileri imtihan ettirerek sonuçtan memnun kalmıştır. Tanin gazetesinin Berlin'den aktardığına göre Ahmet Şükrü Bey öğrencilerin memleketin istikbali için kendilerine ne gibi vazifeler düştüğünü ve burada Türklüğü temsil ettiklerini takdir edip parlak bir şekilde öğrenimlerini tamamlayarak “müfit bir uzuv” olarak ülkeye dönmeyi ümit ettiklerini söylemiştir. Yine İstanbul'a döndüğünde Almanya'daki öğrenci ve çıraklar için oluşturulacak teftiş heyeti⁹¹⁵ konusunu çözeceğini, bundan sonra da Almanya'ya öğrenci ve çırak göndermeye devam edeceğini açıklamıştır⁹¹⁶.

Osmanlı Devleti herhangi bir ayırım yapmaksızın Avrupa'ya diğer milletlerden de öğrenci göndermişti. Bu meyanda gönderilen Ermeni öğrencilerin Osmanlı Devleti aleyhinde zararlı faaliyetler içerisine girmeleri, bunların araştırılmaları ve tespit edilmeleri lüzumunu doğurmuştu. Vilayetlerle yazışılarak hangi vilayetten nereye ve ne miktarda Ermeni öğrenci gönderildiği belirlenmeye çalışılmıştır. Örneğin Maarif Nezaretinden tahsisat alarak Fransa'ya giden Çakıryan adlı şahıs bilahare İsviçre'ye geçerek Ermeni cemiyetlerinin toplantılarına katıldığı için ödeneği kesilmiştir⁹¹⁷. Savaş yıllarında Maarif Nezareti bizzat gönderdiği öğrencilerin haricinde kendi adına öğrenim gören çok sayıda öğrenciye de ihtiyaçları nedeniyle tahsisat bağladı⁹¹⁸.

Her ne kadar Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlıktan ayrılmasından sonraki dönem konu haricinde olsa da onun zamanında yapılanların meyvelerini görmek bakımından 1918

⁹¹⁴ Gencer, Jöntürk, s. 120–121.

⁹¹⁵ Ahmet Şükrü Bey'in oluşturmayı arzu ettiği teftiş heyeti onun Nazırlıktan ayrılmasından sonra, ancak 1918 baharında teşkil edilecektir. Teftiş heyetinin riyasetine Darülfünun Tecrübi Ruhیات Muallimi Haydar, azalıklarına Maliye Nezareti Kalem-i Mahsus mümeyyizlerinden ve Paris Ulum-ı Siyasiye Mektebi muallimlerinden Zeki, Kadıköy Sultanisi Müdürü Hüseyin Ragıp, Arif Cemil ve Hamit Beyler atanmışlardır. BOA, MF.MKT., 1233/30, 1336.C.19. Bu evrakta Avrupa'da bulunan öğrencilerle ilgili bilgiler ile teftiş heyetinin kuruluşu ve ilk faaliyetleri de yer almaktadır. Bilhassa evrakın içerisinde bulunan Talebe-i Osmaniye Heyeti Teftişiyesi Reisi Ali Haydar Bey'in Berlin'de tanzim ettiği 14 Mayıs 1918 tarihli 16 sayfalık ilk rapor da oldukça kıymetlidir. Raporunda Memurin ve Ketebenin Adem-i Kifayeti, Talebenin Masarif-i Damesi, Bazı Zevatın Nişan ile Taltifi Lüzumu, Kontratolar, Talebenin Esbab-ı Firarı, Teftişat başlıklarına yer verilmiştir. Özellikle darüleytam öğrencilerinin neden firar ettikleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

⁹¹⁶ Tanin, no.3085, 16 Temmuz 1917, s. 1-2.

⁹¹⁷ BOA, DHEUM.2.Şb., 18/8, 1334. R. 14.

⁹¹⁸ Bu kabil öğrencilerden Şerife Kaya Maarif Nezaretine müracaat ederek tahsisat istemiştir. BOA, MF.MKT., 1214/45, 1334. R. 19.

yılına ait Avrupa'daki Osmanlı öğrencileriyle ilgili birkaç bilginin paylaşılması faydalı olacaktır. Temmuz 1918'e gelindiğinde, Almanya'da 1500 kadar Türk genci bulunuyordu. Bunların 800'ü(300'ü öğrenci, 200'ü küçük esnaf, 150'si madenci, 150'si ise ziraat eğitimi almıştı) İstanbul'daki Türk-Alman Cemiyeti vasıtasıyla gönderilmişti. Geriye kalanlar çeşitli Türk makamlarının kontrolü altındaydı. Almanya'daki bu öğrencilerin yıllık masrafı yarım milyonu buluyordu. Bu giderin yarısı Türkiye'deki öğrenci velileri, diğer yarısı da Almanlar tarafından karşılandı. Alman endüstri kurumlarının ve belediyelerin öğrencilerin eğitiminde önemli maddi katkıları olduğunu bu arada hatırlatmak gerekir⁹¹⁹.

Savaşın sonlarına doğru Avrupa'da tahsilde bulunan öğrencilerin durumuyla ilgili birinci ağızdan ve resmî bilgileri, Teftiş Heyetinin işlerini düzenlemek ve öğrencilerin genel durumunu incelemek üzere Berlin, İsviçre ve Viyana'ya seyahatte bulunan Ortaöğretim Müdürü Muslihiddin Adil Bey'in 1918 Temmuzunda bir gazeteye verdiği mülakattan öğrenmek mümkündür⁹²⁰.

⁹¹⁹ Turan, *Türk-Alman*, s. 131. Gencer'in çalışmasında Dostluk Yurdu'nun Nisan 1917'deki açılışında Almanya'ya gönderilen 1000'nci öğrenciden söz edildiği ve bu rakamın iki hafta sonra 1500'e çıktığı, bu öğrencilerden 300'ünün idadi öğrencisi, 500'ünün her meslek dalından çırak, 200'ünün maden stajyeri, 500'ünün ise ziraat öğrencisi olduğu bilgisi bulunmaktadır. Yine yaklaşık olarak bu öğrencilerin 1000'i savaşta öksüz kalan çocuklardı. Gencer, *Jöntürk*, s. 315. Mustafa Ergün ise savaş yıllarında Almanya'ya ne kadar öğrenci gönderildiğinin bilinmediğini, Almanların sayıyı az gösterdiklerini, oysa savaş sonrası Türk hükûmetinin 5000 öğrencinin varlığından söz ettiğini belirtmekteydi. Mustafa **Ergün**, "Die Deutsche-Türkischen Erziehungsbeziehungen Während Des Ersten Weltkrieges", *OTAM*, S: 3, 1992, s. 210. Görüldüğü üzere kaynaklarda Avrupa'da öğrenim gören öğrencilerle ilgili farklı rakamlar verilmektedir.

⁹²⁰ Muslihiddin Adil Bey'in verdiği bilgilerde, Almanya'daki öğrencilerin 76 farklı yere dağılması sorunundan, özellikle darüleytam öğrencilerinin vaziyetinden(bir kısmı samimi bir himayeden mahrum oldukları için zarurete düşmüş bir kısmı memlekete dönmüştü), bazı yerlerde ortaöğretime devam eden öğrencilerden bir kısmının hedefi şaşırmasından söz edilmekteydi. Öğrenci sayısı hakkında Muslihiddin Adil Bey, resmî ve özel müesseseler namına ve kendi hesabına tahsilde bulunanlar da dâhil olduğu halde 1954 rakamını verilmekteydi. Bu öğrencilerin 1488'si Almanya'da, 329'u Avusturya'da, 137'si ise İsviçre'deydi. Almanya'da bulunan öğrencilerin 74'ü Maarif Nezareti namına, 330'u darüleytamlar namına öğrenim görmekteydi. Ticaret Nezaretinin de İsviçre, Avusturya-Macaristan ve Almanya'da 55 kadar öğrencisi vardı. Türk-Alman Dostluk Yurdu'nun öğrencisi ise 300 kadardı. Muhtelif vilayetlerin öğrencileri 80'i buluyordu. Ayrıca asker ve çırak öğrenci olarak 580 kişi mevcuttu. Bu miktarlar sadece henüz bilinen ve kayıtlı olanlardı. Kendi hesaplarına tahsilde bulunan, henüz adreslerini bildirmeyen daha bir iki yüz kadar genç vardı. Mülakatında Muslihiddin Adil Bey öğrenci gönderilmesi işinde nelere dikkat edilmesi gerektiğini şöyle açıklıyordu: Avrupa'ya gidecek gençlerin bir kısmının takip edecekleri tahsil hakkında da düzenli ve kararlaştırılmış bir program gereklidir. Bir genç gireceği sanat ve bilim dalını istidadını dikkate alarak belirlemelidir. Hâlbuki özellikle kendi hesabına tahsilde bulunan öğrenciler gelişigüzel bir okula girmiştir. Ne tahsilin derecesini ne de istidadını dikkate almıştır. Ayrıca Avrupa'ya gönderilecek öğrenciler iyi seçilmelidir. Seçimin düzgün yapılmasının iyi neticeler verdiğine örnek, Maarif Nezaretinin iki sene önce sultani öğrencileri arasından müsabakayla Prusya öğretmen okullarına gönderdiği 25 öğrencinin istisnasız tamamının sınavlarda birinci dereceyi almalarıdır. Zaman, no.116, 31 Temmuz 1918, s. 3.

Çalışmanın bu aşamasında genel hatlarıyla gelişimi anlatılan Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi işinin 1913-1918 dönemi Meclis-i Mebusanında ve gazete köşelerinde nasıl tartışıldığı ve konu etrafında hangi fikirlerin gündemde yer tuttuğu ele alınacaktır. Dönemin gazeteleri (1913–1918) Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi meselesine yakın alaka göstermişler, konu etrafındaki bilgi ve düşüncelerini, övgü ve yergilerini köşelerinde paylaşmışlardır. Aşağıda alıntıları yapılacak gazeteler II. Meşrutiyet Dönemi'nin yüksek tirajlı ve etkili gazeteleridir. Gazetelerden seçilen yazılar kronolojik sıra takip edilerek verilecektir.

Tanin Gazetesi'nin 26 Mayıs 1913 tarihli “Maarif Nezaretinin Eser-i Kadirşinası, Tahsile Gönderdiğimiz Talebenin Akıbeti” başlıklı yazısında Avrupa'da tahsilini tamamlayıp memlekete dönen gençlere sahip çıkılmaması konu ediliyor. Gazetede Sait Hikmet Bey örneğinden yola çıkarak, bu kişinin orta ve yüksek okul tahsilinden sonra üç yıllığına hukuk öğrenimi için Avrupa'ya gönderildiği, parlak ümitlerle öğrenimini tamamlayıp İstanbul'a döndüğünde birçok zorluklara maruz kaldığı, sonunda Mülkiye Mektebinde bazı derslerin ancak muavinliğine atanabildiği belirtiliyor. Maarif Nezaretinden herhangi bir iltifat ve teşvik görmediği için müteessir olan, aynı zamanda istikbalini de temin etmek isteyen Sait Hikmet Bey zorlu bir iş arayışından sonra Hariciye Nezaretine geçiyor. Maarif Nezareti bunun üzerine “muallimlikten affolundunuz” yazısıyla Sait Hikmet Bey'i kapı dışarı ediyor. Gazete özellikle bu ifadenin yanlış olduğunu vurguluyor. Maarif Nezaretinin öyle bol hocalara sahip olmadığı dolayısıyla bu kişiyi elinden kaçırmaması gerektiğini ifade ediyor⁹²¹.

Peyam gazetesinde yayınlanan “Avrupa'da Tahsil” başlıklı yazıda beş senedir Avrupa ülkelerine öğrenci gönderildiği, fakat birçok bakanlığın çoğunlukla belli bir gaye için değil, sırf Avrupa'ya öğrenci göndermiş olmak için bu meseleye baktığı üzerinde durulmuştur. Gazeteye göre, bakanlıklar önce öğrencileri hangi ihtiyaç üzerine gönderdiklerini, ülkeye döndüklerinde onlardan ne suretle istifade edileceğini açıkça kararlaştırmalıdır. Bu şekilde belirli, kati ve esaslı bir program hazırladıktan sonra teşebbüse geçmelidirler. Böyle yapılmadığında hem harcanan paraya yazık olur, hem de bu gibi neticesizliklerin devamı öğrenci gönderme teşebbüsünün iflasını doğurur. Ayrıca zenginler fedakârlıkta bulunarak çocuklarını Avrupa'da okutmalıdır. Hükûmet ise öğrenci seçiminde zeki ve fakir çocuklardan yana tavır takınmalıdır. Yazıda son

⁹²¹ Tanin, no.1602, 26 Mayıs 1913, s. 1.

olarak Avrupa'ya tahsile giden çocukların millî hislerini kaybetmediklerine değinilerek milliyetçi Japonların bile Avrupa'ya öğrenci gönderdiğine dikkat çekilmektedir⁹²².

Yine *Peyam* gazetesinde yayınlanan “Osmanlı Talebesinin Serencamı” başlıklı başyazıda, “Rönesans” mecmuasının Paris'teki Osmanlı öğrencileri hakkında yazdığı bir bölüm ele alınmıştır. Dergi, Osmanlı öğrencilerinin ne hâlde olduğunu eski talebe müfettişi Doktor Blondel'e⁹²³ sormuş, o da şunları söylemiştir:

“Osmanlı talebesi Paris'te ne yapabiliyor? Soruyorsanız hiçbir şey. Devlet-i Osmaniye Paris'e müteffiz zevatın evladını, hükûmetten tahsisat alan talebe sıfatıyla gönderiyor. Bu çocuklar Paris'te bile kendilerini beyzadeler gibi mühimsiyorlar. Paris'e talebe izamı Fransa'ya İstanbul'da nüfuza malik olduğu zannını vermek için istimal edilen siyasi bir tedbirdir”⁹²⁴..

Yazıda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinde II. Meşrutiyet'in başından beri hangi yanlışlıkların yapıldığı ve netice olarak öğrenci gönderme politikasının nasıl iflas ettiği kısaca hikâye edilmiştir. Buna göre Maarif Nezareti mutantan bir ilanla Avrupa'ya tahsile heveskâr öğrenciyi davet etmiştir. Fakat istenen şartlar çok ağır olduğu için, idadi ve yüksek okul mezunu yüzlerce genç sınava girmekten kaçınmışlardır. Ayda 300 frank maaşla Avrupa'da yaşamak ve öğrenim görmek herkese cazip görünmesine rağmen, vicdan sahibi, haddini bilir gençler sınava girmekten korkmuşlardır. Neticede sınava kendine güvenenlerle birlikte şansını denemek isteyen bir grup da girmiştir. Müracaat edenlerin sayısı alınacaklardan az olduğu için herkes alınmıştır. Ayrıca müsabaka şartlarıyla en güzide gençleri korkutarak Avrupa'ya gitmekten mahrum bırakan bakanlık, müsabakadan bir gün sonra öğrenci göndermek siyasetini değiştirmiş ve bir hayli genci müsabakasız, iltimasla yurtdışına göndermeye başlamıştır. Maarif erkânı, birçok mebuslar, devlet ricali, oğullarını, kardeşlerini, dostlarını tavsiye ile kayırmışlardır. Avrupa'da kendi hesabına öğrenim gören birçok öğrenci bu yağmayı görünce, İstanbul'daki hamilerine müracaat ederek müsabakasız maaş istemişlerdir. Böylece müsabakalı müsabakasız gençler birbirine karışmıştır. Yazara göre, bakanlık seçim işinde olduğu gibi, müfettiş seçiminde de yanlışlıklar yapmıştır. Şöyle ki bakanlığın müfettişlik duyurusuna birçok kişi üşüşmüş ve Paris'te Doktor Blondel adında biri(yarı hükûmet memuru, yarı simsar, para getiren her nevi kâr ve kesple meşgul, her banka ve ticaret işine girer, Musevi bir Fransız) bu müfettişliği elde etmek

⁹²² Ali Raşit, Avrupa'da Tahsil, *Peyam*, no.20, 3 Aralık 1913, s. 3.

⁹²³ Fransa'da tahsilde bulunan talebelerin tahsil ve tedrisini teftiş için Paris'te bulunan “Comitte du Patronege des Eleves Otoman” heyetinden Blondel'in uygun bir maaşla görevlendirilmesi ile ilgili belgeler için bkz. BOA, MF.MKT., 1145/84, 1327.Z.27.

⁹²⁴ Ali Kemal, “Osmanlı Talebesinin Serencamı”, *Peyam*, no.57, 9 Ocak 1914, s. 3.

için her yola başvurmuş, sonunda Fransızların başvurusu ve Osmanlı ileri gelenlerinin iltimasıyla işi koparmıştır. Mösyö Blondel, müfettişliği bir vazife değil, Fransızların bir lütfü olarak telakki etmiş ve öğrenci işleriyle başlangıçta hiç ilgilenmemiştir. Daha sonra Türklerin hasletlerini iyi keşfederek Paris'e gelen maarif erkânının karşılanıp gezdirilmesi, yedirilip içirilmesi ile ilgilenmiş, bu şekilde göz boyamaya çalışmış, yalan yanlış evraklarla bakanlığı avutmuştur. Bu noktada yazar, meşhur bir Fransız bilgininin bir Osmanlı öğrencisine Blondel'den bahsederken, "Osmanlı hükûmeti memalik-i Osmaniye'de iyi memur bulamıyor, bunu anlıyorum. Lakin nasıl oluyor da bu kadar mühim bir iş için bu kadar Fransız meyanında namuskâr bir müfettiş bulamadı. Hakikaten hükûmetinizin memur intihabında tâli' yaver değil!" dediğini nakletmektedir⁹²⁵.

Bir başka yazısında Ali Kemal Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden istifade edilememesini, temellerinin çürük olmasına bağlamıştır. Bu çerçevede Avrupa'ya giden birçok genci yakından tanıdığını, hatta bir kısmının zeki, kabiliyetli ve çalışkan olduklarını, fakat temellerinin yokluğundan onları "garbın kemalatını bihakkin idrak eder derecede" bulamadığını söylemiştir. Bu noktada ülkenin kurtuluşu için bu ezeli noksanın giderilmesini şart koşturmuştur. Neler yapılması gerektiği hususunda ise medeni ülkelerde olduğu gibi, o ortamlarda ve o araç-gereçlerle ülkede okullar açılmasını, her tahsil derecesinde bunun temin edilmesini istemiştir. Şimdi olduğu gibi sudan ve sahte değil, fakat ciddi, yeni bir tarzda olmasının gerekliliğini belirtmiştir⁹²⁶.

İkdam gazetesinde Ahmet Cevdet(Oran) imzasıyla yayınlanan "Avrupa'daki Talebemiz Ne Yapıyorlar" başlıklı yazıda, Avrupa'daki öğrencilerin ne hâlde olduklarının, gereği

⁹²⁵ Ali Kemal, "Osmanlı Talebesinin Serencamı", *Peyam*, no.57, 9 Ocak 1914, s. 3. BOA, MF.MKT., 1145/88, 1327.Z.28. Gazeteye göre, Ahmet Şükrü Bey Maarif Nazırı olduğunda Doktor Blondel'in aleyhindeki cereyanları dikkate almış ve bu kişinin dört yıldır yürüttüğü müfettişlik görevine son vermiştir. Öte yandan Halit Ziya 1913 yılında bulunduğu Paris'te tahsil gören öğrencilerin vaziyetiyle ilgilendiği esnada talebe müfettişi Doktor Blondel ile de görüşmüş ve talebe hakkında ondan bilgiler almıştır. Talebeleri iyi tetkik ve tahlil ettiğini düşündüğü Blondel'den, "*ben ne yapabilirim? dedi; esasen buraya gönderilen talebe hakkında hiçbir makul kaide tatbik olunmamış. Pek rica ederim, bir gün evime geliniz, onları da davet edeyim. Hem haklarında tutulan sicil varakalarını görürsünüz, hem kendileriyle birer birer görüşür, mütalaanın isabetini takdir edersiniz*" sözlerini iştmiştir. Blondel'in evinde talebelerle görüşen Halit Ziya'ya göre içlerinde yıldızın meşhur hafiyecilerinden birine tercümanlık eden İstanbul'da herkesçe tanınmış yaşlı bir Ermeni, musiki öğrenimi için gönderilmiş 40 yaşlarında Musevi bir kadın, Türkiye'de tahsil devrelerini geçememiş kim bilir nasıl tavsiye ve himayelerle Paris'in eğlence işlerine atılan 8-10 muhalif ırklardan çocuklar gibi her türlüşününün yer aldığı tespit etmiştir. Halit Ziya gözlemleri sonunda öğrenci seçimini iyi yapamayan bakanlığı suçlamış, bütün bu düzensizliklerin I. Dünya Savaşı'nda da hüküm sürdüğünü belirtmiştir. Halit Ziya **Uşaklıgil**, *Saray ve Ötesi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1981, s. 381-383.

⁹²⁶ Ali Kemal, "Temel Çürüktür", *Peyam*, no.84, 7 Şubat 1914, s. 3.

kadar çalışıp çalışmadıklarının, hangi şubelerde öğrenim gördüklerinin tarafsız tahkik edilmesi istenmiştir. Yazar bir İsviçreli bir hukukçunun kendisine dikkat çekici şu sözleri sarf ettiğini belirtmiştir:

“Ben zannediyorum ki alelumum şarklı talebeye çok para veriliyor. Biz Avrupalılar onların ellerine geçen paraya malik değiliz. Sizin talebeniz içinde ayda 200 frank alanlar var. Bu 200 frankı nereye sarf ediyorlar. Talebe hayatında iyi yemek, iyi giymek, iyi oturmak yoktur. Sonra sizin talebinizde bir hâl daha var. Onlar zan ediyorlar ki bir şakirt memalik-i ecnebiyede iyi bir mektebe girdiği gibi her şey olup biter ve öğrenilir⁹²⁷”

Ahmet Cevdet(Oran) bundan dolayı hükûmetin öğrencilerin durumunu iyi araştırmasını, göndereceği öğrencileri hatıra gönüle, intisaba bakmayarak seçmesini önermiştir⁹²⁸. Aynı yazar 1914 Temmuzunda, Mebusan Meclisinde öğrenci gönderilmesi tartışmalarının sürdüğü sırada yaşanan tartışmalara değinerek bizim gibi geç uyanmış ve medeniyet kervanında çok geri kalmış doğu milletleri o kervana yetişmek için, hiç olmazsa onu başarıyla takip edebilmek için, kendi gençliğinin önemli bir kısmını batı ilim merkezlerinde tahsil ettirmeği millî bir farz kabul ettiğini söylemiştir. Ahmet Cevdet(Oran) bu noktada düşmanımız olan Bulgaristan'ın Avrupa'ya öğrenci gönderme konusuna bir hayat meselesi olarak baktığını ve bu iş için birçok kaynak oluşturduğunu, hükûmetin öğrenci gönderilmesinin yaklaştığı şu günlerde bu anlattıklarını dikkate alması gerektiğini ifade etmiştir⁹²⁹.

Sabah gazetesinde yayınlanan “Almanya'daki Talebemiz” başlıklı yazıda altı aydır Almanya'ya gönderilen yüzlerce öğrencinin sayı, ahlak, davranış ve Alman hayatına uyumları ile ilgili şimdiye kadar elde edilen bilgiler paylaşılmıştır. Buna göre Almanya'daki öğrencilerin çoğu Alman-Türk Cemiyeti vasıtasıyla gönderilmiş ve yerleştirilmiştir. Gazete cemiyetin İstanbul'daki şubesinde öğrenciler hakkında Almanya'dan gelen raporları incelemiştir. Buna göre Almanya'daki öğrenciler birbirinden ayrı iki sınıf gençten oluşur. Birinci sınıf gençler çalışkan, ahlaklı, itaatli gençlerdir. Diğeri ise aksine zapt ve rapta gelmez gençlerden oluşur. Öğrencilerin çoğu iyi aile çocuklarıdır. Bunlar derslerine iyi çalışmışlar, Almancayı kısa sürede öğrenmişlerdir. Kendilerinde ailelerine ve memleketlerine karşı mesuliyet hissi mevcuttur. Alman ailelerin yanında kalan gençler hakkında raporlarda dikkat çekici

⁹²⁷ Ahmet Cevdet(Oran), “Avrupa'da Tahsil İçin”, *İkdam*, no.6262, 28 Temmuz 1914, s. 1.

⁹²⁸ Ahmet Cevdet(Oran), “Avrupa'daki Talebemiz Ne Yapıyorlar”, *İkdam*, no.6204, 30 Mayıs 1914, s. 1. Yazar süre sonra bir başka vesile ile Avrupa'da tahsil konusuna tekrar değinmiştir. Avrupa'ya gideceklere rehberlik edilmesi gerekliliğini vurgulamış, bu hususta sefaret ve şehbenderliklerin iyi çalışmadığını ve yol göstermediklerini, geç açılıp erken kapandıklarını belirtmiştir. Ahmet Cevdet(Oran), “Bildiyimi Söyleyeyim”, *İkdam*, no.6260, 26 Temmuz 1914, s. 1

⁹²⁹ Ahmet Cevdet(Oran), “Avrupa'da Tahsil İçin”, *İkdam*, no.6262, 28 Temmuz 1914, s. 1.

bilgiler yer almaktadır. Buna göre, gençler evlerde terbiye ve edeplerini muhafaza ederek ve ailenin kendi çocukları ile bir kardeş gibi yaşamaktadırlar. Alman aileleri Türk gençlerinden bahsederken “muazzez evlatlığımızı”, “sevgili küçük misafirimiz”, “sevgili ve muazzez ev arkadaşımız” gibi ifadeler kullanmaktadır. Yazının devamında küçük yaşta Almanya’ya öğrenci gönderilmesinin çocukların dinî ve millî hislerine zarar vereceği endişesini taşıyanların aldandığı belirtilmektedir. Zira Alman ailelerden gelen mektuplarda, ailelerin Türk çocuklarını dinî vecibelerini yerine getirme konusunda nasıl zorladıkları ve çocukların dinî lakaytlığından nasıl şikâyet ettiklerinin görülebileceği ifade edilerek bu bağlamda bir mektuptan şu satırlar verilmektedir: “Biz yanımıza evlatlık olarak aldığımız küçük müttelikimizi memleketine Cermenleşmiş bir Türk olarak iade etmek istemeyiz. Almanya’da bulunduğu müddetçe daha iyi bir Müslüman ve Türk olmasını arzu ederiz”⁹³⁰.

İkdam gazetesinde yayınlanan “Avrupa’daki Talebemiz” başlıklı yazıda Avrupa’daki öğrencileri teftiş için Maarif, Nafia ve Ticaret Nezaretinden bir teftiş heyeti gönderileceği ve bu görev için şimdiye dek 32 başvuru alındığı, bunlardan yalnız birinin kabul gördüğü belirtilerek müfettiş konusu etrafında hangi yanlışlıkların yapıldığı ele alınmıştır. Yazıda, “Güya bu teftişe lüzum var imiş. Çünkü millî ve ahlaki seciyeleri inhitata uğruyormuş. Talebe yeni girdikleri muhitin çirkin cereyanlarına kapılıyorlarmış” denilmiş, bu meseleye dair eskiden beri söylenen yanlışlıklara artık son bir verilmesi istenmiştir. Yine yazıda Avrupa’ya giden öğrencilerin bu yeni hayattan tat almalarının tabi olduğu, bunun önüne geçilmesinin ise hayal olacağı ifade edilmiştir. Çünkü erkekli kadınlı binlerce öğrencisi bulunan darülfünunların yanında bizim bilemediğimiz ve anlamadığımız bir hayatın hüküm sürdüğüne ve bu gençleri eski medreselerdeki gibi yaşatmanın artık mümkün olmadığına dikkat çekilmiştir. Yine gençlerin millî seciyelerini kaybettiği iddialarının hakikat olmadığı, meselenin teftiş değil, yalnız öğrencilerin seçimi olduğu, bunda da hatıra gönüle bakılmaması gerektiği belirtilmiş ve bu noktada “Biz Avrupa’ya gönderdiğimiz talebenin yüzde yirmisini iyi bulursak sevinelim” denilmiştir⁹³¹.

Sabah gazetesinde yayınlanan “Avrupa’da Tahsil Edenler” başlıklı yazıda Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte ülkemizde hissedilen ilim noksanlığının Avrupa’ya yetenekli gençler göndermek ve bu yolla ilim sahibi gençler yetiştirmek suretiyle telafi edilmeye

⁹³⁰ Sabah, no.9805, 2 Mart 1917, s. 1.

⁹³¹ İkdam, no.7237, 4 Nisan 1917, s. 2.

çalışıldığı anlatılmıştır. Yazıda bu teşebbüsün icrasında gençlerin yabancı dile sahip olmaları ve iyi bir lise tahsili almaları gerektiği için hükûmetin birçok zorluklarla karşılaştığı, yine bu meseleyle ilgili bir eğitim teşkilatının bulunmamasının da önemli bir eksiklik yarattığı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda belirtilen sorunların neticesi olarak lisan bilmeyen gençler Avrupa'nın yüksek okullarına gönderilmişlerdir. Yine konuya yabancı bazı hükûmet memurları öğrencileri zorla kabiliyet, ihtisas ve ilgileri dışındaki meslek ve ilimlere hazırlamışlardır. Yazara göre Avrupa'da tahsilde bulunan öğrencilerden istenen ölçüde istifade edilmesi, öğrenci yollarken gerekli tedbirlerin alınmasına ve tahsilden dönen gençlerin uygun yerlerde istihdam edilmesine bağlıdır. Yazının devamında yaşanan bütün bu olumsuzluklara rağmen, Avrupa'dan dönen öğrencilerin birkaçı istisna, çoğunun elinde Avrupa darülfünunlarınca ve hükûmetlerince onaylanmış ciddi diplomalar bulunduğu, yine bu öğrencilerin hiçbir zaman Bulgar öğrencilerinden geri kalmadıkları ve ülkeye döndüklerinde nasıl hizmet edeceklerini kanıtladıkları söylenmiştir. Yine öğrenciler hakkında bilgi sahibi olmadan derin yorumlar yaparak “malumatfuruşluk” edenlere karşı şöyle seslenilmiştir⁹³²:

“Hiç şüphe yok ki Avrupa'dan gelen gençler, ilim getirmeseler bile, ilmî vakarı, haysiyeti, meslekte şahsiyeti getirdiler. Bilhassa bunların fevkinde vatan sevgisini, millete hürmet hissini getirdiler. Yüksek ilim mahfillerinde geçirdikleri birkaç sene zarfında hiç olmazsa, meslek ve kanaatin hiçbir behaya değiştirilemeyeceğini, hakiki ilmin, maddiyata bir vasıta değil yüksek bir zevk olduğunu öğrendiler... Eğer birkaç gencimiz hırstan, gururdan sakınmağı, millete ve milletin evladına nezaketle muameleyi, haysiyet-i meslekiyeyi vikayeyi öğrenerek avdet edebilmiş ise ne büyük kâr! Çünkü tahsil madrabazlığı, ilim hokkabazlığın yanında ehven-i şerdir”⁹³³.

Ahmet Cevdet'in Aralık 1917 tarihli “Avrupa'da Tahsil” başlıklı yazısında millî bankanın bir sene için Viyana'da lisan öğrenimi görmek üzere gönderdiği on altı öğrenciden dördünün ümidini yitirerek geri döndüğü haberi değerlendirilmiştir. Yazara göre bu duruma bir yılda yabancı dil öğrenilememesi ile oradaki yetkililerin bu kişilere sahip çıkmaması etkili olmuştur. Bu noktada yabancı ülkelerdeki Osmanlı elçilik ve konsolosluklarının buldukları yerlerdeki Türk öğrencilerin başarısı için çalışmalarının, onların büyük bir vazifesi olduğuna değinilmiş ve bu hususta şu çarpıcı ifadeler kullanılmıştır⁹³⁴:

⁹³² Necmettin Sadak, Avrupa'da Tahsil Edenler, *Sabah*, no.9952, 27 Temmuz 1917, s. 1.

⁹³³ Necmettin Sadak, Avrupa'da..., s. 1.

⁹³⁴ Ahmet Cevdet(Oran), “Avrupa'da Tahsil”, *İkdam*, no.7484, 12 Aralık 1917, s. 1. Ahmet Cevdet(Oran) yurt dışındaki Osmanlı temsilciliklerinin öğrencilerle ilgilenmediğini, erken açılıp geç kapandıklarını daha önceki bir yazısında da dile getirmişti. Ahmet Cevdet(Oran), “Bildiğimi Söyleyeyim”, *İkdam*, 25 Temmuz 1914, no.6260, s. 1.

“Hiç işitmedim ki bir resmî memurumuz Türk talebesinin bulunduğu mektebe gitsin de müdür ile biraz görüşsün. Ve talebenin ikmal-i tahsil meselesi hakkında onların fikirlerini istizah etsin. Ve yine işitmedim ki bu zavallılar senede bir kere olsun bir resmî kapımıza davet olunsun da kendilerine bir çay ile birkaç kurabiye verilsin. Ve bu esnada onların dertleri kendilerinden sorulsun”⁹³⁵.

Gazetelerin Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi konusu etrafında yazdıklarına bakılırsa işaret ettikleri hususların ve getirdikleri eleştirilerin II. Meşrutiyet meclislerinde de tartışılan konular olduğu, hatta gazetelerin bunlara ait müşahhas örnekler sunduğu görülür. Yine basının yaklaşımında dikkat çeken önemli noktalardan biri de, meseleye bardağın dolu tarafından bakılması, yani aksayan ve olumsuz yönlerine rağmen öğrenci gönderilmesinin yararlı olduğunun savunulmuş olmasıdır.

Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi konusu Meclis-i Mebusanda bir hayli tartışmalara konu olmuştur. Özellikle 1914 meclis bütçe görüşmelerine bakıldığında, konuya mebusların yakın alaka gösterdiği ve bu bağlamda ağırlıklı olarak Maarif Nezaretine olmak üzere öğrenci gönderme politikasına karşı ciddi eleştiriler getirdikleri görülür. I. Dünya Savaşı’nın olumsuz ekonomik yansımaları ve savaş ortamında Avrupa’ya öğrenci gönderme işi için ayrılan bütçenin genel bütçeye oranla hayli fazla olması, eleştirileri ve hesap sormaları doğal olarak artırmıştır. Bu çerçevede konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önce mebusların Avrupa’ya öğrenci gönderme meselesiyle ilgili tespitleri ve bu doğrultuda getirdikleri eleştiriler ortaya konulacak, ardından dönemin Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey’in konuya dair görüşleri ele alınacaktır. Meclis-i Mebusanda Kirkor Zöhrap Efendi, İsmail Mahir Efendi, Selim Sabit Efendi, Servet Bey, Faris El Husri, Hüseyin Avni Bey ve Ali Cenani Beyler söz alarak konuyla ilgili tavsiye ve eleştirilerini sıralamışlardır. Mebuslar özetle şu görüşleri paylaşmışlardır: Avrupa’ya gönderilecek öğrencilerin seçimlerinin iyi yapılmadığı ve bunda birtakım usulsüzlüklerin yapıldığı; öğrencilerin yabancı dile vâkıf olmamaları ve bilgi yönünden eksik bulunmalarının hazırlık dersleri almalarına ve dil öğrenmek zorunda kalmalarına, dolayısıyla vakitlerinin boşa harcanmasına yol açtığı; yine bu tür öğrencilerin Avrupa’nın büyük şehirlerindeki hayata alışamadıklarından yolsuzluk, sefahat ve israfı daldıkları; gönderilen öğrenciler arasında Arap gençlerinin az bulunduğu; Avrupa’ya az sayıda öğrenci gönderildiği; Avrupa’daki öğrencilerin yalnız belli okullara (siyasal, hukuk vs.) sevk edildiği; Avrupa’ya gönderilecek öğrencilerin vilayetlerden de seçilmesi gerektiği. Ahmet Şükrü Bey’in mebusların bu görüşlerine ve eleştirilerine karşı verdiği cevaplar

⁹³⁵ Ahmet Cevdet(Oran), Avrupa’da Tahsil..., s. 1.

özetle şöyleydi: Avrupa'ya giden öğrenciler hakkında birçok yanlış bilginin olduğu ve öne sürülen olumsuz görüşlerin hep bu yanlış bilgilere dayanılarak yapıldığı; Avrupa'daki öğrenciler için çeşitli teftiş mekanizmalarının bulunduğu(bakan bunları dört madde halinde sıralıyor) öğrenciler hakkında Avrupa'dan gelen raporlardan % 95'inin hem derslerine çalıştıklarının hem de ahlaklarını koruduklarının anlaşıldığı; Meşrutiyet'in ilanını ile birlikte birçok kişinin seyahat ve tahsil amacıyla Avrupa'ya gittiği, bu nedenle oradaki her şarklı gencin hükûmet öğrencisi sayılmaması gerektiği; öğrenciler arasında ayrıca sefahate dalanların olabileceği; öğrenciler hakkındaki olumsuz görüşlerin ve dedikoduların dikkate alınarak bu işin bir düzene sokulmak istendiği, bu çerçevede geçen yıl(1914) bir nizamname hazırlandığı; Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında Arap menşelilerin az olduğu iddiasının yanlış olmadığı, öğrenci gönderilmesi işinin bir usule tabi bulunduğu, müracaat eden ve kazananın gönderildiği; öğrencilerin hukuk, siyasal bilimler gibi hep belli şubelere gittiği iddiasının yine doğru olmadığı, her ne kadar öğretmen yetiştirme amacı güdülse de siyasi ve ticari ilimler, hukuk, resim, mimari gibi birçok farklı şubede öğrenci bulunduğu; vilayetlerden öğrenci seçimi yapılmasının mümkün görülmediği; müsabakaya girenlerin çok azının orta dereceli okul mezunu olması sebebiyle yalnız yüksek okul mezunları için bu usulün tatbik edildiği; Avrupa'da öğrenim gören öğrenci sayısının yeterli olmadığı(bakan 187 öğrencinin Avrupa'da öğrenim gördüğü, 64 öğrencinin ise tahsilini tamamlayarak ülkeye döndüğü bilgisini veriyor) bunun ise tahsisat azlığından kaynaklandığı⁹³⁶. Görüşlerine yer verilen Ahmet Şükrü Bey, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinin arzulanan seviyede olmasa da başarılı olduğunu düşünüyordu. Onun meseleye bakışı “bazen bir veya birkaç kişinin ülkeyi kurtarabileceği” şeklindeydi.

1917 meclis bütçe görüşmelerinde yine Avrupa'daki öğrencilerin batı medeniyeti etkisinde kaldıkları, dinî ve millî hislerini bu şekilde kaybettikleri gibi bilindik eleştiriler mebuslar tarafından dile getirilmiştir. Ahmet Şükrü Bey bu eleştirilere karşı, Avrupa'ya gidenler içinde öyle bahsedildiği gibi dinsiz veya lakayt kimseleri tanınamakla birlikte memlekette böylelerinin de bulunabileceğini, fakat Avrupa eğitiminin buna sebep olduğu iddiasının doğru olmayacağını, böyle bir bakışın Avrupa ilim ve irfanına karşı büyük bir infial veya nefret doğurabileceğini söylemiş, sözlerini

⁹³⁶ MBZC, İ.33, C:2, 1 Temmuz 1330, s. 227-246.

şöyle tamamlamıştır: “Hâlbuki bugünkü hâl ve yazımıza göre biz Avrupa ulum ve fûnunu, suret-i seriada iktibas ve hazm ve temsil etmek mecburiyetindeyiz”⁹³⁷.

Sonuç olarak Ahmet Şükrü Bey döneminde gerek öğretmen yetiştirilmesi, gerekse darüleytam öğrencilerinin sanat öğrenmeleri için yabancı ülkelere öğrenci gönderme işi ciddiyetle ele alınmış ve bu hususta hiçbir fedakarlıktan kaçınılmamıştır. Özellikle savaşla birlikte öğrencilerin büyük çoğunluğu müttefik Almanya’ya gönderilmiştir. Bu öğrencilerle ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür. Her ne kadar bu öğrenciler dil konusunda ve Alman hayatına intibak etmede bir takım sıkıntılar yaşamışlarsa da doğru seçim yapılarak gönderilen gençler başarılı olmuşlar, İstanbul’daki arkadaşlarına nazaran bilgi yönüyle daha donanımlı hâle gelmişlerdir. Yine bu gençlere Alman hayranlığı ve sempatanlığı aşılanmıştır. Yeni millî hareketin taşıyıcılarına ruh ve karakter eğitimi malzemesi sağlaması bakımından da öğrenci gönderilmesinin önemli sonuçları olmuştur⁹³⁸. Bu arada belirtmeli ki I. Dünya Savaşı’nın sonunda Almanya’yla siyasi ittifak sona erdiği gibi, eğitim ittifakı da noktalanmıştır. Fakat Cumhuriyet Dönemi’nde geçmiş tecrübeler üzerine yeni ilişkiler inşa edildiği için, Almanya’ya öğrenci gönderilmesi özellikle bu dönemde daha çok işe yaramıştır.

2. 1. 10. İlmî Encümenler Teşkili İle İlgili Görüş ve Uygulamaları

Ahmet Şükrü Bey’in mesaisinin bir bölümünü bir takım ilmî encümenlerin oluşturulmasına ve bunların faaliyetlerine hasrettiği görülür. Söz konusu ilmî encümenler bilhassa lisan sahasında faaliyet göstermiştir. Ahmet Şükrü Bey’in lisanla bu ilgisi şu sözleriyle açıklanabilir:

“Bir devleti temsil eden vesaitten biri de lisan-ı resmîsidir. Bir devletin lisan-ı resmîsinin kesbi intizam ve tekemmül etmesi onun tarik-i medeniyette ilerlediğine misal olan hususattan biridir. Lisanımızın bilhassa son zamanlarda aldığı şekli-i müşevveşiyet nazar-ı dikkati celbettiği için, bunun şamil olduğu şubâtı, yani imla, sarf ve nahv, edebiyat ve lügat gibi nıkat-ı mühimmesini de tetkik ve bu babda bazı kavait ve zevabit neşretmek üzere bunlara mahsus encümenler teşkil...”⁹³⁹

Bu çerçevede önce Istılahat-ı İlmiye Encümeni, ardından Sarf ve İmla ve Lügat Encümenleri teşkil edilmiş, daha sonra son ikisine Edebiyat Encümeni de dâhil edilerek Tetkikat-ı Lisaniye ortak adı altında birleştirilmişlerdi. Lisanla ilgili bu encümenlerin haricinde ayrıca Terbiye Encümeni, Tetkikat-ı İklimiye Encümeni, “Âsâr-ı İslamiye ve Milliye Encümeni” teşkil edilmiştir.

⁹³⁷ MBZC, İ.50, C:3, 5 Mart 1917, s. 73-78.

⁹³⁸ Turan, *Türk-Alman*, s. 133.

⁹³⁹ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 79-80.

2. 1. 10. 1. İstilahat Encümeni

İstilahat Encümeninin oluşumuna yol açan temel etken⁹⁴⁰, okullara iyi kitap hazırlanması isteği olmuştur. Zira arzu edilen kitapların hazırlanması noktasında en büyük sıkıntı üzerinde uzlaşmış kati fen tabirlerinin yokluğundan ileri gelmekteydi. Örneğin iki hesap kitabında en sade tabirler dahi çok çeşitli şekillerde tercüme edilmişti. Çocukların bunları anlaması mümkün olmuyordu. İşte bu nedenle fen bilimleriyle ilgili tabirler hakkında kesin bir hüküm vermek üzere alanlarında yetkin kişilerden bir ıstilahat encümeni teşkil edilmişti. Eski nazırlardan Emrullah Efendi başkanlığında mesai yapacak bu komisyon, riyaziyat, ulum-ı içtimaiye, hukuk, idare, ilm-i âsâr-ı atika, ulum-ı tabiiye, kimya, hikmet, ziraat, sanayi-i askeriye ve bahriye gibi ilim dalları ile alakalı fen tabirlerini belirleyecekti. Ahmet Şükrü Bey'e göre faal bir surette çalışacak olan komisyon yalnız eğitimimize değil, lisanımıza da faydalı olacak ve onun zenginleşmesini sağlayacaktı⁹⁴¹.

Encümen faaliyetlerini Darülfünun kütüphanesinde sürdürmüş ve bir yıllık mesaisi süresince birtakım işler yapabilmiştir. Bu kapsamda fihrist şeklinde de olsa Fransızcadan Türkçeye üç değişik ıstilah mecmuası yayınlamıştır. Fakat I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı siyasi ve ekonomik durum, dönemin diğer encümenlerinde de görüldüğü üzere azaları arasındaki ciddi görüş farklılıkları daha teşkilinin üzerinden bir yıl geçmeden encümenin kendiliğinden dağılmasına, başladığı çalışmaların henüz hazırlık evresinde kalmasına neden olmuştur. Akıbeti böyle neticelenen resmî teşebbüsün dışında bu yolda birtakım ferdi gayretler de görülmüştür. Ahmet Şükrü

⁹⁴⁰ Rıza Tevfik encümenin teşekkül gayesini “...elsine-i müterakkiyede cari ve müstamel olan birçok tabirat-ı ilmiye ve kelimat-ı ıslahiyyenin, kendi lisanımızda mukabillerini bulup tayin etmek ve binaenaleyh mazbut ve müdevven bir “kamus-ı ıstilahat” vücuda getirmektedir” diye açıklamıştır. Abdullah Uçman, “İstilahat-ı İlmiye Encümeni”, *Türk Dili*, S: 536, Ağustos 1996, s. 201. Yazar aynı zamanda encümen azalarının isimlerini de vermektedir.

⁹⁴¹ İkdam, no.5996, 31 Ekim 1913, s. 3; Şinasi, “İstilahat Encümeni”, *Ahenk*, no.5269, 6 Kasım 1913, s. 1; Tercüman- Hakikat, no.11695, 30 Ekim 1913, s. 2. Ağâh Sırrı Levend encümenin reisinin Mahmut Esat, üyelerinin ise İbrahim Aşkı, Ahmet Naim, Esat Şerafettin, Ahmet (Ağaoğlu), Besim Ömer Paşa, Celal Esat(Arseven), Celal Sahir, Hasip, Hulusi, Halit Ziya(Uşaklıgil), Rıza Tevfik, Rauf Yekta, Salih Zeki, Sabri, Ziya(Gökalp) Kemal Cenap, Mehmet Cemil, Mehmet Hamdi, Mehmed Ali Ayni, Mehmet Fatin, Mehmet Fuat (Köprülü) Mazhar Hüsnü, Mahmut, Nutki Beylerden oluştuğunu yazmaktadır. Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1949 s. 352. Rıza Tevfik encümenin başkanının Salih Zeki olduğunu söyler. Rıza Tevfik, s.145. Maarif Nezaretinin bir yazısında ise Ağustos 1914'te Emrullah Efendi'nin vefatı üzerine yerine Mehmet Ali Bey'in görevlendirildiği yazılıdır. BOA, MF.MKT., 1201/12, 1332.L.15. Tüm bunlardan azaların sık sık değişmesi gibi, encümen başkanının da sıkça değiştiği anlamını çıkarılabilir.

Bey'in söz konusu girişimlerden de teşvikini esirgemediği anlaşılmaktadır⁹⁴². Buna ait bir örnek şudur ki Kamus-ı Felsefe'nin basılması konusunda Ahmet Şükrü Bey'le bir görüşme gerçekleştiren Rıza Tevfik, nazırın heyecana gelerek, “istersen anama söv, fakat yaz. Ben böyle bir kamusun zamanımda basılmış olmasıyla iftihar ederim” dediğini nakletmektedir⁹⁴³.

Netice olarak önemli bir ihtiyaçtan ortaya çıktığı açık olan İstılahat Encümeninin ömrü kısa, semeresi de az olmasına karşın, önemli bir teşebbüs olarak görülmelidir⁹⁴⁴.

2. 1. 10. 2. Sarf ve İmla ve Lügat Encümenleri (Tetkikat-ı Lisaniye Encümeni)

Sarf ve İmla ve Lügat Encümenleri Türkçenin ıslahı, korunması ve zenginliğinin ortaya çıkarılması yolunda bir adım olarak atılmıştı. Tedrisat mecmuasının yazdığına göre, imlamız bir süredir anarşiye uğramış, okuryazar olanların neredeyse hepsine özgü bir çeşit imla görülmeğe başlamış, âdeta bizdeki yazılar imlaca Babil Kulesi'ndeki konuşmaların lisanına benzemişti. İşte okullara da sirayet eden bu duruma bir çözüm bulmak amacıyla iki komisyon teşkil edilmişti. Bunlardan İmla Komisyonu, imlanın okullar ve okul kitapları için salim bir yol almasını sağlayacaktı. İkincisi, Lügat Komisyonu ise okullar için Türkçe lügat çıkaracaktı⁹⁴⁵.

Yukarıda yer verildiği gibi, Ahmet Şükrü Bey bir devleti temsil eden vasıtalarından birinin onun resmî dili olduğunu düşünüyor, devletin resmî dilinin intizamlı ve tekemmül ediyor olmasının onun medeniyet yolunda ilerlediğine birer örnek teşkil ettiğine inanıyordu. Son zamanlarda Türkçenin aldığı karmakarışık vaziyet onu rahatsız ediyordu⁹⁴⁶. İşte bu saikle Ahmet Şükrü Bey Maarif Nezaretinin daha önce, 1 Ağustos 1894 tarihinde maarif idarelerine kaleme aldığı Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki

⁹⁴² Bu kapsamdaki çalışmalar hakkında bilgi için bkz. Levend, s. 354. Yazara göre, encümenin içerisinde Türkçeciler bulunmakla beraber ağırlık Arapçacılar tarafındaydı. Bu yüzden meydana getirilen terimlerin hepsi Arapça olmuştu. İstılahçılar sadece terimleri Arapça köklerden yapmakla kalmamışlar, onları tarif ederken de çok ağır bir dil kullanmışlardır. Örneğin yeme, içme, giyinme yerine, ekl ü şürb ü telebübüs kelimeleri tercih edilmiştir. Levend, s. 352-354.

⁹⁴³ Rıza Tevfik, s. 147; Pakalın, Sicill-i Osmani Zeyli, s. 139; Rıza Tevfik, gayretli ve ilme meraklı bir adam olarak tanıttığı Ahmet Şükrü Bey'in ıstılahat konusuna verdiği önemle ilgili başka örnekler de vermektedir. Aynı eser, s. 147.

⁹⁴⁴ Encümen tam verimli olamadı ise de Ahmet Şükrü Bey'in çabaları ile kamusa esas olacak kelimelerin bir lügatçesini yapmak üzere Fransızca Büyük Pedagoji Sözlüğü'nün tercüme işine girilmiş ve ayrıca Osmanlı tarihi için yetişmiş büyük yazarların kitapları da birer birer basılmaya başlanmıştır. Bu bilgileri veren Kazım Nami, “Türk maarifinin taklit olmayan garplı ve muhakkak millî bir temel üzerinde kurulması ve yükselmesinde bu tertemiz vatan çocuğunun himmeti büyüktür, ruhu şad olsun”, demektedir. Duru, s. 57

⁹⁴⁵ Tedrisat, C:5, no.28-2, 7 Nisan 1915, s. 7.

⁹⁴⁶ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 79.

lehçelerde mevcut ve halk arasında kullanılan kelime ve tabirlerin derlenerek gönderilmesi gerektiği ile ilgili bir yazıyı⁹⁴⁷ ve yazının yer aldığı dosyayı incelemiştir. Teşebbüsün faydası ve güzel bir amaçla yapıldığı inkâr edilemezken bundan o zamanlar hiçbir semere alınmadığının dosyanın tetkikinden anlaşıldığı tespitini yapmıştır⁹⁴⁸. Ahmet Şükrü Bey, akim kalan bu teşebbüsü semeredar hâle getirebilmek için maarif idarelerine yeniden bir yazı yazmış ve gereğinin ifasını istemiştir. Yazıdaki tespit ve tahliller ehemmiyet görüldüğünden aynen aşağıda verilmiştir:

“Türkçe lisanı eskiden beri yazı ve konuşma dilleri arasında büyük farkları havi olduğu gibi payitaht konuşma dili sade Türkçeden uzaktır. Müteaddit amil ve müessirlerin vücuda getirdiği şu hâl pek çok Türkçe fiil, edat ve tabirler kelime köklerinin istimalden düşüp unutulmasına sebep olmuştur. Bunun neticesi olarak bugün Türkçenin eski lehçelerini bilmeyenler ve Türk memleketlerinde gezip dolaşmayanlar lisanımızın fakrına hüküm ve esasen mevcut kelimeleri de yok farz ediyorlar. Lisan ve edebiyatımızın esaslı ve hakîm duyguların tesiri altında geri dönmez adımlarla sadeliğe doğru yol aldığı ve ulum ve fünuna dair ıstılahatın vaz ve takriri için nezaretçe bir encümen-i mahsus da teşkil edildiği bir sırada Türkçe kelimelerin cem’i lüzumu da hissedilmiş ve vaka Türkçeye mensup ekser lügatten malum olmayanların yerine vaktiyle Arabi veya Farişî’den kelimeler alınarak telafi-i noksana çalışıldığı halde bazılarının mukabili tedarik olunamadığından bunların delalet ettiği manayı ifade için ibareler ihtiyarına mecburiyet hasıl olmakta ve bunun ise üssülesası terakkiyat-ı medeniyet olan lisanca nekayistan madut olacağı derkar bulunmakta olmasına göre neşr ve tamim-i maarif emr-i ehemmine memur olan zevatın bu madde hakkında dahi ehemmiyet ve uluvviyetle mütanasiben sarf-ı mesai eylemeleri şiar-ı hamiyet ve lazime-i zimmet-i memuriyetten bulunmuş olduğuna binaen Anadolu vilayetinde bulunan ve sultaniye ve idadiye ve rüştiye memurin ve muallimini taraflarından oralarca müstamel ve fakat cihat-i sairece meçhul ve lisan-ı Arabi ve Farişî’den mukabilleri dahi gayr-i melhuz olan Türkçe kelimelerin o mahalde nasıl telaffuz ve ne manada istimal edildiklerinin cetvel şeklinde ve elifba harfları sırasıyla varakalara yazılması ve bunlardan başka lisanın hususiyetini, şivesini göstermek ve metruk kelimeleri hatırlatmak emrinde büyük bir kıymeti haiz olan atasözlerinin de aynı elifba sırasıyla cem ü telfik ettirilmesi ve bu yolda toplanılacak pusulaların bir daha tekit ve tekrara hacet bırakmayarak biderpî nezarete irsali hususuna himmet olunması mütemennadır efendim”⁹⁴⁹.

Ahmet Şükrü Bey Maarif Nazırlığının son yılında encümenlerle ilgili yeni bir teşkilatlanmaya gitmiştir. Lisan meselesiyle iştigal eden iki encümene bir de Edebiyat Encümeni ekleyerek bunların hepsini Tetkikat-ı Lisaniye Heyeti adı altında birleştirmiştir. Yeni oluşturulan heyetin idari yapılanması ve çalışma şeklini şöyle

⁹⁴⁷ Osmanlı Lisanının ıslahı için bazı vilayetlerde kullanılan Türkçe kelimelerin Arabi ve Farişî mukabilleri olmayanların haruf-ı hecca sırası ile bir lügatte toplamak üzere Maarif Nezaretine gönderilmelerine dair idadi ve rüştiye öğretmenlerine yapılan tamimin kaynağı esasen sadaret makamıdır. Sadrazam Cevad, bakanlık marifetiyle söz konusu çalışmayı yürütmek istemiş, fakat bu yolla bir netice alınamaması üzerine 26 Haziran 1894 tarihli bir yazıyla nedenlerini Maarif Nezaretinden öğrenmek istemiştir. Nezaret 24 Eylül 1894 tarihli cevabında, yapılan tebligatın üzerinden iki ay geçmiş olmasına rağmen henüz hiçbir taraftan bir cevap gelmediği, konuya ehemmiyet ve itina gösterilmediği ve sonuç olarak istenen malumatın toplanamadığı bilgisini vermiştir. Aynı yazıda sadaretin cemiyet-i aliyeler vücuda getirilmedikçe, lisanın ıslahatın mümkün olamayacağı görüşüyle, daha önce lisan ıslahatı hususunda kurulan cemiyetin ne suretle teşekkül ettiği ve hangi icraatlarda bulunduğu sorusuna karşı da Maarif Nazırı, Hicri 1281 senesinde Münif Paşa başkanlığında oluşturulan cemiyet hakkında bilgi vermiş, fakat böyle ali bir cemiyet teşkiline hâlihazırda gerek olmadığı mütalaasında bulunmuştur. **BOA, Y.MTV.**, 106/25, 1312.R.06.

⁹⁴⁸ **BOA, MF.MKT.**, 1193/25, 1132.M.10. Yazı için bkz. EK-10.

⁹⁴⁹ **BOA, MF.MKT.**, 1193/25, 1132.M.10.

belirlemiştir: Tetkikat-ı Lisaniye Genel Başkanlığını Darülfünun Nazariyat-ı Edebiye Müderrisi Ali Ekrem Bey üstlenecektir. Ali Ekrem Bey heyet-i umumiyeye başkanlık yapacak, encümenlerin çalışmalarını düzenleyecek ve her encümende imza yetkisiyle hazır bulunacaktır. Encümenlerin her biri birer ikinci başkan seçecektir⁹⁵⁰. Heyet bir başkan ile üç ikinci başkan da dâhil olduğu halde toplam 22 azadan oluşacaktır. Ayrıca İmla, Sarf ve Nahv, Lügat, Edebiyat Encümenlerinin birer kâtibi olacaktır. Encümenler haftada bir toplanacak ve her toplantı için azaya birer lira ücret verilecekti. Üç encümenin ortak bir kütüphanesi bulunacaktır. Encümenler müzakere neticelerini yayınlamak yetkisine de sahipti. Türkçe lügat cüz cüz yayınlanacaktır. Çalışma tarzları bu şekilde belirlenen encümenler ile bunlara mensup üyelere ait bilgiler Tablo 2. 15’de verilmiştir⁹⁵¹.

Tablo 2. 16: Tetkikat-ı Lisaniye Encümeni Azaları

Reis-i Umumi	Ali Ekrem Bey	Elyevm uhdesinde bulunan Cezayir Bahr-i Sefid Valiliğinden dolayı nısf maaş ve zükur ve İnas Darülfünun muallimlikleri için ücret-i şehriye almaktadır.
Lügat Encümeni		
Cenap Şehabeddin Bey	Reis-i Sâni	Sıhhiye Nezareti Reis-i Umumiliğinden mütekaittir. Elyevm Darülfünun Fransızca müderrisi olup ücret-i şehriye almaktadır.
Ferit Bey		Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi Mümeyyizliği’nden mütekaittir. Elyevm Darülfünun tetkik-i âsâr-ı edebiye müderrisi olup ücret-i şehriye almaktadır.
Necip Asım Bey		Miralaylıktan mütekaittir. Elyevm Darülfünun Türk lisanı tarihi müderrisi olup ücret-i şehriye almaktadır.
Ahmet Rasim Bey		Muharririn-i Osmaniye’den olup memur değildir.
Ahmet Naim Bey		Darülfünun müderrislerinden olup dört bin kuruş maaşı vardır.
Mehmet Akif Bey ⁹⁵²		Medaris-i aliye müfettişlerinden olup bin yedi yüz elli kuruş maaşı vardır.

⁹⁵⁰ Sabah, no.9804, 1 Mart 1917, s. 3.

⁹⁵¹ BOA, MF.MKT., 1223/16, 1335.Ca.4. Ahmet Şükrü Bey’in söz konusu tamimi Ahenk gazetesinde Şinasi tarafından “*Maarif Nezareti ve Gayet Müfit Bir Teşebbüsü*” başlığı altında ele alınmıştır. Yazıda bakanlığın hangi gerekçelerle böyle faydalı bir teşebbüse yöneldiği örnekleriyle anlatılmıştır. Teşebbüsün güzelliğine rağmen, tahmil edilen bu vazifenin üstesinden gelecek öğretmenlerin sayısının henüz hiç denecek kadar az olduğu, zira öğretmenlerin çoğunun Türkçe okuyup okuttukları halde buna âdeta yabancı kaldıkları, ciddi merak ve heveslerinin de bulunmadığı, dahası ders yoğunluklarının yanında bir de bu işi ifa edemeyecekleri tespiti yapılmıştır. Bu durumda yazar, arzulandığı gibi derleme yapıp bunu sunacak öğretmenlerin taşrada azlığından dolayı, bakanlık tarafından birkaç örnek tertip edilerek bunların taşra öğretmenlerine gönderilmesini önermiştir. **Şinasi**, “Maarif Nezareti, Gayet Müfit Bir Teşebbüsü”, *Ahenk*, no.5339, 1 Şubat 1914, s. 1.

⁹⁵² İlk teşekkülünde Mehmet Akif(Ersoy) Edebiyat Encümeninde iken 20 Mart 1917 tarihli Maarif Nezaretinin uygun görüş yazısıyla Lügat Encümeni azası Ali Canip’le becayişleri yapılmıştır. Sonraki süreçte encümenlerde gerek yer değiştirme, gerek görevden ayrılma veya yeni görev almalar söz konusu olmuştur. Bu kabilden olmak üzere Eylül 1917 tarihli encümenleri gösterir bir çizelgede Edebiyat Encümenine yeni olarak Süleyman Şevket, Sarf ve İmla Encümeninden nakil suretiyle de Necmi Bey dâhil olmuştur. Sarf ve İmla Encümenine ise yeni olarak Ali Ulvi Bey katılmıştır. BOA, MF.MKT., 1223/16, 1335. Ca.4.

Mithat Cemal Bey		Adliye Nezareti kalemi mahsusu müdür muavini olup iki bin beş yüz kuruş maaşı vardır.
Sarf ve İmla Encümeni		
Cevdi Efendi	Reis-i Sâni	Bezm-i Âlem Valide Sultanisi Türkçe muallimi olup maaş almaktadır.
Kami Bey		Köprülü Şehbenderi olup maaş almaktadır.
İhsan Bey		Darülmualimin Tatbikat Mektebi Müdürü ve Darülmualimin ve Darülmualimat muallimlerinden olup maaş almaktadır.
Hakkı Tarık Bey		İstanbul ve Galatasaray sultanilerinde muallim olup maaş almaktadır.
Ahmet Cevat Bey		Memuriyet-i resmîyesi yoktur.
Hüseyin Ragıp Bey		Kadıköy Sultanisi müdürü olup maaş almaktadır.
Necmi Bey		Darülfünun müderris muavini olup maaş almaktadır.
Edebiyat Encümeni		
Halit Ziya Bey	Reis-i Sâni	Darülfünunda muallimdir ve yalnız oradan maaş alır. Başka memuriyet-i resmîyesi yoktur.
Ali Canip Bey		Darülmualimin muallimlerindedir. Yalnız oradan maaş alır.
Fazıl Ahmet Bey		Darülmualimin muallimlerindedir. Yalnız oradan maaş alır.
Yahya Kemal Bey		Darülfünun muallimlerindedir. Yalnız oradan maaş alır.
Fuat Bey		Darülfünun muallimlerindedir. Yalnız oradan maaş alır.
Macit Bey		İnas Darülfünununda muallimedir. Yalnız oradan maaş alır.
Ziya Bey		Darülfünun muallimlerindedir. Yalnız oradan maaş alır.

1 Mart 1917 tarihli Sabah gazetesi encümenlerin şimdiye kadar yürüttükleri faaliyetler ile bundan sonra yapacakları çalışmalar hakkında edindiği malumatı okurlarıyla paylaşmıştır. Buna göre Lügat Encümeni mevcut lügatlerden mükemmel bir lügat telif etmekle meşguldür. Söz konusu lügatte kelimelerin benzerleri ve karşılıkları gösterilmekte ve atasözlerine de yer verilmektedir. Encümenin vazifesi doğal olarak uzun sürecektir. Sarf ve İmla Encümeni, imla usulleri ile ilgili bir kitap vücuda getirmiş ve görüşlerine başvurulmak üzere mütehasıslara göndermiştir. Gelen cevaplar üzerine gerekli tashihat ve ilaveler yapılmış, sonuçta kati esasları içeren yeni bir risale kaleme alınmıştır. Bu yeni risale imlanın intizamını sağlayacak bir tarzdadır. Arapça ve Farsça kelimelerden Türkçeleşmiş olanların Türkçe imlaya tabi tutulmaları, diğerlerinin ise olduğu gibi bırakılması kararlaştırılmıştır. Gazetede bu karara örnekler verilmiştir. Risalede ayrıca Türkçe imlanın bir tarihçesi ve konulan kaidelerin gerekçesini gösterir bir mukaddime de bulunacaktır. İmla Encümeni imla risalesini bitirdikten sonra Türkçeye mahsus gerekçeli bir sarf ve nahv telifi için de hazırlıklara başlamıştır. Yeni teşkil edilen Edebiyat Encümeninin görevi, öncelikle sultanilerde okunacak edebiyat dersleri için bir kitap ile öğrencilere okutulmak üzere bir müntahabat mecmuası vücuda getirmektir. Zira sultanilerde edebiyat öğretimi şimdiye dek arzu edildiği gibi gerçekleşmemiştir. Öğrenciler sanatın mahiyeti ve kıymeti konusunda birçok yüksek

nazariyeleri hiç anlamadan ezberlemişler ve okudukları edebî parçalar hakkında bir fikir sahibi olacak şekilde yetiştirilememişlerdi. Son olarak gazetenin haberine göre, Tetkikat-ı Lisaniye Heyetinin dışındaki uzmanların da görüşlerini alarak lisanla ilgili inceleme ve araştırmaları içeren bir mecmua çıkarılması da kararlaştırılmıştı⁹⁵³.

Gazetenin aktardığı bu iyimser tabloya karşın encümenlerin arzulandığı ölçüde, hatta asgari seviyede dahi başarılı olamadıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine Ahmet Şükrü Bey birkaç kez Tetkikat-ı Lisaniye Encümeninden çalışmaların neden netice vermediğini sebepleriyle öğrenmek istemiş, konunun aciliyetinin ve ehemmiyetinin altını çizmiştir. Bu bağlamda 6 Ekim 1917 tarihli bir yazısında Maarif Nazırı encümene şu yolda seslenmiştir:

“Encümenlerin uhde-i hamiyetine tevdi edilen mesailin arz ettiği müşkülâtın büyüklüğü gayr-i münker olmakla beraber bunların teşekkülünden beri geçen zaman dahi istisgar edilemeyecek bir raddede olduğuna ve bu müddet zarfında eyadi-i istifadeye vazolunacak derecede âsâr-ı mesai vücuda gelememesi maarif-i memleketin ihtiyacat-ı acilesi ve heyet-i azay-ı kiraminin muttasıf oldukları hamiyet ve fazilet ile gayr-i kabil-i telif görüldüğüne binaen tehirat-ı vakayı muccep olan esbabın izalesini ve bu mesai-i masrufanın mümkün olduğu mertebe karib bir zamanda neticepezîr olması her neye mütevakkıf ise biletraf işarına himem-i mahsusalarının diriğ buyrulmasını rica ederim”⁹⁵⁴.

Encümen ise Maarif Nazırının encümenlerin mesaisi hakkındaki bu mütalaasında doğru tespitlerde bulunduğunu, mükemmel bir lügat ve edebiyat mecellesi vücuda getirmenin zor olmakla birlikte Lügat ve Edebiyat encümenleri azalarının gerek sık sık değişmesi, gerekse aralarında yaşanan görüş ayrılıklarından ötürü bir eser ortaya konulamadığını bildirmiştir. Encümen ayrıca bütün bunlara rağmen birçok temel esasın belirlendiğini, yeni teşkilatın maksadın teminine daha çok hizmet edeceğini, yayınlanması söz konusu olan lüğatin en geç altı ay sonra basımına başlanacağını, encümenlere gösterilen ilginin ve yardımın devamının arzu edildiğini belirtmiştir⁹⁵⁵.

2. 1. 10. 3. Terbiye Encümeni

1917 yılının ilk yarısında Ziya Gökalp’in arzusu üzerine Ahmet Şükrü Bey tarafından teşkil edilen bu encümenin⁹⁵⁶ esas görevi, öğretmenlerle gerek yazılı iletişimle bulunarak, gerekse yüz yüze görüşerek son terbiye ve öğretim şekillerini terviç etmek, millî terbiyenin esaslarını araştırmak, çocuk dünyası ile ilgili telif ve tercümesi zaruri olan eserleri vücuda getirmek ve bir terbiye mecmuası yayınlamaktı. Encümen Yeni

⁹⁵³ Sabah, no.9804, 1 Mart 1917, s. 3.

⁹⁵⁴ BOA, MF.MKT., 1223/16, 1335. Ca.4.

⁹⁵⁵ BOA, MF.MKT., 1223/16, 1335. Ca.4.

⁹⁵⁶ Bazı eserlerde encümenin adı “Fenn-i Terbiye Encümeni” olarak da zikredilmektedir. Ergin, C:5, s 1667. Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, Nobel Yayınları, Ankara 2002, s. 120.

Mektep Müdürü Satı, Darülfünun Müderrislerinden Ziya Gökalp ve İsmail Hakkı, Darülfünun Müderris Muavinlerinden Ali Haydar, Necmettin Sadak, Mehmet Emin, Tatbikat Mektebi Müdürü İhsan, Darülmuaallimin-i Aliye Muallimlerinden Fazıl Ahmet ve İbrahim Alaeddin Beylerden oluşuyordu⁹⁵⁷. Encümenin haziranın ilk günü gerçekleştirilen birinci toplantısında çalışma usulü tayin edilerek azalardan birinin(bu toplantı için Satı Bey seçilmişti) her toplantı için bir muhtıra hazırlaması ve onun üzerinde konuşulması kararlaştırılmıştır. Aynı toplantıda Ziya Gökalp Bey'in önerisiyle başkanlığına Satı Bey seçilmiştir. Encümen haziranın on beşinci günü millî terbiye konulu ikinci toplantısını gerçekleştirmiştir. Konu münakaşa edilerek Ziya Gökalp Bey'in bu meyanda kaleme aldığı yazısı okunmuş, terbiyeye dair tercüme edilmesi gerekli eserler listesinin tanzimi ve eylülünden itibaren yeni bir aylık dergi çıkarılması kararlaştırılmıştır. Şurası belirtilmeli ki iyi niyet ve bir gereksinim sonucu Ahmet Şükrü Bey'in de tasvibi ve alakasıyla oluşturulan Terbiye Encümeninin azaları arasında fikir birliği yoktu. Mesela encümenin teşekkülünde mühim katkısı bulunan Ziya Gökalp Bey, Satı Bey ile uzlaşamamalarının nedenini şöyle izah etmekteydi: "O, imparatorluk vatandaşı kalmakta ısrar ediyor, ben Türk olalım diyorum. O, tabiiye hocalığı düşünüşünü bırakamıyor, ben feylesof gibi, içtimaiyatçı gibi düşünelim diyorum. Aramazdaki ihtilaf burada"⁹⁵⁸.

2. 1. 10. 4. Âsâr-ı İslamiye ve Milliye Encümeni(Encümen-i Tetkik)

Ahmet Şükrü Bey'e göre encümen ülkede inkişafı arzu edilen mefkûre ve millî terbiyeyi tenmiye etmek, âsâr-ı medeniyemizi araştırmak ve incelemek üzere teşkil edilmişti. Ona göre;

"Memleketimizi, yani mazimizi, terakkiyat-ı mazimizi hakikaten bilmiyoruz. Çünkü şimdiye kadar, onu ne evvelce yazılmış olan kitaplardan tetkik etmek, ne de bizzat memleketimizde gezerek tetkik ve tettebbu etmek ihtiyacını hissettik. Bu ihtiyaç, herhalde tatmin edilecek derecede mühim bir noktadır"⁹⁵⁹.

Encümenle ilgili 10 Mart 1915 tarihli kısa nizamnamede yukarıda verilen gayesi ortaya konulmaktaydı⁹⁶⁰. Encümen İttihat ve Terakki Partisi Merkez-i Umumi Azası ve

⁹⁵⁷ Tedrisat, no.38, 1 Mayıs 1917, s. 399; Muallim, no: 10, 1 Mayıs 1917, s. 319. Erişirgil encümen üyeleri arasında Ali Haydar'ı saymaz, bunun yerine Şekip(Tunç) ismini verir. Erişirgil, s. 120.

⁹⁵⁸ Ergin, C:5, s. 1667.

⁹⁵⁹ Tercüman-ı Hakikat, no.12461, 26 Aralık 1915, s. 1.

⁹⁶⁰ Takvimi-i Vekâyi, no.2125, 15 Mart 1915, s. ; Tedrisat, Sene.5, no.28-2, 7 Nisan 1915, s. 9. Maarif Nezaretinin 1 Mart 1915 tarihli encümenle ilgili tezkerede encümenin adının önce Türkiyat encümeni yazılıp sonra üstünün çizildiği ve encümen-i tetkik yazıldığı ve böylece kabul edildiği görülmüyor. Yine nizamnamenin 1. maddesinde Türk Medeniyeti ifadesinin üstünün çizildiği görülmektedir. BOA, MV.,

Darülfünun Muallimi Ziya, Darülfünun Muallimlerinden Köprülü Fuat ve Ağaoğlu Ahmet, Tıp Fakültesi Muallim Muavinlerinden Hüseyinzade Ali, Adliye Nezareti Müfettiş-i Umumi Muavini Yusuf Kemal, Darülfünun Muallim Muavinlerinden Halim Sabit ve Ali Emiri, Gelenbevi Sultanisi Müdürü Şemsettin Beylerden oluşturulmuştu⁹⁶¹. Encümene daha sonra Bursalı Tahir Bey, Veled Çelebi, Necip Asım, Mehmet Arif Beyler gibi isimler katıldı. Bunun yanında dışarıdan Alman, Macar, Fransız üyeler de encümene alındı. Planlandığı gibi encümen araştırma ve inceleme sonuçlarını paylaşmak için Millî Tettebbular adıyla bir dergi çıkarmaya başladı. Dergi yalnızca beş sayı çıkabildi. Buna rağmen tarihin sosyal ve kurumlaşma açısından incelenmesi yönüyle önemli bir hizmet görmüş oldu. Doğrudan encümenle ilgili olmasa da aynı gaye etrafında Ahmet Şükrü Bey, Süleyman Nazif'in⁹⁶² reisliğinde kurdurduğu bir heyete âsâr-ı eslafı, güzel tashih edilmiş iyi bir kâğıda intizamla bastırılmış olarak yayınlattı. Bu kitapların özellikle Darülfünun edebiyat şubesi gençliği için yararlı olacağı düşünüldü⁹⁶³.

2. 1. 10. 5. Tetkikat-ı İklimiye Encümeni

Osmanlı ülkesinin incelenmemiş bir yönünün onun coğrafi durumu ve iklimi olduğunu düşünen Ahmet Şükrü Bey, havanın durumunun hangi bölgelerde ne şekilde değiştiğinin, ne kadar yağmur yağdığının, hangi rüzgârların ne kadar hüküm sürdüğünün, çeşitli iklimlerde rutubetin ne kadar olduğunun bilinmediği hususuna dikkat çekmiş ve bunun sonucunu şöyle değerlendirmişti:

“...bunlar malum olmadığı için ahval-i ziraiye ve ahval-i iklimiye ait, usul-ı ziraiyemize, ahval-i coğrafimize dair olan malumatları ecnebilerin ekseriya noksan olarak vaki olan tetkikatı neticesinde yazdıkları kitaplardan istihraç ediyoruz”⁹⁶⁴.

İşte Ahmet Şükrü Bey bu duruma bir çare olmak üzere Tetkikat-ı İklimiye Encümenini teşkil etmişti. Araştırmalar neticesinde encümenle ilgili çok fazla bilgi ve belgeye ulaşamamıştır. Yalnız hava durumlarının işlendiği bir deftere (merkez defteri) ulaşılmıştır⁹⁶⁵.

239/22, 1333.Ca.05. Zaten Ahmet Şükrü Bey de 1917 bütçe görüşmeleri sırasında encümenle ilgili tahsisata değinirken Âsâr-ı İslamiye ve Türkiye ifadesini kullanmıştır. MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 85.

⁹⁶¹ TİTE Arşivi, Kutu No: 10, Gömlek No: 12, Belge No: 12-10001, Belge Tarihi:05. 01.1915.

⁹⁶² Ahmet Şükrü Bey, Süleyman Nazif'in eniştesiydi.

⁹⁶³ Duru, s. 73.

⁹⁶⁴ MBZC, C:3, İ.50, 5 Mart 1917, s. 79.

⁹⁶⁵ Maarif-i Umumiye Nezareti, Merkez Defteri. Bu defterin bir örneği Millî Kütüphanede bulunmaktadır.

III. BÖLÜM

1918'DEN 1926'YA AHMET ŞÜKRÜ BEY

3. 1. Mütareke Dönemi'nde İttihatçılar

1918 Eylülünde Bulgar cephesinin çökmesi, Osmanlı Devleti için son umutların da yitirilmesine neden oldu. Gelişme üzerine Talat Paşa önce barış istemeye ardından istifaya karar verdi. Padişah vaziyetin böyle yapmayı gerektirdiğini söyleyerek istifa kararını onadı. Padişah Vahdettin, Tevfik Paşa riyasetinde bir hükûmetin kurulmasını arzu ettiğini söyleyince, Talat Paşa biri Cavit Bey olmak üzere iki ittihatçının kabinede yer almasını şart koştu. Padişah tarafından bu talebi kabul görüldü⁹⁶⁶. Böylece yeni döneme yumuşak bir geçiş sağlanmış olacaktı. Padişahın istemeyerek⁹⁶⁷ müsaade ettiği bu durum, ittihatçıların hâlâ çok güçlü olması ve padişahın da bundan çekinmesinden kaynaklanmaktaydı.

Tevfik Paşa'nın sözü edilen ittihatçı koşulunu uygun görmemesi üzerine, kabineyi İzzet Paşa teşkil etti⁹⁶⁸. Dâhiliye Nazırlığına Fethi Bey, Maliyeye Cavit Bey, Bahriyeye ise Rauf Bey getirildi⁹⁶⁹. Aslında İzzet Paşa hükûmetinin kurulması ile Osmanlı tarihinin son safhası de başlamış oluyordu. Yaklaşık dört yıl sürecek ve on bir hükûmetin işbaşına geleceği bu dönem, "İstanbul Hükûmetleri Dönemi" olarak isimlendirilebilirdi⁹⁷⁰.

⁹⁶⁶ Türkgeldi, s. 151; Bayar, C:1, s. 6; Akşin, Jöntürkler, s. 453.

⁹⁶⁷ Vahdettin zaten öteden beri İttihat ve Terakki Partisine karşı menfi fikirler taşımaktaydı. Okyar, s. 234.

⁹⁶⁸ BOA, HSD.AFT., 6/70, 1337.M.07.

⁹⁶⁹ BOA İ.DUİT., 9/38, 1337 M 07; Zaman, no.188, 14 Ekim 1918, s. 1.

⁹⁷⁰ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş(1918-1919)*, C:1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s. 19; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 49.

Bu arada İttihat ve Terakki Partisi son kongresini 1918 Kasım başında gerçekleştirdi. Talat Paşa burada iktidarlarının ve gelişen hadiselerin uzun bir muhasebesini yaptı⁹⁷¹. Son kongre partinin feshiyle neticelendi. Ama bu son, aynı zamanda yeni bir başlangıçtı. Zira ittihatçılar yeni bir teşkilatla varlıklarını sürdürme kararı aldılar. Bu arada itilaf devletleri ittihatçı liderlere savaşın sorumluluğunu yüklemekte, Rum ve Ermeni tehcirlerinden şahsen mesul tutmaktaydılar. Bu durumda ülkede kalma imkânı görmeyen,⁹⁷² kendi üzerlerine gelineceğini ve hesaba çekileceklerini düşünen İttihat ve Terakki Partisi rüesasından Talat, Enver ve Cemal Paşa ile Azmi, Bedri, Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi Beyler 1/2 Kasım 1918 gecesi bir Alman denizaltısıyla ülkeyi terk ettiler⁹⁷³. Fakat onlar için mücadele ve macera henüz bitmemiş, sadece mecra değiştirmişti. İttihat ve Terakki Partisi resmen dağılsa da temsil ettiği milliyetçi ve memleketçi fikir yaşatılacaktı⁹⁷⁴. Nitekim cemiyet hazırlıklarını iki düzeyde yaptı. Bir yandan açık siyasal faaliyetler ile kamuoyunun harekete geçirilmesi, öte yandan gizli yer altı çalışmaları⁹⁷⁵.

Hükûmete geri dönülürse İzzet Paşa hükûmetinin halletmesi gereken en acil iş, mütareke görüşmelerini yürütmek ve sonlandırmaktı. Görüşmeler için Rauf Bey'in başkanlığında bir heyet teşkil edildi. Sonunda 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı. Anlaşma kamuoyunu tenkit edenler ve takdir edenler olarak ikiye böldü. Takdir edenler diğer mütareke akdeden devletlere nazaran Osmanlı Devleti'yle yapılan bu anlaşmanın daha hafif olduğunu ileri sürüyorlardı. Eleştirenler ise

⁹⁷¹ Talat Paşa yaptığı konuşmada İttihat ve Terakki Partisinin uzun bir tarihçesini vermiş, Balkan Savaşları ve sonuçlarını, iki ittifak grubundan birine neden girilemediğini, Almanya'nın özellikle şark vilayetlerine yönelik politikalarının faydaları olduğunu ve İttihat ve Terakki Partisine yaklaştığını, Balkan Savaşları'ndan sonra Almanlarla yapılan anlaşma gereği savaşa girilmesinin söz konusu olduğunu, ama hem Bulgarlardan hem de Romanya'dan teminat almak gerektiğini, Bulgarların İttifak devletleriyle birlik olacağını söylediğini, Romanya'nın ise teminat veremediğini uzun uzadıya anlatmıştır. Zaman, no.207, 2 Kasım 1918, s. 1.

⁹⁷² Bayar, Ben de Yazdım, C:1, s. 89.

⁹⁷³ Akşin, Jöntürkler, s. 456. Ülkeyi terk eden ittihatçı liderler dışarıda faal bir mücadele dönemine girdiler. Yurtdışındakilerin amacı, İslam ve Türkleri bir araya toplamak ve bu şekilde hakkında hüküm verilecek olan Osmanlı Devleti'ni müsait şartlarda sulhe kavuşturmaktı. Vardar, s. 549; Ne var ki yurtdışına çıkan bu ittihatçılar Ermeni komitacıların ölüm listesine alınmışlardı. Şakir, s. 191-192. Mithat Şükrü, Talat Paşa'nın kendisine "*göreceksiniz yatağında ölmek bana nasip olmayacak, bir gün sokakta giderken bir kurşun ile yere serileceğim*" dediğini nakleder. Bleda, s. 148. Böylece dâhilde hükûmetin başlattığı bir ittihatçı avı varken, hariçte ise Ermenilerin öldürmeyle neticelenen başka bir avı söz konusu olmuştu.

⁹⁷⁴ Selek, s. 83. İktidar değişikliğiyle İttihat ve Terakki Partisi siyasal hayattan silinmiş olmuyordu. Mecliste hâlâ ittihatçı ağırlığı mevcuttu. Bunun yanında bürokrasi, polis ve ordu büyük ölçüde ittihatçılardan meydana geliyordu. Vilayetlerde de İttihat ve Terakki Cemiyeti hâkim siyasi güçtü. Eric Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salıhoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 115.

⁹⁷⁵ Zürcher, Millî, s. 115.

mütarekenin 4. ve 7. maddelerini öne çıkararak bunların ülkede nifakı artıracığını, istiklal ve istikbalin kaybedileceğini söylüyorlardı⁹⁷⁶. Tartışmalar yapıla dursun zamanla anlaşıldı ki itilaf devletleri anlaşma hükümleri ile yetinmeyecekti. Zira Türkiye ile ilgili daha büyük arzuları vardı. Bu nedenle söz konusu anlaşma hükümleri oldukça geniş yorumlanmaya ve ağır şekilde tatbik edilmeye çalışıldı. Yine itilaf devletleri savaş sırasında kendi aralarında hazırladıkları Anadolu'yu taksim etme projelerini tekrar gündeme getirdiler. Yer yer işgaller başlattılar. Ayrıca itilaf devletleri donanmasının 13 Kasım 1918'de Osmanlı başkentine gelişi ile bir tazyik ve tarassut ortamı yaratıldı.

İttihat ve Terakki Partisi teşkilat bakımından yeni döneme girerken düşmana karşı silahlı direniş hususunda da gerekli hazırlıkları yapmış ve tedbirlerini almıştı. Zürcher'in direniş hareketleri için evvelden hazırlıkların yapıldığı noktasındaki tespiti ile Talat Paşa'nın son kongrede altını çizdiği mücadelenin devam edeceğine dair ifadelerini destekler mahiyette bir bilgiyi de Refik Halid'in hatıralarından öğreniyoruz. Söz konusu yazar "Minelbabilelmihrab" adlı hatıratında Anadolu'da mukavemet yapılabileceğini hangi tarihte, nerede ve evvela kimden duydum? başlığıyla dikkat çekici bir bölüme yer vermiştir. Mütareke Dönemi'nde Zaman gazetesinde yazıları neşredilmeye başlayan Refik Halid bu günlerde gazetenin sahibi Ahmet Şükrü Bey'le aralarında geçen bir konuşmayı şöyle nakletmiştir. Ülkenin gidişatı hakkında kendisinin ne şartla olursa olsun, derhal mütareke akdedilmesi gerektiğini ve bundan başka da çare olmadığını ileri sürmesine karşılık Ahmet Şükrü Bey, çarenin olduğunu, Anadolu'ya çekilip mukavemet etmek gerektiğini belirtmiş ve şunları eklemiştir: "Hükûmet bu ciheti düşünerek tedbirlerini evvelce almıştı... Dağ ve çete muharebesi için silah, cephane, teşkilat hepsi hazır; elli sene dayanırız!". Refik Halid, Ahmet Şükrü Bey'in bu mühim açıklamalarını, 1918 senesi Kasımında duyduğunu ve bundan tam bir yıl sonra Anadolu'da Yunan ve itilaf devletlerine karşı sözü edilen çete mukavemetinin yani Kuvay-ı Milliye'nin fiilen oluşturulduğunu söylüyordu⁹⁷⁷. Bu anekdota göre, Ahmet

⁹⁷⁶ Bayar, Ben de Yazdım, C:1, s. 71.

⁹⁷⁷ Karay, s. 41. Refik Halid, Ahmet Şükrü Bey'le arasında geçen bu konuşmayı Mevlânzâde Rifat ile de paylaşmıştır. Mevlânzâde Rifat, Refik Halid'in izniyle bir eserinde bu diyaloga yer vermiştir. Onun aktardığına göre, Refik Halid savaşın acı neticeleri ve vaziyetin üzücü oluşundan yana yakıla bahsedince Ahmet Şükrü Bey, "...vaziyet görünüşte üzücüdür. Fakat hakikatte öyle değildir. Bu netice, mağlup çıkma ihtimali, daha evvelden düşünülmüş ve lazım gelen tertibat alınmıştır. Anadolu'da lazım gelen silahlar ve mühimmat gereken yerlere saklanmıştır. İcabında Anadolu'da müstakil bir Türk Hükûmeti kurulup ilan edilecektir". Mevlânzâde Rifat, Ahmet Şükrü Bey'in bu açıklamalarından Anadolu'da görülen teşkilatın çok evvel İttihat ve Terakki tarafından hazırlanmış olan tertibatın mahsulünden başka bir şey olmadığı meydandadır, saptamasını yapmaktaydı. **Mevlânzâde Rifat**, *Türkiye İnkılâbının İç Yüzü*, 2.Baskı, Pinar Yayınları, İstanbul 2000, s.258-259.

Şükrü Bey'in yukarıdaki sözlerinden hükûmetin mücadele için önceden hazırlıklar yaptığı anlaşılacağı gibi, uzun zaman yok farz edilen veya küçümsenen millî direniş örgütlerindeki ittihatçı katkısının bir kez daha teyit edildiği anlamı çıkar.

Mütareke imzalayan İzzet Paşa hükûmetine kimse uzun ömür biçmemiştir. Çünkü mütarekeyi yapmakla görevini bitirmiş⁹⁷⁸ sayılıyordu. İttihatçı liderlerin yurtdışına kaçışı ve hükûmetin onların firarını önleyemediği, hatta buna göz yumduğu iddiasıyla İzzet Paşa hükûmeti itham edildi. Zaten yarı ittihatçı bir karakterde görülüyordu. Bu şekilde kamuoyunda ve özellikle basında tasfiyeciler gittikçe seslerini yükseltiyorlardı⁹⁷⁹. Bu sırada padişah kerhen destek verdiği veya vermek zorunda kaldığı kabinede değişikliğe gidilmesini ve bu çerçevede ittihatçı kişilikleri ile bilinen Hayri, Cavit ve Fethi Beylerin kabineden çıkarılmasını istedi. Bunun üzerine İzzet Paşa konjoktörü de dikkate alarak kabine üyeleriyle birlikte topluca istifasını sunmak zorunda kaldı⁹⁸⁰. İzzet Paşa hükûmetinin bu şekilde ayrılmasından sonra Vahdettin hükûmet kurma işini Tefik Paşa'ya verdi. Bundan sonra padişahın gözdeleleri dünürü Tefik Paşa ile eniştesi Damat Ferit Paşa olacaktı⁹⁸¹.

Öte yandan Daily Mail gazetesine bir demeç veren Vahdettin, Türkiye'de bazı siyasi komiteler tarafından Ermenilere yapılan muameleyi büyük bir üzüntüyle öğrendiğini, bu gibi felaketlerin aynı vatana mensup evlatlar arasında gerçekleşen karşılıklı mücadelenin(kıtıl) kalbini kırdığını, padişah olduğunda bu hadiseye sebep olanları son derece şiddetle cezalandırmak için tahkikat başlattığını söylüyordu⁹⁸².

Aralık 1918'in ilk günlerinden itibaren Mebusan Meclisi sürekli olarak tenkitlere ve saldırılara uğramaktaydı. Ayrıca bazı gazetelerde sık sık meclisin feshinden söz ediliyordu. Zaten padişah ve hükûmet meclisin çalışmalarından hoşnut değildi. Bu arada genel af kanunu bir türlü meclisten çıkmıyor ve beraberinde uzun tartışmalar cereyan ediyordu. Nitekim 21 Aralık 1918'de meclisin feshi konusunda padişah ile Tefik Paşa mutabık kaldı. Feshin görünen sebebi hükûmete vaki bir gensoru takririydi. Gensorudan

⁹⁷⁸ Yeni hükûmetin görevi şu veya bu siyasi hizmet değildi. Onun siyaseti memleketi sulhten en az zararlı çıkarmaktı. Zaman, no.187, 13 Ekim 1918, s. 1.

⁹⁷⁹ Tayyip **Gökbilgin**, *Millî Mücadele Başlarken*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 7-8. Akşin, Jöntürkler, s. 457; Selek, s. 86;

⁹⁸⁰ Türk geldi, s. 158

⁹⁸¹ Akşin, Jöntürkler, s. 457. İzzet Paşa'nın ittihatçılara kabinesinde yer vermesi, yalnız Talat Paşa'nın koşulundan değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Partisinden çekinmesinden dolayı idi. Akşin, İstanbul Hükûmetleri, s. 28.

⁹⁸² Gökbilgin, s. 15

sonra hükûmete itimat edilmeyeceği düşünülmekteydi. Bu nedenle önce gensorunun cevaplandırılması ve açıklamalar yapılması, ardından Kanunuesasi'nin 7. maddesine dayanılarak meclisin dağıtılması hakkındaki padişahın iradesinin okunması kararlaştırıldı. Fesih kararında ayrıca Mebusan Meclisi'nin hâlâ İttihat ve Terakki fırkasının eski liderlerine bağlılık⁹⁸³ göstermesi önemli bir etken⁹⁸⁴ olmuştu. Böylece zaruri siyasi nedenler diye genel bir gerekçe gösterilerek meclis feshedildi. Belirtilmeli ki meclisin feshiyle birlikte anayasaya göre dört ay içinde yeni seçim yapılması şarttı. Oysa iradede bu husus geçirilmişti⁹⁸⁵.

Tevfik Paşa kabinesinin kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki Partisi aleyhtarlığı konusunda ani bir artış gözlemlendi. Özellikle basın bu hareketin bayraktarlığını yapıyordu. Mart 1919 başında Tevfik Paşa istifa edip, Damat Ferit Paşa'nın hükûmet kurmasıyla ittihatçılar aleyhindeki kampanya biraz daha hız kazandı⁹⁸⁶. Zira Damat Ferit Paşa hükûmeti tam bir intikam kabinesi gibi görünmekteydi. Bu meyanda kurulduğunun ilk günlerinde, 10 Mart'ta 1919'da geniş bir tutuklama kararı aldı. Eskilere ilaveten çoğunluğu İttihat ve Terakki Partisi nazırlarından oluşan bir tutuklamaydı bu. Ahmet Şükrü Bey de tutuklananlar arasındaydı. Konu ile ilgili olarak Dâhiliye Nazırı Cemal Bey bir gazeteye şu açıklamayı yapmaktaydı: "Hesap sormaya milletin hakkı yok mu zannediyorsunuz. Hükûmet süratle iş görmek istemektedir. Kanlı maziye temizleyecektir. Nazırlar, memlekette örfi idare devam ettiği cihetle, Divanialide değil, fakat Divanharbi örfide muhakeme edileceklerdir"⁹⁸⁷. 1918 Martı sonlarında tutuklu ve

⁹⁸³ Padişah, meclisin velinimetlerine karşı hâlâ bağlılık taşıdığını düşünerek dayılık bizde kalsın demiş ve fesih kararını onamıştır. Ayrıca meclisin dağıtılmasında yabancıların etkisi de olmuştur. Zira onlar katiller heyetinin seçtiği Meclis-i Mebusanı nasıl tutuyorsunuz demekteydiler. Türkgeldi, s. 169.

⁹⁸⁴ Danişmend de fesih kararının en önemli sebebini, meclisin ittihatçı olması olarak açıklar. Danişmend, İzahlı, s.455.

⁹⁸⁵ Gökbilgin, s. 20-21.

⁹⁸⁶ Selek, s. 88. Bu sırada İttihat ve Terakki düşmanlığının hangi boyutlara taşındığını göstermesi bakımından Maarif Nazırı Ali Kemal Bey'in 10 Nisan 1919'da maarif müdürlüklerine gönderdiği şu tebliğini veriyoruz: "Senelerden beri devam eden kötü bir idare sebebiyle maarif memurlarından bir kısmının hâlâ türlü türlü kisveler altında İttihat ve Terakki meşum heyetinin gayretini gütmekte oldukları son zamanlarda bazı hareketlerden anlaşılmaktadır. Hakikat-i halde hiçbir ferdin siyasi kanaatine karışmak elimden gelmez. Fakat millet ve memleketi bu hâle getiren menhus bir ocağa mensup olmakta devam etmek siyasi bir kanaat sayılmaz, bilakis affolunmaz bir kabahattir. Hele bu mensubiyeti resmî bir memuriyeti kötüye kullanmak derecesine vâdirmek bir suçtur. Halde ve istikbalde ocak gayretini vatan endişesinin üstünde tutmaya kadar varan bazı kimselerin yaptıkları gibi ister gizli bir şekilde olsun, memurlarımızdan ve muallimlerimizden İttihat ve Terakki çetesinin zihniyetini yaşamaya ve muhitlerinde yaşatmaya çabalamak fikrinde ısrar edenler varsa öylelerinin şimdiden istifa ederek çekilmeleri ihtar olunur, yoksa bu gidişleri anlaşılınca azledilmeleri mukarrerdir". Gökbilgin, s. 57-58.

⁹⁸⁷ Gökbilgin, s. 55.

firari ittihatçı liderlerin gayrimenkullerine el konuldu. Ahmet Şükrü Bey de emlakine el konulanlar arasındaydı⁹⁸⁸.

3. 1. 1. Yeniden Teşkilatlanma Teşebbüsleri

3. 1. 1. 1. Teceddüt Fırkası

İttihatçıların önde gelenleri bir taraftan İttihat ve Terakki Partisini “tarihin sine-i tekrimine tevdi” ederken, diğer taraftan ülkeyi teşkilatsız bırakmak istemiyorlardı⁹⁸⁹ İttihatçılar son kongrede yıpranmış partilerini feshederken bundan sonrası için nasıl bir yol izleyeceklerini de tartıştılar. Sonuçta yeni bir ruh ve adla yola devam etmek fikri galip geldi. Son kongreye iştirak edip burada bir konuşma yapan ve birkaç gün sonrasında da bazı arkadaşlarıyla ülkeyi terk eden Talat Paşa, ayrılmadan önce teşkilatın idamesini ve geride kalan arkadaşları arasında rabitanın devam etmesi talimatını verdi⁹⁹⁰. Bunun üzerine ittihatçılar biri resmî, diğeri gayriresmî olmak üzere iki türlü hareket geliştirdiler. Resmî teşebbüs 8 Kasım 1918’de Teceddüt Fırkasının⁹⁹¹ teşkil edilmesiydi. Fırkanın kendi adıyla yayınladığı mecmuada yeni fırkayla ilgili şu bilgilere yer verilmekteydi. Teceddüt Fırkası İttihat ve Terakki Partisinin istihalesi⁹⁹² sonucu asri bir gaye ile ortaya çıktı. Şöyle ki İttihat ve Terakki Partisi azasından birçoğu fırka

⁹⁸⁸ Firariler arasında yer alan Talat Paşa’nın yalnız emlakine el konulmamış, aynı zamanda suçlarından dolayı divaniharbi örfiye sevki gerektiği öne sürülerek hükümet tarafından vezaretiyle birlikte aldığı nişan ve madalyaların kaldırılması da kararlaştırılmıştı. İbnülemin Mahmut Kemal **İnal**, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C:4, MEB Yayınları, İstanbul 1964, s. 1945.

⁹⁸⁹ Bayar, s. 89. Feshinden önce Ekim 1918’de İttihat ve Terakki içerisinde meydana gelen bir kopma hareketinden söz edilmelidir. İzzet Paşa kabinesinin Dâhiye Nazırı Fethi Bey, bazı arkadaşlarıyla beraber Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkasını kurdu. 30’a yakın mebusun bu harekette yer aldığı düşünülüyordu. 1 Kasım 1918’de toplanan İttihat ve Terakki Partisinin son kongresine bu yeni fırka üyelerinin de davet edilmesi bu kopuşa İttihat ve Terakki cephesinden olumsuz bakılmadığını göstermekteydi. Akşin, Jöntürkler, s. 454-455. Fethi Bey’in önyak olduğu bu hareket başta hükümet olmak üzere muhalifler tarafından da ittihatçı bir teşebbüs olarak görüldü. Partinin 94 maddelik programında Osmanlı saltanatının muhafazasından, anayasanın millî hâkimiyet ve parlamentarizm esaslarıyla uyumlu bir hale getirilmesinden, çeşitli kamu hak ve ödevlerinin garanti edilmesinden söz ediliyordu. Fırkanın faaliyetlerine göz atıldığında, özellikle meclis çalışmalarına münhasır kaldığı, teşkilatının bulunmadığı söylenebilir. Fırka, Minber adında bir gazete çıkarmıştır. Ayrıca fırka siyasi partiler arasında ortak bir cephe meydana getirmek için onlara davetiye göndermiş ve bu hareketi hayli gürültüye yol açmıştır. Neticede İttihat ve Terakki Partisi ardılı görüldüğü için davet teklifi ağır cevaplarla karşılanmıştır. Tunaya, Siyasi Partiler, s. 406-407. İttihat ve Terakki inisiyatifi dışında bağımsız gelişen Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, hükümet kararı üzerine Teceddüt Fırkası ile beraber Mayıs 1919’da kapatılmıştır.

⁹⁹⁰ Ertürk, s. 204-205. Tevetoğlu, s. 3-4.

⁹⁹¹ Bu tez çalışmasında fırka ve parti kelimelerinin her ikisi de kullanılmıştır. Literatürdeki kullanılışları nedeniyle İttihat ve Terakki için parti, Teceddüt için fırka tanımlaması tercih edilmiştir.

⁹⁹² Cavit Bey, Teceddüt Fırkası teşebbüsünü günlüklerinde biraz alaya alıyordu. Ona göre söz konusu parti İttihat ve Terakki’nin vaftiz olmasından başka bir şey değildi. Programı aşağı yukarı aynı olduğu gibi, insanları da aynıydı. Fikirleri herkesçe malum olan bu adamların teşkil ettikleri Teceddüt Fırkasında en son görülecek şey teceddüttü. *Maliye Nazarı Cavid Bey*, Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi 1, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s. 46.

önderlerinin takip eyledikleri siyaset tarzını tasvip etmiyorlar ve İttihat ve Terakki Partisinin şimdiye kadarki şekliyle devam edemeyeceğini düşünerek istihale ihtiyacı fikrini taşıyorlardı. Önceden alınan bu kararın fiile geçmesi birçok tesirden dolayı gecikti. Kongrenin toplanmasını arzu eden üyeler bu ıslah ve istihalenin daha fazla gecikmesine artık tahammül olmadığına inanıyorlardı. Nitekim ısrarlı talepler üzerine İttihat ve Terakki Partisi son kongresini yaptı. Talat Paşa kendisinin ve arkadaşlarının istifasını açıkladı. Fırkaya yeni ruh ve istikametın şiarı olmak üzere Teceddüt adı verildi. Fırka faaliyet ve siyasi mücadelelerini başlangıçta yalnız Meclis-i Mebusan sahasına hasredecekti⁹⁹³. Bu şekilde fırkaya çağdaş tüm dünyada geçerli olan inkılâbi fikirlerle mütenasip yeni bir ruh verilmesi ve binaenaleyh yeni bir program hazırlanması gerekli görüldüğünden hâkimiyetmilliyeyi teyit ve takviye ile memlekette kanun ve adalet fikrini her şeyin üstünde tutmağa ve fırkayı kati ve metin siyasi içtihatlar etrafında toplamağa matuf bir program vücuda getirildi. Teceddüt Fırkasının kongre kararları ise şunlardı: Eski İttihat ve Terakki Partisi meclis-i umumi üyelerinin bu fırka ile ilişkileri kesilmiştir. İttihat ve Terakki Partisi üyelerinden yeni programı kabul etmeyenler fırkadan ayrılacaklardır. Dışarıdan programı kabul edenler varsa onlar da fırkaya alınacaktır. İç ve dış siyasetini yeni esaslara tabii kılan ve İttihat ve Terakki Partisinin eski mesaisinden büsbütün ayrı bir yol takip eden bu fırka ile İttihat ve Terakki Partisi azasından aşağıdaki şartları taşıyanların ilişkileri kesilecektir: Şahsi ve keyfi icraatlarıyla ülkeyi harabeye sürükleyenler ve bu gibi nedenlerden ötürü muhakemeye alınanlar, suiistimal ve kötü halleri ile tanınanlar, İttihat ve Terakki Partisini şahsi menfaatlerine alet edenlerle, ihtikâr işlerine karışanlar⁹⁹⁴. Görüldüğü üzere yeni fırka İttihat ve Terakki Partisi ile bağını inkâr ediyor, temiz ittihatçıları ise bünyesine kabul ediyordu⁹⁹⁵.

Kongrede yapılan seçimlerde 21 kişilik bir idare heyeti oluşturuldu. Bu heyet arasından yapılan seçimlerde âyandan Hüsnü Paşa başkanlığa, İsmail Canbolat ile Şemsettin Günaltay Beyler ikinci başkanlığa seçildiler⁹⁹⁶. Fırkanın 175 maddelik programının ilk

⁹⁹³ Teceddüt Mecmuası, no.1, 9 Aralık 1918, s. 1-2.

⁹⁹⁴ Teceddüt Mecmuası, no.1, 9 Aralık 1918, s. 15-16.

⁹⁹⁵ Teceddüt Fırkasının İttihat ve Terakki kongresinde kurulması, idare meclisinin kongredeki azalar tarafından seçilmesi, 175 maddelik eksiksiz bir program yayınlaması, İttihat ve Terakki bağını açıkça göstermekteydi. Hatta hazırlıkların İttihat ve Terakkinin feshinden önce başladığını kabul etmek daha doğrudur. Zürcher, Millî, s. 115

⁹⁹⁶ Cevat **Bakkal**, "Mütareke Döneminde Kurulan Yeni Fırkalar ve Teceddüt Fırkası", *Askeri Tarih Bülteni*, S: 48, Şubat 2000, s. 125. Bakkal'ın bu çalışmasında Teceddüt Fırkasına devreden İttihat ve Terakki mal varlığı ile ilgili bilgilere de yer verilmektedir. Aynı eser, s. 127.

üç maddesinde gayesi de ortaya konuluyordu. Buna göre, parlamenter bir hilafet ve Meşrutiyet'in muhafazasının kabul edildiği, Osmanlılık ideali ile millî hâkimiyet gibi eski bir telif usulüne başvurulduğu, ferdi ve siyasi hakların sayıldığı ve garanti edildiği, nazırların mesuliyeti üzerinde durulduğu, yasama kuvvetine fazla yetki tanındığı görülmüyordu⁹⁹⁷.

Teceddüt Fırkası uzun ömürlü olamadı. Zira 6 Mayıs 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa hükûmeti ittihatçı bakiyeleri olarak gördüğü siyasi teşekkülleri kapatma kararı aldı. Hükûmet kararında şöyle deniliyordu:

“Teceddüt ve Hürriyetperver Avam Fırkaları meclis-i idarelerini teşkil eden azanın isim ve hüviyetleri tetkik olundukta hemen kâffesi mefsub İttihat ve Terakki erkân ve azay-ı sabıkasından olmakla beraber bir kısmının eylem müttehimen mevkuf bulunduğu anlaşılmasına mebni mezkûr fırkaların kendileri İttihat ve Terakkiden maklup ve eşhası hemen aynı olduğu halde yalnız unvanlarının tebdiliyle bir şekli-i muvazaakârî ahz edildiği tebeyyün eylediğinden gerek Dersaadet gerek taşrada bu namda bulunan merkez ve şubâtın derhal fesh-ü seddi münfesi İttihat ve Terakki emval ve emlaki hakkında müttehiz kararın bunlar hakkında dahi tatbik ve icrası ve ilmühaberlerinin iptali ve bundan sonra da böyle İttihat ve Terakki maklubu olmak üzere diğer unvanlarla teşekkül etmek isteyenler firka ve cemiyetlere ilmühaber ita olunmaması hususunun Dâhiliye Nezaretine tebliği tezekkür kılındı”⁹⁹⁸.

3. 1. 1. 2. Karakol Cemiyeti

İttihatçıların gizli ve gayriresmî yer altı teşkilatlanma modeli olan Karakol Cemiyeti, varlığını herkesin kabul ettiği, fakat kim tarafından kurulduğu ve kime bağlı olarak çalıştığı hususlarında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bir girişimdir. Kesin olan şey ise Karakol Cemiyeti, Teşkilat-ı Mahsusaya mensup ve ittihatçılardan oluşmuştu⁹⁹⁹. Millî direniş hareketlerine büyük katkılar yapan ve bu hareketin üzerine oturduğu temel

⁹⁹⁷ Tunaya, Siyasi Partiler, s. 413.

⁹⁹⁸ BOA, MV., 215/99 1337.Ş.05. Dâhiliye Nezaretinin kararı vilayetlere tebliğiyle ilgili bkz. TİTE Arşivi, Klasör No: 333, Gömlek No: 23, Belge No:23, Belge Tarihi:10.05. 1335. Hükûmetin kararında iki firka aynı kefeye konuluyordu. Oysa Teceddüt Fırkası, İttihat ve Terakki Partisinin inkılâpçılıktan arınmış bir devamıydı. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ise İttihat ve Terakki Partisi içinde muhalif bir hizbin bu partiden kopması sonucu doğmuştu. Kapatılan fırkaların yöneticileri zaten tutuklanmıştı. Akşin, İstanbul Hükûmetleri, s. 203.

⁹⁹⁹ Emel **Akal**, *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001, s. 150. Cemiyetin kuruluşuna dair en çok kabul gören versiyon Hüsamettin Ertürk'ün anlatımıdır. Bunun dışında Fahri Can, Karakolun Mütarekenin ilk günlerinde, “Bu işlerin sonu nereye varacak? Böyle ellerimiz böğrümüzde felaketlerin sadece seyircisi mi olacağız”, diyen Kara Vasıf, Baha Sait ve Refik İsmail Beyler tarafından Mahmut Paşa Cami avlusunda bir kahvede kurulduğunu, isim babasının ise Baha Sait Bey olduğunu söylemektedir. Fahri **Can**, “Karakol Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu?” *Yakın Tarihimiz*, C:4, 1963, s. 257. Muharrem Giray cemiyetin ortaya çıkışı hakkında şu bilgiyi verir: Düşmanların İstanbul'u işgali sonucu müthiş bir baskının belirmesi üzerine Türk gençliğinin de tahammülü tükenmiş ve ters tepkiler gelmeğe başlamıştır. Bu ters tepkilerin ilk eseri Karakol Cemiyeti şeklinde tezahür etmiştir. Cemiyetin kurucuları Binbaşı Ali Rıza, Albay Edip, Kara Vasıf, Galatalı Şevket, Baha Sait, Refik İsmail, Kemalettin Sami ve Servet Beylerdir. Muharrem **Giray**, “İstanbul'un İşgalinde Gizli Bir Teşkilat Karakol Cemiyeti”, *Yakın Tarihimiz*, S: 1, s. 345.

direklerin en çok göz ardı edileni bu cemiyetti¹⁰⁰⁰. I. Dünya Savaşı'nın ardından akdedilen Mondros Mütarekesi sonrasında Türk milletinin yok edilmek istendiğini, egemenliğinin elden gittiğini gören maneviyatları sarsılmamış vatandaşları silaha sarılmağa, istiklalini korumağa teşvik ve bir organizasyona bağlamak üzere vatani bir ayaklanma ve karşı koyma cemiyeti olarak ortaya çıkmıştı¹⁰⁰¹. Başlangıçta, feshedilen İttihat ve Terakki Partisinin lidersiz kalan mensupları arasında gizli bir korunma ve direniş grubu şeklinde ortaya çıkan cemiyet, bir müddet sonra Anadolu'da başlatılan Millî Mücadele'yi destekleyen gizli bir kuruluşa dönüşmüştür. Şöyle ki Talat Paşa ülkeyi terk etmeden evvel ittihatçıların küçük efendisi olarak adlandırılan ve ilerde ittihatçıların perde arkasındaki lideri olarak nitelenecek Kara Kemal Bey'e bir talimat vermiştir. Talimatta istenilen lidersiz kalan arkadaşlarının ittihatçılıklarını devam ettirebilmeleri için gizli bir kuruluşla birbirlerine bağlanmaları ve bir parola kabul ederek birbirlerini tanımaları gerekliliğidir. Kara Kemal Bey kendisi gibi eski bir ittihatçı olan Kara Vasıf Bey'i evine çağırarak hadiseyi anlatır ve her ikisinin isimlerinin başındaki kara lakabından ötürü, Talat Paşa ile bu gizli cemiyetin adının "Karakol" olmasını kararlaştırdıklarını açıklar. Cemiyetin ilk ve asıl kurucuları Kara Vasıf, Refik İsmail, Baha Sait Beylerdir¹⁰⁰². Cemiyetin kuruluşu, yöneticileri ve faaliyetleri bir sır gibi saklanır. İşgal güçleri ve yerli işbirlikçiler uzun süre cemiyetin varlığını öğrenemezler¹⁰⁰³. Cemiyetin nizamnamesine bakıldığında tam manasıyla müdafaa-i hukuk doktrinine istinat ettiği ve aksiyon programını buna göre ayarladığı görülür¹⁰⁰⁴.

Karakol Cemiyetinin ilk faaliyeti yerel örgütleri birleştirmek olmuştur. İstanbul'daki müdafaa-i hukuk şubelerinin idaresi de bir müddet sonra cemiyete verilmiştir¹⁰⁰⁵. Cemiyetin Anadolu ile muhaberatını Galatalı Şevket Bey yürütmüştür. Askerî işlerle

¹⁰⁰⁰ Zürcher, Millî, s. 125.

¹⁰⁰¹ Hasene **İlgaz**, "Millî Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: Karakol Cemiyeti", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 193, 1981, s. 11.

¹⁰⁰² Ertürk, s. 204-205. Tevetoğlu, Millî, s. 3-4. Tevetoğlu, Karakol, s. 293. Cemiyetin genel merkezinde ise bu üç kurucudan başka Galatalı Albay Şevket, Yarıbay Edip, Yarıbay Kemalettin Sami, Binbaşı Ali Rıza bulunuyordu. **Mehmet Arif Bey**, *Anadolu İnkılabı, Millî Mücadele Anıları(1919-1923)*, Haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1992, s. 70; Ali Fuat Cebesoy, Millî, s. 414. Can, Karakol, s. 257. Karakol teşkilatında zamanla Vasıf Bey'in adının öne çıkmasına ve Heyet-i Temsiliyede Karakol Cemiyetinin temsilcisi sıfatıyla bulunmasına karşın, Akal incelemeleri sonucunda Karakol Cemiyetinin asıl reisinin Rauf Bey olduğunu ileri sürer. Akal, s. 151.

¹⁰⁰³ İstanbul'un İşgalinde Gizli Bir Teşkilat Karakol Cemiyeti, Yakın Tarihimiz, C:1, s. 345.

¹⁰⁰⁴ Tunaya, Siyasi Partiler, s. 521.

¹⁰⁰⁵ **Bülent Çukurova**, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yer Altı Çalışmaları*, Ardiç Yayınları, Ankara 1994, s. 29. İstanbul'daki gizli gruplarla ilgili yazarın bir başka incelemesi için bkz. Bülent **Çukurova**, "Kurtuluş Savaşında İstanbul Gizli Grupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:1, S: 5, Mart 1986, s. 519-526.

Kemalettin Sami Bey meşgul olmuştur. Kara Vasıf Bey ise iş başında bulunan veya bulunamayan, fakat Kuvay-ı Milliye taraftar olan aydınlar ile Anadolu arasındaki iletişimi yürütmüştür. Bir süre sonra Anadolu'nun İstanbul'daki mümessili olarak ortaya çıkmıştır¹⁰⁰⁶. Karakol Cemiyetinin Millî Mücadele'ye önemli hizmetleri geçmiştir. Bunlardan başlıcası işgal altındaki İstanbul'dan Anadolu'ya silah, cephane ve insan(mücadele için) kaçırmak olmuştur. İkincisi, istihbarat hizmetidir ki itilaf devletlerinin, Damat Ferit Paşa hükûmeti ve suç ortaklarının, İngiliz Muhipleri gibi zararlı cemiyetlerin haince plan ve faaliyetleri günü gününe Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına bildirilmiştir¹⁰⁰⁷.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi ile ilgili çalışmalarını yürüttüğü esnada Karakol Cemiyetinin organizasyonunu üstlenmeye çalıştığı millî hareketi, İttihat ve Terakkiye bağlama girişiminin farkına vardı¹⁰⁰⁸. Nutuk'ta yer aldığına göre, Karakol Cemiyeti talimat ve nizamnameler hazırlayarak matbu bir şekilde tüm ordu ve erkânına dağıtmış,¹⁰⁰⁹ bunları okuyanlar bu işte Mustafa Kemal Paşa'nın dahil olduğunu düşünmüşlerdi. Söz konusu evraklarda gizli ordu ve kumandanlardan, gizlilik içinde işlerin yürüdüğünden, cemiyete en ufak zarar verenlerin ağır cezalara çarptırılacağından söz edilmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa iki önlem almıştır. Birincisi, ordu kumandalıklarına kendilerine ulaşan bu tüzük ve nizamnameleri uygulamamaları gerektiğini yazmış, diğer yandan Sivas Kongresi'nde görüştüğü Kara Vasıf Bey'e bahsi geçen gizli başkomutan ve genelkurmay başkanlarının kimler olduğunu sormuştur. Vasıf Bey'den "hepsi siz ve arkadaşlarınızdır" cevabını alan Mustafa Kemal Paşa hâliyle ikna olmamıştır. Zira hiç kimse kendisine böyle bir düzen ve kuruluşun

¹⁰⁰⁶ Cebesoy, Millî, s. 414-415.

¹⁰⁰⁷ Tevettoğlu, Millî, s. 17; Alev Er, "Millî Mücadelede Gizli Örgütler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C:IV, 1985, s. 1129. Zürcher, *Moderleşen*, s. 213. Mehmet Arif Bey'in eserinde Anadolu'ya yapılan bu yardımlarla ilgili ayrıntılı ve sayısal bilgiler verilmektedir. Mehmet Arif Bey, s. 70-72.

¹⁰⁰⁸ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma*, s. 32.

¹⁰⁰⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın bu gelişme hakkındaki düşüncesi şöyleydi: "Erzurum Kongresi'ni muvaffakiyetle sona erdirmiş olarak şark vilayetlerimizde tam bir ittihat temin etmiş ve diğer bütün teşekkülleri tevhit etmiş bulunurken, böyle esrarengiz bir cemiyetin ortaya çıkması vatan müdafaası yolunda sarf olunan gayretleri kuvvetlendirmez, bilakis zayıflatır". Kansu'nun tespitine göre, Karakol Cemiyetinin halkın zihninde tereddüt ve şüpheler uyandıracığına inanılmaktaydı. Kansu, Erzurum'dan, C:1, s. 136-139. Akal'ın incelemelerine yansıyan bilgilere göre, Nutuk'ta aksi söylense de kurulan ilişkiler, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmadan evvel Karakol'un kurucularıyla zaman zaman görüştüğü, hatta bazı eylemler geliştirdiklerini göstermekteydi. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın bu gizli harekete kerhen destek verdiği, kontrolü onun eline geçirmek istemediği anlaşılmaktaydı. Akal, s. 165-173. Cemiyet bu hareketiyle varlığını açıkça duyurmuş oluyordu. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet II. Grup, İletişim Yayınları, İstanbul 2007*, s. 73.

bahsetmemiş, bu iş için bir onay almamıştır¹⁰¹⁰. Hadise üzerine cemiyet yasaklanmasına rağmen, faaliyetlerine devam etmiştir. Nitekim Karakol Cemiyeti yalnız dâhilde çalışmalar yürütmemiş, diğer taraftan yurt dışındaki ittihatçılardan da emirler almıştır. Halil Paşa'nın İstanbul'dan, Nuri Paşa'nın Ardahan kışlası İngiliz cezaevinden kaçırılması, Baha Sait Bey'in 11 Ocak 1920'de Bolşeviklerle anlaşması bu çerçevedeki gelişmeler arasında sayılabilir¹⁰¹¹.

Özellikle son teşebbüs, Mustafa Kemal Paşa'yı Karakol Cemiyeti ilgili kati tedbirler almaya sevk etmiştir. Aslında hadisenin özü şudur. Karakol Cemiyetinin inisiyatifi ile Ekim 1919'da Uşak'ta bir kongre tertip edilmiştir. Kafkaslardan gelen bir Sovyet temsilcisiyle kongre öncesi veya sonrasında Bolşevik yardımı işi görüşülmüştür. Kongrenin ardından tüm Türkiye'yi temsil iddiasında bulunan cemiyet¹⁰¹² kendi adına ve Uşak Kongresi yürütme kurulu adına Baha Sait Bey aracılığıyla Bolşeviklerle görüşmeye başlamış ve sonunda 11 Ocak 1920'de bir anlaşma imzalanmıştır¹⁰¹³. Aslında Karakol Cemiyetinin içerisinde Bolşeviklik yanlısı kimse olmadığı gibi, Baha Sait Bey'in Bolşeviklerle teması, Millî Mücadele'ye silah, cephaneye, erzak ve para yardımı sağlamak maksadını taşıyordu. Bu yönüyle aslında iyi niyetli bir girişimdi. Ne var ki Ankara'ya yani Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına ne bilgi verilmiş ne de müsaadeleri alınmıştır. Dolayısıyla böyle bir hareket haklı tenkitlere ve cemiyetin kapatılmasına yol açmıştır¹⁰¹⁴. Mustafa Kemal Paşa'nın 3 Mart 1920'de Kazım

¹⁰¹⁰ Gazi Mustafa Kemal **Atatürk**, *Nutuk-Söylev*, C:I-II, 8.Baskı, Yay.Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami N. Özerdim, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 98-100. Tevetoğlu, Karakol, s. 294. Mustafa Kemal Paşa, “sizlerin maksadı mülga İttihat ve Terakki'yi ihya etmektir. Bu suretle iktidarı tekrar ele geçirmek istiyorsunuz. Bunların farkındayım. Sizin gizli başkumandanınızın adını da söyleyeyim. Bu Enver Paşa'dır” demiştir. Vasıf Bey'in inkârlarına rağmen, Mustafa Kemal Paşa Karakol teşkilatının rumuz, teşkilat ve elemanlarıyla ilga ve iptal edildiğini, ülkeyi düşman işgaline ve hükûmetin kanun dışı ve millî vicdanlara aykırı hareketlerine karşı, vatandaşları çatısı altında birleştiren teşkilatın yalnız ve münhasıran Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olduğunu, başka isim ve hesapla hareket edenlerin millî teşekkülün dışında kalan hususi teşebbüslerden öte bir şey olmadıklarını söylemiştir. Ertürk, s. 323-325.

¹⁰¹¹ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma*, s. 30-31.

¹⁰¹² Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet II. Grup*, s. 77.

¹⁰¹³ Tevetoğlu, Millî, s. 24.

¹⁰¹⁴ Tevetoğlu, Millî, s. 35. Her ne kadar direniş hareketlerini örgütlediler ve Anadolu'daki mücadeleye önemli katkılar vermiş olsalar da ittihatçı kadrolar sahneye ilk çıkanın kendileri olduğunu, gözleri kapalı Mustafa Kemal'e bağlı olmadıklarının bilincindeydiler. Anadolu hareketinin gittikçe bağımsız olan çizgisinden de rahatsızlık duymaktaydılar. Zürcher, Modernleşen, s. 233. Karabekir Paşa, hadise üzerine Mustafa Kemal'e, Kara Vasıf ve arkadaşlarını ikna edelim, fakat üzmemelidir demiştir. Ayrıca İstanbul teşkilatının (Mustafa Kemal de Karabekir Paşa da Karakol hareketini Müdafaa-i Hukuk'un İstanbul teşkilatı olarak nitelemiştir) bir patlak vermesi veya bir iş ve taahhüde girmesinin yetkisini aşmak olacağını, bu hareketin düşmanların büyük hücumlarına ve sonuçta itilaf kuvvetleri, Rum ve Ermenilerin birleşmesi ile Bolşevizm buhtanı altında İstanbul'daki İslam unsurlarının pek fena tazyik ve imhaya, payitahtın kaybına neden olacağını söylemiştir. Kazım **Karabekir**, *İstiklal Harbimiz*, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 566. Karabekir, pek çok defa Anadolu hareketinin siyasi mülahazalar ve

Karabekir Paşa'ya çektiği bir telgrafta, Karakol Cemiyetinden ve bu cemiyetin Bolşeviklerle anlaşma teşebbüslerinden rahatsız olduğu açıkça görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa, söz konusu telgrafta Vasıf Bey'e bu hususta neler söylediğini şöyle bildirmiştir:

“Gerek Vasıf Bey’i gerek rüfekasını Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin İstanbul heyeti merkeziyesi olarak tanıdığımızı yoksa siyaset-i dâhiliye ve hariciyede ayrı ayrı iki komitenin itilaf etmiş şekline delalet edecek her türlü muamelat ve tezahüratı katiyen reddettiğimizi, dâhilî, haricî tedabir-i siyasiye ve icraiyeden millete karşı, dünyaya karşı, tarihe karşı Heyet-i Temsiliyenin mesul olduğunu ve diğer taraftan kolordu kumandanları arkadaşlarımızın bu hususa dair nokta-i nazarları istihraç etmeden ve mütalaalarını almadan cemiyetimizin hiçbir taahhüdatta bulunamayacağını sarahaten ityan ettik. Ve Fî mâ bâ'd aynı tarz ve harekete devamları takdirinde kendileriyle muamele ve irtibatı katetmek mecburiyetinde kalacağımızı yazdım”¹⁰¹⁵.

İşte Sivas Kongresi'nde Vasıf Bey'le Mustafa Kemal Paşa arasında beliren fikir ayrılıkları ve çatışma vaziyeti, ardından Baha Sait Bey'in millî hareketin tasvibi ve bilgisi dışında Bolşeviklerle görüşme ve anlaşmaya yönelik teşebbüsleri, kontrolden çıkan bu cemiyetin Heyet-i Temsiliye kararı ile kapatılmasına yol açmıştır. Karakol Cemiyetinin yerine Müdafaa-i Milliye teşkilatı ile Mim Mim grupları kurulmuştur¹⁰¹⁶. Yukarıda verilen tüm bu bilgilerin ışığında şu söylenebilir. Karakol Cemiyeti Millî Mücadele sürecinde bazen bu harekete ciddi zararlar verebilecek eylemler geliştirmiş olmasıyla birlikte, aslında millî harekete önemli katkılar sağlamıştır.

3. 2. İttihatçıların Sorgulanması ve Yargılanması

3. 2. 1. İttihatçıların Meclis-i Mebusanda Sorgulanmaları

Bilindiği gibi, Mondros Mütarekesi ile tescil edilen mağlubiyet aynı zamanda yıllardır sinmiş muhalefetin ve ittihatçı düşmanlığının da yükselişi anlamına gelmekteydi. Yükselen muhalefetin en büyük dayanağı ittihatçı düşmanlığını açıkça sergilemekten artık çekinmeyen Padişah Vahdettin'di. Zira Padişah, savaşa girilmesinin ve yenilgiyle çıkılmasının sorumluluğunu ittihatçılara yüklemekte, kendisi daha evvel başa geçseydi vatan ve milletin bu gibi felaketlere uğramayacağını düşünmekteydi. Padişah aynı zamanda felaketlerin müsebbipleri gördüğü ittihatçıların cezalandırılmasının

partiler üstü kalmasını savunmuş, bir ittihatçı etiketinin yapıştırılmasından kaçınmak gerektiğini düşünmüştür. Bu görüşlerini başta Mustafa Kemal olmak üzere Millî Mücadele rüesasına da öğütlemiştir. Aynı eser, C:1-2, s. 142, 207, 1258.

¹⁰¹⁵ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s. 243-244.

¹⁰¹⁶ Tunaya, Türkiye'de Siyasi, s. 522. Karakol Cemiyeti Heyet-i temsiliyenin kapatma emrine rağmen bir müddet daha yani İstanbul'un işgali ile yöneticileri tutuklana dek faaliyetlerini sürdürmüştür. Akal, s. 173. Hasene Ilgaz, Malta dönüşünde Karakol Cemiyetinin bulabildiği üyelerle Ankara'da toplanıp resmen kendisini feshettiğini ve bu şekilde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine karıştığını söyler. Ilgaz, s. 20.

gerekliliğine de inanmaktaydı. Ermenilere karşı yapıldığını kabul ettiği mezalimden yine ittihatçıları sorumlu tutmakta, milleti bu hususta itham etmenin ise doğru olmayacağını ileri sürmekteydi¹⁰¹⁷.

İtilaf güçleri de ittihatçıların yargılanmaları lüzumundan söz ediyorlar, bu yolda hükûmeti tazyik ediyorlardı. Keza İstanbul'daki ittihatçı aleyhtarını basın da ittihatçıları yerden yere vuruyor ve cezasız kalmamaları gerektiğine dair sert ve ısrarlı yayınlar yaparak hükûmeti âdeta bu konuda teşvik ve tahrik ediyordu¹⁰¹⁸. İşte dış baskılar, hükûmet ve padişah üçlüsünün fikir birliği içerisinde, ittihatçıların önce sorgulanmasına müteakiben de yargılanmasına gidildi.

Bu yolda ilk adım, Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerin Divan-ı Aliye sevkleri hakkında Meclis Başkanlığına bir önerge verilmesi oldu. Bu teşebbüs ittihatçıların sorgulanması yolunu açtı. 28 Ekim 1918 tarihli önergeyi meclis önce celse sonuna, bilahare de bu gibi önemli takrirlerin meclisin çoğunluğunun hazır bulunduğu esnada okunmasının daha doğru ve uygun olacağını düşünerek sonraki içtimaya bıraktı. 10 maddelik soru önergesi şöyleydi¹⁰¹⁹:

- “1. Sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri.
2. İlan-ı harbin esbap ve avamil-i hakikiyesi ile suret-i cereyan ve vuku hakkında Meclis-i Umumiye hilaf-ı vaki beyanatta bulunmaları.
3. Seferberlikten sonra ve ilan-ı harpten evvel itilaf hükûmetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri ret eylemesi ve Almanya'dan birgûna taahhüt ve zıman almaksızın ve bir faide-i gaiye_temin etmeksizin harbe sürüklenmesi.
4. Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede funun-ı harbiyenin kabul edemeyeceği mecnunane hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayatiye-i milletin gasp ve israfına müzaheret eylemesi.
5. Kavaid-i hukukiye ve insaniyeye ve hassaten Kanunuesasi'mizin ruh ve sarahatına külliyyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecaiye kalbeyemesi.
6. Vakayi-i harbiyeden sevkulceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lazım gelmeyenleri, mücerret muhafaza-i mevki daiyesi ile ketmeylemesi ve her gün birer menfi sebeple düşmana çığnettği vatan-ı muazzez aksamının avakib-i elimesinden milleti vakti ve zamanı ile haberdar etmemesi.
7. Harp seneleri zarfında itilaf hükûmetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini ret eylemesi ve bin netice bugünkü akıbet-i meşumeyi davet eylemesi.

¹⁰¹⁷ Taha Niyazi **Karaca**, *Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 193-194.

¹⁰¹⁸ Refi' Cevad, “Birinci Mektup”, *Alemdar*, 30 Aralık 1918, No:16-1326, s. 1; Refi' Cevad, “Üçüncü Mektup”, *Alemdar*, 1 Ocak 1919, No:1-18-1328, s. 1.

¹⁰¹⁹ MBZC, C:3, İ.11, 4 Kasım 1918, s. 103. Zaman, no.208, 3 Kasım 1918, s. 1.

8. Harbin ihdas eylediği müşkülât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde, bir takım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve suiistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması.

9. Hiçbir lüzum ve kanuna müstenit olmayan siyasi ve askerî sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlal eylemesi. Ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete ithal etmemesi.

10. Dâhilî memlekette bir hercümerc-i idari vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayiye iştirak eylemesi”.

Fuat Bey’in yukarıdaki önergesinden sonra kabine üyelerinin yargılanıp yargılanamayacakları tartışılarak bunların sorgusunun kura sonucu belirlenen ve başkanlığını Kütahya mebusu Abdullah Azmi Bey’in yürüttüğü 5. Şube tarafından yapılmasına karar verildi¹⁰²⁰. Nitekim 5. Şube birtakım ön hazırlıklardan sonra, 9 Kasım 1918’de, Sait Halim Paşa’dan başlamak suretiyle sorgulamalara girişti¹⁰²¹. Zaten bir birkaç gün önce Âyan Meclisinde Divan-ı Ali meselesi konuşulurken Sait Halim Paşa bir takrir vererek gerek sadaretiyle gerekse savaşa ilgili konuların Kanunuesasi’deki usule göre tetkiki için bir Divan-ı Ali teşkilini teklif etmişti¹⁰²².

Nihayet Ahmet Şükrü Bey’in sorgusu, 12 Kasım 1918’de başladı ve yaklaşık iki saatte tamamlandı. Onun sorgusundan gerek savaşa ilgili hususlar, gerekse bununla ilintili diğer bazı meseleler hakkında önemli bilgiler edinilebilirdi. Bilhassa bazı kabine arkadaşlarının savaşa iştirak hususunda muhalif kalmalarından ötürü kabineden ayrıldıkları bir ortamda Ahmet Şükrü Bey’in neden savaşa girme yanlısı olduğunun da cevabı yine burada görülebilirdi. Fuat Bey’in takririnde sıraladığı sualler birer birer Ahmet Şükrü Bey’e yöneltildi. İlk soru sebepsiz ve vakitsiz niçin savaşa girildiği ile ilgiliydi. Ahmet Şükrü Bey bu iddiaya katılmadığını belirtmiş, Rusların Karadeniz’de Osmanlı donanmasına saldırısının savaşa girilmesine yol açtığını söylemiştir. Ona göre Amiral Souchon’un raporuna dayanarak Harbiye Nazırının Meclis-i Vükelada yaptığı açıklamalara bakılırsa Ruslar Osmanlı donanmasına saldırmıştır. Tecavüzün Osmanlı tarafından gerçekleştiği iddiası ise düşmana aittir. Çünkü mesuliyeti üzerlerinden atmak istemişlerdir. Rus elçisinden mesele sorulduğunda, Rus elçisi tecavüzü yapanın Osmanlı donanması olduğunu söylemiştir. Buna karşı meseleyi çözmek üzere özür bildirmeye razı olunduğunun açıklanmasına rağmen, onlar Almanların tamamen ihraç edilmesini şart koşmuşlardır¹⁰²³.

¹⁰²⁰ Çavdar, İttihat, s. 115.

¹⁰²¹ Kocaoğlu, s. 226-227.

¹⁰²² Zaman, no.215, 10 Kasım 1918, s. 1.

¹⁰²³ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat

Genel seferberliğin ilanından önce Osmanlı hükûmeti ile Almanya arasında imzalanan ittifak antlaşmasından haberi olup olmadığına dair soruya Ahmet Şükrü Bey, kendisinin haberi bulunduğunu, söz konusu ittifak antlaşmasının tecavüzi ve tedafüi bir mahiyet taşıdığını söylemiştir. Ona göre İttifak Antlaşması 1914 Temmuzunda gerçekleşmiştir. Genel seferberlik kararı ise öncelikle şifahen Meclis-i Vükelaca alınmıştır. Savaşa neden olan gemiler meselesi ile ilgili olarak da, Goben ve Breslav adlı bu gemiler derhal Almanya'dan satın alınmış, itilaf devletleri ise gemilerin teçhizatının ihraç edilmesi hususunda tebligat yapmışlardır. Fakat bunların satın alınması ve içerisindeki Alman asker ve mürettebatının ise Alman Heyet-i Islahiye-i Askeriyesi gibi Osmanlı hizmetine alınmalarından ötürü itiraza yer kalmamıştır¹⁰²⁴. Gemilerin Karadeniz'e çıkması hususu Meclis-i Vükela kararıyla değil, Bahriye Nazırının emriyle gerçekleşmiştir. Zira nazırın buna yetkisi vardır. Rusların tecavüzü karasularımızda gerçekleşmiştir. Osmanlı hükûmeti özür beyan etmeye hazır olduğunu Rus sefirine iletildiğinde, o, özrünün ancak orduda bulunan Almanların ihraç edilmesiyle kabul edilebileceğini bildirmiştir. Hükûmet ise Rusların bu teklifini haysiyetine aykırı bir hareket gördüğünden kabul etmemiştir. Ayrıca Almanlarla askerî ıslahat için bir kontrat imzalanmıştır. Rusların talepleri dikkate alındığında bu göz ardı edilemezdi. Ruslar hem Osmanlı donanmasına saldırmışlar hem de kabul edilemez bir teklif sunmuşlardır. Ayrıca itilaf devletleri sürekli Osmanlı Devleti'ni hakarete uğratmaya çalışmışlardır. Çanakkale'den çıkan gemileri muayene etmişler ve geri çevirmişlerdir. Böylece izzet-i nefsimizi kırarak bizi savaşa sevk edecek davranışlarda bulunmuşlardır. Almanlarla imzalanan ittifak antlaşması gerektiğinde bir savaşa katılmak için yapılmıştır¹⁰²⁵.

Almanlarla ittifak yapılmasının nedenleri hakkında Ahmet Şükrü Bey şunları söylemiştir: Almanlarla ittifak yapılmasının en önemli sebebi devletlerin takındığı vaziyetti. Osmanlı Devleti savaştan önce istiklali ve hâkimiyeti namına hiçbir şeye sahip değildi. Ve büyük devletler bu devleti kendi aralarında paylaşmak için birçok görüşmeler yapmış ve Rusya bunda temel rol oynamıştı. Rusya'nın tecavüzi hareketlerine engel olabilmek için "kuvve-i esasiyeye" ihtiyaç vardı. Bu Almanya'dan

no.503-523, C:1, 1335, TBMM Yayınları, Ankara 1993, s. 124. Ayrıca bkz. Kocahanoğlu, İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması.

¹⁰²⁴ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 125.

¹⁰²⁵ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 126-127.

temin edilerek tecavüzi ve savunmaya yönelik bir antlaşma imzalandı. Almanya'nın dışındaki devletler “memleketiniz asayiş ve emniyeti suret-i daimede muhteldir ve bu suretle nizaa sebebiyet veriyorsunuz, biz, sizi, alamayız” diyorlardı. Hatta Sait Halim Paşa hükûmeti bu yolda Ruslara bir teklifte bulunmuş, Ruslardan himaye altına girerseniz sizi ittifak dairesine alırız, cevabı gelmişti. Buna karşın Almanlar, Osmanlıları tahkir edecek hiçbir kayıt koymadan ittifak yapmaya razı olmuştu¹⁰²⁶.

İtilaf devletleri tarafından şerefli ve faydalı tekliflerin reddedilmesi, Almanya'dan ise herhangi bir taahhüt ve menfaat temin edilmeksizin ittifak yapılması iddiasına karşı, Ahmet Şükrü Bey şunları söylemiştir: Şerefli ve faydalı teklifler gelmemiştir. Hatta hiçbir resmî ve gayriresmî teklif varit değildir. 25 milyon verileceği gibi hususlar hep şayia şeklinde kalmıştır. Belki şerefsiz teklifler olmuştur, bunlar da dinlenmeden, doğrudan reddedilmiştir. Yalnız seferberliğin başında toprak bütünlüğünüz devletlerin kefaleti altındadır gibi bir konuşma geçmiş, fakat bu, bir teklif mahiyetinde olmamıştır. Devletin büyük devletlerin kefaleti altına alınması Paris ve Berlin Antlaşmaları ile emniyete alınmışken, o zamandan beri bunların hiçbirine riayet edilmemiş ve devlet mütemadiyen parçalanmıştır. Mesela bugün üç devlet toprak bütünlüğümüzü garanti etse, o antlaşma yarın bizi parçalamaya engel olmayacak, bunu birçok devletin imzaladığı yukarıdaki antlaşmalar dahi temin edemeyecektir. Kapitülasyonların kaldırılması, borçlanmaya müsaade, “umur-ı nafiaya” yardım gibi teklifler gelip gelmediği hususunda Ahmet Şükrü Bey şu bilgileri vermiştir: Bunlardan yalnız kapitülasyonları biz kaldırdıktan sonra müzakere yoluna girmişlerdir. Oysa daha önce kapitülasyonların ufacak bir noktasına bile dokundurmamışlardır. Almanya'dan ne gibi taahhüt ve garanti alındığı hususunda Ahmet Şükrü Bey, bizim için en büyük taahhüt, haricî emniyetimizi ve hakîmiyet hakkımızı elde etmektir. Almanya ve Avusturya harp esnasında kapitülasyonların kaldırılmasını tasdik etmişlerdi. Ayrıca Almanya'dan askerî mühimmat yardımı ve nakdi yardım alma konusu savaştan dolayı Almanya meclisine gelip tasdik edilmediğinden gerçekleşmedi. Ama savaş lehte sonuçlansaydı mümkün olabilecekti¹⁰²⁷.

¹⁰²⁶ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 127-128.

¹⁰²⁷ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 129-130.

Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere vererek her cephede savaş tekniğine aykırı mecnunane hareketlerin cereyan ettiği, sırf şahsi hırs ve menfaat temin etme arzusu ile millet kuvvetinin gasp ve israf edildiği hususunda Ahmet Şükrü Bey, Maarif Nazırı bulunduğumdan savaşı idare eden ben değilim. Savaşı Meclis-i Vükela idare etmez. Savaş dairesi idare eder. Ama savaşta pek dirayetli adamlar kullandığımızı, zira Almanların büyük ve ehliyetli kumandanlarının ordularımızın başında bulunduğunu söyleyebilirim, demiştir¹⁰²⁸.

Ahmet Şükrü Bey suçlu görülerek tutuklanmasında ve sürgüne gönderilmesinde temel etkenlerden biri olan, günümüze dek sürekli tartışılan hâlihazırda da bazı büyük devletler tarafından zaman zaman uluslararası güncel siyasetin önemli bir malzemesi haline getirilen Ermenilere tehcir konusu ile ilgili şu mühim açıklamalarda bulunmuştur:

“Tehcir Kanunu ve buna dair yapılan kanunlar, müdafaa-i memleket ile uğraşan ordunun emniyetini temin etmek maksadıyla tanzim olunmuştur ve tehcir meselesi ordu kumandanlarının, karargâhların raporlarıyla yapılmıştır. Çünkü ordu kumandanları “hatt-ı ricatimiz emin değildir” diye esbab-ı muhtelif serdetmişler ve raporlar göndermişlerdir. Bunun üzerine emniyet edilemeyen halkın harp muntakası haricine ihraç olunmaları lazım geldi ve bittabi ordunun hatt-ı ricatini, levazımını temin için bir kısım halkın yerlerinden kaldırılması lazım gelince bu, kanunsuz olarak yapılamazdı”¹⁰²⁹.

Ahmet Şükrü Bey’e göre, bu kanunun yanında amirin madununu öldürebilmesi hakkındaki kanun da keza ordunun disiplinini sağlamak içindi. Başka devletlerin kanunlarında da böyle uygulamalar vardı¹⁰³⁰.

Tehcir meselesinin ardından Ahmet Şükrü Bey’e diğer sorular yöneltilmiştir. Bunlardan savaş esnasında yolsuzluklar yapıldığı, birtakım şahısların haksız şekilde servetler biriktirdiği iddiaları içerisinde koli istimali konusu ile ilgili sorular, Posta Nazırlığı görevini de vekâleten yürütmesinden ötürü Ahmet Şükrü Bey ile alakalı görüldüğü için ona sorulmuştur. Ahmet Şükrü Bey koli yolsuzluğu diye bir şey yaşanmadığını belirterek gerçekte meselenin ne olup ne olmadığı hususunu etraflıca izah etmiştir. Buna göre kendisinin bilgisi dâhilinde kolilerin sevki hususunda darüleytamlara menfaat (para

¹⁰²⁸ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 131-132.

¹⁰²⁹ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 132-133.

¹⁰³⁰ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s.133.

değil) temin edenlere kolaylık gösterilmiştir. Şöyle ki mesela bir tüccar gelmiş ve darüleytamlara piyasada kilosu 60 kuruş olan pirinci 15 kuruşa vereceğini söylemiş ve buna karşılık kolilerin sevki hususunda kendisine kolaylık gösterilmesini istemiştir. Yetimlerin menfaati adına bu müracaatlar kabul edilmiştir. Bu çeşit alımlar Darüleytam Müdüriyetine yaptırılmıştır. Fakat bir tüccarın 2–3 bin kolisi varsa bu kolileri diğerlerine tercihen değil, eldeki mevcut üç vagon dan biri bunlara tahsis edilmek şartıyla sevk ettirilmiştir. Yine ihracat vesikası ile müracaat edenlerin malı tehir edilmemiştir¹⁰³¹.

Sorgulamalar sürerken 5. Şube, Fuat Bey'in soruları muhtevasında geçen hadiselerle ilgili resmî vesikaların da incelenmesine lüzum görmüştür. Sadaret kanalı ile özellikle savaşla ilgili çoğu belge Hariciye Nezaretinden talep edilmiştir¹⁰³².

5. Şube son toplantısını 19 Aralık 1918'de yapmıştır. Zira Vahdettin birkaç gün sonra, yani 21 Aralık 1918 tarihinde Mebusan Meclisini feshetmiştir. Zaten meclis, çoğunluğunun ittihatçı olması, ileri gelen ittihatçıların kaçışına engel olamaması ve milletin menfaatlerine sahip çıkmaması iddialarıyla sürekli içerden ve dışarıdan eleştiriye uğramaktaydı. Bu şekilde meclisin kapatılmasıyla eski kabine üyelerini Divan-ı 1 Alide yargılama çabaları neticesiz kalmıştır.¹⁰³³

3. 2. 2. İttihatçıların Divanharbi Örfide Yargılanmaları

Mebusan Meclisinin feshedilmesinin, 5. Şube tarafından ittihatçılar hakkında mecliste yürütülen tahkikatı sonuçsuz bırakması¹⁰³⁴, ittihatçıların sorgulanması konusunda muhalefetin sorgulama sürecinin gittikçe uzadığını düşünmesi, savaş suçlularının yargılanmasının barış hazırlıkları kapsamında değerlendirilmesi ve bunun yanında artan

¹⁰³¹ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekalif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevklere Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 135-138.

¹⁰³² İstenen vesikaların mahiyeti şöyleydi: Almanya ile yapılan ittifak anlaşması ve ekleri; Goben ve Breslav gemilerinin boğazdan geçişi sonrasında yabancı elçilikler ile Osmanlı tarafından verilen notalar; seferberliğin başında yabancı devletlerin elçilikleri ile gerçekleşen muhaberat; seferberlik hakkında Meclis-i Vükela kararı; seferberliğin ilanından savaşa katılana kadar, savaşa girme veya girmemeye dair vükela meclisi kararı; donanmanın Karadeniz'e çıkması hakkındaki resmî vesika ve kapalı zarf içinde zabıtana verilen talimatname; Karadeniz hadisesinin nasıl gerçekleştiğine dair raporlar, hadise sonrası Osmanlı Devleti tarafından yabancı devletlere verilen notalar; ilan-ı harp mazbatası; Almanya tarafında savaşa girildiği takdirde savaş masraflarının karşılanacağına dair teklif veya varsa vesika; savaş esnasında düşmanlar tarafından gerçekleşen tekliflere dair vesikalar; Teşkilat-ı Mahsusanın kuruluşu, çalışma usulü ve faaliyetleri ile ilgili evrak ve vesikalar; tehcirin sebebine ve nasıl yapıldığına dair vesika ve resmî kararlar; Suriye'de vaki idam ve tehcirler dair vesika ve resmî belgeler. BOA, HR. SYS., 2461/6, 1918.11.17.

¹⁰³³ Ferudun **Ata**, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 43.

¹⁰³⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C:3, s. 671-672.

dış baskılar gibi çeşitli etkenler ittihatçıların bir an önce yargılanması zaruretini doğurdu¹⁰³⁵. Bu noktada geçmişte Jön Türk hareketinin bir simge ismi iken, savaş yıllarında ittihatçı aleyhtarlığıyla öne çıkan Ahmet Rıza Bey'in Âyan Reisliğine seçilmesi üzerine sığağı sığağına yaptığı, katledilen Ermeniler ile asılan ve sürülen Arapların yetimlerine sahip çıkılacağı, artık bunların ağlayıp inlemeyeceklerine dair konuşma, ittihatçıların yargılanması ile ilgili bir işaret fişeği oldu¹⁰³⁶.

Böylece ittihatçıların ne 5. Şube'de sorgulanmaları ne de soruşturma heyetleri kurulup farklı bölgelere gönderilmeleri yeterli görülmedi. İtilaf devletleri ile İttihat ve Terakki Partisi karşıtları suçluların bir an önce tutuklanması ve cezalandırması hususunda baskı yapıyorlardı¹⁰³⁷. İşte bu saiklerle 14 Aralık 1918'de Meclis-i Vükela tehcir esnasında işlenen suçlarla alakası bulunduğu teşkil edilecek tahkik heyetlerince tespit edilenlerin muhakemesinin divaniharbi örfilerce görülmesini kararlaştırdı. Bu meyanda ilk divaniharp 16 Aralık 1918'de İstanbul'da kuruldu. Ardından birkaç vilayette daha divaniharpler oluşturuldu¹⁰³⁸. Ocak 1919'da ise hükûmet idare-i örfiye geçerli olan bölgelerde ve sekiz merkezde kurulmuş divaniharplerin sorumlu oldukları sahaları belirledi¹⁰³⁹.

Bu arada aralık başından itibaren sürekli ittihatçıların tutuklanacağı konuşulmaktaydı. Nihayet Tevfik Paşa hükûmeti 27 Aralık'ta ittihatçıların tutuklanmasına karar verdi. Hüseyin Cahit, duyumları ve izlenimleri neticesi bu ilk tutuklamada birinci etkenin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası olduğunu söyler¹⁰⁴⁰.

Divaniharplere geri dönülürse Dersaadet Divaniharbi ilk yargılamasına 5 Şubat 1919'da başladı. İlk yargılamalara kadar geçen sürede tahkik heyetleri suçluların tutuklanması ve elde edilen evrakların incelenmesi işini ele aldı. Bu esnada, divaniharplerin mıntıkları

¹⁰³⁵ Bünyamin **Kocaoğlu**, *Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması*, Temel Yayınları, İstanbul, 2006, s. 227-228.

¹⁰³⁶ Kocaoğlu, s. 228; MAZC, C:1, İ.2, 19 Ekim 1918.

¹⁰³⁷ Ata, s. 74.

¹⁰³⁸ Kocaoğlu, s. 230. Divaniharbi Örfi Kanunuesasi'nin 113. maddesi gereği olağanüstü dönemlerde kurulan mahkemelere verilen addı. Ata, s. 74.

¹⁰³⁹ Bu sekiz divaniharp ve görev mıntıkları şöyleydi: İstanbul Divaniharbi; İstanbul Vilayeti, Çatalca ve İzmit Livaları; Tekfur Dağı Divaniharbi, Tekfur Dağı Livası, Edirne Vilayeti ve Kale-i Sultaniye; İzmir Divaniharbi, Aydın Vilayeti, Antalya ve Menteşe Sancakları; Antep Divaniharbi, Antep Kazası, Adana Vilayeti, Urfa ve İçel Livaları; Bursa Divaniharbi, Hüdavendigâr Vilayeti ile Karesi Sancağı; Van Divaniharbi, Van Vilayeti; Bayezit Divaniharbi, Bayezit Livası; Samsun Divaniharbi, Canik Sancağı. BOA, MV., 214/25, 1337.R. 16 1.

¹⁰⁴⁰ Hüseyin Cahit, "Malta Hatıraları", *Tanin*, no.863, 7 Mart 1925, s. 1. İttihatçıların tutuklanması (avı) noktasında Vahdettin İngilizlerden daha aşırı ve daha atak davranmaktaydı. Şöyle ki İngilizlerin niyetini sezen padişah nota veya suçlu listesi verilmesini beklemeksizin hemen işe koyulmuş ve Tevfik Paşa Hükûmeti vasıtasıyla İstanbul'da bir ittihatçı avı başlatmıştı. Şimşir, s. 54-56.

tespit edildi. Dersaadet Divanıharbi Örfisi ilk olarak Yozgat tehcirinden dolayı tutuklu bulunan Yozgat Kaymakamı Kemal Bey ile jandarma kumandanı ve evkaf memurunun yargılamalarını gerçekleştirdi¹⁰⁴¹. 1919 yılı Mart başında iş başına gelen Damat Ferit Paşa Hükûmetinin en önemli işlerinden biri ittihatçıları kovuşturmak ve onları bazı cezalara çarptırmaktı. Bu suretle hem itilaf devletlerinin gözüne girmek hem de ittihatçıları tarih sahnesinden silmek mümkün olabilecekti¹⁰⁴². Damat Ferit Paşa bu arzularını İngilizler vasıtasıyla tahakkuk ettirmeye çalıştı. Şöyle ki işgal İstanbul’unda İngilizlerin bir sömürge valisi konumunda iş gören İngiliz Yüksek Komiserliğinin bir görevi de savaş suçlularının cezalandırılmasına aracılık etmektir. Bu yolda ilk önce subaylar hedef alınarak tutuklamalar ve sürgünler¹⁰⁴³ gerçekleştirildi. Zira subaylar, müttefiklerin anladıkları manada bir mütarekenin uygulamasına karşı çıkmaktaydılar. Şu kadar ki savaş suçluları yalnız subaylardan ibaret görülmemiştir. Bunun yanında savaş içinde İngiliz esirlerine kötü davrananlar ve sözde Ermeni kırımından sanık görülenler de olmak üzere uzunca bir liste mevcuttu. Padişahın ve hükûmetin de bu konuda zaten tasvibi bulunmaktaydı¹⁰⁴⁴.

İşte İstanbul hükûmeti ve padişahın işgal kuvvetleriyle işbirliği yapması sonucu, ittihatçıların önce tutuklanmaları, ardından yargılanmaları ve sürgün edilmeleri yolu açıldı. Ahmet Şükrü Bey’in tutuklanması 10 Mart 1919’da yapılan çoğunluğunu ittihatçı kabine üyelerinin oluşturduğu üst düzey tutuklamalar çerçevesinde gerçekleşmişti. Mevkuflar önce Bekirağa Bölüğüne¹⁰⁴⁵ sevk edildiler¹⁰⁴⁶.

¹⁰⁴¹ Kocaoğlu, s. 232.

¹⁰⁴² Akşin, İstanbul Hükûmetleri, s. 197.

¹⁰⁴³ Bu kapsamda ilk tutuklanan Ali İhsan (Sabis) Paşa idi. Paşanın mütareke hükümlerine aykırı olarak ordusunu terhis etmek istememesi, İngilizlerin ilerlemesine engel olması, bu devleti özellikle askerî makamlarını rahatsız etmişti. Cemal **Kutay**, *Siyasi Mahkûmlar Adası Malta*, Tarih Yayınları, İstanbul 1963, s. 159.

¹⁰⁴⁴ Şimşir, s. 51-52. İşgal kuvvetleri kumandanı Milne, Mondros Mütarekesi’nden sonra ortaya çıkabilecek millî mukavemeti kırmak için Damat Ferit Paşa’nın yardımını alarak günün önemli devlet ve askerî erkânından önde gelenlerini sürgün ettirmişti. Bu şekilde düşünebilir, iş yapabilir aydınlar bertaraf edilmişti. Sürgünlerin büyük kısmının ittihatçı olmasında en önemli etkenlerden biri de İngilizlerin Millî Mücadele’yi bir ittihatçı hareketi olarak görmeleriydi. Yel, s. 222.

¹⁰⁴⁵ Bekirağa Bölüğü, Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar Harbiye Nezareti olarak kullanılmış olan Beyazıt’taki İstanbul Üniversitesinin hukuk ve tıp fakülteleri binasının avlusundaki askerî hapisaneydi. 1908 Temmuz inkılâbından evvel burada tevkifhane memurluğu yapan Bekir Ağa’nın adına atfen, bu ismi almıştı. İnkılâptan sonra ise siyasi tutuklular burada hapsedildi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri*, s. 195. Mütareke Dönemi’nde tutuklananların siyasi hüviyeti bakımından bu kez talihin tersine döndüğü söylenebilir.

¹⁰⁴⁶ Okyar, s. 278. Bekirağa Bölüğü’ndeki ittihatçıların hayatı, Mustafa Kemal’in Bekirağa Bölüğü’ne yaptığı ziyaretler ve yaşadıkları, dönemin İstanbul’unda yaşanan dramatik hadiselerin olaya tanık olmuş pek çok kişinin anılarıyla anlatımı için bkz. Taylan **Sorgun**, *Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007. Bekirağa ve Malta Sürgünleri’nin anılarının yer aldığı bir derleme

Dönemin Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'e göre ele geçirilen savaş sorumlularının hepsini asıp memleketi kurtarmak mümkündü. Hatta bu konu Meclis-i Vükelada münakaşa dahi edilmişti. Bir görüşe göre, İngiliz işgal idaresi Meclis-i Vükeladaki bu tartışmadan haberdar olmuş ve Nemrut Mustafa Divanıharbinin kararı ile bunların asılmasını engellemiştir¹⁰⁴⁷.

Damat Ferit Paşa Hükûmeti divanıharplerle ilgili yeni düzenlemelere gerek duydu. Bu çerçevede 8 Mart 1919 tarihli bir kararname ile 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da teşkil edilen Fevkalade Divanıharp lağvedildi. Görülmekte olan davalar bu yeni divanıharbi örfiye aktarıldı. Reis ve üyeleri yeniden belirlendi¹⁰⁴⁸. Reis Ali Fevzi Paşa'nın bir süre sonra istifa etmesi üzerine yerine 19 Mart 1919'da Nemrut Mustafa namıyla meşhur Mustafa Nazım Paşa getirildi. Söz konusu mahkeme Yozgat tehciri davasını 8 Nisan 1919'da, Kaymakam Kemal Bey'in idam kararıyla neticelendirdi. Bu aynı zamanda divanıharplerin aldığı ilk karardı. Aynı sıralarda diğer bölgelerdeki yargılamalara da devam edildi¹⁰⁴⁹.

Bugünlerde Ahmet Şükrü Bey'in ailesini de sıkıntılar bekliyordu. Zira 6 Nisan 1919'da İngiliz askerleri yanlarında Osmanlı askerleri de olduğu hâlde Ahmet Şükrü Bey'in ailesinin oturduğu kiralık evi işgal etmişler, aileyi evden çıkarmışlardı. Ahmet Şükrü Bey'in eşi hükûmete müracaat ederek hâlini arz etmiş, zor durumda kaldıklarını belirtmiş, Şişli'de yeni kiraladıkları evin kira, elektrik, taşınma ve tefriş masraflarının karşılanmasını talep etmiştir¹⁰⁵⁰.

Öte yandan İngiltere, Amerika ve Fransa bu esnada boş durmamışlar, kendilerince savaş suçluları listeleri hazırlamışlardı. Her üç listede de Ahmet Şükrü Bey'in adı savaş suçluları arasında zikredilmişti. Amerikan listesinde Ahmet Şükrü Bey'in suçu Nazırlığı döneminde Türkiye'deki müttefik dinî ve eğitim kurumlarına zarar vermesi, 1916 yılında Fransız büyükelçiliği kilisesine el koydurması şeklinde yer almıştı. Fransızların

çalışması için bkz. Mehmet Akif **Bal**, *Bekirağa ve Malta Anıları 1919–1921*, Ark Yayınları, İstanbul 2003. Hüseyin Cahit Yalçın'ın Bekirağa'dan Malta'ya Sürgün Anıları için bkz. Hüseyin Cahit **Yalçın**, *Siyasal Anılar*, s. 346-357.

¹⁰⁴⁷ Us, s. 22.

¹⁰⁴⁸ BOA, İ.DUİT., 175/13, 1337.C.05; BOA, MV., 250/46, 1337.C.05. Başkanlığa Mirliya Ali Fevzi, azalıklara ise Mirliya Ali Nazım, Mirliya Zeki ve Mirliya Mustafa Paşa ile Miralay Recep Ferdi Beyler atandı. Müddeiumumiliğe ise Bahriye Ticaret Mahkemesi başkanı Yusuf Ziya Bey getirildi.

¹⁰⁴⁹ Kocaoğlu, s. 232-233. Tehcir ve taktik suçundan sorumlu tutulan Kemal Bey sırf itilaf devletlerine gösteriş yapmak için divanıharp kararıyla ve el çabukluğuyla idam edilmiştir. Danişmend, İzahlı, s.457.

¹⁰⁵⁰ BOA, DHEUM.VRK., 23/95, 1337.N.9. Ahmet Şükrü Bey'in kızı Ayşe Fevziye Hanım kendisiyle yaptığımız bir görüşmede, hakikaten güç durumda kaldıkları, Diyarbakır'dan annesinin ailesinden yardım gördükleri, annesinin zinet eşyalarını bile satmak zorunda kaldığı bilgilerini paylaşmıştı.

hazırladığı 12 kişilik listede de yer bulan Ahmet Şükrü Bey'in suçu bu kez belirtilmemiştir. Fakat listedekilerin ortak noktası ittihatçı olmalarıydı¹⁰⁵¹.

Aralarında Ahmet Şükrü Bey de bulunduğu hâlde İttihat ve Terakki Partisi önderleri ile azalarının yargılamalarına 27 Nisan 1919'da başlandı. Yargılama esnasında sanıklara Teşkilat-ı Mahsusanın kuruluşu, İttihat ve Terakki Partisinin bu teşkilatla gizli ve açık ilişkileri, İttihat ve Terakki Partisinin merkez ve taşra teşkilatlarının faaliyetleri, Ermeni meselesi gibi birçok konuda sorular yöneltildi.¹⁰⁵² İttihatçılar eski sadrazamlar ve nazırlar, mebuslar ve kâtib-i mesuller olmak üzere üç grup hâlinde muhakeme edildi. Sanıkların avukat tutma hakkı bulunmaktaydı. Yurtdışına geçen ittihatçılar ile vicahen yargılanmakta iken İngiltere tarafından Malta'ya sürülenlerin gıyaben muhakemesi yapıldı. İttihatçı reisleri ile ilgili karar 5 Temmuz 1919'da çıktı. Mahkeme ittihatçıları tehcir ve taktik suçlarından başka daha birçok suçla itham etti. Ayrıca ittihatçılar mahkemede muhalifleri tarafından yargılandı ve yargılamalarda bir nevi siyasi intikam arzusu belirdi. İttihatçılar itilaf devletlerinin geçmişte yaptıkları onca iyiliğe karşı Almanya ile ittifak yapmakla suçlandı. İdeolojileri, İttihat ve Terakki Partisinin iç yapısı, ihtikâr, iaşe, karaborsa ve şirketler, hatta Babıali Baskını ve savaşa dâhil olma konuları bile mevzu edildi. Bütün bunlar içinde Ermeni tehciri konusu öne çıkarılıyordu. Neticede iki ay süren duruşmalar sonunda, mahkeme firarda bulunan Talat, Enver ve Cemal Paşalarla Doktor Nazım Bey'i idama mahkûm etti. Cavit Bey, Mustafa Şeref Bey ve Musa Kazım Efendi 15'er yıl kürek cezasına çarptırıldılar. Ayrıca firarilerin medeni haklarının düşürülmesi kararlaştırıldı. Böylece İttihat ve Terakki Partisinin tüzel kişiliği, onu temsil eden ittihatçılarla birlikte ilk kez tarihsel sorumluluğu hukuki bir şekle sokulmak suretiyle saptanmış bulunmaktaydı¹⁰⁵³. Ahmet Şükrü Bey'in de içinde bulunduğu 11 kişi yargılamalar sürerken itilaf devletleri tarafından Malta'ya sürgün edildiklerinden haklarında herhangi bir hüküm verilemedi.

3. 3. İttihatçıların Malta'ya Sürgün Edilmesi

Bekirağa Bölüğündeki tutukluların kaçırılarak Anadolu'ya geçirilmesi ile ilgili çalışmalardan haberdar olan İngilizler, Damat Ferit Paşa hükûmeti ile anlaşarak

¹⁰⁵¹ Şimşir, s. 99-100.

¹⁰⁵² Ata, s. 192. Tunaya da tutuklanan ittihatçıların 27 Nisan 1919'dan itibaren yargılanmaya başladıklarını yazmaktadır. Tunaya, Siyasal Partiler, C:3, s. 672. Kocaoğlu ise tarih olarak 28 Nisan 1919'u vermektedir. Kocaoğlu, s. 233. Meclis-i Vükela 26 Mart 1919'da sabık vükela heyetinin siyasi mesuliyetlerinin araştırılması için Meclis-i Mebusanca icra edilen soruşturma evrakları içinde memurlara ait suç dosyalarının divanîharbe gönderilmesi kararını aldı. BOA, MV., 214/121, 1337.C.26

¹⁰⁵³ Tunaya, Türkiyede Siyasal, C:3, s. 672-676.

tutukluların Malta¹⁰⁵⁴ adasına sürülmesine karar verdi¹⁰⁵⁵. Böylece 28 Mayıs 1919 tarihinde bir İngiliz gemisi, birinci ve ikinci sınıf olarak tasnif edilen eski bakan ve politikacı, vali ve daha alt görevdekiler ile İngiliz esirlerine kötü muamele ettiklerini düşündükleri kişilerden oluşan 67 kişilik bir kabileyi Bekirağa Bölüğünden aldı. Bunlar içerisinde Ahmet Şükrü Bey de bulunmaktaydı. İstanbul'dan Malta'ya uzanan yolculukta 29 Mayıs 1919'da Limni adasına uğranılarak Amiral Calthorpe'un birinci sınıf diye nitelediği 12 kişi buradaki Mondros Limanına bırakıldı. Bunlar dört ay kadar kaldıktan sonra, 21 Eylül 1919 günü Malta'ya sevk edilerek arkadaşlarıyla birleştiler. Bu 12 kişi arasında yer alan Ahmet Şükrü Bey'in sürgün numarası 2763'tü. Künyesi, eski Maarif Nazırı; sürülme nedeni, asayiş bozmak ve Ermenilere zorbalık şeklinde düzenlenmişti. Sadece Ahmet Şükrü Bey'in künyesinde değil, diğer sürgünlerinkinde de aynı ithamlar yer alıyordu¹⁰⁵⁶.

İngiliz Yüksek Komiserliği 6 Aralık 1919'da Malta sürgünlerini bu kez suç sınıflarına göre, zulüm yapmış olanlar, zulüm yapılmasına göz yumanlar ve zulüm politikasıyla ilişkileri bulunduğu söylenemeyecek olanlar olarak üç kategoride listelemişti. Ahmet Şükrü Bey'e son kategoride yer verilmişti¹⁰⁵⁷. Diğer taraftan İstanbul Ermeni Patrikhanesinin İngiliz Yüksek Komiserliğine verdiği rapora dayanılarak İngiliz dosyasına geçirilen bilgilerde Ahmet Şükrü Bey hakkında oldukça olumsuz ve münasebetsiz isnatlar yer almaktaydı. Bunun yanında Nazırlığı döneminde taşradaki bütün Ermeni öğretmenlerin görevine son vermesi, itilaf devletlerinin Türkiye'deki

¹⁰⁵⁴ Churchill, sürgün yeri olarak Malta'nın tercih edilme gerekçesini şöyle açıklamaktaydı: İngiltere için savaşın kaderi Akdeniz'de belli olacaktı. Bu nedenle kendileriyle siyaset ve savaş alanında mücadele ettiğimiz kişilerden elimize geçen ve değer verdiklerimizin donanmamızın sürekli kontrolü altında olduğu bir yerde toplanması şarttı. Müstahkem mevki ve donanmanın daimî üssü olması hasebiyle iki yer arasında karar vermek gerekti. Ben Malta'yı tercih ettim. Başbakan da bu fikrimi uygun gördü. Kutay, Siyasi, s. 8. Türkiye'de ise Mütareke Dönemi'ndeki iktidar İngilizlerin Malta adasını mevcudiyetlerini zararlı gördüğü kendi tebaası için bir mesken yapmıştı. Kutay, Siyasi, s. 208.

¹⁰⁵⁵ Okyar, s. 283-284. Sadrazamdan tutukluların Malta'ya sürgün haberini alan Vahdettin, "Elhamdülillah ben alet olmadım" diyordu. Başmabeyinci Ali Fuat, tutuklular hakkındaki bu muamelenin Kürt Mustafa Divanı'nın vereceği karardan daha hayırlı olacağını söylüyordu. Türkgeldi, s. 218-219. Damat Ferit Paşa İzmir'in işgaliyle değişen ortamda kovuşturma yapmanın, hele mahkûmiyet kararı almanın zorluğundan, tutukluların bir kısmı veya tamamının serbest bırakılması için girişimler yapılması ihtimalinden yakınlıkla bunların Malta'ya gönderilmesini istedi. Damat Ferit Paşa bu şekilde hem ittihatçıların tutukluluğunu devam ettirmiş ve mahkûmiyet olasılıklarını artırmış oluyor, hem de bu işi İngilizler yaptığı için kendisine yönelecek eleştiri ve saldırılardan kurtulmuş bulunuyordu. Akşin, İstanbul Hükümetleri, s. 202. Hüseyin Cahit sonradan Tanin'de tefrika ettiği Malta hatıralarında, "Elli altmış vatandaşın bir ecnebi devlete teslim edilerek hudud-ı haricî çıkarılması tarihimizde hiç misli görülmemiş bir zillet ve denaettir" diyordu. Hüseyin Cahit, "Malta...", Tanin, s. 1.

¹⁰⁵⁶ Şimşir, s. 133-135. Mondros'a bırakılan 12 kişi arasında yer alan Mithat Şükrü Bey burada iki ay kaldıktan sonra Malta'ya götürüldükleri bilgisini verir. Bleda, s. 130.

¹⁰⁵⁷ Şimşir, s. 257-258.

eğitim öğretim kurumlarına el koydurması, Posta Nazırı Vekili olarak İstanbul-Köstence hattında çalışan bütün Ermenileri işten çıkarması gibi bilgiler de dosyasında mevcuttu. Hakkında bu şekilde dosya tanzim edilen Ahmet Şükrü Bey diğer bazı arkadaşları gibi kendilerine yapılan muamelenin haksızlığını bildirmek için İngiliz hükûmetine mektup yazanlar arasında yer aldı. 27 Temmuz 1919 tarihli Mondros'tan İngiliz Başbakanı Lloyd George'a yazılan bu mektupta İttihat ve Terakki Partisi politikası uzun uzun savunulmaktaydı¹⁰⁵⁸.

Bu arada İstanbul hükûmeti devlet menfaatleri zararına hareketleri dolayısıyla Malta'da tutuklu bulunanların maaşlarının 25 Haziran 1920 tarihinden itibaren kesilmesine karar verdi¹⁰⁵⁹. Bu karar zaten ekonomik sıkıntı altındaki sürgün yakınlarının vaziyetini daha da kötüleştiren bir gelişme oldu.

Bir müddet sonra sürgünlerin değiş-tokuş edilmesi yönünde düşünceler gelişti. Malta Sürgünleri'nin Anadolu'daki İngiliz tutsaklarıyla değiş tokuş edilmesi yolunda ilk teşebbüsler İngiliz askerî makamlarından(daha doğrusu İngiliz Savunma Bakanı Churchill'den) geldi. Zira Anadolu'da tevkif edilen İngiliz tutsakları arasında çok sayıda asker vardı ve bunlar İngilizlerin önemseydiği stratejik görevlerde bulunuyorlardı. Askerî kanadın aksine İngiliz diplomatlar Türk tutsakların salıverilmesini bir onur meselesi haline getirerek İngiltere'nin güçsüzlüğü şeklinde yorumlanacağı düşüncesi ile çekince koyuyorlardı. Yine de Churchill hükûmet nezdinde bu değiş-tokuş usulünün kabul edilmesi uğrunda hayli çaba gösterdi. Hükûmet ise Sevr Antlaşması'nı kabul ettirebilmek için sürgünleri bir koz ve baskı aracı olarak görmeye başlamıştı. Ayrıca sürgünlerin bırakılmasının Kemalist hareketin başarısına, İstanbul hükûmetinin ise prestij kaybına neden olacağı düşünülmekteydi¹⁰⁶⁰. İşte bu nedenlerle Malta Sürgünleri'nin salıverilmesine sıcak bakmayan İngilizler yine de bu hususta Ankara hükûmetinin fikrini yoklamak ve müzakere yapmaktan geri kalmamışlardı. Fakat bir süre ikircikli, müteredit ve sahte bir politika takip etmişlerdi. Sonuç olarak bu yoklamalardan bir sonuç alınmamıştı. Zira Ankara sürgünlerin tamamının bırakılmasını talep etmiş, buna karşı İngiltere bir tek sürgünün salıverilmesine dahi muvafakat göstermemişti. Böylece sorunun çözümü için daha zamana ihtiyaç olduğu

¹⁰⁵⁸ Şimşir, s. 337-338.

¹⁰⁵⁹ BOA, İ.DUİT., 97/41, 1338.N.28; BOA, DH.EUM.MH., 211/71, 1339.M.25.

¹⁰⁶⁰ Şimşir, s. 423-425. Fethi Okyar sürgünlerin değişim teşebbüsünün başında şeklen esir olan, gerçekte ise turist serbestliği içinde İstanbul'a yerleşmiş bulunan İngiliz generali Towshend olduğunu söyler. Okyar, s. 287.

anlaşılıyordu¹⁰⁶¹. Belirtmeli ki Ankara hükûmeti sürecin tamamında sürgünlerin salıverilmesi yolunda yoğun diplomatik faaliyet ve güçlü bir irade sergilemiş, birtakım siyasi manevralara girişmişti.

1920 Temmuzunda esirlerin mübadele edilmesi fikri tekrar ortaya atıldı. Bu yolda yine bazı neticesiz çabalar sergilendi. Bu arada Aralık 1920’de Malta’dan iki Türk esiri kaçtı. Söz konusu kaçış İngilizlerde paniğe yol açtı¹⁰⁶². Ardından 21 Şubat 1921’de başlayan Londra Konferansı sürecinde esirler konusu da gündeme getirildi. TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey 109 kişilik sürgün listesinden ilk etapta 59’unun hemen salıverilmesini talep etti. Bu grup genelde askerî önderlerden oluşuyordu. Bilindiği gibi İngilizler de Ankara hükûmeti tarafından Anadolu’da tutulan esirlerini kurtarmak istiyorlardı. Bunun yanında ellerinde tuttıkları esirlerin fazla masrafa yol açması, Ankara’nın gittikçe Fransa’yla yakınlaşması gibi etkenler daha çabuk hareket etmelerini zorunlu kılıyordu. Böyle olmakla birlikte, İngilizler özellikle serbest kaldıktan sonra Anadolu hareketine katılacağını düşündükleri askerî önderler konusunda çekince taşımaktaydılar. Görüşmeler bu nedenle bir süre durdu¹⁰⁶³. Sonunda 16 Mart 1921’de iki taraf arasında anlaşma hasıl oldu. Anlaşmaya göre sürgünlerden 64’ü serbest bırakılıyor, 54 kişi de yargılanmak üzere Malta’da alıkonuluyordu. Bu arada Ahmet Şükrü Bey de serbest kalacaklar arasındaydı. İngilizler dört tutsağı da İstanbul’a geri dönmek üzere serbest bırakmaya hazır¹⁰⁶⁴. Ne var ki anlaşma Ankara’da menfi surette karşılandı. Çünkü Türklerin elindeki esirlerin tamamını koşulsuz teslim etmesine karşın, İngilizler ellerindeki Türk esirlerinin bir kısmını, Ermenilere ve kendilerine kötü muamele yaptıkları iddiasıyla serbest bırakmıyorlardı. Bu içeriğiyle anlaşma, millî hükûmet esaslarını zedeleyecek bir nitelik taşıyordu¹⁰⁶⁵.

İngilizler söz verdikleri gibi Türk esirlerini serbest bırakma hazırlıkları yaptıkları esnada 23 Mart 1921’de başlayan Yunan saldırısından ümide kapılarak anlaşmadan sapmaya başladılar. Ve sürgünlerin bırakılması işini durdurdular¹⁰⁶⁶. Fakat savaşın gidişatının Türklerin lehine gelişmesi üzerine tekrar başa dönerek anlaşma arayışı içerisine girdiler.

¹⁰⁶¹ Şimşir, s. 429-432.

¹⁰⁶² Şimşir, s. 442.

¹⁰⁶³ Yel, s. 225. Anlaşma metni için bkz. Şimşir, s. 452.

¹⁰⁶⁴ Şimşir, s. 454-457.

¹⁰⁶⁵ Selek, s. 551. Mustafa Kemal böyle bir anlaşmanın tasvip ve tasdik edilemeyeceğini söylüyor, tasdik edilmesi hâlinde, “*Türk tebaasının, Türkiye dâhilindeki harekâtı üzerinde ecnebi hükûmetinin bir nevi hakk-ı kazasını tasdik etmek olurdu*”, diyordu. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C:2, s.784.

¹⁰⁶⁶ Şimşir, s. 462-463.

Nitekim karşılıklı tekliflerin ardından 29 Nisan 1921'de kendi maddi olanakları dikkate alınarak ilk etapta 4 kişi serbest bırakıldı. Ardından Ahmet Şükrü Bey'in de bulunduğu 33 sürgün, 30 Nisan 1921 günü iki İngiliz gemisine bindirilerek önce İtalya'ya, bir gün sonra da oradan Toronto Limanına getirildiler. Sürgünlerin çoğunluğu parasızdı. Buna karşın İngilizler artık sürgünlerle ilgilenmiyordu. Böylece bütün yük Ankara hükûmetine düştü ve Toronto'dan itibaren sürgünlerin bütün giderleri Ankara hükûmeti tarafından karşılandı. Mali sorun bu şekilde çözüldükten sonra asıl mesele sürgünlerin sağ-salim Anadolu'ya getirilmesiydi. Zira Türkiye'de bir bakıma Yunan ablukası devam ediyordu. Bu nedenle sürgünlerden bir kısmı Avrupa'da kaldı. Ahmet Şükrü Bey'in de yer aldığı 21 kişilik grup ise 19 Mayıs 1921 günü İstanbul'a ulaştı. Bunların çoğu kendilerini emniyette görmedikleri için İstanbul'da kalmayıp Karadeniz'e açıldılar¹⁰⁶⁷.

Ankara bir taraftan sürgünlerin kurtarılması yolunda bu çabaları sergilerken diğer taraftan 27 Haziran 1921'de sürgünlere maaş bağlama kararı aldı. Buna göre Malta'ya sevk olunan ve kısmen tahliye edilen ve kısmen de orada bulunan mütekaidin veya ma'zûlînin maaşları İstanbul hükûmeti tarafından bu maaşların kesildiği tarihten itibaren, Ankara hükûmeti tarafından ödenecekti. Söz konusu maaşlar burada bulunanların kendilerine, Malta'da bulunanların ise mutemet veya ailelerine ödenecekti. Ahmet Şükrü Bey'e de bu kapsamda maaş bağlanması, neden böyle bir karar alındığına dair Konya Mebusu Vehbi Efendi tarafından TBMM'ye soru önergesi verilmesine yol açtı. Önergeye verilen cevap Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Anadolu hareketinin Malta Sürgünleri'ne ve dolayısıyla bunlar arasında yer alan Ahmet Şükrü Bey ve ittihatçı arkadaşlarına neden sahip çıktığını en açık şekilde göstermekteydi:

“Vatana ve amal-i millete merbut ve hizmetleri müşahede edilen zevata her nerede olursa olsun onların vazife-i vakitlerini hatırladıkları gibi hükümet-i milliyenin de bu hatıra-i mukaddese ashabını düşünmesi bir vazife-i mühimmedir. Ve istihdaf edilen bu gayeye mebnidir ki mebusan-ı kiramdan bazı zevat men'i yed-i ihtiyarlarında olmayan esbab-ı mücbire ve mania dolayısıyla bir müddet buraya gelmeye muvaffak olmadıkları halde muhassesatı tediye olunmuştur. Ve bu cümleden olarak vatana merbut amal-i millîyeye hizmetleri sebebiyle İngilizler tarafından tevkif olunarak bilahare de fiilen ve kaalen ve kalmen hizmet-i vataniyeden mahrum bırakılmak emeliyle Malta'ya gönderdikleri zevata hiç olmazsa efrad-ı ailelerinin emr-i maişetlerinde bir yardım olmak üzere bunlar meyanında ma'zûlîn ve mütekaidin olanların maaşlarının İstanbul tarihi katlarından itibaren buraca tediyesi...”¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁷ Şimşir, s. 471-474.

¹⁰⁶⁸ BCA, Dosya No:1446, Fon Kodu.30.10.00, Yer No: 143.25. 6, 1.1.1922.

İşte bu gerekçelerle Ahmet Şükrü Bey de Malta mevküfları arasında yer aldığı ve resmî evrakla müracaat ettiği için maaş tahsis edilmişti¹⁰⁶⁹.

Mayıs 1921’de kurtulan 33 kişilik kafileden sonra, bu kez 6 Eylül 1921’de, Malta’da geride kalan sürgünlerden onaltısı firar etti. Kaçanların tamamı ittihatçıydı. Bu son kaçış olayı ittihatçılar tarafından önceden planlanmış büyük bir harekâtı. Bu arada Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey İngilizlere söz verdiklerini ve kurtuluş ümitleri bulunduğunu göz önüne alarak firara yanaşmamışlardı. Oysa firari 16 kişi kurtuluş ümidi en az olanlardı. Tamamı İngilizler tarafından yargılanmak ve cezalandırılmak isteniyordu¹⁰⁷⁰. Malta Sürgünleri’nin geri kalanının özgürlüklerine kavuşması, ancak 1921 Kasım başındaki karşılıklı değişimle mümkün olacaktı¹⁰⁷¹.

Malta’daki sürgünler tenis oynamak gibi sportif aktivitelerle birlikte ilmî dersler ve ilmî sohbetlerle günlerini geçirmişlerdir. Sürgünlerden Ziya Gökalp etrafına topladığı her düzeyden tutukluya aynen Darülfünundaymış gibi dersler vermiş, dinleyiciler de ellerinde kâğıt kalem not almışlardır¹⁰⁷². Ahmet Şükrü Bey ise Malta’daki sürgün hayatı esnasında yine tenis oynayarak ve yabancı dil öğrenerek vakit geçirmiştir. Fransızcaya vâkıf olan Ahmet Şükrü Bey burada İngilizceyi de öğrenmiştir. Kendisinin ifadesine

¹⁰⁶⁹ BCA, Dosya No:1446, Fon Kodu.30.10.00, Yer No: 143.25. 6, 1.1.1922.

¹⁰⁷⁰ Şimşir, s. 487-490. Şimşir, İngiliz belgelerine dayanarak firar edenlerin sayısını 16 olarak verir. Necmi Bey’in adına söz konusu belgelerde rastlayamadığını söyler. Oysa Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Harbiye Nezaretine ait resmî bir yazının ekinde yer verilen bir listede sürgün sayısı 15 olarak geçer. Burada Şimşir’den farklı olarak Necmi Bey’in adı da vardır. Fakat 2737 sürgün numaralı Faik Bey’in adı yoktur. Harbiye Nezaretinin söz konusu yazısında 6 Eylül 1921 tarihinde bu kişilerin firar ettikleri açıklanıyor, buldukları takdirde tutuklanarak İtilaf zabıtasına teslim edilmeleri isteniyordu. Sürgün numaraları ve isimleri verilen bu 15 kişi sözlerini tutmayarak firar etmişlerdi. 2667 Ali İhsan Paşa, 2686 Sabit Bey, 2696 Nevzat Bey, 2704 Macit Bey, 2719 Muammer Ahmet Bey, 2701 Bedreddin Bey İbrahim, 2723 Gani Bey, 2745 Tahir Bey, 2733 Memduh Bey, 2761 Kemal Bey Mustafa, 2758 Ferik Mahmut Kamil Paşa, 2728 Şükrü Bey, 2724 Ahmet Bey, 2743 Feyzi Bey Arif, 2812 Süleyman Necmi Bey. BOA, DH.KMS., 61-2/22, 1340.M.12. Bleda, oldukça geç yaşta verdiği bir mülakatta 20 küsur kişinin kaçırıldığını, bunların İngilizlerin bir türlü serbest bırakmaya razı olmadığı eski vali ve kumandanlardan meydana geldiğini, Maltalılarda İngiliz düşmanlığının kuvvetli olmasından istifade ile dışarıdan birisiyle para karşılığı anlaşarak sürgünlerin İtalya’ya kaçırıldığını söylemiştir. Selahattin **Güngör**, *Bir Canlı Tarih...*, s. 2395.

¹⁰⁷⁰ Çavdar, İttihat, s. 138.

¹⁰⁷¹ Şimşir, s. 513. İnebolu’da yapılan bu mübadele için Türk tarafı yani Müdafaa-i Milliye Vekâleti oldukça detaylı bir plan hazırlamıştır. Saati saatine ve hangi esaslar içerisinde değişimin yapılacağı belirlenmiştir. Yel, s. 229. Mübadele işinde Türk tarafını Hilal-i Ahmer Cemiyetinden görevlendiren Ali Macid Bey temsil etmiştir. Bu arada Hilal-i Ahmer Cemiyetinin her iki taraf arasında aracılık rolü üstlendiğini, esirlerin değişimi sürecinde önemli hizmetler gördüğünü söylemek gerekiyor. Serpil **Sürmeli**, “Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, S: 4, C:3, Temmuz 2003, s. 85-86.

¹⁰⁷² Şapolyo, s. 129.

bakılırsa hapiste bile hocalığı bırakmamış ve bu sayede 15 defter tutan bir hendese kitabı vücuda getirmiştir¹⁰⁷³.

Sonuç olarak Malta Sürgünleri'nin mübadelesi bazı insanların hürriyetine kavuşmasından çok daha geniş çaplı ve o derece önemli bir gelişmeydi. İçerde İstanbul-Ankara rekabetinde Ankara bu başarısıyla prestijini artırdı. Yine Millî Mücadele için her türlü insana acil ihtiyaç duyulduğu sıralarda asker ve sivil birçok eleman kazanıldı. Ankara ayrıca milleti temsil etme noktasında bir takım tereddütleri de ortadan kaldırdı. Dış siyaset açısından bakıldığında ise Ankara'yı muhatap almaya yanaşmayan ve diğer devletleri de bu hususta etkilemeye çalışan İngiltere'nin bütün direnişine rağmen Ankara'yı tanıma görüntüsü verecek bu davranışı ile Ankara'nın uluslararası itibarı arttı. Netice olarak bu hadise ile Ankara Türk Hükûmeti sıfatını ve yetkisini üzerine almayı başardı¹⁰⁷⁴. İttihatçılar açısından sürgünlerin kurtarılması hadisesine bakılırsa burada Mustafa Kemal Paşa'nın bütün bu süreçte aktif yer alması ve büyük çabalar sergilemesi, Millî Mücadele'nin önderliği noktasında konumunu perçinleyen bir durum yarattı¹⁰⁷⁵.

Bir de İngilizlerin sürgünlerin salıverilmesi ve değişimi esnasında takındığı tutum, Ankara hükûmeti tarafından hiç tasvip edilmedi. Bu nedenle Hariciye Vekâleti, "üsera mübadelesinde İngilizlerin medeniyet ve insaniyet ile bağdaşmayan gayriinsani tavırlarını" protesto etmeyi ihmal etmedi¹⁰⁷⁶.

3. 4. Millî Mücadele'de İttihatçılar

Yakın tarihte Millî Mücadele'de ittihatçı katkısı uzun süre göz ardı edilmiş ve bu konuda kalem oynatan ancak birkaç araştırmacı ittihatçı rolünün önemine yer vermişlerdir¹⁰⁷⁷. I. Dünya Savaşı sonunda ittihatçıların partilerini kapatmaları ve

¹⁰⁷³ Yalman, *Yakın Tarihte*, s. 551; Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, s. 142. Ahmet Şükrü Bey'in sözünü ettiği hendese kitabına araştırmalarımız sırasında tesadüf edilememiştir.. Ailesinden de böyle bir eserin varlığına dair bilgi alınmamıştır. Muhtemelen söz konusu çalışma müsvedde hâlinde kalmış ve kitaplaşmamıştır.

¹⁰⁷⁴ Rahmi **Doğanay**, "Millî Mücadele'de Türk-İngiliz Esir Değişimi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:10, S: 1, Elazığ, 2000, s. 78.

¹⁰⁷⁵ Bu tespiti kuvvetlendiren en iyi örnekler Malta Sürgünleri'nin kurtulduktan sonra Mustafa Kemal Paşa ve TBMM'ye çektikleri teşekkür telgraflarıydı. Sürmeli, s. 86-88.

¹⁰⁷⁶ Yel, s. 233. İngilizler sadece sürgünlerin bırakılması sürecinde değil, aynı zamanda Malta'da tutarken de esirlere kötü muamele ediyordu. Özellikle asker tutuklulara daha kötü davranılmaktaydı. Malta'dan gönderilen mektuplarda bu tür uygulamalar açık anlatılmaktaydı. Ahmet **Tetik**, "Malta'dan Esir Mektupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:20, S: 58, Mart 2004, s. 83-103.

¹⁰⁷⁷ Zürcher, s. 109. Zürcher, "İttihatçıların yalnızca katkıda bulunan kişiler olmadıklarını, Millî Mücadeleyi(muhtemelen önceden hazırlanmış bir plana göre) örgütlemeye öncülük edenlerin aslında ittihatçılar olduğunu, Mustafa Kemal'in mi ittihatçıları kullandığının yoksa tersinin mi doğru olduğunun en azından tartışılır olduğunu göstermeye" çalıştı. Yine ona göre, İttihat ve Terakki-Mustafa Kemal mübadelesi iki rakip hareketin mübadelesi değil, bir iç mücadeleydi. Zürcher, s. 111. Bir başka görüş ise

yönetimden ayrılmaları onların siyasal hayattan silindikleri anlamına gelmiyordu. Mebusan Meclisinde hâlâ bir ittihatçı ağırlığı mevcuttu. Bunun yanında bürokrasi, polis ve ordu büyük ölçüde ittihatçılardan meydana geliyordu. Vilayetlerde de keza İttihat ve Terakki Partisi hâkim siyasi gücü¹⁰⁷⁸.

Partilerini feshettikten sonra ittihatçılar hem aleni hem de gizli olarak faaliyetlerini sürdürdü. Aleni kol Teceddüt Fırkası, gizli kol ise Karakol Cemiyeti idi. Teceddüt Fırkası daha önce bahsedildiği gibi çok fazla bir varlık gösteremedi ve ömrü kısa oldu¹⁰⁷⁹. Bir diğer ittihatçı teşkilatlanma şekli ve gizli yer altı örgütlenmesi olarak nitelenen Karakol Cemiyeti ise belirtildiği üzere birkaç olumsuz hareketine rağmen, Millî Mücadele'ye önemli katkılarda bulundu. Karakol Cemiyetinin önde gelen üyesi Vasıf Bey Heyet-i Temsiliye azalığını yürüttü. Karakol Cemiyeti başta değilse de ilerleyen zamanlarda Anadolu'daki millî hareketi ittihatçı bir hareket haline dönüştürmeye çalıştı. Kendini Anadolu'ya bağımlı hissetmeden, gizli, amacı belli olmayan bir tarzda çalışmalar içine girdi. Bu çalışmalarını, Sivas Kongresi esnasında ordu komutanlıklarına gönderdiği bildiri ve Baha Sait Bey'in Bolşeviklerle anlaşma hadisesinde görmek mümkündür. Bu örnekler Karakol Cemiyetinin direniş hareketlerine önderlik etmek istediğini ve kendisini Mustafa Kemal Paşa'ya karşı sorumlu görmediğini, hatta onun üstünde görerek Millî Mücadele'yi ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğini tehdit ettiğini göstermekteydi¹⁰⁸⁰.

Diğer taraftan Millî Mücadele'ye ittihatçı katkısı yalnız Karakol Cemiyeti vs. kuruluşlarla sınırlı değildi. Aynı zamanda Millî Mücadele hareketi İttihat ve Terakki üyelerinin yer aldığı müdafaa-i hukuk oluşumundan yükselmiş¹⁰⁸¹ ve İttihat ve Terakkinin teşkilatçılığı bunda büyük rol oynamıştı. Ayrıca 1919 seçiminde Müdafaa-i

Millî Mücadele sürecinde İttihat ve Terakki'nin rolünün yadsınamayacağı, ancak bu rolün belirleyici bir özellik taşımadığı şeklindeydi. Sabri **Sürgevil**, "İttihat ve Terakki'den Millî Mücadele'ye", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Dokuz, C:1 S: 2 1992, s. 329-338. Millî Mücadele-İttihat ve Terakki ilişkisi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında ittihatçıların tasfiyesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki **Çevik**, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İttihatçıların Tasfiyesi", *Yeni Türkiye*, S: 44, 2002, s. 496-509.

¹⁰⁷⁸ Zürcher, s. 115. İttihat ve Terakki Partisi dağıtılmış olmasına karşın bütün unsurlarıyla memlekette yaşıyordu. Bayar, C:4, s. 201.

¹⁰⁷⁹ Semih, E. **Yalçın**, "Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C:13, s. 255-257.

¹⁰⁸⁰ Yalçın, Millî, s. 254-256.

¹⁰⁸¹ Akşin, Jöntürkler s. 456.

Hukuk listelerinden çok sayıda ittihatçı meclise girmişti. Böylece son Meclis-i Mebusanda ittihatçılar oldukça etkin bir konuma gelmişlerdi¹⁰⁸².

Peki, Karakol örneğinden yola çıkarak ulusal direniş hareketinin örgütlenmesinde ittihatçılar hâkim miydi? Gerek itilafçılar, gerekse Osmanlı hükûmeti ile padişah, millî hareketin bir ittihatçı tertibi olduğunu düşünüyorlardı. Millî Mücadeleciler bunun farkında olarak İstanbul hükûmeti ve itilaf temsilcileriyle görüşmelerinde anlaşma yolunu tamamen tıkayacak fazla bir engele meydan vermek istemiyorlardı¹⁰⁸³. Mesela Kazım Karabekir Paşa, Karakol Cemiyeti konusunda bahsedildiği üzere Anadolu'daki millî hareketin ittihatçı teşebbüsü olarak görülmesine karşı çıkmakta ve bunun mahzurlarından söz etmekteydi¹⁰⁸⁴.

Ayrıca TBMM içerisinde de çok sayıda ittihatçı vardı¹⁰⁸⁵. Bunlardan bir kısmı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğini kabullenerek onunla kader birliği etmişti. Diğer kısım, yani Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan ittihatçıları ise iki grupta toplamak mümkündü. Birinci grup, ülke kurtuluncaya kadar Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemek ve sonra ilk fırsatta onu alaşağı edip memlekete hakîm olmak istiyordu. Diğer grup yani daha

¹⁰⁸² Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 123; Tarık Zafer **Tunaya**, "İkinci Meşrutiyet Rejimi ve Atatürk", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 1981, s. 114. Seçim çalışmaları kapsamında Kara Vasıf Bey, Heyet-i Temsiliyenin İstanbul temsilcisi olarak tayin edilmiştir. Vasıf Bey'in tercih edilmesinde, Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği destek ve yaptığı kimi yardımları, İstanbul'daki entellektüel çevre ile teması, eski ittihatçı kimliğiyle İstanbul'da perde arkasında kalan ittihatçıları teşkilatlandırarak yapıya sahip olması gibi hususlar etkili olmuştur. Karaca, *Son Osmanlı*, s. 228. *Alemdar* gazetesi, seçim sonuçlarına bakarak İstanbul seçimlerini İttihat ve Terakkinin kongre seçimleri olarak tanımlamıştır. Aynı eser, s. 301.

¹⁰⁸³ Zürcher, s. 109-110. Bu nedenle, Sivas Kongresi'nin açılışında İttihat ve Terakki ve diğer siyasi partilerle hiçbir ilişki olmadığı duyuruldu. Hatta bu minvalde bir de yemin edildi. Fakat şu belirtilmeli ki alınan karar, taktik bir hareket olup, bunun ötesinde bir mana çıkarmak yanlış olurdu. Zira ittihatçı nitelik taşıdığı kesin bazı örgütler de dâhil olmak üzere birçok siyasi teşekkül bu dönemde İttihat ve Terakki ile hiçbir alakaları olmadığını vurgulamak zorunda kaldılar. Zürcher, s. 110-111

¹⁰⁸⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C:1-2, s. 142, 207, 1258. Falih Rıfki, Anadolu'da kongreler yaparak Millî Mücadele'nin başına geçtiği esnada Mustafa Kemal Paşa'nın karşılaştığı ilk güçlüğü, bu harekete ittihatçı damgasının vurulması olduğunu, onun içerdeki ittihatçılardan faydalanmış olsa bile İttihat ve Terakki'nin sorumluları ile işbirliği yapmadığını anlatmak zorunda kaldığını, bunu da yerine getirdiğini yazar. Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul 1984, s. 344. Müdafaa-i Hukukçular büyük ölçüde ittihatçıydılar. Fakat siyasetle ilgileri olmadığını, ne İttihat ve Terakki ile ne de Hürriyet ve İtilafla resmen bağlantıları bulunmadığını ilan ettiler. Bunları söylerken şüphesiz biraz da kurucularının kimliğini gizlemeye çalışıyorlardı. Selek, s. 94.

¹⁰⁸⁵ Meclisteki ittihatçı sayısı konusunda farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Ardahan Mebusu Hilmi Bey, 40 rakamını vermektedir. Sami Sabit **Karaman**, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, Arma Yayınları, İstanbul 2002, s. 32. Çavdar'a göre mecliste 80 ittihatçı mebus vardı. Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 124. Sayısal farklılıktaki temel etken ittihatçıların yukarıda söylendiği gibi türdeş olmamalarıydı.

aceleciler ise Enver Paşa ile temas içerisinde olup, onun biran önce Anadolu'ya gelerek işin başına geçmesi için gizlice çalışıyordu¹⁰⁸⁶.

Sözün burasında yurtdışındaki ittihatçılardan da söz edilmelidir. Daha önce belirtildiği gibi savaşın kaybedilmesinden sonra Türkiye'de kendilerini emin görmeyen Talat, Enver ve Cemal Paşalar terk-i vatan etmişler ve dışarıdan birtakım faaliyet ve mücadelelere girişmişlerdi¹⁰⁸⁷. Onların amacı İslam ve Türkleri bir araya toplamak ve bu şekilde hakkında hüküm verilecek olan Osmanlı Devleti'ni müsait şartlarda sulhe kavuşturmakta¹⁰⁸⁸. Ülke dışındaki ittihatçı liderler ayrıca Anadolu'daki Millî Mücadele'nin de başarısını arzulamışlar, onun güçlenmesini sağlayacak bazı teşebbüslere girişmişlerdi. Bu meyanda zaman zaman Mustafa Kemal Paşa ile iletişimi de ihmal etmemişlerdi¹⁰⁸⁹. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa'nın süreci iyi idareye etmeye çalıştığı ve millî hareketin kontrolünü kaptırmak istemediği görülür. Özellikle Enver Paşa'nın evvela Ruslarla beraber, bilahare Ruslara karşı faaliyetleri, Mustafa Kemal Paşa'yı ve önderlik ettiği Millî Mücadele'yi bazen zor durumda bırakmıştır. Her ne kadar üç ittihatçı lider yurtdışında kalmayı geçici görüyor ve şartlar müsait olduğunda memlekete dönmeyi arzuluyorlarsa da özellikle Enver Paşa, içerideki ittihatçıların yardımıyla Anadolu'ya geri dönmek ve hareketin başına geçmek hususunda daha hırslı ve arzuluymuştu¹⁰⁹⁰.

¹⁰⁸⁶ Selek, s. 575. 1921 Kasımında 13. Fırka kumandanı ve Kars Mutasarrıf Vekili bulunan Sami Sabit Paşa'nın aktardığına göre, Ardahan mebusu Hilmi Bey "*azizim biz Büyük Millet Meclisi'nde birleşmiş ve dayanışan kırk İttihatçıyız; istediğimiz anda Mustafa Kemal'i alaşağı eder, Enver'i onun yerine geçirebiliriz*", bunu yapmak için ise zamanı henüz uygun görmüyoruz, demiştir. Karaman, s. 32.

¹⁰⁸⁷ Emir Şekip Arslan, Enver Paşa ve arkadaşlarının (başta, Cemal ve Talat Paşaları) ülkeden ayrılmalarından şehit düşünceye kadarki süre içerisindeki yaşamlarını anlatır. Enver ve Talat Paşa'yı olumlu ve olumsuz taraflarıyla verir ve bazen göklere çıkarır, Cemal Paşa'yı ise Suriye'de yaptıklarından ötürü suçlar. Emir Şekip **Arslan**, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, Çev. Aziz Akpınarlı, İl Matbaası, Samsun 1948.

¹⁰⁸⁸ Vardar, s. 549

¹⁰⁸⁹ Hülya **Baykal**, "Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arasındaki Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S: 14, Mart 1989, s. 379-439. Yazar çeşitli arşivlerden ve hatırat türü eserlerden temin ettiği Cemal Paşa'nın mektuplarını kronolojik sırayla vermekte, muhtevaları itibariyle sonuç olarak şunları söylemektedir: İttihat ve Terakki lider kadrosu içerisinde Anadolu hareketine ve Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine en sıcak bakan kişi Cemal Paşa'dır. Enver Paşa her an Anadolu'ya geçmek ve söz sahibi olmak için fırsat kolladığı hâlde Cemal Paşa'nın böyle ihtiras ve düşünceleri yoktu. Hatta zaferden sonra ülkeye dönerek Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde çalışmayı arzuluyordu. Bütün bunlarla birlikte Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki liderlerinin yurtdışındaki serüveni ve hayalci siyasetlerine karşın daima temkinli ve akılcı hareket etti. Onlara hiçbir zaman dışarıda Ankara hükümeti adına yetki vermedi. Millî siyaset ve istekler doğrultusunda bir siyaset takip etti. Baykal, s. 439.

¹⁰⁹⁰ Millî Mücadele'nin Şark Cephesi Kumandanı olan Kazım Karabekir Paşa, 27 Haziran 1921 tarihinde askerî birliklere gönderdiği bir telgrafta, Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı'nda ülkeye verdiği zararlardan sonra, şimdilerde Rusya'nın elinde vatanın kalan kısmını kemirmek ve orduyu milis yapmak gibi teşebbüslere giriştiğinden söz etmektedir. Kazım Karabekir Paşa, bu nedenle gerek Enver Paşa'nın

Enver Paşa'nın bu doğrultudaki politikaları ve çalışmaları hakkında dönemin Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa doyurucu ve bir o kadar da dikkat çekici bilgiler verir. Paşanın Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdiğine göre, Enver Paşa Türkiye'ye dönme ve yeniden liderliği ele geçirme emeli taşıyordu. Şöyle ki Enver Paşa etrafına ve teşkilatına Anadolu hükûmetinin hiçbir mukavemeti kalmadığını, İslam İhtilal Cemiyeti¹⁰⁹¹ tarafına müdahale zamanının artık geldiğini ve müdahalede başarılı olduktan sonra müstakil kalmak koşuluyla Rusya Sovyet Federasyonu'na dahil olarak bir siyaset takibi hâlinde Türkiye'nin kurtuluşunun mümkün olacağı hakkında İslam İhtilal Cemiyeti kararı bulunduğunu yaymaya çalışmıştır. Yine Enver Paşa, hariçte oluşturduğu teşkilatı Anadolu ile birlikte hareket ettiğini yaymak suretiyle yapmıştır. Anadolu'nun itilaf devletleri grubu ile anlaşmak ihtimali bulunduğundan söz etmiş, kendisi iktidara geçerse Bolşeviklerle daha samimi olacağını vaat etmiş ve Rusların muavenetini sağlamıştır. Yunanlıların Sakarya'ya yaklaşmasını kendisi için en uygun zaman gören Enver Paşa Bekrof takma adıyla Doktor Nazım ile birlikte alelacele önce Tiflis'e ardından Batum'a gitmiştir. Buradan hareket ederken arkadaşlarına Anadolu hükûmetinin dağılmakta olduğunu ve yine Anadolu muvafakatiyle alınan yardımı yapmak üzere Kafkasya'ya hareket ettiğini bildirmiştir. Enver Paşa ayrıca İslam İhtilal Cemiyetleri adı altındaki teşkilatını İttihat ve Terakki adına dönüştürmüştür. Batum'dan buradaki mahrum addettiği arkadaşlarına yazdığı mektuplara bakılırsa Anadolu'daki kendi teşkilatını takviye ettiği anlaşılmıştır. İcap ederse derhal Anadolu'ya geçeceğini ima etmiş, Fransızlarla ve İtalyanlarla anlaşmamak ve Rusları da şüphede bırakmak suretiyle dış siyasetin iyi idare edilemediğini belirtmiş, Anadolu'nun kendileri aleyhine aldığı önlemlerin eski tefekkürler neticesi olduğunu yaymaya ve bunların bertaraf edilebileceğini eklemek suretiyle teşkilatı iğfal etmeye çalışmıştır¹⁰⁹².

Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönüş emeli ve bu doğrultudaki faaliyetleri karşısında millî hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa da bir dizi önlemler alarak onun gücünü yok etmeye yönelik tedbirler geliştirdi. Bunlar şöyle sıralanabilir:

gerekse onun adına gelecek kişilerin sahiller ve kara hudutlarına içerisine girmesi durumunda tutuklanmalarının ve sıkı bir inzibat altında doğruca Ankara'ya gönderilmelerinin ve milletin önünde hesap vermelerinin hükûmetin kararı olduğunu ifade ediyordu. Karaman, s. 23.

¹⁰⁹¹ Kuruluş amacı İslam ülkelerinde ihtilal eylemleri çıkararak Ankara'nın yükünü hafifletmek ve İngiliz ve Fransız cephelerini genişletmek olarak düşünülmüştür. Berlin'de kurulan ve programını Talat ve Enver Paşalarla arkadaşlarının hazırladığı bu cemiyetin reisi Enver Paşa'ydı. Cemiyeti eski Teşkilat-ı Mahsusacıların kurduğunu söylemek mümkündür. Tunaya, Türkiye'de Siyasal, C:3, s. 697-698.

¹⁰⁹² TİTE Arşivi, Kutu No:326, Gömlek No: 22, Belge No:22-2001, Belge Tarihi: 03.09.1921.

“Trabzon’a Enver Paşa’ya karşı olan güçlü bir vali ve komutan göndermek¹⁰⁹³; Enver Paşa’nın yanına araçlar göndererek Millî Mücadele liderliğinden vazgeçmesini sağlamak; diplomatik yollarla Sovyet Rusya’nın Enver Paşa’ya ve İttihatçılara sağladığı desteği ortadan kaldırmak”¹⁰⁹⁴.

Bunların haricinde diplomatik teşebbüsleri Moskova Elçisi Ali Fuat Paşa yürütüyordu¹⁰⁹⁵. Fakat Sakarya Savaşı Enver Paşa’nın Anadolu’ya dönüş ümidini sona erdiren bir gelişme oldu¹⁰⁹⁶. Böylece Mustafa Kemal Paşa’nın liderliği ve inisiyatifi kaybetme ihtimali ortadan kalktı.

1922 sonlarına doğru ittilahatçılar gizli bir komite hâlinde Küçük Efendi olarak adlandırılan eski İaşe Nazırı ve Karakol Cemiyeti kurucusu Kara Kemal Bey’in idaresi altında çalışmalarını sürdürdüler. 1922 Kasım sonlarına doğru bu teşkilatın İstanbul’da itilaf devletleri aleyhine bir anarşi çıkarmak ve vaziyete hâkim olmak üzere içtimalar tertip ettikleri hususu İngiliz belgelerinde yer aldı¹⁰⁹⁷. Bir müddet sonra Kara Kemal Bey ile Mustafa Kemal Paşa Ocak 1923’te ittilahatçıların gelecekteki rolü üzerinde konuştular¹⁰⁹⁸. İzmit’te gerçekleşen bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, bana bir parti namına mı yoksa şahsın namına mı müracaat ediyorsun? diye Kara Kemal Bey’e sordu.

¹⁰⁹³ Bu kişi Sami Sabit(Karaman) Paşa’ydı.

¹⁰⁹⁴ Abdullah **Saydam**, “Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa Arasındaki Liderlik Mücadelesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Eylül 1990, S: 45, s. 44. Sami Sabit Paşa 1921 Kasımında Mustafa Kemal Paşa’nın Ardahan Mebusu Hilmi Bey vasıtasıyla Enver Paşa’ya ulaştırmaya çalıştığı bir mektuptan söz eder. Mektupta Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa’ya bazı şartlar koşmuştur. Buna göre, savaş boyunca Anadolu’ya gelmeyecek, Türkiye İngiltere ile anlaşma yaptığında İslam dünyasında İngilizler aleyhine teşebbüslerde bulunmayacak, barıştan sonra da bir müddet Türkiye’yi rahat bırakacak. Karaman, s. 35.

¹⁰⁹⁵ Saydam, “Mustafa Kemal...”, s. 44.

¹⁰⁹⁶ Ali Fuat Cebesoy Moskova Hatıraları’nda, 1920’den itibaren Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa’ya yazdığı mektuplardan ve yaptığı birçok teşebbüsten Rus Müslümanlarından oluşturacağı iki süvari fırkası ile Türkiye’ye girmek arzusunun Enver Paşa’da sabit bir fikir hâline geldiğinin anlaşıldığını, bu gaye için bir yandan Anadolu Halk Şuraları Fırkasının, bir yandan da İslam İhtilalleri İttihadının hazırlanmağa çalışıldığını, Türkiye’de Ankara hükümetinin Enver Paşa teşkilatına müsaade etmemesi üzerine İstanbul ve Ankara’nın nüfuzunun haricindeki yerlerde faaliyete girişildiğini, ayrıca mecliste 40’a yakın mebusun Enver Paşa teşkilatına taraftar olduğunu, bilhassa Trabzon’da salıverilen mahkûmlar ve asker kaçaklarıyla 1000 kişilik bir tabur teşkil edildiğini, Enver Paşa’nın Anadolu’ya gelerek bu taburun başına geçeceğini ve bir hükümet darbesiyle Mustafa Kemal Paşa’yı başkumandanlıktan indirerek yerine geçeceğini söylüyordu. Yine aynı eserde Sakarya Savaşı’nda Yunanlıların mağlup edilmesinin ardından Enver Paşa’ya yardım fikrinde olan Sovyetlerin Ankara’nın yeni ve kuvvetli vaziyeti karşısında bundan vazgeçmiş olmalarının muhtemel olduğu, Enver Paşa’nın ise yalnız Anadolu’daki teşkilata dayanarak memlekete girmenin fayda vermeyeceğini anladığı, Halil Paşa ile Sovyetlerin müdahalesi üzerine Anadolu’ya girmekten vazgeçtiği gibi bilgilere yer veriliyordu. Ali Fuat **Cebesoy**, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955, s. 313-315.

¹⁰⁹⁷ TİTE Arşivi, Kutu No:57, Gömlek No: 107, Belge No: 107-1001, Belge tarihi: 29.11.1338.

¹⁰⁹⁸ Zürcher, Millî, s. 252.

Ardından, şayet İttihat ve Terakkiyi kurtarmak istiyorsan buna asla meydan vermem. Şahsın adına geliyorsan sana münasip bir iş bulalım, dedi¹⁰⁹⁹.

Yine aynı ay içerisinde meclisteki İttihat ve Terakki grubuyla ilgili yeni haberler alındı. Buna göre, söz konusu grup aleni olarak bu ay sonuna kadar ayrılacak ve mecliste kendi mevcudiyetiyle ortaya çıkacaktı. Gruba mensup mebus sayısı 30-40 arasındaydı. Hemen faaliyete geçerek önce Birinci Grupla anlaşmayı amaçlamaktaydılar. Bu gerçekleşmediği takdirde ise gayet şiddetli ve faal bir hareket izleyeceklerdi¹¹⁰⁰.

Mustafa Kemal Paşa-Kara Kemal Bey görüşmesinin bir sonucu olarak bir grup ittihatçı Nisan 1923'te İstanbul'da bir kongre topladılar. Müzakere sonucunda seçime ayrı bir parti olarak katılmama kararı aldılar. Aynı zamanda yeniden canlandırılan İttihat ve Terakki için aşağıda verilen dokuz maddelik bir program hazırladılar. Ardından hareketin başına geçmesi için Mustafa Kemal Paşa'ya teklif sundular. Fakat bu teklifleri reddedildi. İttihatçı gruptan yalnız iki kişi Ahmet Şükrü ile İsmail Canbolat Beyler II. TBMM için yapılan seçimlere Halk Fırkası saflarında girerek mebus seçildiler¹¹⁰¹.

1926 yılında Doktor Nazım'ın evrakı arasında bulunan ve Cavit Bey'in evinde hazırlandığı bizzat kendisi tarafından itiraf edilen gizli 9 maddelik İttihat ve Terakki programı şöyleydi:

1. İttihat ve Terakki bütün hürriyetlere taraftar, radikal bir siyasi firkadır. Fertlerle ilgili temel hukuk kuralları ve kanunları bu gayeye göre tadil ve ıslah olunacaktır.
2. Hakîmiyet ve saltanat münhasıran millettir.
3. Hükûmet kuvvetlerinin birleştirilmesine değil, ayrılmasına ve dağıtılmasına taraftardır.
4. Yasama kuvveti millet tarafından seçilen iki meclisten oluşmalıdır. Mebusan intihabı genel oy ile olmalıdır.
5. Yasama kuvvetinin toplanacağı iki heyet sulhten sonra bir kurucu meclis hâlinde toplanarak memleketin teşkilat-ı esasîyesini tanzim amacıyla bir kanunuesasi yapmalıdır.
6. Hükûmet merkezi İstanbul şehridir.
7. İttihat ve Terakki Fırkası haricî düşmanlar karşısında bütün vatandaşlar arasında kati ve tam birlik teminini vatan vazifesi bilir. Barış meselesinde memleketin mali, iktisadi, siyasi ve idari bağımsızlığının temininden başka bir emeli yoktur.

¹⁰⁹⁹ Vardar, s. 569. Görüşmeye katılanlardan Yakup Kadri(Karaoşmanoğlu)'nin aktardığına göre, Mustafa Kemal Paşa, Velid Ebüzziya Bey'in temsil ettiği Mim Mim Grubu ile Kara Kemal Bey'in temsil ettiği İttihat ve Terakki grubunun artık bir rol oynayamayacağını, dolayısıyla bu iki teşekküle mensup arkadaşların vatani ve millî hizmetlerini ancak Müdafaa-i Hukuk bayrağı altında ifa edebileceğini, söyledi. Kara Kemal Bey bu sözler üzerine, "En doğru yol da budur, pašam" dedi. Karaoşmanoğlu, s. 29-30. Mustafa Kemal Paşa'nın Kara Kemal Bey'i İzmit'e davet etmekteki maksadı, İttihat ve Terakkiden geri kalanlar kendi şefliğini tanıyarak onunla çalışacaklar mı? Doktor Nazım Bey ve Kara Kemal Bey gibi nüfuzlu merkez-i umumiciler ne fikirde idiler? gibi sorulara cevap bulmaktı. Atay, Çankaya, s. 346.

¹¹⁰⁰ TİTE Arşivi, Kutu No:57, Gömlek No:113, Belge No:11301, Belge Tarihi: 14. 01.1339.

¹¹⁰¹ Zürcher, Millî, s. 252.

8. İttihat ve Terakki her şeyden önce memlekette muntazam ve asri bir mekanizma oluşturmak gerekliliğine inandığından nazariyeler ve hayaller peşinde dolaşmayarak muntazam bir iş hükûmeti yapmak, fikir kargaşalıklarına meydan verecek siyasi mücadelelerden uzak durmak, memleketin bütün sınıfları ve fertleri arasında uyum ve kardeşlik hislerinin fiilen tesisine, garz ve hırsların teskinine çalışmak azmindedir.

9. Bu yasama döneminde İttihat ve Terakki Fırkası bir taraftan memlekette muntazam bir idare kurulmasına sarf ve gayret edeceği gibi, kurtarılmış vilayetlerin imarı ile sahipsiz kalmış ahalinin iskânını da ilk vazifelerinden biri bilecek ve bu uğurda hiçbir fedakarlıktan geri durmayacaktır¹¹⁰².

Öte yandan 1923 yılı başlarında Anadolu Ajansına verdiği bir demeçte Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki ile ilişkisine dair mühim açıklamalarda bulundu. Paşa, İttihat ve Terakki adına hareket eden bazı kişilerin kendisine beraber çalışma teklifinde bulunup bulunmadığı hususunda; böyle bir teklif almadığını, esasen bugün için kimsenin İttihat ve Terakki Cemiyeti veyahut partisi namına hareket etme yetkisinin olmaması yönüyle böyle bir teklif ve müracaatın gerçekleşemeyeceğini; adı geçen cemiyetin mütarekenin başında İttihat ve Terakki merkez-i umumisinin teklifiyle Talat Paşa başkanlığında bir kongre toplayarak Teceddüt Fırkasına dönüştüğünü; bütün mal ve haklarını bu fırkaya devrettiğini ve İttihat ve Terakki adının ise tarihe tevdi edildiğinin ilan edildiğini; zamanında kendisiyle birlikte birçoğunun da cemiyetin kurucu ve üyeleri arasında yer aldığını; son kongresiyle tarihe karışan söz konusu cemiyetin mensuplarıyla müteakiben kurulan Teceddüt Fırkası mensuplarının büyük çoğunluğunun Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine katıldığını ve bu cemiyetin programını kabul ettiğini söyledi¹¹⁰³.

3. 5. Sürgünden Sonra Ahmet Şükrü Bey ve Trabzon Valiliği

Esaretten kurtulduktan sonra ihtiyari olarak İstanbul'dan uzak kalan Ahmet Şükrü Bey, İzmit'e yerleşmiş ve burada iken İzmit Livası İl Daimî Heyetine seçilmiştir. Ayrıca bu meclis tarafından livanın daimî encümenine seçilmiştir¹¹⁰⁴. Ardından İzmit Müdafaa-i

¹¹⁰² Cumhuriyet, no.808, 9 Ağustos 1926, s. 1.

¹¹⁰³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, 2.Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1961, s. 62-63. Tunaya, Müdafaa-i Hukuk ve İttihat ve Terakki ilişkisini irdelediği bir incelemesinde, inkılâp tarihimizin en ilginç konularından birinin İttihat ve Terakki ile Müdafaa-i Hukuk arasındaki ilişki olduğunu ve bu çerçeve içinde 1920-1922 ve sonrasında TBMM ile İttihat ve Terakki(ya da eski ittihatçılar) arasındaki diyalogun önemli yer tuttuğunu, Atatürk'ün Müdafaa-i Hukuk içinde ittihatçıları yadırgamadığını ve başlangıçta sert bir cephe almadığını, bilahare bir tez geliştirip TBMM içinde, İkinci Grupla ittihatçılar arasındaki ilişkiyi, daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına bağladığını, İzmir Suikastı dolayısıyla İstiklal Mahkemesinin, eski ittihatçı lider takımıyla hesaplaşmayı sürdürdüğünü ve 1926 yılında bu diyalogun noktalandığını, böylece II. Meşrutiyet'in en büyük siyasal kuvvetinin Cumhuriyet rejimi içinde kati olarak tasfiye edilmiş bulunduğunu söyler. Tunaya, "İkinci Meşrutiyet...", s. 109.

¹¹⁰⁴ II. Dönem Kocaeli Mebusu Ahmet Şükrü Bey'in TBMM Tercüme-i Hâl Varakası, Sicil No:571.

Hukuk Cemiyeti reisliği görevini üstlenmiştir¹¹⁰⁵. 1923 Nisanında Cavit Bey'in evinde yapılan gizli İttihat ve Terakki Kongresi'ne de iştirak eden Ahmet Şükrü Bey, ittihatçı arkadaşlarıyla beraber yeni yol haritalarını belirlemeye çalışmıştır. Ardından Mayıs 1923'te Mustafa Kemal Paşa'nın tensibiyle dönemin siyasi hadiselerinin bir yansıması olarak çeşitli kaynaşmaların yaşandığı Trabzon'a vali olarak atanmıştır¹¹⁰⁶. Ahmet Şükrü Bey'in Trabzon Valiliğine takaddüm eden günler, bu şehirde heyecanlı olayların yaşandığı bir zamana denk gelmiştir. Şöyle ki Trabzon'da Kâhya Yahya'nın katillerinin bulunamaması, Ali Şükrü Bey'in feci bir şekilde cinayete kurban gitmesi, Trabzon'da yayımlanan İstikbal gazetesinin İkinci Grubun etkisiyle sert yayınları, yine anılan gazetenin sahibi Ahmet Barutçu'nun Ali Şükrü'nün cenaze merasimi esnasında Mustafa Kemal Paşa ve Çankaya'yı hedef alan konuşmalar icra etmesi, son olarak İstikbal gazetesinin eski Adana Valisi Hamit Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya ağır ifadeler kullanan bir yazısını neşretmesi, Trabzon'daki karışıklığın bir hayli artmasına neden olmuştur. Şehrin bu durumu Ankara'yı da epey rahatsız etmiştir. Dahası Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk teşkilatı Ankara'yı yani genel merkezi tanımaz ve asi bir vaziyet takınmıştır¹¹⁰⁷. İşte tasvir edilen bu durum üzerine Ankara hükûmeti harekete geçerek şehre Zamir Bey(Adana) ve Refik Şevket Bey'den(Saruhan) oluşan bir tetkik heyeti göndermiştir. Bu heyet marifetiyle Trabzon'daki havanın yumuşatılması, eğer Müdafaa-i Hukuk teşkilatı yola gelmezse vazifelerine son verilmek suretiyle yeni bir yönetimin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Heyet şehre ulaşmış ve vilayetin ileri gelenleriyle görüşülerek teskin ve ikna yoluna gidilmiş, fakat bir netice alınamaması üzerine mevcut müdafaa-i hukuk yönetimi işten el çektirilerek yerine kurucu bir yönetim teşkil edilmeye çalışılmıştır¹¹⁰⁸. Kısa sürede teşkilat oluşturulmuş, halkla kaynaşmış ve Hamit Bey'in nedametine şahit olunmuştur. Bu suretle heyet Trabzon'u zapturapt altına alıp eski vaziyetine getirdiği esnada şehre Ahmet Şükrü Bey vali olarak gelmiştir¹¹⁰⁹.

¹¹⁰⁵ Tanin, no.794, 28 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁰⁶ BCA, 030.18.1.1/7.17. 17. Atatürk, Ahmet Şükrü Bey'i yakından tanıyor ve takdir ediyordu. Bu nedenle ona vazifeler verdi ve cemiyete çıkardı. İnönü, s. 216.

¹¹⁰⁷ Damar **Arıkoğlu**, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961, s. 323-326. Trabzon ile ilgili belirtilmesi gereken bir husus da ittihatçıların burada oldukça güçlü olmasıydı. Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönüş planı içerisinde önemli bir yere sahip olan şehrin, bu yönüyle de vaziyeti nazikti.

¹¹⁰⁸ Adana mebusu Zamir Bey'in adı, Atatürk'ün önerisiyle Damar olarak değiştirilmiştir. Damar Arıkoğlu anılarında Trabzon'a hareketi esnasında arkadaşlarının kendisinin feda edildiği şeklinde düşüncelere kapıldıkları ve Trabzon'da kötü hadiselerin zuhur etme ihtimalinin konuşulduğunu yazar. Ahmet Şükrü Bey de Trabzon'daki vazifesi sırasında büyük bir "teşettüt"ün önüne geçtiğini söylemektedir ki Arıkoğlu'nun verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Tanin, no.794, 28 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁰⁹ BCA, Dosya No: 2456, Fon Kodu: 030.18.1.1 Yer No: 7.17. 17, 30.04.1923. Ahmet Şükrü Bey Trabzon Valisi Hazım Bey'in görevden alınması üzerine onun yerine tayin edilmiştir. Ahmet Şükrü

Kendisine şehrin vaziyeti anlatılan Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Barutçu ile arkadaşlarını tanınamasına rağmen heyete, “hiçbirisini kımlıdatmam, nahos bir hareket ihdas etmelerine asla müsaade etmem, icap ederse kafalarını kırarım” diye teminat vermiştir¹¹¹⁰.

12 Mayıs 1923'te şehre gelen Ahmet Şükrü Bey'in Trabzon'daki valiliği çok kısa sürmüştür. Esasen Ahmet Şükrü Bey Trabzon'un yabancısı değildi. İdadi tahsilini burada tamamlamıştı. Ahmet Şükrü Bey'in gerek bu geçmişinden, gerekse ittihatçı kimliğinden ötürü şehre gelişi hoş karşılanmıştı¹¹¹¹. Bu kısa sürede Ahmet Şükrü Bey mutat vilayet işleri yanında Sürmene, Of, Vakfıkebir, Akçaabat, Maçka gibi bütün kazaları dolaşmış ve teftişler yapmıştır. Bu arada Kocaeli mebusu seçilen Ahmet Şükrü Bey, bir müddet daha şehirdeki incelemelerini sürdürmüştür. Nihayet 24 Ağustos 1923'te daha önce kendisini getiren Pake vapuruyla şehirden ayrılmıştır. İstikbal gazetesinin yazdığına bakılırsa kısa süreli olsa Ahmet Şükrü Bey'in şehri iyi tanıma imkânı bulması, mebus seçilmesi hasebiyle büyük kâr olarak addedilmiştir¹¹¹².

3. 6. İkinci TBMM Dönemi'nde İttihatçılar ve Ahmet Şükrü Bey

3. 6. 1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Faaliyetleri ve Ahmet Şükrü Bey

3. 6. 1. 1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşu

Yeni Türk devletinin ilk muhalefet fırkası TPCF'nin kuruluşu ile Türkiye çok partili hayatla da tanışmış oluyordu. TPCF, içinde eski İttihat ve Terakki Partisinin bazı nafiz şahsiyetlerini barındırması, çalışma ve teşkilatlanma usulleri, hatta aldığı isim bakımından İttihat ve Terakki Partisinin bir istihalesi, diriltilmesi ve yeni bir teşkilatla faaliyete geçmesi olarak değerlendirilmiştir. Parti aynı zamanda 1923 seçimleriyle tasfiye edilen İkinci Grubun da bir sığınağı ve fikirlerini tahakkuk ettirmek için bir aracı olmuştur¹¹¹³. TPCF'nin kuruluşu Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktidar muhalefet

Bey'in tayin konusunu Atatürk'ün ittihatçıları kontrol altına tutma girişimi olarak görenler olduğu gibi, Rauf Bey'in bu tayinde etkili olduğu ve siyasi bir zümrenin işbaşında olarak böyle bir görevi organize ettiği şeklinde iddialar İzmir Suikastı yargılamalarında gündeme getirilmiştir.

¹¹¹⁰ Arıkoğlu, s. 335. Arıkoğlu, Ahmet Şükrü Bey'i “cin gibi adam, aklı her şeye ererdi” sözleriyle tasvir etmiş ve onun Trabzon'daki meseleye hakîm olabileceğini söylemiştir.

¹¹¹¹ İstikbal, no.914, 12 Mayıs 1923, s. 2.

¹¹¹² İstikbal, no.966, 15 Temmuz 1923, s. 1; İstikbal, no.971, 20 Temmuz 1923, s. 1; İstikbal, no.972, 22 Temmuz 1923 s. 1. İstikbal, no.974, 30 Temmuz 1923, s. 2; İstikbal, no.976, 1 Ağustos 1923, s. 1; İstikbal, no.979, 4 Ağustos 1923, s. 1. İstikbal, no.983, 8 Ağustos 1923, s. 2; İstikbal, no.992, 21 Ağustos 1923, s. 1; İstikbal, no.994, 23 Ağustos 1923, s. 1. İstikbal, no.996, 26 Ağustos 1923, s. 1.

¹¹¹³ Meclis dışında kalan İkinci Grubun önde gelenleri TPCF'ye katılmışlardır. İkinci Grup ile TPCF aynı zaruretlere sonucu doğmuştur. TPCF programı ile İkinci Grubun programı arasında benzerlikler vardır. Bu

ilişkileri ve bu iki grup arasında yaşanan tartışmalar yönüyle de ilginç bir deneyimdi. İttihatçı kimliğe sahip Kocaeli Mebusu Ahmet Şükrü Bey, bu yeni partinin merkez idaresinde yer almış ve gerek parti programın tanziminde, gerekse faaliyetlerinde faal olarak görev üstlenmiştir.

Bir muhalif fırkanın teşekkülü ve böylece ülkede çok partili yaşama geçiş, hayli girift hadiseler üzerine vuku bulmuştur. Yukarıdaki mülahazalar bir yana esasen Halk Fırkasının bölünüp yeni bir partinin ortaya çıkışı, ani bir gelişmeden ziyade tarihi eskilere uzanan Millî Mücadele rüesası arasındaki görüş ayrılıklarının bir neticesi olarak görülmelidir¹¹¹⁴. Bu cümleden olarak ilk ihtilaf Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında Lozan Konferansı görüşmeleri esnasında ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa, bu hadisede İsmet Paşa'nın yanında yer aldı¹¹¹⁵. Rauf Bey, İsmet Paşa ile aralarında oluşan vaziyet ve kendisine yapılan tarizler üzerine artık beraber çalışamayacaklarını ve yüz yüze gelemeyeceklerini, sulhu imzalayan İsmet Paşa'nın tatbikini de kendisinin yapmasına fırsat vermek düşünceleri ile hükûmetten çekilme kararı aldı¹¹¹⁶.

Ardından Cumhuriyet'in ilanında izlenen yol Millî Mücadele önderleri arasında esaslı bir kırılma yarattı. Mustafa Kemal Paşa halifeliğin konumunu tehdit ederken kendi konumunu kuvvetlendiren Cumhuriyet'in ilanı işini, Osmanlı hanedanına bağlılığı bilinen ve bu değişiklikten yana olmayacağını sandığı tanınmış bazı parti üyeleri Ankara dışındayken gerçekleştirilmesini sağladı. Şöyle ki Refet ve Ali Fuat Paşalar ile Rauf, Adnan Beyler Cumhuriyet ilan edildiğinde Ankara'da değillerdi. Onlara ne danışılmış, ne çağrılmışlar, ne de vaziyetten haberdar edilmişlerdi. Cumhuriyet'in ilan ediliş süreci şöyle gelişmişti: Gazi, Ekim 1923 sonlarına doğru mecliste yapılan seçimlerde hükûmetin önerdiği adaylar yerine Rauf Bey'in TBMM Başkan Yardımcılığına, Sabit Bey'in de Dâhiliye Vekilliğine seçilmesini hükûmete bir güvensizlik belirtisi olarak değerlendirmiş ve hükûmetin istifasını lüzumlu görmüştü.

nedenle daha önce İkinci Grupta yer alan 18 eski mebus TPCF'ye katılmıştır. Ahmet **Demirel**, Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup, s. 600-602. Aynı yazarın, "Birinci Mecliste İktidar ve Muhalefet" adıyla yine İkinci Grubu ele aldığı bir başka çalışması için bkz. Ahmet **Demirel**, "Birinci Mecliste İktidar ve Muhalefet", *Yeni Türkiye*, S: 23-24, 1998, s. 289-311.

¹¹¹⁴ Dönemin önde gelen şahsiyetlerinin arasında oluşan dargınlıkların oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatımı için bkz. **Feridun Kandemir**, *Siyasi Dargınlıklar*, 3, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul 1955. Bir görüşe göre, partileşen hareketin çıkış nedeni, saltanat ve halifeliğin kaldırılmasının yarattığı hoşnutsuzluk, millî ekonomiyi koruma yolunda alınan kısıtlayıcı kararlar ve uygulamalara çıkarları ters düşen işbirlikli burjuvazi, dinsel inançları da kapsamına alan liberalizm teziyle, bu genel hoşnutsuzluğu örgütlemeye çalışmış ve bu örgütlenme, önderlerini muhafazakâr eğilimli bürokratlarda bulmuştur. Muzaffer **Sencer**, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul 1974, s. 129.

¹¹¹⁵ Rauf **Orbay**, *Cehennem Değirmeni*, Truva Yayınları, İstanbul 2004, s. 432-435.

¹¹¹⁶ Orbay, s. 447.

Ardından önde gelen arkadaşlarına yeni hükûmette görev almamalarını tembihlemişti. Böylece hükûmetin kurulması imkânsızlaşmış ve meclisin kilitlenmesi sağlanmıştı. Ardından tasarladığı ve durumdan çıkış olarak önerdiği kabine sistemini içine alan Cumhuriyet'in ilanı fikrini ortaya koymuştur. İşte biraz da izlenen bu yol Rauf Bey ve arkadaşlarının tedirginliğine ve şaşkınlığına neden olmuştur. İlanı müteakiben bazı İstanbul gazetelerine açıklama yapan Rauf Bey, Cumhuriyet'e karşı olmamakla birlikte anayasanın mecliste ve ülke çapında tartışılmadan alelacele ve usule aykırı bir şekilde değiştirildiğini öne sürmüştü¹¹¹⁷ ve bu görüşleriyle halkın düşüncelerine tercüman olduğunu belirtmiştir. Açıklamalar Halk Fırkasında homurdanmalara ve Rauf Bey'in Cumhuriyet aleyhtarı olduğu şeklinde algılamalara yol açmıştır¹¹¹⁸. Kendisinden açıklama istenilen eski başvekil görüşünü tavzih ederek Cumhuriyet'e karşı olmadığı hususunda partisini iknaya çabalamıştır. Bilhassa müfrit Halk Fırkalılar açısından bakıldığında bu konuda muvaffak olduğunu söylemek zordur. Yukarıdaki gelişmelere bakıldığında aslında Rauf Bey ve diğer Millî Mücadele önderlerinin Cumhuriyet'in ilanı hususunda izlenen yola itiraz etmeleri gayet tabii idi.

Refet Paşa'ya gelince, önce Mayıs 1923'te mebusluktan ayrılma kararı aldı. Bu kararında temel etken şu olmuştu. Ona göre işler yolunda gitmiyordu. Yola koymak için vaktiyle inkılâba pişdâr olan bazı arkadaşlarının aralarındaki mesafeyi kaldırmak gerekiyordu. Refet Paşa'nın sözünü ettiği tam olarak Amasya protokolü idi. Adı geçen ahitnameye imza koymuş bazı arkadaşlarının iktidar mevkinden uzak kalmalarını eleştiriyordu Diğer paşaların askerlikten istifa kararları aldığı günlerde, yani 1913 Ekimi sonlarında, o da meclis açılmadan önce istifasını geri aldı¹¹¹⁹. Peki, bu karar değişikliğinde ne etkili olmuştu? Bunda Musul hudutları meselesinin ortaya çıkardığı son durum, meclisin acele bir şekilde toplantıya davet edilmesi ve birçok arkadaşının

¹¹¹⁷ Zürcher, TPCF, s. 53-54. Yazarın, özet mahiyetinde partinin kuruluş sürecini ve Atatürk'ün partiye karşı tutumunu anlattığı I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu'nda(21-23 Eylül 1987, Ankara) sunduğu bir bildirisi için bkz. Eric Jan **Zürcher**, "Atatürk ve Muhalefet, 1924'teki Çok Partili Demokrasi", *Tarih ve Toplum*, S: 49, Ocak 1988, s. 16-19.

¹¹¹⁸ Rauf Bey, kendisine atfedilen acele edildiğine dair ifadelerin kendi görüşünü yansıtmadığını ve yanlış anlaşıldığını, zaten fiilen bir Cumhuriyet'in mevcut olduğunu belirtiyordu. Orbay, s. 449.

¹¹¹⁹ **Mehmet Asım**, "Karabekir Paşa Mecliste", *Vakit*, no.2456, 29 Ekim 1924, s. 1; **Mehmet Asım**, "İntizar Vaziyeti", *Vakit*, no.2457, 30 Ekim 1924, s. 2. *Vakit*, no.2458, 31 Ekim 1924, s. 2.

ısrarı gibi etkenler rol oynadı¹¹²⁰. Fakat söz konusu karar, Halk Fırkası mahfilinde yeni fırka teşkili için bir hamle olarak telakki edildi¹¹²¹.

Bir diğer aktör Ali Fuat Paşa, Cumhuriyet'in ilanı hususunda Vatan gazetesine verdiği demeçte, hükûmet şeklinin değiştirilmesine acele edilmemeli, ülkenin acil meseleleri için hükûmet mevcut ve çalışıyor. Hükûmet makinesi yürüyor. Yürümüyorsa bu Teşkilat-ı Esasiye'den değildir, diyordu¹¹²². Peki, Mustafa Kemal Paşa arkadaşları ile aralarında oluşan bu yeni vaziyete ve aradaki ihtilaflara nasıl bakıyordu? Rauf Bey'in başbakanlıktan ayrılma günü Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında geçen şu konuşma, bu noktada her şeyi özetliyordu. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya "senin şimdi apotreslerin(havariler) kimlerdir?", diye sormuş o da, "benim apotreslerim yoktur memlekete ve millete kimler hizmet eder, hizmet-i liyakat ve kudretini gösterirse apotresler onlardır", demişti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözü, ilk beşler arasındaki ihtilafın artık düşüncede kalmadığını ve su yüzüne çıktığını, geçmişte yapılanlar bir yana bundan sonra yeni kıstasların getirildiğini açıkça göstermekteydi¹¹²³.

Yukarıda anlatılanların ışığında Millî Mücadele önderleri arasındaki ihtilafların yeni olmadığı, yeni Türk devletinin nasıl bir devlet olacağı ile ne şekilde ve kimler tarafından yönetileceği noktasında konunun düğümlendiği, Mustafa Kemal Paşa'dan ayrı düşen arkadaşlarının gidişattan rahatsız olmalarına rağmen bir müddet için sabrettikleri, fakat sonrasında aradaki ihtilafların gün yüzüne çıktığı ve yeni bir fırkanın ortaya çıkması şeklinde sonuçlandığı görülür.

Yeni bir fırkanın teşekkülü ile ilgili haberler evvela bazı basın organlarında görüldü. Haber, iktidara yakın yayın organlarında ilgi ve tepkiyle karşılandı. Cumhuriyet gazetesinde Trabzon mebusu Benizade Hamdi, "Yeni Fırka" başlıklı yazısında şöyle diyordu:

"İnkılâbımızın tarihi henüz yepyenidir. Bu pek yeni tarihin ilk safhalarında fırkacılık mücadelelerine yer verilmemek lazımdır. Bugün vücut verilecek yeni bir fırka, arzu edilmese bile Cumhuriyet'e zarar verebilecek bir tohumdan başka bir şey olmaz. Demokrasi mevhumu

¹¹²⁰ Son Telgraf, no.120, 14 Ekim 1924, s. 1.

¹¹²¹ O dönem böyle düşünen müfrit Halk Fırkalı yazar-mebus Karaosmanoğlu'nun sonradan yaptığı şu tahlil, Refet Paşa'nın tespitleriyle örtüşmekteydi: Asıl dava Mustafa Kemal Paşa'nın eski silah ve mücadele arkadaşlarıyla birleşmesi ve yalnız İsmet Paşa'ya bağlanıp kalmamasıydı. Karaosmanoğlu, Politikada, s. 83.

¹¹²² Tevhid-i Efkâr, no.844, 31 Ekim 1923, s. 2. Aynı gazetenin verdiği habere bakılırsa hakikaten Cumhuriyet'in ilanı şeklen de tartışmalıydı. Zira 286 mebustan oluşan meclis, 158 mebusla karar almıştı. Oysa mühim meselelerle sülûsan çoğunluk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bir gereği idi. Bu üçte iki çoğunluk için ise 190 mebus şarttı.

¹¹²³ Okyar, s. 340,

firkaların taaddüdünü icap edermiş. Olabilir. Fakat herhalde demokratların, cumhuriyetperverlerin, teceddüt taraftarlarının, inkılâbını henüz yapmış bir memlekette ilk işleri firkalar icat etmek değildir. Hakikat nazariyeye feda edilemez¹¹²⁴.”

Yazının devamında ülkenin yeni bir fırkaya değil, müspet işlerin yapılmasına gereksinim duyduğu ve mebusların bu amaç için çalışmaları gerektiği, yoksa hükûmet devirmenin, bugünden yarına vekil değiştirmenin, fırka oyunu oynamanın bir hayır ve menfaat getirmeyeceği ortaya konuluyordu¹¹²⁵.

Yine aynı gazetede Yunus Nadi imzalı bir yazıda yeni fırka teşkili ile ilgili söylentilere karşı örtülü tehdit ve uyarılara yer verilmişti. Buna göre, yeni vücut bulacak bir fırka Hürriyet ve İtilaflara kucak açmaktan başka bir şey değildi. Halk Fırkası ise savaş sırasında ve sonrasında müspet işler yapmıştı. Yazar bu hatırlatmalardan sonra, “Dikkat ediniz efendiler, önünüzde uçurumlar var! diyerek bir uyarıyla yazısını noktalamaktaydı¹¹²⁶.

Aynı yazarın “İktidar İbtilasası” başlıklı bir başka yazısında, Meşrutiyet idarelerinin tecrübeleri altında görünen manzaranın gerçek manasının şu olduğu açıklanıyordu: “Buna iktidar ibtilası itlak olunur ki (hükûmet için hükûmet) düsturunda hülasa olunabilir. Eğer Cumhuriyet’in Meşrutiyet’ten bir farkı olacaksa bu devrede o ihtiras ve ibtilaya artık meydan verilmemelidir”¹¹²⁷. Görüldüğü üzere, Halk Fırkası cenahında yeni fırkanın oluşumuna pek sıcak bakılmamakta, sadece bir ihtiras eseri olarak görülmekte ve netice olarak tehditler savrulmaktaydı.

Peki, yeni Türk devletinin kurucusu ve cumhurbaşkanı, görevi dolayısıyla fahri olarak Halk Fırkasının riyasetini deruhte eden Gazi Mustafa Kemal Paşa yeni fırka söylentileriyle ilgili ne düşünmekteydi? Gazi, TPCF’nin kuruluşundan bir ay önce, yani yeni fırka şayialarının dilden dile dolaştığı günlerde “taraf”ını belli etti veya etmek zorunda kaldı. Zira muhalifler sürekli olarak reisicumhurun fırka reisliğiyle alakasını gündeme getirmekteydi. Nihayet Gazi, Trabzon’da Halk Fırkalarıyla yaptığı bir konuşmada, tarafsız olamayacağını ve dolayısıyla Halk Fırkasından taraf olduğunu beyan ederek meseleye son noktayı koymuş oldu. Şöyle ki Gazi tüm dünyanın şunu bilmesini istiyordu. Kendisi için bir “tarafılık” vardı. Bu Cumhuriyet taraftarlığı, fikri ve içtimai inkılâp taraftarlığıydı. Halk Fırkasının mefkûresi, esas ilkesi olan bu noktada

¹¹²⁴ Benizade Hamdi, “Yeni Fırka”, *Cumhuriyet*, no.165, 23 Ekim 1924, s. 2.

¹¹²⁵ Benizade Hamdi, “Yeni Fırka”, *Cumhuriyet*, no.165, 23 Ekim 1924, s. 2.

¹¹²⁶ Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Tereddi İhtimali”, *Cumhuriyet*, no.173, 31 Ekim 1924, s. 1.

¹¹²⁷ Yunus Nadi (Abalıoğlu), “İktidar İbtilasası”, *Cumhuriyet*, no.175, 2 Kasım 1924, s. 1.

yeni Türkiye camiasında bir fert dahi dışarıda bulunmamalıydı. Yine ona göre, cumhurbaşkanlığı görevi dolayısıyla Halk Fırkasının genel başkanlığını fahri olarak muhafaza etmeliydi. Bu şekilde yeni Türk devletinin ve genç Türk Cumhuriyeti'nin güçlenmesine ve sağlamlaşmasına hizmet ettiği kanaatini taşımaktaydı¹¹²⁸. Trabzon'dan sonra Samsun'a geçen Gazi, burada yaptığı konuşmada da Halk Fırkasından yana tavrını teyit ve tekit ederek, muhalif bir fırka için ortamın henüz müsait olmadığını söyledi¹¹²⁹.

Öte yandan bu sıralar yeni fırka söylentileriyle ilgili lehte ve aleyhte yayınlar devam etti. Aynı zamanda yeni fırkanın temel hususiyetleri basında yer bulmaya başladı. Buna göre yeni fırka, cumhurbaşkanına fesih ve veto hakkı vermemek, bir dereceli seçim taraftarı olmak, bazı ağır kanunları tatbik etmemek, şehreminlerin seçimle belirlenmesi usulünü getirmek, teceddüde doğru yeni adımlar atılmasını sağlamak gibi esaslar etrafında vücuda gelecekti¹¹³⁰.

İstanbul basınından bilhassa Son Telgraf, muhalif hareketin düşüncelerinin kamuoyuna iletilmesinde önemli bir vasıta olmuştu. Adı geçen gazetenin Ankara muhabinine Rauf, Canbolat ve Ahmet Şükrü Beyler muhalefetlerinin temelde neye dayandığını şu şekilde izah etmişlerdi:

“Fırkanın inkısamı muhakkaktı. Onlarla beraber kalamazdık. Çünkü meclis sükût ediyordu. Milletın penahı meclisi kurtarmak, mevki-i ihtirama çıkarmak lazımdır. Hakîmiyet ne bir kişide ne de hükûmette kalamaz. Memlekete meclis hakîm olacaktır. Son kuvvet olan meclisi kurtarmak, yükseltmek vazifemizdir. Daima kulluk edenler, muvafık olanlar meclisi batırıyorlardı”¹¹³¹.

TPCF'nin teşekkülüne Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet Bey'e 20 Ekim 1924 günü yöneltilen bir soru önergesi vesile oldu. Önergede mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmesinde görülen yolsuzluk ve beceriksizlikler eleştirilmekteydi. İlgili bakanın verdiği yanıt meclis tarafından tatmin edici bulunmadı ve soru istizaha çevrildi¹¹³². Halk Fırkası ise istizah meselesinin bir bahane olduğunu, hakiki maksat ve emelin

¹¹²⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 2.Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1959, s. 189; Vakit, no. 2415, 18 Eylül 1924, s. 1.

¹¹²⁹ Mustafa Kemal Paşa şu sözlerle Halk Fırkasına desteğini yinelemiştir: *Arkadaşlar, bugün idare-i memleket mesuliyeti taşıyan heyet bence mefkûre ve maksat itibariyle bütün millete şamil ve unvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet Fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi memleket ve milletın hakiki selamet ve saadetini temine çalışmaktır*”. Vakit, no.2420, 23 Eylül 1924, s. 1.

¹¹³⁰ Tevhid-i Efkâr, no.853, 9 Kasım 1924, s. 1; Akşam, no.2183, 9 Kasım 1924, s. 1.

¹¹³¹ Son Telgraf, no.146, 10 Kasım 1924, s. 1. Terakkiperver Fırka temelde, muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin TBMM'de toplanmasının otoriter bir idare yaratacağı fikrine dayanmaktaydı. Parti özellikle birkaç kişinin oligarşik gayelerine karşı koyarak ferdi hürriyetleri korumak amacını gütmekteydi. Karpaz, s. 45. Bu sözlerle şüphesiz Mustafa Kemal ve taraftarları kastediliyordu

¹¹³² Mete Tunçay, *T.C'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 100.

gizlendiğini düşünmekteydi¹¹³³. Aynı günlerde Kazım Karabekir Paşa askerlik görevinden istifa ederek meclise katıldı. Bu gelişme mecliste yeni hadiselerin habercisi olarak algılandı. Bu arada mebus komutanlar meselesi gündeme getirildi. Söz konusu komutanlar harp şartlarında uygun görülen bu iki vazifeden yalnız birini seçmek zorunda bırakıldı. Zira barış zamanında yüksek komuta heyetini teşkil eden zevatın aynı zamanda mebus olarak kanun yapma yetkisine sahip bulunması, ordunun yönetimi, idaresi ve düzeniyle bağdaştırılamamıştı. Esasında bu karar, apaçık, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi bir manevrasıydı. Nitekim onun talebi ile bağlılıklarını sunan Fevzi, Fahrettin, İzzettin, Ali Hikmet ve Şükrü Naili Paşalar mebusluktan istifa ettiler. Öte yandan Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cevat, Cafer Tayyar Paşalar ise kumandanlıktan ayrıldılar¹¹³⁴. Kazım Karabekir Paşa'nın istifa mektubu âdetâ bir ultiatom niteliğindeydi¹¹³⁵. Bir senelik ordu müfettişliği zamanında gerek teftişleri neticesinde verdiği raporlarının, gerek ordunun yükselmesi ve güçlenmesi için takdim ettiği layihalarının dikkate alınmadığını gördüğü, bunun kendisinde üzüntü ve yeise sebebiyet verdiği, bu nedenle kendisine düşen vazifeyi mebusluk sıfatıyla yerine getirmeyi düşündüğü gibi hususlar nedeniyle istifa ettiğini açıklamaktaydı¹¹³⁶. Ali Fuat Paşa'nın

¹¹³³ Benizade Hamdi, "Maskeler Aşağı", *Cumhuriyet*, no.180, 7 Kasım 1924, s. 1.

¹¹³⁴ *Cumhuriyet*, no.174, 1 Kasım 1924, s. 1; Mehmet Asım, "Meclisteki Vaziyet", *Vakit*, no.2459, 2 Kasım 1924, s. 1. Mustafa Kemal, Nutuk'ta hadiseyi akim bir komplo olarak niteler. Ona göre, Rauf Bey'in başvekillikten çekilmesinden itibaren Rauf, Karabekir, Ali Fuat, Refet Paşalar vs. arasında bir tertip düşünülmüş ve başarı için ordu elde edilmek istenmiştir. Kazım Karabekir Paşa 1. Ordu Müfettişliğine, Ali Fuat Paşa ise politikayı sevmediğini söyleyerek II. Ordu Müfettişliğine gitmişlerdir. Keza Cevat ve Cafer Tayyar Paşalar da aynı tertibe dâhil olmuşlardır. Bu şekilde bir sene kendi nokta-i nazarlarına göre çalışmışlar ve sonuçta orduları kendi lehlerine kazandıklarını sanmışlardır. İstifalarından önce bazı komutanları kendileriyle beraber harekete geçirmeye çabalamışlardır. Bu bir sene içerisinde Cumhuriyet'in ilanı ve halifeliğin ilgası gibi icraatlar, bu tertip sahiplerini daha da birbirlerine yaklaştırmıştır. Harekete politika sahasında geçilmiş, Rauf Bey ve diğerleri meclisin tatili zamanında gerek mebuslar üzerinde, gerekse seçilemeyen İkinci Grup üzerinde onları ifsat etmek suretiyle etkili olmuşlar, gizli ve hızlı bir teşebbüse girişmişlerdir. Aynı zamanda çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere bazı gazetelerle ortak saldırıya geçmişlerdir. Böylece ülkede büyük bir fikir karmaşası yaratmışlardır. Hakkari bölgesinde Nasturi tedibatı yapıldığı esnada İngiltere dahi hükûmete ultiatom vermiş ve bir savaş ihtimali göze alınmışken, adı geçen kişiler bu müşkül zamanda, bir ecnebi devletin Türkiye'ye hücum edebileceği bir zamanda, kendileri de hücumla girişerek amaçlarına kolaylıkla ulaşabileceklerini hayal etmişler, savaşa hazır bulundurmaya mecbur oldukları orduları başsız bırakıp, vaktiyle sevmediklerini söyledikleri politikayı tercih etmişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C:2, s. 1134-1136,1138.

¹¹³⁵ Karaosmanoğlu, Politikada, s. 76.

¹¹³⁶ *Vakit*, no.2455, 28 Ekim 1924, s. 1. Karabekir, milletin halasını, istiklalini, saltanat ve hilafet makamının satvetini fiilen temin edinceye kadar Mustafa Kemal Paşa ile beraber sonuna kadar çalışmağa karar vermişti. Bu kararının tüm Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk teşkilatları, mülki merkezler ve askerî kumandanlıklara bildirilmesini istemişti. TİTE Arşivi, Kutu No:19, Gömlek No: 44, Belge No:44a001, 09.07.1335. Yine Kazım Karabekir Paşa sonradan kaleme aldığı anılarında Millî Mücadele'deki rolünü gösterildiğinden daha öne çıkarır. Özellikle doğuda kazanılan zaferin Millî Mücadele'nin kazanılmasında temel etken olduğunu belirtir. Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya geçmesi yönünde teşvik ettiğini söyler. Ona göre Gazi çok da razı değildir buna. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Emre Yayınları,

istifasına gelince, aslında Gazi arkadaşlıkları çok eskiye dayanan sınıf arkadaşıyla aralarındaki uçurumu kapatabilir ve istifasına mani olabilirdi. Bunu sağlamak için de 30 Ekim 1924'te Konya'dan Ankara'ya dönen Ali Fuat Paşa'yı Çankaya'ya davet etti. Fakat davetle görevli kimseler kendisine ulaşamadılar. Oysa Ali Fuat Paşa gayet iyi bilinen Saffet Bey'in (Arıkan) evinde bir ziyaretteydi. Biri devlet başkanı, diğeri ordu müfettişi iki devlet adamının o günün küçük Ankara'sında bulaşamamaları oldukça garip ve kuşkuluydu. Bu, müfrit Halk Fırkalarının daha özelde İsmet Paşa kanadının cumhurbaşkanı ile ılımlıların uzlaşmasını önleme girişimi gibi görünüyordu. Ve hakikaten bu çevre amacına ulaşmış oldu. Nutuk'ta görüldüğü üzere, Gazi davete icabet edilmemesini düşmanca bir tutum olarak algıladı¹¹³⁷. Ali Fuat Paşa istifa yazısında mebusluk görevine başlamayı gerekçe göstermişti. Ama istifadan önce Fevzi Paşa ile yaptığı görüşmede muhaberatının kontrol edilmesinden, kimlerle münasebet ettiğinin takip edilmesinden şikâyet etmiş, bu şekilde ordu müfettişi olarak vazifesini sürdüremeyeceğini beyan etmişti. Muhatabından probleminin çözümü noktasında kesin bir destek alamayan paşa, çözümü istifa etmekte bulmuştu¹¹³⁸.

Gelişmeler adım adım muhalif partinin teşekkülüne doğru yaklaşıldığını göstermekteydi. Özellikle 8 Kasım 1924 günü yapılan güvenoyu, turnosal kâğıdı gibi muhaliflerin belirmesine yol açtı. Hükûmete Ahmet Şükrü Bey'in de içinde olduğu 19

İstanbul 1995, s. 39-42; İstiklal Harbimiz, s. 1257. Millî Mücadele'nin başlangıcından muhalefete geçene kadar ki sürede Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile ilişkileri ve ayrılma noktaları hakkında bilgi için bkz. Emin **Erl**, Kazım Karabekir Mustafa Kemal İlişkileri ve Ayrılan Yollar, *Tarih ve Medeniyet*, Haziran 1997, s. 13-19. Aynı konu ile ilgili ayrıca bkz. Muhammet **Erat**, Faruk Özerengin'le Röportaj, *Tarih ve Medeniyet*, Haziran 1997, s. 20-25.

¹¹³⁷ Karaosmanoğlu, s. 77-80; Zürcher, s. 72-73. Fahrettin Altay muhalif fırka teşekkülü haberlerinin işitildiği günlerde tank olduğu Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki bir münakaşadan söz eder. Mustafa Kemal Paşa, kıymet verdiği kadim arkadaşını tekrar kendine çevirmeye çalışır ve yakın arkadaşlarının demokrasi idare tutumunda kendisinden ayrılmağa başlamalarını ve muhalif bir firkada görünmelerini hoş görmediğini söyler. Ali Fuat Paşa ise cevap olarak esasta bir ayrılık bulunmadığı, meclislerin tek partili olmayacağını, Atatürk'ün partiler üstü kalmasını arzu edildiğini söyler. Bu sözler üzerine Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilanı ile her şeyin bitmediğini, dünya medeniyet âlemine katılabilmek için başka mühim inkılâpların yapılmasının gerekliliğini, bunun için de geçici bir müddet muhalif bir cephe yaratılmamasının zaruri bulunduğunu ifade eder. Ali Fuat Paşa bu kez cevaben, kendilerine itimatlarının sarsılmamış olduğu, ancak "muhitinize sokulmaya başlayan bazı türedilerin ifsadatından müteessir olmaktayız", şeklinde cevap verir. Fahrettin **Altay**, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s. 377-378; Aydemir'in verdiği şu bilgi, Ali Fuat Paşa'nın bu endişesini doğrulamakta, onun ve arkadaşlarının kanaatlerini tam olarak vermektedir: "...başta İsmet Paşa ile onun etrafında toplanan genç, ateşli ve ihtiras sahibi yeni elemanların kendilerini bertaraf etmek çabasında oldukları, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerine karşı ilgisiz kaldığı, hatta vefasızlık gösterdiği ve belki de asıl şöhretleri bir tarafa iterek diktatörlüğe yöneleceği düşüncesindeydiler". Şevket Süreyya **Aydemir**, *Tek Adam*, C:3, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s. 189.

¹¹³⁸ Ali Fuat **Cebesoy**, *Siyasi Hatıralar*, C:2, s. 100-101. Yalnız Ali Fuat Paşa değil, Rauf Bey de mektuplarının açılmasından sürekli şikâyet etmekteydi. Aydemir, *Tek Adam*, C:3, s. 191-192. Bu iki örnek ayrılanlar bakımından da bir kuşku durumunun mevzu bahis olduğunu göstermektedir.

mebus itimatsızlık gösterdi¹¹³⁹. Böylece muhaliflerin ilk imtihanı güven oylamasında gerçekleşti. Müteakiben encümenlerin intihabı muhaliflerin gücünün sınındığı diğer bir gelişme oldu. Fakat Kazım Karabekir ile Ali Fuat Paşalar görev devri muamelesinden ötürü mecliste yer alamadılar¹¹⁴⁰ ve onlar adına arkadaşları çalıştılar. Biraz da bundan dolayı encümen seçimlerinde kayda değer bir başarı elde edemediler. Yalnız muhalifler içerisinde adı geçen Ahmet Şükrü Bey, ikinci şube reisliğine seçildi¹¹⁴¹.

Yaşanan bu gelişmeler muhaliflerin artık Halk Fırkası çatısı altında barınamayacağını göstermekteydi. İktidar partisinden pek çok kişi de muhaliflerin firkadan ayrılması gerektiğini düşünmekte hatta yolda karşılaştıklarında, siz hâlâ istifa etmediniz mi diye söylenmekteydiler¹¹⁴². Beklenen istifalar gecikmedi. İlk etapta Rauf Bey'in de içinde yer aldığı on mebus Halk Fırkasından ayrıldı¹¹⁴³. Aynı günlerde Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşaların devir muameleleri tamamlandı ve meclise döndüler. Artık yeni bir fırkanın teşekkülü kaçınılmazdı. Muhalifler, kuracakları yeni fırkanın programı ve esasları ile ilgili hummalı bir çalışmaya giriştiler. Toplantılar sıklıkla Sabit Bey'in evinde yapılmaktaydı. Aynı günlerde Halk Fırkası mahfilinde başlangıçta bir tasfiye konuşulmakta iken, bilahare bundan vazgeçildi. Fırka Katib-i Umumisi Cemil Bey'in belirttiği üzere tasfiyenin kendiliğinden, yani malum bazı kişilerin istifa ve çekilmeleriyle gerçekleşmesinde karar kılındı. Yine Cemil Bey'e göre tasfiye öteden beri gerekliydi ve bu suretle fırka daha mütecanis bir şekle girmiş olacaktı¹¹⁴⁴. İstifalar peyderpey devam etti. Ahmet Şükrü Bey 9 Kasım 1924'te istifa etti¹¹⁴⁵. İstifalar için

¹¹³⁹ Akşam ve Cumhuriyet gazetelerinde yer verilen bu 19 mebus ve seçim bölgeleri şöyleydi: Sabit (Erzincan), Halet, Rüştü, Raif ve Ziya (Erzurum), Necip (Mardin), Zeki (Gümüşhane), Rauf ve Adnan (İstanbul), Abidin (Saruhan), Halis Turgut (Sivas), Bekir Sami (Tokat), Halit (Kastamonu), İhsan (Ergani), Arif(Eskişehir), Ahmet Şükrü (İzmit), Canbolat (İstanbul), Faik (Ordu), Feridun (Dersim). Akşam, no.2184, 10 Kasım 1924, s. 1; Cumhuriyet, no.182, 9 Kasım 1924, s. 3

¹¹⁴⁰ Paşaların bu şekilde komutanlık görevlerini devredinceye kadar meclis çalışmalarından mahrum bırakılmaları, planlı bir teşebbüstü. Bu yolla gensoru görüşmelerinin sonuçlanması amaçlanmıştı. Zira I. Ordu Müfettişliği merkezi Ankara'da olduğundan Kazım Karabekir Paşa'nın görünüşte katılmasına engel bir durum yoktu. Goloğlu, s 76.

¹¹⁴¹ Cumhuriyet, no.176, 3 Kasım 1924, s. 1; Vakit, no.2460, 3 Kasım 1924, s. 2.

¹¹⁴² Akşam, no.2184, 10 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁴³ İstifalardan daha çok, burada ortaya konulan gerekçeler Halk Fırkasını rahatsız etmişti. Zira istifa metinlerine göz atıldığında, kimi "*muhafaza-i mukaddesat*" kavramına vurgu yapmakta, kimi ise Halk Fırkası azalığından kaydımın terkinini rica eylerim, gibi basit bir ifade kullanmaktaydı. Bunlar içerisinde iktidar partisini en çok rahatsız eden İsmail Canbolat'a aitti. Zira o yalnızca, "*deFTERde ismim vardır o ismi siliniz*" demekteydi. Vakit, no.2468, 11 Kasım 1924, s. 5; Cumhuriyet, no.192, 19 Kasım 1926, s. 1. Tanin yazarı Hüseyin Cahit bu durumla ilgili, son istizahta eleştirilerini sıralayan mebuslara öyle tecavüzkârane davranılmıştır ki istifaların daha fazla hürmetli olmasını beklemek fazla olur, demekteydi. Hüseyin Cahit, "Fırkada", *Tanin*, no.748, 12 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁴⁴ Akşam, no.2185, 11 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁴⁵ Cumhuriyet, no.183, 10 Kasım 1924, s. 1.

ortalama 25-30 civarında bir rakam telaffuz edilmekteydi. Fakat muhalefete yakın basın organlarında bu rakamların çok üzeri dillendiriliyordu¹¹⁴⁶. Halk Fırkası istifalar üzerine birtakım önlemler alma gereksinimi duydu. Fırka disiplinini sağlamak amacıyla nizamnameye ek olarak yeni maddeler kabul etti. Buna göre, istizah fırka kararıyla firkada cereyan eder. İstizahın meclise intikali ancak fırka kararıyla gerçekleşir. Fırka kararı olmadan sual istizaha dönüştürülemez. Fırkanın esas ve kararları aleyhine fırka azası açıklama ve neşriyatta bulunamaz, mahrem tutulması gereken fırka görüşmeleri fırka tarafından kararlaştırılır. Bunların dışında Dâhiliye Vekili Recep Bey'in fırka içerisinde ortaya çıkan ihtilafları görmek üzere 2-7 kişiden meydana gelen bir divan heyeti oluşturulması ve bu divanın çalışma usulleri ile ilgili teklifi de kabul edildi. Ayrıca yine Recep Bey'in sözlü önerisi üzerine Halk Fırkasının adı Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirildi¹¹⁴⁷. Bu son değişiklik ilgi çekiciydi. Zira yeni fırka ile ilgili ilk duyumlarda Cumhuriyet Fırkası namı altında teşekkül edileceği dillendirilmişti¹¹⁴⁸. Buna karşın Halk Fırkası bir el çabukluğu ile muhaliflerin inhisarına hiç bırakmak istemediği bu ismi kapmış oldu. Bu şekilde firkalarının adını ellerinden kaçırın muhalifler artık gizliliğe dikkat etme kararı aldılar. Bir müddet sonra ise yeni firkanın Cezri Cumhuriyet Fırkası adını alacağı öne sürüldü¹¹⁴⁹.

TPCF'nin kuruluşuna takaddüm eden bu günlerde gerek CHF toplantılarında, gerekse iktidar yanlısı gazetelerde yeni firkanın önde gelen erkânına karşı tarizler başladı. Bilhassa Rauf Bey'e yüklenilmekteydi. Zaten kendisi daha önce Cumhuriyet'in ilanı hususundaki beyanatı dolayısıyla muaheze edilmiş ve bir hayli hırpalanmıştı¹¹⁵⁰. Bu kez

¹¹⁴⁶ Son Telgraf, no.146, 10 Kasım 1924, s.1; Son Telgraf, no.147, 11 Kasım 1924, s.1.

¹¹⁴⁷ Cumhuriyet, no.183, 11 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁴⁸ Son Telgraf, no.146, 10 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁴⁹ Son Telgraf, no.152, 16 Kasım 1924, s. 1. Hüseyin Cahit, CHF'nin isim konusunda bu aceleliğinde yeni firkanın ismini kapmak gibi bir telaşın gözüktüğünü, rakip firkaların adını kapmak yolundaki bu hareketin çocuk kavgalarına benzediğini, önemli olanın fırka ismi değil, ruhu olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Cahit, "Firkada...", s. 1. Ali Fuat Paşa da firkalarına cumhuriyet adını verdiklerini, fakat bilahare Halk Fırkasının anlayamadıkları bir sebepten ötürü bir kanun çıkartarak kendisine Cumhuriyet Halk Fırkası adını verdiğini, bunun üzerine kendilerinin tabii olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ismini aldıklarını söylüyordu. Hayat Tarih Mecmuası, Yıl.1, C:1, S: 1, 1965, s. 89.

¹¹⁵⁰ Rauf Bey'den beyanatını geri alması istenmiş, o da ülkenin selameti için zararlı olduğunu söyleyerek bundan imtina etmişti. İsmet Paşa, "cumhuriyet hakîmiyet-i milliyenin tekâmülüdür" görüşünü savunurken, Rauf Bey, "cumhuriyetin tekâmülü hâkimiyet-i milliyedir", demişti. Rauf Bey ayrıca, İsmet Paşa'ya hitaben "*mutlaka muhalif bir fırka kurmam isteniliyor. Bu, vatanın yüksek menfaatleriyle bağdaştırılamaz. Muhalif fırka yapmayacağım. Hüküm sizindir. Karar sizindir, fakat vicdan benimdir*" sözlerini sarf etmişti. Bu açıklamalarına rağmen, Rauf Bey'in lider, İsmail Canbolat Bey'in kâtib-i umumi olacağı yeni bir firkanın teşekkül edeceğine dair haberler basında yer bulmaya devam etti. Buna göre bazı mebuslar İstanbul'a gelerek hazırlığa başlamışlardı. Tevhid-i Efkâr, no.873, 29 Kasım 1923, s. 3. Özellikle İstanbul'daki bir takım basın da Cumhuriyet'in ilanını soğuk karşılamıştı. Bunlardan Tevhid-i Efkâr'da "Efendiler İstical Ediyorsunuz" başlığıyla bir yazı yayınlayan Ebüzziya Bey, böyle mühim bir

bütün felaketlerin başının Mondros Mütarekesi'nde olduğu ve Vahdettin'in tensibiyle mütarekeyi Rauf Bey'in akdettiği dillendiriliyordu¹¹⁵¹.

Birkaç gün sonra Hüseyin Cahit Bey, Halk Fırkasında Rauf Bey ile ilgili söylenen bu sözleri atfen kaleme aldığı bir yazıda, Rauf Bey örneği üzerinden, muhalefete geçtikleri için bu şahıslara karşı yapılan bütün bu suçlamaların ve yıpratma girişimlerinin haksızlığını ortaya koymaya çalışmıştı. Ona göre, Rauf Bey önce meclis reisliği yapmış, ardından başvekillikte görülmüştü. Eski Hamidiye kahramanının millî mücahededeki hizmetlerine mükâfat olarak böyle en yüksek mevkilere çıktığına hükmedilmişti. Düne kadar bu şahısların hizmetlerine, hürmete değer olduklarına CHF kefil oluyordu. Şimdi bütün o teminatın sahte olduğu bildiriliyordu. Diğerleri de Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa vs. onlar da birer haris ve birer gazezkâr ve tüm yaptıkları bir sandalye kavgasından ibaretti. Fırkacılık ihtiraslarıyla da olsa bir tarihi hakikat bu kadar tahrif edilemezdi. Mondros Mütarekesi'ni Rauf Bey değil, İzzet Paşa hükûmeti imzalamıştı. Görüşmeler sonunda Amiral Calthorpe ya bu şartları imzalarsınız yahut İstanbul'a gireriz, demişti. Rauf Bey de dönmek veya imzalamak şıklarını hükûmete sormuştu. İzzet Paşa hükûmeti müttefikten imzala demişti. Vahdettin'in bu mütarekeyle dolaylı ve dolaysız hiçbir alakası yoktu. Vahdettin, murahhas olarak Damat Ferit Paşa'yı göndermek istemişti. İzzet Paşa, Damat Ferit Paşa'nın mecnun ve cahil olduğunu düşündüğü için bu öneriyi kabul etmemiş ve Rauf Bey'in gönderilmesini sağlamıştı. Görüşmeler sarayın müdahalesinden uzak bir şekilde gerçekleşmişti. Vahdettin'in İzzet Paşa hükûmetini tayin etmesinin nedenlerden biri de buydu¹¹⁵². Hüseyin Cahit Bey bu açıklamaların ardından şu tespiti yapıyordu:

“İzzet Paşa kabinesinde mütarekeyi imza eden Rauf Bey bugün âdeta hain-i vatan oluyor. Çünkü Halk Fırkasından çıkmıştır. İzzet Paşa kabinesinde mütarekeyi kabul eden ve imza etmesi için emir verenler meyanında dâhil bulunan Fethi Bey ise bugün Büyük Millet Meclisi Reisi bulunuyor. Çünkü henüz Halk Fırkasına mensuptur. Rauf Bey ile beraber Mondros'a giden ve mütarekeyi imza eden Reşat Hikmet Bey'e hin-i vefatında hidemat-ı vataniye tertibinden maaş bağlanıyor. Çünkü vefat ettiği dakikaya kadar Halk Fırkası aleyhinde henüz tenkidatta bulunmamıştı. Bu ne mantıktır, bu ne ölçüdür, bu ne kadar mutaassıp fırkacılık hissidir!¹¹⁵³

kararın halkla paylaşılması gerektiğini, 1 Kasım 1922'de acele edildiğini, ama o zaman bunu mazur gösterecek ordunun İstanbul'a girmesi meselesi gibi bir durum olduğunu söylemekteydi. *Tevhid-i Efkâr*, no.843, 30 Ekim 1923, s. 1.

¹¹⁵¹ *Cumhuriyet*, no.183, 11 Kasım 1924, s. 1. Rauf ve İsmail Canbolat Beylere Çerkez olduklarının söylendiği, onların ise “biz onlardan iken Çerkez değildik, halifeci değildik de şimdi mi olduk” dedikleri nakledilmektedir. *Son Telgraf*, no.147, 11 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁵² Hüseyin Cahit, “Korkunç Bir Manzara”, *Tanin*, no.749, 15 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁵³ **Hüseyin Cahit**, “Korkunç Bir Manzara”, *Tanin*, no.749, 15 Kasım 1924, s. 1.

Hüseyin Cahit bu şekilde muhalif harekete ve onun liderlerine sahip çıkarken, öte tarafta Falih Rıfkı tam aksi düşünceler ortaya koyuyordu. Ona bakılırsa İstanbul matbuatınca cumhuriyetçi olarak gösterilen muhalif liderlerin hiçbirinin Cumhuriyet'in ilanında reyî yoktu. Daha yeni, bu kişilerin ağzından cumhuriyetçi kelimesini çıkarmak, otuz iki dişini sökmek kadar zor olmuştu. Falih Rıfkı ayrıca Kazım Karabekir ile geçen yıl beraber olduğu Edirne seyahatinde, paşanın Selimiye Cami'nin minarelerini göstererek Türk milletini bu minarelerden kışkırtacağız dediğini naklediyordu. Yine Refet Paşa'nın görünmek, göstermek için iş yaptığı iddia edilerek geçen yıl Şişli'de karpuz tüccarlığı bile yaptığı ilave ediliyordu. Yazıda yeni fırkanın Hürriyet ve İtilaf Fırkasının eşkâliyle doğduğu öne sürülerek şu tespit yapılıyordu¹¹⁵⁴:

“Türk milliyetperverliğinin ve inkılâbın yeni devlet için vazettiği esasları tadil etmek isteyenler veya bu esasların tadilinde menfaati olanlar, Türkleşmemiş cemaatler, Türklüklerini kaybetmiş kozmopolitler, bazı Beyoğlu unsuru, haşin, dürüst ve kıskanç Ankara'yı zaafa uğratmakta menfaati olanların hepsi karma karışık, karşımızdadır”

Bu sözlerin ardından Tanin gazetesinin sözünü ettiği ikinci mücahedenin bir an önce başlaması temenni edilerek, sevgili vatan, seni eğer yüz defa kurtarmak gerekirse yüz defa kurtaracak olanlar vardır, deniliyordu¹¹⁵⁵.

Kuruldu kurulacak denilen bir hazırlık devresinden sonra, yeni fırka nihayet 17 Kasım 1924'te teşkil edilmiştir¹¹⁵⁶. Trabzon mebusu Muhtar ile Mersin mebusu Besim Beyler fırkanın nizamnamesi ile kuruluşuna dair beyannameyi Dâhiliye Vekili Recep Bey'e teslim etmişlerdir. Müfrit Halk Fırkaları Recep Bey şaşkıncu şekilde heyeti iyi karşılamış¹¹⁵⁷ ve “Fırkalar memleket için esastır. Yetişir ki şahsi arzular yerine

¹¹⁵⁴ Falih Rıfkı (Atay), “Maskaralık”, *Cumhuriyet*, no.189, 16 Kasım 1924, s. 2. Falih Rıfkı birkaç gün sonraki bir yazısında ise şu görüşleri ortaya koymuştur: Rauf Bey süreçte yalnız Heyet-i Temsiliye azası olarak yer almıştır. Ne savaş yapmış ne de çetelere kumandanlık etmiştir. Ermenistan'da yalnız Kazım Karabekir savaşmamıştır. Halit Paşa da bulunmuştur. Onun adı da zikredilmelidir. Rauf Bey'in Hamidiye kahramanlığı unutulmuyor da Antep ve Urfa gazalarının kahramanları niye hatırlanmıyor? Keza Yunan ordusuna ilk kurşunu atan Ali Bey'dir. Bizde savaş yapmayanlar varsa sizde de vardır. Falih Rıfkı (Atay), “Kendi Mantıklarıyla İskat”, *Cumhuriyet*, no.194, 21 Kasım 1924, s. 2.

¹¹⁵⁵ Falih Rıfkı (Atay), “Maskaralık...”, s. 2.

¹¹⁵⁶ Rauf Bey, fırkanın kuruluşundan kısa süre önce Kemalettin Sami Paşa aracılığıyla kendisine yeni parti kurmak teklifi geldiğini söyler. Cumhuriyetin ilanına takaddüm eden gece Çankaya'da yapılan müzakereler esnasında İsmet Paşa, Rauf Bey'in kıymetli ve samimi arkadaşları olduğunu, fakat tasavvurlarını tatbikte birlikte yürüyemeyeceklerine inandığını, Cumhuriyet idaresinde fırkaların lazım ve tabii bulunduğunu, Rauf Bey'in de bir fırka kurarak İslam akidelerini açıkça müdafaa edebileceğini ve bu şekilde vatana daha faydalı hizmet etmesinin mümkün olabileceğini söylemiştir. Kemalettin Sami Paşa bunları Rauf Bey'e naklettikten sonra fırka fikrini benimsetmek için ayrıca çaba harcamıştır. Orbay, s. 479-481.

¹¹⁵⁷ Recep Bey'in bu davranışında ve Mustafa Kemal Paşa'nın yeni fırka ile ilgili başlangıçtaki olumlu değerlendirmelerinde şöyle bir mütalaa etkili olmuş olabilir: Önceleri iktidar tarafından kontrol edilebilir bir “güdümlü” muhalefet oluşturma amacıyla kurulmasına müsaade edilen TPCF, bilahare hükümet kontrolünden çıkması ve iktidar alternatifi hâline gelmesi ile istenmeyen bir muhalefet unsuru

memleket için çalışsın. Allah mübarek etsin” demiştir. Emniyet Genel Müdürlüğü 6 numara ile fırkanın kuruluş ilmühaberini vermiştir. Söz konusu ilmühaber fırkanın gayesini, “hâkimiyetmilliyenin bilakayduşart millette esasına müstenittir” şeklinde tespit etmiştir. Fırkanın merkez idaresi Ankara Postahane Sokağı’nda yedi numaradaydı. Fırkanın idare heyetinde ise Ali Fuat Paşa, Rüştü Paşa, Sabit(Erzincan), Rauf, Adnan, Muhtar, Halis Turgut Beyler bulunmaktaydı¹¹⁵⁸.

3. 6. 1. 2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Beyannamesi, Programı ve Nizamnamesi

TPCF hakkında bir hüküm verebilmek ve onu her yönüyle değerlendirmek için fırkanın bir çeşit vitrini olarak tanımlanacak beyanname, nizamname ve program gibi dokümanlarına göz atılmalıdır¹¹⁵⁹. Beyannamesinde fırkanın teşekkül gayesi, siyasi istiklalini kendi azim ve iradesiyle kazanan ve mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek olgunluğunu ve kabiliyetini gösteren millete, bu yeni sahada sarsılmadan yürüebileceği dosdoğru bir yol açmak olarak belirtilmişti. Yine beyannamede, millî hakîmiyet prensibinin altı çizilerek bu prensibin fiiliyatta mahdut heyetlerin eline geçmesi ile milleti bu haktan mahrum edebilecek bir istibdat şeklinin meydana gelebileceği tehlikesine dikkat çekilmişti. Bunun için milletvekillerinin vekâlet haklarını suiistimal etmeyecekleri, gerek milletvekillerini, gerek icra vekillerini sürekli kontrol altında bulunduracak vasıtalarla şiddetle ihtiyaç bulunduğu ifade edilmişti. Kamuoyu ve basın her ne kadar böyle vasıtalar iseler de her zaman etkili ve faydalı olamayabilecekleri ifade ile bunlar arasında en etkilisinin aynı kanaati paylaşan mebusların mecliste oluşturacakları dengeleyici ve kontrol edici gruplar, yani fırkalar olduğu belirtilmişti. Nizamnamede ayrıca genel hürriyetlerin şiddetle taraftarı bulunduğu, şahsi hürriyetlerin her sahada mukaddes görüldüğü, fırkanın tefrika demek olmadığını insanların benimseyeceği geniş bir müsaadecarlık takip edileceği, dar

olmuştur. Turgay **Uzun**, “Atatürk Dönemi Muhalefet Hareketleri”, *Türkler*, C:16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 574.

¹¹⁵⁸ Vakit, no.2475, 18 Kasım 1924, s. 1; Tanin, no.754, 18 Kasım 1924, s. 1; Cumhuriyet, no.191, 18 Kasım 1924, s. 1. TPCF’nin mebus sayısı hakkında farklı rakamlar verilmekle birlikte genel görüş 29 mebusa sahip oldukları idi. Çakan, s. 405. Yazar, İkinci Meclis Dönemi meclis çalışmalarını, meclise taalluk eden siyasi hadiseleri, bunlar içerisinde TPCF’nin teşekkülü ve faaliyetlerini teferruath şeklinde ele almıştır.

¹¹⁵⁹ Zürcher, TPCF ile ilgili bu kaynakları ele alarak öncelikle kişisel dargınlık mı, siyasal program mı tartışmasını yapmakta, nihayetinde kişisel çekişmelerin partinin ortaya çıkışında etkili olduğu görüşüne hak verdiğini söylemektedir. Aynı zamanda parti programının Sabit, İsmail Canbolat ve Ahmet Şükrü Beyler gibi sivrilmiş sivil politikacılar tarafından yapıldığını ve TPCF’nin bağımsızlık sonrasının muhafazakârları olarak görülebileceğini kaydetmektedir. Zürcher, s. 135–153.

firkacılık zihniyetinden kaçınılacağı, başka fırkalarla fikirlerde ortaklık söz konusu olursa onlarla da beraber hareket edilebileceği, her türlü irticai hareketlere karşı koymaktan çekinilmeyeceği ortaya konulmuştu. Ayrıca kanunların ihtiyaçlara göre tamamlanacağı ve ıslah edileceği, fırkanın tahakkümlerin aleyhinde bulunmasından ötürü kendi iç işleyişinde de buna imkân verilmeyeceği, ne bir kişinin ne de bir grubun tahakküm yolu ile meramlarını kabul etmeyeceği, her karar ve hükmünde yetkili kurulların oy çokluğuna itibar edileceği kaydedilmişti¹¹⁶⁰.

Bu şekilde yeni fırkanın programının ve beyannamesinin ortaya çıkmasından sonra Halk Fırkalarının ilk tepkisi yeni fırkanın programının kendilerinden farklı olmadığı¹¹⁶¹ ve dolayısıyla böyle bir fırkaya gereksinimin bulunmadığı yönünde olmuştu¹¹⁶². İlerde söz edileceği üzere, Mustafa Kemal Paşa da aynı kanaati taşıyordu. Öte yandan yeni fırka, bu iddianın yanlışlığını ortaya koymaya çalıştı¹¹⁶³.

TPCF; Tanin, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, Vatan, İstiklal gibi İstanbul basınının ekseriyetinden destek görmüştü. Bunlardan biri Son Telgraf, TPCF'nin programının değerlendirdiği bir yazıda, fırka ve siyaset edebiyatımızın eserleri arasında bu programın da bir yeri olacağını kaydetmiş, fakat fırkanın teşekkülündeki asıl faydanın özellikle iktidar fırkasını tenkit ve kontrol edecek olmasında bulunduğu altını çizmiştir¹¹⁶⁴.

Yine Son Telgraf, iki parti arasındaki farkları ise şu şekilde sıralamıştır: Yeni fırka hakk-ı hakîmiyet ve hükümraniyetin bilakayduşart kullanılmasını millet meclisinin

¹¹⁶⁰ Tunaya, *Türkiyede Siyasi*, s.615-616.

¹¹⁶¹ Şu söylenmeli ki TPCF'liler CHF'nin programı olmadığını düşünüyorlardı. Ali Fuat Paşa da bunlardan biriydi. Ali Fuat Paşa'nın bu düşüncesine karşı Vakit gazetesi yazarı Mehmet Asım, neden partide iken programımız yok deyip program yapalım, demediniz. CHF'de bir kusur varsa bu aynı zamanda Ali Fuat Paşa'nın da kusurudur. Ali Fuat Paşa'nın sözleri siyasi edebiyattır, demişti. Mehmet Asım, "Siyasi Edebiyatı Bırakalım Asıl Derde Bakalım", *Vakit*, no.2516, 29 Aralık 1924, s. 1. Keza Ahmet Şükrü Bey de ilerde, İzmir Suikastı yargılamalarında görüleceği üzere, CHF'nin hâlen siyasi programı olmadığını, sözü edilen umdelerin ise siyasi fırka programı kabul edilemeyeceğini söylemişti. *Cumhuriyet*, no.768, 30 Haziran 1926, s. 2.

¹¹⁶² *Akşam*, no.2193, 19 Kasım 1924, s. 1. Programın içerik bakımından Halk Fırkasından çok da farklı görünmediği değerlendirmeleri için ayrıca bkz. Sezgin, s. 2050.

¹¹⁶³ Yeni fırkanın ileri gelenlerinden İsmail Canbolat fırkalarının Halk Fırkasından farkı olmadığı görüşlerine şöyle katılmadığını söylüyordu: Bizim düşündüklerimizi bizim duyduklarımızı duymuş ve düşünmüş olsalardı elbette çekilmeğe lüzum görmezdik. Bir misal olarak meclisi fesih ve veto maddelerini ele alalım: Biz bu hakların reisicumhura verilmesine muhalifiz. Hâlbuki diğer fırkanın bilhassa nafiz azası son fırka içtimasında bu hakların reisicumhura verilmesinde mahzur olmadığını alenen söylemişlerdi. İşte bizi ayıran farklardan basit bir misal". *Son Telgraf*, no.155, 19 Kasım 1924, s. 1. Ayrıca TPCF'nin mühim erkânından Ali Fuat Cebesoy'un eski ve yeni fırka arasında yaptığı mukayese ve aradaki farklar ile ilgili tespitleri için bkz. Ali Fuat **Cebesoy**, *Siyasi Hatıralar*, 2.Kısım, Doğan Kardeş Yayınları İstanbul 1960, s. 114-116.

¹¹⁶⁴ *Son Telgraf*, no.155, 19 Kasım 1924, s. 1.

yetkisi dairesinde görüyor ve bunlardan herhangi birinin yürütme tarafından kullanılmasına karşıdır. Hatta milletten vekâlet alınmadıkça anayasanın da değiştirilmesine muhaliftir. Oysa Halk Fırkası, veto ve fesih yetkisini yürütmeye vermekte beis görmüyor. Yeni fırka şehreminlerin seçimle gelmesini savunuyor. Halk Fırkası ise aksini söylüyor. Yeni fırka idari adem-i merkeziyet esasını savunuyor. TPCF demokrasi ve cumhuriyet mevhumu gereği bir dereceli seçimi savunuyor. Halk Fırkası her ne kadar yeni fırkayla yarışmak için bu doğrultuda bir teklif vermişse de önderleri bunu benimsemiyorlar ve karşı çıkıyorlar. Cumhurbaşkanı'nın seçimden sonra mebusluk sıfatının sone ermesi yeni fırkanın programında mevcut olmasına karşın, Halk Fırkası bu hususta farklı düşünüyor¹¹⁶⁵.

58 maddeden oluşan TPCF programının ilk bakışta dikkat çeken maddeleri şunlardı: Türkiye devleti halkın hâkimiyetine dayanan bir cumhuriyettir(Madde 1). Hürriyetperverlik, halkın hâkimiyeti, fırkanın temel mesleğidir(Madde 2). Yapılacak kanunlarda halkın ihtiyacı, menfaatleri, yönelişleri, asrın gerekleri ve adalet prensipleri hâkim olacaktır(Madde 3). Fırka genel hürriyetlere şiddetle taraftardır. Toplumun ihtiyaçları, istekleri ve toplumsal düzenin korunması endişesi için bu hürriyetlere sınır koymak zaruri olursa ancak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile bu sınırın konulmasına taraftar olunacaktır(Madde 4). Milletten açıkça vekâlet alınmadıkça Teşkilat-ı Esasiye Kanunu değiştirilmeyecektir(Madde 5). Fırka efkâr ve itikadat-ı dinîyeye hürmetkârdır(Madde 6). Mebus seçiminde bir dereceli oy verme usulü kabul edilecek ve her kazanın bir seçim bölgesi olması savunulacaktır(Madde 8). Cumhurbaşkanı seçilen kişinin mebusluk sıfatı, seçilmesinin ardından sona erecektir(Madde 12). Millî birliğin bozulmasına engel olmak için devletin gözetimi devam etmek üzere idari adem-i merkeziyet esasını desteklenecektir(Madde 14). Şehreminleri, diğer belediye başkanları gibi seçim usulüne tabi tutulacaktır(Madde 23)¹¹⁶⁶. İlk beş maddeye göz atıldığında buradaki hususların genel prensipler olduğu ve Halk Fırkası tarafından da benimsendiği görülür. Fakat dikkat edilirse müteakip maddeler yeni fırkayı Halk Fırkasından farklı kılan temel hususiyetlerdi.

Fırka programından söz edilirken eğitimle ilgili kısmına da değinilmelidir. Zira programı hazırlayan birkaç kişiden biri olan eski Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in

¹¹⁶⁵ Son Telgraf, no.159, 23 Kasım 1924, s.2 .

¹¹⁶⁶ Tunaya, Türkiyede Siyasi, s. 616-618.

eğitimle ilgili kısmın tanziminde dahil olmadığını düşünmek imkânsızdır. Program eğitimle ilgili şu hususları içermekteydi:

Madde 49. Maarifte vahdet-i terbiye esastır. Seciyenin tenmiye ve inkişafı, azm ü iradenin takviyesi terbiyenin hedefini teşkil eder.

Madde 50. Evlad-ı memlekete hayat-ı ameliyede muvaffakiyeti temin edecek malumat ve kabiliyet ve hayat-ı hususiyede fazileti takip eyleyecek millî terbiye verilecektir.

Madde 51. Hayat-ı ameliyede muvaffakiyet fen ve ihtisas mekteplerinin tanzim ve teksirine ve bunların teşkilat-ı iktisadiyeye raptına mütevakıf olduğundan bu cihete fevkalade ihtimam olunacaktır.

Madde 52. İlk mekteplerin idareleri mahallerine ait olacaktır.

Madde 53. Şüheda evlatlarının meccanen talim ve terbiyeleri temin olunacak ve bunlardan zabitan evladının bilhassa askerî mekteplerde yetiştirilmesine çalışılacaktır.

Madde 54. Öksüz yurtları, kimsesiz çocukları sefaletten düşmekten koruyacak ve bunları memlekete nafi bir uzuv olmak üzere yetiştirecek surette ıslah ve tevsi olunacaktır¹¹⁶⁷.

İçtimai siyaset başlıklı kısmında yer alan 57. maddede ise okullarda beden eğitimine itina edileceği, spor cemiyetlerinin yaygınlaştırılmasına, geliştirilmesine ve spor alanlarının oluşturulmasına çalışılacağı ve bu teşkilatın himaye edileceği yer almaktaydı¹¹⁶⁸. Şu belirtilmeli ki programın yukarıda yer verilen eğitimle ilgili maddeleri içeriği yani darüleytamlar, vahdet-i terbiye, amelî eğitimin icrası, ilköğretimin mahalline tevdi gibi hususlar, Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde tatbik edilmeye başlanmıştı. Bu bakımdan TPCF programının özellikle eğitimle ilgili kısmının İttihat ve Terakki Partisi düşüncesi ve programıyla benzerliğinin vurgulanması gerekiyor.

Fırka ayrıca 63 madde ile bir geçici maddeden oluşan bir nizamname de hazırlamıştı. Fırkanın beyanname ve programında görüldüğü gibi, burada da millî hâkimiyet prensibinden ve cumhuriyet idaresinin takviyesinden söz edilmekte, ülkenin teceddüt ve tekâmül yolunda ilerletilmesinden bahsedilmekteydi. Nizamnamenin büyük bir kısmı kongrelere ayrılmıştı. Umumi ve vilayet kongreleri ile kaza kongrelerinin oluşumu, çalışma takvim ve usulleri, görev ve faaliyetlerinden söz edilmekteydi. Nizamnamede ayrıca meclis-i umumi ile fırka heyeti idaresinin oluşumu, işleyişi ve vazifeleri anlatılmaktaydı. Nizamnamenin 37. ve müteakip maddelerinde kanunların tanziminde ve fırkanın iyi yönetilmesinde rehberlik edecek teorik ve amelî bilgileri toplamak ve yaymak üzere fırka meclis-i umumisine bağlı, mebuslardan, bilim ve ihtisas erbabından oluşacak ilim ve ihtisas komisyonlarının teşkilinden söz edilmekteydi. 41. ve müteakip

¹¹⁶⁷ Tunaya, Türkiye'de Siyasi, s.620.

¹¹⁶⁸ Tunaya, Türkiye'de Siyasi, s.620.

maddelerinde vilayet heyet-i idareleri ile kaza, nahiye ve köy heyet-i idarelerinden bahsedilmekteydi. Fırka kâtibinin görevleri 46. ve müteakip maddelerde yer almaktaydı. Nizamnamenin devamında teftişlerle ilgili bir madde ile kongreler ve idare heyetlerinin çalışmalarıyla ilgili hususları içeren çeşitli maddeler bulunmaktaydı¹¹⁶⁹.

3. 6. 1. 3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Faaliyetleri

Fırkanın faaliyetlerine geçmeden evvel bir hususu burada belirtmek gerekiyor. O da yeni fırka kurulur kurulmaz içerisinde eski nafiz ittihatçıları da barındırması önemli bir etken olsa gerek, hemen İttihat ve Terakki ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Şöyle ki TPCF İttihat ve Terakki Partisinin bir istihalesi, diriltilmesi ve tekrar faaliyete başlaması şeklinde görülmüştür¹¹⁷⁰. Özellikle İsmail Canbolat Bey ile Ahmet Şükrü Bey'in partide aktif rol oynamaları bu iddianın en büyük dayanaklarından biri olmuştur¹¹⁷¹. Yine partinin kurulduğu ilk günlerde ittihatçı elebaşlarının İstanbul'da takip edildikleri, belli mekânlarda içtimalar yaptıkları ile ilgili haberler basında yer almaya başlamıştır¹¹⁷². Böyle olmasına karşın, iktidar sözcüleri yeni fırkayı İttihat ve Terakki Partisinden ziyade, Hürriyet ve İtilaf Partisine benzetmiş, kendi fırkalarıyla İttihat ve Terakki Partisi arasında ise aynılıklar bulunduğunu ileri sürmüşlerdir¹¹⁷³. İlerde görüleceği üzere CHF yanlılarının İttihat ve Terakki Partisi ile ilgili bu olumlu bakışları, İzmir Suikastı teşebbüsünden sonra tam aksi yönde değişim gösterecektir.

Yeni fırkanın kuruluşu ile birlikte İsmet Paşa'dan beklenen istifa geldi. Muhalefetin önemli sesi Son Telgraf gazetesinin yorumunda, savaş ve barışın kahramanı olduğu için

¹¹⁶⁹ Ahmet Yeşil, *Türkiye'de İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002, s.454-462.

¹¹⁷⁰ Daha TPCF kurulmadan önce, Halk Fırkasından ayrılmaların konuşulduğu sıralarda, gazetelerde İttihat ve Terakki ile ilgili haberler görülmeye başlamıştır. Mehmet Asım, "Eski İttihat ve Terakki Yeni Bir programla Faaliyet Sahasına Geçebilir mi? *Vakit*, no.2433, 6 Ekim 1924, s.1.

¹¹⁷¹ *Vakit*, no.2476, 19 Kasım 1924, s.1. İlgili gazete haberi için bkz. EK-11.

¹¹⁷² *Akşam*, no.2195, 21 Kasım 1924, s. 1. Ayrıca Son Telgraf, "İttihatçıların İçtimai ve İzmir'de 60 Kişinin Tebidi Tasavvuru" başlıklı bir haber yayınlamıştı. Gazeteye göre tebid konusunu Saday-ı Hak gazetesi de doğrulamıştır. Kendilerine sual yöneltilen ittihatçılar ise Mesadet Hanı'nda toplantı yapıldığı haberlerini tebessümle karşılamışlar, tebid konusunu gayrivarit kabul etmişlerdir. Son Telgraf, no.108, 2 Ekim 1924, s. 1.

¹¹⁷³ Yunus Nadi, fırkaların nasıl teşekkül ettiğine de uzun uzadıya yer verdiği bu yazısında, önce İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kuruluşlarını anlatmış, ardından CHF'nin kuruluşundan söz etmiştir. Nihayette Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile TPCF'nin bir ihtiyaç saikiyle değil, bir ihtiras sonucu doğduklarını iddia etmiş, CHF'den ayrılan Terakkiperverlerin ise İttihat ve Terakki Partisinden ayrılan hizbi tanzir etmekten masun kalabilmelerini temenni etmiştir. Yunus Nadi(Abaloğlu), "Program ve Fırka", *Cumhuriyet*, no.204, 1 Aralık 1924, s. 1. Aynı doğrultuda Mete Tunçay, CHF'nin tek parti dönemini ele aldığı çalışmasında kişiliklere karşı olma sorunu bir tarafa, 1924 sonlarında Türk siyaset sahnesinde yer alan iki partiden, İttihat ve Terakki kalıt ve geleneğine, hiç şüphesiz, CHF daha yakındı, demektedir. Tunçay, T.C'nde, s. 104.

başbakan seçildiğinde ümitler bağlanan İsmet Paşa'nın, arkadaşlarını milletin önüne koyduğu ve arkadaşlarının şahsında beslenen bütün ümitlerin son bulduğu, işte sayılan nedenlerden ötürü İsmet Paşa hükûmeti yerine kurulan Fethi Bey hükûmetinin muhalif cephede olumlu karşılandığı belirtilmekteydi. Yine gazetenin iddiasına göre, arkadaşları İsmet Paşa için bir nasipsizlik ve kadersizlik olmuştu. İlk günden itibaren hükûmeti sürekli şikâyet almaya başlamıştı. Ayrıca İsmet Paşa'nın arkadaşları beceriksiz, tecrübesiz ve kıymetsizdi. İşte sayılan bu nedenlerden ötürü yeni teşkil edilen Fethi Bey kabinesi, muhalif gruptan destek görmüştü. Zira Fethi Bey'in son açıklamaları ve itidalli tutumu olumlu karşılanmıştı¹¹⁷⁴.

CHF çevrelerine göre TPCF ilk günlerinde bazı buhranlar yaşadı. İddiaya göre fırkada şu üç grup mevcuttu. Muhafazakârlarla hocalar; Kazım Karabekir Paşa ve birkaç arkadaşı; Adnan Bey, İsmail Canbolat, Refet Paşa ve birkaç arkadaşı. Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa'nın durumu ise belli değildi. Bir başka iddiaya göre ise TPCF azası İzmit(Kocaeli) Mebusu Ahmet Şükrü Bey, bir sebepten ötürü fırkadan ayrılmak istemiş, onu ikna için Adnan Bey İstanbul'a gönderilmişti¹¹⁷⁵. Öte yandan TPCF'yi destekleyen basın organlarında bu iddiaların yanlışlığına yer verildi. Buna göre, İzmit Mebusu Ahmet Şükrü Bey ve bazı arkadaşlarının âyan meclisi teşkili taraftarı oldukları, hatta partinin programı tanzim edilirken bu hususta tartışma yaşandığı ve neticede aleyhtekilerin ekseriyeti nedeniyle karar alınmadığı gibi duyumlar, yanlıştı. Aksine yeni fırka intizam içerisinde çalışmaktaydı. Hatta TPCF Katib-i Umumisi Ali Fuat Paşa, ne programımızda böyle bir kayıt ne de bu fikirde bir arkadaş vardır. Kesin olarak yalandır, demişti¹¹⁷⁶. Aynı basına göre fırka içerisindeki bütün bu ihtilaf ve karışıklık söylentileri, Kazım Karabekir Paşa'nın reis seçilmesiyle artmaya başlamıştı. Gerçekte iki meclisli yapıyı daha önce Halk Fırkası da tartışmıştı. Hatta en çok destekleyenlerden biri de Ahmet Agayev'ti. Ayrıca şimdi tartışılan âyan meclisi teşkili değil, millet meclisi azasından seçilecek ikinci bir meclis oluşturulmasıydı. Buna benzer konular sadece genel kongrede konuşulabilirdi¹¹⁷⁷.

¹¹⁷⁴ Fevzi Lütü, "İsmet Paşa'nın İstifası", *Son Telgraf*, no.158, 22 Kasım 1924, s. 1. Mehmet Asım, muhaliflerin Fethi Bey'e güvenoyu vermesini değerlendirdiği yazısına "hiddet ve hayret ettik mi?" başlığını atmıştır. Fethi Bey'in beyannamesinde İsmet Paşa'nın programını devam ettireceğini açıklamasına atıf yaparak, demek ki mesele İsmet Paşa hükûmetinin siyasetiyle değil, şahsiyetiyle ilgilidir, demiştir. Mehmet Asım, "Yeni Fırka ve Merkez Bahsi", *Vakit*, no.2488, 1 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁷⁵ Cumhuriyet, no.198, 25 Kasım 1924, s. 1. Haberin yer aldığı gazete için bkz. EK-12.

¹¹⁷⁶ Son Telgraf, no.161, 25 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁷⁷ Son Telgraf, no.163, 27 Kasım 1924, s. 1.

Yeni fırkanın mühim simalarından Rauf Bey, TPCF ve mesleği hakkında bir gazeteye verdiği demeçte hak ve hakikat yolunda yürüdüklerine emin olduklarını, uzun sürse de hakkın neticede başarılı olacağına inandığını belirtmiştir. TPCF'nin İttihat ve Terakkinin bir istihalesinden ibaret olup olmadığına dair soruya ise şu cevabı vermiştir.

“Bizce memlekette vatandaş vardır. Vatandaşlardan efrad-ı milletten herhangi bir zat programı kabul ederse fırkamız azasındandır. Kabul etmeyenlerin şahsı ve kanaati bizce şayan-ı hürmettir. Onlar da muhterem vatandaşlarımızdır. Binaenaleyh böyle bir tefsire mahal yoktur”¹¹⁷⁸.

Bir müddet sonra İstanbul münhal mebuslukları için seçime gidildi. TPCF İstanbul teşkilatını henüz tamamlamadığı için aday göstermedi¹¹⁷⁹. Ayrıca müntehib-i saniler çeşitli nedenler altında CHF'ye bağlı olduklarından, aday gösterilmesi fırkaya rağbetin azalmasına yol açabilirdi. Tahmin edildiği gibi seçimi CHF kazandı¹¹⁸⁰.

Bu seçimlerin ardından, gerginliklere yol açan Bursa seçimlerine gidildi. Burada müstakil olarak seçime giren Nurettin Paşa(Sakallı) başarılı oldu. Fakat Halk Fırkaları süresi içerisinde paşanın askerlik görevinden istifa etmediğini gerekçe göstererek mebusluğunun tasdikini engellediler. Bu şekilde Nurettin Paşa'nın seçimine itiraz edilmesi ve mazbatasının iptali, muhalifler tarafından CHP'nin bir müdahalesi olarak yorumlandı. CHP'nin aday çıkarmadığı yinelenen seçimi tekrar Nurettin Paşa kazandı¹¹⁸¹.

Teşkilatını tamamlayamadığı için şimdiye dek seçimlerde aday göstermeyen TPCF, ilk adaylık gösterimini İzmir seçimlerinde gerçekleştirdi. Burası için, tanınmış ittihatçılardan İzmir eski valisi Rahmi Bey'i tercih etti. Ahmet Şükrü Bey seçim hazırlıkları kapsamında bu şehre gitti. Rahmi Bey'in aday olması hâlinde İzmirlilerin onu sevip saymalarından ötürü kazanacağını öne sürdü¹¹⁸². Seçimlerin kaybının ardından yaptığı açıklamada Ahmet Şükrü Bey, Rahmi Bey'in gönülsüz çalıştığını ve TPCF adayı ilan edildiği hâlde, müstakil olarak seçime girdiğini, gayret etmiş olsaydı

¹¹⁷⁸ Son Telgraf, no.172, 6 Aralık 1924, s. 1. Rauf Bey'in bu açıklamasından bir hafta sonra yine TPCF'nin bir azası, İttihat ve Terakki teşkilatının dağılarak TPCF'ye iltihak ettiğine dair bir soruya, “fırkamıza her vatandaş girebilir. Tabii olarak bu teşkilattan da yararlanacağız” demişti. Son Telgraf, no.178, 12 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁷⁹ Son Telgraf, no.175, 9 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁸⁰ Son Telgraf seçim sonuçlarını yorumladığı bu yazıda, “Kazandılar. Kazanacaklardı. Kazanmaları kadar tabii bir şey yoktu. Polisiyle jandarmasıyla, hükûmet kuvvetleriyle, kordonlu veya tabancalı memurlarıyla müntehib-i sanileriyle yalnız onlar vardı. Zaten kaç yıldır biz bu manzaraya alıştık. Şehremizi memurlarına, vali maiyetine, fırka mutemetlerine atiyeler verilse 40 gün 40 gece düğün yapsalar yeridir” , diyordu. Son Telgraf, no.178, 12 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁸¹ Tunaya, Türkiye'de Siyasi, s.609.

¹¹⁸² Son Telgraf, no.184, 18 Aralık 1924, s. 1.

başarılı olabileceğini, ama kararsızlığının böyle olumsuz bir neticenin alınmasına yol açtığını belirtti¹¹⁸³.

TPCF'nin İstanbul, İzmir ve Trabzon teşkilatına memur edilen Ahmet Şükrü Bey, 1924 Aralık sonlarına doğru teşkilatlanma çalışmaları ve bu bağlamda şimdiye kadar yapılan münhal mebusluk seçimleri ile gelecekte yapılacak seçimler hakkında önemli açıklamalarda bulundu. Ahmet Şükrü Bey'e göre İstanbul teşkilatına başlanmak üzereydi ve bina aranmaktaydı. Bulunduktan sonra 7-8 şube açılacaktı. Ahmet Şükrü Bey, kendisine yöneltilen İstanbul şubesine kaydolacak üyelerin miktarının büyük bir ekseriyet teşkil edip etmeyeceği ve son zamanlarda fırkalara karşı halkın çekingenliğinin dikkatlerini çekip çekmediği sorusuna; kendilerinin daima halktan kuvvet alarak hareket etmek istedikleri, azanın hemen her gün fırka şubesine devam etmesinin gerekmediği, halkın veya özellikle İstanbul basınının hesapları dikkate alındığında şüphesiz TPCF'nin İstanbul halkının emniyet ve rağbetini çekeceğine inandıkları, şeklinde cevap verdi. Ardından birçok yerlerde şubeler teşkil edileceği ve hâlihazırda Sivas'ta açıldığı, Urfa'da ise açıldığına dair telgraflar geldiği, İzmir ve Trabzon'un ise zaten tamamıyla olgun vaziyette olup, buralardaki şubelerin kendiliğinden teşekkül edeceği bilgisini verdi. Ardından Kırkkilise seçimi konusunda halkta memnuniyet verici bir uyanıklık olduğunu, bu uyanıklığın her sene fark edildiğini, bu senenin geçen sene gibi olmadığını, bir intibah yaşandığını ve bunun gün geçtikçe arttığını belirtti. Gümüşhane seçimlerine de temas eden Ahmet Şükrü Bey, orada fazla baskı olduğunun işitildiğini, mebus Zeki Bey'den buna dair telgraflar alındığını, Trabzon'da vali iken Zeki Bey'in seçilme kuvvetinin daha fazla olduğunu fark ettiğini belirtti. Urfa ve Kırşehir'de seçimlerin kaybedilmesi hususunda ise oralardaki müntehiplerin çiftlik ve arazi sahipleri olmalarından dolayı hükûmetle daha çok münasebetleri bulunduğunu, hükûmetin adayına oy vermezlerse işlerinin yapılmayacağından korktuklarını, ahalisi nispeten daha münevver olan şehirlerde seçimin her türlü vasıtalarla rağmen daha iyi cereyan ettiğinin görüldüğünü söyledi. Müteakiben Bursa seçiminin İstanbul'dan erken yapılması durumunda seçim sonuçlarının değişip değişmeyeceği sorusuna, her ne olursa olsun aynı sonucun alınacağı şeklinde cevap verdi. Bu iddiasını şöyle açıkladı: Oylar sandığa atıldığı zaman gazeteler orada değildi, aksine başkaları vardı. Sandıklar nasıl açılmış ve oylar ne

¹¹⁸³ Son Telgraf, no.196, 30 Aralık 1924, s. 1.

şekilde okunarak kazananlar kayıt edilmişti? Bir başka duyuma göre, sandığın şehremanetine gelmesinden sonra iki saat kadar bazı memurların nezareti altında kalması da her ne yapılsa seçimlerin aynı sonucu vereceğine şüphe bırakmazdı. Bu noktada seçim usulünün değişmesinin ve herkesin kanaatlerini ortaya koyabileceği bir şekilde bir yapılmasının zaruri olduğuna işaret eden Ahmet Şükrü Bey, en iyi usulün Yunan usulü olduğunun söylendiğini, bu hususta gerekli incelemelerin yapılarak iyi niyetle intihap usulünün güvenilir bir şekle konulmasının gerekliliğini belirtti. Bulgaristan gibi bazı ülkelerde seçimin icrasına hükûmet memurlarının hiç karışmadığını, hatta seçimin ilköğretim okullarında yapıldığını, özellikle sandığın başında kimsenin bulunmadığını ve oy kullanma hakkına sahip olanların oyunu atıp derhal oradan çıkıp gittiğini örnek verdi. Muhabirin Halk Fırkasına karşı muvaffak olacağınızı ümit ediyor musunuz? Sorusuna karşı şu yolda cevap verdi: “Görüyorsunuz ki Halk Fırkasına karşı bir adem-i memnuniyet ruhu vardır. Ve bu ruh, kendi kendine faaldir. Bir bir kendini gösteriyor¹¹⁸⁴”.

Ahmet Şükrü Bey’in yukarıda aktarılan bu açıklamaları CHF çevrelerinde rahatsızlık yarattı. Özellikle sarf ettiği son sözler, yani CHF’ye karşı bir memnuniyetsizliğin varlığını belirtmesi, gazeteci-mebus Yunus Nadi’yi(Abalıoğlu) köşesinde cevap vermeye sevk etti. Fakat belirtmeli ki onun açıklamaları bir savunma ve yanıtın ziyade, saldırı niteliği taşımaktaydı. Aynen Rauf Bey’e, Kazım Karabekir ve Refet Paşalara vs. yapıldığı gibi, bu kez de Ahmet Şükrü Bey’in mazisi dile dolandı, hakkında bazı iddialar gündeme getirildi ve yeni fırkaya girmekle itham edildi. Yunus Nadi’ye göre, Ahmet Şükrü Bey taahhütname vererek CHF’ye girmişti. Açıklamaları amiyane birkaç sözden ibaret olup, TPCF ile ilgili yeni bir fikir vermemekteydi. O Babıali Baskını sonrası tesadüfen nazır olmuştu. Tecrübesi itibarıyla Ahmet Şükrü Bey, fikir ve tavırlarına daha bağlı kalmalıydı. Yunus Nadi, Ahmet Şükrü Bey’in, “görüyorsunuz ki Halk Fırkasına karşı bir adem-i memnuniyet ruhu vardır ve bu ruh kendi kendine faaldir. Yer yer kendini gösteriyor”, sözlerinden hareketle buradan eleştirilerini sıraladı. Şöyle ki Ahmet Şükrü Bey bu memnuniyetsizliği nerelerde ve nasıl gördüğünü izah etmemişti. Şayet İstanbul basını delil gösterirse, onun zamanında matbuata vurulan

¹¹⁸⁴ Son Telgraf, no.189, 23 Aralık 1924, s. 2.

gem olmasa, daha fazla tenkide uğrayabilirlerdi¹¹⁸⁵. Yunus Nadi sözün burasında şu göndermeyi yapmaktaydı:

“Cumhuriyet Halk Fırkasının üç dört senelik hayatı işte kocaman, hür ve serazat bir vatanın sinesinde apaçık serili duruyor. Bir tek adam çıksın da bu fırkada bir tek koli kaçırıldı veya iki vagon geçirdi desin bakalım. Tarih itibariyle vaziyeti böyle olan bir fırkacıya karşı çok düşünmeğe lüzum görmeksizin herhangi bir his ile isteyen ağzına geleni söyleyebilir”¹¹⁸⁶.

Yine Yunus Nadi’ye göre, Ahmet Şükrü Bey’in yaptığı demagojiydi. Bu meyanda İstanbul’da halkın teveccühünü elde edeceklerinden ve Kırkkilise seçiminde halkın uyanışından söz etmesine değinen Yunus Nadi, onun bu tecrübeyi kendi şahsında İzmit müntehipleri karşısında tecrübe etmesi için yeniden seçime gitmesini önerdi. Hatta CHF namına hiç aday gösterilmeyeceğini belirtti¹¹⁸⁷.

Ahmet Şükrü Bey, Yunus Nadi’nin yukarıdaki yazısına “İstiklal” gazetesinden cevap verdi. Öncelikle taahhütname konusuna değinerek taahhütname ile mebus olmadığını, İzmit Müdafaa-i Hukuk Başkanı iken Ankara’dan davet edildiğini ve mütekabil mesai esasına dayanan bir uzlaşmanın da söz konusu olmadığını belirtti. Bir müddet sonra Trabzon Valiliğine gittiğini, orada büyük bir teşettütün önünü aldığını, fakat Yunus Nadi Bey’in bu hizmeti küçümsemekle karşıladığını söyleyen Ahmet Şükrü Bey, buna kendisinin Halk Fırkasından çekildiği için vazifeperverlik diyemeyeceğini ve onun sözlerinin zahiren dostane de olsa, hakikatte husumet olacağını ilave etti. Daha sonra Yunus Nadi Bey’in, “eski Hürriyet ve İtilafın mebdei de evvela adına hizp denilen böyle bir itizal ve iftirak ile başlamamış mı idi” sözlerine temas eden Ahmet Şükrü Bey, “bin kere hayır” diyerek şöyle devam etti:

“Cihan Harbi, milletlerde kendi mukadderatını bizzat kendisi idare etmek yolunda mevcut olan lüzum ve kanaati takviye etmiştir. Türk milleti de bugün bu kanaatin sahibidir. Yeni fırkanın hikmet-i teşekkülü sırf bu kanaate tercüman olmaktan ibarettir. Bir fırkanın istibdada yol açabileceğini ispat için Büyük Millet Meclisi kürsüsünde zat-ı alilerinin son irat buyurdukları nutku misal olarak gösterebilirim. Zat-ı alileri o kürsüde biperva “şu ve şu zatları fırkada görmek istemem” diyordunuz. Bu mütehakimane sözleri makalenizde “biz Cumhuriyet Halk Fırkası namına söz verelim ki fıkramızca hiçbir namzet gösterilmeyerek Şükrü Bey münferit kalsın” tarzında tekrar buyurursunuz. İşte yeni fırka bir zümrenin veya o zümrede münferit bir zatın tahakkümünü millete ait mesailde hükümden iskat maksadıyla vücut bulmuştur”¹¹⁸⁸.

Bu sözlerin ardından Ahmet Şükrü Bey Halk Fırkasıyla imtihana davet edilmesi mantığının hatalı olacağını, çünkü bu imtihana girerek kaybetmiş olmasından Halk Fırkasının İzmit’te hürmete mazhar olduğunun anlaşılamayacağını, bundan İzmit

¹¹⁸⁵ Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Şükrü Bey’in Beyanati”, *Cumhuriyet*, no.228, 25 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁸⁶ Yunus Nadi(Abalıoğlu), Şükrü Bey’in..., s. 1.

¹¹⁸⁷ Yunus Nadi(Abalıoğlu), Şükrü Bey’in..., s. 1.

¹¹⁸⁸ Tanin, no.794, 28 Aralık 1924, s. 1.

müntehiplerinin kendisini mebusluğa layık görmedikleri anlamının çıkacağını belirtti. Böyle menfî sahalarda dolaşmanın bir manası bulunmadığını söyleyen Ahmet Şükrü Bey, söz konusu tecrübeyi müspet sahada icra etmenin daha makul olacağını, hukuk kurallarımızın kimseyi nefyi ispata davet etmediğini belirtti. Yunus Nadi Bey'in bu tecrübeyi kendi seçim bölgesinde partisi namına her türlü tavassut ve müdahaleden uzak bir seçime gitmekle denemesini teklif etti. Muvaffak olması hâlinde sözlerini alenen geri alacağını ve Halk Fırkasına bir özür vereceğini belirten Ahmet Şükrü Bey sözlerini şöyle sürdürdü¹¹⁸⁹:

“Son söz olarak bir ricada bulunacağım. İkide bir umdelere sadakat, umdelerle mebus olmak gibi sözler tekrar olunuyor. Mebusluğa esas olan bu umdeler nedir? Bunların sağlam neresi kalmıştır? Madde madde yazarsanız benim gibi bu umdelerin cahili olanları tenvir buyurmuş olursunuz”¹¹⁹⁰:

Kuruluşun ilk günlerinde TPCF'nin mühim simalarından Mersin mebusu Besim Bey'in yaptığı şu açıklama, yeni fırkanın temkinli hareket ettiğini ve siyaset zeminine ayaklarını sağlam basmak istediğini açıkça göstermekteydi:

Hükûmete beyannamemizi verdik. Artık memleketin menafini daha samimi ve daha serbest bir tarzda müdafaa edeceğiz. Fırkanın teşekkülü memlekette mühim bir hadisedir. Şimdiye kadar teşekkül eden fırkaların akıbeti malumdur. Biz bu fırkaların düştükleri hatalara karışmayacağız.

¹¹⁸⁹ Tanin, no.794, 28 Aralık 1924, s. 1.

¹¹⁹⁰ Ahmet Şükrü Bey demecinde gerek 10 Kânunusani Hadisesi ile ilgili söylenenlere, gerekse aleyhinde getirilen bazı iddialara da cevap verdi. Ona göre, o gün yaşanan hadiseleri, hükûmetleri en az tenkide yetkisi olan iki kişi varsa biri kendisi diğeri de Yunus Nadi'ydi. Zira kendisi, hükûmette bulunuyor, Yunus Nadi ise bu hükûmetleri, dün Halk Fırkası hükûmetlerine yaptığı gibi elindeki gazete ile takdirlere, mecliste de oylarıyla itimatlara boğuyordu. İma edilen koli, vagon suiistimalleri varsa bu duruma asli faillerle müşterek failer birbirlerini ithama başladı, denilebilirdi. Bu, Yunus Nadi adına bir itibar kaybına yol açardı. Halk Fırkası bunu görerek kendisine karşı bugün yaptığı takdirlerin yarım alacağı vaziyetten şüpheye düşebilirdi. Ardından, 31 Mart'ta matbuata takılan gemin Halk Fırkasının gayretiyle kalkmış olduğunun ilan edilmesi konusuna değinen Ahmet Şükrü Bey, hürriyetler milletlerin tabii malı addolunduğu bir zamanda bunun tekrarının Halk Fırkası lehine bir hareket olmadığını ihtardan sonra hakkımda yapılması mümkün olup da 31 Martın taktığı gem dolayısıyla yapılmamış olması size ukde olan amansız tenkitler ne ise Halk Fırkasının borçlu olduğumuz hürriyetine dayanarak acilen yapılmasını temenni ederim, dedi. Ahmet Şükrü Bey bu sözlerin ardından şu konulara açıklık getirdi: Dervişlik ve Melamilik ile ilgim olmadığını bildiğini düşündüğüm mebus arkadaşımın sözlerimin neresinde tarikat kokusu bulduğunu anlayamadım. Fakat kendileri her gün sütunlarca amiyane yazılar yazarken benim kırk yılda bir söylediğim sözleri kendilerinin amiyane bulduğunu yüzüme vurmalarını doğrulukları ve dostluklarıyla telif edemem. Mamafih Yunus Nadi Bey, sizi, İstanbul matbuatıyla benim arama nifak sokmakla itham edeceğim. Tanin, no.794, 28 Aralık 1924, s. 1. Yunus Nadi, Ahmet Şükrü Bey'in cevabına köşesinde yine cevap vermiştir. Burada Ahmet Şükrü Bey'in taahhütname vermediğini belirtmesine değinerek taahhütname meselesinin bir seciye meselesi olduğunu, seciye sahibi kişilerden taahhüt istenmemiş olabileceğini, fakat Ahmet Şükrü Bey'in yeni fırkasındaki pek çok kişinin taahhütnamesinin Halk Fırkasının bürosunda mahfuz bulunduğunu söylemiştir. Yine Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı ile ilgili olarak tesadüfi olduğunu, fakat fena olmadığını belirtmiştir. Yazar, Ahmet Şükrü Bey'den istifasının nedenini millet karşısında açıkça söylemesini istemiştir. Ahmet Şükrü Bey'in umdelerle ilgili sözüne şöyle karşılık vermiştir: “Umdeler tatbikat sahasındadırlar ve bütün kuvvet ve şevketleri ile yürüyorlar. Hatta sizin (Terakkiperver Cumhuriyet) fırkanızın tuttuğu yol bile umdelerin mahsulüdür, Şükrü Beyefendi”. Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Ahmet Şükrü Beyefendi'nin Cevabına Cevabımız”, *Cumhuriyet*, no.231, 28 Aralık 1924, s. 2.

Vaka bir imtihan devresi geçirmekte olduğumuzu biliyoruz. Fakat bu imtihanı kazanmağa çalışacağız”¹¹⁹¹.

Bir müddet sonra, bu kez TPCF'nin önde gelenlerinden Feridun Fikri Bey, gerçek maksatlarının iktidar mevkinin ele geçirmek değil, millet meclisinin hukukunu ve vasi yetkilerini temin etmek, yetki yollarına giden esasları hazırlamak, hükûmeti ve işleri gözetim altında bulundurmak olduğunu dolayısıyla bir zaman için işleri ellerinde tutanlar değil, işleri kontrol edenler vaziyetinde kalacaklarını belirtiyordu¹¹⁹². Bu açıklamadan anlaşılacağı üzere, yeni fırka kendisine yöneltilen “iktidar hırsı” ve “istical” gösterme gibi ithamları pek hak etmiyordu.

Muhafif fırka karşısında CHF'nin tereddütlü ve ikircikli bir politika takip ettiği görülür. Şöyle ki CHF'den yirmi kadar mebus bir dereceli intihabın çoktandır fırkalarının amacı olduğunu ileri sürerek kabulü için bir takrir verdiler. Söz konusu takrirden bir dereceli intihap, fırkanın halkçılık amacıyla örtüşmesi, hakîmiyetimilliyenin daha esaslı tecelli etmesi, medeni ülkelerde ve hukuk kaidelerinde bu usulün kabul edilmiş bulunması nedenleri ile gerekli görülüyordu¹¹⁹³. Teklifin akıbetine bakıldığında sadece ani bir manevra olarak sözde kaldığı ve devamının getirilemediği görülür.

Yeni fırkanın kurucuları Gazi ile temasa geçerek hareketlerinin kendisine karşı olmadığını, muhalefetlerinin hükûmete karşı bulunduğunu açıklamışlar, bu husustaki beyanlarını gazetelerde yayınlamışlardır. Aksine Halk Fırkası ileri gelenleri, muhalefetin hükûmete karşı değil, doğrudan kendilerine karşı olduğunu telkin etmişlerdir. Hakikatte muhalefet İsmet Paşa'ya olduğu kadar Mustafa Kemal Paşa'ya karşı da doğmuştur. Yeni parti yönetiminde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olanların varlığı, bu iddiayı doğrulamaktaydı¹¹⁹⁴.

Mustafa Kemal Paşa'nın kuruluşu sonrası TPCF'yle ilgili ne düşündüğünü, Times gazetesi muhabirine verdiği şu demeçte görüyoruz:

¹¹⁹¹ Akşam, no.2193, 19 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁹² Son Telgraf, no.194, 28 Aralık 1924, s. 1. Feridun Fikri Bey'in bu beyanını destekler nitelikte bir açıklamayı da sonradan Ali Fuat Paşa yapmıştır. O, Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün partiler üstü kalacağını düşündüğünü, fakat onun ülkede hakiki bir reform ve kalkınma yapacak bir fırkanın(halk) başında bulunmayı arzuladığını, sonra TBMM'de yalnız Atatürk'ün partisinin olup kimsenin karşısında parti kurmaya cesaret edemediğini, böylece hükûmetin meclis murakabesinden mahrum kaldığını, bu durumun böyle süremeyeceğini ve memlekete son bir hizmet daha etme düşüncesiyle önemli vazifeleri bırakarak ve sırf TBMM'de murakabe vaziyetinde kalmak şartıyla Cumhuriyet Fırkasını(TPCF) kurduklarını, meclisten 80 kadar mebus bu partiye gelmek istemişse de hedeflerinin iktidara geçmek değil, aksine murakabede kalmak olduğundan 38 kişiyle yetinildiğini söylemekteydi. Hayat Tarih Mecmuası, Yıl.1, C:1, S: 1, 1965, s. 89.

¹¹⁹³ Akşam, no.2194, 20 Kasım 1924, s. 1.

¹¹⁹⁴ Tekin Erer, *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, C:1, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul 1963, s. 27-28.

“Terakkiperver Fırkanın programında mevcut, Halk Fırkasının umdelerinden hariç ve mevzu-ı münakaşa olmağa değer, esaslı bir prensip ve fikir görünmüyor. Teferruata ait görülebilen bazı noktalar erbab-ı ihtisasın her gün yeniden tetkik ve münakaşa edebileceği ve yeni neticelere vasıl olabileceği hususattır. Veto hakkı, hakk-ı fesih, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun mevadd-ı mahsusası ile tasrih ve tespit olunmuştur. Efkâr ve itikadat-ı dinîyeye hürmetkâr olmak öteden beri tabii ve umumi bir telakkidir. Bunun aksini düşünmek için sebep yoktur. Hâkimiyetimilliyemiz asla tehlikeye maruz değildir. Bütün millet onun müdrik ve fedakâr muhafızdır. Bir istibdadın mevcudiyetine dair ima ve telmihler bence kabil-i izah değildir.”¹¹⁹⁵.

Mustafa Kemal Paşa ayrıca yekdiğerini murakabe edecek fırkaların varlığını hakîmiyetimilliyeye ve özellikle Cumhuriyet ile idare edilen bir ülke için normal gördüğünü, bu tabii vaziyete karşı kendi durumunun da tabii olmaktan başka bir şey olamayacağını beyan etmiştir. CHF ile manevi bağına muhafaza etmesine karşın, cumhurbaşkanının fırkaların üstünde olması esasını kabul ettiğini, ancak görevinin hitamında Halk Fırkasının başında fırkacılarla beraber fiilen çalışacağını söylemiştir. İstanbul basınının tutumuna da değinen Gazi, söz konusu basının Halk Fırkasını ve hükûmetini tenkit etmesinin yeni fırkaya meyilli olmasının izaha ihtiyacı bulunmadığını, Ankara'yı İstanbul'u yakından görüp anlayanlarca meselenin bilindiğini, bu şekilde özel bir amaçla yayın yapan basının halkın üzerindeki tesirinin diğer ülkelerdeki gibi olmadığını belirtmiştir¹¹⁹⁶.

Yine 1924 yılının son günlerinde, İsmet Paşa'ya yapılan bir taziye ziyareti esnasında yeni fırkanın mühim simalarından Ali Fuat Paşa ile Adnan Bey, Gazi ile karşılaşmışlar, onun sarf ettiği, “Türkiye’de partiler ve parlamento hayatının başlamasından dolayı memnuniyet duyuyorum”, sözlerden hayli hoşnut kalmışlardır¹¹⁹⁷.

¹¹⁹⁵ Vakıf, no.2499, 12 Aralık 1924, s. 1; Son Telgraf, no.177, 11 Aralık 1924, s. 1. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, 2.Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1961, s. 77-78. Mustafa Kemal Paşa bu demecini Times'in İstanbul muhabirine vermiş, fakat bu gazetede yayınlanmadan 11 Aralık 1924'te Hakîmiyet-i Milliye'de yayınlanmıştır. Zürcher, Atatürk'ün 1924'te bir muhalefet partisinin kurulmasına karşı bulunduğunu, aynı zamanda taktik gereği kışkırtmalardan mümkün mertebe kaçınarak ihtiyatlı bir tutum izlediğini, hatta İsmet Paşa'nın görevden alınmasının bu politikanın bir sonucu olduğunu söyler. Yine o, tüm bunlarla birlikte Atatürk, uzun vadeli bir hedef olarak çok partili demokrasiyi desteklemesine rağmen, bu ideali, sosyal ve kültürel reformlara göre kesinlikle ikinci sıradaydı, diye görüş belirtir. Zürcher, Atatürk ve Muhalefet, s. 19. Nutuk'ta ise TPCF'ye karşı tamamen olumsuz bir yaklaşım söz konusudur. Buna göre fırkanın programı gizli ellerin mahsulüydü. Cumhuriyet kelimesini telaffuzdan çekinenlerin, Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenlerin kurdukları fırkaya cumhuriyet ve hem de Terakkiperver Cumhuriyet unvanını vermeleri ciddi ve samimi değildir. Fırka muhafazakâr olarak ortaya çıksaydı belki bir anlamı olabilirdi. Fakat bizden daha cumhuriyetçi ve daha fazla terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları tabii olarak doğru değildi. Mustafa Kemal Paşa 6. maddeye atfen asırlarca bunun bayrak yapıldığı ve birçok felaketlere uğranıldığını belirterek, “TPCF programı en hain dimağların mahsulüdür: Bu fırka memlekette suikastçilerin ve mürtecilerin tahassüngâhı ve ümid-i istinadı oldu”, diyordu. Nutuk, C:2, s. 1184, 1186.

¹¹⁹⁶ Vakıf, no.2499, 12 Aralık 1924, s. 1; Son Telgraf, no.177, 11 Aralık 1924, s. 1. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, 2.Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1961, s. 77-78.

¹¹⁹⁷ Cebesoy, Siyasi Hatıralar II, s. 125-126.

Ocak 1925 sonlarına doğru TPCF'nin İstanbul merkezi açılmıştır. Açılışta fırkanın İstanbul Kâtibi Vasıf Bey bir nutuk irat etmiş ve şunları söylemiştir: Ülkede daha önce teşekkül eden fırkalar haklı haksız iyi akıbeta mazhar olamamışlar, yani görevlerini esaslı bir şekilde tamamlayamamışlardır. Bu durumun bir değil, çok sayıda nedeni vardır. Bir tanesi, fırkaların asıl kuruluş maksadı murakabeden ibarettir. Murakabe olmazsa hürriyet teessüs etmiş olmaz ve hükümler olan kuvvet ve vaziyet mutlakiyet olur. Her şeyin her fırkanın üstünde bir vatan vardır. Fırkaların kuruluş amacı da buna hizmet olduğundan birbirlerine karşı mücadelenin bu mukaddes kavramı gözden kaçırmadan fikri ve ilmî bir sahaya yönelmesi gerekir. Hele şahsiyete kesinlikle tenezzül edilmemeli gerektiğine inanmaktayız¹¹⁹⁸.

3. 6. 1. 4. Şeyh Sait İsyanı ve Takrir-i Sükûn Karşısında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

1925 Şubatında ülkenin şark bölgesinde zuhur eden bir isyan, genç Türk devletini hayli uğraştırdı. Elebaşına atfen Şeyh Sait İsyanı olarak adlandırılan hadise askerî tedbirlerle bastırıldı¹¹⁹⁹. Fakat siyasi neticeleri daha önemli oldu. İlerde ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere TPCF'nin kapatılmasında önemli bir gerekçe olarak kullanıldı. Peki, isyan niçin ve nasıl ortaya çıktı? Hemen belirtilmeli ki hadise tüm yönleriyle aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Zira dinî mi yoksa millî bir ayaklanma mı olduğu, yabancı devletlerin bir tesiri bulunup bulunmadığı, varsa ne ölçüde olduğu hususları hâlâ net değildir. İsyan başlangıçta önemsenmedi. Fakat isyancıların geniş bir sahayı kontrol etmesi ve hükümet kuvvetlerinin de yetersiz kalması üzerine önlemlerin artırılması gerekti. Hadisenin mahiyeti ve boyutları hakkında meclise bilgi sunan Başvekil Fethi Bey'e göre, isyancılar bu harekât için araç olarak temelde dini ve taassubu kullanmışlardı. Propagandalarında güya hükümetin o bölgede 800 kişiyi öldürmeye karar verdiğini, bunlar arasında Şeyh Sait'in de bulunduğunu, dinin kalmadığını, şeriatın mahvolduğunu ve ihyası gerektiğini neşretmişlerdi. Fethi Bey ayrıca haricî sebeplerin varlığından da söz etmekteydi. Ardından söz alan TPCF Başkanı Kazım Karabekir Paşa, partisinin de tutumuna tercüman olarak hükümetin açıklamasından şark

¹¹⁹⁸ Tanin, no.826, 29 Ocak 1925, s. 1; İkdâm, no.9995, 29 Ocak 1925, s. 1.

¹¹⁹⁹ Konu ile ilgili bilgi için bkz. Yaşar **Kalafat**, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı*, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1992; Yavuz **Özdemir**, "Şeyh Sait İsyanı", *Yeni Türkiye*, S: 44, 2002, s. 481-495. Özdemir, isyanın 1923'te Erzurum'da kurulan Âzadi adlı örgüt tarafından planlandığını ve hazırlandığını öne sürer. Özdemir, s. 495.

vilayetlerinin bazı yerlerinde sınırlı mütegalibenin dışarıdan teşviklerle ve dini alet ederek halkı tahrik ettiğinin anlaşıldığını, hükûmetin idare-i örfiye ilan etmesinin isabetli olduğunu, dini alet ederek millî bütünlüğü tehlikeye düşürmenin vatana ihanet anlamına geldiğini, bunu yapanların lanet edilmeyi hak ettiklerini söyledi. Sonra herhangi bir tehlike karşısında bu vatanın evlatlarının her zaman tek vücut bir kütle hâlinde dikileceğini ve her türlü fedakârlığa hazır bulunduğunu tüm dünyanın bilmesi gerektiğini, hükûmetin hadise hakkındaki açıklamasını ve aldığı tedbirleri uygun gördüğünü ifade etti¹²⁰⁰. Bu sözlerden anlaşılacağı üzere muhalif fırka da isyanın mahiyeti hususunda benzer şeyler söylüyor ve hükûmetin aldığı tedbirleri destekliyordu. Konuşmaların ardından hükûmet tarafından Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ek olarak bir değişiklik teklifi verildi ve meclis tarafından ittifakla kabul edildi. Bu yeni maddeye göre:

“Dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil ve tağyire veya emniyet-i devleti ihlal veya dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müctemian kavli veya tahriri veya fiili bir şekilde veya nutuk irat veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur”¹²⁰¹.

İsyan sürerken bu kez meclis dâhilinde müessif bir hadise vuku buldu. Ardahan Mebusu Halit Paşa meclis koridorunda Afyon Mebusu Ali Bey'le münakaşa ederken silahla yaralandı. Yaralı Halit Paşa ziyarete gelenlere kendisini vuranın Rize Mebusu Rauf Bey¹²⁰² olduğunu söyledi. Buna karşın hadiseyle ilgili pek çok iddianın varlığını belirtmek gerekiyor¹²⁰³. Halit Paşa'nın bu şekilde yaralanması mebusların büyük tepkisine neden oldu. Özellikle Saruhan Mebusu Reşat Bey'in mebusların kanaatlerini ifade edemediklerini belirten şu sözleri, bu tepkinin açık bir örneğiydi:

“Bir zamandan beri meclis muhitinde derebeylik havası esmektedir. Birçok rüfeka hakiki kanaatlerini izhar edemiyorlar. Efendiler! Burası millet meclisidir. Herkes en emin bir surette kanaatlerini izhar edebilirler. Nizamname-i dâhilide bir kayıt vardır ki aza müsellahan meclise giremezler. Bu madde bilaistisna ve bilakayduşart tatbik edilmeli veyahut bir kararla ilga edilmelidir”¹²⁰⁴.

¹²⁰⁰ İkdâm, no.10023, 26 Şubat 1925, s. 1.

¹²⁰¹ İkdâm, no.10023, 26 Şubat 1925, s. 1.

¹²⁰² Afyon Mebusu Ali Bey'in yakın arkadaşı Rize Mebusu Rauf Bey'i korumak amacıyla ve meşru savunmadan yararlanmak suretiyle suçu üzerine aldığı söylenmektedir. Kalafat, s. 97.

¹²⁰³ Goloğlu, Ali Bey'in(Çetinkaya) Halk Fırkasından ayrılan paşalardan söz ederken paşalar hükûmeti şeklinde bir söz sarf etmesinin bu unvana sahip Halit Paşa'yı rahatsız ettiğini ve paşalara hakaret şeklinde algıladığını, hadisenin sırf bu yüzden kaynaklandığını belirtmektedir. Goloğlu, s. 107.

¹²⁰⁴ Ahmet Cevdet(Oran), “Son Hadise Hakkında”, *İkdâm*, no.10008, 11 Şubat 1925, s. 1.

Bu sözler CHF müfritlerini oldukça rahatsız etti. Tepki ve müdahaleleri sonucu Reşat Bey sözlerini tevîl suretiyle geri almak durumunda kaldı¹²⁰⁵. Halit Paşa ise ancak birkaç gün yaşayabildi. Nihai olarak hadise, muhalifler tarafından kendilerine karşı bir baskı girişimi olarak algılandı.

İsyana geri dönüldüğünde, daha evvel söylendiği gibi hadise malum TPCF programının 6. maddesine dayanılarak TPCF'ye mal edilmişti¹²⁰⁶. Şeyh Sait İsyanı ile ilgili değerlendirmelere bakıldığında, bilhassa hükûmete yakın yayın organlarının isyanı önemseydiği ve onu ciddi ve tehlikeli bulduğu görülür. Bu kabilden Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), “Hesap Günü Gelmiştir” başlıklı yazısında CHF hükûmetinin geç kalmakla beraber aldığı sert ve kararlı tedbirlerle şimdiye dek kaybedilen zamanı telafi ettiğini belirtmiş ve hükûmetten şunu rica etmiştir:

“Genç’te patlak veren irtica hareketine mevzî bir isyan nazarıyla bakmasın, irtica tehlikesi ihtimali memleketin her tarafı için aynı derecede vardır. Zira işaret ve emareleri hemen her yerde vuzuh ile meşhûr olmaktadır. Dini, belediye intihabatına kadar karıştıran ve Büyük Millet Meclisine dinî mücahede için mebus gönderen vilayetlerimiz Genç’ten ve Dersim’den çok uzaktır. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e miras kalan gayrimemnunlar sınıfı imparatorluğun haritasının hemen her noktasında aynı çoğunluktadır”¹²⁰⁷.

Falih Rıfkı isyanın mahiyetini, 31 Mart Hadisesi’nden beri gelen bir irtica hareketinin ara verdikten sonra devamı şeklinde değerlendirmiştir¹²⁰⁸. Başka bir yazısında ise isyan hadisesinin İstanbul gazetelerine yüklenemeyeceği ve Kürdistan dağlarında haricî düşmanların gıda almış oldukları bir hareketin memleketin diğer bölgelerindeki fikri münakaşayla bir alakası olamayacağı şeklindeki İstanbul basınının değerlendirmelerine,

¹²⁰⁵ Ahmet Cevdet(Oran), “Son Hadise Hakkında”, *İkdam*, no.10008, 11 Şubat 1925, s. 1.

¹²⁰⁶ TPCF'lilerin isyanla yakından uzaktan ilgisini gösteren hiçbir iz bulunamamıştır. Ama TPCF karşıtları, efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır lafzının bir irtica hareketi olan Şeyh Sait isyanını körüklediğine inanmışlardır. Hâlbuki zaten anayasaya göre de devlet bir İslam devletiydi. Yani dini İslam'dı. Bu duruma göre, fırkanın programına dini fikir ve inançlara saygı göstereceğine dair bir madde koyması yadırganmayabilirdi. Aydemir, Tek Adam, C:3, s. 206.

¹²⁰⁷ Yakup Kadri, “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1359, 25 Şubat 1925 s. 1; Aynı Yazar, kaleme aldığı “Politikada 45 Yıl” adlı eserinde Şeyh Sait İsyanı'nı İsmet Paşa için kendisi katılmamakla birlikte 3. İnönü zaferi olarak telakki edenler olduğunu, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun bütün karşı çıkışlara rağmen, meclise kabul ettirerek iktidara gelen, rakip ve muarızlarını bir daha baş kaldırmayacak şekilde yenilgiye uğratan İsmet Paşa'nın, 45 yıl boyunca edindiği tecrübelerin ışığında bu şartlar altında iktidara gelişini kendi hesabına bir bedbahtlık olarak telakki ettiğini, ne kadar haklı, zaruri ve yerinde de olsa fevkalade karar ve kanunlara dayanarak bir çeşit şiddet tedbirleriyle hükûmet etmenin batıdaki anlamına göre bir devlet ve siyaset adamı için hoş karşılanmadığını söylemekteydi. Diğer taraftan yazar, o günlerdeki ateşli devrim heyecanları ve Millî Mücadele rüzgârları içinde dönemin devlet ve hükûmet adamlarına hak verildiğini, hatta onlara destanî bir şekilde bakıldığını da belirtmekteydi. Karaosmanoğlu, s. 94.

¹²⁰⁸ Falih Rıfkı(Atay), “Demir El”, *Hakîmiyet-i-i Milliye*, no.1360, 26 Şubat 1925, s. 1.

hariçteki tahrikâtın içteki karışıklık ve kargaşalıklardan kuvvet aldığı şeklinde karşı çıkmıştır¹²⁰⁹.

Mart 1925 başlarında gazeteler başvekil Fethi Bey'in TPCF mümessillerinin birçok yerde irtica fikrini uyandıracak tahriklerde bulunduğu şikâyet ederek, bu tahriklerin önünü almak üzere vilayetlerdeki parti teşkilatlarının faaliyetlerine son verilmesini talep ettiğini yazdılar. Fethi Bey'in böyle bir talebinin olamayacağı¹²¹⁰ TPCF erkânınca dile getirildi. Mesela Hüseyin Avni Bey, Fethi Bey'in böyle bir mütalaada bulunmayacağını düşündüğünü, şayet böyle bir fikir açıkladı ise murakabesiz yönetim zihniyetine bağlılığını göstermiş olacağını, kaydetti. Keza, TPCF'nin İstanbul Kâtib-i Umumisi Kara Vasıf Bey de yaptığı açıklamada, böyle bir habere inanmak istemediğini belirtti. Zira daha bir hafta önce CHF toplantısında Terakkiperverlere saldırıldığında, Fethi Bey'in, bazılarının şahsen yaptığı bir şeyden bir fırkanın sorumlu olamayacağını ve cumhuriyet anlayışında fırkaların yer aldığını ve şahsi hatalardan yararlanarak siyasi amaçlarla İstanbul'da örfi idare ilanını mesuliyetini kabul edemeyeceğini söyleyerek tam bir devlet adamı gibi davrandığını hatırlattı. Vasıf Bey şimdi ise Fethi Bey'e atfedilen söz konusu teklifin tamamıyla tezat teşkil etmesinden dolayı böyle bir şeyin vaki olduğunu düşünmediğini beyan etti. Ardından TPCF'nin taşra şubelerinin irticaya fırsat verdiğinin de kesinlikle kabul edilemeyeceğini, zira irtica vesaire sebeplerle çıkan isyan mıntıkasında fırkanın ne şubeleri, ne de muhabirleri olduğunu, tahriklerin ve isyanın TPCF'nin faaliyette bulunduğu mıntıkların çok uzaklarında ortaya çıktığını söyledi¹²¹¹.

Birkaç gün sonra CHF'nin İstanbul Mutemedi Refik İsmail Bey, Terakkiperverlerin mahallelerde dinî kışkırtmalarda bulunduğu dair daha önce yaptığı bir açıklamayı yineledi. TPCF İstanbul Katib-i Umumisi Kara Vasıf Bey söz konusu açıklamaya şu şekilde cevap verdi:

¹²⁰⁹ Falih Rıfkı (Atay), "Hâlâ mı Münafıklık", *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1361, 27 Şubat 1925, s. 1.

¹²¹⁰ Böyle bir teklifin vaki olduğu olaya tanık olanlar tarafından da doğrulanmıştır. Şöyle ki söz konusu buluşmada hazır olan Adnan Bey, Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa'dan oluşan TPCF heyetine başvekil, kendi elleriyle fırkalarını dağıtmaya tebliğe memur edildiğini, fırkanın dağıtılmaması hâlinde istikbali çok karanlık gördüğünü ve kan döküleceğini söylemiştir. Kazım Karabekir Paşa cevaben, kanun dairesinde fırka kurmak elimizdedir. Fakat dağıtmak elimizde değildir. Hükûmetsiniz her türlü kuvvetiniz ve vasitanız vardır. Fırkayı behemehâl dağıtmak istiyorsanız onu yapmak elinizdedir, demiştir. Bunun üzerine Fethi Bey, sizinle böyle konuştuğumdan müteessirim. Bilirsiniz ki ben her türlü örfi muamelenin karşısındayım. Azınlıkta kalacağımdan korkuyorum, yanıtını vermiştir. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, s. 143; Orbay, s. 498.

¹²¹¹ Tanin, no.858, 2 Mart 1925, s. 1; Vakit, no.2579, 2 Mart 1925, s. 2; İkdâm, no.10027, 2 Mart 1925, s. 1.

“Programımıza, beyanat-ı sarıhamıza ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na muhalif propaganda ve tahrikâtta bulunanlardan bahsolunuyor. Bu kabil insanları gazetecilere değil, hükûmete ihbar ile kanunen tecziye ettirmek hem daha doğru hem de memleket menafine muvafıktır. Fırkamız namına böyle bir şeyi mutlak surette reddederim. Şahsen irticai tahrikâtta bulunan varsa ondan malumatım olmadığı gibi fırkamızın da alakası yoktur ve olamaz. Mademki dinî tahrikâtın bir iki aydır devam ettiği iddia ediliyor. O halde hükûmetin bunlardan haberdar olması ve vazife-i kanuniyeye tevessül etmesi lazım değil mi idi? Hâlbuki bugüne kadar Terakkiperverlerin namına böyle muhalif kanun tahrikâtından bahsolunmadığı gibi hükümetçe de tecziye edilmiş veya muhakemeye tevdi edilmiş kimse bilmiyorum”¹²¹².

Bütün bu iddiaların gölgesinde Terakkiperverler teşkilatlanma işinde hız kesmemiş ve yeni şubelerin açılmasına devam edilmiştir. Bu kapsamda halkın talebi üzerine Rumeli, Balat, Beyazıt, Sultanahmet ve Galata şubelerinin açılması için hazırlıklara başlanmıştı¹²¹³.

Öte yandan isyanla ilgili gelişmelerin seyri, Fethi Bey hükûmetinin aldığı tedbirlerin Halk Fırkasının özellikle müfrit diye nitelenen kesimi için pek de yeterli görülmediğini ortaya çıkardı. Adı geçen mebuslar oldukça hızlı hareket edilmesi ve sert tedbirlerin alınması taraftarıydı. İşte bu ortam içerisinde Mustafa Kemal Paşa’nın da katıldığı uzun bir grup toplantısı gerçekleştirildi. Müfritler ile mutediller birbirlerine ağır itham ve isnatlarda bulundular. Hükûmete en ağır tenkitler Kütahya Mebusu Recep Bey’den geldi. Fethi Bey, Recep Bey’in söz konusu eleştirilerine hayret ettiğini belirterek gerek bu isyanın başlangıcı olan Kürt harekâtının, gerek Nasturi harekâtının Recep Bey’den devralındığını, son hadisenin müsebbibinin yine Recep Bey olduğunu belirtti ve sözlerini şöyle sürdürdü: Yazık ki bugünkü fenalığı, Kürdistan meselesini idaresizliği ile çıkaran bir insan, bugün burada beni tenkit ediyor. Efendiler! Aldığımız tedbir kâfidir. Lüzumsuz şiddetlerle ben elimi kana bulayamam”. Bu sözlerin ardından Fethi Bey’e çoğunluğun itimat edeceği düşünülürken birkaç mebusun manevrasıyla reiscumhurun da müzakereye iştiraki teklif edildi. Gazi burada yaptığı uzun konuşmada hükûmeti tenkit ederek bir nevi bundan sonrasının rotasını çizen şu sözleri sarf etti: “inkılâba başlayan inkılâbı tamamlayacaktır”. Mustafa Kemal Paşa’nın bu duruşu ortaya koymasından sonra şiddet yanlısı grubun verdiği taktir oylandı. Neticede 60 itimat oyuna karşı 92 retle hükûmete itimatsızlık gösterildi. Böylece Fethi Bey azınlıkta kaldığını anlayarak istifasını sundu¹²¹⁴. Yeni hükûmet beklendiği üzere İsmet Paşa riyasetinde teşkil edildi. Eski kabineden yalnız dört vekil yerini korudu. Şu belirtilmeli

¹²¹² Tanin, no.860, 4 Mart 1925, s. 1.

¹²¹³ Tanin, no.860, 4 Mart 1925, s. 1.

¹²¹⁴ İkdâm, no.10029, 4 Mart 1925, s. 1; Hakîmiyet-i Milliye, no.1364, 3 Mart 1925, s. 1.

ki hükûmetin bu şekilde el değiştirmesi, muhalif fırkada istifhamlarla karşılandı ve vaziyetin açıklığa kavuşturulması arzusu dile getirildi¹²¹⁵.

İsmet Paşa hükûmeti sıcağı sıcağına doğudaki hadise ile ilgili çok önemli kararlara imza attı. Adından da anlaşılacağı üzere 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkardı. Her ne kadar kanunun amacı Şeyh Sait İsyanı'na karşı bir tedbir olarak gözükse de tatbikatta kapsamı bir hayli geniş tutuldu. Bu cümleden olarak muhalefetin önce susturulmasında, sonra da ortadan kaldırılmasında bir vasıta olarak kullanıldı. Bu uygulamaların temel dayanağı, kanunun şu hükmüydü:

“İrtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaiyesini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükûmet, reisicumhurun tasdikiyle resen ve idareten mene mezundur. İş bu ef'al erbabını hükûmet İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir”¹²¹⁶.

Kanunda yer aldığı üzere hükûmet biri Ankara'da, diğeri şarkta görev yapmak üzere iki istiklal mahkemesi teşkil etti¹²¹⁷. Kısa süre sonra Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklal Gazeteleri ile Aydınlık ve Sebilürreşad dergileri kapatıldı¹²¹⁸. Özellikle zikredilen gazeteler muhalif fırkaya gerek kuruluşu döneminde, gerekse faaliyetleri esnasında önemli destek olmuşlardı. Böylece TPCF yayım yönüyle dayanağından mahrum bırakıldı. Öte yandan hükûmet askerî anlamda isyanı oldukça sert bastırdı.

Falih Rıfki, devletin isyana karşı bu tutumunu köşesinde şöyle izah ediyordu: Yeni Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nin asi ve isyanlar için bir çeşit budama niteliği taşıyan politikasının yerine, fenalığı tamamen yok etme yolunu tutmuştur. Buna göre genç Cumhuriyet'in ıslahat sistemi yeni olduğu gibi, tenkil sistemi de yenidir. Cumhuriyet hükûmeti şeyhlerin isyanını basit bir asayiş ve zabıta meselesi olarak görmemiş, bir medeniyet ve tecanüs kavgası olarak telakki etmiştir. Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti içinde devlet nüfuzu ile hiçbir nüfuzun mücadele edemeyeceği ve Cumhuriyet kuvvetlerine isyan edilemeyeceği gösterilmiştir¹²¹⁹.

Vakit gazetesinde Takrir-i Sükûn Kanunu'nun değerlendirildiği bir yazıda memleketin genel vaziyetinin henüz fırka hareketlerine müsait olmadığına daha evvel söylenildiğini, birkaç ay geçmeden olayların gelişiminin bu tespitin haklılığını

¹²¹⁵ Hakîmiyet-i Milliye, no.1464, 4 Mart 1925, s. 1.

¹²¹⁶ İkdâm, no.10031, 6 Mart 1925, s. 1.

¹²¹⁷ İkdâm, no.10031, 6 Mart 1925, s. 1.

¹²¹⁸ Gazetelerin kapatılmasıyla ilgili bilgi için bkz. Tanin, no.863, 7 Mart 1925, s. 1. Tanin yazarı Hüseyin Cahit, Takrir-i Sükûn Yasası'nı ve bununla başlayan muhalefete dönük uygulamaları protesto için aynı gün köşesinde Malta hatıralarını tefrikaya başlamıştı. Hüseyin Cahit, “Malta..,” s. 1

¹²¹⁹ Falih Rıfki(Atay), “Son Ders”, *Hâkimiyet-i Milliye*, no.1424, 14 Mayıs 1925, s. 1.

gösterdiğini, bugün kimsenin Genç İsyani'nı tertip etmiş olan adamların mecliste gerçekleşen ayrılık hareketlerinden kuvvet ve cesaret almadığını iddia edemeyeceğini belirtmişti¹²²⁰.

Yine aynı konuda Siirt Mebusu Mahmut(Soydan)'un Hakîmiyet-i Milliye'de kaleme aldığı bir yazıda şu değerlendirmeler yapıyordu: Hükûmetin memlekette izleyeceği yol takrir-i sükûndu. Siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan İsmet Paşa, Fethi Bey'in politikasını devam ettirecekti. Fakat eski kabine ile yenisi arasında dâhilî siyaset bakımından gözükten fark esasta değildi. Bu ihtilaf, teferruat ve tatbikata münhasırdı. İsmet Paşa zaten bu hususta, iç siyasette her şeyden önce son hadisenin hızlı ve şiddetle söndürülmesi, memleketin maddeten ve manen fesattan korunması, huzur ve sükûnun muhafazası, her şekilde devlet nüfuzunun güçlendirilmesi için "ser'i müessir-i tedabir-i mahsusasa" kabul edilmesini gerekli görüyoruz, demişti. Yazara göre bütün fark buradaydı. Mecliste ittifaka yakın bir çoğunlukla kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu bu siyasetin gerektirdiği tedbirler cümlesinden başka bir şey değildi¹²²¹.

Aynı yazar başka bir yazısında muhaliflerin istiklal mücadelesinin o zor günlerinde bulunmadığı için neden acele edildiğini söylemesine karşı, tehlikeye maruz kalanın devlet değil, inkılâp, yani bedeli sel gibi Türk kanıyla ödenmiş olan Cumhuriyet ve onun yüce prensipleri olduğunu, inkılâp yıkılırsa devletin de yaşayamayacağını, alınan olağanüstü tedbirlerin, yapılan bütün tertiplerin inkılâbın muhafaza ve müdafaasına yönelik bulunduğunu söylemiştir¹²²².

"Vaziyetin Tahlili" başlığıyla konuya tekrar temas eden Hakîmiyet-i Milliye yazarı Mahmut, isyanın açık ve gizli bütün mesullerini ve amillerini tespit edip, günahlarına ve sorumluluklarına göre tasnif ettikten sonra özellikle isyanın ruhi, içtimai ve siyasi sebeplerinin dikkatle aranıp bulunması, ondan sonra bu sahada yapılacak icraatın kararlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca hükûmetin vazifesinin yalnız isyanı bastırmak değil, bundan sonra bu gibi hareketlere zemin ve zaman bırakmamak, o fikirleri herkesin kafasından çıkarmak olduğunu açıklamıştır¹²²³.

Ankara İstiklal Mahkemesi 1925 Martı sonlarında TPCF İstanbul Kâtib-i Umumisi Vasıf Bey'in muhakemesini gerçekleştirdi. Burada ona, Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 1

¹²²⁰ Vakıf, no.2583, 6 Mart 1925, s. 1.

¹²²¹ Mahmut(Soydan), "Takrir-i Sükûn", *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1365, 6 Mart 1925, s. 1.

¹²²² Mahmut(Soydan), "İstiklal Mahkemeleri", *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1374, 15 Mart 1925, s. 1.

¹²²³ Mahmut(Soydan), "Vaziyetin Tahlili", *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1376, 17 Mart 1925, s. 1.

Şubat 1925 tarihli mektupta Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız CHF'ye halifeyi istiyorsanız bizim fırkamıza geliniz deyip demediği soruldu. Vasıf Bey, Kasımpaşa Şubesinde birinin böyle bir propaganda yaptığı ve polis tarafından dinlendikten sonra serbest bırakıldığı bilgisini verdi¹²²⁴.

Aynı günlerde hükûmet yanlısı bir gazetede Ömerli kazasından beş kişinin iğfal edildikleri beyanıyla istifalarını verdiği haberi yer aldı. İstifa yazısında TPCF muhabirlerinin kayıt hususunda telkin ettikleri cümleleri taklib-i hükûmet şeklinde gördükleri, programın 6. maddesini dinin vasıta edilerek hükûmet aleyhinde tahrikât gibi telakki ettikleri, iddiaları bulunuyordu. Vasıf Bey, bu kişilerin uzun zaman sonra bazı şeyleri idrak etmelerini dikkat çekici bulduğunu söylüyordu¹²²⁵.

1925 Nisanı ortalarına doğru Ankara İstiklal Mahkemesi TPCF fırka merkezi ve şubelerinde aramalar yapılmasına lüzum gördü. Bu gelişmeyle fırkanın kapatılma süreci de başlatılmış oluyordu. Mahkeme Reisi Ali Bey aramaların gerekçesini, elde bulunan bazı davalarla ilgili safhaların aydınlatılması için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının İstanbul merkez şubesi ile bu şubeye bağlı diğer şubelerin evrakının incelenmesine lüzum görüldüğü şeklinde, açıklamaktaydı¹²²⁶. Aramalarda fırkaya ait bazı defter ve belgelerle şubelere ait mühürlere el konuldu. Fırka Kâtibi Vasıf Bey aramalar hakkında, herhalde bir sebebinin olacağını, fakat dürüst hareketlerinden emin olarak neticeyi beklediklerini, araştırmalar sonucunda fırkanın meşru ve dürüst durumunun bir kat daha açıklığa kavuşacağını belirtti. Fırkaya atfedilen mevhum gelirler konusuna da değinerek, defterlerin tetkikinden ne alındığının, nerelere ve ne miktar sarf edildiğinin anlaşılacağını kaydetti. Ayrıca fırkanın kapanmadığını ve kayıt muamelesine devam edildiğini sözlerine ekledi.¹²²⁷

Tanın yazarı Hüseyin Cahit'in TPCF şubelerindeki aramalar için "baskın" tabirini kullanması, tutuklanıp yargılanmasına sebep oldu. Muhakeme esnasında mahkeme heyetinin tutumu, yani hükûmetin ve inkılâpların savunulması rolünü üstlenmeleri ve zanlılara dava konusuyla pek alakası kurulamayan maziye dair birtakım sorular

¹²²⁴ Cumhuriyet, no.320, 27 Mart 1925, s. 1-2; Cumhuriyet, no.327, 3 Nisan 1925, s. 1-2.

¹²²⁵ İkdâm, no.10046, 22 Mart 1925, s. 1.

¹²²⁶ Cumhuriyet, no.338, 14 Nisan 1925, s. 1; Hakîmiyet-i Milliye, no.1400, 14 Nisan 1925, s. 1.

¹²²⁷ Tanin, no.901, 14 Nisan 1925, s. 1; İkdâm, no.10070, 15 Nisan 1925, s. 1;

yöneltmeleri, ilerde görüleceği üzere özellikle İzmir Suikastı yargılamalarında da yaşanacaktı¹²²⁸.

Ankara İstiklal Mahkemesi 1925 Mayısı başlarında TPCF ile ilgili Paşa Mandıralılar davasını gördü. Bu bölgede dini alet ederek propaganda yürüten Terakkiperver temsilcisi Kamil Efendi ile aktif azalardan Salih Başo muhakeme edildiler¹²²⁹. Gazetelere göre hadisenin teferruatı şöyleydi: TPCF namına üye kaydederken propaganda yaptıkları esnada sözle vatana ihanet etmekle zanlı bulunan Arnavut milletinden Salih Başo ile Paşa Mandıralı köyünde ikamet eden Kamil Efendi, Beykozlu Hüseyin ve Nuri Beylerin yargılanmaları sonucu, Salih Başo hıyanet-i vataniyeyi tahrik ve teşvik ettiği için 15 sene küreğe, Kamil Efendi önce idama, ardından hafifletici sebeplerden ötürü müebbet kürek cezasına, Resul Efendi'nin tutukluluk süresi dikkate alınarak tahliyesine, Nuri Bey'in ise 5 sene küreğe mahkûm edilmesine karar verilmişti. Bireysel cezaların yanında mahkemenin aldığı şu karar, TPCF'nin kapatılma kararında temel dayanaklardan birisi olduğu için oldukça önemliydi¹²³⁰:

“Siyasi bir fırka namına icra edilen propagandaların dini ve mukaddesat-ı diniyeyi amal ve mekasıd-ı siyasiyeye alet mahiyetini aldığı sabit olması hasebiyle mezkûr fırkanın vaz-ı hazırı ve tarz-ı faaliyeti hakkında hükûmetin nazar-ı dikkatinin celbi zımında müddei-i umumiliğe tebligatta bulunulmasına müttefikan karar verildi”¹²³¹.

Öte yandan 4 Mart 1925 tarihli kanuna dayanılarak teşkil edilen Şark İstiklal Mahkemesi de TPCF Urfa Siverek kâtibi Fethi Bey'in muhakemesini gerçekleştirdi. Neticede bu şahıs, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ek olarak kabul edilen kanun maddesi gereği, dini siyasete alet ettiğinin anlaşıldığı gerekçesi ile üç sene kalebentliğe mahkûm

¹²²⁸ Neticede yazarlığı ve geçmişteki kimi hizmetleri göz önünde tutularak Hüseyin Cahit'in cezası hafifletilmiş, Çorum'da nefy-i müebbet cezasına çarptırılmıştı. İstiklal Mahkemesi Reisi, Cahit Bey'in mahkeme heyetinin suallerini cevap vermediği, eski hayatını tamamıyla sukutla geçiştirdiğini ve müdafaasının dahi halkı tahrike dayandığını beyan etmişti Hakîmiyet-i Milliye, no.1417, 6 Mayıs 1925, s. 1; Hakîmiyet-i Milliye, no.1419, 8 Mayıs 1925, s. 1. Hüseyin Cahit'in mahkûmiyetini değerlendiren Yakup Kadri, onun mahkemede sarf ettiği “*şark vilayetlerimizdeki isyan benim neşriyatım yüzünden mi çıkmıştır?*” sözlerine hayır diyerek, söz konusu yazarın sürekli hükûmet nüfuzunu kırmağa, içtimai ve idari düzeni bozmağa yönelik yayınının böyle bir isyana zemin hazırladığını söylemiştir. Hüseyin Cahit'in ben cumhuriyetçi, laik değil miyim ifadelerine karşı Yakup Kadri, şu durumda cumhuriyetçi olmayan İsmet Paşa mıdır ki Lozan Konferansı'ndan beri bu yazarın sürekli entrikalarına, taarruzlarına, tecavüzlerine maruz kaldı, diyerek şunu söylemiştir: “*Gafillere, son derece demokratik insanlar gibi görünen bu tipler haddizatında, hükümdarların etrafını alan dalkavukların ayındırlar... Türk milleti pekiyi bilir ki, kendisinden bahsettiğimiz muharrir, bu nevi politikacıların en dessaslarından, en kurnazlarından biridir*”. Yakup Kadri, “Yalnız Hakikat Namına”, *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1422, 12 Mayıs 1925, s. 1.

¹²²⁹ Cumhuriyet, no.353, 2 Mayıs 1925, s. 2.

¹²³⁰ Cumhuriyet, no.355, 4 Mayıs 1925, s. 3; Hakîmiyet-i Milliye, no.1415, 4 Mayıs 1925, s. 1; Vakit, no.2639, 4 Mayıs 1925, s. 1-2

¹²³¹ Cumhuriyet, no.355, 4 Mayıs 1925, s. 3; Hakîmiyet-i Milliye, no.1415, 4 Mayıs 1925, s. 1; Vakit, no.2639, 4 Mayıs 1925, s. 1-2

edildi. Bundan başka mahkeme Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yayınlanmasından sonra programlarının 6. maddesindeki kayda nazaran devam ve bekası hıyanet-i vataniye suçu teşkil eden Terakkiperver Fırka¹²³² şubelerinin, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi ile Takrir-i Sükun Kanunu'nun birinci fıkrası ve Cemiyetler Kanununun üçüncü maddesi hükmüne uygun olarak meşru kanuni engellemeye binaen kapatılmasına karar verdi¹²³³.

İstiklal Mahkemelerinde yukarıdaki davaların görüldüğü ve fırkayla ilgili mühim kararlar çıkarıldığı esnada TPCF teşkilatlanma çalışmalarında hız kesmedi. Bu çerçevede 14 Mayıs 1925'te fırkanın Cağaloğlu'ndaki merkezinde İstanbul Vilayet Kongresi gerçekleştirildi. Kongreye 9 şubeden murahhaslar katıldı. Fırka kâtibî kısa bir nutuk irat ederek kongreyi açtı. Vasıf Bey konuşmasında bu ilk vilayet kongresinden memnuniyetini dile getirdi ve genel kongreye yararlı esaslar hazırlamak maksadıyla kongrenin icra edildiğini belirtti¹²³⁴. Sözlerini şarktaki hadiseden dolayı hükûmete şu destekle bitirdi:

“Vatanımızın şark mıntıkasında vukua getirilen iftirâkcuyâne ve irticâ'-kâr-âne kıyam-ı hainanenin seri ve kati tedabir ile tenkil ve teskininde hükûmetin ibraz ettiği kudreti ve ihraz eylediği muvaffakiyeti vahdet-i millîye ve vataniyemiz için parlak ve kuvvetli bir zimam olarak şükran ile yâd ederim”¹²³⁵.

Vasıf Bey'in konuşmasına müteakip yeni idare heyetine Cafer Tayyar Paşa, Abidin Bey(Saruhan), Kamil Efendi(Afyon) yeniden; Hüseyin Avni Bey(sabık Erzurum mebusu), İsmail Hakkı(meclis-i umumi-i vilayet ikinci başkanı), Hami Hafim, Doktor Nafiz Beyler ise ibkaen seçildiler. Bu arada vilayet kongresi 15 gün devam etti¹²³⁶.

Bir süre sonra Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, TPCF hakkında önemli açıklamalarda bulundu. Ona göre, Türkiye Cumhuriyeti'nde efendi olarak yaşamak hakkı Türklere ve

¹²³² Kararda daha evvel de örnekleri görüldüğü şekilde partinin adındaki cumhuriyet lafzının kullanılmadığı görülüyor

¹²³³ Cumhuriyet, no.371, 20 Mayıs 1925 s. 1; Vakit, no.2655, 20 Mayıs 1925; İkdâm, no.10101, 20 Mayıs 1925, s. 1-2.

¹²³⁴ İkdâm, no.10096, 15 Mayıs 1925, s. 1.

¹²³⁵ İkdâm, no.10096, 15 Mayıs 1925, s. 1.

¹²³⁶ İkdâm, no.10096, 15 Mayıs 1925, s. 1. TPCF Kongresi'ni değerlendiren Vakit'ten Mehmet Asım'a göre, mahkemede hesap veren bir partinin bu girişimi mevsimsizdir. Urfa Siverek mutemetlerinin yargılanmasını beklemeleri gerekir. Erkânî mahkeme kapılarında nöbet bekleyen bir fırka rüesasının halk ile temastan içtinap etmemesinde hakikaten cesaret vardır. Ancak, bu cesarete küstahlık denilebilir. Böyle bir fırka ancak fesih kararı vermek için toplanabilir. İnkılâp fırkaları tabii olan düşmandan korkmazlar, açık cepheidir. Asıl tehlike, kendi fikir prensiplerine fazla sadık görünerek bu prensiplere kızıl düşman olan gruplara dayanan bencil, ikbale düşkünlerdir. İktidar fırkası, mefkûresine dost olmayanların fesatlarına artık izin veremez. Bu nedenle dostlarımıza tavsiye ederiz: “*Toplanacak iseniz dağılmak için toplanınız.*” Mehmet Asım, “Terakkiperverlerin Kongresi”, *Vakit*, no.2654, 19 Mayıs 1925, s. 2.

Türk olanlara aitti. Dost da düşman da bunu böyle bilmeliydi. Geriye doğru muhalefete, entrikacı muhaliflere, fırkacılara hiçbir zaman hak tanınmazdı ve bunların akıbetleri hüsrana olurdu. Türk inkılâbı geriye doğru geçit veren köprüleri yıkarak ilerlemekteydi. Köprüde korkunç kanlı uçurumlar vardı. Gözlerini hâlâ gerilerde gezdirenler ve gerilere ümit bağlayanlar cezalarını çekmişler, bundan sonra da çekmeye devam edeceklerdi¹²³⁷. Adliye Vekilinin tehditvâri bu sözleri CHF hükûmetinin muhalif fırkaya karşı duruşunu ve takınacağı tutumu açıkça göstermekteydi. Görüleceği üzere bunun tezahürlerinin ortaya çıkışı da çok gecikmedi.

3. 6. 1. 5. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kapatılışı

Şark İstiklal Mahkemesi'nin TPCF'nin doğudaki şubelerini kapatması, aslında daha genel bir operasyon için hükûmetin eline önemli bir koz vermişti. İşte Ankara İstiklal Mahkemesinin hükûmetin dikkatini çekişi, Şark İstiklal Mahkemesinin mahkûmiyet kararı ve mıntikasındaki TPCF şubelerini kapatması, fırkanın temelli kapatılmasında hükûmetin temel dayanakları oldu. 3 Haziran 1925 tarihli toplantısında İcra Vekilleri Heyeti TPCF'nin kapatılmasını kararlaştırdı. Söz konusu karar, yukarıdaki hususlarla birlikte programdaki 6. maddenin, dinin siyasete ve irticaya alet edilmesinde bir vasıta olarak kullanıldığı ve bunun mahzurlarının son hadisede görüldüğü, tezlerine dayandırılıyordu¹²³⁸.

İlk muhalif fırkanın bu şekilde kapatılmasının nasıl karşılandığına bakıldığında, Şeyh Sait İsyanı üzerine Takrir-i Sükûn Kanunu işletilerek muhalefete destek veren bazı gazetelerin kapatılmış olması, yine bu uygulamanın diğer gazeteler üzerinde bir tazyik yaratması nedeniyle meydan hükûmet yanlısı basına kalmış, onlar da tabi olarak bu kararı lüzumlu ve olumlu bulmuşlardı.

Falih Rıfki, kapatma kararına değindiği yazısında, siyasi bir fırkayı kapatmanın çağdaş bir Cumhuriyet yönetimi için nazik bir mesele olduğunu, İsmet Paşa'nın şimdiye kadar sabır ve tahammül göstermesine, meselenin işte bu nezaketinin sebebiyet verdiğini,

¹²³⁷ Vakit, no.2668, 2 Haziran 1925, s. 1.

¹²³⁸ Hükûmetin tasdik için cumhurbaşkanına gönderdiği kararname için bkz. Vakit, no.2671, 5 Haziran 1926, s. 1-2. Yeşil, TPCF başlıklı çalışmasında partinin kapatılma sebeplerini şöyle açıklar: TPCF'nin siyasi karakteri(Halk Fırkası ile arasında temelde siyasi görüş farkı olmamasına rağmen teferruatteki farklar nedeniyle CHF'ye ciddi rakip olması). Fırka kurucuları arasında yer alan Millî Mücadele'nin önde gelen şahsiyetlerinin toplum nezdindeki itibarı. TPCF'nin kısa sürede tabanda yerleşmeye başlaması. TPCF'nin sergilediği muhalefet tavrı ve iktidar ilişkilerinin kalıcı ve köklü bir parti imajı yaratması. İstiklal Mahkemesi kararlarına rağmen TPCF'nin yeniden yapılanma çalışmaları kapsamında İstanbul il kongresini gerçekleştirmesi. Bunların dışında asıl olarak TPCF'yi iktidar gözünde tehlikeli kılan sebep kurucularının ekseriyetinin asker kökenli oluşu idi. Yeşil, s.431-433.

muhalif fırkanın hangi nedenlerle teşekkül ettiğinin ve inkılâp fırkasını yıkmak isteyen zihniyetin nasıl tehlikeli akıbetlere doğru yürüdüğüne daha ilk günden itibaren Halk Fırkasının meçhulü olmadığını, buna rağmen hükûmetin müteyakkız davrandığını ve muhalefete geçen arkadaşlarını uyardığını, yine İsmet Paşa'nın iki ay beklediğini söylüyordu. Yazar ithamnamenin ağır olmakla birlikte, Şark İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi ve teşkilat-ı mülkiye olmak üzere üç kaynağa istinat ettiğini belirtiyordu. Bu sözlerin ardından kararnamenin içeriğine temas ederek sed kararının işlenen suçun derecesine göre kâfi bir ceza görülemeyeceğini, fakat halka rehberlik taslayan bazı zatların siyasi terbiyelerini değiştirmek için yeterli bir ders olursa bundan memnun kalacaklarını söylüyordu. Falih Rıfki'ya göre, tahrikât ve ifsadatın vücuda getirdiği kanlı faciaya rağmen, müsebbipler, yalnız bir iki gazete ticaretinin bir kısmından ve bir fırka ise faaliyette bulunmak hakkında mahrum kalıyordu¹²³⁹. Son olarak Falih Rıfki şu tespiti yapıyordu:

“Hiçbir inkılâp hükûmeti kendini uçurumun kenarına kadar sürükleyip götüren inkılâp düşmanlarına karşı, ne iki seneden beri olduğu gibi bilakayduşart hürriyet vermek, ne de şimdi olduğu gibi ceza vermek hususunda CHF'nin hükûmeti kadar müsamahakâr olmamıştır. Bu sed kararı darbe değil, dostane bir tembihtir ve bu şiddetsizlik inkılâp mevki-i iktidarının zaafına değil, kuvvetine delalet eder. Cumhuriyet hudutları içinde bu kuvvetin bir daha tecrübesine teşebbüs edecek kadar gafil insanlar kalmamış olduğuna inanmak isteriz¹²⁴⁰.”

Kapatılma kararı Cumhuriyet gazetesinde, “Heyet-i Vekilenin Muhak Bir Kararı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Şubâtının Seddi” başlığıyla verilmiştir. Yazıda, karara atfen fırka üyelerinin irticai tahriklerde bulunduğu sabit görüldüğü ve bütün şubelerin kapatılmasına karar verildiği, zaten Ankara İstiklal Mahkemesinin fırkanın vaziyeti hakkında hükûmetin dikkatini çektiği, yapılan muhakemede TPCF'nin birtakım azasının dini siyasete alet edip irticai tahriklerde bulunduğu anlaşıldığı, yine Şark İstiklal Mahkemesinin aynı nedenle kendi bölgesindeki şubeleri kapattığı hatırlatılmış ve “zuhuru, zaten bidat-ı tasannu olan bir fırkanın zimamdarları, hiç olmazsa bu sahte teşekkülü kendi kendilerine kapatıp dağıtmak izzetini bile gösteremediler, hülâsa fena başladılar ve fena bittiler” denilmiştir¹²⁴¹.

Hakîmiyet-i Milliye'den Siirt Mebusu Mahmut'un(Soydan) kaleme aldığı, “Sükût-ı Hayal” başlıklı yazıda, “mevki-i iktidar hırsı, bu fırka rüesasının basiretini bağlamıştı” tespiti yapılmış, yeni fırkanın bir an önce iktidara sahip olmak gayesiyle her vasıtayı

¹²³⁹ Falih Rıfki(Atay), “Sed Kararnamesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, no.1443, 5 Haziran 1925. s. 1.

¹²⁴⁰ Falih Rıfki(Atay), “Sed Kararnamesi...”, s. 1.

¹²⁴¹ Cumhuriyet, no.387, 5 Haziran 1925, s. 1.

meşru gören bir zihniyetle hareket ettiği belirtilmiştir. Zira Cumhuriyet kanunlarından, inkılâbın ülkede sağladığı hürriyetlerden istifade edilerek yine Cumhuriyet ve inkılâbın aleyhine bir suikast tertip edilmiş ve din tahrik vasıtası olarak kullanılmıştır. Bu durumun örnekleri Osmanlı tarihinde de mevcuttur. Bu noktada Falih Rıfkı'nın, bir taraftan şeriat tahrikâtı, diğer taraftan inkılâp iktidarını zayıf ve müdafaasız gösteren telkinler olmasaydı daha iki sene evvel düşman ordularını Akdeniz'de boğan kuvvete karşı birkaç şeyh, birtakım serserilerle beraber böyle bir hareket cüretinde bulunurlar mı idi? sözü hatırlatılmıştır. Yazının devamında, İstiklal Mahkemelerinde cereyan eden yargılamaların safahatını öğrenenlerin zaten fırka hakkında mahkûmiyet kararı verdiği, hükûmetin son kararnamesinin ise vicdanların verdiği bu hükmü, resmî ve kanuni şekle koymak olduğu öne sürülmüştür¹²⁴².

9 Haziran 1925 tarihli İkdâm gazetesinde Halk Fırkasının İstanbul Başmutemet Vekili İsmail Refik Bey'in açıklamaları yer almıştır. Mutemet, TPCF kurulurken İstanbul'un belli semtlerinde tahrikât yapıldığını ve özellikle halkın aşağı tabakasının ilmen fakir olduğu yerlerde söz konusu teşebbüsün hüküm sürdüğünü ve TPCF temsilcilerinin halkı din esası üzerine iğfal ederek fırkaya üye yapmaya çalıştığını, fırka yönetimi yalanlasa da aslında bundan haberdar olduklarını iddia etmiştir. Hatta onlar sözlü olarak tahrikât yapılması noktasında emir de vermişlerdir. Sözü burasında 31 Mart Hadisesi'ne atıf yapan İsmail Refik, "TPCF'nin hin-i teşekkülünde İstanbul'da gördüğümüz âraz aşağı yukarı 31 Mart Vakası'nı hatırlatıyordu. Aynı softa tahrikâtı vardı. Şu farkla ki Volkan'ın yerine aynı mahiyette ve tesir-i nüfuzu ondan pek çok şamil başka bir iki gazete kaim olmuştu", demiştir. Sözlerinin devamında, bunlara rağmen CHF yöneticilerinin müteyakkız davrandıkları ve bilhassa İsmet Paşa'nın tedavi dolayısıyla İstanbul'da bulunmasının, vukuatı daha yakından görmesine imkân tanıdığı hatırlatılmış, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulü, İstiklal Mahkemelerinin teşkili ve tesiri ile gösterilen uyanıklığın, ülkenin büyük bir beladan hafif şekilde kurtarılmasını sağladığı ifade edilmiştir. Son olarak CHF mutemedi, fırkalarına gelmek isteyen TPCF üyelerini kabul etmeyeceklerini de sözlerine eklemiştir¹²⁴³.

Tüm bu söylenenler ve yazılanlardan şu çıkarılabilir ki kuruluşundan itibaren iktidar ve iktidara yakın çevreler TPCF'ye pek de müsamaha ile yaklaşmadılar. Mütemediyen bir yıpratma politikası takip ettiler. Partinin programını eleştirdikleri gibi(programın yeni

¹²⁴² Mahmut(Soydan), "Sükût-ı Hayal", *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1445, 8 Haziran 1925, s. 1.

¹²⁴³ İkdâm, no.10121, 9 Haziran 1925, s. 2.

bir şey getirmediği, CHP'ninkinden farklı olmadığı vs.) parti liderlerinin mazileri ile ilgili bir takım iddiaları da gündeme taşıyarak onları etkisizleştirmeye ve kamuoyu önünde prestijlerini sarsmaya çalıştılar. Bu arada resmî tarihte Şeyh Sait İsyanı ile bu hadiseden beş yıl sonra yine birçok partili hayata geçiş sürecinde yaşanan Menemen Hadisesi'nden söz edilirken dâhili karışıklıklara sebebiyet verdikleri için ülkenin henüz çok partili hayata hazır bulunmadığı yönünde ortaya konulan değerlendirmelere, yukarıdaki tespitler ışığında katılmanın pek mümkün olmadığı belirtilmesi gerekiyor. Yaşanılanlar sadece halkın değil, aynı zamanda iktidar partisinin de çok partili hayata henüz hazırlıklı olmadığını gösteriyordu. Bunu anlamak için yeni partinin teşekkülünden evvel ve sonra gerçekleşen tartışmalara, ileri sürülen görüşlere, yeni partiye karşı takınılan tutuma bakmak kâfidir. Dönemin en etkin aktörü, Millî Mücadele'nin lideri ve yeni Türk devletinin ilk devlet başkanı olma şerefine sahip Gazi Mustafa Kemal Paşa da aslında bu teşebbüsü bir takım mülahazalara istinaden vakitsiz¹²⁴⁴ ve gereksiz buluyordu. Ama söylemlerine bakıldığında, tereddütlü bir politika takip ettiği hemen anlaşılırdı. Fakat ileride yaşanılacak Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi öncesi ve sonrasında değerlendirildiğinde, Mustafa Kemal Paşa iktidarın karşısında bir muhalif parti olmasını arzu ediyor, fakat söz konusu partinin kontrolden çıkarak güçlenmesini ve bu yönüyle iktidarı tehdit etmesini veya onun yerine geçmesini uygun görmüyordu. Özetle, güdümlü bir parti ve güdümlü bir demokrasi arzulanıyordu. Parti aynı zamanda ittihatçılar ve bu grup içerisinde yer alan Ahmet Şükrü Bey için de bir sıçrama ve çıkış yolu idi. Çeşitli nedenlerle gerçekleşen yol ayrımında ülkenin kurtarılmasında ve yeni Türk devletinin oluşturulmasında hizmetleri sebk eden, fakat eski güçleri olmayan ve bir toparlanma dönemine girmek isteyen ittihatçılar da Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında, TPCF safında yer almışlardı. Aynen CHF'den ayrılan askerî önderler gibi hizmetleri ile mütenasip bir mevki alamadıklarından rahatsızdılar¹²⁴⁵. Bu arada şu saptamanın da yapılması gerekiyor. Cumhuriyetin Osmanlı'dan idari, siyasi, kültürel ve askerî pek çok miras devraldığı bir hakikattir. CHF iktidarının TPCF'ye tavrı, İttihat ve Terakki Partisinin muhalefete karşı takındığı tavırdan çok da farklı değildi. Zaten dönemin CHF çevrelerinde yeni parti,

¹²⁴⁴ Son Telgraf, TPCF'yi hürriyetsizliğin ve ıstırapın doğurduğu çocuk olarak niteliyordu. Buna karşın Aydemir, böyle bir nitelemenin yanlış olduğunu, "vakitsiz ve yaşama kabiliyeti olmayan çocuk" demenin daha doğru olacağını söylüyordu. Aydemir, Tek Adam, C:3, s. 201.

¹²⁴⁵ Ahmet Şükrü Bey'in mebus seçilmesinin ardından Maarif Nazırlığı beklentisi içerisine girdiği, fakat bu gerçekleşmeyince büyük bir üzüntüye kapıldığı söylenmektedir. Pakalın, Sicill-i, s. 143.

yani TPCF, Hürriyet ve İtilaf Fırkasına benzetilmiş, iktidar hırsının ve şahsi arzuların muhalefete geçmede esas rol oynadığı düşünülmüştür¹²⁴⁶.

TPCF'nin kapatılması hakkındaki değerlendirmelere bakıldığında, bunlardan Aydemir, her ihtilalin vakti gelince kendi çocuklarını yemesinin kaçınılmaz bir kanun olduğunu söylüyordu¹²⁴⁷. Ateş'in, TPCF'yi konu ettiği incelemesine göre, ilerde Serbest Cumhuriyet Fırkası örneğinde görüleceği üzere TPCF yöneticileri ve kurulları esneklik göstermemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın beyanları ortadayken ve Şeyh Sait İsyanı'nın çıkmasından sonra kendi elleriyle partilerini kapatma teklifi almışken, bunu reddetmişlerdi. Parti etrafında kopan tartışma yeni kurulan bir devlette neyin nasıl olması gerektiği yolundaki kavganın dramatik bir görünümüydü¹²⁴⁸. Yüceer, Mustafa Kemal Paşa'nın tasarladığı inkılâpların hepsini gerçekleştirmediğini ve milleti yeniden yapılandırma sürecinin tamamlanması için daha zamana ihtiyaç duyduğunu söylüyordu. Yüceer yine bu süreçte iktidarın el değiştirmemesi gerektiği, dahası inkılâp karşıtlarının muhalif fırka etrafında toplanıp çok daha etkin ve tehlikeli olabileceği düşüncelerinin TPCF'nin kapatılmasında etkili olduğunu belirtiyordu¹²⁴⁹. Yeni Türk Devleti'nin ilk muhalefet partisine karşı koparılan fırtınanın aslında o zamanın havasının bir sonucu olduğunu, Takrir-i Sükûn Kanunu çıkararak ve TPCF'nin kapatılması esnasında başbakan bulunan İsmet Paşa'nın uygulamalarından ve söylemlerinden de anlamak mümkündür. Bir defa, o, itham edilen ve partileri kapatılan arkadaşlarının gönlünü alarak yeniden CHF'ye dönmelerini sağlamıştı. Ayrıca onun şu sözleri meselenin tamamen siyasi olduğuna bir delildi: TPCF programında yer alan 6. madde, büyük reformlar ve

¹²⁴⁶ TPCF'nin gerçek anlamda bir alternatif olmadığı, kişisel çekişmelerin ve iktidar mücadelesinin bir sonucu olduğu, belli bir toplumsal tabana bağlı olarak belirgin ve farklı bir ideolojisinin yokluğu TPCF'nin ömrünün kısalığında birinci derece etkili olmuştur değerlendirmeleri için bkz. Sezgin, s. 2050-2051. Söz konusu değerlendirmeler Frey'in bulgularına dayanılarak yapılmaktadır. Şu hatırlatılmalı ki TPCF kendi iradesi dışında alınan bir kararla kapatılmıştır. Hatta haziran ayında yapılması planlanan ilk genel kongresini gerçekleştirme imkânı bulamadan. O günün Türkiye'sinde savaştan çıkmış ve demokrasi tecrübesi çok köklü bulunmayan bir toplumda, Gazi'nin de konumu ve vaziyeti ortadayken bir partinin kısa sürede başarılı olmasını beklemek zaten yanlış olurdu. Öte yandan Falih Rıfkı sonradan kaleme aldığı anılarında, TPCF'nin kuruluşunu şahsi kıskançlık, rekabet ve geçimsizlikler gibi basit sebeplere indirgemenin çok üstünkörü bir bakış olduğunu söylemiş, TPCF'nin ciddi ve büyük bir hareket olup, gerek halk, gerekse o devrin aydınları arasındaki karşılığı, devrin ideolojisinin karşılığında çok daha esashydı, demiştir. Atay, Çankaya, s. 395-396.

¹²⁴⁷ Aydemir, *Tek Adam*, C:3, s. 192. Aydemir ayrıca, Atatürk'ün Nutuk'ta dile getirdiği suçlamaların, hele ordunun ele geçirilip iktidarın devrilmesi gibi komplo iddialarının yeterince aydınlatılmadığını söylüyordu. Aynı eser, s. 192.

¹²⁴⁸ Nevin Yurdsever **Ateş**, *Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Der Yayınları, İstanbul 1998, s. 324-325.

¹²⁴⁹ Saime **Yüceer**, "Cumhuriyet Dönemi Çok partili hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Türkler*, C:16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 543.

inkılâplar yoluna girmiş olan Atatürk idaresi ve CHP iktidarına karşı, muhafazakâr bir zihniyetin ifadesi gibi görülebilirdi. Aslında bu iddia her büyük reform karşısında, tabii ve meşru olan muhafazakâr akımları temsil eden masum bir iddia olarak görülebilecekse de TPCF hiçbir zaman muhafazakâr cereyanı temsil ettiğini söylememiştir. Şu kaydedilmeliydi ki, Terakkiperverlerin başında bulunanlardan büyük kısmı, mazileri ve zihniyetleri bakımından ileri fikirli ve ıslahatçıydılar. Parti, siyasetten çekildikten sonra da temiz ve vatanperver duygularla her alanda memlekete hizmet etmeye devam ettiler¹²⁵⁰.

TPCF ile ilintili olarak şu bilgi de paylaşılmalı ki fırkaları kapatılan mebuslar, fırka meclisi grubu olarak işlevlerini sürdürmüşlerdir. Fakat aralarında bir grup disiplini mevcut olmamıştır. Zaten Tahrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra meclise bir durgunluk havası hâkim olmuştur¹²⁵¹. Meral Demirel, TPCF'yi oy kullanma tercihleri ve istatistikleri bağlamında incelediği bir çalışmada, TPCF mensuplarının partilerinin kapatılmasından sonra da oy kullanma tercihleriyle oldukça sert bir muhalefet sergilediklerine dikkat çekmiş, böylece meclis grubunun hukuken dağıtılmış olmasının meclis içindeki muhalefeti dizginlemek açısından herhangi bir tesiri olmadığını söylemiştir¹²⁵².

3.6.2. İzmir Suikastı, İttihatçılar ve Ahmet Şükrü Bey

3.6.2.1. Suikast Teşebbüsünün Ortaya Çıkarılması

İzmir Suikastı, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarının en çok tartışılan ve gerçekte ne olduğuna dair üzerinde tam bir uzlaşmaya varılamayan konularından biridir¹²⁵³. Zira bunu

¹²⁵⁰ Fethi **Tevetoğlu**, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Türk Kültürü*, Yıl.34, S: 264, s. 5-46.

¹²⁵¹ Çakan, s. 425.

¹²⁵² Meral **Demirel**, "TPCF Milletvekilleri Mecliste Nasıl Oy Kullandı?" *Tarih ve Toplum*, S: 196, Nisan 2000, s. 10.

¹²⁵³ İzmir Suikastı teşebbüsüyle ilgili olarak hadisenin algılanma düzeyi, gösterilen tepki, hadisenin sonuçları, ayrıca olayın karanlık bir kısım noktalarının oluşu ve birbirinden çok farklı iddiaları içermesi göz önüne alındığında bu sahadaki çalışmaların nitelik ve nicelik yönüyle yetersiz olduğu anlaşılır. Sayıca az bu eserler büyük ölçüde birkaç kaynaktan alıntı niteliği taşımakta ve temelde mahkeme tutanaklarına dayanmaktadır. İzmir Suikastı ile ilgili belli başlı kaynaklar şunlardır: Ergün **Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2006; Azmi Nihat **Erman**, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul 1971; **Kandemir**, *İzmir Suikastının İçyüzü*, C:1-2. Ekicigil Matbaası, İstanbul 1955. **Kılıç Ali**, *İstiklal Mahkemeleri Hatıraları*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1997; Cemil **Tokpınar**, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1994; Osman Selim **Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu İzmir Suikastının İç Yüzü*, Temel Yayınları, İstanbul 2005; Cemal **Avcı**, *İzmir Suikastı: Bir Suikastın Perde Arkası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007. Selma **İlkan**, Faruk **İlkan**, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, Simurg Yayınları, İstanbul 2005; Yaşar Şahin **Anıl**, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005. Bunların dışında çeşitli dergilerde yayınlanan çalışmalar ise; Yücel **Özkaya**, "İzmir Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi*

mutlak ve elim bir suikast teşebbüsü olarak görenler olduğu gibi, sayıca az, fakat son zamanlarda artan bir şekilde bir komplo veya bir tasfiye girişimi olarak değerlendirenler¹²⁵⁴ de mevcuttur. Birinci iddia hayli zaman tek tarihsel gerçek olarak sunulmaya çalışılmıştır. Ahmet Şükrü Bey, söz konusu suikast teşebbüsünün önde gelen rükünlerinden biri olarak görülmüş ve bu olay kader birliği ettiği ittihatçı ve muhalif arkadaşlarıyla akıbetlerini belirlemiştir. Suikast hadisesi aynı zamanda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e müdevver ittihatçı hareketin sonunu hazırlaması yönüyle de dikkat çekicidir.

Konu ele alınırken suikastın ortaya çıkışı ve gelişimi hususunda çok fazla tafsilata girilmeden, doğrudan Ahmet Şükrü Bey'in hadisedeki rolü, yargılanması ve akıbeti üzerinde yoğunlaşılacak, Ahmet Şükrü Bey örneği üzerinden ittihatçılığın nasıl tasfiyeye uğratıldığı gösterilmeye çalışılacaktır. Doğrusu hadisenin tanıkları ve şahitleri bugün hayatta değildirler. Aynı zamanda resmî öğretinin dışında uzun süre farklı bir şey söyleme ve yazma imkânı da tanınmamıştır. Fakat hadisenin gelişimi, yargılamaların satır araları ve özellikle dönemin basımında hadisenin ele alınışı, konu hakkında sağlam bilgilere ulaşmaya ve değerlendirme yapmaya imkân tanıyacak veriler sunmaktadır.

Suikast teşebbüsü şu şekilde ortaya çıkarılmıştır: Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa mutadı olduğu üzere inkılâpların halk üzerindeki tesirlerini, halkın beklenti ve tepkilerini öğrenmek maksadıyla 1926 Haziranında güney illerinden başlayıp İzmir'de

Dergisi, C:8, S: 22, Kasım 1991'den ayrı basım, s. 67-73. Muammer **Taylak**, "Mezarcının Kazdığı Kuyu İzmir Suikastı Neydi", *Panorama*, s. 34-39. Kemal **Arı**, "İzmir'deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşılığına İlişkin Bir Anı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1991), s. 247-260. Faik **Günday**, "İzmir Suikastının İç Yüzü", *Dünya*, 3-12 Eylül 1956; Oğuz **Aytepe**, "Yeni Belgelerin Işığında Mustafa Kemal'e İzmir Suikastı", *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi* (8-12 Aralık 2003), Ankara C:II, Yay. Haz. Mustafa Cöhce, s. 1069-1078; İzmir Suikastının Perde Arkası 1-2, Yay.Haz.Mehmet Seven, Tarih ve Medeniyet, Ocak-Şubat 1996, s. 41-45. Zafer **Orbay**, "İzmir Suikastı Bir Komplo'du", *Aksiyon*, S: 574, 5 Aralık 2005 s. 22-26. Orhan **Koloğlu**, "İzmir Suikastı Son Hesaplaşma", *Popüler Tarih*, Haziran 2001, s. 42-46.

¹²⁵⁴ İzmir Suikastı yargılamalarıyla ilgili olarak Kazım Karabekir Paşa'nın damadı Faruk Özerengin, suikastın muhalefeti temizlemek için hazırlanmış bir komplo olduğunu öne sürmekteydi. Ona göre, Ankara teşebbüsü önceden biliyordu. Sarı Efe, Kazım Özalp Paşa'nın adamlarından olduğu gibi, kendisine hizmetlerinden ötürü bir çiftlik hediye edilmiş ve yüklü miktarda emeklilik maaşı bağlanmıştı. Muhammet **Erat**, "Tasfiye Baskı, Gözaltı, (Faruk Özerengin'le Röportaj)", *Tarih ve Medeniyet*, Temmuz 1997.s. 20-25. Yine Rauf Orbay'ın yeğeni Zafer Orbay'a göre de İzmir Suikastı bir komplo'du. Ona göre Atatürk'ün İzmir'e gideceği biliniyordu. Ziya Hurşit, Atatürk aleyhinde, tek başına padişah olmak istiyor, ben bunu öldürürüm gibi laflar etmiş ve kardeşi Ordu Mebusu Faik Bey'e de hazırlık yapacaklarını söylemiştir. Ondan sonrası ise karanlıktır. Suikastçiler önce otele yerleştirilmiş ve kaldıkları odadaki yatakların altına tabancalar, bombalar konulmuştur. Polis ve jandarma tarafından Atatürk'ün İzmir'e gelişinden iki gün evvel baskın gerçekleştirilmiş ve suçüstü yakalandılar diye açıklama yapılmıştır. Hatta biri idam sehpasında, hani hepimizi affedecektiniz, biz bunun için kabul etmiştik, demiştir. Cemal A.**Kalyoncu**, "İzmir Suikastı Komplo'du", (Zafer Orbay), *Aksiyon*, S: 574, 5 Aralık 2005.

noktalanacak bir yurt gezi tertiplemişti. 15 Haziran 1926'da Balıkesir'de iken İzmir Valisi Kazım Paşa'dan(Dirik), kendisine karşı bir suikast teşebbüsünün ortaya çıkarıldığına dair bir telgraf almıştı. Telgrafta İzmir'e seyahatinin ertelenmesi istenmekteydi. Söz konusu teşebbüs İzmir zabıtasınca keşfedilmişti. Gazi'nin İzmir'e varmalarından bir gün evvel, yani 15 Haziran Salı günü müteşebbisleri, bombaları, silahları ve hazırlıkları ile tutuklanmışlardı. Tevkifat üzerine tahkikat derinleştirilmiş ve 16-17 Haziranda hükûmete haber verilmişti. Hükûmet de bunun üzerine İstiklal Mahkemesi'ni İzmir'e sevk etmişti¹²⁵⁵. Peki, neden böyle bir suikaste kalkışılmıştı? Belirtilmeli ki ilerde söz edileceği üzere hadise ile ilgili birçok karanlık nokta bulunmaktadır. Ama hâkim fikir, iktidar mevkinden uzaklaşmış ittihatçıların gizli bir komite teşkiliyle harekete geçerek İttihat ve Terakkiyi tekrar diriltmeyi arzulamaları ve bu emele ulaşma yolunda Mustafa Kemal Paşa'yı önemli bir engel görmelerinden ötürü onu ortadan kaldırmak istemeleriydi¹²⁵⁶. Komiteci gelenekten gelen ittihatçılara bu noktada başka bir seçenek bırakılmadığı da akla gelebilirdi. Zira Millî Mücadele'de önemli hizmetleri geçtiğini düşünen hareketin önderleri, ülke kurtarıldıktan sonra yeni devlet içerisinde hizmetleriyle mütenasip şekilde konumlandırılmamışlardı¹²⁵⁷. Ayrıca siyasi bir çıkış ve açılım olarak gördükleri TPCF'nin kuruluşuna ve çalışmalarına gösterilen tepki, Şeyh Sait İsyanı öne sürülerek Takrir-i Sükûn Kanunu'yla uygulamaya konulan otokratik yönetim ve bunun sonucu muhalif basının ve tek muhalefet partisinin kapatılması, ardından başlayan sürekli bir tarassut, böyle bir seçeneği gündeme getirmiş olabilirdi.

Kamuoyunun teşebbüsten haberdar oluşu ise Anadolu Ajansının hükûmetin resmî bir tebliğini yayınlamasıyla mümkün olmuştu. Tebliğde, Cumhurbaşkanının seyahatleri esnasında İzmir'de tatbik edilmek üzere bir suikast tertip edildiğinin keşfedildiği,

¹²⁵⁵ Vakıf, no.3042, 19 Haziran 1926, s. 1; İkdâm, no.10483, 18 Haziran 1926, s. 1. Hilal-i Ahmer'de yer alan habere göre, İzmir valisi Kazım Paşa suikast kapsamında yapılan tutuklamalara ilişkin şu bilgileri verdi: Tutuklamalara Gazi Paşa'nın İzmir'e teşriflerinden 24 saat önce başlandı. Sessiz sedasız hükûmet memurları ile Ziya Hurşit, Sarı Efe'nin kâhyası Çopur Hilmi, özel şekilde İstanbul'dan bomba ve silahlarla teçhiz olunarak gelen Laz Ali ve Laz Yusuf dâhil olmak üzere dört kişi tutuklandı. Adı geçen kişiler gece boyunca içki içmiş olduklarından sarhoş halde yakalandılar. İki kişi Ragıp Paşa Otelinde ve ikisi de Ekmekçibaş Otelinde bulunuyorlardı. Tutuklamalar sabaha karşı gerçekleşti. Bütün bu adamlar tüm teçhizatlarıyla cürümüş hâlinde yakalandılar. Hilal-i Ahmer, no.85, 22 Haziran 1926, s.1.

¹²⁵⁶ Erman, s. 10.

¹²⁵⁷ Bu noktada İsmet Paşa'nın şu sözleri değer kazanmaktadır: ittihatçılar Anadolu hareketini kendi eserleri gibi değerlendirmeyi ve bundan zorla istifade etmeyi düşünmüşlerdir. Onlar hiçbir vakit suçluyduk dememişlerdir. Memleketi kurtarmak için uğraştık, felakete uğradık, asıl olan biziz, şimdi bunlar geldiler, bizim bıraktığımız eserleri devam ettirerek muvaffak oldular, diye düşünmüşlerdir. İnönü, s. 214-216.

müretteplerin silahları, bombaları ve hazırlıklarıyla Cumhurbaşkanının İzmir'e varmalarından bir gün evvel tutuklandıkları ve teşebbüsü itiraf ettikleri, meselenin İstiklal Mahkemesine¹²⁵⁸ tevdi olunduğu ve mahkeme heyetinin davayı yerinde görmek üzere İzmir'e hareket ettiği, hususları yer alıyordu¹²⁵⁹.

Resmî tebliği detaylandıran açıklama İstiklal Mahkemesi başkanı Ali Bey'den gelmişti. Buna göre, 16 Haziran 1926 Çarşamba günü İzmir'e gelecek olan Cumhurbaşkanına bir suikast tertip edildiğinin mahallî hükûmetçe haber alınması üzerine bu uğursuz gayeyi gerçekleştirmeğe vazifelendirilenler, silah ve bombalar gibi suç aletleriyle birlikte Gazinin şehre gelişinden evvel "cürmümeşhut" hâlinde tutuklanmışlardır. Suikastı fiilen tatbika görevlendirilenlerin başında eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşit vardır. Bunun yanında İstanbul'dan beraberinde getirdiği sabıkası kabarık birkaç şahıs ve Sarı Efe denilen jandarma emeklisi ile buna bağlı birkaç şahıs bulunmaktadır. Yapılan inceleme ve soruşturmalara göre teşebbüsün kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Merkez-i Umumisi azasından haricî teşkilatla görevli İzmit mebusu Ahmet Şükrü Bey de içinde olduğu halde İstanbul'da toplantı ve görüşmeler neticesinde tasarlandığı ve hazırlandığı, Cumhurbaşkanının İzmir'e gelişinde uygulanmak üzere Ziya Hurşit ve arkadaşlarıyla İzmir'de bulunan Sarı Efe ve adamlarının fiiliyat sahasına sevk olundukları öğrenilmiştir. Daha önce, kış aylarında, bu şahıslar tarafından suikastın Ankara'da yapılması konusunda ve isimleri bilinen kimselerin evlerinde toplantılar yapıldığı, fakat bazı engellerden ötürü tasarlanan işin zamanının ertelendiği, meselenin isimleri zikredilen Ahmet Şükrü, Ziya Hurşit ve Edip Beylerin şahsi tasarı ve teşebbüslerinden ziyade, gizli komite hâlinde faaliyet gösteren bir "zümre-i siyasiye"nin aldığı karar ve program kabilinden ve aynı zamanda "taklib-i hükûmet" amacını taşıyan siyasi bir suikast olduğu anlaşılmıştır. İtirafardan suçluların kullanacakları silahlarla ihtiyaç duydukları paranın İstanbul'dan temin edilerek vapurla getirildiği ve söz konusu kişilere teslim edildiği çıkarılmıştır. İstiklal Mahkemesi Başkanı açıklamasının sonunda şunu söylemiştir¹²⁶⁰:

"Halas bulmuş, istiklale ermiş, terakki ve teali yoluna girmiş olan aziz vatanın huzur ve sükûnu kanla ihlal ve reiscumhur hazretlerini izaleye, hükûmeti taklibe matuf ve ihtirasat-ı şahsiye mahsulü olan bu suikast ve tertibatı, mahiyet-i maddiye ve maneviyesi itibariyle doğrudan doğruya vatanın hayat ve selametine teveccüh edilmiş bir hadise-i elime-i meşumedir. Bu

¹²⁵⁸ İstiklal Mahkemesi heyeti şu üyelerden oluşmaktaydı: Afyon Mebusu Ali(Reis), Aydın Mebusu Reşit Galip, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Rize Mebusu Ali, Denizli Mebusu Necip Ali(Savcı).

¹²⁵⁹ İkdâm, no.10483, 18 Haziran 1926, s. 1; Kılıç Ali, s. 53.

¹²⁶⁰ Vakıt, no.3042, 19 Haziran 1926, s. 1; Cumhuriyet, no.761, 20 Haziran 1926, s. 2.

hiyanetkarane fiil ve kastın muhakemesine muvacehe-i millette başlayacağız. Muhakeme safhatı efkârimumumiyei daha ziyade tenvir edecektir”¹²⁶¹..

18 Haziran tarihli bu açıklamadan anlaşılan, suikast teşebbüsünün birkaç şahsın işi olmadığı, siyasi bir zümre tarafından kararlaştırıldığı, TPCF'nin de rolü bulunduğu, müteşebbislerin suçüstü yakalandığı, suikast teşebbüsü fikrinin yeni olmadığı ve taklib-i hükûmet amacını taşıdığıydı. Açıklama önemliydi, zira yargılamalar bu iddialara dayandırılacak ve söz konusu iddiaların içi doldurulmaya, delillendirilmeye daha doğrusu itiraflar alınmaya çalışılacaktı. İlerde görüleceği üzere sıcağı sıcağına yapılan bu açıklama ve getirilen iddialar ile mahkemenin son kararları tamamen örtüşmekteydi. Bu yönüyle kararın daha baştan belli olduğu söylenebilirdi.

Nihayet bir duraksamadan sonra İzmir'e gelen ve Naim Palas Oteli'ne yerleşen Cumhurbaşkanı, o esnada Ankara'da bulunan Başbakan İsmet Paşa'nın suikasta adının karıştığına inandığı tüm TPCF azalarını tutuklaması gerektiğini düşünüyordu¹²⁶². Mahkeme aldığı ilk ifadelerden itibaren zaten harekete geçmiş ve tutuklamalara başlamıştı. Bu çerçevede mahkemenin isteği üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın önce tutuklanması sonra İsmet Paşa'nın tavassutuyla salıverilmesi, mahkeme heyeti ile başbakan arasında bir kriz yarattı. Araya giren Cumhurbaşkanı, İsmet Paşa'yı İzmir'e davetle mahkeme ile aralarında oluşan bu gerginliği gidermeye ve hadisenin ehemmiyeti ve boyutları hakkında daha derin malumat edinmesine çalıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın bu teşebbüsü aradaki buzların erimesini ve İsmet Paşa'nın suikast konusu ile ilgili tereddütlerinin giderilmesini sağladı. Başbakan mahkemeye bir tezkere kaleme aldı ve mahkemenin yetkisinin tamamen yerinde olup, mesaisinin ülke için yararlı neticeler doğuracağını belirtti¹²⁶³.

¹²⁶¹ Vakit, no.3042, 19 Haziran 1926, s. 1; Cumhuriyet, no.761, 20 Haziran 1926, s. 2.

¹²⁶² Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa operasyonları bizzat yönetti. Gelişmeleri İsmet Paşa'ya günü gününe bildirdi ve bu kapsamda yapılacak sorgulamalar ve tutuklamalarla ilgili direktifler verdi. Fakat bu hususta İsmet Paşa'yı ikna etmesi kolay olmadı. Zira sorgulama ve tevkifatın oldukça geniş tutulması ve özellikle Millî Mücadele'nin askerî liderlerinin tevkif edilecekler arasında yer alması İsmet Paşa'nın daha temkinli hareket etmesine neden oldu. Uğur **Mumcu**, *Gazipaşa'ya Suikast*, Umag Yayınları, İstanbul 1992, s. 8-22. İsmet Paşa şüphe üzerine generallerin tevkifine taraftar olmadığını bildirmiş ve Kazım Karabekir Paşa ile Münir Hüsrev Bey'in tutuklanmalarına engel olmuştu. Altay, *On Yıl*, s. 419.

¹²⁶³ Kılıç Ali, s. 56-58; Aydemir, *Tek Adam*, C:III, s. 257. Kılıç Ali, mahkeme heyetinin İsmet Paşa'nın tutumunu müzakere ederek mahkemenin kararını yerine getirmemesi nedeniyle tevkifine ve hakkında takibat başlatılmasına ve keyfiyetin meclise arz edilmesine karar verildiğini yazmıştır. Aksine İsmet Paşa anılarında mahkemenin tevkif kararı aldığı yolundaki bu iddiaları yalanlamış ve bunların birer yurdumdan ibaret olduğunu söylemiştir. İnönü, s. 212. Ayrıca İsmet Paşa İzmir'e geldikten sonra tutuklu Ordu mebusu Faik Bey'e “ben buraya mümkün olduğu kadar fazla arkadaş kurtarmağa geldim” demiştir. Faik **Günday**, “İzmir Suikastının İyüzü”, *Dünya*, Tefrika no:9, 11 Eylül 1956.

İzmir'e yerleşen Mustafa Kemal Paşa suikast konusu ile ilgili gelişmeleri yakından takip etti. Hatta süreci bizzat idare etti¹²⁶⁴. Başta Ziya Hurşit Bey olmak üzere tevkif edilen bazı zanlılarla görüştü. Ziya Hurşit Bey, Mustafa Kemal Paşa ilk görüşmesinde soğukkanlılığını muhafaza etti ve inkâr yoluna gitti. Öte yandan mevküflerin bazılarında ise ayrıntılı itiraflar geldi. Ziya Hurşit Bey daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın ilk günkü yaklaşımından etkilenerek nedamet duydu ve onunla tekrar görüşmek istedi. Yapılan görüşmede suikast teşebbüsünün varlığını kabul eden Ziya Hurşit Bey, kendince gerekçelerini sıraladı¹²⁶⁵. Mustafa Kemal Paşa, 22 Haziran 1926 tarihinde millete bir beyanname yayımlayarak hadiseye karşı yurdun her tarafında sergilenen mitinglerden memnuniyetini ve suikast teşebbüsünün şahsından ziyade millete yönelik olduğunu belirtti ve hadiseyi siyasi bir tertibat olarak niteledi¹²⁶⁶.

Dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, suikast hadisesiyle alakalı görülenlerin layık oldukları en ağır cezayı mutlaka görececeklerini, bundan sonra da inkılâba karşı en küçük suikasta girişenlerin daima ve aynı akıbete uğrayacaklarını, bugünkü suikastçıların Türk'ün ve inkılâbın en büyük abidesini yıkmak istediklerini, ama kendilerinin yıkılacaklarını beyan etti¹²⁶⁷.

3. 6. 2. 2. Ahmet Şükrü Bey'in Yargılanması

Suikast tertibinin elebaşlarından olduğuna inanılan Ahmet Şükrü Bey'in tutuklanma hadisesi şöyle gelişmişti: İzmir'de Giritle Şevki'nin itirafının ardından ilk tutuklamalar ve sorgulamalar neticesinde Ahmet Şükrü Bey'in olayda önemli parmağı olduğu tespit edilmişti. Ahmet Şükrü Bey o esnada İstanbul'daydı. Aralarındaki hukuk eskiye dayanan TBMM Başkanı Kazım(Özalp) Paşa'nın kendisini davet ettiği söylenmiş ve bu suretle zabıtaca evinden alınmaya çalışılmıştır. Fakat kısa sürede vaziyeti kavramış ve

¹²⁶⁴ Altay, On Yıl, s. 418.

¹²⁶⁵ Cumhuriyet, no.763, 25 Haziran 1926, s. 3; Hilal-i Ahmer, no.87, 23 Haziran 1926, s.1.

¹²⁶⁶ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1991, s. 574. Mustafa Kemal 20 Haziran 1926'da İzmir'deki miting heyetine ise şu beyanatta bulunmuştu: "Muhasımlarımız düşünebildikleri menfur çarelere istedikleri kadar tevessül etsinler, onların mezbuhane hareketleri bizim inkılâp ateşimizi söndüremez. Onların kendilerini hüsrana, zaman zaman milleti ızdıraba düşür eden akılsızlıklarına acıyorum. Hükûmet-i Cumhuriyetimizin demir pençesi ve İstiklal Mahkeme-i Âliyesinin yed-i adaleti vaziyete tamamen hakîm bulunuyor. Muhterem halka onların adilane icraatı neticelerine sükûnetle intizar buyurmalarını tavsiye ederim. Yaşasın millet. Yaşasın inkılâbımız". Cumhuriyet, no.762, 21 Haziran 1926, s. 1.

¹²⁶⁷ Yeni Ses, no.113, 19 Haziran 1926, s. 1.

kuşkulananarak kolluk kuvvetlerinden bir şekilde kurtulmaya çalışmışsa da gösterilen kararlılık ve ısrar üzerine tevkif edilmesine engel olamamıştı¹²⁶⁸.

Ahmet Şükrü Bey ilk sorgulamasında mebusluk dokunulmazlığını öne sürerek susma yolunu tercih etti¹²⁶⁹. Zaten mebusların tutuklanması hadisesi ile birlikte dokunulmazlık meselesi gündeme gelmişti. Konu özellikle basında tartışılmaktaydı. Tartışmaları bitirecek açıklama, Meclis başkanı Kazım Paşa'dan geldi. O, tutuklu vekillerle ilgili çok tartışılacak şu düşünceleri ileri sürerek meclisi toplantıya çağırma lüzum görmedi: Mebusların masuniyet-i teşriasi vardır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 17. maddesine göre kendisine cürüm isnat edilen bir mebus zanlı olarak sorgulanamaz, muhakeme edilemez ve tutuklanamaz ise de "cinayi cürümüşhut" istisnadır. Anlaşıldığına göre suikastçılar görüşmüşler, düşünmüşler, tertibat yapmışlar ve her türlü vasıtayı hazırlayarak tatbik etmişlerdir. Üzerlerinde cinayet aletleri mevcutken suçüstü tutuklanmışlardır. Artık bu vaziyet karşısında alakalı olan mebusların yasama dokunulmazlıklarının zikredilen kanuna göre mevzu bahis olamayacağı pek tabiidir. Hükûmet kanundaki bu açıklığa uyarak tutuklamaları TBMM'ye bildirmiştir¹²⁷⁰.

Sorgulamaların ardından savcı iddianamesini sunmuştur. Zanlılar hakkında Ceza Kanunu'nun aşağıda yer verilen 56. ve 57. maddeleri talep edilmiştir:

56. "Her kim bazı mahallerde gasp u gart ve tahrib-i memleket ve katl ü nüfus ef'alini ikaya mütecasir olup da kazıye-i fesat tamamıyla fiile çıkar veyahut madde-i fesadın icrasına başlanmış olursa ol kimse idam olunur.

57. Balada muharrer 55. ve 56. maddelerde beyan olunan fesatlardan birini birtakım eşhas müctemian icra eder veyahut icrasını tasavvur ederler ise ol cemiyete dâhil bulunanlarda asıl reis

¹²⁶⁸ Vakit, no.3049, 29 Haziran 1926, s. 1. Ahmet Şükrü Bey'in İzmir Suikastı teşebbüsünden dolayı tutuklanması ile ilgili bir gazete haberi ve buradaki resmî için bkz. EK-13.

¹²⁶⁹ Hilal-i Ahmer, no.3045, 24 Haziran 1926, s.1; Vakit, no.3045, 25 Haziran 1926, s.1; Vakit, no.3046, 26 Haziran 1926, s. 1. Vakit'te yer aldığına göre, Ahmet Şükrü Bey mebusların dokunulmazlığına işaret ederek isticvabına, tevkifine ve muhakemesine TBMM genel kurulunca karar verilmedikçe konuşmayacağını söylemiştir. Gazete yazısında, Abidin Bey'in Ahmet Şükrü Bey'den farklı olarak dokunulmazlıktan söz etmediği hatırlatılmış ve kendisi bir nevi övülmüştür. Yine Meclis Başkanının dokunulmazlığın olmayacağına dair beyanına atıf yapılarak iyi bir hukuk adamı olan Necip Ali Bey'in herhalde bunu izah edeceği belirtilmiştir. Ayrıca görüşü alınan bir hukuk adamının cürümüşhudu ceza kanunlarının, "icra olunmakta veya henüz icra olunmuş olan cürüm" diye tarif ettiği ifade edilmiştir. Sorularla cürümüşhudun nasıl olabileceği konusu ele alınmış, son olarak Ahmet Şükrü Bey'in dokunulmazlıktan söz etmesinin bir hafta zaman kazanmak istemesinden kaynaklandığı iddia edilmiştir. Vakit, no.3046, 26 Haziran 1926, s. 1.

¹²⁷⁰ Cumhuriyet, no.761, 20 Haziran 1926, s. 1; Yeni Ses, no.114, 20 Haziran 1926, s. 1-2. Ali Fuat Paşa, Kazım Paşa'nın mebusların dokunulmazlığının suikast teşebbüsü hadisesinde geçerli olamayacağına dair görüşünü ve bunun tatbikini hatalı gördüğünü, bu hususu kısa süre sonra Atatürk'le de paylaştığını söyler. Cebesoy, C:2, s. 223. Hakikaten suikastle doğrudan alakalı olanların yanında hiç alakası olmayanların dahi mebuslar için geçerli bu en temel hukuki haktan mahrum bırakılması söz konusuydu. Ayrıca cinai teşhizatla yakalanan mebusun kim olduğu da bu arada cevabı verilemeyen bir soruydu. Zira hadise mahalli olan İzmir'de yakalananların arasında mebus bulunmamaktaydı.

ve gerek muharrir-i mefsedet olanlar her nerede tutulursa idam olunur. Sairlerinden dahi mevki-i cinayette tutulanlar, madde-i fesatta tebeyyün edecek methallerinin derecatına göre müebbeden veya muvakkaten küreğe vazolunur. Mevki-i cinayette tutulmayanlar şahsen ika eyledikleri ceraimden dolayı mücazat olunurlar”¹²⁷¹.

Sorgulamaların ardından 26 Haziran 1926’da yargılama safhasına geçildi. Ahmet Şükrü Bey’in yargılamasına¹²⁷² ise 29 Haziran 1926 günü öğleden sonra başlandı¹²⁷³. Önce kimlik tespiti yapıldı. Ardından mahkeme başkanının ilk sorusu Lozan Konferansı’nın son zamanlarında İttihat ve Terakki adına yapılan toplantıyla ilgiliydi. Ahmet Şükrü Bey, söz konusu toplantının özel mahiyette değil ahabapça bir konuşma ve toplama şeklinde gerçekleştiğini, Rahmi Bey, Kara Kemal, İsmail Canbolat Beylerin de hazır bulunduğunu, fakat Cavit Bey’i hatırlayamadığını, seçimlere katılma konusunun ele alındığını, sonuçta adaylık koyup koymamakta herkesin muhtar bırakılması kararının benimsendiğini, burada İttihat ve Terakki adına değil İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak yer aldığını, toplantıdan şüphelenilmesinin anlaşılması üzerine ise

¹²⁷¹ Vakit, no.3047, 27 Haziran 1926, s.1.Cumhuriyet, no.765, 27 Haziran 1926, s. 2; Yeni Ses, no.117, 26 Haziran 1926, s. 1. Yeni Ses gazetesi, Ceza Kanunu’nun son değişiklikten önceki halini vermiştir. Davada 55. maddeye istinaden de cezalar talep edilmişti. Söz konusu maddenin ceza talep edilen kısmı şöyleydi: Türkiye Cumhuriyeti Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu tamamen veya kısmen tağyir ve tebdil veya ilgaya ve kanun-ı mezkûra tevfiiken teşekkül eden Büyük Millet Meclisini ıskat veya ifay-ı vazifeden mene cebren teşebbüs edenler idam olunur. Ef’âl-i mezkûreyi ika, fiilen tahrik edenler madde-i fesat tamamıyla fiile çıkarsa idam olunur ve madde-i fesadın icrasına başlanmış olursa yedi seneden ekall olmamak üzere küreğe konur. Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyetini cebren ıskat veya ifay-ı vazifeden mene veyahut iş bu cürümü ika ve fiilen tahrik edenler müebbeden veya on beş seneden aşağı olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur. Her kim hükümet aleyhine halkı müsellehan isyana veya Türkiye ahalisini yekdiğeri aleyhine silahlandırarak mukataleye fiilen tahrik edip de madde-i fesat tamamıyla fiile çıkarsa ol kimse idam olunur. Madde-i fesadın icrasına başlanmış olursa yedi seneden ekall olmamak üzere küreğe konulur. Yeni Ses, no.117, 26 Haziran 1926, s. 1.

¹²⁷² Ahmet Şükrü Bey’in muhakemesinin farklı versiyonları için bkz. İkdâm, no.10492, 30 Haziran 1926, s. 1; İkdâm, no.10493, 1 Temmuz 1926, s. 3. Milliyet, no.135, 30 Haziran 1926, s. 4. Vakit, no.3050, 30 Haziran 1926, s. 2. Gazetelerde yer verilen mahkeme zabıtları arasında bazı ifade farklılıkları bulunmaktadır. Milliyet ile Vakit gazetesinin mahkeme zabıtları büyük ölçüde birbirleriyle benzerlik göstermektedir. Daha önce belirtildiği gibi, her ne kadar İstiklal Mahkemesi mahkeme tutanaklarını kamuoyuyla paylaşılacağını söylemişse de yalnız Ankara Mahkemesi tutanakları yayınlanmıştır. Dolayısıyla İzmir Mahkemesinin gazetelerde yayınlanan tutanaklarındaki bu ifade farklılıkları dikkate alınmalıdır.

¹²⁷³ Dönemin gazetelerinde tutukluların hapisane yaşamından haberler yer almıştır. Mesela Cumhuriyet gazetesi muhabiri mahkemeden izin almak suretiyle tutukluların resimlerini çekmek için hapisaneye girmiştir. Habere göre, tutuklulardan Ahmet Şükrü Bey hapisane günlerini okumak ve yazmakla geçirmiştir. Ahmet Şükrü Bey’in kapısı açıldığında önündeki masanın üstünde bir roman okumakta olduğu görülmüştür. Resminin oturduğu masa başında kitap okurken bir “vaz-ı âlimane” ile alınmasında ısrar etmiştir. Başka türlü uygun görmeyeceğini söylemiştir. Nitekim fotoğrafı o şekilde çekilmiştir. Sonra bir tane kopya isterim diye de eklemiştir. Cumhuriyet, no.764, 26 Haziran 1926, s. 2. Yine aynı gazete, bu kez İzmir gazetelerinden alıntılarla tutukluların hapisane günlerinin nasıl geçtiğine ve meşgalelerine dair bir haber daha yayınlamıştır. Buna göre, Ahmet Şükrü Bey sürekli İngilizce kitaplar okumakta ve bazen de yazı yazmaktadır. Kendisine mahkeme izniyle kâğıt ve kalem verilmiştir. Tutuklananlar arasında intizamla hareket eden, belli saatlerde yiyip içip, uyuyan odur. Gece mutlaka 22’de yatmakta ve sabahleyin de erkenden kalkmaktadır. Ayrıca, Ahmet Şükrü Bey’in şimdiden müdafasını kaleme aldığı zannedilmektedir. Cumhuriyet, no.767, 29 Haziran 1926, s. 3.

Gazi'ye mektup yazılarak her şeyin izah edildiğini, hususi olan bu toplantıda herkesin seçilme kuvveti bulunan bölgelerde aday olması kararının alındığını söyledi. Reis aksine söz konusu içtimanın Ahmet Şükrü Bey ve arkadaşlarının siyasetinin bir başlangıcı olduğunu, Trabzon'a seçimi elde etmek için Ankara'ya gittiğini ve Trabzon Valiliğine tayin edildiğini, ardından mebus seçildiğini, sonra İstanbul'a giderek toplantılara katıldığını ve anlaşmalara varıldığını iddia etti. Ahmet Şükrü Bey ise fırka teşkili meselesinin görüşüldüğünü, içtimanın İstanbul'da değil, Ankara'da gerçekleştiğini, Rauf ve İsmail Canbolat Beylerle görüştüğünü, söylendiği gibi adada toplantı yapılmadığını, buradaki kulübe gittiğinde iddia edildiği gibi Refet Paşa, Kara Kemal ve Rauf Beylerle karşılaşmadığını, fakat İsmail Canbolat Beyle bir araya geldiğini, bu görüşmenin de yine hususi olmadığını açıkladı. Ardından TPCF'nin neden ve nasıl kurulduğu ile ilgili sorulara geçildi¹²⁷⁴. Yargılamanın bu bölümü gerek mahkemenin siyasi duruşunu göstermesi, gerekse Ahmet Şükrü Bey'in verdiği cevapların çarpıcı ve mühim görünmesinden dolayı aynen aşağıya verilmiştir:

“Reis- Size bir fırka doğurmak arzusu nereden geldi?”

Şükrü Bey- Bu tâbii bir meseledir. Her mecliste olduğu gibi muhalif reyler karşısında bir fırka teşkil edilir.

Reis - Fırka demek vatanın terakki ve tealisi yolunda çalışmak demektir. Fakat onun zımında komitecilik yoktur.

Şükrü Bey - Tabii öyledir efendim.

Reis - Fakat sizi buraya getiren fırkacık değil, komiteciliktir?

Şükrü Bey -...Soruya cevap vermedi

Reis - Programı ne idi?

Şükrü Bey- Programımızda biz daima hürriyet-i efkâra, hürriyet-i matbuata taraftarız, inhisarların aleyhindeyiz. Biz şekl-i idarede hakiki hakîmiyet istiyoruz.

Reis - Halk Fırkasının programını kabul eden siz değil mi idiniz?

Şükrü Bey - Halk Fırkasının siyasi programı yoktu. Elan da yoktu.

Reis - Umdeleri vardır?

Şükrü Bey - Siyasi fırka programı değildir.

Reis - Uzun seneler harap olmuş memleketi imar eden, kurtaran bir fırkaya karşı koymak için mi fırka teşkil ettiniz?

Şükrü Bey - Beni fırkamdan dolayı itham için mi huzurunuzda bulunuyorum?

Reis -Fırka prensiplerine bürünerek bir suikastın mücrimi, birinci derecede maznunu olarak karşımda bulunuyorsunuz.

Şükrü Bey - O halde onu sorunuz.

Reis – Heyet-i hâkime tenevvür etmek için her şeyi sorar, şümulünü, şubâtını araştırır.

¹²⁷⁴ Cumhuriyet, no.768, 30 Haziran 1926, s. 2.

Şükrü Bey - Fakat sorarken takdir ediyorsunuz.

Reis - Sen cinayet yaptın. Sana azami ve son müsaadeleri yapıyoruz.

Şükrü Bey - Hâkimler bitaraf olur.

Reis - Biz bitarafız, vatanın mevcudiyetine vakf-ı hayat etmiş insanlarız. Vicdana, kanuna karşı bir vazife deruhte ettik”¹²⁷⁵.

Yukarıdaki hararetli konuşmalardan sonra Ahmet Şükrü Bey, TPCF'nin kuruluşuyla ilgili bildiklerini anlatmaya devam etti. Buna göre, TPCF'nin programı Ankara'da tertip edildi. Rauf, İsmail Canbolat ve Feridun Fikri Beyler ile diğer bazı fırka azaları toplandılar, bir komisyon teşkil ettiler. Komisyonda kendisi, İsmail Canbolat ve Halis Turgut Beyler vardı. Programı bu komisyon vücuda getirdi. Ardından İstanbul'a gidilerek arkadaşlarıyla görüşüldü. Kara Vasıf Bey ve onun vasıtasıyla Hüseyin Avni Bey'le temas edildi. Onlar başka arkadaşlarını buldular. Sonra Kara Kemal Bey'in evinde toplandı. Kara Kemal Bey başlangıçta fırkanın programına taraftar olmasına karşın bilahare kendisi de taraftarları da fırkaya dâhil olmadılar. Bu noktada Ahmet Şükrü Bey, biz onun taraftarları değiliz, dedi. Ahmet Şükrü Bey'in bu izahatı mahkemeyi tatmin etmedi. Mahkeme Başkanı biz bunu kabul etmiyoruz, dedi. İkinci Grup ile işecilerin fırkaya nasıl girdiklerini öğrenmek istedi. Ahmet Şükrü Bey bunların fırkanın kuruluşunun ardından peyderpey dâhil olduklarını belirtti. Mahkeme başkanı Ahmet Şükrü Bey'in Kara Kemal Bey'le bu işte beraber olduklarını ispatlayacaklarını söyledi. Yöneltilen sualler üzerine Ahmet Şükrü Bey eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey'i tanıdığını, fakat samimiyeti bulunmadığını, Ziya Hurşit Bey'i ise ilk kez 4 sene evvel Ankara'da gördüğünü ve 2-2,5 sene önce ise TPCF'ye girip Samsun şubesini açtıktan sonra karşılaştığını, yaklaşık 1,5- 2 senedir adı geçen ara sıra kendisine gelip gittiğini, fakat sık sık görüşmediklerini, ne bu kişiyle ne de Laz İsmail, Arif, Abdülkadir, Rasim ve Edip Beylerle suikast konusu etrafında müzakerelerde bulunmadığını açıkladı. Özellikle Ahmet Şükrü Bey'in suikast konusunda Ziya Hurşit Beyle görüşmediğini iddia etmesi, yani inkâr yoluna gitmesi ve ifadelerini namusumla temin ederim diyerek teyit ve tekit edişi, mahkeme reisinin hiddetlenmesine neden oldu ve karşılığında, “iman, namus karıştırma. Çünkü çıplak bir surette mesele ispat edilmiştir. Namus karıştırma, size resmî ve hususi olarak rica ediyorum”, cevabını aldı. Mahkeme Başkanı, Edip ve Rasim Beyler yüzüne karşı gelip söylerlerse ne dersin deyince, Ahmet Şükrü Bey, çıldırmış diyeceğim, dedi. Olmayan bir şeyi nasıl söyleyeyim, diye ilave etti. Reis getirelim de siz akıllı ile konuşsunlar. Ben

¹²⁷⁵ Cumhuriyet, no.768, 30 Haziran 1926, s. 2.

pişmanlık göstererek her şeyi söyleyeceksiniz zannediyordum, dedi¹²⁷⁶. Bunun üzerine Ahmet Şükrü Bey şunu söyledi:

“Siz mahkemenizde tesadüf etmişsinizdir ne gibi entrikalar olur. Zabıta-i hafiye memurları ne kadar işgüzarlık ediyorlar. Ben ismimin etrafında iyi işlenmiş ve iyi kurulmuş bir tuzak görüyorum. Abdülkadir’in bu işte büyük bir rol oynadığını zan ediyorum. Abdülkadir fırkayı mahvedecek bir program yapmıştır. Ziya Hurşit’i alet etmiştir. Benim ismimi vermiştir. Ve bu adamları tutturmuştur”¹²⁷⁷.

Bu sözlerin ardından Ahmet Şükrü Bey’e Ziya Hurşit Bey’in elindeki mektubu soruldu. O da söz konusu mektubun tütün işi için bir tavsiyename niteliği taşıdığını, Edip Bey’in çiftlik sahibi olması hasebiyle kendisine yardım edilsin diye verildiğini, Rasim Bey’in imzasının bulunmasının ise Edip Bey’i iyi tanımasından dolayı olduğunu belirtti¹²⁷⁸.

Ahmet Şükrü Bey’in inkârları, sanıkların tek tek çağrılarak kendisiyle yüzleştirilmesine yol açtı. İlk getirilen Edip Bey, Ahmet Şükrü Bey’in suikast tasavvurunu kendisine anlattığını, Ziya Hurşit Bey’in İzmir’e getirdiği tavsiyename mektubunun tütünle ilgili olmayıp suikast meselesi ile alakalı olduğunu, bunu ise Ziya Hurşit Bey’den duyduğunu söyledi. Ahmet Şükrü Bey’in uzun yıllar arkadaşlığını yapmış olan Rasim Bey ise, suikast düşüncesini ve bu çerçevede mektup meselesini doğruladı. Ziya Hurşit, suikast konusunda önce Abdülkadir Bey’le temasa geçtiğini ve onun vasıtasıyla müteakiben Ahmet Şükrü Bey’le görüştüğünü belirtti. Bunun üzerine Ahmet Şükrü Bey, Abdülkadir Bey’in bu işte büyük rol oynadığını ileri sürerek durumu açıklığa kavuşturacağını ve bir avukat tutacağını söyledi. Bunun üzerine İstiklal Mahkemesi Başkanı mahkemenin tutumu ile ilgili çok tartışılacak şu sözleri serd etti: İstiklal Mahkemeleri dava vekilleriyle cambazlığa gelmez. Mahkemenin derecatı yoktur. Millet hükme intizar ediyor... Söyleyecek sözleri açıkça söyleyiniz. Avukatlarla falan vaktin geçmesine müsaade etmeyiz”. Başkanın bu sözleri üzerine Ahmet Şükrü Bey, Ziya Hurşit Bey’in Abdülkadir Bey’in oyununa geldiğini ifade etti. Ardından Laz İsmail ve Gürcü Yusuf da Ziya Hurşit Bey’i teyit eden beyanlarda bulundular ve silahları Ahmet Şükrü Bey’den aldıklarını yeniden itiraf ettiler. Ahmet Şükrü Bey bütün anlatılanlar üzerine, bunlar öğretilmiş papağan gibi konuşuyorlar, dedi. Bu sözü mahkeme salonunda kahkahalara yol açtı. Ardından Faik Bey de suikast işinden Ahmet Şükrü Bey’i vazgeçirmeye çalıştığını ifade etti. Son olarak Ahmet Şükrü Bey’in yakın arkadaşı Sabit Bey’in ifadesi okundu. Söz konusu ifadede de Ahmet Şükrü Bey’in devamlı Gazi’ye suikasttan söz

¹²⁷⁶ Cumhuriyet, no.768, 30 Haziran 1926, s. 2.

¹²⁷⁷ Cumhuriyet, no.768, 30 Haziran 1926, s. 2.

¹²⁷⁸ Cumhuriyet, no.768, 30 Haziran 1926, s. 2.

ettiğini ve kendisi bu fikre iştirak etmediğinden ötürü ondan uzaklaştığı bilgisi yer almaktaydı. Sabit Bey ayrıca vaziyetten Rauf Bey'i haberdar ettiğini, Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa'nın ise Ahmet Şükrü Bey'i ayıpladıklarını söyledi. Sabit Bey'in okunan bu ifadelerine karşı Ahmet Şükrü Bey, söylenenlerin müspet bir şey olmayıp, bir vehimden ibaret bulunduğunu belirtti. Ahmet Şükrü Bey'in sürekli inkâr edişi ve söylenenleri yalanlaması mahkeme savcısını da bir şeyler söylemeye sevk etti. Savcı, Ahmet Şükrü Bey'in dönüp dolaşıp devletçe kendisine karşı siyasi bir tuzak kurulmak istendiğini öne sürmesine değinerek, kamuoyu ve millî vicdan önünde bu hususu izah etmesini istedi. Ahmet Şükrü Bey cevap olarak, evvelce bir tertip bulunmadığını, Abdülkadir Bey'in büyük rol oynadığını, arkadaşlarının sözlerinin doğru olmayabileceğini, zira müddeiumuminin iddiası ile arkadaşları arasında bir tutarsızlık olduğunu söyledi. Reisicumhur burada, hükûmet merkezi Ankara'da iken, nasıl suikast yapılır ve hükûmet devrilir, diye sordu¹²⁷⁹. Bu sözler üzerine mahkeme savcısı yine davanın aslından uzaklaşarak CHF'yi ve hükûmetini savunan, Ahmet Şükrü Bey'i ve bir zamanlar içerisinde yer aldığı İttihat ve Terakki yönetimini ise yeren şu konuşmayı yaptı:

“Şükrü Bey bilhassa hürriyet-i hakikiye istiyordum, bunun için firkadan çıktım, dedi. Makam-ı acizi bütün açıklığıyla beyan eder ki, hürriyet mevcuttur. Hürriyet her memleketin ve milletin menafi-i içtimaiyesiyle tahdit edilmiştir. Binaenaleyh memleketimizde hürriyet vardır. Kendilerinin mevki-i iktidarda buldukları zamandan fazla hürriyet-i hakikiye vardır. Memlekette her şey kanuna istinat eder. Kanun vardır. Bu memlekette kanun cari olduğu günden beri kendilerinin mevki-i iktidarda buldukları zamanlar gibi hiç, hiçbir vakit suikastler olmamıştır. Kanunsuz hiçbir vakit Sinop zindanları doldurulmamıştır. Binaenaleyh kendi zamanlarıyla şimdiki arasında dağlar kadar fark vardır”¹²⁸⁰.

Görüldüğü üzere, mahkeme heyeti tarafsız ve bağımsız yargılama ilkesiyle hiç bağdaşmayacak bir biçimde zaman zaman İttihat ve Terakki ile TPCF'ye ve mensuplarına karşı hükûmetin ve CHF'nin savunmasını üzerlerine almışlardı. Zaten mahkemenin yapısı gereği üyelerinin hepsi mebustu ve bir(tek) siyasi fırkanın yani CHF'nin üyeleriydiler.

İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Bey'in Vakit gazetesine verdiği demeçte, suikast teşebbüsüne nasıl gelindiğinin kısa bir öyküsü yer alıyordu. Mahkeme Başkanına göre, Lozan Konferansı'nın sonlarında “mücadele-i milliye rüesası”¹²⁸¹ arasında çekişme ve yanlış anlaşılma belirtileri baş gösteriyor. Cumhuriyet'in ilanını müteakip Rauf Bey'in

¹²⁷⁹ Hakîmiyet-i Milliye, no.1751, 1 Temmuz 1926, s. 2. Vakit, no.3051, 1 Temmuz 1926, s. 4; Cumhuriyet, no.769, 1 Temmuz 1926, s. 3.

¹²⁸⁰ Hakîmiyet-i Milliye, no.1751, 1 Temmuz 1926, s. 2. Vakit, no.3051, 1 Temmuz 1926, s. 4; Cumhuriyet, no.769, 1 Temmuz 1926, s. 3.

¹²⁸¹ Cumhuriyet gazetesinde bu ifade rical-i inkılâp olarak geçmektedir. Cumhuriyet, no.769, 1 Temmuz 1926, s. 2.

durumu ortaya çıkıyor. Öte yandan o ana kadar gözlemleyen ve sâkit bir hâlde bekleyen Cavit, Hüseyin Cahit ve Kara Kemal Beyler gibi eski İttihat ve Terakki reisleri bu vaziyet karşısında kendileri için bir şeyler düşünüyorlar. CHF'ye dönüşen Müdafaa-i Hukuk içine Ahmet Şükrü ile İsmail Canbolat Beyleri özel bir surette sokuyorlar ve 1924 senesi ortasında bir fırka kurmayı düşünüyorlar. Böylece bu iki şahıs ile diğer bazı arkadaşları yeni fırka teşkilini tasviple ilk TBMM'de ortaya çıkan İkinci Grubu da yanlarına alıyorlar. Böylece İkinci Grubun önde gelenleri ile Ahmet Şükrü ve Kara Kemal Beyler pek çok kez Terakkiperverin teşkiline beraber çalışıyorlar. Mahkeme Başkanına göre Kazım Karabekir, Refet ve Ali Fuat Paşalar o gün bu durumu görebilselerdi böyle bir hâle düşmeyebilirdi. Takdir kabiliyeti gösteremiyorlar. Ayrıca bir taraftan eski İttihat ve Terakki ile İkinci Grubun tesiri altında bir entrika çemberi içine dâhil oluyorlar, doğrudan doğruya bir fırka kurmaya cesaret edemeyen adamların önüne geçip Terakkiperver Fırkasını meydana getiriyorlar. Bu şekilde bir tarafta Gazi ve İsmet Paşa'dan meydana gelen inkılâp Cumhuriyet Fırkası, diğer taraftan içinde komitecilik, yağmacılık ruhu taşıyan ve ne olursa olsun iktidara geçmeğe arzulu zümreler ile bazı sebeplerden çoğunluk partisinden ayrılmış şahıslardan oluşan Terakkiperver Fırka karşı karşıya geliyorlar. Bu iki fırka siyaset sahnesinde bazı mücadele ve münakaşaya giriyorlar. Fakat Terakkiperverler hiçbir zaman muvaffak olamıyorlar. Bu nedenle, Terakkiperverler, içyüzlerinde etken olan şahsi maksatlarına erişmek için gayrimeşru yollar aramaya başlıyorlar. Nitekim Şeyh Sait İsyanı ile bunu takip eden şapka isyanlarını, çoğunluk fırkasına karşı azınlık fırkası ve içindeki tahripçi unsurların için için oynadıkları rollerin doğal bir neticesi olarak görmek zorunludur. Şimdi aynı unsurlar iktidar mevkinde elde etmek için herhangi bir karışıklık ve değişiklikle iktidara gelemeyeceklerini düşündüklerinden suikaste karar veriyorlar. Ocak 1925'te suikast teşebbüsünün fiilen neticelendirilme zamanı, Anadolu'da ortaya çıkarılan şapka isyanlarına günü gününe tesadüf ediyor. Bu noktada Ali Bey, vaktiyle memleketi hırs ve keyiflerine göre istedikleri gibi tasarruf etmiş olan eski iaşeciler içerisine mücadele-i millîye rüesasından bazılarının bilerek bilmeyerek karışmış olması, vatanın uygunsuz kaderi için için çok elimdir, diyerek şunu söylemiştir: “facianın iç safhası olan bu ciheti de arız ve amik tetkik ve tahlil ederek bu gibi anasır-ı muzırrayı bir daha memlekette mazarrat ikana muktedir olamayacak bir şekilde tasfiye etmeğe çalışacağız”. Mahkeme Başkanı son olarak muhakemelerini yaptıkları kişilerin dahi bu hususta ne derecede ilgileri bulunduğunu derinlemesine sorguladıklarını, bunların da

alakalarına göre vaziyetlerinin tespit edilerek ellerinden geldiği kadar bütün safahatın içyüzünü millete tüm açıklığı ile göstermeğe çalışacaklarını söylüyordu¹²⁸².

Suikast teşebbüsü kapsamında tutuklananlar arasında Kazım Karabekir, Ali Fuat , Refet, ve Cafer Tayyar Paşalar gibi Millî Mücadele'nin önde gelen askerî şahsiyetleri de bulunmaktaydı. Ortak özellikleri TPCF erkânı olmak olan paşaların yargılanması kamuoyunda heyecanla ve ilgiyle takip edildi. Zira kendilerine gerek ordu cenahında gerekse halk nezdinde büyük bir sempati mevcuttu¹²⁸³. Buna karşın CHF'ye yakın basında ise paşalarla ilgili alaycı ve olumsuz içerikli yayınlar görülmüyordu¹²⁸⁴. Muhakeme esnasında Ali Fuat Paşa, CHF'nin bir programının bulunmadığının söylendiği, arzu ve fikirlerinin CHF muhaliflerinin hazırladığı program dâhilinde olması nedeniyle siyasi bir kanaatle TPCF'ye geçtiğini söylemiştir. Ardından muhakeme edilen Kazım Karabekir Paşa'ya mahkeme heyeti oldukça nazik davranmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Mütareke esnasındaki elim vaziyetlerde el birliğiyle çalışıp Gazi'yi kendilerine reis yaptıkları esnada memleketin dayandığı yegâne kuvvetin kendisi olduğunu, fakat her inkılâpta olduğu gibi, ilk zamanlar beraber çalışan insanlar arasında maksada ulaşıldıktan sonra ortaya çıkan tufeylilerin bu vahdeti bozmağa çalıştıklarını, tahminine göre Lozan sulhüne kadar el ele çalışmış olan arkadaşlar arasında o zamandan sonra bir ayrılığın başladığını, ilk hareketin ise İsmet Paşa ile Rauf Bey

¹²⁸² Vakıt, no.3051, 1 Temmuz 1926, s. 1-2. Mahkeme Reisi Akşam Gazetesi'ne genel itibariyle benzer içerikli bir demeç vermiştir. Ali Bey'e göre, davanın istikameti, genel ve özel mahiyeti tamamen tespit edilmiştir. Devam eden muhakemelerle daha çok belgelendirecek ve derinleştirilecektir. "Davanın hususi ve umumi manzarası şöyledir: Lozan Konferansı'nın ardından:

1. Birinci Dünya Savaşı sonunda dağılmış ve feshedilmiş olan iâşeci ve ittihatçı simasını taşıyanlar,
2. Millî Mücadele esnasında İkinci Grup adıyla muhalefete geçmiş olanlar,
3. Kurtuluş sonrası birtakım şahsi küskünlükler veya siyasi hırslarla inkılâbın, kurtuluşun mümessillerine karşı vaz ve tavır takınmış, saldırı vaziyeti almış olan gayrimemnunların tavassut ve telifleri neticesinde ortaya çıktığı resmen tahakkuk eden Terakkiperver Fırkası, maalesef vatanın zararına olarak zuhur eden her hadiseye manevi dayanak olmuş ve sonunda mühim azalarından bir kısmının dalalet ve hıyanetiyle bir suikast ve taklib-i hükûmet teşkilatı oluşturulmuştur". İşte 1923'te 1.sırada zikredilen gruplar Cavit Bey'in evinde toplanmışlar ve takip edecekleri programı belirleyerek çalışmaya başlamışlardır. Ardından TPCF'nin kuruluşu ve sonrasında başarısızlık yaşamaları üzerine ise son çare olarak suikast yapmak suretiyle amaçlarına ulaşmayı denemişlerdir. Akşam, no.3780, 11 Temmuz 1926, s. 1; Vakıt, no.3061, 11 Temmuz 1926, s. 1.

¹²⁸³ Aydemir, paşaların mahkemeye geliş ve gidişlerinde halkın ve özellikle geçtikleri yerlerde subayların sıralanıp selam vaziyeti almaları gibi sempati gösterileri yapıldığını söyler. Aydemir, Tek Adam, C:3, s. 260.

¹²⁸⁴ Paşaların tevkifi ve yargılanması esnasında özellikle bazı basın paşaları tabir yerindeyse yerden yere vurduğu, onların yaptıkları hizmetleri küçümsediği veya inkâr ettiği, bu yolla onları millet nezdinde küçük göstermeye çalıştığı görülür. Paşalar özellikle TPCF'yi kurmakla suçlu addediliyor ve bir hırs eseri olarak bu işe giriştikleri öne sürülüyordu. Millî Mücadele'deki rollerinin öyle kendilerinin iddia ettiği gibi ehemmiyetli olmadığı, asıl Mustafa Kemal Paşa'nın mühim etken olduğu öne sürülüyordu. Yunus Nadi(Abalıoğlu), "Mütemadi Bir Cidal", *Cumhuriyet*, no.774, 6 Temmuz 1926, s. 1; Yunus Nadi(Abalıoğlu), Vicdan-ı Ammenin Hükmü, *Cumhuriyet*, no.777, 9 Temmuz 1926 s. 1; Yunus Nadi(Abalıoğlu), Yüksek Hakikat, *Cumhuriyet*, no.778, 10 Temmuz 1926, s. 1,4.

arasında görüldüğünü söyledi. Ardından sulh yapıldıktan sonra bazı çehrelerin ortaya çıktığını, ne Gazi ne de İsmet Paşalar nezdinde eski arkadaşları önceki mecraya sevk etmek imkânı kalmadığını belirtti. Kazım Karabekir Paşa devam ederek şahıslarına hücumlar başladığını, sanki cahil kafalı softalardan daha mutaassıp ve halifeci imişler gibi, gazetelerde aleyhlerine yazılmadık şey bırakılmadığını, ifade etti. İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki ihtilafın giderilmesi için uğraştığını, ama muvaffak olamadığını, zira her şeyde müttehit olmak imkânı bulunmadığını belirtti. Ardından Ordu Müfettişliği görevi esnasında maruz kaldığı bazı muamelelerden söz ederek hazırladığı layihaların bir el darbesiyle yok sayıldığını ve birçok müracaatla bunlara engel olmaya çalıştığını söyledi. Maarifte, askerlikte, iktisatta yeni şekiller ortaya çıktığını, sanki kendilerinin bu şekillerin aleyhindeymiş gibi müthiş propagandalar yapıldığını belirtti. Bu sözlerin devamında, Gazi arkadaşlarının elinden tutsaydı vaziyet değişirdi, diyerek şunu söyledi: “Muhafif fırkanın meydana çıkması bir tarafın değil tarafeynin arzusuyla olmuştu”¹²⁸⁵.

Bu arada belirtmeli ki hadisenin açığa çıkarılması ve Ahmet Şükrü Bey’in rolünün anlaşılmasından itibaren gerek Ahmet Şükrü Bey hakkında gerekse İttihat ve Terakki ve TPCF hakkında basında olumsuz ve suçlayıcı içerikli yayınlar görülmeye başladı. İddialar oldukça olumsuz ve apaçık suçlayıcı nitelik taşımaktaydı. Burada Ahmet Şükrü Bey’in geçmişiyle ilgili birtakım münasebetsiz iddialara dahi yer verilmekteydi. Ahmet Şükrü Bey’le TPCF’nin kurulma aşamasında basın üzerinden bir münakaşa yürüten Yunus Nadi Bey, en ağır eleştirileri yöneltmekte ve Ahmet Şükrü Bey’i nankörlükle itham etmekteydi. O, bütün vatanın şükran borçlu olduğu Gazi’ye Arif ve Ahmet Şükrü Beylerin şahsen daha fazla borçlu olduğunu yakından bildiğini, Mütareke Dönemi’nde Ahmet Şükrü Bey’in kulaklarından tutulup hapishaneye atıldığını ve sonra Malta’ya götürüldüğünü, buradayken kendilerinde herhangi bir hayat ve halas ümidi bulunmadığını, bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın yönettiği Anadolu cidalinin Anadolu’yu

¹²⁸⁵ Vakıf, no.3055, 5 Temmuz 1926 s. 1. Mahkeme heyetinin bu şekilde Kazım Karabekir Paşa’ya nezaketle davranışı ve yukarıdaki sözleri sarf etmesine ortam yaratmasının Gazi’yi rahatsız ettiği, sırf bu yüzden Çeşme’de verilen baloya katılan mahkeme heyetinin Gazi ile karşılaşmamak için pencereden bahçeye geçerek uzaklaştıkları söylenir. Davette yer alan Fahrettin Paşa, Kazım Karabekir Paşa’ya söylenen sözlerden Gazi’nin üzüldüğünü, başvekil ile mahkeme heyetinin ertesi gün Çeşme’de bulunmalarını emrettiğini, onlarla bir odada sert konuştuğu bilgilerini verir. Altay, On Yıl, s. 420. Buna karşın Kılıç Ali Bey, Gazi Paşa’ya bir mebusun nezaket konusunu gammazladığını, bu durumun kendilerini sinirlendirdiğini, ortamın müsait olmamasından ötürü Gazi’ye konuyu açmayı ertesi güne bıraktıklarını, alkollü hâlde Gazi ile karşılaşmamak için o şekilde balodan çıktıklarını belirtir. Kılıç Ali, s. 84-86.

kurtardığı gibi Malta'daki bu vatandaşları da kurtardığını ve esaretten ailelerine kavuşturduğunu, yalnız bunların bile ebedi bir minnet yaratması gerektiğini, yazmaktaydı. Yunus Nadi Bey, kendisinin de Ahmet Şükrü Bey için delalette bulunanlar arasında yer aldığını ve böylece Mustafa Kemal Paşa tarafından Trabzon Valiliğine gönderildiğini, yine onun tarafından İzmit'e mebus seçtirildiğini belirterek şöyle devam etmekteydi: “ne alçak mahlûk imiş ona bütün bu lütufların şükranı olarak Türkiye'nin Gazi Mustafa Kemal'ine suikast tertibi ile iştigale başlamıştır”¹²⁸⁶.

Yine Cumhuriyet gazetesinde, “İttihat ve Terakki Karagöz Perdesi Değildir”, “Kara Kemal Bey Malta'dan Avdet Ettiği Zaman Memlekette Nasıl Bir Rol Oynamak İstemişti? başlığıyla verilen haberde Kara Kemal Bey'in başlangıçtaki bazı garip mesaisi ve bundan sonraki faaliyetleri ayrıntılı şekilde konu edilmiştir¹²⁸⁷.

Yunus Nadi Bey'in Dindar Paşalar” başlıklı yazısında yine Ahmet Şükrü Bey'in suikastle alakasından söz ediliyordu. Burada, suikastı bizzat TPCF başlatmadıysa da o hareketlere vücut verdiği, fırka programındaki 6. maddeden CHF'nin dinsiz, TPCF'nin ise dinli anlamının çıktığı, maddenin programa Ahmet Şükrü Bey sayesinde konulduğunu, kendisinin dindar ve taassup taraftarı olmaktan ziyade münevver ve taassup ananelerini yıkmak yanlısı bulunduğu, bir arkadaşının suali üzerine söz konusu maddenin konulma gerekçesini, “felsefe kitabı yazmıyoruz. Fırka programı yapıyoruz. Madde esasen münasebetsiz bile olsa etrafımıza mümkün olduğu kadar fazla halk kitlesi toplamak için lazımdır”, şeklinde açıkladığı belirtiliyordu¹²⁸⁸.

3. 6. 2. 3. İddianame ve Savunma, Karar ve İnfaz

İlk yargılamaların sona ermesinden sonra Mahkeme savcısı iddianamesini sundu. İddianamede 15 kişi için idam, 8 kişi için ise kürek cezası talep edilmekteydi¹²⁸⁹. İddianamenin Ahmet Şükrü Bey'le ilgili kısmı şöyleydi: Şükrü Bey'e gelince: ulu

¹²⁸⁶ Cumhuriyet, no.765, 27 Haziran 1926, s. 1. Aynı bakış Kılıç Ali Bey'in hatıralarında da mevcuttur. Buna göre Ahmet Şükrü Bey millî irade tarafından lütuf ve atfetlere mazhar edilmiş, fakat kendisi mevcut idarenin yıkılması için gizlice çalışmış, yine partide önemli görevler üstlenmiş, hatta parti umdelerine sadakatini ve bağlılığını belirten taahhünameyi imzalamakta dahi tereddüt göstermemiştir. Bütün bunlara karşın ikiyüzlü ve Ankara'yı aldatan bir politika takip etmiştir. Kılıç Ali, s. 75-77. Hatırlatılmalı ki daha önce de bahsedildiği gibi, Gazeteci-Mebus Yunus Nadi Bey de taahhüname konusunu gündeme getirmiş, fakat Ahmet Şükrü Bey'in taahhüname veren mebuslardan olmadığını açıklaması üzerine, bunu kabullenmişti. Dolayısıyla Ahmet Şükrü Bey için böyle bir taahhüname söz konusu değildi.

¹²⁸⁷ Cumhuriyet, no.772, 4 Temmuz 1926, s. 1.

¹²⁸⁸ Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Dindar Paşalar”, *Cumhuriyet*, no.773, 5 Temmuz 1926, s. 1.

¹²⁸⁹ Cumhuriyet, no.780, 12 Temmuz 1926, s. 1-2. Gazetede iddianamenin tam metnine yer verilmiştir.

hâkimler, bazı cürümler vardır ki buna hukuk lisanında “ceraim-i itiyadiye” derler. Suçlular bunu işlemekle ruhlarında bir alışıklık duyarlar. Nasıl sigara içmek vesaire bazı insanlar için bir ihtiyaç, bir zaruret ise bu türlü bedbaht adamlar için de maalesef adam öldürmek ve insan kanı içmek bir ihtiyaç ve zarurettir. Şükrü Bey’in bana kuvvetli bir şekilde hücum edeceğini bilmekle beraber bir tarihi hakikati bu büyük mahkemenizde açıklamama müsaade ediniz. Meşrutiyet’e takaddüm eden zamanlarda Şükrü Bey Siroz Mutasarrıfı bulunuyordu. Siroz Mutasarrıfı bulunduğu zaman Halil İbrahim Bey’in ve sonra emekli Albay Mustafa Kemal Bey’in(ki onda Edip Bey’le müşterektirler) öldürülmesinde, sonra inatçı ve tenkitçi bir genç olmaktan başka hiçbir kusuru olmayan zavallı Ahmet Samim, Hasan Fehmi ve Zeki Beylerin öldürülmesinde¹²⁹⁰ tek amil ve saik Şükrü Bey’dir. Fakat zaman aşımına uğramış ve suç olma durumunu kaybetmiş olan bu meselelerden kendisine bir sual yöneltmemesini rica ediyorum. Şükrü Bey kendisine atfedilen hususları baştan aşağıya kadar inkâr etmektedir. Hâlbuki Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf’un ifadesi kendisine okunmuş ve kendisiyle yüzleştirilmişlerdir. Acaba Şükrü Bey’le hiçbir ilgisi olmayan ve Şükrü Bey’e bir husumeti olması mümkün ve tasavvur edilemeyen bu adamlar Şükrü Bey’e iftira mı atıyorlar? İftira etmekten ne kazanacaklardır? Bunlar iftira ediyorlar, diyelim. Kendisinin çok eski ve samimi arkadaşları olan Edip, Rasim, Faik ve Sabit Beylerin sözlerine ne diyelim. Sonra Edip Bey’e gönderilen mektupta tütün meselesinin tütün işiyle ilgili olmayıp suikast meselesi olduğunu Edip ve Rasim Beyler itiraf etmektedirler. Ziya Hurşit Bey’den başka ve son olarak dün sorguladığımız Hafız Mehmet Bey’in sözleri de mi yalandır? Bu nedenle Şükrü Bey’i de Ziya Hurşit Bey gibi aynı yönden itham ediyorum. Yalnız Şükrü Bey evvelki ifadeleri arasında bazı sözler söylemiştir. Buna cevap vermek isterim. Olay İzmir’de icra edileceğine göre, Şükrü Bey’in suçtaki vaziyeti ikinci dereceden olarak müdahale vaziyeti midir? konusu âlimler arasında çok münakaşa edilmiş ve doğrudan doğruya vakanın fail ve mürettepleri arasında bulunan şahıslar olayın ikinci dereceden müdahali suretiyle düşünülmemesi gerektiğini son asrın en büyük hukuk âlimlerinden Garo¹²⁹¹ gibi kişiler kitaplarında yazmışlardır. Fakat bunlara ne gerek. Ceza Kanunu’nun 45. maddesi gayet açıktır: Çok sayıda kişi bir cinayet-i vahimeyi birlikte gerçekleştirir veya toplanmış bir takım

¹²⁹⁰ Bu üç şahsın İttihat ve Terakki Cemiyetinin garezi sonucu öldürüldüğü ittihatçı muhalifleri tarafından da dile getirilmişti. Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*, s. 85.

¹²⁹¹ Ceza hukukunun en büyük otoritelerinden biri olan Fransız Garo(Ren’e Garraud) 1849-1930 yılları arasında yaşamıştır Uzun yıllar hukuk profesörü olarak üniversitelerde görev yapmıştır. Ceza hukuku ile ilgili kitapları yayınlanmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz:<http://criminocorpus.revues.org/117>.

kişilerden her biri suçun işlenmesi amacıyla zikredilen fiillerden biri veya birkaçını icra ederse söz konusu kişilere hem fiil denir ve hepsi fail-i müstakil gibi cezalandırılır, demektedir. Şükrü Bey'in suçtaki vaziyetine bakılırsa ikinci dereceden alakalı değil, doğrudan doğruya fail-i müstakil olarak kabul etmek zarureti vardır¹²⁹².

İdamı istenilenler arasında yer alan Ahmet Şükrü Bey, iddianameye karşı son müdafaasını yaptı. İddianameyi ancak genel hatlarıyla hafızasında tutabildiğini, müddeiumuminin Meşrutiyet tarihinden bahsettiğini, oysa bu dönemi bilecek yaşta bulunmadığını, fakat Mahkeme Başkanının Sırp, Bulgar ve Yunan çetelerini takip ettiğini ve yaşananları bildiğini, I. Dünya Savaşı'na giren İttihat ve Terakki'de bulunmakla iftihar¹²⁹³ ettiğini belirtti. Ardından, Samim, Hasan Fehmi ve Zeki Beylerin öldürülmesiyle ilgisi olmadığını¹²⁹⁴, bunları şahsen de tanımadığını ifade etti¹²⁹⁵. Suçsuzluğuna delil olarak Maarif Nazırlığı döneminde eğitimde gerçekleştirdiği aşağıdaki müspet işleri verdi:

“Hayat-ı memuriyetimin on sekiz senesi bilkuvve ve bilfiil ilim ve marifete tahsis edilmiştir. Yetiştirdiğim talebe içinde dört beş tanesi mebustur. Kan ve ölümü itiyat edinmiş bir adam, hiç kendisini yetim memleket çocuklarının hayatını âlâya hasreder mi? Benim itiyadım ilim ile tevaggüldür. Maarif Nezaretinde bulunduğum zaman memleket maarifine ruh verdim. Yalnız İstanbul'da beş tane inas lisesi açtım. Binlerce genç yetiştirdim. Darülfünunu ben ıslah ettim. Memlekete adil ve hak ve ilim ve irfan bir müesseseyi yükselten bir adamda hiç kan dökmek arzusu olur mu? Eğer suikasta iştirakim ispat edilirse ben mürur-ı zaman hakkımdan dahi vazgeçerim¹²⁹⁶”.

Bu sözlerin ardından Ahmet Şükrü Bey, vekil tutmasına müsaade edilmediğini, bu nedenle müdafaasını kendisinin yapmak durumunda kaldığını belirtti. Suikastle ilgili kanun maddesinin tahliline girerek aynen Ziya Hurşit Bey gibi 57. maddeye itirazda bulundu ve kendi durumunun müddeiumuminin istediği maddeye temas etmediğini izaha çalıştı¹²⁹⁷.

¹²⁹² Vakit, no.3063, 13 Temmuz 1926, s. 3.

¹²⁹³ Müdafaasına bakıldığında, Ahmet Şükrü Bey kendisiyle birlikte aynı zamanda mensubu bulunduğu İttihat ve Terakki'nin de müdafaasını üstlenmiş, ülkede vahdet ve tesanütü meydana getirenin İttihat ve Terakki olduğunu belirtmiştir. Milliyet, no.148, 13 Temmuz 1926, s. 1.

¹²⁹⁴ İddianamede bu cinayetleri işlediği öne sürülen Ahmet Şükrü Bey'e yargılamada buna dair soru yöneltilmemesi garipti. Çavdar, İttihat, s. 127.

¹²⁹⁵ Cumhuriyet, no.781, 13 Temmuz 1926, s. 1-2; İkdam, no.10505, 13 Temmuz 1926, s. 1-2; Hakîmiyet-i Milliye, no.209, 14 Temmuz 1926, s. 2. Milliyet, no.148, 13 Temmuz 1926, s.2.

¹²⁹⁶ Cumhuriyet, no.781, 13 Temmuz 1926, s. 1-2; İkdam, no.10505, 13 Temmuz 1926, s. 1-2; Hakîmiyet-i Milliye, no.209, 14 Temmuz 1926, s. 2. Milliyet, no.148, 13 Temmuz 1926, s.2.

¹²⁹⁷ Cumhuriyet, no.781, 13 Temmuz 1926, s. 1-2; İkdam, no.10505, 13 Temmuz 1926 s. 1-2; Hakîmiyet-i Milliye, no.209, 14 Temmuz 1926, s. 2. Milliyet, no.148, 13 Temmuz 1926, s.2. Cumhuriyet gazetesinin haberine göre Ahmet Şükrü Bey şaşkın ve perişan bir şekilde ne söyleyeceğini bilmeden müdafaasını yapmıştır. Onun müdafaası suçluğuna en açık delildir. Zira bütün savunmasında yalnız bir kere, ben bunu yapmadım demiştir. Sürekli memleket ilmine hizmet ettiğinden ve kana susamış bir adam

Mahkeme bu şekilde Ahmet Şükrü Bey de dâhil olmak üzere son savunmaları dinledi. Fakat maznunların söyledikleri mahkemeyi iknaya yetmedi. Suikastle alakalı görülen ikisi gıyaplarında¹²⁹⁸ olmak üzere on beş kişinin idamına karar verildi. Paşalar ise berat ettirildi¹²⁹⁹. Mahkeme kararnamesinde Ahmet Şükrü Bey’le ilgili kısım şöyleydi:

“Diğer rüfekay-ı cürmi namına bu şerirleri sevk ve idareye memur edilmiş olan maznun-ı aleyhimden İzmit mebusu Şükrü Bey bunları emr ve nüfuzu altına alarak müteaddit defalar hususi ikametgâhına celp ve davet ile mukarrer cinayet planlarının sur-ı icrayesine dair tebligatta bulunmuş ve en nafiz meclis azalarının kendilerine müşterek olup hadisey-i cinaiyenin icrasından sonra riyaset-i cumhur makamını işgal edecek zat ve meclis-i millî üzerinde icray-ı tesirle ve bir afv-ı umumi suretiyle her cihetten kendilerini takibat-ı kanuniyeden varestle bırakacaklarını da suret-i katiyede vaat ve temin suretiyle teşci ve tamamen cinai gayeye imale ettikten sonra sene-i mezkûr kânunuevveli nihayetine doğru seyahat ve ikamet masariflerini temin eylediği Laz İsmail ve Gürcü Yusuf’u beraberine alarak İstanbul’dan Ankara’ya hareket etmiştir”¹³⁰⁰.

Ahmet Şükrü Bey ve diğer hükümlüler gece yarısı elleri kelepçeli surette hapishane müdürünün odasına getirilerek mahkeme müşaviri Nail Bey’den mahkeme ilamını

olamayacağından ve 57. maddenin kendisine tatbik edilemeyeceğinden söz etmiştir. Cumhuriyet, no. 781, 13 Temmuz 1926, s.1-2. Vakit gazetesinde yayınlanan bir yazıda ise son yüzleştirmelerin insanı hayrete düşürdüğünden söz edilerek Ahmet Şükrü Bey hakkında, Manisa Mutasarrıflığından çekilirken merdane bir istifayı ortaya koyan bu adam bugün millet muhakemesinin önünde iki merdane cümle ile kendini ve eğer varsa fikrini ve davasını, müdafaa yerine daha düne kadar sadece içtikleri su ayrı gidecek derecede dost bildiği Sabit Bey için düşünüp düşünüp bulduğu söz müfterisin lafı olduğuna dikkat çekiliyor. Yazının devamında meclisteki müteenni ve müteemmil edasına bakarak ve Maarif Nezaretinde yapılan bazı iyi işleri ona izafe ederek kendisine insan muamelesi edenlerin hayalinde bu elim ve büyük bir sükûttur, deniliyor. Bu noktada, Mustafa Kemal, yalnız Mustafa Kemal değildir, tespiti yapılarak “*Türk milleti umumi hayatının mefkûresini onun müstesna varlığında buldu*” deniliyor. Mehmet Asım, “Mustafa Kemal’i Enzar!”, *Vakit*, no.3052, 2 Temmuz 1926, s. 1. Aynı gazete ertesi gün Ahmet Şükrü Bey’in suikast teşebbüsünde en önemli saikinin genel kanaate göre Balkan Savaşı esnasında yapılan Babıali Baskını’nı hazırlaması ve bu hadisede mühim rol oynaması olduğunu, Ahmet Şükrü Bey ve arkadaşlarının bugün de aynı şekilde hareket ederek iktidar mevkinde ele geçirmek istediklerinin anlaşıldığı belirtilmiştir. *Vakit*, no.3053, 3 Temmuz 1926, s. 1.

¹²⁹⁸ Bu iki kişi Kara Kemal Bey ile eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey’di. Kara Kemal Bey bir süre saklandıktan sonra tam yakalanmak üzereyken intihar etmiştir. Abdülkadir de bir müddet kaçtıktan sonra ele geçirilmiş ve idam edilmiştir. Bu arada, Kemal Tahir’in Kurt Kanunu adlı romanında İzmir Suikastı konu edilerek öncesi ve sonrasıyla hadise ele alınmış, özellikle Kara Kemal Bey’in bu süreçteki rolü ve akıbeti üzerinde durulmuştur. Eserde, gerek bu kişi gerekse diğer karakterler etrafında hadise oldukça dramatik bir şekilde okuyucuyla paylaşılmıştır. Kemal **Tahir**, *Kurt Kanunu*, 2.Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul 2008.

¹²⁹⁹ Paşaların beratı kamuoyunda sevinçle karşılandı. Belirtilmeli ki paşaların salimen kurtulmalarının ordunun duruşu sayesinde olduğu söylenir. Buna karşı Ali Fuat Paşa eski kumandanları hakkında bazı kolorduların şefaatkâr müracaatlarının mahkemeyi tesir ettiği fikrine katılmaz. O, Atatürk’ün suikast davasından sekiz ay sonra kendisine “paşaları senin hatırın için affettirdim” dediğini nakleder. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C:2, s. 221-224. Aynı doğrultuda Fahrettin Altay Paşa’nın aktardığına göre, mahkemenin son günlerinde İsmet Paşa’nın da yer aldığı bir ortamda Atatürk kendisine, “Ali Bey bizim paşaları asacak”, diyerek ağız yoklamış ve aldığı lütufkâr kararı böylelikle öğrenmelerini istemiş, “iyi ama sonrasından emin olabilir miyiz”, diye de sormuştur. Bunun üzerine İsmet Paşa, Gazi’yi rahatlatan sözler sarf ederek emin olabiliriz, demiştir. Bunun üzerine Gazi, “pekâlâ bakalım Ali Bey’le bir daha görüşelim”, demiştir. Fahrettin Altay, *On Yıl*, s. 421.

¹³⁰⁰ İkdâm, no.10507, 15 Temmuz 1926, s. 3.

dinlemişlerdir. Bir vasiyetleri ve bir diyecekleri olup olmadığı sorulmuştur¹³⁰¹. Ahmet Şükrü Bey hükmün kendisine tebliği esnasında aynen mahkemede olduğu gibi hiçbir şey söylememiştir¹³⁰². İdamı hükümleri 14 Temmuz 1926 sabaha karşı saat ikide infaz edilmiştir. Ahmet Şükrü Bey'in asılması sırasında bir aksilik yaşanmış ve darağacının ipi vücudunun ağırlığına dayanamayarak kopmuştur. Bunun üzerine diğer bir darağacına taşınarak orada asılmıştır¹³⁰³.

3. 6. 2. 4. Ankara Yargılamaları veya Kara Çete Davası

Suikast yargılamalarının İzmir evresi bitirildikten sonra mahkeme heyeti Ankara'ya hareket etmiştir. Şimdi suikastın ve taklib-i hükûmet davasının ikinci kısmı daha doğrusu “kara çete” olarak adlandırılan ve aslında suikast meselesiyle doğrudan alakası bulunmayan ittihatçı kodamanların yargılanması ve dolayısıyla ittihatçılığın tasfiyesi işine gelmişti. Mahkeme Başkanı Ali Bey 15 Temmuz 1926'da Anadolu Ajansına yaptığı bir açıklamada, ilk merhaleden itibaren vatanın selametini tehdit edecek derecede geniş ve hıyanet içeren bir tertip olduğu anlaşılan ve sonraki safhaları birer birer ve sürekli perdeler gibi açılan suikast ve hükûmeti ortadan kaldırma davasının birinci kısmının bitirildiğini, ikinci ve daha karanlık kısmını takip ve neticelendirmek üzere Ankara'ya gideceklerini söylemiştir¹³⁰⁴. Bu sözlerden anlaşılan mahkeme

¹³⁰¹ Vakit, no.3064, 14 Temmuz 1926, s. 1. İlk önce Ahmet Şükrü Bey uyandırılmıştır. Acele acele giyinmiş ve bu esnada telaştan potinlerini giymeyi unutmuş ve hapishane müdürünün odasına terliklerle gelmiştir. Bir diyeceği olup olmadığı sorusuna, “hiçbir diyeceğim yoktur” şeklinde mukabele etmiştir. İmanın şahadet getirmesi teklifine cevap vermemiştir. Vakit gazetesi bu hâlini “son nefeste dahi inat” diye nitelemiştir. Ahmet Şükrü Bey'e tekrar, birkaç dakika sonra idam edilecekseniz, bildiklerinizi söylemek istemez misiniz denilmiş, o ise, “muhakemede söylediklerimden başka söyleyeceğim yok”, cevabını vermiştir. Ahmet Şükrü Bey otomobil ile getirilerek hükûmet binasının Göztepe Caddesi'ndeki Nazır Kapısı önündeki sehpa asılmıştır. Ahmet Şükrü Bey bütün bu süre içerisinde sükût ve itidalini muhafaza etmiştir”. Vakit, no.3065, 15 Temmuz 1926, s. 1. Görüldüğü üzere Ahmet Şükrü Bey'den son ana kadar bir itiraf beklenmiştir.

¹³⁰² Cumhuriyet, no.783, 15 Temmuz 1926, s. 1.

¹³⁰³ Cumhuriyet, no.782, 14 Temmuz 1926, s. 1. Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Hilmi Beyler Gaffarzade Oteli yanında, suikastı gerçekleştirmek istedikleri üç yol ağzında, diğer mahkûmlardan bir kısmı hükûmet meydanı ve kışla önünde, bir kısmı ise park civarında asılmışlardı. Ahmet Şükrü Bey'in idamı ilgili bir gazete haberi için bkz. EK-14. İdamların ardından yazılanlara ve söylenenlere bakıldığında, mesela Yunus Nadi Bey, “Son Olsun” başlığıyla kaleme aldığı yazıda şunları söylüyordu: “Kendi şahsi ihtirasları uğruna cemiyet hayatına kastetmişlerdir. Cinayetleri o kadar büyüktür ki eğer imkân olsa da her defasında hayatları kendilerine iade olunarak yüz kere bin kere asılsalar da yine kâfi ceza görmüş sayılamazlar. Artık haydutluk nihayet bulmuştur, artık gizli komitecilik yoktur. Şurası da iyi bilinmelidir ki Türk milletinin hayat ve bekası artık şaka veya ciddi herhangi bir tecrübeye tahammül edemeyecek kadar müthiş bir meseledir. Ona uzanan el kırılır, ona uzanan kafa koparılır, ona uzanan boyun kesilir. Muhterisler ne istiyorlardı. Tek kelime ile irticayı. İnkılâbımızın münakaşaya tahammülü yoktur. Ben saltanatçı olsam nasıl olur, ben halifeci olsam olmaz mı? Hayır, olmaz ve bu hususta münakaşa hürriyetini kabul etmiyoruz. Artık bu çıkmaz sokak temelli kapansın ve bu misal artık son olsun”. Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Son Olsun”, *Cumhuriyet*, no.782, 14 Temmuz 1926, s. 1.

¹³⁰⁴ Vakit, no.3067, 17 Temmuz 1926, s. 1.

heyetinin ve onun temsil ettiği iktidar çevresinin bir daha böyle bir hadisenin zuhuru meydana verilmemesi noktasında çok kararlı olduğu ve bir tasfiyeyi gerekli gördükleriydi.

Bu amaçla İzmir'den Ankara'ya gelen İstiklal Mahkemesi heyeti önce dava için hazırlıkları ve sorgulamaları tamamlamış, bu kapsamda yüzlerce ittihatçının tevkifi kararını almıştır. Zaten İzmir safhasında önde gelen ittihatçılar tutuklanmış ve ilk sorgulamaları yapılmıştı. Bunlardan bazılarının davası ayrılarak Ankara'ya bırakılmıştı. Davanın ilk duruşması 2 Ağustos 1926'da başlamıştır. Savcı Necip Ali Bey iddianamesini okumuş ve zanlıların muhakemesine geçilmiştir. Mahkeme suikast teşebbüsünün başlangıç noktası olarak Cavit Bey'in evinde tanzim edildiği öğrenilen ittihatçıların dokuz maddelik programını görmüştür. Zikredilen program, CHF'nin dokuz umdesine karşı tanzim edildiği şeklinde düşünülmüştür. Her ne kadar hazırlandığı tarih itibarıyla kanunen suç teşkil etmese de bu program etrafında gizli bir komitenin faaliyette bulunması, yani gizli bir cemiyet teşkili suç addedilmiştir. Muhakemenin bu hususu ortaya çıkaracağına inanılmıştır¹³⁰⁵. Netice olarak 23 Ağustos 1926'da savcı son iddianamesini sunmuştur. 25 Ağustos 1926'da zanlılar savunmalarını vermişlerdir. Önceden belirlendiği gibi 26 Ağustos 1926'da mahkeme kararını açıklamıştır. Buna göre Cavit, Doktor Nazım¹³⁰⁶, Hilmi ve Nail Beyler idama mahkûm edilmiştir. 27 Ağustos 1926 günü sabaha karşı idam hükümleri infaz edilmiştir. Ankara yargılamalarının seyrine göz atıldığında aynen İzmir yargılamalarında olduğu gibi, suikast konusunun özünden uzaklaşarak İttihat ve Terakki Partisinin geçmişte yaptığı birtakım hatalarından söz edilmesi burada da görülmüş ve yine "ittihatçılık" yargılanmıştır. Yargılama sonunda da ittihatçılığın tasfiyesi¹³⁰⁷ tamamlanmıştır. Böylece son ittihatçılar ve ittihatçılık tarih sahnesinden silinmiştir¹³⁰⁸. Yalnız ittihatçılar değil, muhalefet safında yer almış olan eski II. Grup üyeleri ile TPCF yanlıları da bu duruşlarından ötürü hesaba çekilmişler ve muhalefete geçmekle sanki suç işlemişler gibi

¹³⁰⁵ Cumhuriyet, no.808, 9 Ağustos 1926, s. 1.

¹³⁰⁶ Doktor Nazım Bey'in İzmir Suikastı yargılamaları ve ayrıntılı bir yaşam öyküsü için bkz. Ahmet **Eyicil**, *Doktor Nazım Bey*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1988.

¹³⁰⁷ 1926'daki idamları ittihatçılara karşı bir tasfiye olarak nitelendirmek yanlıştı. Gerçekte tasfiye hareketinin muhatabı İttihat ve Terakkinin radikal grubu ve Mustafa Kemal'in liderliğini kabul etmemiş olanlardı. **Yalçın**, "Mustafa...", s. 257. Akşin de İttihat ve Terakkinin Millî Mücadele'nin kadrolarını oluşturduğu ve zamanla CHP'ye dönüştüğünü, daha sonra önder kadrosundan bazılarının Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önderliğini çekemeyip İzmir Suikastı'nı düzenlediklerini söyler. Akşin, *Jöntürkler*, s. 457.

¹³⁰⁸ Aydemir, *Tek Adam*, C:3, s. 262.

bir yargılama ile karşı karşıya bırakılmışlardı. Netice olarak bu gruplar da tasfiye edilmiş ve artık Halk Fırkasına muhalefet edecek hiçbir zinde güç bırakılmamıştır.

3. 6. 2. 5. İdamların Ardından

Konunun bu aşamasında suikast hadisesi ve neticeleri hakkında yapılan birkaç değerlendirmeye yer verilecektir. Bunlardan birinde, İzmir Suikastı kapsamında yargılanan ve berat eden Ordu Mebusu Faik Bey'in(Ziya Hurşit'in kardeşi) anılarında, İstiklal Mahkemesi hükümlerinin gayrikanuni olduğu, yürürlükte bulunan eski Ceza Kanunu'na göre hüküm vermek mecburiyetinde bulunan mahkemenin yürürlüğe girmeyen yeni Ceza Kanunu'na göre hüküm verdiği, zira eski kanuna göre idam verilemeyeceği için böyle bir tercihte bulunulduğu, ayrıca zanlılardan Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un ayrı ayrı otellerde ve soyunup odalarının kapılarını da kilitleyip yattıkları sırada, polisin oda kapılarını açıp uyandırmak suretiyle tutuklama yaptığı, silah ve bombaları olduğunu tutanaklara geçirdiği, böylece ne tam teşebbüs ne de noksan teşebbüsün oluşmadığı, bu nedenle kararların gayrikanuni, idam edilenlerin ise demokrasi şehitleri olduğu söylenmekteydi¹³⁰⁹.

“Millî Mücadele İttihatçılık” adlı eserinde Zürcher, 1926 davalarının şüphesiz siyasal bir temizlik hareketi olduğunu söyler. Yazara göre şu üç grup; TPCF, 1923'te İstanbul'da yaptıkları kongre ile partilerini canlandırdıklarını düşünen ittihatçı liderleri, 1921'de Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönmesi için çaba gösteren ittihatçılar temizlik hareketinin muhatabıydı¹³¹⁰. Çavdar, 1926 yargılamaları hakkında, “İttihatçıların bütün yöntemlerini benimseyen ve tek parti olarak iktidarda bulunan bir grup İttihatçının muhalefetten olan diğer İttihatçıları temizleme işlemidir. Acımasızdır” değerlendirmesini yapmaktaydı¹³¹¹. Tunçay, suikast davası ile ilgili verilen kararları Takrir-i Sükûn döneminin siyasi ve adli terör hükümleri ve haksızlıklarının ortada

¹³⁰⁹ Tarih ve Medeniyet, Şubat 1996, s. 44-45. Faik Bey, Mustafa Kemal'e suikastla ilgili duyumu Rauf Bey'den aldığını, kardeşi, Ahmet Şükrü Bey ve Arif Bey'den meselenin aslını öğrenmeye çalıştığını, fakat kardeşi Ziya Hurşit'in inkâr ettiğini, Ahmet Şükrü ile Arif'in ise suikast düşüncesini saklamadıklarını, Ahmet Şükrü Bey'in henüz vaktin gelmediğini söylediğini, bunun üzerine Karabekir'in Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'ya durumu aktardığını, Rauf Bey'in Ali Fuat'a talimat vererek söz konusu kişilerle görüşüp konuyu anlamasını istediğini, bilahare Ali Fuat Paşa'nın böyle bir teşebbüs olmadığı dolayısıyla dedikoduların aslı bulunmadığını söylediğini ve bu sözlerin Arif'ten çıktığını açıkladığını, bunun üzerine kendisinin partiyi lağvetmek teklifini sunup teşebbüsten hükûmeti haberdar etmek gerektiğini kabul ettirmeye çalıştığını, Rauf Bey'in ise biraz bekleyelim ortalık sakinleştikten sonra toplanır karar alırız dediğini, fakat o günden sonra konuyu tekrar gündeme getirmesine rağmen böyle bir toplantı ve kararın gerçekleşmediğini söylemekteydi. Faik **Günday**, “İzmir Suikastının İçyüzü”, *Dünya*, 3-4 Eylül 1956, S: 1516-1517.

¹³¹⁰ Zürcher, Millî, s. 236.

¹³¹¹ Çavdar, İttihat, s. 131.

olduğu şeklinde nitelemektedir¹³¹². Koloğlu, İzmir Suikastı'nın arkasında Mustafa Kemal Paşa ile ittihatçı kadro arasındaki son hesaplaşmanın yattığını, inkılâpların yolunun bu hadiseden sonra açıldığını belirtir¹³¹³. İzmir Suikastı konulu araştırmalarda çokça atıf yapılan “İstiklal Mahkemeleri” adlı eserinde Aybars, söz konusu mahkemeleri olağan demokratik yargı organı görerak eleştirmenin doğru olmayacağını, mahkemelerin devrim mahkemeleri niteliği taşıdıklarına, delil ihtiyacı ve temyizi olmayan, vicdani kanaatine göre karar verme yetkisi bulunan ve kararları hemen uygulanan, tüm askerî ve sivil vazifelilere emir verme yetkisine sahip olan bu mahkemelerin verdiği kararlarda şüphesiz Türk devriminin gerçekleştiği olağanüstü şartların da etkisi bulunduğunu söyler. Tarihçi bilhassa devrim mahkemeleri niteliğini öne çıkararak dünyadaki benzeri mahkemelerle kıyaslama yapıldığında, yargılama sürecinin daha demokratik ve kararlarının da daha hafif olduğunu öne sürer¹³¹⁴.

Konuya son verilirken suikast teşebbüsüyle ilgili resmî öğretilerde pek yer verilmeyen veya geçiştirilen birkaç şüpheli ve aydınlığa kavuşturulması gereken hususun üzerinde durulmalıdır. Bunlardan ilki Ankara Valisi Atıf Bey'in kıştan beri hazırlıkları yapılan suikast teşebbüsünden haberleri olduğunu ve uzun zamandır Ziya Hurşit Bey'i takip ettiklerini, bu meyanda birçok evrak belirlediklerini ve bunları İstiklal Mahkemesi'ne gönderdiklerini açıklamasıdır¹³¹⁵. İkincisi, mahkeme heyetinin suikast teşebbüsünü öğrendikleri gecenin akşamında bir ziyarete giderken yol üzerinde suikastle birinci derece alakası görülen Arif Bey'e uğramaları ve latife yollu onun ağzından laf almaya yönelik girişimleri¹³¹⁶, acaba bu ziyaret tamamen tesadüf müydü? sorusunu akla getirmektedir. Üçüncüsü, suikast hadisesinden kısa süre önce İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Bey'le Mahkeme Üyesi Kılıç Ali Bey'in Ziya Hurşit Bey'e İş Bankası nezdinde aracı olarak 3000 liralık bir hesap açılmasını sağlamaları. Her ne kadar Kılıç Ali söz konusu yardımın Ziya Hurşit Bey'in ıslahına ve onu kendi yanlarına çekip zararsız hâle getirmeye dönük olduğunu söylese de tutuklandığında üzerinde bulunan bu para şüphe uyandırmaktadır¹³¹⁷. Dördüncüsü, idam edilen Sarı Efe'nin mahkeme

¹³¹² Tunçay, T.C'nde Tek Parti, s. 166.

¹³¹³ Koloğlu, s. 42-44. Yazar her iki davada da verilen mahkûmiyet kararlarının haksızlığı ve haklılığının tartışıldığını, fakat bunlar arasında suçsuzluğu üzerinde en çok durulanın Cavit Bey olduğunu belirtir. Aynı makale, s. 46.

¹³¹⁴ Aybars, s. 335-337.

¹³¹⁵ Cumhuriyet, no.769, 1 Temmuz 1926, s. 1. Cumhuriyet söz konusu haberi Hakîmiyet-i Milliye'nin vali ile yaptığı görüşmeden aktarmıştır. Konuya dair gazete haberi için bkz. EK-15.

¹³¹⁶ Kılıç Ali, s. 47-50; Cumhuriyet, no.764, 26 Haziran 1926, s. 2.

¹³¹⁷ Kılıç Ali, s. 62-63.

esnasında bazı hizmetleri olduğunu söylemesi ve mahkeme başkanının da bu hizmetlerinin göz önüne alınacağını belirtmesi, aydınlatılmaya muhtaç bir konudur. Buradan Ali Fuat Paşa'nın anılarında yer aldığı gibi Sarı Efe'nin hükûmetin ajanı olduğu çıkarımını yapmak dahi mümkündür. Zira Sarı Efe aynı zamanda TBMM Başkanı Kazım Paşa ile de çok yakındı. Harp Okuluna uzanan bir arkadaşlıkları söz konusuydu. Giritli Şevki'yi diğer suikastçilerle tanıştıran da yine oydu¹³¹⁸. Beşincisi, gerek mahkeme heyeti gerekse hükûmet yanlısı basın sürekli suikast teşebbüsünün arkasında TPCF'nin olduğunu öne sürmelerine karşın, sonuçta hiçbir TPCF lideri mahkûm olmamıştı. Yalnız komplonun beyni olarak görülen Rauf Bey isnat edilen suça mütenasiben oldukça hafif bir ceza almıştı¹³¹⁹. Esasen ne varsayıldığı kabul edilen İttihat ve Terakki grubunun ne de TPCF'nin suikast hadisesinde parmağı olduğuna dair herhangi bir kati delil ortaya konulamamıştı. Bu sayılanlar ışığında hadiseyle ilgili tam bir hüküm vermenin veya değerlendirme yapmanın güç olduğu söylenebilir. Bu genel değerlendirmeden başka Ahmet Şükrü Bey'le ilgili bir parantez açmak gerekirse idamının haksız olduğu söylenebilir. Özellikle cürmümeşhut iddiasının oldukça zorlama bir yorum olduğu belirtilmelidir. Zira kuvvetli deliller olmamakla birlikte Ahmet Şükrü Bey ve arkadaşlarının suikast düşüncesine sahip oldukları kabul edilse bile, İzmir'de suikastçılar tutuklandığında Atatürk Balıkesir'deydi. Ahmet Şükrü Bey ise o esnada İstanbul'da idi. Yine Ahmet Şükrü Bey'in belirttiği gibi, Reisicumhur İzmir'de, hükûmet merkezi Ankara'da iken, nasıl suikast yapılır ve hükûmet devrilirdi. Bu şekilde taklib-i hükûmet isnadının da çok karşılığı yoktur. Bir başka husus ise yargılama sürecinde siyasi intikam hisleriyle hareket edildiğinin açıkça görülmesi ve anlaşılmasıdır.

Tüm bu söylenenler bir tarafa, Cumhuriyet tarihinin en önemli sorunlarından ve daha fazla aydınlatılmaya muhtaç konularından biri olan İzmir Suikasti'ne yakın zamanlara kadar birkaç araştırma ve hatırat türü kaynaklar referans alınarak ve tek bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Oysa nesnel tarih anlayışı gereği önyargısız ve bilimsel bir

¹³¹⁸ Cebesoy, Siyasi Hatıralar, 2.Kısım, s. 212-213.

¹³¹⁹ Zürcher, Millî Mücadele, s. 233. Rauf Bey yaklaşık dokuz yıl yurt dışında kaldıktan sonra ülkeye dönmüştür. Dönüşte CHF'de siyasete katılması yönünde teklif almış, fakat o, hakkında verilen mahkûmiyet kararının düzeltilmesini şart koşmuştur. Aslında verilen cezayı genel af kanunları ortadan kaldırmış ve yeniden bir muhakemeyi geçersiz kılmıştı. Cumhurbaşkanı İnönü'nün isteği üzerine, Rauf Bey muhakeme edilebilseydi beratının kesin olduğu şeklinde hükûmet tarafından bir beyanat verilmiş ve böylece Rauf Bey mebusluk teklifini kabul etmişti. Orbay, s. 568-569. Daha önce suikast teşebbüsü ile ilişkilendirilen ve hakkında çok şey söylenen eski başvekil ve muhalif kanadın önemli ismi bu şekilde berat ettirilmiştir.

tutumla konu ele alınmalı, sadece adli bir vaka olmaktan ziyade, siyasi yanının ağır bastığı kabul edilip her yönüyle tartışılabilirdir. Bugün için suikast nedeniyle idam edilenlerin mezar yerleri dahi bilinmemekte veya açıklanmamaktadır¹³²⁰. Bu çerçevede hâlihazırdaki TBMM yönetiminin İstiklal Mahkemelerine ait kendi arşivinde yer alan evrakların günümüz harflerine çevrilmesi ile ilgili çalışmalara başlaması ve çalışma sonuçlarını yakın bir zamanda yayınlamak suretiyle kamuoyuyla paylaşılacağını açıklaması, hadisenin daha iyi anlaşılması ve birtakım şüpheli yönlerinin aydınlatılması adına faydalı ve sevindirici görülmektedir.

¹³²⁰ Ahmet Şükrü Bey'in Kızı Ayşe Fevziye Hanım kendisiyle yaptığımız görüşmelerde, ailesinin Ahmet Şükrü Bey'in mahkemesine katılmadığını, babasının mezar yerini bilmediklerini söylemişti. İdam edilenlerin İzmir Kadifekale'de Kokluca Mezarlığında medfun olduğu söylenmesine ve yazılmasına karşın, gerek sözü edilen mezarlıkta yaptığımız araştırmalarda, gerekse İzmir Büyükşehir Belediyesi Mezarlıklar Şube Müdürlüğünde bulunan 1926 yılına ait mezarlık defterlerinde idam edilenlerin isimleri veya mezarları ile karşılaşmamıştır. Mezar yeri konusu böyleyken Ayşe Fevziye Hanım ayrıca uzun süre sıkıntılı bir takibat dönemi geçirdiklerini, babasının akıbetinden ötürü kendisini dayısının kızı olarak tanıttığını da söylemişti. a.n. İzmir'de idam edilen Halis Turgut Bey'in biraderinin bir seyahati, nasıl bir takibat yürütüldüğü hakkında müşahhas bilgiler vermektedir. Yerel resmî makamların tanzim ettikleri telgraflarda, ilgili şahsın 20.06.1931 tarihinde Sivas'tan trenle Kayseri'ye gittiği, orada eniştesinin yanında iki gün kaldıktan sonra Afyonkarahisar'a hareket ettiği, parası kalmadığından elbisesini Afyonlu birisine 30 liraya sattığı ve bir süre burada çalıştıktan sonra ayrıldığı, memleketine geçmek ihtimali söz konusu olduğu gibi başka vilayetleri dolaşmasının da muhtemel bulunduğu, hakkında lazım gelen kaydın yapılması ve bildirilmesi gerektiği, yer almaktaydı. TİTE Arşivi, Kutu No:27, Gömlek No:101 Belge:101001, Belge Tarihi:11.09.1931.

SONUÇ

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinin hızlandığı, savaşların yoğun olarak devleti meşgul ettiği bir dönem olmuştur. Siyasi, askerî ve bunlarla ilintili ekonomik zorlukların had safhaya ulaştığı bu dönemde yönetimde bulunan İttihat ve Terakki Partisi kendi ideolojisi çerçevesinde devleti ve toplumu dönüştürmeye çalışmış ve devleti çöküşten kurtarmak yolunda etkili adımlar atmıştır. Bu kapsamda önemli işlerin icraya konulduğu sahalardan biri belki önde geleni eğitim olmuştur. Özellikle İttihat Terakki Partisinin tam olarak iktidarda bulunduğu 1913-1918 kesitinde eğitimde köklü değişimlere girilmiş, millî, dinî ve modern bir eğitim hedeflenmiştir. Bu dönemde eğitimde yapılanlar kadar gündemde yer tutan eğitim tartışmaları ve serd edilen fikirler bakımından da bir zenginlik söz konusudur. Dönemin tek Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey öğretmen menşeli oluşu ve eğitimin içinden gelişi nedeni ile dönemin eğitim sorunlarına vâkıf olarak bu birikim ve tecrübesini nazırlığı döneminde hayata geçirilebilme imkânı bulmuştur. İttihat ve Terakki içerisinde faal olarak da yer alan Ahmet Şükrü Bey mensubu bulunduğu partinin ideolojisini maarif sahasında tatbik etmeye çalışmıştır.

Ahmet Şükrü Bey Maarif Nezaretinin merkez ve taşra teşkilatında önemli düzenlemeler gerçekleştirmiş, modern bir teşkilat oluşturmayı hedeflemiştir. O, Emrullah Efendi'nin - Maarif Teşkilatı Nizamnamesi'nde bazı değişiklikler yaparak tekrar yayınlamıştır. Ahmet Şükrü Bey yazışmalara, evrakların düzgün tanzimine ve iletilmesine, eğitimle ve eğitim idaresiyle ilgili istatistiklerin düzenli tutulmasına önem vermiştir. Onun zamanında Maarif Nezaretinde ilk kez yabancı bir müşavir istihdam edilmiştir. Alman müşavir Franz Schmidt vasıtasıyla şimdiye kadar Türk eğitiminde etkili olan Fransız eğitim sisteminin yerini Alman eğitim sistemi almaya başlamıştır.

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın çok sayıda yetim ve korunmaya muhtaç çocuk ortaya çıkarması bunlarla ilgili acil tedbirler almayı zorunlu kılmıştır. Bu ihtiyaçla 1914 yılında darüleytamlar teşkil edilmiştir. Bu müesseseler yetim ve korunmaya muhtaç çocukları besleyip barındırdığı gibi, iyi bir eğitim almalarına da imkân vermiştir. Özellikle çocukların bir sanat dalında ihtisas kazanarak maiyetlerini temin etmesi ve bu yolla geleceklerini garanti altına almaları amaçlanmıştır. Aynı düşünceyle çok sayıda

darüleytam öğrencisi sanayi ve ziraat tahsili için Almanya'ya gönderilmiştir. Bir ara bu müesseselerdeki çocuk sayısı 20 binlere ulaşmıştır. Fakat savaşın sebep olduğu ekonomik zorluklar darüleytamları oldukça olumsuz etkilemiş ve bir kısmı kapanmak zorunda kalmıştır. Bir süre sonra ise taşra darüleytamları tasfiye edilerek çocukların bir kısmı ailelerine teslim edilmiş, bir kısmı ise İstanbul'a nakledilmiştir. Bütün bu sıkıntılara rağmen Ahmet Şükrü Bey yetimlerden hiçbir zaman emeğini esirgememiştir. Hatta Maarif Nazırlığı görevinden ayrılması dahi darüleytamlarla ilgili tartışmalar çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Ahmet Şükrü Bey çocukların sokak hayatında kurtarılmasını ve ilköğretime hazır şekilde gelmelerini temin için Türkiye'de ilk kez resmî anaokullarını açmıştır. Anaokullarına ehemmiyet verilmesine ve yeterince anaokulu öğretmeni yetiştirilmesine karşın savaş koşulları nedeniyle yeterince anaokulu açılmamış ve memleket sathına yayılamamıştır. Bununla ilintili olarak mezun öğrencilerin çalışabileceği okul az olduğundan Ahmet Şükrü Bey'in görevden ayrılmasından sonraki süreçte anaokulu öğretmeni yetiştiren şubelerin kapatılması söz konusu olmuştur.

Ahmet Şükrü Bey göreve başladığında evvela ilköğretim sorununu ele almış ve Emrullah Efendi döneminde hazırlanan ve bir türlü yasalaşmayan Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu tasarısında bir takım değişiklikler yaparak muvakkat halde kabulünü sağlamıştır. Kanun ilköğretimin mecburi ve parasız olduğu esasını tekrar ve teyit etmiştir. Yine kanunda ilköğretim üç devre halinde altı yıl olarak belirlenmiş ve böylece rüştiyeler kaldırılmıştır. Bu üç devre, devre-i iptidaiye, devre-i vasatiye, devre-i aliye olarak tespit edilmiştir. Kanun aynı zamanda okula devamı sağlamak için birtakım müeyyideler de getirmiştir. Sonuç olarak bu düzenleme ile ilköğretim yasal temellere kavuşturulmuştur. Ahmet Şükrü Bey ilköğretim için ihtiyaç duyulan program ve kitap konusunu da halletmiştir. Onun döneminde ilköğretim alanında görülen en büyük eksiklik öğretmendi. Bu saikle çok sayıda öğretmen yetiştirilmesi için birtakım düzenlemeler gerçekleştirmiş ve bu uğurda yoğun çaba göstermiştir. Bütün bu gayret ve çalışmalarına karşın Ahmet Şükrü Bey realist bir bakışla ilköğretim konusunu çözmek için daha 10-15 yıllık bir süreye ihtiyaç olduğunu kabul etmiştir. Ahmet Şükrü Bey ilköğretimde millî, dinî ve amelî bir eğitimi hedeflemiş, öğretim birliğinin sağlanması yolunda etkili adımlar atmıştır.

Ahmet Şükrü Bey döneminde ortaöğretimde de esaslı değişiklikler yaşanmıştır. İdadiler bahsinde en önemli değişiklik yedi yıllık idadilerin sultanilere dönüştürülmesi olmuştur. İdadilerin programlarına sanayi, ticaret ve ziraata dair dersler konulmak suretiyle buralardaki eğitim nazariyattan kurtarılmak istenmiştir. Ayrıca açılacak şubelerin, okulun bulunduğu mahallin ihtiyaçları dikkate alınarak tercih edilmesi usulü kabul edilmiş, bu yolla okulların bölgelerini kalkındırması amacı güdülmüştür. Yine idadilerle ilgili gerçekleştirilen bir başka yenilik ticaret idadilerinin açılması olmuştur. Ahmet Şükrü Bey'in bütün bu düşünce ve uygulamalarına karşın, meslek öğretmenleri ihtiyacı ve araç gereç eksikliği daha doğrusu altyapı eksikliği idadilerde ilgili hedeflediklerini tam gerçekleştirememesi sonucunu doğurmuştur. Bir diğer ortaöğretim kurumu sultanilerde de önemli değişiklikler ve yenilikler hayata geçirilmiş, özellikle eğitim niteliğinin artırılması amaçlanmıştır. Denilebilir ki sultaniler bu dönemde en parlak dönemlerini yaşamışlardır. Evvela 1913 yılında Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi çıkarılmıştır. Ardından bu okulların programları ele alınmış, sultani öğrencilerinin Darülfünunu kolayca takip edebilmeleri doğrultusunda gerekli değişiklikler yapılmıştır. Yine bu okullar meslek okulu görüldüğünden ve mezunları hükûmet dairelerinde veya özel sahalarda mesleğe atıldıklarından, bu husus dikkate alınarak programlarında değişikliklere gidilmiştir. Sultanilerle ilgili radikal gelişme yedi yıllık bütün idadilerin sultanilere dönüştürülmesi olmuştur. Böylece 1912-1913 öğretim yılında sultani sayısı 13 iken, 1913-1914 senesinde 36'ya, 1915 sonu itibarıyla 48'e çıkmıştır. Bunlarla orantılı olarak sultanilerdeki öğrenci sayısında da belirgin bir artış gözlenmiştir. Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, I. Dünya Savaşı'nda sultanilerin özellikle ikinci devre öğrencilerinin askere alınması, olumsuz bir gelişme olmuştur. Bu devredeki sınıflarda ancak birkaç öğrenci ile eğitim yapılabilmektedir. Ayrıca öğrencilerin çoğu ücretsiz ve yatılı olan sultaniler ekonomik zorluklardan da nasiplerini almışlardır. Bu arada kızların ortaöğretim imkânından istifade etmeleri için de oldukça yoğun çaba sergilenmiş ve çok sayıda kız sultanisi açılmıştır. Ahmet Şükrü Bey örnek teşkil etmesi bakımından kendi kızını da Çamlıca Kız Sultanisine kaydettirmiştir. Onun zamanında İstanbul'da beş kız lisesi açılmıştır. Fakat taşrada bu okulların açılmaması ise onun hesabına kaydedilmesi gereken bir eksiklik olmuştur.

Ahmet Şükrü Bey yabancı ülkelere öğrenci gönderme meselesini ciddiyetle ve önemle ele almıştır. Onun döneminde ilk kez öğrenci gönderilmesiyle ilgili bir yönetmelik çıkarılarak bu iş sistemli ve düzenli bir hale getirilmeye çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı

döneminde Almanya ile artan siyasi ilişkiler eğitimde de işbirliğini getirmiş ve artık Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi meselesi Almanya'ya öğrenci gönderilmesi şekline dönüşmüştür. Yalnız öğrenciler değil, öğretmenler de tahsil için yurtdışına gönderilmiştir. Ayrıca sanayi kollarına çırak yetiştirilmek üzere çok sayıda öğrenci Avrupa'ya gönderilmiştir. Öğrenci gönderilmesi işinde kendisine yöneltilen onca eleştiriye rağmen Ahmet Şükrü Bey, bu meselenin hep arkasında durmuş ve bu işte kemiyetten ziyade keyfiyetin önemli olduğunu savunmuştur. Onun döneminde sadece Maarif Nezaretinin gönderdiği öğrencilere değil, kendi hesaplarına öğrenim gören çok sayıda öğrenciye de tahsisat verilmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin siyasal havasından etkilenecek gittikçe düzeni bozulan Darülfünuna, Emrullah Efendi'nin gerçekleştirdiği düzenlemelerle bir çekidüzen verilmeye çalışılmıştı. Ahmet Şükrü Bey aynı çerçevede Darülfünunu muntazam ve iyi işleyen bir kurum hâline getirmeye gayret etmiştir. İlk önce öğrenci alım işlerinin ve öğretimin düzenli bir şekilde icrasını amaçlamıştır. Yine müessesenin modernleştirilmesi ve Avrupa biliminden faydalanılması amacı ile ülkeye çok sayıda Alman bilim adamı getirilmiştir. Lehte ve aleyhte bir çok şey söylene de bu teşebbüs Darülfünunun ilerlemesinde etkili bir adım olmuştur. Yine bu dönemde Darülfünunda ilmî hayatın bir göstergesi her fakültenin kendi adlarına dergi yayınlaması imkânının yaratılmasıdır. Savaş nedeniyle diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi Darülfünunda da öğrenci sayısında hissedilir bir azalma yaşanmıştır. Zaman zaman Darülfünunla ilgili eleştirilere muhatap kalan Ahmet Şükrü Bey, daima bu müessesenin arkasında durmuş, Darülfünundaki eğitimin arzu edilen derecede olmamakla birlikte yine de fena olmadığını savunmuştur. Ahmet Şükrü Bey, Darülfünunu Avrupa'daki emsalleri gibi modern bir kurum hâline getirmeye çabalamıştır. Yeni bir Darülfünun binası ve Kütüphane-i Umumi yapılması onun en büyük hayallerinden biri olmuştur. Yükseköğretimle ilgili her ne kadar Darülmualimat-ı Aliyeye bağlı olsa da kızlar için İnas Darülfünunu adını taşıyan bir yüksekokul veya şube açılması kayda değer bir gelişme olmuştur. Ahmet Şükrü Bey kızların da erkekler gibi yükseköğretimden yararlanması gerektiğini düşünmüştür.

Özel okullar ve bunlar içerisinde azınlık ve yabancı okulları Ahmet Şükrü Bey dönemine kadar denetimin tam olarak yapılamadığı, toplumu ayırıştırıcı, kültürü yozlaştıran ve nihayetinde devlete yıkıcı ve bölücü zararları olan unsurlardı. Ahmet Şükrü

Bey, dönemin siyasi konjoktörünün de yardımıyla nihayet özel okullarla ilgili esaslı düzenlemeler gerçekleştirilebildi. Bu çerçevede özel okullarla ilgili Cumhuriyet Dönemi'nde de uzun süre yürürlükte kalan ayrıntılı ve etkili bir yönetmelik hazırlandı. Savaşılan devletlerin okulları kapatıldı, bunların bina, araç ve gereçlerine el konuldu. Onun döneminde Müslümanlara ait özel okulların durumunda ise herhangi değişme ve iyileşme görülmedi. Daha doğrusu bununla ilgilenilemedi.

Kendisi de Darülmualim-i Aliye mezunu olup uzun süre öğretmenlik yapan Ahmet Şükrü Bey, burada edindiği tecrübeleri bakanlığı sırasında tatbik etme imkânı buldu. Öğretmen okullarının sorunlarıyla yakından alakadar oldu. Onun, öğretmen okulları ve öğretmen yetiştirmeyle ilgili en önemli icraatları, öğretmenlerin de tahsil için Avrupa'ya gönderilmesi, öğretmenlik mesleğinin daimî hale getirilmesi, öğretmen okullarının müfredat, nizamname ve talimatname boyutuyla eksikliklerinin tamamlanması, çok sayıda kız ve erkek öğretmen okulu açılması, öğretmen olmanın zorlaştırılması ve yalnız belli şartları taşıyanların öğretmen yapılması olmuştur. Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, savaş nedeniyle yeteri kadar öğretmen yetiştirilememiştir. Öğretmen ihtiyacı eğitimin en önemli sorunlarından biri olarak kalmıştır. Öğretmen okulları ile ilgili olarak özellikle belirtilmesi gereken bir husus da Ahmet Şükrü Bey'in kız öğretmen okullarına özel bir ihtimam göstermesidir. Onun zamanında Darülmualimat-ı Aliyede önemli gelişmeler yaşanmış, taşrada da kız öğretmen okullarının yaygınlaştırılması sağlanmıştır.

Ahmet Şükrü Bey'in söz edilmesi gereken önemli icraatlarından biri de özellikle lisan ve edebiyatla ilgili encümenler teşkil ederek bu sahalarda gelişmeler temin etmek oldu. Bu doğrultuda Türkçenin korunması ve zenginliklerinin ortaya çıkarılması amacı güdüldü. Türk diline bir düzen verilmek istendi.

Ahmet Şükrü Bey'in Maarif Nazırlığı değerlendirirken dönemin genel karakteri, iç ve dış siyasi hadiseler, devletin siyasi ve mali vaziyeti gibi etkenler hesaba katılmalıdır. Özellikle iliklere kadar işleyen savaşın tesirleri dönemin maarifini de ziyadesiyle etkilemiştir. Eğitim sorunları ile istenildiği ölçüde uğraşlamamıştır. Bütün bu olumsuzluklarına rağmen onun Maarif Nazırlığı eğitimin her alanında köklü değişikliklerin yaşandığı, millî, dinî ve modern bir eğitimin takip edildiği, ülke gerçeklerine dayalı, teorik eğitimden ziyade amelî tarzdaki eğitimin öne çıktığı bir dönem olmuştur. Dönemin eğitim teşkilatı, yasal düzenlemeleri Cumhuriyet'e intikal

ederek uzun süre muhafaza edilmiş, hatta istifadeleri bu dönemde görülmüştür denilebilir.

Nazırlık görevlerinden ayrıldıktan sonra mebusluk görevini sürdüren Ahmet Şükrü Bey, ittihatçıların yönetimden çekilmeleri ve dönemin siyasi havası sonucu, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Meclis-i Mebusanda sorgulanmalarına dair alınan karar gereği, 5. Şube tarafından sorgulanmıştır. Burada cesaretle hem partisinin icraatlarını savunmuş hem de kendisine atfedilen birtakım iddiaları cevaplamıştır. Ahmet Şükrü Bey Mart 1919'da üst düzey ittihatçılarla birlikte ülkeyi savaşa sokma, tehcir vs. nedenlerden ötürü tutuklanmış ve yargılanmıştır. Bilahare İngilizler tarafından Mayıs 1919'da Malta'ya sürülmüştür. Bu arada mensubu bulunduğu İttihat ve Terakki Partisi mütarekenin imzalanmasından sonra iki türlü yol takip etmiştir. Bunlardan biri zahirî ve resmî Teceddüt Fırkasının teşkil edilmesi, diğeri gizli bir yeraltı teşkilatıyla ittihatçılığın muhafazasının sağlanmasıydı. Teceddüt Fırkası uzun ömürlü olmamış ve hükûmet tarafından kapatılmıştır. Karakol Cemiyeti ise ondan farklı olarak etkili faaliyetlerde bulunmuştur. Anadolu'ya silah, malzeme ve insan nakli, istihbarat paylaşımı gibi faaliyetleriyle millî harekete önemli katkılarda bulunmuştur. İttihatçıların millî harekete katkısı yalnız Karakol Cemiyeti ve buna bezer teşkilatlarla olmamış, aynı zamanda yerel direniş örgütlerinde azımsanmayacak bir ittihatçı ağırlığı söz konusu olmuştur. Bu dönemde, Karakol Cemiyeti örneğinde olduğu gibi, ittihatçıların birkaç kez Anadolu hareketi dışında (Sovyetlerle görüşme vs.) bağımsız teşebbüsleri gözlenmiştir. Ayrıca ittihatçılar yurt içi ve dışı çalışmalarıyla Anadolu'daki millî hareketin liderliğini ve kontrolünü ele geçirmek istemişlerdir. Buna karşın, Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, hareketlerinin ittihatçı damgasını yemesinden özenle kaçınmışlar ve bir yandan ittihatçıların zararlı emel ve eylemlerine karşı tedbirler geliştirmişler, bir yandan da onları idare ederek tamamen köprüleri de atmamışlardır.

Ahmet Şükrü Bey Malta'da iki yıl kaldıktan sonra TBMM yönetiminin çabaları sonucu 1921 Mayısında hürriyetine kavuşmuştur. İhtiyari Adapazarı'nda ikamet etmek zorunda kalan Ahmet Şükrü Bey, burada 1921 seçiminde İzmit Livası Meclis-i Umumisine ve bu meclis tarafından livanın daimî encümenine seçilmiştir. Ayrıca bu esnada İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığı da yapmıştır.

Millî Mücadele elde edildikten sonra Mustafa Kemal Paşa ittihatçılarla iletişime geçerek 1923'ün Ocak ayında Kara Kemal Bey'le görüşmüştür. İttihatçıların ne yapacağını

ondan öğrenmek istemiştir. Bunun karşısında kendi tutumunun ne olacağını açıklamıştır. Bir süre sonra Cavit Bey'in evinde, Ahmet Şükrü Bey de dahil olduğu hâlde önde gelen ittihatçılar toplanmış, kendilerine bir program hazırlayarak yeni yol haritalarını belirlemişlerdir. Seçimlere İttihat ve Terakki adına katılmama kararı almışlardır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın tensibiyle Ahmet Şükrü Bey, bir iç kaynaşma yaşayan ve oldukça nazik günler geçiren Trabzon'a vali olarak gönderilmiştir. Kısa süre sonra yapılan II. Meclis seçimlerinde Ahmet Şükrü Bey, Halk Fırkasından İzmit(Kocaeli) mebusu seçilmiştir. Bu aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa ve Halk Fırkası yönetiminin ittihatçılara bir jestiydi. Bu jest ittihatçıları memnun etmemiştir. Millî Mücadele'deki rolleriyle mütenasip konumlandırılmadıklarını düşünerek kendileriyle aynı fikri taşıyan ve bu yüzden de Mustafa Kemal Paşa ile yollarını ayıran küskün Millî Mücadele rüesası ile ortak hareket etmeye karar vermişlerdir. Sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalif fırkası, TPCF vücut bulmuştur. Özellikle Ahmet Şükrü ve İsmail Canbolat Beyler başta olmak üzere bazı tanınmış ittihatçıların bu partide yer alması, ittihatçılığın yeniden diriltilmesi girişimi olarak görülmüş ve algılanmıştır. Ahmet Şükrü Bey'in parti tercihi, Halk Fırkasında kızgınlığa ve nankörlükle suçlanmasına yol açmıştır. O vakte kadar meclis çalışmalarına çok zayıf iştirak eden Ahmet Şükrü Bey, TPCF'nin kurulması ve faaliyete başlaması sürecinde aktif bir çalışma içerisine girmiştir. Fırkanın programını hazırlayan birkaç kişiden biri olduğu gibi, idare heyetinde de yer alarak seçim ve propaganda işlerinde etkin görevler almıştır.

1925 Haziranında mensup olduğu parti kapatılan Ahmet Şükrü Bey, bu hadiseden tam bir yıl sonra İzmir'de Atatürk'e karşı düzenlendiği iddia edilen İzmir Suikastı teşebbüsünde birinci derece alakalı olduğu düşünülerek tutuklanmış ve yargılanmıştır. Yargılama esnasında mütemadiyen suikastla ilgisi olamayacağını ve masumiyetini öne sürmüştür. İdamı talep edilmesine karşın, masumiyetine delil olarak hep memleket eğitimine yaptığı hizmetleri göstermiştir. Sonuçta mahkeme, hakkında idam kararı vermiştir. Gerek İzmir yargılamaları, gerekse bunun ikinci aşaması olan Ankara yargılamaları adli yargılamaların ötesine geçildiği ve hadisenin tamamen siyasileştirildiği bir tutuma ve ortama sahne olmuştur. İttihatçılar ve partileri geçmişlerinden ötürü muaheze edilmiştir. Sonuçta sadece suikastla ilgili şahıslar değil, ittihatçılık da yargılanmış ve ittihatçılığın kesin olarak tasfiyesi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca hadise ile ilgili çok sayıda aydınlatılmaya muhtaç ve şüpheli durum bulunmaktadır. Adli

bakımdan Ahmet Şükrü Bey'in mebusluk dokunulmazlığı hiçe sayılmıştır. Atatürk Balıkesir'de iken, suikastçi olduğu düşünülenler cürmümeşhut hâlinde İzmir'de yakalanmışlardır. Tutuklamalar yapıldığında Ahmet Şükrü Bey suikast teşebbüsünün icra edileceği İzmir'den çok uzakta, yani İstanbul'daydı ve orada tevkif edilmiştir. Bu nedenle özellikle onun için cürmümeşhut isnadı hiç doğru görünmemektedir. Suikast teşebbüsü iddiası kati delillere dayanmamakla birlikte, konu ile ilgili kaynaklarda ortak yargı bir suikastın düşünüldüğü ve Ahmet Şükrü Bey'in de bu tertibin içinde yer aldığıdır. Buna karşın suikast teşebbüsünün fiile konulmadığı ve düşünce safhasında kaldığı açıktır. Bu durumda dönemin meri ceza kanunu gereği kendilerine ancak hapis cezası verilebilirdi. Ancak böyle olmadığı, suç ceza orantısının dikkate alınmadığı, idam kararlarının zorlama yorumlarla gerçekleştiği ve neticede haksız olduğu belirtilmelidir.

Son olarak şunlar söylenebilir: Ahmet Şükrü Bey, İttihat ve Terakki içerisindeki mazisi, komitacılığı, zevke, safa ve alkole düşkünlüğü ile ilgili söylenenler bir yana ilmî yönüyle ağırlığı bulunan, eğitim sorunlarına vâkıf bir şahsiyeti¹³²¹. Yani etkili bir eğitimciydi. Maarif Nazırlığı döneminde yukarıda sayıldığı gibi Türk eğitimine mühim katkılarda bulundu. Sürgündeyken 15 defter tutan bir hendese kitabı yazdığı gibi, İzmir'de hapisteyken de elinden kitabı düşürmedi. Bu yönüyle idam sehpasına ilmî ve siyasi kimliği ile çıktı. Onu yalnız İzmir Suikastı teşebbüsünde iddia edilen rolü ile değerlendirmek ve Türk eğitimine yaptığı katkıları sırf bundan dolayı görmezlikten gelmek, objektiflikle ve tarihi hakikatlere uygun davranmak gereği ile hiç bağdaşmaz.

¹³²¹ İttihatçı karşıtlığıyla bilinen Bayur, Ahmet Şükrü Bey'in komiteci kişiliğe sahip olmasına ve aşırı çapkınlığına rağmen "*bizim görgümüze göre onun zamanında Osmanlı maarifi en yüksek bir seviyeyi bulmuştur.*" tespitini yapmaktaydı. Bayur, *Türk İnkılâbı* C:III, Kısım IV, s.341.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV VESİKALARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT)

b. Dâhiliye Nezareti Evrakı (DH)

Emniyet-i Umumiye Levazım (DH.EUM.LVZ)

Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH)

Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (DH.EUM.MTK)

Emniyet-i Umumiye Evrak Odası (DH.EUM.VRK)

Emniyet-i Umumiye İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb)

Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube (DH.EUM.5.ŞB)

Dâhiliye Nezareti İdare (DH. İD)

Kalem-i Mahsus (DH.KMS)

Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ)

Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi (DH.SAİD)

Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM)

c. Hariciye Nezareti Evrakı(HR)

Hariciye Nezareti Siyasi HR.SYS

d. İrade Tasnifi (İ)

Dâhiliye (İ.DH)

Dosya Usulü (İ.DUİT)

Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

e. Maarif Nezareti Evrakı (MF)

Darüleytam (MF.EYT)

Heyet-i Teftisiye Kalemi (MF.HTF)

Matbaa-i Amire Müdüriyeti (MF.MA)

Meclis-i Kebir-i Maarif (MF.MKB):

Tedrisat-ı Aliye Kalemi (MF.ALY)

Tedrisat-ı İptidaiye Kalemi (MF.İBT)

Tedrisat-ı Taliye Kalemi (MF.TLY)

Tedrisat-ı Hususiye Kalemi MF.HUS

f. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

g. Yıldız Tasnifi (Y)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

3. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi(TİTE)

B- DÜSTUR, SALNAME, İSTATİSTİKLER, KANUN, NİZAMNAME, TALİMATNAME, MÜFREDATLAR

1. Düstur

2. Devlet Salnamesi (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1327 Sene-i Maliyesi,

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1328 Sene-i Maliyesi

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1328 Sene-i Hicriyesi

2. Maarif Salnamesi (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye)

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1316

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321.

4. İstatistikler

1323-1324 ve kısmen 1325-1326 Sene-i Dersiyelerine Ait Dersaadet'te ve Vilayette Kain Mekatib-i Resmiye ve Hususiye ve Dersaadet'te Bulunan Medaris-i İslamiye İle Kütüphanelerine Dair İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327.

1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul 1336.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Surecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1923), Tarihi İstatistikler Dizisi, VI, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

5. Kanun, Nizamname, Talimatname, Müfredatlar ve Diğer Resmî Yayınlar

Darülfünunun Suret-i Teşkil ve İdaresine Dair Kaleme Alınan Nizamnamenin Esbabımucibesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1328.

Darülmualimin-i İptidailere Mahsus Müfredat Programı, Matbaa-i Amire-İstanbul 1330.

Darülmualimat Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330.

Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331.

Darülmualimin-i İptidaiye Ders Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329.

İstanbul Darülfünunu Talimatı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329.

Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına Müteallik Talimat, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326.

Maarif Müdürlerinin Vezaifine Dair Talimatname, Matbaa-i Amire İstanbul, 1330.

Meclis-i Âyan Zabıt Cerideleri, 1330–1334.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, 1330–1334.

Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Talimatname, Matbaa-i Amire-İstanbul 1327.

Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi, Matbaa-i Amire-İstanbul 1329.

Mekatib-i Sultaniyeye Yeni Teşkilata Tevfikân 329-330 Sene-i Dersiyesinde Talebe Kabulüne ve Programın Suret-i Tatbikine Dair Talimatname, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329.

Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı (Altı, Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus), Matbaa-i Amire - İstanbul 1332.

Mekatib-i İptidaiyeye Mahsus Talimatname, Usul-i Terbiye-Usul-ı Tedris, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1331.

Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi, İstanbul 1331.

Muallim ve Muallim Muavinliği Ehliyetname İmtihanına Dair Talimat, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329.

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Layihası Üzerine Maarif Encümeninin Esbabımucibe Mazbatasıyla Mevadd-ı Muaddele Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1328.

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329.

Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezaifine Dair Talimatname, Matbaa-i Amire - İstanbul 1330.

C. SÜRELİ YAYINLAR

Ahenk

Akşam

Cumhuriyet

Dünya

Hak

Hâkimiyet-i Milliye

Hilal-i Ahmer

İçtihad

İkdam

İstikbal

Kadınlar Dünyası

Muallim

Peyam

Sabah

Son Telgraf

Takvim-i Vekâyi

Talebe Defteri

Tanin

Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası

Tasvir-i Efkâr

Tedrisat-ı İbtidaiye

Tedrisat

Tercümanı-ı Hakikat

Tevhid-i Efkâr

Türk Kadını

Türk Yurdu

Vakit

Vatan

Yakın Tarihimiz

Yeni Ses

Zaman

D. KİTAPLAR

Ahmad, Feroz, İttihatçılıktan Kemalizme, Çev. Fatmagül Berktay, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

Ahmad, Feroz, İttihat ve Terakki (1908-1914), Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, C:I, Yay. Haz. Mehmed Emin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Aksoy, Özgönül, Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1968.

Akşin, Sina, İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş(1918-1919), C:1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.

Akşin, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Kitabevi, İstanbul 2006.

Akyıldız, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856), İstanbul 1993.

- Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Akyüz, Yahya, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri(1848-1940), Doğan Basımevi, Ankara 1978.
- Alkan, Ahmet Turan, II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, Ufuk Kitap, İstanbul 2006.
- Alkan, Mehmet Ö, İmparatorluktan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları, Terakki Vakfı, İstanbul 2003.
- Altay, Fahrettin, 10 Yıl Savaş ve Sonrası, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.
- Altınok, Taner, İkinci Meşrutiyet Meclislerinde Eğitim, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005.
- Anıl, Yaşar Şahin, Mahkeme Tutanaklarında İzmir Suikastı Davası, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005.
- Apak, Rahmi, Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Arıkoğlu, Damar, Hatıralarım, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961.
- Armaoğlu, Fahir, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), TTK Yayınları, Ankara 2003.
- Armaoğlu, Fahir, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), 11.Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul.
- Arslan, Ali, Darülfünun'dan Üniversite'ye, Kitabevi, İstanbul 1995.
- Arslan, Emir Şekip, Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları, Samsun 1948.
- Ata, Ferudun, İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk-Söylev, Yay.Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami N. Özerdim, C:I-II, 8.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2010
- Atay, Falih Rıfkı, Çankaya, Bateş Yayınları, İstanbul 1984.
- Ateş, Nevin Yurdsever, Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Der Yayınları, İstanbul 1998.
- Avcı, Cemal, İzmir Suikastı: Bir Suikastın Perde Arkası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

- Avcioğlu, Doğan, Türkiye'nin Düzeni(Dün-Bugün-Yarın), Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.
- Aybars, Ergün, İstiklal Mahkemeleri, Zeus Kitabevi, İzmir 2006.
- Ayas, Nevzad, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1948.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C:3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam, C: 1-3. Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.
- Ayni, Mehmet Ali, Darülfünun Tarihi, Haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul 1995.
- Aytekin, Hakan, 1914-1924 Yılları Arasında Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Aytekin, Halil, İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Teşkilatı, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1987.
- Babacan, Hasan, Mehmet Talat Paşa 1874-1921, TTK Yayınları, Ankara 2005.
- Bal, Mehmet Akif, Millî Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları, Ark Yayınları, İstanbul 2003.
- Batır, Betül, İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisata Türkiye'de İlköğretim(1908-1924), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Bayar, Celal, Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş, C: 1, Sabah Yayınları, İstanbul 1997.
- Bayar, Celal, Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş, C: 4, Sabah Yayınları, İstanbul 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C:1, Kısım. II, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C:2, Kısım. II, TTK Yayınları, Ankara 1991.

- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C:2, Kısım. IV, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C:3, Kısım. I, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C:III, Kısım. IV, TTK Yayınları, Ankara 1991
- Berker, Aziz, Türkiye’de İlköğretim (1839-1908) , MEB Yayınları, Ankara 1945.
- Berkes, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, Trakya’da Millî Mücadele, C:1, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Bilsel, Cemil, İstanbul Üniversitesi Tarihi, Kenan Basımevi, İstanbul 1943.
- Bleda, Mithat Şükrü, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- Biren, Mehmed Tevfik, Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey’in İkinci Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1-2, Haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları İstanbul 1993.
- Birinci, Ali, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
- Birgen, Muhittin, İttihat ve Terakki’de On Sene, C:1-2, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Cebesoy, Ali Fuat, Millî Mücadele Hatıraları, Temel Yayınları, İstanbul 2000.
- Cebesoy, Ali Fuat, Moskova Hatıraları, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955.
- Cebesoy, Ali Fuat, Siyasi Hatıralar, 2.Kısım, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1960.
- Celasun, Zehra, Tarih Boyunca Kadın, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul 1946.
- Cumhuriyetin 50.Yılında İstanbul Üniversitesi 1973, Haz. Sadi Irmak vd. Sermet Matbaası, İstanbul 1973.
- Çakan, Işıl, Türk Parlamento Tarihinde İkinci Meclis, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1999.
- Çavdar, Tevfik, İttihat ve Terakki, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Çukurova, Bülent, Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yer Altı Çalışmaları, Ardıç Yayınları, Ankara 1994.
- Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C:4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

- Danişmend, İsmail Hami, 31 Mart Vakası, 3.Baskı, İstanbul Kitabevi, 1986.
- Demirel, Ahmet, Birinci Meclis'te Muhalefet II. Grup, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- Dölen, Emre, Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Duru, Kazım Nami, İttihat ve Terakki Hatıralarım, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.
- Emre, Ahmet Cevdet, İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı, Nurgök Matbaası, İstanbul 1960.
- Erdem, Yasemin Tümer, II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Erdoğan, A.Teyfur, Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, C:1, İstanbul 1995.
- Erer, Tekin, Türkiye'de Parti Kavgaları, C:1, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul 1963,
- Ergin, Osman Nuri, Türkiye Maarif Tarihi, C:1-5, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Ergün Mustafa, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Erişirgil, Mehmet Emin, Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007
- Erman, Azmi Nihat, İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri, Temel Yayınları, İstanbul 1971.
- Ertürk, Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası, Yay. Haz. Samih Nafiz Tansu, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- Eyicil, Ahmet, Doktor Nazım Bey, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1988.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, Modernleşme Bağlamında-Osmanlı Amerika İlişkileri, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

- Fortna, Benjamin J., Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Gencer, Mustafa, Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Goloğlu, Mahmut, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.
- Gökbilgin, Tayyip, Millî Mücadele Başlarken, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
- Gövsâ, İbrahim Alâattin, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1947.
- Gözübüyük, Şeref ve Suna Kili, Türk Anayasa Metinleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.
- Güneş, İhsan, Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı(1920-1923), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997.
- Halaçoğlu, Ahmet, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'nden Türk Göçleri (1912-1913), TTK, Ankara 1995.
- Hanioğlu, M. Şükrü, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük(1889-1902), C:1, İletişim Yayınları, İstanbul 1987.
- Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşanın Günlüğü, Derleyen. Adem Sarıgöl, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hobsbawn, Eric, Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991, Çev.Yavuz Alogan, Sarmal Yayıncılık, İstanbul.
- Ilıkan, Selma, Faruk Ilıkan, Ankara İstiklal Mahkemesi, Simurg Yay., İstanbul 2005.
- İbrahim Temo, İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, Arba Yayınları, İstanbul 1987.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, MEB Yayınları, İstanbul 1964.
- İsmet, İnönü, Hatıralar, Bilgi Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 1987.

İpek, Muammer, Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları (1908–1914), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933-Darülmuallimat 1870, İstanbul Kız Muallim Mektebi Yayını, İstanbul 1933.

İttihat ve Terakki'nin Son Yılları 1916 Kongre Zabıtları, Sadeleştiren: Eşref Yağcıoğlu, Nehir Yayınları, İstanbul 1992.

Kadri, Hüseyin Kazım, Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım, Haz. İsmail Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 2001.

Kalafat, Yaşar, Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1992.

Kandemir, Feridun, İzmir Suikastının İcyüzü, C:1-2, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul 1955.

Kansu, Nafi Atuf, Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, 1.Baskı, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1930.

Kansu, Aykut, 1908 Devrimi, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Kansu, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C:1-2, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Karabekir, Kazım, İstiklal Harbimiz, C:1-2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Karabekir, Kazım, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki, Tekin Yayınevi, İstanbul 1990.

Karabekir, Kazım, İstiklal Harbimizin Esasları, Emre Yayınları, İstanbul 1995.

Karabekir, Kazım, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Emre Yayınları, İstanbul 1995.

Karaca, Taha Niyazi, Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri, TTK Yayınları, Ankara 2004.

Karaca, Taha Niyazi, Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Karaman, Sami Sabit, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Arma Yayınları, İstanbul 2002.

- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C:5, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C:6, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C:7, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C:8, TTK Yayınları, Ankara 2007.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C:9, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Karay, Refik Halid, Minelbabilelmihrab, İnkılâb Kitabevi, İstanbul 1992.
- Karpat, Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.
- Kaya, Yahya Kemal, İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Nüve Matbaası, Ankara 1977.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, Bir Roman Gibi, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2002.
- Keskin, Mustafa, Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Kılıç Ali, İstiklal Mahkemeleri Hatıraları, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, 1997.
- Kinross, Lord, Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, Atatürk'e Kurulan Pusu İzmir Suikastının İç Yüzü, Temel Yayınları, İstanbul 2005.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması:Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İçyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi, Temel Yayınları, İstanbul 1998.
- Kocaoğlu, Bünyamin, Mütarekede İttihatçılık, Temel Yayınları İstanbul 2006.
- Koçer, Hasan Ali, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- Kodaman, Bayram, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Kuran, Ahmet Bedevi, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

- Kuran, Ahmet Bedevi, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, Baha Matbaası, İstanbul 1956.
- Kutay, Cemal, Siyasi Mahkûmlar Adası Malta, Yay.Haz. Mustafa Unan, İstanbul.
- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, Yay.Haz. Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş vd., MEB Yayınları, Ankara 2002.
- Mahmut Muhtar, Maziye Bir Nazar, ATASE Yayınları, Ankara 1990.
- Maliye Nazırı Cavid Bey, Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi 1, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2000.
- Mardin, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Mardin, Şerif, Türk Modernleşmesi Makaleler: 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Mazıcı, Nurşen, Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet, Dilmen Yayınevi, İstanbul 1984.
- Meclis-i Mebusan ve Âyan Reisi Ahmet Rıza Beyin Anıları, Arba Yayınları, İstanbul 1988.
- Mehmed Selahaddin Bey, İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim, İnkılab Yayınları, İstanbul 1989.
- Mevlânzâde Rifat, Türkiye İnkılâbının İç Yüzü, 2.Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 2000.
- Mithat, Ali Haydar, Hatıralarım (1872-1946), Mithat Akçit Yayını, İstanbul 1946.
- Mumcu, Uğur, Gazipaşa'ya Suikast, Umag Yayınları, İstanbul 2006.
- Mutlu, Şamil, II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Mutlu, Şamil, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

- Müderrişoğlu, Alptekin, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- Müezzinoğlu, Ersin, Türk Basımında Balkan Savaşları(1912–1913), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2004.
- Orbay, Rauf, Cehennem Değirmeni, Truva Yayınları, İstanbul 2004.
- Okur, Yasemin, Darüleytamlar, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.
- Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, Yay.Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- Ortaylı, İlbey, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentefe'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Özalp, Reşat, Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923), MEB Yayınları, Ankara 1982.
- Öztürk, Cemil, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Öztürk, Cemil, Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, MEB Yayınları, İstanbul 2005.
- Pakalın, Mehmed Zeki, Sicill-i Osmani Zeyli, C:17, Yay.Haz. şakir Batmaz ve Gülbadi Alan, TTK Yayınları, Ankara 2009.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, Sovyet Gözüyle Jöntürkler, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.
- Ramsaur, Ernest Edmondson, Genç Türkler İttihat ve Terakki, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.
- Rey (H.Nazım), Ahmet Reşit, Gördüklerim Yaptıklarım(1890-1922), Türkiye Yayınevi, Ankara 1946.
- Rıza Nur, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?, Kitabevi, İstanbul 1996.
- Rıza Tefvik, Biraz Da Ben Konuşayım, Yay. Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Widmann, Horst, Atatürk ve Üniversite Reformu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

- Sadrazam Sait Paşa, Anılar, Haz. Şemseddin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1977.
- Sakaoğlu, Necdet, Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- Sander, Oral, Siyasi Tarih, 17.baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Sanders, Liman Von, Türkiye'de Beş Yıl, Çev. M.Şevki Yazman, Uçrak Yayınları, İstanbul 1968.
- Selek, Sabahattin, Anadolu İhtilali, Burçak Yayınevi, İstanbul Matbaası, İstanbul 1968.
- Sencer, Muzaffer, Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, May Yayınları, İstanbul 1974.
- Sezer, Ayten, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar 1923–1938, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Shaw, Stanford J.-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye C:1-2, E Yayınları, İstanbul 2006.
- Siler, Abdurrahman, Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun(1863-1933), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992.
- Sorgun, Taylan, Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007 .
- Su, Kamil, Türk Eğitim Sisteminde Teftişin Yeri ve Önemi, MEB Basımevi, İstanbul 1974.
- Şapolyo, Enver Behnan, Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, Güven Basımevi, İstanbul 1943.
- Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Siyasi Hatıralar (1908–1913), Sadeleştiren: Ziyaeddin Engin, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978.
- Şakir, Ziya, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, 2.Baskı, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1944.
- Şerif Paşa, Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Şimşir, Bilal N., Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2009.

- Şişman, Adnan, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Öğrenciler, TTK Yayınları, Ankara 2004.
- Tahir, Kemal, Kurt Kanunu, 2.Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Tekeli, İlhan- Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Siteminin Oluşumu ve Dönüşümü, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Tevetoğlu, Fethi, Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Tokpınar, Cemil, Atatürk'e İzmir Suikastı'nın İç Yüzü, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1994.
- Toprak, Zafer, İttihat- Terakki ve Devletçilik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer, Hürriyetin İlanı II. Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2004.
- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, İletişim Yayınları C:1-3, İstanbul 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler (1859–1952), Arba Yayınları, İstanbul 1952.
- Tunçay, Mete, T.C.'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması, (1923-1931), Cem Yayınevi, İstanbul 1992.
- Turan, Kemal, Türk Alman İlişkilerinin Tarihi Gelişimi, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- Turfan, M.Naim, Jöntürklerin Yükselişi, Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınları, İstanbul 2005.
- Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, Maarifimiz ve Servet-i İlmimiz, Yay. Haz. Melek Dosay Gökdoğan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Türkgeldi, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim, TTK Yayınları, Ankara 1951.

- Türk Parlamento Tarihi, I. Ve II. Meşrutiyet, C.1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet, C.2, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Türk Parlamento Tarihi: TBMM II. Dönem (1923-1927), TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1993-1995.
- Unat, Faik Reşit, Maarif Düsturu, C:1, Millî Matbaa, İstanbul 1927.
- Unat, Faik Reşit, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- Us, Asım, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Vakit Matbaası, İstanbul 1964.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, Saray ve Ötesi, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1981.
- Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, 2005.
- Ünal, Uğur, Meclisi Kebir-i Maarif, TTK Yayınları, Ankara 2005.
- Ünal, Tahsin, Türk Siyasi Tarihi, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.
- Vardar, Galip, İttihad ve Terakki İçinde Dönenler, Haz. Samih Nafiz Tansu, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2003.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, Siyasal Anılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim, C:1-2, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul 1997.
- Yeşil, Ahmet, Türkiye’de İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.
- Yusuf Hamza, Osmanlı İmparatorluğunda II. Meşrutiyeti İlanı, Logos A 1995.
- Yücel, Hasan Ali, Türkiye’de Ortaöğretim, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.
- Zürcher, Eric Jan, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(1924-1925), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Zürcher, Eric Jan, Millî Mücadele’de İttihatçılık, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Zürcher, Eric Jan, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

E- MAKALELER

Afet İnan, “Türkiye’de İlk Kız Öğretmen Okulu, Darülmuallimat 1870”, Türk Kadını, S:2, Temmuz 1966, s.6,34.

Ahmad, Feroz- Dankwart A Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908–1918”, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S:4/5, 1976, s.245-284.

Ahmad, Feroz, “Jöntürkler Döneminde Savaş ve Toplum 1908–1918”, Tarih ve Toplum, S:64 Nisan 1989, s.47-56.

Ahmet Agayev, “Mekatib-i Ecnebiyenin Seddi”, Tercümanı Hakikat, no.15590, 7 Aralık 1914, s.1.

Ahmet Agayev, “Müthiş Rakamlar”, Hak (Hakkın İlavesi, 107 numaralı nüshaya ek), no. 9, 15 Haziran 1912, s.3.

Ahmet Agayev, “Üçyüzden Yirmisi”, Tercüman-ı Hakikat, no.11700, 4 Kasım 1913, s.1.

Ahmet Cevdet(Oran), “Avrupa’da Tahsil İçin”, İkdam, no. 6262, 28 Temmuz 1914, s.1.

Ahmet Cevdet(Oran), “Avrupa’daki Talebemiz Ne Yapıyorlar”, İkdam, no.6204, 30 Mayıs 1914, s.1.

Ahmet Cevdet(Oran), “Almanya’dan Muallim Celbi”, İkdam, no.6755, 5 Aralık 1915, s.1.

Ahmet Cevdet(Oran), “Bildiğimi Söyleyeyim”, İkdam, no. 6260, 26 Temmuz 1914, s.1

Ahmet Cevdet(Oran), “Maarif ve Matbuat”, İkdam, no.6232, 27 Haziran 1914, s.1.

Abdullah Cevdet, “Rum Ticaret Mektebinde”, İctihat, no.109, 5 Haziran 1914, s.164-167.

Ahmet Cevdet(Oran), “Son Hadise Hakkında”, İkdam, no. 10008, 11 Şubat 1925, s.1.

Abdullah Cevdet, “Şemsülmekeatib”, İctihat, no.120, 23 Ekim 1914, s.365-366.

Akşin, Sina, “İctihat ve Terakki”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, s.1422-1435.

Akyüz, Yahya, “Anaokullarının Osmanlıda İlk Programları ve Ders Uygulamalarında Yaratıcı Drama”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, S:51, 2004, s.19-24.

Akyüz, Yahya, “Anaokullarının Türkiye’de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi”, Millî Eğitim, S:132, 1996, s.11-17.

Akyüz, Yahya, “Darümualliminin İlk Nizamnamesi(1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, Millî Eğitim, S:95, Ankara Mart 1995, s.3-20.

Akyüz, Yahya, Osmanlıda Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri, Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi, S:15, Ankara 2004, s.1-12.

Akyüz, Yahya, “Öğretmen Yetiştirme Tarihimizi Aydınlatan ve Bizi Düşündüren Bir Belge: Darümuallimin Nizamnamesi”, Çağdaş Eğitim, Mülakat, C:15, S:161, Aralık 1990, s.4-8.

Akyüz, Yahya, “Vizeli Selim Sabit Efendi”, Tarih ve Toplum, S 201, Eylül 2000, s.15-21.

Albayrak, Sadık, “Osmanlı İmparatorluğunda Kız Mekteplerinin Küşadı”, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Yıl. 11, S:4, 1972, s. 236-243.

Ali Kemal, “Mektepsizlik”, Peyam, no.147, 18 Nisan 1914, s.1

Ali Kemal, “Temel Çürüktür”, Peyam, no.84, 7 Şubat 1914, s.3.

Ali Raşid, “Avrupa’da Tahsil”, Peyam, no.20, 3 Aralık 1913, s.3.

Altunya, Niyazi, “Türkiye’de İlkokul Öğretmeni Yetiştirme Deneyimi”, Boğaziçi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri, Volume 15, 1992-1993, s.131-143.

Atay, Hüseyin, “Medreselerin Gerilemesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:24, 1981, s.15-56.

Atay, Hüseyin, “Medreselerin Islahatı”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:25, 1982, s.1-43.

Ayasbeyoğlu, Nevzad, “Darülfünun-ı Osmaninin Açılış Tarihi”, Ülkücü Öğretmen, Yıl. 8, S:96, Mayıs 1967, s.20-22.

Aytekin, Halil, “20.Yüzyılın Başında Öğretmen Yetiştirme Politikamız”, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi C:4, S:1, 1988, s.17-21.

Babacan, Hasan, “İttihat ve Terakki’nin Üç Paşası(Siyasi Mücadeleleri ve Rekabetleri)”, Yeni Türkiye, S:44, 2000, s.265-306.

- Bakkal, Cevat, “Mütareke Döneminde Kurulan Yeni fırkalar ve Teceddüt Fırkası”, Askeri Tarih Bülteni, S:48, Şubat 2000, s.117-127.
- Balcıoğlu, Mustafa, “Osmanlı Genç Dernekleri”, Türk Kültürü, Yıl.30, S:346, Şubat 1992, s.34-40.
- Baykal, Hülya, “Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arındaki Yazışmalar”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S:14, Mart 1989, s.379-439.
- Bayur Yusuf Hikmet, “Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar”, Belleten, C:2, S:7/8, Ekim 1938, s.309-335.
- Bayur, Yusuf Hikmet, “II. Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler”, Belleten, S:90, C:1, 23 Nisan 1959, s.267-285.
- Benizade Hamdi, “Maskeler Aşağı”, Cumhuriyet, no.180, 7 Kasım 1924, s.1.
- Benizade Hamdi, “Yeni Fırka”, Cumhuriyet, no.165, 23 Ekim 1924, s.2.
- Binark, İsmet, “Maarif Tarihimize Ait Bir Rapor”, Yeni Türkiye, S:7, 1996, s. 477-493.
- Birinci, Ali, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, Tarih ve Toplum, Yıl.10, S:41, Mayıs 1987,
- Can Fahri, “Karakol Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu?” Yakın Tarihimiz, C:4, 1963, s.257-260.
- Çağatay, Neşet, “Tanzimat ve Türk Eğitimi”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara 1994, s.53-64.
- Çevik, Zeki, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında İttihatçıların Tasfiyesi”, S:44, Yeni Türkiye, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.496-509.
- Çiçek, Rahmi, “İttihat ve Terakki'nin Millî Sermaye Oluşturma Girişiminde Taşra Örneği”, S:32, Yeni Türkiye, 2000, s.305-313.
- Çukurova, “Bülent, Kurtuluş Savaşında İstanbul Gizli Grupları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Yıl.1, S:5, Mart 1986, s.519-526.
- Demirel, “Ahmet, Şükrü Bey”, Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.597-598.
- Demirel, Ahmet, “Birinci Mecliste İktidar ve Muhalefet”, Yeni Türkiye, S:23-24, 1998 , s.289-311.

- Demirel, Ahmet, “Nâzım(Doktor)”, Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.352.
- Demirel, Meral, “TPCF Milletvekilleri Mecliste Nasıl Oy Kullandı?” Tarih ve Toplum, S:196, Nisan 2000, s.6-12.
- Diran Kelekyan, Sabah, Maarifimiz, Sabah, no.7341, 28 Şubat 1910, s. 1.
- Doğan, Recai, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:38’den Ayrı Basım, Ankara 1998, s.361-445.
- Doğanay, Rahmi, “Millî Mücadele’de Türk-İngiliz Esir Değişimi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:10, S:1, Elazığ 2000, s.78.
- Dölen, Emre, “Darülfünun Öğrencilerinin Balkan Savaşı Eylemleri ve Edirne Seyahati”, Osmanlı Bilim Araştırmaları, C:6, S:1, 2004, s.65-73.
- Duman, Tayyip-Hüseyin Dilaver, “İstanbul’da Açılan İlk Darümuallimin”, Erdem, S:26, C:9, Aydın Sayılı Özel Sayısı-II, Ankara Eylül 1996, s.651-657.
- Edhem Nejat, “Sultaniye Programı”, Yeni Fikir, no.17, 1913, s.549-550.
- Er, Alev, “Millî Mücadele’de Gizli Örgütler” Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C: 4, 1985, s.1127-1131.
- Erat, Muhammet, “Faruk Özerengin’le Röportaj”, Tarih ve Medeniyet, Haziran 1997, s.20-25.
- Erat, Muhammet, “Tasfiye Baskı, Gözaltı, Faruk Özerengin’le Röportaj” Tarih ve Medeniyet, Temmuz 1997, s.20-25.
- Erdoğan, Tayfur, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C:51, S:1-4, Ocak-Aralık 1996, s.183-247.
- Ergün, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Alman Eğitim İlişkileri”, OTAM, S:3, Ankara 1992, s.193-210.
- Ergün, Mustafa, “Emrullah Efendi, Hayatı Görüşleri ve Çalışmaları”, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C:30, S:1-2, 1979. s.7-36.
- Ergün, Mustafa, “Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl.1987, s.4-19.

Ergün, Mustafa, “Türk Eğitimin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C:6, S:17, Mart 1990, s.435-457. Erler, Emin, “Kazım Karabekir Mustafa Kemal İlişkileri ve Ayrılan Yollar”, Tarih ve Medeniyet, Haziran 1997, s.13-19.

Fahri Kemal, “Müdafaaları Dinlerken”, Milliyet, no.148, 13 Temmuz 1926, s. 1.

Falih Rıfki(Atay), “Demir El”, Hakîmiyet-i Milliye, no.1360, 26 Şubat 1925, s.1.

Falih Rıfki(Atay), “Hâlâ mı Münafıklık”, Hakîmiyet-i Milliye, no.1361, 27 Şubat 1925, s.1.

Falih Rıfki(Atay), “Hususi Mektepler”, Tanin, no.1591, 5 Mayıs 1913, s.4.

Falih Rıfki(Atay), “Kendi Mantıklarıyla Iskat”, Cumhuriyet, no.194, 21 Kasım 1924, s.2.

Falih Rıfki(Atay), “Maskaralık, Cumhuriyet”, no.189, 16 Kasım 1924, s.2.

Falih Rıfki(Atay), “Sed Kararnamesi”, Hâkimiyeti Milliye, no.1443, 5 Haziran 1925, s.1.

Falih Rıfki, “Son Ders”, Hâkimiyet-i Milliye, no.1424, 14 Mayıs 1925, s.1.

Falih Rıfki(Atay), “İsmet Paşanın İstifası”, Son Telgraf, no.158, 22 Kasım 1924, s.1.

Gazel, Ahmet Ali, “II. Meşrutiyet Dönemi İttihat ve Terakki Fırkasını Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedit Hareketi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S:16, Erzurum 2001, s.259-268.

Giray, Muharrem, “İstanbul’un İşgalinde Gizli Bir Teşkilat Karakol Cemiyeti”, Yakın Tarihimiz, S:1, s.345-347.

Göyünç, Nejat, “Türkiye’de Eğitim”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s.1044-1059.

Gül, Adnan, “Türkiye’nin Millî Ekonomik Sürece Geçiş Şartları ve Millî Burjuvazinin Teşekkülü”, Yeni Türkiye, 1998, S:23-24,

Güneş, İhsan, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükûmet Programları 1908-1918”, OTAM, Yıl.1, S:1, Ankara, 1990, s. 171-261.

Güneş, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına Geçiş”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Yıl.3, S:8, Mart 1987, s.427-442.

Güngör, Selahaddin, “Bir Canlı Tarih Konuşuyor”, Resimli Tarih Mecmuası, Cilt.4, S:42, 1953, s.2392-2395.

Hanioğlu, Şükrü, “Batılılaşma”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.148-152.

Hanioğlu, Şükrü, “Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı, Yıl. 4, 1989, s.61-78.

Hatipoğlu, Tahir, “Cumhuriyetin 75.Yılında Üniversiteler”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, C:22, S:213, s.63-66.

Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Bozulma”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt.6, S:6, 1994, s.71-82.

Hüseyin Cahit, “Fırkada”, Tanin, no.748, 12 Kasım 1924, s.1.

Hüseyin Cahit, “Korkunç Bir Manzara”, Tanin, no.749, 15 Kasım 1924, s.1.

Hüseyin Cahit, “Malta Hatıraları”, Tanin, no.863, 7 Mart 1925, s.1.

Hüseyin Ragıp, “Kızlarımızın Tahsili I”, Tanin, no.3094, 21 Temmuz 1917, s.3.

Hüseyin Ragıp, “Kızlarımızın Tahsili 4”, Tanin, no.3134, 1 Eylül 1917, s.3.

Hüseyin Ragıp, “Kızlarımızın Tahsili 5”, Tanin, no.3140, 8 Eylül 1917, s.3.

Ilgaz, Hasene, "Millî Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: Karakol Cemiyeti", Tarih ve Edebiyat Mecmuası, S:193, 1981, s-13-14.

İhsan Şerif, “Kadınlarımızda Ateş-i İrfan, Darülfünunda Hanımlarımız”, İştihad, no.92-3, 6 Şubat 1913, s.2058-2061.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Darülfünun Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamit’e Dönemine Kadar Gelişmesi”, Sultan Abdülhamit ve Dönemi Ansiklopedisi, İstanbul 1994, s.173-190.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Darülfünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs”, Belleten, S:210, Ankara 1990, s.699-738.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Darülfünun Tarihçesine Giriş(II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani”, Belleten, S:218, s.201-239.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, 150.Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 397-439.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, 150.Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.335-395.

İnal, Kemal, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Dinin Eğitim Üzerindeki Etkileri”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C:32, S:1-2, 1999, s.161-193.

Kalyoncu, Cemal A., “İzmir Suikastı Komploşdu”, Aksiyon, S:574, 05.12.2005.

Kansu, Nafi Atuf, “Cumhuriyet Maarifi”, Siyasal Bilgiler, Nisan 1937, İstanbul C:63, s.65-76.

Kardaş, Rıza, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tuba Ağacı Nazariyesi, I-V, Türk Kültürü, Yıl.16-17, S:186,188,189,191,194, s.27-7;13-19;26-34;34-42;54-61.

Kavcar, Cahit, “Tarihe Karışan Bir Öğretmen Yetiştirme Modeli: Yüksek Öğretmen Okulu”, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Yıl.15, S:1, 1982, s.197-214.

Keleşyılmaz, Vahdet, “Belgelerle Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci”, Erdem, C:11, S:31, Mayıs 1999, s.139-153.

Kocatürk, Utkan, “Celal Bayar’la Bir Konuşma”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C:II, S:5, Mart 1986, s.323-259.

Koçak, Kemal, “Türk Millî Eğitim Sisteminde Denetimin Tarihi Gelişimi”, Çağdaş Eğitim, S:176, Nisan 1992, s.22-26.

Kodaman, Bayram, “Osmanlı Siyasi Tarihi (1876-1920)”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C:12, Kombassan Şirketler Grubu, İstanbul 1989, s.162-169.

Kodaman, Bayram ve Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, 150.Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s.475-496.

Koloğlu, Orhan, “İzmir Suikastı Son Hesaplaşma”, Popüler Tarih, Haziran 2001, s.42-46.

Kumbaracılar, Sedat, “İlk Kız okullarımız Nasıl kuruldu?, Hayat Tarih Mecmuası, S:4, Mayıs 1969, s.77-83.

- Küçük, Cevdet, “Balkan Savaşı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:5, İstanbul 1992, s.23-24.
- Mahmut(Soydan), “İstiklal Mahkemeleri”, Hâkimiyet-i Milliye, no.1374, 15 Mart 1925, s.1.
- Mahmut(Soydan), “Sükût-ı Hayal”, Hakîmiyet-i Milliye, no.1445, 8 Haziran 1925, s.1.
- Mahmut(Soydan), Takrir-i Sükûn, Hakîmiyet-i Milliye, no.1365, 6 Mart 1925, s. 1.
- Mahmut(Soydan), “Vaziyetin Tahlili”, Hakîmiyet-i Milliye, no.1376, 17 Mart 1925, s.1.
- Mehmet Ali, “Avrupa’dan Gelen Gençler”, Sabah, no.8508, 24 Mayıs 1913, s.1.
- Mehmet Emin, “Kızlarımızın Terbiyesi”, Muallim, C:2, S:17, 15 Aralık 1917, s.602-607.
- Mehmet Asım, “Eski İttihat ve Terakki Yeni Bir programla Faaliyet Sahasına Geçebilir mi? Vakıf, no.2433, 6 Ekim 1924, s.1.
- Mehmet Asım, “İntizar Vaziyeti”, Vakıf, no.2457, 30 Ekim 1924, s.2.
- Mehmet Asım, “Karabekir Paşa Mecliste”, Vakıf, no.2456, 29 Ekim 1924, s.1.
- Mehmet Asım, “Mustafa Kemal’i Enzar!, Vakıf, no.3052, 2 Temmuz 1926, s.1.
- Mehmet Asım, “Siyasi Edebiyatı Bırakalım Asıl Derde Bakalım”, Vakıf, no.2516, 29 Aralık 1924, s.1.
- Mehmet Asım, “Terakkiperverlerin Kongresi”, Vakıf, no.2654, 19 Mayıs 1925, s.2.
- Mehmet Asım, “Yeni Fırka ve Merkez Bahsi”, Vakıf, no.2488, 1 Aralık 1924, s.1.
- Muallim Ahmet Halit, “Kızlarımızın Tahsili Meselesi”, Talebe Defteri, no.44, 16 Ağustos 1917, s.705-708.
- Muallim Ahmet Halit, “Millî ve Dinî Terbiye”, Talebe Defteri, nr: 29, 19 Haziran 1914, s.465-466.
- Muallim Cevdet, “Darümualliminin Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, Tedrisat, C:6, Sene.6, no.32-1, 7 Mart 1916, s.175-200.
- Necmettin Sadak, “Avrupa’da Tahsil Edenler”, Sabah, no.9952, 27 Temmuz 1917, s.1.
- Orbay, Rauf, “Malta Sürgününde Aldığım Bazı Mektuplar”, Yay. Haz. İdil Kürşat, Belgelerle Türk Tarihi, S:49, Şubat 2001, s.12-15.

Olgun, Kenan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Bir Eğitim Kurumu Olarak Darülfünun 1908-1912", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Yıl.1, S:2, 2002, s.185-204.

Özbek, Nadir, "Darülhayr-ı Âli", Tarih ve Toplum, Şubat 1999, S:182, s.75-84.

Özcan, Abdülkadir, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", 150. Yılında Tanzimat, T.T.K Yay., Ankara 1992, s.441-474.

Özdemir, Yavuz, Şeyh Sait İsyanı, Yeni Türkiye, S:44, 2002, s.481-495.

Özkan, Salih, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S:19, Bahar 2006, s.221.

Öztürk, Cemil, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu I:İslahhaneler", Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1995, s.427-442.

Öztürk, Cemil, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştiren Kurumların Doğuşu: Dârümuallimîn-i Rüşdî (1848-1877)", Millî Eğitim, S: 37, Ocak – Şubat-Mart 1998, s.74-79.

Öymen, Münir Raşit, "Yüzyıl İçinde Muallim Mektepleri ve Terbiye Hareketleri", Eğitim Hareketleri, C:19, S:212-213, 1973, s.1-10

Sakaoğlu, Necdet, "Darüleytamlar", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:2, İstanbul 1994, s.558.

Satı, "Maarif Meselesi, Tuba Ağacı Hakkında, Bir İzah", Muallim, C:2, no.13, 1 Ağustos 1917, s.386-388.

Satı, "Meşrutiyet'ten Sonra Maarif Tarihi", Muallim, 15 Şubat 1334, Yıl.2, C:2 S:19, s.654-665.

Satı, "Tahsil-i İptidai Hakkında, Maarif Nezaretinin Yeni İçtihadı", İçtihad, no.67, 23 Mayıs 329, s.1463-1466.

Satı, "Tuba Ağacı Nazariyesi", Muallim, no.12, C:1, 1 Temmuz 1917, s.359-366.

Saydam Abdullah, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İstanbul Halkının Geçim Sıkıntısı", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S:19, Ağustos 1998, s.65-77.

Saydam, Abdullah, "Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa Arasındaki Liderlik Mücadelesi", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Eylül 1990, S:45, s.38-44.

- Seven, Mehmet, “İzmir Suikastının Perde Arkası-I, (Faik Beyin Hatıraları)”, Tarih ve Medeniyet, Ocak 1996, s.41-45.
- Seven, Mehmet, “İzmir Suikastının Perde Arkası-II, (Faik Beyin Hatıraları)”, Tarih ve Medeniyet, Şubat 1996, s.41-45.
- Sezgin, Ömür, Gencay Saylan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C:8, İletişim Yayınları, s.2047-2051.
- Somel, Selçuk Akşin, “Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi”, Doğu Batı, S:4-17 ,2001-2002, s.67-78.
- Sungu, İhsan, “Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi”, Tarih Vesikaları, Sayı.3, C:1, Ekim 1941, s.212-225.
- Sürgevil, Sabri, “İttihat ve Terakkiden Millî Mücadeleye”, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, C:1, S:2, 1992, s.329-338.
- Sürmeli, Serpil, “Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, S:4, C:3, Temmuz 2003, s.63-89.
- Şahin, Mustafa, “Türk Eğitim Sisteminde Yabancı Eğitim Uzmanlarından Yararlanma, Toplumsal Tarih, Haziran 1998, S:54, s.12-18.
- Şanal, Mustafa “Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışlarına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler”, Millî Eğitim, S:143, Ankara, 1999, s.123-128.
- Şanal, Mustafa, “Mustafa Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitim Tarihi İçerisindeki Yeri”, Millî Eğitim, S:153-154, Kış-Bahar 2002, s.60-67.
- Şefik Esat, “Maarif Nezareti 5”, İkdâm, no. 5678, 10 Aralık 1912, s.1.
- Şefik Esat, “Maarif Nezareti 6”, İkdâm, no.5683, 15 Aralık 1912, s.1.
- Şinasi, “Düşman Mektepleri Kapanırken”, Ahenk, no.5643, 21 Aralık 1914, s.1
- Şinasi, “İstılahat Encümeni”, Ahenk, no. 5269, 6 Teşrinisâni 1913, s.1
- Şinasi, “Maarif Islahatı 1”, Ahenk, 7 Nisan 1914, s.1.
- Şinasi, “Maarif Islahatı 4, Ahenk, 10 Nisan 1914, s.1.
- Şinasi, “Maarif Müfettişleri”, Ahenk, no.5165, 31 Ekim 1913, s.1.
- Şinasi, “Maarif Nezareti, Gayet Müfid Bir Teşebbüsü”, Ahenk, no. 5339, 1 Şubat 1914, s.1.

- Taşdemirci, Ersoy, “Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişmesinde Alman Bilim Adamlarının Katkısı”, Erdem, C:11, S:33, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.883-910.
- Tekeli, İlhan, “Cumhuriyet Öncesinde Üniversite Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gerekleştirilmesinde Alınan Yol”, edt. Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Bahadır Osman. Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961.) Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2007, s.3-5.
- Tekeli, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Eğitim Sisteminde Gelişmeler”, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.456-475.
- Tekindağ, Şehabettin, “Medrese Dönemi”, Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, Sermet Matbaası, İstanbul 1973, s.3-54.
- Temelkuran, Tevfik, “İlk Kız Öğretmen Okulu”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın, S:36, 1970, s.61-66.
- Tetik, Ahmet, “Malta’dan Esir Mektepleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C:20, S:58, Mart 2004, s.83-103.
- Tevetoğlu, Fethi, “Atatürk ve İttihat ve Terakki”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Yıl. 5, S:15, Temmuz 1989, s.613-623.
- Tevetoğlu, Fethi, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, Türk Kültürü, S:264, Yıl.34, s.41-46,
- Tevetoğlu, Fethi, “Karakol Cemiyeti I”, Türk Kültürü, Yıl.8, S: 94, s.93-100.
- Tevetoğlu, Fethi, “Karakol Cemiyeti II”, Türk Kültürü, Yıl.8, S:95, s.5-10.
- Thobie, Jacques, “I.Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Gücü”, Çev. Yavuz Ekmen, Türkler, C:13, s.361-367.
- Toprak, Zafer, “İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Beşeri Bilimler, Vol.7-1979, s.95-113.
- Toprak, Zafer, "70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi", Tarih ve Toplum, S:33, Eylül 1986, s. 5-10; S:34, Ekim 1986, s.13-16.
- Tunaya, Tanık Zafer, “İkinci Meşrutiyet Rejimi ve Atatürk”, İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, 1981, s.85-121.

Uçman, Abdullah, “Ali Kemal”, *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 214.

Uçman, Abdullah, “Murad(Mizancı)” Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.250-251

Uyanık, Ercan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim:İttihat ve Terakki Cemiyetinin Eğitim Politikaları(1908-1918)”, *Amme İdaresi Dergisi*, C:42, 1 Mart 2009, s.67-88.

Uzun, Turgay, “Atatürk Dönemi Muhalefet Hareketleri”, *Türkler*, C:16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.569-578.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “1908 Yılında II. Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Bellekten*, C:20, S:77, 7 Ocak 1956, s.103-174.

Yel, Selma, “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl.18, S:35, Ağustos 1993, s.222-233.

Yakup Kadri, “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1359, 25 Şubat 1925 s.1

Yakup Kadri, “Yalnız Hakikat Namına”, *Hakîmiyet-i Milliye*, no.1422, 12 Mayıs 1925, s.1.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Ahmet Şükrü Beyefendinin Cevabına Cevabımız”, *Cumhuriyet*, no.231, 28 Aralık 1924, s.2.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Dindar Paşalar”, *Cumhuriyet*, no.773, 5 Temmuz 1926, s.1.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “İktidar İbtilasası”, *Cumhuriyet*, no.175, 2 Kasım 1924, s.1.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Mütemadi Bir Cidal”, *Cumhuriyet*, no.774, 6 Temmuz 1926, s.1.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Program ve Fırka”, *Cumhuriyet*, no.204, 1 Aralık 1924, s.1.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Son Olsun”, *Cumhuriyet*, no.782, 14 Temmuz 1926, s.1.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Şükrü Bey’in Beyanata”, *Cumhuriyet*, no.228, 25 Aralık 1924, s.1.

Yunus Nadi(Abalıoğlu), “Tereddi İhtimali”, *Cumhuriyet*, no.173, 31 Ekim 1924, s.1.

Yunus Nadi(Abalioğlu), “Vicdan-ı Ammenin Hükümü”, Cumhuriyet, no.777, 9 Temmuz 1926 s.1.

Yunus Nadi(Abalioğlu), “Yüksek Hakikat”, Cumhuriyet, no.778, 10 Temmuz 1926 s.1,4.

Yüceer, Saime, “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, Türkler, C:16, s.534-545.

Ziya Gökalp, “Maarif Meselesi”, Muallim, no.12, C:1, 1 Temmuz 1917, s.359.

Zürcher, Eric Jan, “Atatürk ve Muhalefet 1924'teki Çok Partili Demokrasi”, Tarih ve Toplum, S:49, Ocak 1988, s.16-19.

İNDEKS

1

12 Ada, 27

A

ABD, ii, 42

Abdullah Cevdet, 13, 14, 17, 213, 214,

Abdurrahman Paşa, 51

Abdülaziz, 53, 54, 231

II. Abdülhamit, 11, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25,
26, 29, 50, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 80, 87, 126, 231,
253,

Abdülkadir Bey, 369, 370, 378

Abdülmecit, 49

Adalet, 182

Adana, 83, 85, 98, 105, 118, 210, 211, 230, 237, 239,
240, 244, 303, 319

Adil, 33, 165, 251, 266

Afyonkarahisar, 239, 384

Ahmet Agayev, 53, 101, 102, 171, 219, 220, 283,
338,

Ahmet Cevat Bey, 280

Ahmet Cevdet, 20, 50, 174, 178, 269, 270, 272, 273,
347,

Ahmet Emin, 9, 263,

Ahmet İzzet Paşa, 34

Ahmet Mithat Efendi, 164

Ahmet Muhtar Paşa, 30, 32

Ahmet Rasim Bey, 279

Ahmet Reşit Rey, 8, 28

Ahmet Rıza, 14, 15, 17, 18, 19, 87, 329

Ahmet Şükrü Bey, iii, iv, v, vi, vii, viii, ix, x, xi, 1, 2,
3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 33, 43, 45, 47, 87,
103, 105, 106, 111, 112, 115, 118, 121, 123, 128,
129, 130, 131, 138, 139, 140, 141, 146, 147, 150,
153, 161, 164, 165, 167, 170, 172, 173, 174, 177,
179, 182, 183, 188, 189, 190, 194, 196, 210, 213,
214, 220, 221, 233, 237, 240, 242, 258, 259, 260,
265, 273, 274, 275, 277, 278, 282, 283, 286, 287,
289, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 305, 306, 307,
309, 310, 311, 319, 320, 321, 328, 335, 336, 337,
338, 339, 340, 341, 342, 358, 360, 361, 365, 366,
367, 369, 370, 374, 375, 377, 378, 379, 381, 383,
384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392,

Akka Nablus, 83

Aksaray, 87, 118, 160

Alaçatı, 239

Ali Canip Bey, 280

Ali Ekrem Bey, 279

Ali Emiri, 283

Ali Fuat, xiv, 292, 306, 315, 316, 323, 326, 327, 328,
329, 330, 332, 333, 337, 343, 344, 351, 366, 371,
372, 373, 378, 381, 383,

Ali Haydar., 282,

Ali Kemal, 16, 214, 268, 269, 288,

Alman Heyet-i Islahiye-i Askeriyesi, 298

Almanca, 111, 152, 167, 169, 176

Almanya, 8, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 91, 96, 110, 111,
131, 166, 174, 191, 229, 230, 251, 256, 257, 259,262, 263, 264, 265, 266, 270, 285, 296, 298, 300,
301, 306, 386, 388,Amerika, 35, 43, 111, 179, 190, 209, 230, 231, 305,
Amiral Limpus, 38Anadolu, ii, 28, 35, 45, 69, 74, 197, 227, 232, 252,
277, 278, 285, 286, 292, 293, 294, 295, 306, 307,
308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319,
327, 362, 372, 374, 379, 381, 390, 397,Ankara, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 19, 27, 28, 31, 32, 34, 37,
38, 40, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 61,
67, 74, 75, 76, 78, 79, 83, 95, 98, 105, 110, 139,
168, 176, 195, 210, 211, 229, 230, 231, 232, 237,
252, 276, 281, 285, 287, 292, 293, 294, 295, 298,
302, 308, 309, 311, 312, 314, 315, 316, 318, 319,
321, 322, 325, 327, 328, 331, 332, 336, 341, 344,
345, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 359, 360, 361,
363, 364, 365, 367, 368, 369, 371, 375, 378, 379,
380, 382, 383, 391,

Anschutz, 175

Antalya, 83, 105, 303

Antep, 98, 145, 140, 145, 237, 303, 331,

Arabistan, 35

Arapça, 46, 192, 277, 280

Arif, 105, 265, 283, 292, 293, 310, 328, 369, 374,
381, 382

Arnavut, 21, 28, 230

Arnavutluk, 15, 29, 31, 33

Arndt, 175, 176

Âsâr-ı İslamiye ve Milliye Encümeni, x, 275, 282

Asım Bey, 239

Asım Efendi, 105

Atatürk, ii

Avrupa, 3, 8, 15, 17, 19, 29, 34, 35, 38, 39, 41, 42,
43, 47, 51, 53, 55, 57, 68, 76, 86, 93, 111, 113,
119, 121, 130, 142, 162, 166, 167, 168, 173, 174,
176, 177, 179, 183, 189, 190, 191, 209, 251, 252,
253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263,
265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274,
297, 309, 388, 389,Avusturya, 23, 35, 40, 42, 131, 202, 229, 230, 266,
300

Avusturya-Macaristan, 266

Ayasofya, 45, 168

Aydın, 50, 83, 85, 98, 105, 139, 230, 231, 237, 303,
363,

Ayntab, 98, 145, 237

Aziziye, 188

B

Babıali 16, 29, 30, 32, 38, 70, 306, 340

Babıali Baskını, 8

Bağdat, 83, 98, 139, 151, 210, 230

Baha, 247, 292, 294, 295, 313,

Bahaeddin Şakir, 285

Bahr-i Sefid, 83

Balıkesir, 83, 98, 139, 146, 211, 240, 362, 383, 392

Balkan Savaşları, 30, 33, 34, 35, 36, 119, 120, 196,
232,

Basra, 83, 98, 139, 146, 210, 230

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, v, xiii, 4, 5, 6, 50, 222, 265
 Baviera, 9
 Bekirağa, 10, 304, 306, 407
 Belçika, 96, 183, 202, 259
 Bergstraesserr, 175, 263
 Berlin, 9, 30, 37, 111, 256, 263, 264, 265, 266, 299, 315
 Beyoğlu, 165, 331
 Beyrut, 83, 85, 98, 152, 159, 160, 168, 210, 230
 Bezm-i Âlem Sultanisi, 160
 Biga, 83, 128
 Bilumum Mekatipte Emraz-ı Sâriyenin Meni Tevessü ve İntişarı Hakkında Nizamname, 108
 Bingazi, 98
 Bitlis, 83, 98, 105, 139, 210, 230
 Bolu, 83, 106, 230, 237, 239
 Bolvadin, 188
 Bosefyan Efendi, 105
 Bosna(Bosna-Hersek), 23, 35
 Boulogne Sur-Mer, 259
 Breslav, 38, 301
 Bulgar, 11, 28, 32, 33, 42, 229, 272, 284
 Bulgaristan, 23, 31, 34, 74, 158, 270, 340
 Burdur, 83
 Bursa, 6, 7, 11, 14, 15, 83, 85, 98, 105, 211, 239, 303, 338, 339, 430
 Bursa İdadisi, 7

C

Cafer Tayyar, 326, 328, 354, 373
 Canik Sancağı, 83, 303
 Carbonari, 14, 15
 Cavit, 9, 10, 40, 284, 287, 290, 306, 317, 319, 367, 372, 373, 380, 382, 391
 Cebel-i Lübnan, 237
 Celal Bey, 9
 Celal Paşa, 165
 Cemal Azmi, 285
 Cemal Paşa, 285, 314, 412
 Cemaleddin Efgani, 56
 Cemil Paşa, 120
 Cenap Şehabettin, 279
 Cenevre, 255, 259
 Cevdet Bey, 105, 178
 Cevdi Efendi, 280
 Cevri Kalfa Mektebi, 52, 166
 Cezayir, 83, 105, 279
 CHF, xiii, 329, 330, 333, 336, 337, 338, 340, 341, 343, 344, 347, 348, 352, 355, 356, 357, 358, 359, 371, 372, 373, 375, 380, 383
 Clermon Ferrand, 259

Ç

Çanakkale, 37, 42, 105, 146, 218, 231, 298
 Çapa, 99
 Çatalca, 32, 33, 83, 106, 303

D

Dâhiliye Nezareti, xiii, xiv, 8, 150, 187, 223, 393
 Daily Mail, 287
 287, 288, 291, 293, 303, 304, 306, 330

Damat Mahmut Paşa, 17
 Damat Şerif Paşa, 77
 Dar-ı Şuray-ı Babıali, 48
 Darülaceze, 231
 Darüleytamlar Genel Müdürlüğü, 234, 247
 Darülfünun, xii, 48, 49, 52, 54, 55, 56, 62, 71, 77, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 110, 147, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 189, 190, 198, 199, 208, 253, 256, 259, 265, 276, 279, 280, 282, 283, 388,
 Darülfünun Genel Müdürlüğü, 166
 Darülfünun Kürsü Müderris Muavinlerinin Vezائفine Dair Talimatname, 173
 Darülfünun Muallim Muavinliği İmtihanına Dair Nizamname Layihası, 173
 Darülfünun Nizamnamesi, 88
 Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi, 170
 Darülfünun ve Şubâtının İnzibatına Dair Nizamname, 89, 161
 Darülfünun-ı Sultani, 56,
 Darülfünun-ı Şahane, 62
 Darülfünunun, vi, 3, 52, 54, 62, 87, 89, 91, 112, 161, 162, 164, 165, 168, 170, 171, 173, 174, 181, 182,
 Darülhayr, 7, 63, 231,
 Darülmaarif, 50, 56
 Darümuallimat, xiii, 48, 49, 50, 54, 55, 62, 72, 87, 99, 110, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 155, 157, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 193, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 208, 209, 234, 280, 388, 389
 Darümuallimat-ı Aliye, 183, 199
 Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi, 117, 208
 Darümuallimin ve Darümuallimat-ı İptidaiye Talimatnamesi, xiii, 185, 186, 193, 201, 209
 Darümuallimin-i Aliye, 178
 Darümuallimin-i Aliye, 7, 95, 112, 163, 178, 182, 183, 191, 199, 208, 209, 210, 282
 Darümuallimin-i İptidailere Mahsus Müfredat Programı, xiii, 205, 395
 Darümuallimin-i Rüştü, 49, 53, 56 259
 Davutpaşa, 49, 50, 83, 139
 Debre, 83, 98
 Denizli, 83, 363
 Derviş Paşa, 100
 Derviş Vahdet, 24
 Divan-ı Harb-i Örfi, 6, 10, 404
 Diyarbakır, 83, 97, 98, 105, 139, 188, 210, 230, 236, 237, 239, 305
 Doktor Nazım, 15, 18, 258, 263, 285, 306, 315, 317, 380,
 Dostluk Yurdu, 266
 Dört Yol, 240
 Draç, 83
 Drama, 83,
 Düyun-ı Umumiye, 40

E

Edip Bey, 370, 376
 Edirne, 32, 34, 83, 85, 98, 106, 210, 211, 230, 237, 239, 303, 331,
 Edremit, 145

Emrullah Efendi, 2, 73, 76, 77, 78, 79, 87, 89, 91, 93,
94, 96, 106, 110, 121, 139, 161, 169, 213, 221,
254, 276, 385, 386, 388
Encümen-i Daniş, 50, 52, 53, 69
Encümen-i Teftiş, 61, 63
Enderun, 44, 47, 252
Enver Bey, 32
Enver Paşa, 35, 37, 38, 314, 315, 316, 381
Ergani, 83, 328
Ermeni, 6, 19, 116, 119, 212, 229, 265, 269, 285,
296, 303, 305, 307,
Erzincan, 83, 145, 328, 332
Erzurum, 26, 67, 83, 98, 105, 139, 210, 230, 293,
328, 345, 354, 398
Eskişehir, 83, 328
Esnaf Cemiyeti, 41, 246

F

Fabel, 263
Fahrettin Paşa, 374
Faik Bey, 310, 361, 364, 370, 381
Farisi, 86, 152, 167, 278
Fazıl Ahmet Bey, 280
Ferit Bey, 279
Fester, 174, 176
Fethi Bey, 284, 287, 289, 330, 337, 345, 348, 349,
351, 353
Firzovik, 21
Fleck, 175
Fransa, 17, 27, 34, 37, 53, 96, 183, 196, 202, 229,
252, 253, 255, 256, 257, 259, 260, 265, 268, 305,
308,
Fransızca, 6, 62, 80, 86, 109, 144, 152, 153, 162, 167,
169, 174, 176, 203, 207, 277, 279
Franz Schmidt, 110, 111, 161, 262, 263, 385
Fuat, 276, 280, 283, 296, 297, 301, 306, 316, 321,
323, 326, 327, 333, 337, 372, 373, 381,

G

Galata, 218, 227, 349
Galatasaray Lisesi, 53, 122
Galatasaray Sultanisi, 151, 247
Garo, 376
Gazi Ethem Paşa, 25
Gedikpaşa, 114
Gelenbevi Sultanisi, 283
Giese, 174, 175
Giresun, 145
Girit, 23, 33
Goben, 38, 301
Görice, 83
Gümüşhane, 83, 145, 328, 339
Gürcü Yusuf, 370, 376, 378, 379, 381

H

Hakkı Paşa, 27, 28, 31, 38
Hakkı Tarık Bey, 280
Halaskâr Zabitan, 29
Halep, 9, 83, 85, 98, 106, 159, 188, 210, 211, 230
Halit Bey, 105
Halil, 18, 165, 294, 316, 376,
Halim Sabit, 283

Halis Turgut, 328, 332, 369, 384
Halit Ziya Bey, 280
Halk Fırkası, xiii, 317, 323, 324, 325, 326, 328, 329,
331, 334, 337, 341, 342, 343, 355, 391
Halkalı Ziraat Mektebi, 183, 202
Hama, 83
Harbiye Mektebi, 16, 252
Harbiye Nezareti, 232, 304
Hasan Fehmi, 376, 377
Hasan Tahsin Bey, 105
Haupt, 174, 175
Hayri, 287
Hıfzı, 246
Hicaz Demiryolu Nezareti, 7
Hilmi, 22, 25, 52, 53, 68, 74, 94, 120, 314, 316, 362,
379, 380,
Hilmi Paşa, 68
Hizb-i Cedit, 26,
Hoca Tahsin Efendi, 56
Hoesch, 175
Hoffmann, 175
Hüdavendigâr, 83, 98, 210, 230, 237, 239, 303
Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 28, 30, 329, 367,
Hüseyin Ağa, 6
Hüseyin Avni Bey, 273, 348, 354, 369
Hüseyin Cahit, 28, 36, 263, 303, 304, 306, 328, 329,
330, 331, 350, 352, 353, 372, 409, 415
Hüseyin Hilmi Paşa, 22, 25, 68
Hüseyin Ragıp Bey, 280
Hüseyinzade Ali, 14, 283
Hüsni, 105, 165, 276, 291

I

II. Abdülhamit, 11, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25,
26, 29, 50, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 80, 87, 126, 231,
253,
II. Mahmut, 44, 47, 57, 58, 252
III. Selim, 44
Islahat Fermanı, 57, 252
Isparta, 83
İstılahat Encümeni, x, 276,

İ

İbrahim Alaeddin, 282
İbrahim Temo, 13, 14, 15, 18, 19,
İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu, 187
İhsan, 48, 67, 105, 178, 179, 280, 282, 303, 310, 328,
İkbaz, 240
İkmal-i Tahsil İçin Maarif Nezareti Avrupa'ya
Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname
Layihası, 261
İmamzade Esat Efendi, 48
İnas Darülfünunu, ix, 176, 177, 179, 180, 181, 182,
209, 388
İnebolu, 140, 145, 311
İngilizce, 86, 152, 167, 169, 174, 367, 434
İngilizler, 10, 36, 303, 306, 308, 309, 310, 312, 316,
390
İngiltere, 20, 22, 27, 34, 36, 37, 96, 174, 305, 306,
308, 311, 316, 326
İpek, 79, 83, 403

İshak Sükuti, 13, 14
 İsmail Bey, 348
 İsmail Canbolat, 25, 291, 317, 328, 330, 332, 333, 336, 337, 367, 369, 372, 391,
 İsmail Habip Sevük, 7
 İsmail Hakkı, 18, 105, 132, 177, 178, 282, 354, 421
 İsmail Hakkı Bey, 105, 178
 İsmail Mahir Efendi, 113, 234, 246, 273
 İsmail Refik Bey, 357
 İsmet Paşa, 321, 323, 327, 329, 331, 337, 343, 344, 347, 349, 350, 351, 353, 355, 357, 359, 362, 364, 372, 373, 378
 İstanbul, v, xii, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 95, 96, 97, 99, 100, 106, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 126, 129, 139, 145, 146, 148, 149, 151, 153, 155, 157, 160, 161, 165, 166, 167, 169, 174, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 188, 189, 191, 193, 194, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 227, 229, 230, 234, 240, 242, 243, 245, 246, 253, 254, 256, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 275, 280, 285, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 333, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 351, 352, 354, 357, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 368, 369, 377, 378, 381, 386, 387,
 İstanbul Maarif Müdüriyeti, 151
 İstiklal Mahkemesi, 6, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 360, 362, 363, 367, 370, 371, 380, 381, 382
 İsviçre, 96, 113, 183, 196, 202, 255, 259, 265, 266
 İşkodra, 7, 83, 98
 İtalya, 27, 31, 37, 96, 174, 230, 252, 309, 310
 İtilaf Fırkası, 28, 30, 400, 406, 412
 İttihad-ı Millî Osmanlı Sigorta Şirketi, 9
 İttihat ve Terakki, iv, vi, 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 40, 41, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 126, 166, 182, 185, 209, 234, 235, 246, 250, 258, 262, 263, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 298, 302, 305, 307, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 335, 336, 338, 358, 362, 367, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 380, 383, 385, 390, 392,
 İzmir, v, vi, 1, 2, 5, 8, 11, 12, 18, 83, 85, 98, 101, 194, 210, 211, 303, 306, 318, 320, 333, 336, 337, 338, 339, 353, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 391, 392,
 İzmir Suikastı, v, vi, 1, 2, 5, 11, 12, 318, 320, 333, 337, 353, 360, 361, 366, 378, 380, 381, 382,
 İzmit, 10, 83, 106, 139, 146, 230, 237, 239, 303, 317, 319, 328, 337, 341, 342, 363, 367, 375, 378, 390, 391
 İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 10, 319, 367, 390
 İznik, 45
 İzzet Paşa, 33, 284, 286, 287, 289, 330

J

Jacobi, 175
 Jöntürk, 17, 19, 20, 64, 263, 265, 266,

K

Kabataş, 82, 83, 139
 Kadıköy, 100, 233, 243, 251, 265, 280
 Kâhya Yahya, 319
 Kale-i Sultaniye, 83, 128, 139, 237, 303
 Kami Bey, 105, 280
 Kamil Paşa, 22, 24, 25, 30, 32, 67, 310
 Kan., 259
 Kandilli, 87
 Kanuni, 46
 Kanunuesasi, 21, 22, 58, 67, 68, 215, 216, 220, 223, 288, 297, 302
 Kara Kemal, 41, 234, 292, 316, 317, 367, 369, 372, 375, 378, 390
 Kara Vasıf Bey, 292, 293, 294, 310, 313, 348, 369
 Karabekir Paşa, 295, 315, 322, 326, 337, 346, 373, 374,
 Karadağ, 31
 Karadeniz, v, 5, 37, 297, 301, 309
 Karahisar, 83, 237
 Karakol Cemiyeti, x, 291, 292, 293, 294, 295, 312, 313, 316, 390,
 Karesi, 83, 98, 105, 237, 303
 Kars, 240, 314
 Kastamonu, 6, 83, 85, 98, 105, 210, 211, 234, 237, 328
 Kayseri, v, 30, 83, 212, 230, 237, 239, 384,
 Kazım Karabekir, 14, 295, 313, 315, 326, 327, 328, 330, 331, 337, 361, 364, 373, 414
 Kazım Nami, 18, 106, 277,
 Kazım Özalp, 11
 Kazım Paşa, 362, 366, 383
 Kemal Ahmet Efendi, 52
 Kemal Bey, 18, 191, 296, 303, 304, 305, 310, 317, 369, 378, 403
 Kılıç Ali Bey, 374, 375, 382
 Kırkkilise, 239, 339, 341
 Kırşehir, 83, 339
 Kız Sanayi Mektebi, 60, 100, 145, 178
 Kilis, 239
 Kocaeli, 10
 Konya, 83, 97, 98, 105, 139, 168, 194, 210, 211, 230, 237, 239, 310, 327
 Kosava, 20
 Kosova, 21, 83, 85, 98
 Kostantinidi Paşa, 60
 Kozan, 240
 Kudüs, 83, 101, 106, 139, 230, 237
 Kudüs-i Şerif, 239
 Küçük Nazım Bey, 6
 Kütahya, 83, 297, 349

L

Lamia, 182
 Laturquie, 118
 Laz İsmail, 369, 370, 376, 378, 379, 381
 Lazkiye, 83

Leick, 175
 Leyli Kız Sanayi Mektebi, 99
 Lille, 259
 Liman Von Sanders, 36, 38
 Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına
 Müteallik Talimat, 85, 86,
 Lloyd George, 13, 307
 Londra, 33, 34, 252, 308
 Londra Antlaşması, 33, 34
 Lozan Konferansı, 321, 353, 367, 371, 373
 Lütfi Bey, 105
 Lütfi Fikri, 28
 Lütfullah, 17
 Lyon, 259

M

Maarif Müdürlerinin Vezâifine Dair Talimatname,
 106, 395
 Maarif Nezareti, xiv, 4, 43, 51, 61, 62, 72, 73, 75, 76,
 77, 78, 86, 87, 88, 90, 103, 106, 111, 113, 114,
 115, 117, 121, 124, 125, 128, 130, 131, 133, 140,
 142, 143, 144, 148, 149, 150, 151, 156, 158, 160,
 162, 165, 166, 168, 169, 173, 176, 178, 184, 187,
 191, 194, 195, 211, 213, 214, 215, 217, 219, 222,
 223, 224, 225, 227, 229, 232, 234, 235, 236, 245,
 251, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 266,
 267, 268, 279,
 Maarif-i Umumiye Nezareti, 47, 48, 53, 54, 106, 261,
 283,
 Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında
 Nizamname, 76
 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 139, 228
 Macaristan, 23, 35, 40, 121
 Macit Bey, 280, 310
 Mahmut Şevket Paşa, 8, 12, 25, 27, 30, 31, 32, 33
 Makedonya, 20, 29, 33,
 Malatya, 83
 Malta, 6, 10, 13, 213, 295, 303, 304, 305, 306, 307,
 308, 309, 310, 311, 312, 350, 374, 375, 390,
 Mamûratûlaiz, 83, 210
 Manastr, 20, 21, 83, 98, 168
 Manisa, 83, 239, 378
 Maraş, 83, 237
 Mardin, 17, 43, 44, 83, 239, 328,
 Mazhar Hüsni Bey, 105
 Meclis-i Kebir, 54, 77
 Meclis-i Kebir-i Maarif, xii, xiv, 54, 63, 75, 76, 105,
 110,
 113, 148, 150, 171, 244
 Meclis-i Maarif, 60, 75, 88
 Meclis-i Mebusan, xv, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 37, 161,
 246, 267, 296, 298, 299, 300, 301, 313,
 Meclis-i Millî, 25
 Meclis-i Umur-ı Nafia, 48
 Medine-i Münevvere, 83, 98
 Mehmet Akif Bey, 279
 Mehmet Ali Ayni, 48, 164, 175, 176
 Mehmet Ali Bey, 276, 304
 Mehmet Arif Bey, 292, 293
 Mehmet Reşat, 25
 Mehmet Reşit, 13
 Mekatib-i Aliye Müdüriyeti, 60
 Mekatib-i Aliye Müfettişliği, 60
 Mekatib-i Hususiye İdadisi, 100

Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi, 221
 Mekatib-i İbtidâiye Müdüriyeti, 60
 Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Talimatname, 84,
 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı, xiv, 115,
 Mekatib-i İptidaiye İdaresi, 60
 Mekatib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine
 Müteallik Talimat, 213
 Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi, xv,
 123, 134, 395
 Mekatib-i Müslime Komisyonu, 52
 Mekatib-i Rüştiye Nezareti, 48, 49
 Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi, 145, 146, 147,
 152, 154, 158, 387, 395
 Mekatib-i Umumiye Nezareti, 49
 Mekatip Derununda Tathirat Vesaire İçin İcap Eden
 Talimatname, 108
 Mekteb-i Hukuk, 59, 60, 62
 Mektebi Maarif, 48
 Mekteb-i Sultani, 53, 56, 87
 Mekteb-i Tıbbiye, 13, 170
 Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye, 62
 Meliha, 182
 Memalik-i Ecnebiye Gönderilecek Talebe Hakkında
 Nizamname, 261, 262
 Memalik-i Osmaniye'de Enebilerin Hukuk ve
 Vezâifine Dair Kanun-ı Muvakkat, 215
 Memduh Şevket, 246
 Mentеше, 18, 83, 138, 211, 303,
 Mercan, 82, 83, 139
 Mersin, 83, 240, 331, 342
 Meşveret gazetesi, 17
 Midilli, 83
 Midye-Enez Hattı, 33
 Milli Kütüphane, v, 5
 Millî Tetebbular, 283
 Mithat Cemal Bey, 280
 Mithat Şükrü, 9, 18, 22, 285, 307,
 Mizancı Murat Bey, 16, 18, 20
 Monipellier,, 259
 Mordtmann, 175
 Muallim Ahmet Halit, 45, 87, 118, 119, 158, 211,
 Muallim Cevdet, 6, 45, 50, 57, 96, 417
 Muallim ve Muallim Muavinliği Ehliyetname
 İmtihana Dair Talimat, 191, 193, 396
 Musevi, 116, 119, 229, 268, 269
 Muslihiddin Adil Bey, 251, 266
 Mustafa Kemal, ii, 10, 20, 25, 292, 293, 294, 295,
 304, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318,
 319, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 332, 333, 343,
 344, 349, 352, 358, 359, 361, 364, 365, 373, 374,
 376, 378, 380, 381, 382, 390,
 Mustafa Nazım Paşa, 304
 Musul, 83, 98, 146, 210, 322
 Muş, 83, 145
 Mülâzemet Rûûsu (Bakalorya) İmtihanları Hakkında
 Nizamname, 168
 Mülkiye Mektebi, 51, 59, 62, 267
 Münif Efendi, 54
 Müşir İbrahim Paşa, 27
 Müşir Kazım Paşa, 7

N

Nail Bey, 73, 378
 Naim Bey, 105, 279

Nancy, 259
 Nazım Paşa, 25, 30
 Necip Ali Bey, 366, 380
 Necip Asım, 279, 283
 Necmettin Sadak, 272, 282,
 Necmi Bey, 279, 280, 310
 Niğde, 83, 233, 237, 239,
 Niyazi, v, 20, 43, 53, 296,
 Nord, 175

O

Obst, 175
 Ohannes Efendi, 168
 Okkoy, 259
 Onur Paşa, 233, 240
 Ordu, 17, 38, 145, 326, 328, 364, 381,
 Orhan Bey, 45
 Osmanlı Devleti, 2, 6, 13, 14, 20, 25, 27, 30, 32, 33,
 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50,
 54, 55, 64, 67, 100, 101, 112, 114, 170, 212, 218,
 220, 226, 230, 231, 251, 253, 262, 265, 284, 286,
 299, 304, 314, 350, 385,
 Osmanlı Gazetesi, 17
 Osmanlı Hükûmeti, 32, 39, 40
 Osmanlı İttihat Mektepleri Cemiyeti, 100
 Osmanlı Mektepleri Tevhid-i Mesai Cemiyeti, 100

P

Paris, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 37, 51, 252, 253, 255,
 256, 259, 265, 268, 269, 299
 Penck, 175
 Peyam, 114, 163, 178, 179, 214, 267, 268, 269, 396,
 411
 Piriştine, 83
 Prens Sabahattin, 17
 Prizren, 83
 Puvatya, 259

R

Rahmi Bey., 367
 Rakım Bey, 105
 Rasim Bey, 370
 Rauf Bey, 285, 286, 292, 310, 320, 321, 322, 323,
 326, 327, 328, 329, 330, 331, 337, 338, 340, 346,
 348, 371, 373, 381, 383
 Refet Paşa, 322, 323, 331, 337, 340, 373
 Refik Halid, 10, 286, 287, 404
 Refik İsmail, 292, 348
 Reşad Bey, 105
 Reşat Bey, 346, 347
 Reşit Paşa Mektebi, 165
 Rıza Nur, 28, 406
 Rıza Paşa, 165, 194
 Rıza Tevfik, 10, 28, 112, 276, 277
 Richter, 175
 Rize, 83, 346, 363
 Rodos, 83
 Rumeli, 17, 19, 20, 21, 24, 30, 31, 33, 34, 69, 149,
 195, 215, 227, 294, 295, 318, 349,
 Rusya, 20, 30, 34, 36, 37, 174, 297, 299, 315, 316

S

Sabahaddin Bey, 18, 19
 Sabit Bey, 310, 322, 328, 370, 378
 Sadık Bey, 26
 Saffet Bey, 327
 Saffet Paşa, 53, 54
 Sahn-ı Seman Medreseleri, 46
 Saintcloud, 259
 Sait Bey, 79, 267, 292, 294, 295, 313
 Sait Halim Paşa, 8, 33, 37, 70, 72, 296, 297
 Sait Paşa, 21, 22, 27, 28, 30, 69, 299,
 Sakız, 83
 Salih Arif Bey, 105
 Salih Zeki, 105, 165, 178, 258, 276
 Saliha., 182
 Salim, 247
 Sami Bey, 105, 177, 293, 308
 Samsun, 83, 140, 145, 231, 237, 239, 293, 303, 314,
 325, 369,
 Sana, 83, 369
 Sanayi-i Nefise Mektebi, 60, 256, 259
 Sarbon, 258, 259, 260
 Sarı Efe, 361, 362, 363, 382
 Saruhan Mutasarrıflığı, 8
 Satı Bey, 2, 74, 80, 94, 95, 96, 119, 120, 122, 157,
 195, 200, 210, 254, 282, 413, 419
 Schmidt, 111, 112, 161, 174, 232, 251, 265
 Schönborn, 174, 175
 Selanik, 6, 7, 11, 18, 20, 23, 25, 58, 60, 67, 69, 83,
 85, 98,
 Selanik İdadisi, 6
 Selçuklu, 45
 Selim Sırrı, 96, 121
 Senice, 83
 Serbest Cumhuriyet Fırkası, 358, 359
 Serfice, 83
 Sevr., 259
 Sırbistan, 31, 34
 Sirkeci, 9
 Siroz, 8, 83, 376
 Sivas, 83, 98, 105, 139, 168, 210, 211, 236, 237, 240,
 294, 295, 312, 313, 328, 339, 384
 Siverek, 83, 353, 354
 Sofya, 11
 Söğüt, 83
 Sultanahmet, 52
 Suriye, 83, 98, 106, 230, 301, 314
 Süleymaniye, 46, 59, 83

Ş

Şam, 83, 97, 98, 139, 152, 160, 210
 Şaziment, 182
 Şehzadebaşı, 165
 Şemsettin Günaltay, 291
 Şemsi Paşa, 20, 21
 Şemsülmekeatip, 213
 Şevki Bey, 105
 Şuray-ı Ümmet, 17
 Tahir Bey, 283, 310
 Tahir Efendi, 54
 Tahsili-i İptidaiyi İdare ve Teftiş ile Muvazzaf
 Memurinin Vezâifine Mûteallik Nizamname, 79
 Taiz, 83, 145

Takrir-i Sükûn Kanunu, 347, 350, 351, 354, 355, 357, 359, 360, 362
 Takvim-i Vekâyi, 9, 50, 52, 54, 55, 108, 120, 168, 191, 228, 260,
 Talat Bey, 11, 18, 22
 Talat Paşa, 8, 9, 11, 12, 41, 72, 284, 285, 286, 289, 292, 296, 318, 390,
 Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 110
 Tanzimat Fermanı, 48, 51, 57
 Tarsus, 240
 Tasvir-i Efkâr, 9, 180, 183, 191, 202, 217, 218, 219, 227, 260,
 Taşlıca, 83
 Taşnak Fırkası, 19
 Taşra Darüleytamlarının Dersaadet'e Suret-i Naklini Mübeyyen Talimatname, 240
 Tatar Osman Paşa, 21
 TBMM, v, xi, xv, 6, 10, 12, 14, 37, 113, 232, 298, 308, 310, 311, 314, 317, 318, 319, 320, 322, 325, 343, 365, 366, 372, 383, 384, 390, 402, 409, 430
 Teceddüt Fırkası, x, 289, 290, 291, 312, 318, 390,
 Tedkik-i Müellefat Komisyonu, 61
 Tedrisat Mecmuası, 182, 230, 277
 Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, 112, 121, 128, 191,
 Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezaifine Mütellik Talimatı, 129
 Tedrisat-ı Taliye Muallimlerinin Stajına Dair Talimatname, 190
 Teftiş ve Muayene Encümeni, 75
 Teke, 240
 Tekfurdağı, 239
 Telif ve Tercüme Cemiyeti, 59
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, vi, xv, 5, 318, 320, 329, 336, 352, 356, 359, 360,
 Terbiye Encümeni, x, 275, 281
 Tercüme Cemiyeti, 53
 Teşkilat-ı Mahsusa, 6,
 Teşvik-i Sanayi Kanunu, 41
 Tetkikat-ı Lisaniye Encümeni, x, xii, 277, 279
 Tefvik Bey, 11, 105, 400
 Tefvik Paşa, 25, 33, 284, 287, 288, 303
 Tıbbiye, 47, 91, 252
 Ticaret Mektebi, 60
 TPCF, xv, 320, 321, 322, 324, 325, 329, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 364, 368, 369, 371, 373, 374, 375, 380, 381, 383, 391
 Trablusgarp, 26, 27, 28, 29, 31, 42, 70, 83, 98
 Trablusşam, 83
 Trabzon, 6, 10, 83, 85, 98, 105, 128, 210, 230, 316, 319, 320, 323, 324, 331, 339, 341, 368, 375, 391
 Trakya Tütün Ticaret ve Ziraatı Osmanlı Anonim Şirketi, 9
 Tuba Ağacı Nazariyesi, 94, 416, 418
 Tuminski, 263
 Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, v, 5
 Türk-Alman Cemiyeti, 263, 264, 266
 Türk-Alman Dostluk Yurdu, 266
 Türkçe, 37, 46, 51, 53, 67, 68, 80, 86, 101, 117, 159, 169, 175, 176, 180, 192, 204, 206, 208, 217, 222, 226, 231, 277, 278, 279, 280
 Türkiye, iv, vi, xv, 5, 8, 12, 14, 15, 18, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 41, 42, 43,

45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 61, 63, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 81, 86, 87, 88, 95, 100, 101, 110, 111, 112, 116, 161, 174, 176, 183, 185, 187, 191, 200, 201, 205, 209, 217, 229, 252, 254, 259, 262, 266, 269, 283, 285, 286, 287, 293, 294, 295, 302, 305, 306, 307, 309, 312, 314, 315, 316, 320, 321, 325, 326, 332, 334, 336, 343, 345, 350, 354, 359, 361, 367, 375, 386, 391,
 Türkiye Büyük Millet Meclisi, xv, 5, 67

U

Unger, 175
 Urfa, 83, 106, 230, 237, 239, 303, 331, 339, 353, 354
 Uşi Antlaşması, 27

Ü

Üsküdar, 82, 83, 139
 Üsküp, 83, 97

V

Vahdettin, 284, 287, 296, 302, 303, 306, 330
 Van, 83, 98, 105, 210, 230, 303
 Vangenheim, 38
 Vasili Efendi, 105
 Vefa, 82, 83, 139, 165
 Veled Çelebi, 283
 Versay,, 259
 Vilayet Maarif Müfettişleri Talimatnamesi, 106
 Viyana, 8, 252, 266, 272
 Volkan, 24, 357

W

Würschmidt, 175

Y

Yahya Akyüz, 50, 51, 55, 112
 Yahya Kemal Bey, 280
 Yanya, 83, 98
 Yemen, 27, 35, 83, 98, 210
 Yıldız Sarayı, 21
 Yorhaki Efendi, 105
 Yozgat, xii, 83, 139, 146, 235, 236, 296, 303, 304,
 Yunanistan, 23, 27, 31, 33, 227
 Yunus Nadi Bey, 341, 342, 374, 375, 379
 Yusuf Kemal, 283

Z

Zarnick, 175, 176
 Zeki Bey, 8, 339
 Zeynep Hanım Konağı, 87, 176, 182
 Ziraat Bankası, 127, 242
 Ziya Bey, 280, 282, 304
 Ziya Hurşit, 361, 362, 363, 365, 369, 370, 376, 377, 379, 381, 382
 Zor, 83, 106
 Zühdü Bey, 105

EK-2¹³²³

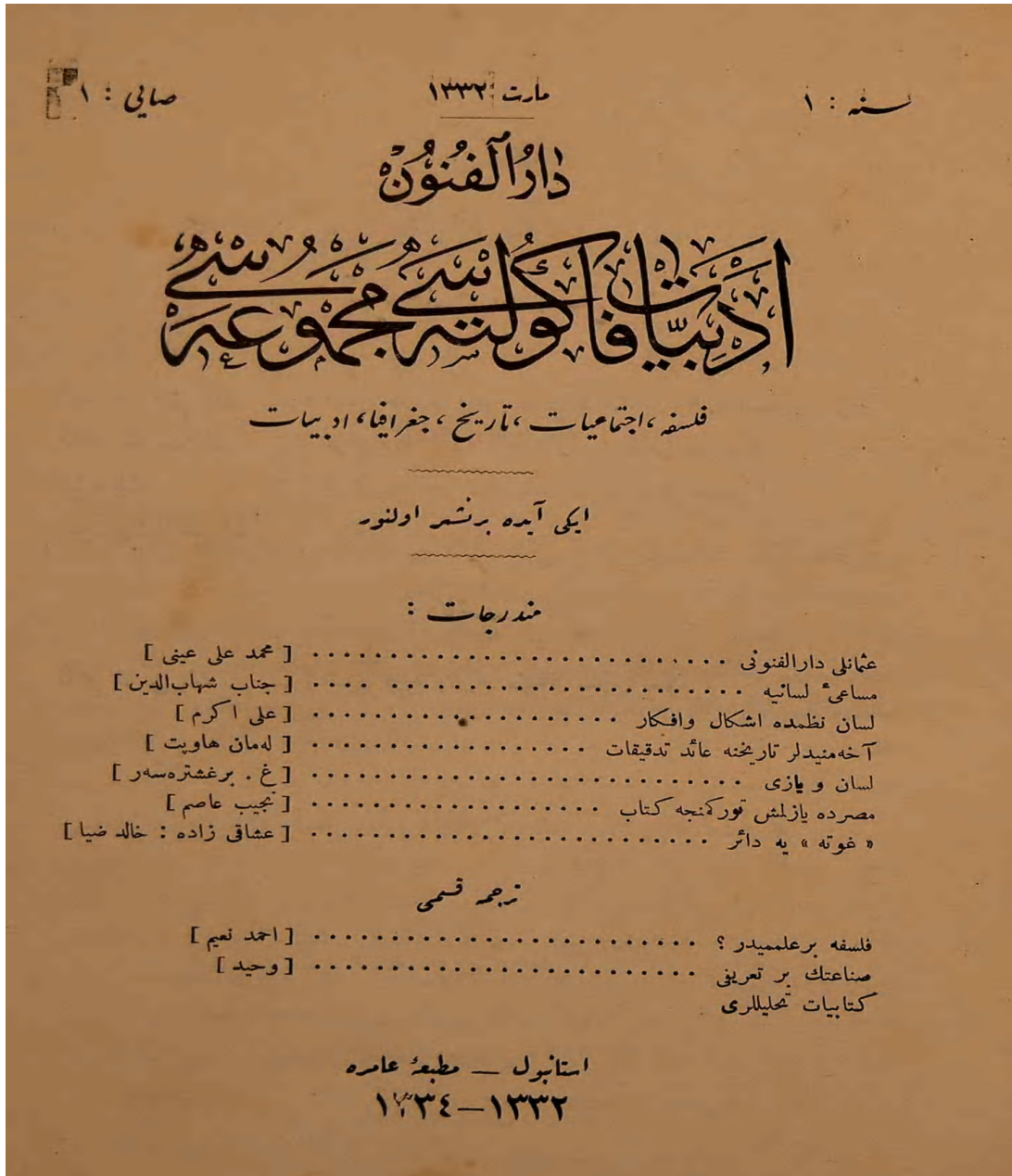
Ahmet Şükrü Bey'in görev yaptığı ilk okullar: Selanik İdadisi ve Bursa İdadisi

¹³²³ Maarif Salnamesi, 1319, s.616; Maarif Salnamesi, 1321, s. 481.

EK-3¹³²⁴

Ahmet Şükrü Bey

¹³²⁴ Tedrisat, no.43, 1335.

EK-5¹³²⁶

Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde 1916'da yayın hayatına başlayan Darülfünun mecmualarından biri. Edebiyat Fakültesi Mecmuası

¹³²⁶ Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Yıl.1, S:1, Matbaa-i Amire, İstanbul.

(قادیئلر دنیاسی) ۲ نومرو - ۱۳۱

کنج مسلمان قزلباشی ده تحصیل عالی دن مستفید ایتک احتیاجی کیشری هرگوندها زباده حسن ایندیریوردی . بو احتیاجی تعلیم ایدمجهک برماشلا تئسیج اولاق اوزره دارالفنون قونفرانس سالوننده سربست درس لر تأسیس و اوکلایه قدر نهولرندمکی داخلی ایشلریله مشغول اولانلرکده بو درس لر دن استفاده ایدم بیللملری ایچون درس لری اوکلدن سوکره به ترتیب ایتدک .

منور و منور بر والده ، مقدر بر ناظمه ، ای بر زوجه اوله بیلیمک ایچون بر قادینه لازم اولان بیون معلومات بو درس لر له و بریله جکدر . آل ایشلر دن ما عدا بیون حاضره و علم تربیه اطفال بودرس لر ده مهم موقعلر اشغال ایدم جکدر .

بو سنه کی بروغرامک خطوط اساسی علم تربیه اطفال ، حفظ الصحه و تاریخ عمومیدر . قادیئلرک نه کی حقوق طب ، نه کی وظائفی تحمل ایدم بیه جکدری تعین ایدم بیللملری ایچونده حقوق نسوان درس لری و بریله جکدرک بو نلر دن مهم استفادله انتظار ایدم بورز .

کلجک سنه دن اعتباراً بوسرست درس لر ده زباده توسیع و تنظیم ایدم لریک دوام بیجوری اوله جق و یالکنز لیسه لر دن مأذون اولان کنج قیزلر قبول ایدم جکدر .

بو صورته استمال ایچون اکی یکی واک مکمل سلاح لر له شیخ بر معلمه اردوسی پیشدره جکدر بو سایه ده طلبه لر درس یاپارکن بیه چار شاسف طاشیمق عذابندن قوتولوش اوله جق لردر .

اساسات دینی به منافی اولما یقندن یک یقین بر آتیده طب فاکو - لته سنه ده کنج قیزلر قبول ایدم جکدر لر .

کنج قیزلرک تعلم و تربیه سی اکی زباده اهمیته اشغال ایتدیکمز مواد اساسی دن بریدر . بو تعلم و تربیه آوروپا مؤسسانده و بریلانک عینی ، حر و مدنی بر تعلیم و تربیه اوله جقدر . فی ما بعد تمدن و ترقیه مانع اولان باطل اعتقاد لر له ، جاهلان له تعصیبه قلعیا اهمیت و برمه لریک قیزلر مزی وطن و ملت مفکوره لر به منور و بیجهز اوله رق پیشدره جکدر .

بو یوردور لر .

شمدی به قدر بیانات و رسمیه ده دائما تحقیر ایش ، دائما حق حیات و تفکر کنن محروم برانلمش اولان قادیانی ، بو انانی بو نلر دن بویه ترقی و تئجید بولده آتیه چی خطوم لریک حکومت طرفندن تعویق دکل نشویق ایدم بیه جکده براعت استمال عد ایدر .

اساساً منکی ایچنده بولده بی غیای جهل و سفادت دن قورنار مایه بر عزم خدا بستدانه ایله چایشان حکومت زدن ده بز بونی بکله زدک چونکه :

آیت دکل نصیبی مدت قادیئلرک
آیت دکل ملککنک امدی ظلم و شر
آیت سقبل ولورسه قادین آخالیر بشر

علویه مولان

آورده دن :

قادیئلرک - معارف ناظری

بر قاج سنه اوله کلنج به قدر قادیئلرک لزوم تحصیلندن ، سویه عرفاً . نلری یوکستمک احتیاج حیاسندن ، فردانک مدرانی دیزلرندم پیشدره جک و والده لریک بو وظیفه ایله متناسب بر قدرت علمیه بی حائز اوله لری بداهتدن بخت ایتک کنانه ایدی ، کنانه کاردن ایدی .

اعلان مشروطیتی متعاقب واقعا بر اکی غزته ، اوج دوت خطیب بو لزومدن ، بو احتیاجدن ، بو بداهتدن بخت ایشدر ایسه ده بوسوزلر هیچ بوقت سوزدن ایلری کیده مدی و جدی هیچ بر قشیت کوریله مدی .

احمد رضا بکک تأسیسه نشیت ایشدیکی انان سلطانیسی بیه تأسیس اوله مادی ، حالوکه اطرافزی صارمش اولان ملک لریک آنالری اوقویور و اوقویور . اوکره نیور و اوکره نیور ، و بوکسه نیور بوکسه نیور ایدی .

عسکرک ایشاپاتی مدرک ، منور و منور و والده لریک پیشدره جک کنجلردن مرک باغان اردولریک . سوک حرب فلاکت انکیزده ، قازاندق لری موقبیلرله کوسر دک لری تفوق مادی و معنوی ، نلری بونک سواقی آراشدیر مایه سوق ایشدی . بوگون بیون مملکت ، بیون دنیا اتفاق ایشدی که بوساقتلر ؛ مکاتب ابتدایه و آنلر در .

جموعه منر ایلیک دفعه اوله رق قادیئلرک تحصیل عالی بی تعقیب ایتلرندن بخت ایشدی ، بونی طلب ایشدیکی وقت بر جوق اعتراضه هدف اولش ایدی . فقط بز بو اعتراضله مایوس اولدیور و نایه تأسس زدن بری اولان « قادیئلر تحصیل عالی » بی استحصالی ایچون اشرف ایتمه دوام ایتدک .

معارف ناظر محترمی شکری یک اقدی حضرتلریک بو نلر دن بر قاج هفته اول دارالفنون قونفرانس سالوننده قادیئلرک مخصوص درس لری تأسیس بویوردق لری وقت ایتدک که بک جوق بیون و متشکر اولدق . فقط بز آتی ایچون ایلیک آتیش بر خطوم تکمیل عدا ایتدیکمز بولورک آتیمی زهاکار و جانتانرا آتیلرک تعقیب ایدم جکده مطمئن بکلور دکل .

معارف ناظر محترمی یک اقدی حضرتلریک لائور کیده ، منطوم منر اولان بیانات اخیر لری بو انتظارده حقی اولدینه زنی اظهار و آقا ایچون یک بیوک امید لر احضار ایشدی . محترم ناظر منر بیاناتلر دن طولای بی پایان شکر انومنی تقدیم ایدر اکی بوسوزلرک یک یقین بر آتیده آناری کورمکله بختیار و مطمئن اوله جتمز بولده کی ایجاغزی ده اظهار دن نفس مزی منع ایدم بیز .

بزه آتی ایچون یک بیوک امید لر ویرن و بیون قادیئلرک متدارانی جنب ایدن بویانانلرندم ناظر یک اقدی حضرتلری :

قونیه تحسیناتی

قونیه به کللی بوگون اینجی کوندر . مملکتک بر جوق بر لر نی کزدم ، کوردم . باشنده والی ولایت یک اقدی حضرتلریک رفیقه محترمه لری خانم اقدی ، چلی اقدی حضرتلریک رفیقه محترمه لری خانم اقدی اولدق لری حالده تکمیل مأمورین رفیق لری خانم اقدیلر کرک کندی نامه و کرک منسویبته منتظر اولدیغ « مدافعه حقوق نسوان جمعیتی » نامه تشکر لر ایدم . چونکه بورده کور دیکم آمار احترامه هیچ بر

Kadınların eğitimine özel bir önem veren Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey bir kadın dergisinde

EK-7¹³²⁸

(رسم نظمی ضیاء بک)

معارف نظاری طرفندنه ترتیب و مکتبہبره توزیع امیرین تاریخی لومردنه

سلطان احمد خان اول نامنه سردار اکرم لالا محمد پاشا طرفندن پرنس بوچقاک حجار قراللی تاجیله تویجی مراسمی

رسم تویج لوحه سی

بو لوحه، سلطان احمد خان اول حضرتلرینک دور هایونلرنده صدر اعظم و سردار اکرم لالا محمد پاشا طرفندن اردل پرنسی «آتیهن بوچقای» ک تام شاهنامه اولدرقی حجار قراللی تاجیله تویجی مراسمی ارانه ایدیور.

معلومات تاریخیه

معلوماتکه سلطان سلیمان قانونینک دور هایونلرنده حجارستانک الک مهم و محموله ارادلان مرکز و جنوب قسمی - پایتختی بودین دخی داخل اولدینی حالده - اداره عثمانیه یه کیمش و یوز الی سنه قدر حاکیت عثمانیه آلتده قالمشدر . حجارستانک شمال قسمی نجه لیلرک آلتده بولوتیوره شرقده کی اردل و ترانسیلواتیا ایسه دولت عثمانیه تک ممتاز بر آیاتی حالتده اداره اولوتیوردی . دولت عثمانیه تک تحت حاکیتده بولوتان بودین و طمشوار ایالتلری طرف دولت علیه دن منصوب برر بکلر بیکی ایله اداره اولوتور و حجارلرک حریت مذهبه لرینه واحوال و عادات محایه لرینه هروجهله رحایت ابدیلر ایدی . نجه لیلرک زیر اداره - سنده کی حجارلر ایسه پک الیم بر استبداد آلتده ازلرکده واستقلاللری کوندن کونه غائب ایله مکده ایدیلر . نهاء - تعصی واستبدادی ایله مشهور اولان «رودولف» ک امپراطورلنی اناسنده (که سلطان احمد خان اولک عصر هایوننه تصادف ایدیور) نجه لیلرک حجارلره قارشلی کوستردکلری ظلم و عدوانه حجارلر طاقت کتیره میهرک اعلان عصیانه مجبور اولمشلر و باشلرینه حجار اسیلزادکنندن اردلی بکی « پرنس آتیهن بوچقای » ی قوماندان نصب ایدرک نجه لیلره قارشلی تحاوزه باشلامشدر ایدی . اوسرده بزمله نجه آرسنده سلطان مراد ثالث زماننده (۱۰۰۱) تاریخندن بری باشلایان محاربه دوام ایدیور واردوی هایونک باشنده صدر اعظم

Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı'nda okullara dağıtılan bir "resm-i tetevvüc" levhası ve açıklaması

¹³²⁸ Mekatibe Tevzi Edilen Resm-i Tetevvüc Levhası Hakkında İzahat-ı Tarihiye ve Terbiyeviye, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333/1917.

EK-9¹³³⁰

2

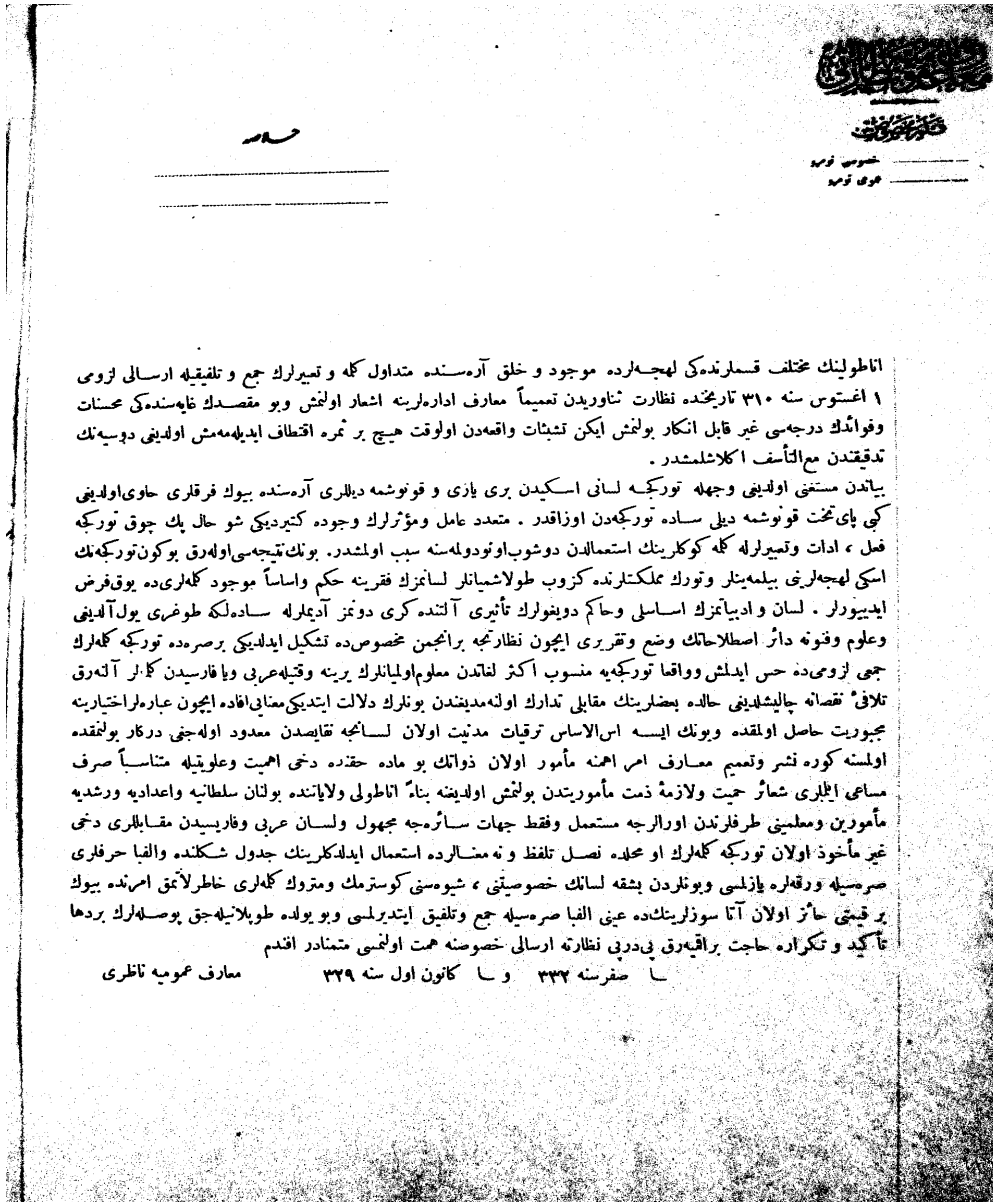
اسم و شهرتی	برضا احمدی قره داغ
پدری اسمیله محل اقامتی	محمد
والدهسی اسمیله محل اقامتی	ربیع
تاریخ و محل ولادت	۱۱۷۱
ملتی	اسلام
پوی	اوزده
کوز	آلا
سببا	آر
علامت فارقه ثابتہ	تاکم
ولایتی	جداوند مار
قضاسی	آقوید تره صدار
شاه و قریبہسی	جیر تیکم
زقانی	
مسکن نومروسو	
تذکره عثمانیہ بی اعطا ایدن	
نفوس دائرہسی	
تذکره عثمانیہ صورتی	

فوطوغراف

T. C. BAŞBAKANLIK
OSMANLI ARŞİVİ
DAİRE BAŞKANLIĞI
OSMANLI ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Darüleytamlardan Almanya'ya tahsil için gönderilen öğrencilerden birine ait talebe cüzdanı

EK-10¹³³¹

Ahmet Şükrü Bey'in Türkçenin zenginleştirilmesi çalışmalarıyla ilgili Maarif idarelerine gönderdiği bir yazı

یوکی غزت

نومرو : ۲۴۷۶

نظریه و اداره مانیسی

استانبول : باب عالی جاده سنده جنال اوغلی یوقوشنده

تله فون : اداره ، استانبول ۱۹۷۰ - تحریهاتی ۷۸۵ - تلفراف : استانبول - وقت

فرجه مائه اوراق باش محررک ، اداره مائه اوراق اداره مدیری نامه کونده ربه لیدر . احاده سی
آرزو ایدین اوراق ایچون آدره سی و بولو بر طرف لب ایدله لیدر .
اعلان شرائطی اداره مدیری ایله قرارلاشد بریلیر .

نسخه سی ۳ غر و شدر

۲۱ ربیع الآخر ۱۳۴۳ جارشالیا ۱۹ تشرین نانی ۱۳۴۰
۱۹۲۴

فرانسه نك الك بوكسك صنعتكارى

سه سیل صورهل

دون صباحدن بری قیصه بر مدت
ایچون شهر بئزك مسافر بدر

مدارم سه سیل صورهل

سه سیل صورهل کندی . شیجه بی قادی
بو اساسی اینتیمه مش قولاقتره امیمکه ، یاد
سیاست دبدی قودیلرینک وردیک طیبی
آلیفتاناقله یا بر اجنبی متنه صئک باخود
هرمانکی بر خرب دیلومانتک استانبولی زباز
ظن ایدمه جگر در . بوله بر ظنه دوشولمه .
ایچین در حال هلاوه ایدمه : سه سیل صور
خاله دول شهرتی ، صرف صنعتک قدر
مدیون اولان بؤکسک بر فرانسز صنعتکاریا
[مابدی ۲ نجی صیغه تک ه نجی ستونده]

فرقه ل آراسنده

یکی فرقه ایله اسکی اتحاد و ترقی

آراسنده سیاسی ساحده تشریک مساعی احمالی وارمیدر ؟
- هم (اوت !) ، هم (خایر !)

بؤک ملت مجلسنده تشکیل ایدن (ترقی پرور
جمهوریت) فرقه سی ایله اسکی اتحاد و ترقی ارکانک
برلشمعلی احمالندن بوکونلرده میختر اولوبور .
بؤک سببی شودر : خلق فرقه سی
تمسکندنه اسکی اتحاد و ترقی داخل
اولان اکثر عناصرده داخل
اولدنی حالده برکن اولدنی قدر
فضله افراده مالکدر . بوتشکیلات
کندی خارجه ده هیچ بر نردک
قائلماسنه اعتنا ائتمکده در . فقط
بوکار رعماً اسکی اتحاد و ترقی فرقه سنه
داخل اولدنی حالده خلق فرقه -
سندن خارجه قائلش بر قسم عناصر
وادردرکه بولرکده خصوصی ساحده
طرفدارلی واردره . مثلا استانبولده
اسکی ائشه نظاری کال بک ایله آرقه داشلری بو
چله دنور ، بنا علیه شیجه سی یکی فرقه کنندیسی
ایچون تشکیلات بائمه قانندی صورنده بو اسکی
اتحاد و ترقی عناصری ایله
تشریک مساعی ایغاسی
هم بک طیبی ، هم ده
شوروی کورولسکده در .
چونکه کسک قدرده
یکی فرقه ایچون آتخابده
ایش کورمه تک امکان
یوق کیدر .
او حالده نجیسا کائلم
قارا بکر باشا ایله آرقدا .
شلی خلق فرقه سندن
خارجده قائلش اولان بو
اسکی اتحاد و ترقی قادرو .

شکری بک

بو کونکی مندرجاتمز

دارالفنون خادمه سی آتیره ده
ناسیل قارشیلاندی
باندرولی انحصاری ، سپور
حوادلی
سرای اداره سنک ارج برزه ،
فرالنده نشر ایدین و شیختر
پولیس عسمر ائندی قتل
ایدن لازارینک عاکسی

یکی فرقه نك پروغرامی

آزادلیق جمهوریت خلق فرقه سنک قارشینده
ترقی پرور جمهوریت فرقه سی نایله مجلسنده رسماً
یکی برلشکل وجوده کاشدر . و بوسورونه تشکیل
ایدن یکی فرقه تک مقصدنی دونکی نسخرنده
نصر ایتدیکنمز بیاننامه پروغرام کافی درجه ده
کوستریشدر . بنا علیه شیجه سی هرایی فرقه
آراسنده کی وضیق دها زیاده وضوح و سرحات
ایله تدقیق ایدمه بیلیر .

(ترقی پرور جمهوریت فرقه سی) تک بیاننامه سی
ایل پروغرامنده نظردقی جلب ایدن اک مهم
اساس ، ملی حاکمیت تأمین ، شمشی و لائسزلی
تشمکی ازاله لیبیرلی ایله تلخیص اولونایلیر .
بو قسطال نظردقی آئینجه یکی فرقه تک کندی
اسنه (ترقی پرور جمهوریت فرقه سی) برینه
و جمهوریت خلق فرقه سنه مقابل (جمهوریت
حاکمیت ملیه فرقه سی) دیش اولماسی دهادومری
اولانجه حکم ایتک لازم کایر .

فرقه طرفندن بو قسطله اوزرینه اوتاداراهیت
وبرلشدرکه عین مقصدی افاده ایتک ایچون عاقدنا
براورس اوزرینه چکیچ ایله اوزورکی بیاننامه ده ،
پروغرامده و دیگر ولانقده مکرو وطنی شکارده
یازیلش اولان فکرلرک تماقیبک نظردقی جلب
ایتمه سی قابل دکلدر .

... ملا بک حکومت و بریلن علم و خورده فرقه تک
مقصدی حاکمیت ملیه تک بلاقیه و سرحاتله اولدنی
اساسی سنده دره دیتلمشدر . کدک نظامنامه سنک
ایک ماده لرده عین مقصدی افاده ایتک ایچون
شو خجل قید ایدلشدر :

« ترقی پرور جمهوریت فرقه سی » ملنک نجلی
ایدن سرخ و وطنی اقداسی وجهه حاکمیتک

Ahmet Şükrü Bey ve İsmail Canbolat

جمهوریست

آبونه شرانقل
 هرکس بخواهد سالیانه ۱۱۱۰۰ ریال بپردازد
 هرکس بخواهد ماهانه ۹۰۰۰ ریال بپردازد
 هرکس بخواهد سه ماهه ۲۷۰۰۰ ریال بپردازد
 هرکس بخواهد شش ماهه ۵۴۰۰۰ ریال بپردازد
 هرکس بخواهد سالانه ۱۰۸۰۰۰ ریال بپردازد

سال
 ۲۵ تیرماه ۱۳۴۰
 شماره: ۱۳۳۲
 ۲۷ بهمن ۱۳۳۹

مخالفان آرسند

تابع اولاد غیره کوره
 یکی فرزده بحرامه وار!

مرد با براهه مرادى سزاوار
 کی فرود آید ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

انگلزله مصری تکرار اسارتی آلتنه الیور

انتظارهای اینک عمده اسکندریه کور و کلر بی افتضال
 ایشامرور، سعد زغلول بانا استعفا بشنود

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

خلف و سلف

یکی معارف و یکی، واصف
 یکک یوننده یورو و یکک

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

مردی که در این ایستاده و سیرت آید
 مین برهان نیک بر سیرت

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili bir gazete haberi

EK-14¹³³⁵

استقلال محکمسی هیأتک اینمیره رؤیت و انتاج ایندیگی مششوم موه قصد دعواستندره صوکر اناخاد و بونبع ایدوبکی حکمیرک صورت انفاذنده اهدا انطباعری صورت محضوده اینمیره گونده رس اولدینغین فوطوغرا اینجین تیبیت ایدوب بزه بولموشدندره فارش برمه تقدیرم ایدوبوز

صاحب ماله فر صاحب علق نیکر سیک مرسته صاحب نوز اسماعیل صاحب کورک لوست

صاحب شیخ شهباز

آفقره مفرسی

آفقره مفرسی (۱۳۰۰-۱۳۱۰) ...

خارجیه نه دیورلر؟

برای ...

صاحب پلریم

معلملر قوتقورسته

آقای ...

آقای ...

ترس ایلدیق تاقیسی

...

صاحب ماله فر

استقلال محکمسنده برات ایدلره دون شهرعزه کلدیلر

کاشمیرایکری وعلی یزاد ایشار ایزیمده قائلشوره ...

صاحب اسماعیل پاپیروز

یکرومانز

...

یلکی بوچاشی

...

صاحب ماله فر

Ahmet Şükrü Bey'in idamı ilgili bir gazete haberi

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Ersin MÜEZZİNOĞLU

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 12 Aralık 1978, Ordu

Medeni Durumu: Evli ve iki çocuk babası

Tel: +90 505 800 3726

E-mail: emuezzinoglu@yahoo.com

Yazışma Adresi: Şehit Üsteğmen Mustafa Şimşek ilköğretim Okulu

Ziya Gökalp Mahallesi Meral Sokak No:10 Kocasinan Kayseri

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2004
Lisans	NÜ Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği	1999
Lise	Ordu Lisesi, Ordu	1995

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2008- Hâlen	Millî Eğitim Bakanlığı	Müdür Yardımcısı
2000–2008	Millî Eğitim Bakanlığı	Sosyal Bilgiler Öğretmeni
1999-2000	Millî Eğitim Bakanlığı	Vekil Sınıf öğretmeni

YABANCI DİL

İngilizce(Orta)

YAYINLAR

1. Müezzinoğlu E., “I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve Eğitimi: Darüleytamlar”, *History Studies*, Volume 4/1, 2012, s.399-417.

2. **Müezzinoğlu E.**, “Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C:2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s.87-110.

3. **Müezzinoğlu E.**, Bayraktar B., “Hacıların Ekonomik Gelişmesinde Batılı Bir Referans Olarak İslami Kalvinistler”, I. *Hacılar Sempozyumu*, Kayseri, 11-13 Mayıs 2007.